

DUE DATE SLIP**GOVT. COLLEGE, LIBRARY**

KOTA (Raj)

Students can retain library books only for two weeks at the most

BORROWER S No	DUE DTATE	SIGNATURE

भरतमुनिप्रणीत

नाट्यशास्त्रम्

श्रीमदभिनवगुप्ताचार्येविरचिनया अभिनवभारती—
सस्कृतव्याख्यया समुद्भासितम्

य तु र्थे भागः

अध्याया २८—३७

प्रधानसम्पादक

डा० रविशंकर नागर

सस्कृत विभाग, दिल्ली विश्वविद्यालय

सम्पादक

कन्हैयालाल जोशी

एम० ए० वेदालकार

परिमल पब्लिकेशन्स

दिल्ली—ग्रहमबाबाद

प्रकाशक :
परिमल पब्लिकेशन्स
३३/१७ मन्दिनगर
दिल्ली-११०००७

ग्रन्थ प्राप्तस्थान
सरस्वती पुस्तक भण्डार
हाथीखाना, रतनपोम
अहमदाबाद-३८०००१

© प्रकाशक

S 820
N 90

89426

प्रथम सम्करण १९८४
द्वितीय सम्करण १९८६
मूल्य १५०००

मुद्रक
स्काई लार्क प्रिंटर्स
11355, ईद गाह रोड,
नई दिल्ली 110055

Parimal Sanskrit Series No —

NATYASAstra

OF

BHARATAMUNI

WITH THE COMMENTARY ABHINAVABHARATI

By

ABHINAVAGUPTACHARYA

VOL IV.

CHAPTERS 28—37

General Editor

Dr R S NAGAR

Edited by

K. L. JOSHI

M. A. Vedalankar

Parimal Publications

DFLHI—AHMEDABAD

Published by
PARIMAL PUBLICATIONS
33/17 Shakti Nagar
Delhi 110007

Available at
Saraswati Pustak Bhandar
Hathikhana, Ratanpol
Ahmedabad 380001

© Publishers

First Edition 1984
Second Reprint 1989
Price Rs 150 00

Printed at
SKYLARK PRINTERS
11355 Id Gah Road
New Delhi-110055

विषय सूची

अष्टाविंशोऽध्याय

विषय	श्लोक संख्या	पृ०
जतिविकल्पनम्	१-१४१	१६४
चतुर्विधमातोद्य सलक्षणम्	१	१
तस्य त्रिविध प्रयोगः	३	३
ततावनद्धनाट्यविधिषु कुतपविन्यास	५-६	५
गान्धर्वस्य लक्षणं योनिस्त्रैविध्यं च	८-२०	१०
स्वरा	१६	१६
मूर्च्छना	२७-३६	३३
जातय	३७-१४१	

एकोनविंशोऽध्याय

ततानोद्यविधानम्	१-११२	६५-१२१
रससंश्रया जातय	१-१३	६७
वर्णालङ्कारलक्षणम्	१४-४३	७७
गीतय सलक्षण	४४-४६	६०
घातवश्चत्वार	५०-७०	६२
तिस्रो वृत्तयः	७१-७५	६८
वाद्यविधेस्त्रैविध्यम्	७६	१००
निर्मातविधानम्	७६	१०१
भाश्रावणा	८०	१०२
आरम्भ	६०	१०६
वक्त्रवाणि	६६	१०६
सङ्घोटना	१०२	१०६
परिघट्टना	१०६	११२
विपञ्चीवाद्ययुक्तानि	११२	११६
एकोनविंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रम	१-१४७	१२२

सुधिरातोद्यलक्षणम्	१-१२
सुधिरिरे वैष्णो विधिः	१०
वंशगताः स्वगाः	२-१२

एकत्रिंशोऽध्याय.

तासाध्यायः

कला	१
लयस्तद्धे दादन	५
तालो द्विविधः	७
चञ्चल्युटः	८
चाचपुटः	९
पञ्चपाणिः	१७
सम्यक्वेष्टक	२१
उद्धटः	२२
वाचप्रकारा	२६
हस्ताङ्गुलिविवर्त्तनम्	३२
आसारितविधिः	५५
वर्धमानविधि	६९
उपोहनानि	१३२
कण्डिकाना प्रयोगः	१४२
गीताङ्गानि	१६०
लास्यस्य लक्षण प्रयोगश्च	३३१
ध्रुवाध्यायः	
ध्रुवालक्षणम्	१
ध्रुवाणा पञ्च भेदा	९
ध्रुवाजातयः	३५
श्री.	४७

विद्युत्	०६	३०४
घृति	५१	३०४
त्रियामा	५३	३०४
प्रतिष्ठा	५७	३०४
सुप्रतिष्ठा	५८	३०५
मत्तलि	५९	३०५
जया	६१	३०५
विजया	६३	३०५
विस्मया	६५	३०५
भूतलतन्वी	६७	६
पद्मिनी	६९	३०६
वागुरा	७१	३०६
शिला	७३	३०६
घनपड शिवका	७५	३०६
तनुमध्या	७८	३०७
मालिनी	८०	३०७
मकरवशीर्षा	८२	३०७
विमला	८४	३०७
वीथिका	८६	३०७
गिरा	८८	३०७
जला	९०	३०८
सुतन्दा	९२	३०८
विद्योतिना	९४	३०८
नलिनी	९६	३०८
पङ्क्ति	९७	३०९
नीला	९८	३०९
द्रुतगति	१०१	३०९
तनु	१०३	३१०
शिखा	१०६	

घट्पदिका	१०८
भोगवती	११०
मधुकुरिका	११२
मनोशा	११४
मत्ता	११६
कुसुमवती	११७
मुदिता	११८
मनोज्ञा	१२०
प्रकाशिनी	१२०
विलम्बिता	१२२
दीप्ता	१२४
चञ्चलगतिः	१२६
विमलजला	१२६
ललिता	१३१
मही	१३३
मधुकुरिका	१३५
नलिनी	१३७
नदी	१३६
सचिरा	१४२
प्रमिता	१४४
विशोका	१४६
विश्लोका	१४८
ललितम्	१५०
मनोवती	१५२
विक्रान्ता	१६१
मदनवती	१६३
विमलगति	१६५
तन्वी	१६५
कुसुमवती	१६७

सुकुमारा	१६७	३२१
माला	१६६	३२१
सखलितविक्रमा	१७२	३२२
चपला	१७४	३२२
मुखचपला	१७६	३२३
वनकलता	१८२	३२५
आक्षिप्तिका	१८२	३२५
शशिलेखा	१८४	३२६
अविचलिता	१८६	३२६
मणिकृत्	१८८	३२६
सिंहक्रान्ता	१९०	३२६
सुरदयिता	१९३	३२७
कुमुदिनी	१९५	३२७
दोषकम्	१९७	३२७
कृतोद्धता	१९४	३२७
पङ्क्ति.	२०१	३२८
विपुलमुजा	२०३	३२८
चपलगति	२०६	३२८
कमलदलाक्षी	२०८	३२८
द्रुतपादगति	२१०	३२८
मुखचपला	२११	३२८
विमला	२१२	३३०
रुचिरा	२१४	३३०
अपरवक्रम्	२१६	३३०
कमललोचना	२१८	३३१
अतिचपला	२२०	३३१
मदकलिता	२२२	३३२
प्रतिष्ठा	२२५	३३२
सुप्रतिष्ठा	२२७	३३३

गायत्री	२२८
उष्णिक्	२२९
अनुष्टुप्	२३१
बृहती	२३२
पङ्क्ति	२३३
त्रिष्टुप्	२३४
जगती	२३५
श्येनी	२४५
चपला	२४७
क्रौञ्चम्	२५९
पुष्पसमृद्धा	२६१
सम्भ्रान्ता	२६३
स्खलितम्	२६६
मत्ताश्रीडा	२६८
वेगवती	२७०
रघोत्तरम्	२७५
बुद्बुदकम्	२७७
उद्यतम्	२८०
वशपत्रपतितम्	२८२
प्रमिताक्षरा	२८४
ध्वजिनी	२८६
हसास्यम्	२८८
तोटकम्	२८८
हसास्यम्	२९०
प्रमोदकम्	२९५
भाविनी	२९७
मत्तवेष्टितम्	२९९
मान पञ्चविधम्	३१०

द्रुवाप्रयोग.	४०३	३७६
भाण्डग्रहविकल्पनम्	४१४	३८७

त्रयस्त्रिंशोऽध्याय

गुणदोषविचार.	१-२३	३८६-३९४
मातृवादवयोर्गुणदोषविचारः	१-२३	३८६

चतुस्त्रिंशोऽध्याय

पुष्कराध्यायः	१-३०४	३९५-४५०
अवनद्धवाद्योत्पत्ति.	१	३९५
अवनद्धभेदाः	२४	४००
त्रिपुष्करविधिः	२७	४००
मार्गश्चत्वारः	४८	४०९
पुष्कराणां त्रिविधः प्रचार	६१	४१२
करणजातलक्षणम्	१०५	४१९
अष्टादश जानय	१५४	४२७
वाद्यसंश्रयाः प्रवारा.	१९०	४३३
तेषां प्रयोगः	२१६	४३७
अन्तरवाद्यानि	२४६	४४३
आतोद्यलक्षण	२५३	४४४
धर्मलक्षणम्	२६२	४४५
वादकगुणा.	३०३	४५०
चतुस्त्रिंशोऽध्यायो भिन्नपाठक्रमः	४५१	४५१-४७४

पञ्चत्रिंशोऽध्याय

भूमिकाविकल्प	१-४१	४७५-४८०
भूमिकाविन्यासः	१	४९६
भरताना विकल्पनम्	२२	४७८

षट्त्रिंशोऽध्याय

इलोक सटया

नाट्यशाप	१-५०
मुनीना प्रश्न	१
पूर्वरेङ्गविधानकथा	१२
मुनीना शाप.	३५

सप्तत्रिंशोऽध्याय

गुह्यतत्त्वकथनम्	१-३१
नाट्यावतार	४
नाट्यशास्त्रमाहात्म्य	२५

श्रीरस्तु ।

भरतमुनिप्रणीतं नाट्यशास्त्रम्

अष्टाविंशोऽध्याय

आतोद्यविचित्रिवादी वक्ष्यामः ।

तत चैवावनद्ध च घन सुविरमेव च ।

चतुर्विध तु विज्ञेयमातोद्य लक्षणान्वितम् ॥ १ ॥

अग्निवभारती—अष्टाविंशोऽध्याय ।

॥ अतः परं गेयाधिकारः ॥

मध्यमस्वरमुच्यन्ति षडशान्नादवट्कमुदित श्रुतिक्रमात् ।

सोऽपि यद्विलसित कलारभक त नमामि शिशिराशुमण्डनम् ।

आतोद्याना विकल्पनमित्युक्तं पूर्वाध्यायसमाप्तौ, तेन सङ्गति कर्तुं षष्ठाध्याय-
पठितमपि श्लोक पुन पठनि—तत चैवेत्यादि । ननुद्देशे (६-१०) 'सिद्धि
स्वरास्तपातोद्य यान रङ्ग च सप्रह" इत्युक्तम् । तत च (ततोद्यो) नटानां
रामादिविशेषरूपतया षड्व्यपमानाभा तन्मयीभावप्रत्युद्भूताशयनिवारणाय 'नाथो
वन विशति' इत्यादिना, तालांशोऽपि प्रयोग सूत्रकल्पतया समीकुर्वन् स्वर सप्त
च स्वप्रेक्षकहृदय तत्रैवानुस्यूत तिरोदघत्साम्य च रागनिबन्धन विदघदस प्रति
परममङ्गलम् । तत्र स्वरान्ते ततसुविरयोरुपयोग । तो हि स्वरस्य परमार्थ रक्तिक्षण
वितरत । गात्राणां हि वाक्कारुण्यादिदोषघतोपहतानां स्वरस्तन्त्रोद्वेगुस्करेण सुस्वरतो
नीयते, स्वभावत एव तन्माधुर्यात् । बाङ्माधुर्यं यावद्दीन तदाहार्यं मधुर माधुर्यं
मम्पासाबाहरेभुः । ततानुबद्धत्वास्वरस्य न न्यूनधिकभावाशङ्का काचित्, तत्र मूर्च्छि-
ताया बीणायांमक्षितेनाप्यभिहृत्तनेन स्वरस्त्वोपलम्भ । नत्वेव वश इति ततातोद्यस्यैव
प्राधान्यम् । अत एक बीणा धारोत्तिकी चैवाचार्येनिदिष्टा "धारवी गात्रवीणा च"
इति । तथा च प्रतिबिम्ब बीलेति व्यवहार इहापि पूर्वं वेणा एव स्वरा उद्दिश्यन्ते
दृष्यिष्ठानां स्वरा चैरुहाः धारोराध्वेति । गात्रवैर्ष्ये (हि ?) प्रयोक्तु फलमिति

तत तन्त्रीकृतं ज्ञेयमवनद्धं तु षौक्करम् ।
घनं तालस्तु विज्ञेयः सुषिरो वंश उच्यते ॥२॥

तदनुसारेण शारीरप्राधान्य फले दशितम् गाने तु श्रोतृफलरक्तिप्रधानतेति गानस्य (गान्यवं) उपकरणीकृतो मुनिना । तालभागे तु घनावतद्धयोनिदेशपदाद्ये ध्रुवाध्याय-
स्योपयोग । न चैनद्गान्यवसाराभिष्यन्दत्वमनेन निमित्तम् । सामभ्यो गीतमिति
हि पारम्पर्येण सामवेदोद्भूत न ब्रह्मगीतप्रभवत्वाद्गीतस्य सामकरणत्वमुक्तम् ।
तेन प्रथम जात्यादिभक्षणं निरूपितम् । घतस्ततातोद्यम्यैव प्रथममभिधान, स्वराणा-
मिति तत्रैव स्वरलाभ इत्युक्तम् । तेषां तु पृथगुद्देशे प्रयोजनमन्तरायोपसग्रहो नाम
काव्यध्याय एषा पूर्वमुदितानामेष । किञ्च ।

..द्रामित्यातोद्यम्यैव स्वरूप वाच्यमिति न कदाचिदसंगति- लक्षणांश्वितमिति
तदन्यस्य निरानादनुचितस्यापि वाद्यान्तरस्य तस्मात्लक्षणं न कृतमित्याह ।
यस्मादिदमेव विज्ञेय—एतन्मध्य एव सर्वमन्तर्भवति, तदेतद्भूतं किञ्चिच्छाति,
किञ्चित्पुनरन्यस्मिन् सति तदुपयोगि । तथाहि पाटादिपुष्करबाद्यस्यैवाङ्गादन्यत्र
श्रीम्वीष्माटुकादीना नास्ति । अन्यन्नाट्योपयोगि मार्जनामार्गानुयात स्वरवणसंश्लेषे-
नात्यन्तस्यञ्जकत्वायोगाज्जवालापट्टफलकबादादये... ..मार्जयंमय सर्वं हि
चतुर्विधस्यैवैवोक्तस्य किञ्चिदशमनुसरेदेतत्प्रकृत्येभ्यो वेति मन्तव्य ॥१॥

धातुविध्य पूर्वोक्तमेव स्मारयति तत तन्त्रीकृतमित्यादि । तन्त्रीणा (कृतं
ततम्) चार्थसंश्लेषादवनद्धम् । मूतिकाठिन्येन घनं तदनुसारेण रसभाषोपयोगि
विशिष्टवर्णद्वारेण च नोपयुज्यत इति साम्यमात्रोपयोगित्वात्तान इत्युक्तम् । घनं
सुषिरमिति पाठे घातोद्यापेक्ष नपुंसक, विशेषापेक्षया तत्पिञ्जेन केचित्पठन्ति ।

सुषिरस्य स्वरारम्भात्वेऽपि तदनन्तरं तत्पानमिधानमितिचेन्न, बीणाया एव
स्वरभागे प्राधान्यं तु धातुवाच्योपशुष्कप्रकृतिकत्वाच्चावनद्धस्य तन्मानोपकारित्वाच्च
घनस्य, नीलोत्र सुषिरस्य तत्र एवानुपवेश । ततस्तु बस तत्र चतुर्विधातोद्यमुपरञ्ज-
कम् । उपरञ्जनीयाश्रानिनय इति तयोरेकसन्निवेशात्मकः समूह कर्तव्य । तत्र
चतुर्विधमप्यातोद्यं स्वरतालप्राधान्याद्द्विविधं कृतं तनमवनद्धं चेति सुषिरघनयो-
क्रमेण तदङ्गत्वान् । शभिष्येन च पात्रवर्गं प्राक्षिप्त इति त्रयं समूहा कुतपमब्द-
बाध्या । कुत मन्द पाति, कु च रञ्ज तपयुज्ज्वलयति (बा) ॥२॥

नदेतदाह प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषामिति । एषा चतुर्णामातोद्यानां नाटकाश्रयो
नाटकगतपात्रवर्गसहितस्त्रिप्रकारं प्रकरोत्येव योगं समूहोभावात्, यत स्वयं द्वौ समूहौ
नाट्योपयोगी पात्रवर्गात्मा च तृतीयः । तदाह—नाट्यकृतोऽपर इति । यद्यपि तननाव-

प्रयोगस्त्रिविधो ह्येषां विज्ञेयो नाटकाध्यय ।
तत चंदावनद् च तथा नाट्यकृतोऽपर^१ ॥३॥

^२तस कुतपविन्यासो गायन सपरिग्रह^२ ।
वैपञ्चिको वंशिकश्च वशावादस्तथैव च^३ ॥४॥

भारङ्गिक पाण्डिकस्तथा दार्दुरिकोऽपर^४ ।
अवनदविधावेष कुतप समुदाहृत ॥५॥

उत्तमाद्यममध्यामिस्त्वया ऋतिमिधु^५त ।
कुतपो नाट्ययोगे तु नानावेशसमाध्य^५ ॥६॥

हननसौषिर्गनिरद्वत्वेन सकौणस्वादि । तथाप्येकोपयोगकृतान्यपदेश । तननेन हि
स्वरप्राधान्यं, तच्च न पुष्करादवहननेन वर्णानुस्वार सम(न)तन्त्र्यादौ ।
एषमन्यत्रापि वाच्यम् । तत्र तताभिधानं कुतप क्रियता समूह इत्याह—तत
कुनपविन्यास इत्यादि । परिग्रहो गायकस्य (भार्या) । तदथा गायक कास्यतानि-
काहस्ताद्विपञ्चो प्रपूर्णात-श्रीका कोणवादीया वीणात्वेकविंशतितन्त्रीका ।
चकारादभ्यासा बीणाना सग्रह ।

तथैव चेति प्रपरसुविरपरिग्रह । अयमवनदराशिमाह—भारङ्गिक इत्यादि
मृदङ्गानीति पुष्कराणि पणवोऽतस्त-श्रीको ह्रस्वुकार । ददुरो महाघटाकार ।
तथैव चेति अवनतात्मर्दलकरटादिसग्रह । कास्यतानिकास्तु गीतवाद्यो साम्यापादनार्था,
तत्कुतप एव मुक्ता ॥ ३ ५ ॥

अथ नाट्यकुतपमाह—उत्तमाद्यममध्यामिरिति । उत्तमादिप्रयोक्तव्योचित-
पात्रसमूह इत्यर्थं । पूर्वतो विज्ञेयं ततावनदयो कुतपयोनिमित्तदेशता पुष्कराध्याये
बध्पते नाट्यकुतपस्य तु प्रयोगे माभूदव्यष्टा (द्वय) बधिरिति सन्निधिमात्रमुपयोगि
न तु देशनियम । नदाह नानावेशेति प्रत्युपयोगोऽनेन कथित इत्यपरे ॥ ६ ॥

नन्वेते त्रय समूहा कि परस्परमनपेक्षा एव, नेत्याह—एव गानं च वाद्यं
चेति । त्रयोऽप्येते समूहा एकीभाव-नेया इति यावत् न पुनरेको गायको भारङ्गिक
उत्तमपात्रमित्यादिना पुरुषा एव दर्शिता ।

- १ KSS, NS कुतश्च य ।
- २ KSS, NS तते ।
- ३ KSS, वशावादक एव च ।
- ४ KSS, NS दार्दुरिको बुधं ।
- ५ GOS समुद्भव ।

एवं गान च वाद्यं च नाट्यं च विविधाश्रयम् ।

अलातचक्रप्रतिभं कर्तव्यं नाट्ययोक्तृभिः ॥७॥

ननु गानादीन्याशङ्कयाह विविधाश्रयया यस्येति । नहि प्रयोजननपेक्षित्व गानादीना वदति । उक्तं च.....यत्नमिति सपाद्यमिति यावद् । तस्मादत्र यत्न इत्येतद्वेवाह । यस्माद्विविधाश्रय भिन्नेन्द्रियग्राह्यत्रिविधक्रियारूप, तस्मात्तत्त्वेनास्यैकता तत्सपाद्या, येनैकबुद्धिविषयता सामाजिकस्य गच्छेत् । अलाततेज कणो हि न वस्तुतो युगपद्नेकदेशसम्बन्धी, नाशयत्यनेन तु तथातथा साम्याभावादितम् । एव प्रयोगोऽपि तथापि नैकक्रियात्मा साम्यापादनाय... ..

त्वेन तु तथा सम्पादित इत्येतदाह—अलातचक्रप्रतिभमिति ।

ननु सामान्याभिनयेऽध्याये एतदुक्तं, सत्यं, तत्त्वभिनयविषयं, इदं तु गीतवाद्य-नाट्यात् परस्परस्य विषयम् । ननु कस्मात्त्रयो राशयः कृता इत्याशङ्कमानेन नैवाप-सारयति एव गानं चेति नाट्यं तावदुपरञ्जनीयम् । सामान्याभिनयेऽभिनयबलादेकत्व नीत एको राशिरिति । नात्र विवादः । स्वरगतिराशिश्चाभ्योन्यसमिलितोऽलात-चक्रवत्कायः । विविधाश्रयोऽपि कोणावशगात्रगतोऽपि वाद्यविधिरेकीभावः नेय इति त्रयाणामप्यथ शासीकरणमिति मुक्तम् ।

नन्वेव राशित्रयेऽस्मिन्नेकीभूते प्रयोगसम्यक्त्वापतितलक्षणासिद्धिर्भवति, तथा च गीतवाद्यदोषा अपि सिद्धिविघातका उक्ता । ततश्च सिद्धिस्वरूपं गेयाधिकारस्य पञ्चाद्वक्तव्यम् । अत एव हि गीतवाद्यनाट्यकृतासिद्धिरित्युक्तेति किं प्रधानं किमङ्गमिति भागे सशक्यते । पूर्वमेव तु सिद्धिनिरूपणे एतावता प्रयोगत्वमिति परिज्ञातम् । तस्योपरञ्जनीयतोक्ता भवति, मध्यावस्थितेन च सिद्धिनिरूपणे प्राकाङ्क्षितवदुपरञ्जकवर्गोऽपि स्पष्ट एव भवति ।

अग्रे तु मन्यन्ते—गीतातीव्रविहीनादपि प्रयोगात्पठ्यमानादपि दशरूपकाद् भवति सिद्धिरित्यनेन सूचितमिति । तत्तु न सम्यगिव, तावती ह्यपरिपूर्णा नाट्यस्य, परिपूर्णं च सर्वानुपाहि नाट्यस्वरूपमभिधित्सितं मुने । तत्र च गीतवाद्ययोरेक-प्राधान्यमित्यदोषाम् ।

किं चैवं सति सिद्धयध्याये गीतवाद्यवैषम्यादि किमर्थमुच्यते, प्राक्तन एव समाधानमार्गो युक्तः । उपरञ्जकोपकृतस्य नाट्यस्य नाट्यतेति भेद्यत्वात्तत्परचातु-पात्तम् । गानं त्वादी तच्छेषभूतं तु मध्ये वाद्यमिति क्रमं नाट्यानुसारेण व्यञ्जितुर-श्वविनिर्णयं, अपि तु गानानुसारेणेति गानमुपरञ्जकमपि सन्नाट्यं व्यञ्जयामपयदेवो-

यत् सन्ध्रीकृतं प्रोक्तं नानातोद्यसमाभयम् ।
गान्धर्वमिति तज्ज्ञेयं स्वरतालपदात्मकम् ॥८॥

परञ्जयतीति युक्त एष एव रङ्ग इति टीकाकारः । तदेतन्न विदाम । नहि नाट्य-
मनाश्रित्य किञ्चिदपि प्रवर्तते । गानस्यापि नाट्यानुसारेणोपयोगादिति गत्यध्यायदि-
शैव व्यश्रादिगण्यवस्था भेदादित्यास्ताम् ॥७॥

तत्र ततातोद्यस्वरूप प्रधानवदभिघातु पीठबन्ध करोति यत् सन्ध्रीकृत
प्रोक्तमिति । विपञ्ची वीणादिभेदानां नातोद्यतेति टीकाकारः । तदयुक्तम् । सामान्येन
सन्ध्रीकृतत्वेन सर्वसंग्रहे तदनुक्तसमत्वादस्यायंस्व तस्मादेवमित्यस्मत्सम्प्रदाय ।
नानातोद्यनिरूपणसमाभय यस्य, तानि हि तद्गत रूपमुपकारतया प्राथम्येन, तेन
तदेव प्रधान तच्चगान्धर्वमिति । गान्धर्वो मितिर्मान वर्तनमन्तर्भावो यस्य गान्धर्वे
तदन्तर्लौकिकमिति यावत् । ऋम इत्याह स्वरतालपदलक्षणं हि तद्गान्धर्वम्, एव भूत-
क्रममेव स्वराद्यात्मम् । एव ततमध्य एव गायको गणित सपरिग्रह । इह चैतदयंमेव
सन्ध्रीकृतमित्युक्तं सन्ध्रीप्रधानमित्ययं । गान्धर्वशास्त्रं च प्रमाणमस्येति गान्धर्व-
मिति ॥८॥

सामान्यो गीतमिति कथितं सामानि चात्र कारणकारणानि । गान्धर्वं हि
सामान्यस्तस्माद्भवं गानं न तुल्ये स्वराद्यारम्भकत्वे गानं गान्धर्वेऽन्तर्भूतमिति का भाषा ।
स्वियंयोगेऽपि कस्मान्न भवति, तादात्म्यमेव वा कथं न स्यादित्याशङ्का शमयितुमाह
अत्ययंमिष्टं देवानामिति । घनेनादित्वं सूचितम् । देवा हि कथमिष्टं विजह्युः ।
स्येति तेन देवतापरितोषद्वारेण प्रीतिं ददातीत्यस्यैष्टफलत्वं दर्शितम् ।

यस्मात् यद्रूपान्च देवानामोऽस्वराणांमिन्द्रियमनस्सवेदनप्रभृतीनां, घातोद्य-
मानत्वेन व्यवहारेण गन्धर्वानेनेति देववाद्यानां, अत्ययंमर्षातिक्रमेण बाह्यशब्दादिविष-
योऽन्तर्बन्धेन... ..मिष्टमिच्छायजनं च परसवित्सगतिलाभलक्षणमुपलक्षणम्, तथा तेन
प्रकारेण प्रतीतेरपवर्गोचितानन्दस्वभावविशेषेणावर्जितमित्यपवर्गफलत्वं दर्शितम् ।
सर्पातिक्रान्तं घनादिनिरपेक्षं चेदं देवानां यजनं यथा पुराणयोगादिभ्योऽधिकं प्रीति-
मिच्छर्वाञ्छकरस्येति । गन्धर्वाणामिति प्रयोक्तृपलक्षणं, तेन ह्यस्यैष्ट सवित्प्रवेशलाभेन
सु गीतु फलयोगो गन्धर्वात् । तदाह—

“सकृत्प्रत्युक्तापि हि नन्दयन्ती यथाविधि बहुहणं पुनाति” प्रयोक्तृगतमत्र
मुख्यं फलम् ।

ननु गानं इव मुख्यतया श्रोतृनिष्ठं तेन गन्धर्वाणां प्रीतिवर्धनमिति सम्बन्धः ।
तथापि च श्रूयमाणं प्रीतिवर्धनमित्येवमनादित्वाद्दृष्टारष्टफलत्वाच्च प्रधानं गान्धर्वं

अत्यर्थमिष्ट देवानां तथा प्रीतिकर पुनः ।
गन्धर्वाणां च यस्माद्धि तस्माद्गन्धर्वमुच्यते ॥६॥

अस्य योनिर्भवेद्गानं वीणा वंशस्तथैव च ।
एतेषां चैव बह्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ॥१०॥

गन्धर्वाणां प्रयोज्यमिति व्युत्पत्त्या, एव देवानामिष्ट प्रीतिकृद्गन्धर्वाणां गान्धर्वमिति सम्बन्धः । तस्माच्च प्रीतिमेव विशेषेण वर्धयति यत्तद्गानमित्यध्याहारः । गानं हि केवलं प्रीतिकार्यं भवति । तेन तादात्म्यं तावदप्युक्तम् । नबभूवाफलस्यानादे स्वतः फले कल्पिते तदतर्भाव इति विपर्ययोऽपि निरस्तः । स चायं गान्धर्वविदेकी ध्रुवाध्याये नृत्तेऽस्माभिर्दर्शयिष्यते । इह इव तु दर्शितो वाचोयुक्त्वन्भिजानमप्युतैव हि समोहे हेतुः स्यादिति ।

अत्यर्थमिष्ट देवानामित्यनेन वा वाचं धारयतीति गान्धर्वं, गन्धर्वाणामिष्टमिति च । यथाह विश्वाक्षिणाचार्यः — “पुरा स्वर्गं प्रनष्टा (वाच) देवेभ्यः” इति तन्निदर्शनेनैव दर्शितम् । प्रीतिवर्धनमिति च नारदीयनिबन्धन सूचितम् । ‘नेति नेयं विदुः वेति घातुः प्रवादजमिति, वाक्यस्य सञ्ज्ञेति, रेकस्तु वाद्यस्योपलक्षणं काकुप्रवादनमिति वा’ तत्रैव निर्वाचनात्पर्यायेण श्लोक इति टीकाकारः । अत्र तु न करोतु व्याख्यात एव । तस्माद्वाध्यायैरिदमुक्तं—नन्विदं गान्धर्वं कृतं उद्भूतं गानस्य च सामहेतुकरत्वात्कथं पूर्वमुक्तम् । किं च गानस्यैवोपयोगाल्लक्षणं वक्तव्यं न तु गान्धर्वस्येति धाङ्का शक्यमितुमाह—अस्य योनिर्भवेद्गानमित्यादि । अस्य गान्धर्वस्य । गानमिति सामयोनिरितिषु समाख्याः । वीर्णेति महाव्रतोपयोगिनी श्रीदुम्बरी, वंश इति नारदादिगुरुसन्तानानुपायोगिनि गान्धर्वस्य प्रभवः । किं च, गानवीणावशादयोऽप्यतत्कृतपभेदो ब्रह्मव्यत्वेनोपक्रान्तः स एवास्य गान्धर्वस्य योनिर्हेतुः, इहाभिधास्यमानत्वं इति शेषः । तत्कृतोपयोगित्वादिह गान्धर्वंभिधास्यत इति यावत् । ब्रह्मगीते लोकप्रवाहसिद्धं प्रणीतं गानृषेयमेव प्रसूतिहेतुरिति श्लोकार्थस्य तात्पर्यमित्यन्ये । टीकाकृतं गानप्रधानं तदुपकारकी वीणावशाविति । गुणप्रधानतानिर्णयोऽस्य तात्पर्यं व्याख्यानान्दिद्यन्तर्गायत्रीपत्रं गायन्तीत्येतत्समर्पणे तु यो महान् सरम्भः टीकाकारेण कृतः स प्रकृतोपयोगबैकल्यवादानेकार्थत्वेन गायते उपचाराश्रयेण सुसमर्पत्वात्सकताच्चर्णप्रायः । न रणन्तरमिति यदि यदा निरूपणं तदा स्वरसन्निवेशेन, .. नयतीत्यमर्थः । अथ गीतिरेव तदा सामान्यविशेषभावः स्वरानिति स्वाधारभूतपदव्यवच्छेदेकं वचनम् ‘स्वे प्रतिष्ठं गगनं’ मितिवत् । मन्दस्य नलत्वेऽपि तत्रप्रमितं स्वरवाचकत्वं तद्गीत्याचारे निष्ठत्वं चेति तत्राप्यदोषः । न चानेन प्रकृतं किञ्चिदुक्तमित्यतम् ॥६-१०॥

ननु यदुक्तं गान्धर्वं कथं तस्य गानादावुपयोग इत्याह एतेषां चेति । योज्यमर्थः ।

१ गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्स्वरतासपदात्मकम् ।
 त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि लक्षणं कर्म चैव हि ॥११॥
 द्व्यधिष्ठानाः स्वरा वंशाः शारीराश्च प्रकीर्तिताः ॥
 २ एतेषां सप्रवक्ष्यामि विधानं लक्षणान्वितम् ॥१२॥

सथेति पूर्वोक्तोऽन्वयव्युत्पत्तेः । तेन हि गान्धर्वप्रकारेणैवा भावादीनां स्वरसमुत्पत्तयः स्वरविषयमेव विधिं वक्ष्ये न त्वन्यम् ॥१०॥

ननु कोऽ-योस्तीत्याशङ्क्याह — गान्धर्वं त्रिविधं विद्यादिति । त्रिम्य स्वरादिभ्यो विधा विधानं यस्य । आश्रितवाची विधादान् इति चिरन्तना । न त्वत्रविधाशब्दप्रकारार्थः । एव हि सति पृथक्पृथग्गान्धर्वव्यवहारो भवेत् । न चैव, तथा च विद्या-धिनाचार्यं “स्वरपदतालसमवाये तु गान्धर्वम्” इति । आत्मग्रहणोन्वया मिथीभावः । पद स्यात्कारणमवधानं सूचयति । एतदेवपुनरुक्तं, नहि स्वरतालपदतुल्यतया, इदं भागान्विष्टमवधानं भवति, येन समूहमध्ये गण्येत । इति कर्तव्योपयोगि हि तत्र मिथीभावः प्रधानगुणभावे नैव भवति । तत्र पूर्वनिपातादेव प्राधान्यं सूचयति । तेन स्वरा प्रधानं, तालोनामात्मता तस्मात्प्रेतोपकारकं, “ताल प्रतिष्ठाकरणे” इति तावत् एवैतदाह । तत्रापि दूरं पद पदशब्देनैव तस्याधारनालाभः । तदुक्तं दत्तिसाचार्येण — “पदस्य स्वरसंघातस्तालेन सुमित” (१-३) इति तेन पदताला यास्या गान्धर्वेण तादृशा गानं स्वरत एव तु भूयसा लोपोपयोगीति तात्पर्यम् । अवधानं योगरूपं तच्चात्र लोपोपयोगि । परिवर्तकैश्च वनद्धे—पूर्वरङ्गे, तत्र हि देवतापरितोषादेव सिद्धिः । तदेतदुक्तं—

गीतिज्ञो यदि योगेन नाप्नोति परमं पदम् ।
 वदस्यानुचरो भूत्वा तेनैव सह मोक्षते ॥ इति केचित् ।

तस्यार्थस्य अशब्दत्वादवधानाद्विना कुत्रापि सिद्धेरयोगात् । नक्षत्रं चतुश्चतुष्टयस्वरूपं कर्मेति योजनात्मिका क्रिया ग्रहाशादिरूपतया, यतो जात्यादि योगीन्द्रवस्तत्र, तत्कुठ-पस्य सात्मकत्वेऽपि रङ्गभागस्य गानवृत्तान्तत्वं यदीत्याशरीरवशानामारीहणमवरोहणं च । प्राणाभिहननेनैव हि तीक्ष्णोत्प्रेषणं शरीरद्वयं वशोऽपि स्वरनिष्पत्तिः । शीलायाश्चु प्रादुर्गो वामदक्षिणविर्यासवतारमन्द्रविपर्यास इत्याशयेनाह—द्व्यधिष्ठाना स्वरा वंशा शारीराश्चेति । वंशानां प्राधान्यात्पूर्वमुद्देशः । दक्षिणं च तद्विधानमिति संपादनम् । लक्षणैः गान्धर्वलक्षणैः नानुगतम् ॥११-१२॥

तत्र वंशानां स्वराणां प्रकारानुद्दिशति स्वरतासपदावित्यादि । सक्षिप्यावधमो

- १ KS reads it after the verse द्व्यधिष्ठाना "eto
- २ KSS, NS उभाभ्यामपि वक्ष्यामि ।
३. KSS विधिं स्वरसमुत्पत्तम् ।

१ स्वरा धामो मूर्च्छनाश्च ताना. २ स्थानानि वृत्तयः ।

३ शुष्क साधारणे वर्णा ह्यलङ्काराश्च ४ घातवः ॥१३॥

धृतयो ५ घतयश्चैव नित्य स्वरगतात्मकाः ।

दारव्यां समवायस्तु ६ वीणायां समुदाहृतः ॥१४॥

स्वरां धामवल्लकारा वर्णाः स्थानानि जातयः ।

साधारणे च शरीरां वीणायामेव भंगहः ॥१५॥

यत् इति समवाय उद्देशः । स च स्वरगत, स्वरविषय आत्मा यस्य व्यस्तसमस्ता-
दिरूप हि स्वराणामेवेष्टमुद्दिष्टम् । दारुणोऽन्यत् वीणा वायुपा भगवतीति दारुणी ।
तेन सत्र न... प्रत्ययः । "दारुणो ह्यसौ जाता वाक् एत.. स्म । गा प्रनष्टा"
मित्यादिना विशालिलाचार्यं प्राचीनगतः । तदाधारत्वाच्च काष्ठमयोऽपि सन्निवेशो
वीर्णेत्युच्यते । एव शरीरे वीणा वायुपा हि सरस्वती वीणा दम्बेनीच्यते ।
मूर्च्छना...

शारीरां दारव्या च तुल्या मूर्च्छना । तान तु शारीरां समनदपि न प्रयोगा-
हंममुत्तावहृत्वात् । अस्यासार्थं च तत्प्रयोगेऽप्यन्युत्तापिकवैणस्वरवधेनेव तत्सिद्धे ।
यत् एव शारीरस्वरप्रयोगाशक्तोऽपि हृदयापरिगृहीत स्वरविशेष सक्तोति वैणस्वरान्
प्रयोक्तुम् । घतयश्च घातूनाम् । शुष्कस्य वानुग्राहक साधार, घातुशुष्कप्रयोगस्य
वीणायामेव मुखावह । ततो (घातुभिः शारीरस्वर) उपजीव्यते । (तत्) अलङ्कार-
जातमिति वदयते । धृतयश्च वीणायामेवीपयोगिन्य, सारणायास्तद्व्युत्कर्षणस्य
तन्मूलत्वाच्च । तथा च वीर्णोऽपद्युति सद्यालाभे प्रमाणत्वेन वक्ष्यते । यत् एव
वीर्णोऽपि समस्तस्य स्वरगतस्य प्रकारस्याभ्यासे प्रयोगे धोपयोगिनस्तत्र सक्रान्तस्य
चारत्वास्तवत् शब्दात्मक पदमपि । तत्स्यमित्यभिप्रायेण ॥१३-१५॥

एव विधिष्ट स्वरतामेव मेव इत्याशयेन च पदगतमुद्दिश्यति । सासगत प्रयक्-
कृत्य व्यञ्जनानोयादिः व्यञ्जनानि—अजमन्रूपाणि उपादेयत्वेनात्र ज्ञेयानि । पद
जातेन स्वरप्रयोगी व्यवसोयेताक्षरधर्मत्वात्स्वरस्य ।

१ KSS reads as स्वराश्च धृतयो धामा मूर्च्छना स्थानसमुत्ता ।

२ NS नाना ।

३ NS स्वन ।

४. NS सघातवः ।

५ NS जातयश्चैव विधिस्वरसमाधया ।

६ NS धयः ।

व्यञ्जनानि स्वरा वर्णाः सन्धयोऽप्य विनस्तयः ।
 मामाख्यातोपसर्गाश्च निपातास्तद्विताः कृतः ॥१६॥
 १ छन्दोविधिरलङ्कारा ज्ञेयः पदगतो विधिः ।
 २ निबद्धं चानिबद्धं च द्विविधं तत्पदं स्मृतम् ३ ॥१७॥
 ४ ध्रुवस्वावापनिष्कामो बिलेपोऽप्य प्रवेशनम् ।
 शम्भा तालः सन्निपातः परिषतः सबस्तुकः ॥१८॥
 मात्रा ५ प्रकरणाङ्गानि विदारो यत्तयो लयाः ६ ।
 गीतयोऽवयवा धार्गाः ७ पादमार्गाः सपाणयः ॥१९॥
 ८ द्वयेकविंशतिविधं ज्ञेयं तालगतं बुधैः ।
 गान्धर्वसंग्रहो ह्येव विस्तरं तु ९ निबोधत ॥२०॥

अग्रे त्वाह — व्यञ्जनातीति द्योतकानि निपाता गृह्यन्ते भ्रष्टमित्यादि ।
 प्रकारादयस्तु पाणिनासुरक्तगान्धार्यादिजातिषु च इयमाना स्वराः अक्षः वर्णाः
 अञ्जलसमुदायाः, सन्धया संहिताकार्याणि । विनस्तयः सुप्तिङ, उपसर्गाश्च प्रादयः
 निपातः... हेयाः पद्यप्रायाः । अग्रे तूपादेयविभागेन ज्ञेयाः, अलंकारा उपमावेस-
 रादयः । अनिबद्धमिति गद्य पृथगर्यं वा तद्विपरीतं निबद्धम् । एतच्च स्मृतं वाचिका-
 मिनय एकास्य व्यञ्जनादिभेदस्योक्तत्वादिति भावः । यद्यनुक्तं कुलं वा स्मरत्वं वा
 विभाव इत्यादि च तद्यथावसरं चक्ष्यते । ध्रुवस्वित्यादिना तालगतमुद्दिश्य गान्धर्व-
 संग्रहो ह्येव इत्यन्तेनोद्देशत्रयमेकविधयोरुच्यते अत्र च प्रकरणसम्बन्धेन भद्रकाव्युक्त-
 विस्तरमिति लक्षणपरीक्षात्मकम् । निबोधतेत्यनेनोद्घापोद्घोषलयाभिनयो बुद्धिरत्र
 भवतामुपयुज्यत इति दर्शयन्नुद्देशक्रमो लक्षणानादी मया नास्त इति । तथाहि—धामान्तरं
 श्रुतिः, स्थानान्तरं साधारणं जाति च लक्षणव्यति भ चैव उद्देशस्तदोद्देशो नामापि

१. KSS. छन्दो वृत्तानि जात्यश्च नित्यं पदगतात्मकः । NS. छन्दो विधानं च तथा ।
२. NS. अनिबद्धं निबद्धं च ।
३. NS. reads an additional line अतस्तालगतस्यापि सम्भवश्चापि वै द्विजाः ।
४. NS. धामान्तरं निष्कामो ।
५. NS. प्रमाणबीजानि । KSS. विशर्यङ्गस्यो यतिः प्रकरणं तथा ।
६. NS. च यतिर्नयः ।
७. NS. KSS. पादमार्गाः ।
८. KSS, NS both read the 'same'.
९. KSS. च ।

तत्र स्वराः—

यद्भ्रजश्च ऋषभश्चैव गान्धारी मध्यमस्तथा ।

पञ्चमो धैवतश्चैव सप्तमोऽथ निषादश्चान् ॥२१॥

नानुसृत । उद्देशे तु प्रयोजन न लक्षणावकाशवितरणम् । अत्रापि तु श्रुत्यस्या
मन्यासा सुखेन निषिन्नाधारणमाश्रमिति तेन स्वरादीनामुद्देशक्रमेणातन्त्रत्व यद्गणा-
ख्यात टीकाकारेण तन्मन्दफलत्वं शक्यं दूषणमश्लिष्टं च । तथापि स्वरेषु सत्सु
शामो तदाश्रया मूर्च्छना तन्ना इति युक्तम् । यत् स्थानानां तदनन्तरमभिधाने
कारणं निरूपितम् । न स्थान स्वरेषु स्वरापोहकारी किन्तु सारादि सज्ञामात्रे ।
यदि तत्र स्थाने निष्पत्त्या तथा सज्ञा । तर्हि तात्पर्यमव्यतिरिक्तस्वरूपाभावात्
स्वरूपोकारत्वमेव कथितं स्थान्तवेति निबन्धने कृतं स्यात् । शुष्कान्तर साधारण-
मुद्दिष्ट, शुष्कं त्वरूपापनायेत्यपि न किञ्चित् । न हि काकल्यन्तरयोः शुष्क
एव प्रयोगोऽप्यनिषादगान्धारादिजातिषु तद्विनियोगात् । जातिसाधारणं तु जातीनां
किञ्चिदंकाप्रथमं मन्यन्ते । सदश रूपमित्यस्यापि कं शुष्केऽत्रसर । श्रुत्यपेक्षिण स्वरा
वर्तिकमकाण्डे वा उद्दिष्टा इति चोदयित्वा यत्प्रयुक्तं शरीरापेक्षयैव तु न दारव्या
ते स्वरा इति तदसंगतप्रापय । एतावता हि दारव्या नास्ति श्रुत्युपयोग इत्युक्तम् ।
वर्तिकं तामिदृश्याभिः प्रामविभागाय ता इति चैतत्सविध एवोद्देश्या इत्यलम् ।
तन्नात्र रूपसमर्थनेन प्रयुक्तव्यं ॥१६-२०॥

तत्र स्वरान्वक्तुमाह — तत्र स्वरा इति । तेषां द्विदृष्टेषु मध्ये स्वरा उच्यन्ते इति
शेषः । न...वोपतापयो स्वराशब्दे इत्यनयो स्वराशब्दः, तेन शब्दस्वभावाच्चित्त-
वृत्तिमध्यस्थता रूपस्वास्यावस्थापरित्याजनेनोपतापयन्तो ह्युच्यन्ते इत्यवशात् स्वतामा-
क्षिपन्त स्वविषये अभिधानं कुर्वन्त स्वरा इत्युक्ता । वर्णसाम्यादपि निरुक्तिमाह ।
स्वतस्वेवेव जातिरागभाषाभेदेषु राजन्त इति स्वरा । अथ स्वरेनियतामानन्तर्यं
द्योतयति ऋषभ इति । एतदनन्तरमेव शब्दस्तु निकटगान्धार अन्तराभिधानभेदान्तर-
सम्भवादनन्तरभेदो नास्त्येव ऋषभ इति दर्शयति । काकल्यन्तरस्वरवशात् कथञ्चिद्भव-
तीति च शब्दश्चैवशब्द, धैवतश्चैवेत्यत्रापि निपातो याज्यो । एतच्च स्वराधारण-
निति तत्रमिधानावसरे तन्निदर्शयित्वा । तत्रानन्तरालश्रुतिषु नियतसख्याकामु
ईवद्यो वायुना स्पृशस्तम्हिम्ना य स्वरा श्रुतिस्थाने स्निग्धस्वरत्वंलक्षणो धर्मः
तस्याश्रयभूताया श्रुतेरपरञ्चक स एव स्वरा इति केचित् । यद्भ्रजश्रुतिरेवेत्यपरे,
समूह इत्येके । वयं तु श्रुतेस्थानाभिधातप्रभवशब्दप्रभावितोऽनुरणनात्मा स्निग्धमधुर
शब्द एव स्वरा इति वक्ष्याम । अथ नारदाद्या नामनिबन्धनमकार्यं —

नासा कण्ठमुरस्तातु जिह्वा दन्ताश्च सश्रित ।

पङ्कमस्तज्जायते यस्मात्तस्मात् षड्ज" इत्यादि (१—५७)

तदनुपयोगान्मुनिना न स्वीकृतम् । वीणाया च तथा भावाभावोऽपि षड्जादिदर्शनात् । यत् केचित्प्रतिसमावक्षणे—वीणाया प्रतिबिम्बत्वात्तत्र समानेन्द्रिद्राह्यो य शारीर-स्वरसमूहस्तमेव प्रतिबिम्बमपंपितुमर्हतीति, तदत्यन्तमसाम्प्रतम । वीणा हि देहस्य प्रतिबिम्बमिति केय भाषा, न हि दंपणसक्रान्तप्रतिबिम्बशारीरप्रतिबिम्बदकसंज्ञी वीणा वीणोत्पुपालम्भ । न च मुकुरवद्देहस्य प्रतिबिम्बनस्थान, न हि स्वरस्य वीणाया स्वरेणकेन्द्रिद्राह्यत्वायोगात् । नभसीव च तत्र प्रतिश्रुत्यात्मन शब्दप्रतिबिम्बसकृमणात् । न च वीणास्वरे शारीरस्वर प्रतिबिम्बमपंपयतीति इष्टम द्वयो स्वरयोरनुपलम्भात् । शारीरस्वराभावेऽपि वैणस्वरप्रवृत्ते शारीरस्वर वैणस्वरप्रतिबिम्बमित्यसदेव पृथक्प्रयत्ननिष्पाद्यम् । एव हि नियमितपीडित वृण्डगुलिसमभिधातोत्यतशब्दानन्तर-सम्भवाद्गणनामा स्वर । तत्र न च तत्र नासादिकारणपटनमस्तीत्युक्ते प्रतिबिम्बत्वो-त्तरोकरणमसदेव, केवलमौत्तराधर्षविपर्यासात् । स्वगतशारीरस्वरानुसारेण च सार-णोपधोपिन उत्कर्षार्कणसम्भवात् प्रतिबिम्बत्वमुक्तम् । सप्त इति वचसा काकल्य-न्तरस्वरो पृथक्स्वराविति दर्शयति । सप्त स्वरा इति च सम्भवशादिति च वक्ष्याम । अये तु 'तत्सबितुर्वरेण्य' इति सप्तवर्णा नि ग रि घ म प स स्वरैर्ब्रह्मणा पूर्वं-मुदीरिता इति साप्तस्वर्योऽभिप्रायमावक्षते । निर्णय्यामश्चेत् ।

अत्र केचित् चोद्य प्रति समादधु —श्रुतिक्रमाभिव्यङ्ग्या स्वरा इति श्रुतय एवादी वाच्य इति चोद्यम्, तत्रोत्तर—भवेदेव, यदि स्वनितादसजिता श्रुतय एव नियतश्रुत्यन्तरत्वेन गृह्यमाणा स्वरा इति । न ह्येव श्रुतयो ह्युच्यन्तीत्यत्रापि स्वराश्रया एव प्रतीयन्ते । यथा नट्टमातृगुप्त —

(जायते) सहजेनैव समस्त श्रुतिविस्तर ।

स्वराधिष्ठानतो याति श्रोत्रपीयूषसारताम् ॥ इति ॥

श्रुतेरेव च स्वरत्वे चतुर्थस्वरूपोपलक्षितो य षड्जग्रामे पञ्चम स मध्यम-ग्रामे यदि तृतीय श्रुतिरूपस्तथा स पञ्चमस्वर इति कथ न हि तृतीय चतुर्थमेकमेव ग्रामद्वयस्य, धैवतस्यायमेव न्याय काकल्यन्तरयोश्च निषादगा-धारता कथम् ।

पुष्पसाधारणे काले कोकिलो वक्ति पञ्चमम् । (नारदीयशिक्षा १-५-४) इति एतच्च कथ भवेत् । (नासाण्ठा) दी नियता श्रुतिरूपा मभावात् । भावे हि सर्वे स्वरा ह्यु । श्रुतिक्रमापेक्षिणि च स्वराणामात्मलाभेऽन्योन्याश्रय कस्यचिदवधिभूतस्य प्रागसिद्धे तस्मात् प्राग्विभागार्थमेव श्रुतिकीर्तन तद्गतसवाद्यादि वि(वेचन) कथ सद्गतेषु रागेषु नैव स्वराणा नियतोर्ध्वादिकमनया शारीरसाम्य भवतीति दर्शयितु-मिति श्रुतय स्वरेण्योऽनन्तरमुक्ता । एतदाश्रयेणैव विशाखिलाचार्यो ग्रामान्तरं

श्रुतीरद्विधिति स्म । ता हि परं यो "घत एव सामवेदे घाम्निभावाभावात्तुपयोबिन्धा
नारवीयशिक्षायां तदभिधानमोत्तराद्ययमात्रमेव सूक्तम् (—) यः सामनामां (नार
१-५-१) इत्यादिना ।

बीप्तामताद्यास्व पञ्चधृतयः पृषक्स्वरादीनां प्रयुक्तिविशेषसाध्या वक्ताः ।
ग्राम्ये स्वाहः--श्रुतेरेव स्वरत्वाभावात् श्रुतिक्रमाभिव्यङ्ग्याः स्वभावेन पूर्वं
उद्देश्या भवेयुरिति । घत्रोच्यते--यच्च श्रुतिशब्देन समीरणसंयोगी स्थानविशेषो
विश्लिष्टो, "ध्यस्तानि तानि षट्षष्टि विधात्" इति नीत्या तत्संबन्धेत्"नमेव ।
कश्चित् स्थानं स्वरं ग्राम्यते । न चास्य रूजना वा स्निग्धता वा धर्मः समीरणः तद-
भिघातपोरेष एव न्यायः प्रथम श्रुतिभिरिति न स्थानविशेषसमीरणसंयोगी प्रभवो
विश्लिष्टः, तद्गतदश रक्ततास्यो धर्मः स्वर इति । तदा तत्रापि पञ्चमयैवतानुप-
पत्तिरिति समानम् । न हि तुर्यस्थानसयोगोद्भूतस्य ध्वनेर्यो धर्मः स तृतीयस्थान-
सयोगोद्भूतस्य धर्मिवदेव, तद्वर्माणं नैपत्यात् । नह्यमधर्मोऽप्यस्य धर्मः । एतेन
काकल्प्यतरी व्याख्यातौ । कोकिलो वक्ति पञ्चममित्यादि चात्र सुतरामनुपपन्नम् ।

ननु स्यान्भूतस्थानाभावे तत्स्थानप्रभवस्य शब्दस्य यो धर्मः स भवितुमर्हति
धर्मिणोऽसद्भावाद्वा हि तत्र कारणाभावात् । तूच्यते चैतत् उज्जोता धमिघातजाश्चन्दा-
दनन्तर योऽनुरणनलक्षणोऽप्यः शब्द उपजायते स तावन्निर्धर्गस्निग्धमधुराकारः । तां
रज्ज्वा तन्ध्यामाहृतायां पापाणे कांस्ये वा हृते तद्भावाभावाद्वा स्फुटं लक्ष्यते । तवेवाय-
मसौ समुदायापेक्ष स्वराशो नाम प्रयोगात्समुदायापेक्षादपर एव । तदस्य च
एवानुरणनात्मा चतुर्यस्थानसंयोगोद्भवेन ध्वनेन जनित स एव तृतीयस्थानोद्भूतेनापि
जनयिष्यते । केवलमुच्चजनितत्वानुचत्व तस्यैव लक्ष्यते । मन्द्रवद्जी मध्यता-
लपद्भ्रस्येव । एवं तदेवानुरणन कोकिलादिध्वनेन जनितेन तन्ध्वद्गुप्तीसंयोग-
मल्लककोटिघातादिप्रभवेनापि ध्वनेन जन्यत इति युक्तम् ।

ननु कारणभेदप्रजातेन ध्वनेन कथं तज्जातीयोऽनुरणनशब्दः क्रियते । यैवं,
कारणे नियामादसंज्ञाद्वा प्रथमस्फटिकारणविद्युदादिकारणभेदसंज्ञातोऽपि ह्यग्निधूम-
मेकघातोयं जनयति । बीजकन्दोदितकहलीद्वयादौ वा कारणभेदेध्वन्येककार्यतादृष्टा ।
वृषिचक्रादौ च । तत्राप्यस्ति सूक्ष्मो भेद, धूमत्वंतु, तदेवेहाप्यस्तु । लक्ष्यते च वीणा-
स्वरोऽयं मस्तकस्वरोऽयमिति, पद्भ्रजत्वेनत्वमेव । घत एवैषां वातृणाभिघातृशब्दा
नानुरणनं जनयति । तेन शब्द समग्रपि कुर्वाणा अपरिपूर्णा इत्युच्यन्ते । घातशब्द-
स्थानुरणनध्वनेन तीव्रतामधिकेऽतिरक्तता, साम्ये साम्यं वैपरीत्ये वैपरीत्यम् । यस्य
च ध्विस्थानसमीरणभिघातप्रभवा अपि ध्वन्ता अनुस्वारस्वरूपं स्वरात्मकं ध्वनं
जनयेरेव परिपूर्णोत्कृष्टघातोऽरकमूततारतम्ये तु निकृष्टता । ध्वनेन च कारणभेदो-
द्योयेष्टैरेतराद्ययमपि प्रत्युक्तम् ।

यदि स्वरेषु श्रुतयः सर्वेष्वप्यकारिण्यः प्रामयोविभागोऽपि कल्पनीयत्वात् प्रामयोगितयैव प्रामोपयोगित्वात्पश्चादभिधानम् । न तु ध्वनिक्रमनिरपेक्ष एव शरीरे प्रयत्नः, प्रगोतस्य परः क्रमो लक्ष्यते, प्राशुभावितात्त्वात् । स तु नास्ति, अप्रगोते क्रमस्य सवेवनात् तथा ह्यप्रगोते षड्ज निवि...। एषा जनमधिक वा...ति । प्रारोहवरोहेति तावत् स्वरस्य लिखयति । धम्यासकालगतं तन्द्भ्युत्कर्षापकर्षाणि यादिसबादिविद्या-यत्स्वरजननसमर्थात्तन्विशेषोत्पत्तिस्थानलाभोऽस्य भवति । (ततः) एवं "उत्कर्षापकर्षणस्थानभेदेन श्रोत्रगोचराभिलक्षणीयो विशेष उपजायते । तावती श्रुतिरेका परमाप्यनुस्थाने स्थापितापि तस्या लक्षणीयत्वात् दत्तिलाचार्योऽपि ध्वनिशब्देनानु-स्थानमेवाभ्यधात् ।

"षड्जत्वेन गृह्येतेषु षड्जप्रामे ध्वनि" (१-२२) इति ।

श्रुतिनिर्वाणं तु वीणाया स्फुटम् । तदपि षड्जप्राममध्यमप्रामयो क्रमोपक्रमपञ्चम-स्वरेणेत्याशयेन पश्चाच्छ्रुतयो निर्दिष्टा । तत्र प्रयत्नवशात्कस्मिंश्चिदभिहिते स्थाने जातेऽभिधातवाच्छ्रुतान्तरेऽनुस्त्वानात्मनि स्वरे तदभ्यवहितस्थानाभिधातो यदि स्थात्सकीर्ये (या) ताम् । पूर्वपरि स्वरे स्थानगतो यथा तत्र सकीर्णभावस्तथा स्वर-गतोऽपि तद्विभागसाभार्यं मध्ये षड्जनीयस्थानभागोऽयत्र स्वर इति द्विभ्रुतिकस्य सम्पत्तिः । स्थानद्वयेन व्यवधौ त्रिभ्रुतिकस्य त्रयणं चतुःश्रुतिकस्य, तत परं चतुरा-दिभ्यवधानेऽतिप्रयत्नवशाद्द्वैस्वयमिति पञ्चभ्रुतिकेऽदेरसंभवः । तत एव श्रुतिद्वयोत्कर्षो द्विभ्रुतिकयोरेव गन्धोरवत् । एकश्रुत्युत्कर्षस्तु नोक्तः, स्थानसाक्येण स्वरसाक्यं-प्रसङ्गादिति ह्युक्तम् । चतुःश्रुतिरिति त्रिभ्रुतिरिति श्रुतिरिति क्रमेणानर्थश्रुतिरेव । ततोऽपि चतुःश्रुतिरिति षड्जप्रधानत्वात् षड्जप्राम सरिगमपधनि, मपधन्यादि-मध्यमप्राम । चतुःश्रुतिरिति श्रुतिरिति । तथा हि—एकस्मिन्नेवोरसि ऊर्ध्वधर-तया सप्तस्वरा, तथा हि चतुःश्रुतिकत्वात्पूणादाद्यात्, तद्वत्स्वरूपदेकैक निष्कास प्रक्रमेण पुनश्च प्रकृतिभूतपूर्वरूपस्पर्शश्चत्वारः सरिगमा । तथैव स्थाने ऊर्ध्वस्पर्शो पधनिसा, केवल षड्जेन द्वितीय स्थान स्पृश्यते एव । मन्द्रस्पर्शवत् स्थान स्वराणाम् । एव कण्ठस्थाने धिरसि च । तेषु सर्वेषां ताद्रूप्यमक्रमणत्वशादिभ्यपदेश एव, तद् स्थानगतानां तु सादृश्यपरत एव सबादत्वं बध्यते । तेन परमार्यतं त्रय एव स्वरा -- सरिगा, पधनयः । मध्यमस्तु ध्रुवकस्थानीयो मध्यमत्वादेव । चतुःश्रुतिरुदात्त उच्चत्वात् । द्विभ्रुतिरनुदात्त, नीचैस्त्वात् । त्रिभ्रुति स्वरित मध्यवर्तितया समाहारत्वात् । तथा हि—स्वरित एव कर्मित्वेन व्यवहरन्ति श्रोत्रियाः । इहान्यलक्ष्णेषु त्रिभ्रुते कम्पनं वक्ष्यते, तस्योर्ध्वाय स्वरस्य स्पर्शनेऽपि स्वरता-क्षमत्वाच्चतुःश्रुतेर्हि नोर्ध्वमस्ति द्विभ्रुतेर्नाधरमिति क पध कम्प ॥२१॥

अथ सावंप्रयोगसाधारणं स्वराणां योजनां ज्ञातुं चातुर्विध्यं दर्शयितुमुपक्रमते चतुर्विधत्वमेतेषामित्यादि । एवकारेण वा न्यायतोदितस्य स्थितिप्रयोग इत्याह ।

चतुर्विधत्वमेतेषां विज्ञेय गानधीश्वरुभिः ।^१

वादी चंवाय सवादी^२ विवादी चानुवाद्यपि ॥२२॥

^३तत्र यो षडश स तदावादी । ययोश्च^४ नवकप्रयोदशकमन्तर ताषण्योन्य संवादिनी । तद्यथा—षडजपञ्चमो ऋषमर्षवती गान्धारनिषादवन्ती^५ षड्ज-मध्यमाविति षड्जप्रामे । मध्यमप्रामेऽप्येवमेव । षड्जपञ्चमवर्जे पञ्चमर्षमयोश्चात्र सवाद्य । अत्र श्लोक —

सवादी मध्यमप्रामे पञ्चमस्यर्षमस्य च ।

षड्जप्रामे तु^६ षड्जस्य सवाद्य पञ्चमस्य च ॥ २३ ॥

विषादिनस्तु ते येषां^७ द्विश्रुतिकम तर, तद्यथा—ऋषमगान्धारो, घैवतनिषादी । चादिसवादिविवादिष्य स्थापितेषु शेषास्त्वनुवादिन, [अनुवादिस्तका यथा—षड्जस्यर्षमगान्धारर्षवतनिषादा ऋषमस्य मध्यमपञ्चमनिषादाः पान्धारस्यापि मध्यमपञ्चमर्षवता मध्यमस्य घैवतपञ्चमनिषादाः, पञ्चमस्य^८ घैवतस्य षड्जमध्यमपञ्चमा षड्जप्रामे । मध्यमप्रामेऽपि मध्यमस्य घैवतनिषादर्ष

चयन्देन सवादिनस्तत्स्पृष्टे सभवमाह । एवमन्वेन सवादिनी हि नियतः सभव । अथशब्दे नान-तर्क्योनकेन सवादिनी वादिनश्चानुपलपनम् । विवादी चेति चकारेण विवादिन प्रत्यवज्ञा अनुवाद्यरीत्यापि शब्देनानुवादिन सवादिघर्षोपजीवनम् । घत एवास्य सर्वाश्च दुःख दनम् तथा हि—अनुवादिन दित्तवाद्यनुपलपन सहते, न च भ्रूयस्तरोऽस्य प्रयोग इति ॥ २२ ॥

तनु प्रवागात्पररणा घर्षा ग्रहादयश्च घनत्वत्वात्तय ...घन्ते तद्गृहेप्रसङ्ग भेदोऽपि वक्तव्य । स्यादेतत् । ग्रह-यामाप-यासास्नात्रद्वादिनेव प्रायेणगृहीता । तद्गृहादग्यास्तन्यासापन्यासा इति हि शुद्धासु वक्ष्याम । षाड्जीदुर्विठाल्पत्वानि विवा (अनुवादिभिन्ना) नि बहुत्र सवादिना, तारमन्दस्य न्यासापेक्ष इति । इदं चासत् । शुद्धासु जातिषु भवेदेव, अन्यत्र तदभावात्कथमनेन सग्रह । अनुवादी

१ KS, NS श्रुतियोगत ।

२. NS अनुवादी विवाद्यपि KSS omits हि ।

३ NS यत्राश स तत्र (KSS तस्य)

४ NS नवकप्रयोदशक परस्परत श्रुत्य तरे KSS नवकप्रयोदशश्रुत्य-तरे ।

५ KSS निषादी ।

६ KSS, NS च ।

७ KSS स्याद्विश्रुतिक, NS विश्रुतिस्वर ।

८ KSS पञ्चमस्य घैवतपञ्चमी घैवतस्य ऋषमषड्जगान्धारः ।

मधुञ्जगन्धाराः, पञ्चमस्य ध्वजतनिवाद्यंभगान्धाराः, ध्वजतस्य षड्ज्यंभगान्धाराः, निवाद्यस्य षड्ज्यंभो, षड्जस्यंभगान्धारी ॥] तत्र घटनाद्वादी, सवदनात्सवाधी, 'विषदनाद्वादी, अनुवदनादनुषादीति । एतेषां च स्वराणां न्यूनत्वमधिकत्व वा तन्नुपशानदण्डेन्दियत्रं गुण्यादुपलभ्यते स्वरविधानमेतच्चतुर्विधत्वमिति ।

यस्य द्वौ प्रामो षड्जप्रामो मध्यमप्रामश्चेति । अत्राश्रिता^३ द्वाविंशतिश्रुतयः स्वरमण्डलसाधिता । यथा—

सर्वत्रावधिरित्यवश्यं वक्तव्यं । तद्दिग्रहं सुतरां वाच्यं, तेन विना हि न कोऽपि (रागव्यापार) प्रवर्तते । उच्यते—उत्तमे तत्साधारणयोजनोपयोगोदमुच्यते । एतावन्वै च जानिक्ये भाषाद्यु-मीमन्न भवति ग्रहाणन्यामादि वैचित्र्यमन्तरेणापि । तथा हि कुत्रचित्त्रे भूयस्तून्नायंमाणे गवादिनि च तदनुवर्तिनि च तदनुचयना (वदन^१) शानिनि चानुवादिनि च क्तिन्प्रयोगभाजि विवादिनि कृतस्वरूपमासीदेति रागस्याधिक्यमिति । यथा 'सावग पमपा मनिरिपा गनिमास मासस पापासा घानिनिरीडिनोसारि' इत्यत्र षड्जवादिनि (गान्धार) निपाद्यो सवादिनि मध्यमादावनुवादिनि, अभाव्यक्तो मानवकैशिक । एतद्व हि (प्रयोग) सर्वस्वम्, ग्राहदियोजन तु वैशिष्ट्यावह, गान्धर्वे तु विशिष्टाष्टसिद्धये । एतच्च वक्ष्याम ।

तत्र वादिन लक्षणानि यो यदाशन्तः वादीनि । यदेति यत्र प्रयोगान्ति काले वदते स एव सकृदस्वेन भासमान गन्धा .. वादिन ग्राह्येनोच्चारणमस्या- स्तीति च वदति च तारमरदादि-यवस्थादीनिति च लक्षणं त्वत्रैव सूचितम् । अन्येत्वश इति पर्यायमाहुः । अत्र मत्सिद्धये 'यो यदाश स्पृशती' ति पठन्ति । तच्चासत् ।—अश एव हि वादीति दत्तिलात्रा (I 18) । न चाशानक्षणे पृथगुपयो- गीति तत्रैव वक्ष्यते । य . भावप्रधानानिर्देश ।

सवादिनक्षणमाह नवश्रुतयोदशक्रमन्तरमिति । एतच्च स्वराभिधानम् । अन्येत्वाहुः—प्रत्या (प्टी) नवेति नवका अष्टका उच्यन्ते । स एष प्रयोदशका द्वादश । एतावत्य श्रुतय (स्तयो) एतरे यशोसो सवादिनाविति । उपाध्यायास्त्वाहुः— अन्तरमिति स्वप्नान्तराल तेन नवश्रुतिक यस्य स्वरूप स्वरस्य, यस्य च त्रयोदशश्रुतिरूप स्वल्प, तो स्वरो परस्परसवादिनो । सव... यथा द्वाविंशतिः षड्जोऽनन्तरश्रुतित्रयेणान्तरश्रुत्या तथेहोच्यते । एव नवश्रुतिस्त्रयोदशश्रुतिश्च ।

१ KSS विवादिताम् ।

२ NS न्यूनाधिकत्व तन्नीवादन . । KSS मूर्च्छनाधिकारित्व तु ।

३. NS तत्र वा KSS, तत्राश्रिता ।

नन्वेव चतुश्चूतेरधिकोऽन्यस्ति । किं बहुना, षड्जान्निषाद प्रयुज्यमानोऽष्टा-
दशश्रुतिक स्यात् । मैव, तावतीना श्रुतिलाभे...तत्स्पर्शपवनाभिहननजनितनादाशो-
पयोग । तत स्वरे तत्कृतश्च श्रुतिसंख्यानियम । अत एव निरन्तरध्वन्यशब्दवर्ण-
विरूपस्वरश्रवणम् । तत एव तिल श्रुतध ऋषभ इत्यादि वरुषते, न तु तृतीया
श्रुतिरिति । तत्र विशाखिलाचार्यप्रभृतिभिः, 'स्वसवेद्ये परमे श्रुतिधाम्नि समवधानं
जपवद्दीपमान विशिष्टाऽष्टाय प्रयोक्तुं भवति' इति दर्शितम् । तदुक्त भट्टतोतेन
"श्रुति स्वर स्वसवेद्या" इति, गाने श्रोत्रेण सर्वत्रापि स्वरुपावभास । तदाह
'श्रुयमाणास्तु गृह्यन्ते गम्भीरा इव' इति । न चावयवै स्वरे, नापि सचय
योगपद्याभावात् । क्रमिकत्वेपि हि नैरन्तर्यात्, नाशुभविकृताद्योगपद्याभिमान,
क्रमिकश्रुतिजनितसंस्कारविशेषे चान्ये श्रुतिस्थाने स्वरसमुदाय इत्यास्ता तावत् ।
प्रकृत ऋषभ ।

इहोत्सलङ्घनीयस्वीकरणयोग्यश्रुत्यपेक्षया नवश्रयोदशश्रुति च स्वररूपमुक्तम् ।
अन्योन्यस्येति वचन तावद्यस्य सवादिनो मा भूतामिति समानश्रुतिकत्वेन
सवदनात्सवादिनो । चीणाया च षड्जादिस्थानेऽद्गुत्यन्तरपोडनपूर्वकमभिहन्यमाने
तत्सम्पाद्यमिति व्यवहार, सवादिन तत एव न जातुचित्तलोप कार्ये । अन्वयसंज्ञा
[या स्वरयोरेव न श्रुत्यो परस्परसवादित्व] यथा मध्यमनिपादयोर्न सवादित्व
सत्यपि त्रयोदशान्वान्तरत्वे अत एव षड्जमध्यमाया [जातो] मध्यमेश्ये न षाडवस्य
निपादलोपकृतस्यापवाद । मध्यमप्राप्ते च न ऋषभस्यैवतमो, तेन कैश्चिदर्थैः
धैवतेश्चै ऋषभकृतस्य न षाडवस्यापवाद । ननु च सजात एव लक्षिरूपेति लक्षणं,
मैव एव हि षड्ज [मध्यम] ग्रामयोरेन्यत्र समयो सवादिता स्यात्, समयोश्च,
साधारणप्रयोगे च निसयो, गमयोरित्यपि न दोष । तस्मादुभयसवादित्वे प्रयोजकम् ।
अमुमेवाभिप्राय प्रकाशयितुं स्वकण्ठेनोदाहरणोपन्यास करोति यथेत्यादि । सम, सप,
ऋषभ, गनि, षड्जप्राप्ते । अन्यत्र तु ऋषभ इत्यपास्य ऋषभ ननु परिगणन चेत्किम् ।
यथेति वचनस्य सिद्धिसादृश्येनोदाहरणान्तरसङ्ग्रहाय स्यात् । स चेह नास्ति ।
तत्राहु — उभयमनेन क्रियते, येन प्रकारेणाय सवादिक्रमो न सुप्यते स यत्नो गान्धर्व
कर्तव्य । तेन काकल्यन्तरप्रयोगेऽपि* षड्जादीना न श्रुत्यपहार कार्ये । अत
एवाल्पत्वम् । यत्र निगमोस्तत्र साधारणप्रयोग षड्जमध्यमान्तर्गमनमिव हि तयो,
तदा गाने तु साधारणवशात् सचार श्रुताना कैश्चिदेव चेतसवाद्यस्ति तत
सवाद्यनुपलपनमशेन स्वधर्मोपलब्ध इति सवाद्यन्तर सुप्यता नाम । तथा च
षड्जादिव्यपदेश, षड्जेष्यशो पञ्चमलोपकृतमौडुविक भजत एव । तस्मान्न
षड्जमध्यमौ... सामिति विन्दुप्रयोगे च सम वदन निवादतन्व्यामस्यास्तीति

* सप्यतेऽत्रान्तर कार्यं सवादिधैवतस्य स । न चान्तरौल्पप्रयोगादसबाधो
भवेदिह । काकल्यन्तरयोरुपप्रयोगत्वात् मत सताम् । (कुम्भ II)

तयोनपि(वि)सवादित्वमेवेति । यथेत्युदाहरणप्रदर्शनार्थमङ्गे तु परिगणनमिति ।
एतदेव युक्तमित्यभिप्रेयुक्ता । श्रुतिसधरणवशात्सन्धेऽपि चित्रसवादो रश्यते,
पत ..... ॥ २३ ॥

अथ विवादिनो लक्षयति विवादिनस्तु त इति । अन्तर्हितस्वरूपतो गनिद्धि-
श्रुति श्रुतिरूप तेन द्वि श्रुति(गान्धा)रो निषादश्च स्वरान्तराणां विवादिनो सर्व-
पामेव तथा बहुवचनम् । स्वरान्तराण्यपेक्ष्य विवादित्वाभिधानं धर्मभेदात् ।
ऋषमगान्धारी षंशत निषादाविति चतुर्विधयोरुपादानं नैकतपात् । अन्ये तूदाहरणस्व-
लाभाद्यपेक्षयैव श्रुत्योर्विवादित्वमाह । तच्चासत् । सर्वस्वरस्य विवादिन सतो
भाव्य सपक्षत्रिपक्षमध्यस्थे । तथापि षड्जंशे तस्य मपो सवादिनो, ऋषावनुवादिनो,
ऋषभे धमनिगा पमसा गान्धारे नि [वादी]त्येतु, नास्ति विवादी, निषादस्य
सवादित्वात् पञ्चास्यानुवादिन । एवमन्यदनुसर्तव्यम् ।

यत्र वादो स्वामी, धमात्य इवेतरोऽनुपायो सवादी, परिवर्द्धिवादीत्वल्प,
धनुषारिपरिजन इव योगवादी चेति विभाग । अनुवादिन लक्षयति वादिसवादी-
त्यादि । स्पष्टम् । अयंषा नामभिवंचसा निबंचनान्याह वचनाद्वादीत्यादि ।

ननु वीणाया तावत्सरिषेति श्रुतिक्रवविरामाच्च सवाद्यादिविभागस्य च
वीणायामनितोऽपि रश्यत इत्याशङ्क्याह—एतेषामित्यादि । एतच्च सवाद्यादीनां
स्वराणामिति । यथा सवादित्वाभिमतयोरपि षड्जमध्यमयो समत्वमधिकत्व वा
त्रयोदशकनवकान्तरापेक्षया विवादिनश्च यदुपयोगिन्यन्तर तदपेक्षयैव विवादकत्व,
अनुवादित्वमपि क्नाधिकत्वेऽपि घटते । तथा हि ऋषभेऽंशे न्यूनश्रुति षडस्यानुवादी
स्यात् । गान्धारश्चाधिकश्रुतिविवादिता जह्यात् । सवाद्यादीनां च षड्जमूलत्वे वादित्व-
मप्यसमञ्जसं भवेत् । सवाद्यादिषु प्रभुत्वमेव हि वादित्वम् । एममूनाधिकत्वे नामुना
विषदित चे..... तत्कारणदोषे कृशा तन्त्रोन्वरितभरिताप्युत्कर्षमपकर्षं वा याति,
माद्रेत्वशोपत्तादिदोषात् उपवादतन्त्रोन्वहनस्यान तदपि शिथिलतादिदोषाणां
सारणानामत ? दण्डोऽपि नमनोन्नमनस्वभाव तथैवेन्द्रिय वाग्निन्द्रिय च सादृशमेव
तच्चोपलक्षणं मारिकाङ्गुल्यादीनामपि दोषेण तथोपलभ्यात् ।

एव स्वरा उक्ता । तत्र स्वरमात्र कुत्रचिद् दृष्टादृष्टयोरुपयोग्यपि तु तत्समूह
एव तु प्रयो[ग उपयोगी । तत्स्वराणां समूहो ग्राम] इत्युच्यते । स एव च द्विविध
पञ्चमभेदादिति दर्शयितुमाह—अथ द्वौ ग्रामाविति गान्धारग्राम निरस्यति । मध्यमस्थ-
नाशित्वमिति तावत् प्रधान नियतं च तत्सवादित्वं षड्जस्येति सोऽपि प्रधान । पञ्चमस्तु
न मध्यमस्य सवादी कदाचित्तरूपश्रुतिकृत्वा क्तमेव । बतिलाचार्यस्तु मूर्च्छनानां
षड्जस्वरशाधान्येन च प्रथमादिव्यपदेशलाभात् षड्जमध्यमयोर्व्यपदेशहेतुत्वमाह—

स्वरो यावतिषो स्यातां ग्रामयो. षड्जमध्यमौ ।

मूर्च्छना तादतिध्येव तद्ग्रामाभावत एव सौ ॥ इति

तिस्रो द्वे च चतस्रश्च चतस्रिस्तिस्र एव च ।
 १ द्वे चंवाद्य चतस्रश्च षड्जग्रामे भवेद्विधिः ॥२४॥
 २ चतु श्रुतिर्भवेत् षड्ज ऋषमस्त्रिश्रुतिः स्मृतः ।
 द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतु श्रुतिः ॥२५॥
 पञ्चमस्तद्वदेव स्यात् त्रिश्रुतिर्घवतो मत ।
 द्विश्रुतिश्च निषाद स्यात् षड्जग्रामे विधिर्भवेत् ॥२६॥

मध्यग्रामे तु पञ्चम श्रुत्यपकृष्ट कार्ये । एष ३ स्वश्रुत्युत्कर्षादपकर्षाद्वा यदन्तर
 मार्वंवादापनस्वाद्वा तत्प्रमाण श्रुति ४ निदर्शनं ५ त्वात्तामभिग्याह्यास्यामः । यथा द्वे
 धीणे तुल्यप्रमाणतन्नुपवादनदण्डमूर्च्छने कृत्वा ६ षड्जग्रामाश्रिते कार्ये , तयोरग्य-

एतत्तु फल्गुप्राय प्रथमादिव्यपदेशस्य कुत्रचिदप्यनुपयोगादागममात्रसारत्वा-
 त्प्राधान्यम् गणनादित्वाच्च प्राधान्यदितरेतराश्रयापत्तेः ।

अप्राभिता इति ग्रामस्वरूपलाभहेतव इत्यर्थं ।

ननु स्थानभेदेन षट्पष्टि^१ तत्कथं द्वाविंशतिरित्याह—स्वरमण्डलस्य स्वर-
 समूहस्य सप्तकस्य द्वाविंशत्येव सिद्धिः । तत एव स्थानान्तरे स्वरमण्डलत्वमिति
 चक्रमुच्यते । तच्च परिमण्डल (प्रा)ङ्गिरसकाश्यपादिभिर्मुनिभिर्दक्षितम् । श्रुतिश्च
 नाम श्रोत्रगम्य वैलक्षण्यं यवता शब्देनोच्यते । ननु कालाश श्रुति चतु श्रुति-
 कस्यापि विन्दाद्यलङ्कारादौ मितकालावस्थानाद् द्विश्रुतिकस्यापि स्थायिवशाप्रयोगेऽन-
 ल्पकालत्वादेश स्यात्, षण्टाशह्लादि श्रुतेश्च चिरकालत्वात् । एतन्न शब्दावयवो न
 श्रुतिरित्युक्तमेव ।

ननु यद्युभयत्रापि द्वाविंशति श्रुत्य तर्हि को विभाग इत्यादाह्वयाह—तिस्रो
 द्वे चेत्यादि । विधिंरिति श्रुतिविभाग इत्यर्थः । ॥२४॥

मत्र विनियोगेन स्वराविनियोकतुमाह—चतु श्रुति स्यात् षड्ज इत्यादि
 स्मृत इत्यन्तेन ॥२५॥

नामभेदात्ता विभाग मात्प्रसिद्धयेति दर्शयति । घंघतो मत इति नास्य
 कदाचन षड्जग्रामे लोप इति यावत् ।

१ KSS, NS चतस्रश्च षड्जग्रामे श्रुतिनिदर्शनम् ।

२ KSS, NS omit here these verses

३ KSS, पञ्चमस्य श्रुत्यपकर्षोत्कर्षाभ्याम् ।

४ KSS, NS तावत्प्रमाण श्रुति ।

५ KSS चा समभि ।

६ KSS, NS do not read

तरस्यां पञ्चमस्यापकर्षे श्रुति मध्यमगान्धारी कृत्वा तामेव च पञ्चमस्य श्रुत्युत्कर्षे-
वशात् षड्जगामिकीं कुर्यात् । एकश्रुतिरपकृष्टा भवति । पुनरपि तद्वेवापकर्षेत्
यथा गान्धारनिपादवन्तावितरस्यामृपमर्धवती^३ प्रवेक्ष्यत. *द्विश्रुत्यधिकत्वात् पुनरपि
तद्वेवापकृष्टाया घन्तार्पभावितरस्या पञ्चमपङ्क्तौ प्रवेक्ष्यतः त्रिश्रुत्यधिकत्वात् ।
तद्वत्पुनरपकृष्टाया पञ्चममध्यमपङ्क्ता इतरस्यां मध्यमगान्धारनिपादवन्तः प्रवेक्ष्यन्ति
चतु श्रुत्यन्वधिकत्वात् । एवमेतेन श्रुतिनिदर्शनेन द्वौ ग्रामिण्यो द्वाविंशतिश्रुतयः
प्रत्यवगन्तव्या ।^४

अथ मूर्च्छनाः द्वैप्रामिण्यश्चतुर्विंश—

आदाबुत्तरमन्द्रा स्याद्रजनी चोत्तरायता ।

चतुर्था शुद्धपङ्क्ता तु पञ्चमी मत्सरीकृता ॥२७॥

तत्र गान्धर्व श्रुतावेवान्पया स्वरस्फुटता दायिन्यामवघातव्य इति विशा-
खिलाचार्यप्रभृन्मय ऊचुः । “श्रुतयः स्वरान्तरगता” इति, “सप्ताश्रयतया स्वगता”
इति, “अन्तरगनास्त्वन्या” इति गाने तु श्रोत्रमुखाबहोऽनेन विभागेन प्रयोजनम् ।
तदाह मातृपुत्रः—

१. KSS. अन्तररी NS एकतरस्या ।
२. KSS, NS कुर्यात् ।
३. KSS, NS घन्तार्पभा प्रतिशत ।
४. KSS, does not read.
५. KSS^१ NS. read here following verses.

षड्जश्चतु श्रुतिज्ञेय ऋपमस्त्रिश्रुतिस्तथा ।
द्विश्रुतिश्चैव गान्धारो मध्यमश्च चतु श्रुति ॥
चतु श्रुतिः पञ्चम स्यात्त्रिश्रुतिर्घन्तस्तथा ।
द्विश्रुतिस्तु निपाद स्यात्षड्जग्रामे स्वरान्तरे ॥
चतु श्रुतिस्तु विज्ञेयो मध्यम पञ्चम पुन ।
त्रिश्रुतिर्घन्तस्तु स्याच्चतु श्रुतिक एव च ॥
निपादपङ्क्तौ विज्ञेयो द्विचतु श्रुतिसभवी ।
ऋपमस्त्रिश्रुतिश्च स्याद्गान्धारो द्विश्रुतिस्तथा ॥
अन्तरनिदर्शनमपि व्याख्यातम् ।

हीयमाने स्वरे श्रोतुः स्वतन्त्रेष्वङ्गुलिः क्रमः ।

मध्यमाण पुनर्नाद एक एवाद्य रञ्जितः ॥६॥

तेन गाने प्रधानतयेह विवक्षिते चतुश्श्रुतिरिति साधारण्युक्ति कृताया तु गान्धर्व-
पक्षमपि स्वीकुर्यते । तिस्रश्चतस्र श्रुतय आश्रयान्तराद्बोभयात्मकतया यस्येति ॥२६॥

अथ मध्यमग्राममाह—मध्यमग्रामेतिविति । चतुश्श्रुती पञ्चमे षड्जस्यैव
द्वावमात्यकल्पौ मध्यमपञ्चमौ सखादिनौ भवत इति । मध्यमस्यापि सखादिनोऽपि
सविदिव व्यपदेशहेतुता । पञ्चमे तु श्रुतिग्युने मध्यमस्याप्येक सखादी षड्जस्या
पीति । इद तावत् मध्यमस्य रव्यदस्ति प्राधान्य (अपि) विना शुद्धत्वकृत-
मिति तत्र नैव व्यपदेशो मध्यमग्राम नियमेन इति न किं चतुश्श्रुतिकेनानेकेन तावत्-
प्रधानेन भवितव्यम् । पूर्णत्वाद् तच्च स्वरद्वयमेव पञ्चमस्य चतुश्श्रुतिकरवविरभा-
त्कारुण्यचरपोश्चतुश्श्रुतिकत्व विकारो न स्वभाव । तुल्य चानाश्रित्वमिति
द्वावेवग्रामौ । तत्र मध्यमा तृतीयस्यामपि श्रुती तखाविधानुरणनव्यञ्जनात्मकनाद-
निष्पत्ति भवाविन षड्जग्रामे षतुर्स्यां माभूत् । केवलसंस्थानगीचत्वान्नीचा ।
तल्लक्ष्यते । तत एव श्रुत्यपमान एवासी पञ्चमो भवति । श्रुतेहि कम्पो भवती-
त्युक्तम् । तथा चाह —

वेदश्रुति पञ्चकपरिपकल्पः कृशप्रघातोऽम्बुजता प्रपन्न ।

यतिश्रुति कम्प इवैव भाति यद्वा श्रुति स्वाद्भुतरागनिष्ठः ॥२॥

तत एवालपनिषादगान्धार ति काकल्यन्तरयो प्रयोग । त्रिश्रुतेश्च कम्पित-
कुहरितरेचितयोग । निगयोश्च विबादित्व रक्त्यन्तरानुवृत्ते । एव श्रुत्यप्रकृष्टः पञ्चम
इति मध्यमग्रामस्य लक्षणम् । तत्र पञ्चम प्रधान न तु मध्यमग्रामे कदाचिदपि
लोप्यत इत्यर्थं । अन्ये तु ग्रामयोर्बैतपञ्चमावलोप्याविति । एतदाश्रयत्वाग्मध्यम-
गतेरित्यत्राह ।

अथ केय श्रुतिनामित्याशङ्क्याह—एव श्रुत्युत्कर्षापकर्षाच्चेति । मादं व
तन्व्या शिथिलीकरण विपरीतत्वमायतत्व क्रियत इत्याह । श्रुते शब्दस्य श्रोत्र-
प्राप्तस्य उत्कर्षस्तीक्ष्णता प्रपकर्षो मन्दता, तद्धेतुत्वान्मादंवायते तु द्वे अपि तयोक्ते ।
एव तीक्ष्णमन्दत्वहेतुभ्या मादंवायतत्वाभ्या यदन्तर यो विशेषावबोध प्रमाण
निश्चायक यस्या सा श्रुति । प्राक्तनस्य ध्वनेर्बैलक्षण्य यावता हीनेनाधिकेन या
तीक्ष्णमन्दारमन रूपेण लक्ष्यते सा श्रुतिरिति यावत् । यद्यपि परमाणुतोऽप्युत्कर्षापकर्षो
वा भवेद् ध्वनेर्बिषोपस्तथापि नासी गृहीतु पायंते । अत एव यत्रोत्कर्षापकर्षौ न
कौचिद् ध्वनीनां ग्राह्येते तत्रैका श्रुतिरिति, यदाह परमाचार्यं. “एकश्रुतिदूरात्सम्बुद्धी”
इति ।

मन्वन्तानुशीलादौ तखाभूतानां श्रुतीनां विशेषलेशानामर्नैयत्य दृश्यते । तत
किं निवतश्रुतिविभाग उच्यते । न तु शीणायामसौ निरक्षीयते (इति) । तन्न, तत्राप्यसौ

नियत एव, प्रनैयत्यग्रहणं तु मिथ्या । यत् दण्डविभागस्य दूरादूरत्वविभागविवलव इति चेद्य नैयत्यालक्ष्यते, तत्रापि वामनोऽनन्तपुरुषविभागविशेषोपलक्षणक्षणीया श्रुतिर्नैवास्तु को विरोध इत्येव लक्षणोपसर्गव विशेषस्य श्रुतिरूपतामिति ग्रहणं विशेषणमुपात्तमुत्कर्षशब्देन, प्रकरणान्वापकर्षस्यापि लभ्यत इति । वीणाद्वये स्थिते एकस्या वीणाया तन्व्यामुत्कृष्टाया स्वरस्योत्कर्षं (वोँ) परस्या स्थितवीणा-तन्त्रीस्वरस्यापकर्षो लक्ष्यते । तस्मिन् च लक्ष्यमाणोऽपकर्षो द्वितीयवीणास्वरस्योत्कर्षो लक्षणो भवति । प्रायतत्वाद्दुत्कर्षापकर्षो लक्ष्यो भवति । एव मादंवादपि वीणा-द्वयायत्तमेवेदमुत्कर्षापकर्षत्व दर्शयितुं यथासह्य शङ्का निराकर्तुं मादंवायतत्वाद्दे-त्युक्तम् । ग्रन्थयोत्कर्षायत्तत्वमादंवाभ्यामिति ब्रूयात् । प्रमाणेति वदन् न कालकला श्रुतिर्नापि नादादौ न चायुर्न स्थानं न करणमिति दर्शयति । तेन वक्ष्यमाणोऽन्वयविभागो ध्वनिरेका श्रुतिरिति तात्पर्यम् । एवमेकस्या श्रुते स्वरूपमभिधाय श्रुति-सख्यास्वरूपं यथा लक्षणोप यथा भवति तथा दर्शयितुमुपक्रमते निदर्शनं त्वात्तामिति । प्रासाति बह्वीना, निदर्शनमिति निश्चिततया दश्यन्ते येनोपायेन तन्निदर्शनम् । यथा हि—प्रथमदर्शनेन रक्तयोज्यात्माजात्ययोरेव चोत्कर्षापकर्षत्वविशेषो गुहीत एव । किं तु परस्परविशेषदिदृक्षावधानप्रयत्नबलात्तद्विलोच्य द्वितीयस्य विलोकनं पुनः प्रथमस्य पुनर्द्वितीयस्येत्यनेनानुसन्धानबलेन निश्चितस्तद्विशेषप्रत्ययो जायते योऽसावभ्यधिक इति भण्यते । प्रकृतेऽपि तन्त्रीद्वये उत्कर्षापकर्षवति (कस्मिन्) विदाकृते यं शब्दं प्रतीयते, तस्य परस्परविवेकायावधारयिष्योर्दोलागमनवद्यत्पुनः पुनराकर्षणं तत्कृतो-ऽनुसन्धानबलेन परमं प्रत्ययं स्फुटं तद्गतविशेषग्राही जायते । तन्निदर्शन-मित्युक्तम् । तत्र प्रथमा (सारणा) साधुकारं ध्रुवकवीणां साधयति, द्वितीया श्रुते-रित्यता, तृतीया श्रुतिचतुष्कं बोधयति, चतुर्थी श्रुतिषट्कं, पञ्चमी द्वादशकमिति, सारणपञ्चकमिति तात्पर्यम् । ग्रन्थस्तु व्याख्यायते । प्रमाणं प्राणाहपरिणाही, तन्त्रीणां तुल्यत्वं लक्ष्यया स्थीत्यादिना चेति केचित् । अतश्चतुदण्डशब्दः पुनश्चतः । तस्मादयं विग्रहः । तुल्यप्रमाणतन्त्र्युपपादनदण्डमूर्च्छना ययोर्वीणयोरिति । मूर्च्छनाया च प्रमाणसङ्घेव मन्त्राणां दण्डतन्त्र्यादिसाम्यं स्वरस्वरूपं न भिन्नति केनाप्यशेन तेन तथा कर्तव्यम्, येन द्वयेऽपि एकविंशद्भासेते । स्वराणां कस्यचिदपि बलक्षय्य यस्य प्रतिभासनात्तत्रैका ध्रुवकस्यानीया प्रचलसारणा वीणायामपरस्या पञ्चमतन्त्री श्रुतिमात्रं शिथिलीकार्या । तदा मध्यमप्रामो जायते । अनन्तरं मध्यमादीनां सर्वस्वराणां श्रुतिमेकां पातयेत् येन षट्ग्राम एव भवति । एवं ध्रुवकवीणाया चत-वीणाया वा स्वरेषु भण्यमानेषु श्रुतिरधिका न्यूना च प्रत्यक्षेणानुसन्धानबला-लक्षणीया भवति । तदाह पञ्चमश्रुतिरपकृष्टा भवति सर्वस्वरेभ्य इति शेषः । सा च

प्रत्यक्षगम्या गुणवतीतिभावः । यद्यपि परमाणुमात्रेऽपि स्थानान्तरे योगिप्राय
 (समाधि) समाधिगम्य ध्वनिबैलक्षण्यं भवति, तथापि यद्वैलक्षण्यं श्रुतिशब्दवाच्यमिति
 दर्शयन् श्रुतिसङ्ख्यापरिज्ञानार्थं श्रुतिचतुष्टयोपलब्धं दर्शयति । पुनरपि च तद्वदेवाप-
 क्तवैदिति चक्षवीणाया पञ्चमोपक्रमं सर्वस्व(राणा)मेका श्रुति पातयेत् येषु च-
 क्षवीणागतौ गान्धारनिपादौ ध्रुववीणागतान्यां धैवतपंभाम्या ममस्थानतयापकर्षत्वं
 गच्छतः यतो ध्रुवक्षवीणायां द्वाभ्या श्रुतिभ्या सर्वे स्वरा अधिकाः । एवं धैवतवै-
 लक्ष्येण गान्धारनिषादयोरन्यवीणागतधैवतपंभसाम्यं जायते । तदेव श्रुतिरित्युक्तं
 भवति । अत एव श्रुत्माधिव्यक्कारोऽपि लक्ष्यो यो हस्यते न स निर्मूलः । तथाहि
 तावन्म्यूनाधिकत्वे . . रे विनाशो भवतीति विशिष्टप्रत्युपयोगाच्छ्रुतिरिति कथ्यते ।
 पूर्वादिषु नैवमिति । एवं श्रुतेश्च स्वरूपं ज्ञातम् । गान्धारनिपादगं प्रत्येकं यच्छ्रुतिद्वयं
 तर्च्च धैवतपंभमित्रीभावाभिज्ञानेन स्फुटमेवोपलब्धमिति तच्छ्रुत्ययः प्रत्यक्षीभूता
 भवन्ति । पुनरपि चक्षवीणाया श्रुतिर्यदापकथ्यते सर्वस्वरेभ्यस्तदा च वीणागतौ
 धैवतपंभौ ध्रुववीणागतान्यां पञ्चमपङ्कज्या यदाक्रमं साम्यं गच्छतः । यतो
 ध्रुववीणायां स्वरास्तिस्रः श्रुतिभिरधिकाः । एव स्वरद्वये प्रत्येकं श्रुतित्रयं स्फुटी-
 कृतमिति षट् श्रुतय उपलब्धाः । त्रयो ध्रुववीणायां सर्वस्वरेभ्यः श्रुतिमवकर्षणेन
 तदपताः पञ्चममध्यमषड्जा ध्रुववीणागतैर्यथाक्रमं मध्यमगान्धारनिपादैः
 स्थानसाम्यं मिलन्ति । यतस्तस्या वीणायाः सर्वे स्वराश्चतसृभिः श्रुतिभिरधिकाः ।
 एवं स्वरत्रये प्रत्येकं चतस्रः श्रुतयः स्फुटीकृता इति द्वादश श्रुतय उपलब्धा भवन्ति ।
 तेन चतस्रः षट् द्वादशेति द्वाविंशते. उपलभ्यो जातः । ऋषभ (धैवता)म्यां च
 गनी द्विश्रुत्यधिकाविति श्रुतिद्वयपातनेऽवश्यं तयोस्त (त्र) प्रवेशः । रिषौ च
 सपाम्या द्विश्रुत्यधिकौ, धमपाश्च निगमेभ्यः चतुश्रुत्यधिका इति तावतीकानां-
 श्रुतीनां . . . परिवर्तिनि स्वरे प्रवेशयेत् । स तु द्विश्रुत्यधिकत्वादित्यादयस्त्रयो
 हेतवः प्रवेशनीय स्वराविशेषादपि व्याख्यात एव । तदाह—एनमेतेन श्रुति-
 निवर्शनेनेति । त . . . . . स्यादित्येव द्विश्रुतिः । एवं श्रुतेः स्वरूपमुप-
 लब्धम् । अथ द्वे द्वयोरिति ता. श्रुतिषु त्रिषु । एवं ध्रुववीणाश्रुतेरियत्तात्र (स्फुटी-
 कृता) भवति । द्विश्रुतिभिस्त्रिश्रुतिचतुश्रुतिस्वरस्वरूपं च श्रुतेरियत्ता (निर्धारणा
 स्फुटीकरणार्थं प्रस्तारादेव दृश्यते । तत्र षण्डप्रस्तारेण केचिद्दर्शयन्ति द्वाविंशता
 रेखाणाम् । अन्ये तु मण्डलप्रस्तारमाहूः । तिर्यगूर्ध्वं च पञ्चपङ्केषा इत्येकादशोभयतो
 द्वाविंशतिः ।

एवं ग्रामद्वयं तदुपयोगि च श्रुति सद्भावे स्वराणा श्रुतिनिर्दिष्टप्रामाण्यमभिचाप
 क्रमप्राप्तां मूर्च्छनामाह—अथेति सम्मर्गिति क्रमानतिक्रमेणोर्ध्वं यच्छ्रुयमाणमवरोहणं
 तदुपनिमित्तस्वरसप्तकस्वरूपवहो मूर्च्छना । मूर्च्छना हि समुच्छ्रयाये पठ्यते । अत
 एवोपसंहारे स्वराः क्रमयुक्ता इति विशेषयिष्यति । अक्रमत्वे मूर्च्छनात्वं मा श्रुदिति ।

अश्वकान्ता तथा षष्ठी सप्तमी चानिवृत्ता ।

पञ्चमामाश्रिता ह्येता द्विजेषाः सप्तमूर्च्छना ॥२८॥

आशां षड्जनियादर्थवत्पञ्चममध्यमपान्धारपंमा धातुपूर्णा^१ धाटा
स्वराः ।

^२पञ्जे चोत्तरमन्दा म्यादयमे चानिवृत्ता ।

अश्वकान्ता तु गान्धारे मध्यमे मत्तरीकृता ॥२९॥

पञ्चमे शुद्धपञ्जा स्याद्वैधते चोत्तरायता ।

निपादे रजनी च स्यादित्येताः पञ्चमूर्च्छना ॥३०॥

अथ मध्यमप्रामे—

सौवोरी हृदिणादवा^३ च स्यात्कलोपनता तथा ।

^४शुद्धमध्या तथा मार्गी धौरवी हृष्यका तथा ।

मध्यमप्रायजा ह्येता द्विजेषाः सप्तमूर्च्छना ॥३१॥

तथा हि पञ्चादारोहण निषादान्त, धंभशात्पञ्चमान्त, पञ्चमान्मध्यमान्त मध्य-
मादगान्धारान्त, गान्धारादधमान्तमुषमात् पञ्जान्त, षड्बन्व द्वितीयसप्तकान्तर
तारस्पृशो भवति ।

नन्वेव सप्त मूर्च्छना, सत्यम्, पञ्चमस्य ध्रुत्पुपकर्वे सप्ताद्या, तदाह
इंप्रामिष्य इति । पञ्चमे चापकृष्टे सबावनुवादिष्यबस्या लोप्या लोप्या स्वरध्ववस्था
चान्यैव सम्पाद्यते इति भूपानेव भेदो जायते । तत्र मध्यमाद्धान्त, गान्धमान्त,
शृषभात्तान्त सान्निपादान्त, निपादादान्त, धात्वान्त, पान्त्वान्तमिति सप्त । तत्र
नामनिर्देशो वैदिककर्माङ्गमिति दर्शितम् । तथा हि भ्रूयते, 'वत्तरमन्दाया स्वत्वे
सहृतास्तिस्रो गामा गायेत्' ता परवो वा पाटालिकाभिरुपगायन्ति" इत्यादित इति ।
षड्जप्राय इति ॥२७-२८॥

मध्यमप्रामे सप्त । तत्र प्रत्येक मूर्च्छनायाश्चत्वारो भेदाः । पञ्जादिपूर्णा सप्त
स्वरा, षट् स्वरा पाहव, षट् ध्रुवन्ति ये प्रयोग ते स्वरा पाहवा । तेषु भव
प्रयोग धाहव । तत्रप्रयोगाद् पञ्चस्वरा माडुविका, उडवो नक्षत्राणि, वान्ति

१ KSS षड्जप्रामे । NS धाटा स्वरा इति ।

२. KSS, NS do not read it

३. NS अथ ।

४ KSS चतुर्वी शुद्धमध्या तु मार्गी धौरवी तथा ।

NS शुद्धमध्या तथा चैव मार्गी स्यात्धौरवी तथा ।

(हृष्यका चेति द्विजेषाः सप्तमी द्विचतुस्रमा) ॥

घासां मध्यमगण्धारवंमवड्जनिषावर्धवतपञ्चमा प्रानुपूर्व्यां घ्राणा स्वराः ।^१
मध्यमेन सौदीरी, गान्धारेण हरिणाश्रवा, आर्षभेण कलोपनता, षड्जेन शुद्धमध्यमा,
निषादेन मार्गा, धंभतेन पीरवी, पञ्चमेन हृष्यकेति । एवमेता. स्वरक्रमयुक्ताः
सम्पूर्णाः षाड्बौद्धबोद्धता. स्वरसाधारणकृताश्चेति मूर्च्छनाश्चतुर्वंश भवन्ति । अपि
च—

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनेत्यमिसंज्ञिताः ।

^१ षट्पञ्चस्वरकास्तानाः षाड्बौद्धविताभयाः^३ ॥३२॥

साधारणकृताश्चैव काकलीसमलङ्कृता ।

अन्तरस्वरसंयुक्ता मूर्च्छना ग्रामयोर्द्वयोः ॥३३॥

गच्छत्यस्मिन्निति उडुवमाकाश, तेन पञ्चसंख्या, तं सप्त लक्ष्यन्ते । पञ्चम महाभूतं
हि तत्र सा संख्या सञ्जाता । येषां कृते भौडुविता स्वराः, तेषु भवत्प्रयोगः भौडु-
वित. । तद्योगाम्मूर्च्छना तथा । यदि वा तन्नवकस्येयं संख्या भौडुवी सा येषां सजाता
मध्यस्थीय. पञ्चम आकाश उडुव इत्यपि प्रयुज्यते, तथा च प्रयोक्ष्यते । कदा-
चिन्मौडुवे एता इति स्वरलोपे चैकदेशविवृतत्वेऽप्यनन्यतया भासना संघासो मूर्च्छना ।
अननविषादगण्धारप्रयोगे तु काकल्यन्तरस्वरयोगात्साधारणकृत एत वै कारिकाद्वयेन
सप्रहीतुमाह—

क्रमयुक्ताः स्वराः सप्त मूर्च्छनेति समाहिताः ।

षट्पञ्चस्वरकास्तानः षाड्बौद्धविकाभयाः ॥ इत्यादि

सन्नेति पूर्णा इत्यर्थः । क्रमयुक्ता इति क्रमेणारोहणं तथैव स्वराणामव-
रोहणेन च पुनरप्याहरणमिति क्रमः । तेन युक्ता. सम्यगाहिता. । तस्यते विचित्रो-
क्रियते प्रयोगविस्तरो यैस्ते ताना इति । मूर्च्छिता ? परिविशिष्ट नामैव भेदत्रय
सगृह्य तुरीयभेदमाह—साधारणकृताश्चेति । एवकारेण विकृतत्वेऽप्यनन्ततामाह ।
अकार उतरत्र सबन्धते । तल्लक्षयति काकलीसमलङ्कृता । अन्तरस्वरसंयुक्ता इति
अकार एतदनन्तरं षट्पञ्च. । उपसहरति मूर्च्छना ग्रामयोरिति ॥३३॥

अत्र वैणिकस्योपदेशार्थमाह—द्विविधैकमूर्च्छनायाः षड्जप्रामिक्षया द्विविधाया
मध्यमप्रामिषयो द्वितीयेन प्रकारेण युक्ताया यथासिद्धिर्भवति तथोच्यते । विविधे-

१. KSS NS. तत्र षड्जप्रामे षड्जेनोत्तरमन्द्रा, निषादेन रजनी, धंभतेनोत्त-
रायता, पञ्चमेन शुद्धषड्जा, मध्यमेन मत्तरीकृता, गान्धारेणाद्वक्रान्ता,
ऋषभेणाभिस्तृतेति । अथ मध्यमप्रामे—

२. KSS षट्पञ्चस्वरकास्तासा । NS. सत्पञ्चस्वरकास्तासा ।

३. KSS, NS. स्मृता ।

द्विविधं^१ मूर्च्छनासिद्धिं तत्र षड्ग्रामे द्विश्रुत्युत्कर्षाद्विवतीकृते गान्धारे मूर्च्छनाग्रामद्वोरन्यत्रम् । तद्ग्राममध्यमादयो यथा सन्त्येन निषादित्व प्रतिपद्यन्ते । तदुन्मध्यमग्रामे षैवतमादवाह द्विविध्य तुल्यध्रुत्यन्तरत्वाच्च सत्त्वान्यत्रम् । मध्यमग्रामे हि चतु श्रुतिक्रमन्तर पञ्चममर्षैवतयो तद्ग्रामघारोत्कर्षाच्चतु श्रुतिक्रमेव भवति । शेषाद्यपि मध्यमपञ्चममर्षैवतनिषादयश्चकार्षमा निषादयश्चर्षमगाधारमध्यमपञ्चमत्वं प्राप्नुवन्ति तुल्यध्रुत्यन्तरत्वाद्यन्तरनिर्देशनमपि श्रुतिनिर्देशने प्रोक्तम् ।

नोत्कर्षेणापकर्षेण भाजा एकस्वरेण मूर्च्छनानां विचित्राणां सिद्धिः । तत्र षड्ग्रामे मूर्च्छना यावत्तिसी जाता तावत्तिस्यैव मध्यमग्राममूर्च्छना यथा सपद्यते तथा दर्शयति तत् षड्ग्रामेऽपि श्रुत्युत्कर्षाद्विवतीगान्धार इति गान्धारतन्त्र्या द्विश्रुत्युत्कर्षपर्यन्त-
स्वेतीहनम् । अतस्तदेतदेव सर्वं सपन्नम् । स हि तदा चतु श्रुतिको मध्यमग्रामिको षैवतो भवति । पमघनिसर सराणि? समगस्वरा सम्पद्यन्ते । मध्यमो द्विश्रुतिको जातश्चेति निषादोऽसौ पञ्चम एव श्रुत्यभिन्नश्रुतिकरत्वात् । गान्धारे सपन्न स श्रुत्यम । सस्वरा ? मघनिसरिसररूपत्व याति ? अत्र हेतुमाह—तुल्यध्रुत्यन्तरत्वादिति । सत्त्वान्मध्यमपर्ययेन प्रयत्नान्तरमत्र न किञ्चिदिति दर्शयति । सजातर स्वरे ग्रामे मूर्च्छनायाश्च तुल्यध्रुत्यन्तरत्व स्पष्टयति अन्तरनिर्देशनमपीति ॥ अपि अष्टादश-
व्यमपि सदित्यर्थं । श्रुतिनिर्देशनमिति । द्वे वीणे इत्यत्रैव मूर्च्छनानां पूर्णावस्थोक्ता ॥
तानावस्थामाह—

तत्र मूर्च्छनताकृता इति । मूर्च्छनमाश्रिता यस्तासामेव तेऽवस्थाविशेषाः । तत्र सरिनिष इत्येषामन्यतमेन हीना षट् (स्वर) मूर्च्छना सम्भ चतुर्भिर्गुणत्वे अष्टाविंशतिस्ताना । सरिणइत्येषामन्यतमेन हीना मध्यममूर्च्छना एकविंशतिस्ताना इत्येकान्नपञ्चाशत् कारवा । प्रौडुविकास्तु षड् ग्रामे एकविंशति अन्यत्र तु चतुर्दशेति पञ्चत्रिंशत् । उभयतरश्चतुरपीति बीणाया यदा तानक्रिया तदात्तोप्य स्वरतन्त्रीत्व क्रियते यदि तावरकौशल न स्पृश्यते यदि वा शिथिलीकरणे समस्वरमाम्य पीडनेन चोत्तरस्वरक्षाम्य नीयते । तदाह द्वि (वि) विवेति तानापक्रिया उपाय इत्यर्थं । अपरस्य श्रुतभाषेक्षया षड्जस्य विप्रकष । पीडनमृषमतापादनम् । तस्यैव निषादा-
पेक्षयोत्तरमन्द्राया निषादतापादन तदा यो बतवान् प्रयोगे भवति तत्र अत्यन्तोप्यन्त-
र्भाव स हि षष्टतामेव वजेत् ।

१ KSS, NS तत्र द्विश्रुतिविप्रकषत्, गान्धारे षैवतकृते मूर्च्छनाग्रामद्वोरन्य-
तरत्वं, (NS अन्यत्र) षड्ग्रामे । मध्यमग्रामेऽपि एव क्रमात् द्विविध्य
भवति, तुल्यध्रुत्यन्तरत्वाच्च (सत्त्वान्यत्व) ध्रुत्यन्तर तद्ग्र (चतु श्रुतिक्रमन्तर)
पञ्चममर्षैवतयो तद्गाधारोत्कर्षाच्चतु श्रुतिक्रमेव (K अन्तर) भवति ।

सद्य मूर्च्छनाधितास्तानाश्चतुरशीतिः । तत्रैकान्नपञ्चाशत् षट्स्वराः पञ्च-
त्रिंशत् पञ्चस्वराः । लक्षणं तु 'षट्स्वराणां सप्तविधं षड्जर्षमनिषादपञ्चमही-
नाश्चत्वारः षड्जग्रामे । मध्यमग्रामे तु षड्जर्षमगांधारहीनास्त्रयः । एवमेते
'षट्स्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणा भवन्त्येकान्नपञ्चाशत्तानाः । पञ्चस्वराणां
तु पञ्चविधमेव । लक्षण—षड्जग्रामे षड्जपञ्चमहीनः, आर्षंमपञ्चमहीनः
निषादजगांधारहीन इति त्रयः^३ । मध्यमग्रामे तु गांधारनिषादचर्षुहीनः,
अपमेर्षश्चतहीन इति द्वौ^४ । एवमेते पञ्चस्वराः सर्वासु मूर्च्छनासु क्रियमाणास्तानाः
पञ्चत्रिंशद्भवन्ति^५ ।

द्विविधा च तानक्रिया सन्त्यर्षे^६ प्रवेशान्निग्रहाच्च । तत्र प्रवेशनं^७ मधुरं
धरयिप्रकवाकुत्तरमारंवाद्वा । निग्रहस्त्वसंस्पर्शं^८ मध्यमस्वरेणैव तु मूर्च्छनानिर्देशः
कार्यो भवति घनाशित्वात्मध्यमस्य निग्रहे पर्यग्रहेवा । इदं च प्रयोक्तृश्रोतृसुखार्थं च
मूर्च्छनानानात्वम् । मूर्च्छनातानप्रयोजनमपि स्थानप्राप्त्यर्थम् । स्थानं च त्रिविधं
पूर्वोक्तलक्षणं काकुविधाविति ।^९

ननु त्रिषु स्थानेषु सप्तस्वरा इत्युक्तं काकुविधाने । (तत्र कतमं स्वरसप्तक-
मवलम्ब्य) मूर्च्छना कार्येति ये सधोरते तान्प्रत्याह मध्यमस्वरेण त्विति जातावेक-
वचनम्, मध्यरेव स्वरैरित्यर्थः । वैणप्रहण शरीरे अग्रगीतस्यापि स्थानलाभार्थम् ।
अन्ये तु वीणाया... ..प्यसभवात्
वाग्दस्यैव च स्वरे सभाभ्यमाने दोषे मूर्च्छन्ति नोपयोगीति मन्यमाना वैणवेनेति
पठन्ति । कार्यं इति करणाद्यो भवतीत्यर्थः । घनाशितान्मध्यमगतेरिति स्वरसप्त-
कस्येति विशेषः । निग्रहो मन्द्रक्रिया तारक्रिया प(पर्यग्रह) इति केचित्तेन मन्द्रतारक्रिये
वक्ष्येते । मध्यमापेक्षया शक्यक्रिया नान्यथेत्युक्तं भवति । निश्शोभेण ग्रह सर्वस्थान-

१. KSS पाठवादीना ।

२. KSS. अपि पाठवासु ।

३. KSS., NS अपस्ताना. षड्जग्रामे ।

४. NS. द्वौ तानौ । एव । KSS द्वीस्तानाविति ।

५. KSS., NS षड्जग्रामे एकत्रिंशतिर्मध्यग्रामे चतुर्विंश । एवमेते एकत्र मध्य-
मानाश्चतुरशीतिर्भवन्ति ।

६. KSS., NS. प्रवेशो ।

७. KSS, NS. धरस्वरप्रकवात् ।

८. KSS., NS. मध्यमस्वरासंस्पर्शं ।

९. KSS. विधाने ।

प्राप्तिः । परितः सप्तमस्तदग्रहः सर्वस्वानामप्राप्तिं तेन पूर्णसारीरकस्येतरस्य वा मध्यमसप्तलाभस्तदस्तीत्येव मन्ये चतुर्थस्वर एव कण्ठघो मध्यमात्रेत्यपरे । अपूर्णा-स्वराया वीणाधामवश्यभावी मध्यमसप्तकः । किं च यदा षड्जलोपेन तानक्रिया षड्जग्रामे कृता तथा कथं मूर्च्छनां सख्याजानमित्याशङ्क्याह—मध्यमस्वरेणेति । निग्रहोऽस्पर्शो पर्यग्रहे वा ? प्रवेशे सत्यपि मध्यमस्वरो यत् अविनाशी घतस्तदपेक्षया ज्ञायते । कुत स्वानात् षड्जे लुप्त इति मध्यद्विचतुर्थेन षड्जेन भवितव्यमिति न तानलाभः । तदाह दत्तिलः—

एवं कृतेऽपि तानत्वे गणयित्वा विनाशितम् ।

धिदानेस्तावतिष्येषा मूर्च्छनेत्यवधारयेत् ॥ (१-२७)

ननु प्रथमाया सप्तम्यां च मूर्च्छनाया षड्जे लुप्ते रिगमपघनिरूप भवतीति दुर्गतिरिति विशेषः । सत्यं, लेख्यभेदो नास्ति । एषु न पुनरस्त्वेव तथा हि—यदि तावत्-सरिगमपघनि इति मूर्च्छनानन्तरं निसरिगमपघानीति मूर्च्छना निषादेन पूर्वकेणैव क्रियते, नतु सप्तकानन्तरं गतस्य स्वरस्यानुप्रवेशः । तदात्वे षड्जलोपे प्रथमासप्तम्योर्न भेदः । न च तदा दत्तिलाचार्यकथितं क्रमरूपत्वं निर्वाहकम् । तानत्वापत्तेश्च मूर्च्छ-नासु भ्रूयसी स्यात् । यदा तु सरिगमपघनीति प्रयुज्य द्वितीयमूर्च्छना षड्जाघर-वर्तिना मन्द्रसप्तकगतेन निषादेनारभ्यते निसरिगमपघ इति पुननिषादाघोवतिना पौवतेन, ततस्तदपरेण पञ्चमेण यावत्परेण, तदा मन्द्रसप्तके क्रमेणाक्रम्यमाणे मध्यसप्तके वापचीयमाने मन्द्रगतेषु षड्जपर्यंभादिषु निषादान्तेषु श्रुतेषु सप्तमी लुप्त-मूर्च्छनेति ज्ञायते । मध्यगतेषु तु षट्सु प्रथमं तारसप्तकेन मूर्च्छनाया क्रमेण...म .. वरोहत् यदाप्येवमेव क्रमं सगरिमपघनि इति प्रयुज्य षड्जाघ स्वान एव निषादो धैवतः पञ्चमी मध्यमी गान्धारः श्रुयन् इति क्रमः । तथा यद्यपि सप्तकान्तरस्पर्शा नास्ति तथा षड्जस्य स्थिरस्थाने तदुपरिगतस्वानादेवर्षभे प्रयुक्ते रिगमपघनीति श्रुते प्रथममूर्च्छना लुप्तषड्जे...ति मुक्तात्मेव । यदा तु षड्जस्थानमृषभेण क्रान्तं तदापरवर्तिनः षड्जस्य सम्भावनेव नास्ति । रिगमपघनीति श्रुते जानात्येव तार-षड्जेनात्र भवितव्यम् । स च न श्रूयत इति सप्तमीय मूर्च्छना लुप्तषड्जेति । अत्र च पक्षद्वयेऽपि क्रमरूपतासिद्धस्थानप्राप्तिश्च स्फुटैव । निग्रहश्च मध्यमग्रामे पञ्चमस्य श्रुतिदानेः । एव पञ्चमेन श्रुयन् इत्यस्य पर्यग्रहेण, यस्यार्धदत्वाद्यस्मिन् स पर्यग्रह-षड्जग्रामस्तत्रोभयत्रापि न मध्यमी विनाशी । मध्यमाद्यगते प्राप्तिरस्य पञ्चमस्य, तस्य निग्रहे मध्यमग्रामे नाशः । तथा पर्यग्रहे मध्यमग्रामे घनाशः षड्ग्रामे नातिन्यूनो नारयुञ्जमध्यमागतिसिन्धुतिस्तस्माद्दिनाशः ।

ननु श्रुयन्मेष्याप्यनाशित्वं स्यादित्याशङ्क्याह—निग्रहे निषादस्य ग्रहणे कर्तव्ये यस्मिन् श्रुतिः स धैवत इति यावत् । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण—

पञ्चमं मध्यमप्रामे षड्जप्रामे तु ध्वजम् ।

अनाशिनं विज्ञानोयात्सर्वत्रैव तु मध्यमम् ॥ (१-२०)

ननु रि इति व्यञ्जनं कथं स्वरस्यानुकारः । ननु सकारादयोऽपि किरूपाः । ननु ऋषभशब्दस्य नायमाद्यं तर्हि षड्जशब्दस्य सकारो न प्रथम इति । सङ्केतमात्रं हि तत् । रिऋइत्युभयथाप्यदोषः ।

अन्ये तु दत्तिलादिमतं मुनेर्नेष्ट, मध्यम एवाल्लोप्योस्य मध्यम इत्याचक्षते । ननु च मूर्च्छनास्तावत् जाञ्जतिषहभाषाबन्ध प्रयोगोपयोगिन्यः, तानाञ्ज कुत्प उपयुज्यन्ते, तानोक्तस्वरातिरिक्तानामपि जातियु भोषाभावाद् दृष्टत्वात् । तथा हि षड्जमध्यमा षड्प्रामे जातिः, तस्या षाड्बो गान्धारेण । न च षड्जप्रामे तानेषु गान्धारो पणित, सरिनिषानामेव लोप उक्तत्वात् । तानेषु च परिगणितेषु पञ्चमस्य मध्यमप्रामेऽप्यत्र भवतस्योभयत्रमस्यालोपित्वं पुनः किमर्थम् ? कूटतानाञ्ज ये प्रदर्शिता पूर्वं पञ्चमसङ्ग्राहिण्य त्रयस्त्रिंशच्चेति, तथैतेषां प्रस्तारो नष्टोद्दिष्टे संख्या चेति वितरणाचार्ये कथिता । तत्र नष्टोद्दिष्टसंख्यापरिज्ञानयोरवगमे करणमुपदर्शितम् । तस्य च लक्षणं भया “अन्त्यस्यैकान्त्याङ्केदसंख्याम्” इति । शाङ्करोक्तकरणास्तु साधारणा इति टीकाकारैर्दर्शिताः ।

अथ नष्टोद्दिष्टज्ञानार्थरत्नोका. पूर्वमुद्दिष्टम् ।

मूलक्रमान्तस्थानं यत्पूर्वेण तद्वपेक्षया ।

क्रान्तं यावत्तियेनैव लोप्यं तावत्तियं त्यजेत् ॥

अथःस्थानं तदङ्कस्थान्मौलैरङ्कैः परिस्थितः ।

पुनर्नविष्ट एतस्य पुनर्नस्था—तथा ववेत् ॥

एवमुद्दिष्टो ज्ञेय संस्था नष्टक्रमः पुनः ।

तायते संख्यया तत्र मौलैकाङ्कोपरिस्थया ॥

एककोटक एवाधःस्थाने यावत्तियस्ततः .

तस्य तावत्तियेनैव पूर्वैणाङ्काग्निमादिशेत् ॥

अनेककोटके त्वयै संख्याया. प्रतिबोधकः ।

ते वेह न दर्शिता इति सर्वं गर्भीकृत्य मुनि. साधारण वचनमाह—प्रयोक्तुं श्रोतृसुखार्थं च मूर्च्छनातावनानात्वमिति । यत्तावदुक्तं मूर्च्छना तानाना कुत्रोपयोग इति तत्रेदमुक्तं मूर्च्छनार्थं न तानरूप, यदुक्तं प्रयोक्तृणा सुखार्थं, यतस्ते श्रोतार ध्यायमायं-विद इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति—मूर्च्छनाना यद्यपोहायमे जास्त्युपयोग, तथापि दृष्टसामक्रियाया वा स्फुट एवोपयोगः । तथा हि दर्शितं, “उत्तरमन्द्रया तिस्रो गायान्.” इति, तानानां, “अग्निष्टोमीयमाद्यं स्याद् द्वितीयं बाजपेयिकं” इत्यादिनामनिरूपण-द्वारेणैव बायुपुराणादौ यज्ञोपयोगी सामन्त्रगाथोपयोगः प्रदर्शितः । अग्निष्टोमिकसामेव

साधारणमिदानीं व्याख्यास्यामः^१ तत्र साधारणं नामान्तरस्वरता, कस्मात्, द्वयोरन्तरे भवति यत्तत्साधारणम्^२ । यथा—

छायामु भवति शीतं प्रस्वेदो भवति घातपस्यस्य ।

न च नागतो वसन्तो न च नि शेषः शिशिरकालः ॥३४॥

इति काव्यसाधारणता^३ । तत्र द्वे साधारणे चातिसाधारण स्वर साधारणं च ।

शिव स्तुत्या तत्कलमिति च प्रयोक्तरुष्ट श्रूयते । तथा “सदस्यमग्निष्टोमसाम शृण्वत पातकमुच्यते लोकान् जयति” इति,

दक्षप्रोक्त पठेद्यश्च शृण्वयाच्छ्रुत्ववद्भया ।

प्रयहं सन्ध्यपोस्ती तु इदलोकं भमिष्यत ॥

इति च प्रयोक्तृणां चादृष्टद्वारेण सुखोत्पादक प्रत्युपयोगो दर्शित ऋग्गाथा सामोपयोगादेव नारदीयशिक्षाया पुराणादौ च तानपर्यन्तमेव स्वरमण्डल दर्शितम्, मूर्च्छंताना च यन्नानात्वं तदुपनियमद्वारेण दर्शित तच्छ्रोतृसुखलक्षण प्रथं प्रयोजन कर्मभूत प्रयोक्तृयुक्ते तच्छ्रोत्रम् । एतदुक्तं भवति—यद्यपि चातिषु षाड्बोद्धुविका नियता एव गणित्वास्नया च रागभाषावैविध्य श्रोत्रसुखजनकमुन्मूलयितु स्वातन्त्र्येण स्वरलोपो मध्यमवर्जं प्रदर्शित ।

यच्चोक्तं कूटताना किमिति नोक्ता इति । तत्र कूटत्वं तावन्न किञ्चित्प्रयोक्तृ-सुखापेक्ष तेषामपि समानम् । केवल परिगणितचतुरशीतिन्यायेन, नियते कर्मणि विशिष्टदेवतापरिपोषणाय । एव मा भूदुपयोग सामान्यात्मना तु दृष्टोपयोगोऽस्येव । यच्चोक्तं गणना न कृतेति तत्रानन्वयात्का गणना । यदाह—

‘अनन्ता वाङ्मयस्याहो गेयमप्ये च विप्रतां इति (भाष-II-3) (पूर्णस्वराणां षाड्बोद्धुविकादीनां) अन्त्योन्वमेलने द्वात्रिंशोत्यादिक्रियमाणे वाचस्पतेरप्यशक्य परिगणनम् । स्वादेतत्—तेन किं प्रयोजनमिति । तन्न, यतस्तदपि सम्भवप्रयोक्तृरिति श्रोतृणां तु सुखजनकमेव । युक्तं चैतदिति दर्शयति मूर्च्छंता तानप्रयोजनमपीति । मूर्च्छंता तानाना ऋग्गाथासामभ्य आनीय यदि प्रकवेण योजन स्थानाना विशेषरक्ति-दायिना प्राप्स्यथ... .. हितवद्भजस्वान सञ्चरन्ति स्वातन्त्र्यलाभे तदुदीर्यमाणे स्वरप्रयोग श्रोतृणां सुष्ठुतम रञ्जको भवति । प्रयोक्तृणां च स्वयं शृण्वता सुखं जायते । श्रुतिस्वलाभद्वारेण... ..

१. KSS, NS. बक्ष्याम ।
 २ KSS द्वयोरन्तरस्य तत्साधारणम् ।
 ३ KSS साधारणम् ।

स्वरसाधारण काकलयतरस्वरो । तत्र द्विभ्रुत्युत्कृष्टो^१ निषाद काकली सजो^२ भवति । तद्वद्गान्धारोऽतरस्वरसजो भवति ।

जातिसाधारणमेकाशानामविशेषाज्जातीनां समवायात्प्रत्यक्ष लक्षणसंज्ञानमिति । स्वरसाधारणा द्विविध द्व्यप्रामिक कस्मात्^३ साधारणोऽत्र स्वरविशेष इति कृत्वा पडजवासाधारणमुच्यते । एव मध्यमैःपि^४ । अस्य तु प्रयोगसौक्ष्म्यात्केशिकमिति द्वितीय नाम निष्पद्यते^५ । कलवाच्च काकलीसजो भवति विकृतत्वाज्ज्ञानज्ञाप्राप्तोपदेशाच्च सप्तम्यो नायो निषादवानेव । यथा हि षण्णा रसानामयतमधारसन्नितस्तथा निषाद काकलीसजो गान्धारान्तरस्वरसजो भवति । भवतश्चात्र—

अतरस्वरसयोपो नियमारोहिसध्रम ।

कार्यो ह्यल्पो विशेषेण नावरोही कदाचन ॥३५॥

क्रियमाणोऽवरोही स्यादल्पो वा यदि वा बहु ।

जातिराग श्रुति च निहयादतरस्वर^६ ॥३६॥ इति ॥

— पुष्प स्वसम्पद्ध निर्वाही ग्रामरागभाषादौ । पूरुत्वे सपूण क्रमाक्रमयुक्तमूछनाप्रयोगे भूटिति रागप्रति श्रपूणवे तु रागज्ञानप्रयोगे वजनम् । प्रत्येक ग्रामरागादौ सर्वेषु मूछनादीना बहुधा प्रयोग इति मूछनानानात्व युक्तम् । न हि इयता काचिदिनि स्थितम् ।

स्थानप्राप्तयमित्युक्तं तत्र किमिदं स्थान नामेत्याशङ्कयाह—स्थानं त्विति । पूर्वमुक्तं पूर्वोक्तं विस्पष्टम् । यत्रिविधत्वेनोक्तं काकुविधानेन तच्च पटपटिभेदसंक्षेपतस्त्रिधा सङ्गणान्ङ्गालङ्कारयोग प्रयोक्ष्यते ।

एव मूछना तानाना स्वस्थान व्याख्याय साधारणकृत नाम चतुष तद्भेद व्याख्यानमुपक्रमते साधारणमित्यादि । अतरे भव अतर स्वस्थानच्युतपरस्थान सक्रान्त स चासौ स्वरस्त्व न तु विस्वर तस्य भाव साधारणमिति । भावप्रधानो

१ KSS NS प्रकवत् ।

२ KSS NS न पडज ।

३ KSS NS पडजग्राम पडजसाधारण मध्यमप्राय मध्यमसाधारणमित्यधिक पाठ ।

४ KSS NS मध्यमप्राय साधारणत्वम् ।

५ KSS NS omit this

६ KSS NS नयते त्व तरस्वरा ।

निर्देश साधारण्यमिति यावत् । तथा भन्तरे भव जातिविभागसाधारणत्वात्स्वरस्य यत्र प्रयोगे तद्भाषो जातिसाधारण स्वस्य सामान्यलक्षणम् । कस्मादिति किमत्र लौकिकेऽनुगमो भस्ति तेनेति प्रश्न भस्तीत्याह द्वयोरन्तर इत्यादि । छायायामुप-
विष्टस्य शीत भवतीति वसन्तस्य पूर्णत्व, भातपे स्वेद इति विशिरस्य स्वरूपा-
त्प्रच्यवनम् । एतदेवाह न च नागत इति । भन्नागमनमात्र ध्यावृत्तिर्न तु पूर्णतेत्यर्थः ।
निश्चेष इत्यनेन नष्ट न वा सपूर्ण इत्यर्थयो स मध्यवर्तिकाल साधारण,
तद्द्वयो स्वरयो मध्यवर्ती सस्वरसाधारण ॥३४॥

एतमेव विभाग दशयति द्वे इति । तेन तानश्रुतिसाधारण यदेके प्राहुस्तन्न-
सोढ भवति । निपादस्य षड्जग्रामे षाड्बौदुवितत्वेन लोप, गान्धारस्य त्वौदुवित्वेन,
विपर्ययो मध्यमग्रामे । तद्विशेषनाश्रयणे लोप्यत्वमात्रात् । यदि तानसाधारण तन्न,
किञ्चिद्वेतेनोक्त स्यात् । श्रुतिसाधारण न किञ्चिन्निषादगान्धारव्यतिरेकेण हि
नान्यपरो लोपदशाया श्रुत्युत्कर्षं भजते ।

प्रथम व्याचष्टे तत्र साधारण्यमिति । एतौ क्रमेण लक्षयति श्रुत्युत्कृष्टो निषाद
इति । तत्र सजावग्रहणे भेदमाह—व्यवहारार्थमिमे भिन्ने सजे परमार्थतस्तु द्वयोरपि
तीव्रतरत्वात्काकलीत्वम् यद्वक्ष्यति "क्तत्वाच्च काकलो सजा" (क्ष) इति ।
द्वयोरपि चान्तरस्वरत्वम्, यदुक्त—'साधारण नामान्तरस्वरता' इति । द्वितीय
लक्षयति जातिसाधारण्यमेकाशानामविशेषादिति । एकोऽगो यासा जातीना तासा
यो विशेषहोन प्रयोग स वाद्यशानुलपनलक्षणान्तरमार्गरूपस्तुल्य । कमवलम्ब्य
जातिसाधारण स्थित नत्वेव तस्मिन् भागो जात्योरभेद एवैकोऽसाधारणत्वाद्दृक्त्वाद्
जातीना तु समवायात्प्रत्यक्षलक्षणसज्जानमिति । ग्रहण्यासादितशकस्य य समवाय-
स्ततो हेतोर्जातीनामशे द्विनित्रेऽपि सक्षणमसाधारण शक्य ज्ञातुम्, यदाह न्यासान्तर-
भागो तु विशेषकाचिति । तुर्व्यतिरेकमाह, तेन नाभेद इति भाव । प्रहादिभागाना
लक्षणपरिज्ञान जातिसाधारण्यमिति केचिदेव प्रवृत्तके व्याचक्षते स्वरसाधारण-
द्विविधमित्यादिना । काकल्यन्तरप्रोर्षामद्वये प्रयोगमनुजानाति, निपादगान्धाराल्पत्व
दशाया नामान्तर च विद्यते । स्वरद्वय षड्जग्रामे, षड्जसाधारण, अन्यत्र मध्यम
साधारण्यमिति । तच्चेव फल्गुप्राय लक्ष्यते, मूर्च्छना हि स्वरसाधारणकृता
भवतीत्युक्ते किमनेनाभ्यधिकमुक्त भवति । अन्ये तु ग्रामद्वये व्यवस्था प्रदर्शयितुमिदं,
तथा हि, षड्जग्रामे षाड्बकल्यत्वेन निषाद काकली, भौदुविते गान्धारोऽन्तरस्वर
इति षड्जसाधारण मध्यमग्रामे विपर्ययेणेति प्राह । तदनेनापि किञ्चिदाशयित
भवति । यच्चेदमुच्यते यस्य कैशिकमिति तद्विद काकल्यन्तरप्रोस्तथापि निषादगान्धार-
गतस्य ग्रामभेदे षाड्बौदुवितप्रकारस्य तदुचितप्रकारस्य तदुभयथापि षड्जकैशिक्या
पूर्णस्वराया कैशिक्या च ऋषभर्षभतलोपोपजातषाड्बौदुवितया न दृश्यते ।

शुद्धभिन्नगोष्ठमालवपङ्कजकैशिकानामपि कैशिकीजातिसम्भवमुद्देशा ...भ्यां समयाञ्च काश्यपमुनिप्रभृतिभिश्च दर्शितम् । तस्मादित्यमेतदित्यस्मत्परमगुरव उतपसश्चेपादा मन्यन्ते इह तावत्तिलो द्वे चतस्र इत्यादिना स्वस्थानस्वरूपमुक्तं तच्चरा... .. त्वात्पारमार्थिकं प्राकृतरूपमुच्यते । पङ्कजश्चतुश्श्रुतिक इत्यादौ यावन्निषादो द्विश्रुतिरिति यथा सपूर्णविषय प्राणिना रूपं तेषामेव त्वग्यथा रूपद्वयेऽपि शुद्धं रूपं छिन्नपुच्छमिव शुनो द्विपुच्छत्वं वा तत्र गान्धारनिषादयोविवाचित्वात्तदुपक्रमे च विकृतिरुक्ता च, तद्विकृत्या च पङ्कजमध्यमावपि विकृतौ, पञ्चमस्य त्रिश्रुतिकाभिधाने दर्शितं विकृतिः । तद्द्वारेण धैवतस्यापि श्रवणस्य तु विकृतिर्वक्तव्या । एतदेव दर्शयति स्वरसाधारणं द्विविधं द्वैषामिषयमिति । यदेतत्काकल्पन्तरसक्षणं द्वयोरपि ग्रामयोः स्वरसाधारणमुक्तं तद्विद्विषयम् । अत्र पृच्छति—कस्मात् । अथ भावः । यदि तत्काकल्पन्तरभेदाद् द्विविधत्वं तर्हि पूर्वमेवोक्तमिति, किं पुनरुक्त्वा । अथान्यत् प्रकाराद् द्विविधता स तर्हि वक्तव्य इति, इतरोऽपि तत् प्रकारमाह स्वरसाधारणमत्र स्वरविशेष इति कृत्वा पङ्कजसाधारणमुच्यते इति । यदा निषादश्रुतिमेकामुक्त्वप्यते श्रवणमत्र, तदा निषादस्त्रिश्रुतिः, पङ्कजो द्विश्रुतिः, श्रवणस्तु चतुश्श्रुतिरिति, तदा पङ्कजसाधारणो द्वाभ्यां निषादव्यंभ्यामुपजीवितो यत् सम्पन्नं तत् पङ्कजसाधारणम् ।

गान्धारो यदैका श्रुतिमुक्त्वप्यते पञ्चमश्च मध्यमग्रामिको मध्यमश्रुतिमेका गृह्णाति धैवतस्तु चतुश्श्रुतिक एव मध्यमग्रामताया हानिः, तदा मध्यमस्योपजीव्यत्वात् मध्यमसाधारणम् ।

ननु निषादगान्धारयोर्द्विश्रुत्युत्कर्षणं साधारणमुक्तं कथमधुनैकश्रुत्युत्कर्षणं इत्याशङ्क्याह साधारणमस्येति । स्वरस्वयं (?) प्राञ्चतनरूपाद्विशेषो वैलक्ष्यप्यात्मा स एव स्वरसाधारणताया प्रयोगः । अनेन चैतत्सूचयति सर्वेषां स्वराणामुच्चनीचत्ववैचिद्रीकृतोक्तिविशेषात्केवलं गान्धर्वे नियमं (म) ष्टसिद्धं एकश्रुतित्वं स्वराणां दर्शितम्, वैविध्यन्तरं तु रागभाषादौ लक्ष्ये दृश्यत एव । तथा च शुद्धकाश्यप —

काकल्पन्तरयोगेन चतुस्त्रिद्वयेकतन्भुतीन् ।

स्वरान्तर्वाग्प्रपञ्जीत रागभावासु सर्वथा ॥

स्वरा पङ्कजादयः सप्त तथा चोत्कृष्टपञ्चमः ।

अथ धैवततदशचान्यः काकल्पन्तरसत्तको ॥

पङ्कजमध्यमगान्धाराश्चत्वार इति सर्वथा ।

जातिष्वेते प्रयोक्तव्याः स्वराः पञ्चदशैव तु ॥

जाहोतिवानो वक्ष्यामः ।

स्वरसाधारणतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।

मध्यमा पञ्चमो चैव षड्जमध्या तयैव च ॥३७॥

प्राप्तार्मशास्तु^१ विज्ञेयाः षड्जमध्यमपञ्चमाः ।

यथा स्वदुर्बलतरव्यत्यासापञ्चमे^२ तथा ॥३८॥

^३जातयोऽष्टादशेत्येष ब्रह्मणामिहित पुरा ।

तास्त्वहं वर्तयिष्यामि प्रहंशादिविनागतः ॥३९॥

अस्य लक्ष्येऽसंभव दर्शयितुं सजा करोति अस्य तु प्रयोगस्य सौक्ष्म्यादिति । तुल्यवधारणे, अस्वैव षड्जमध्यम साधारणस्येत्यर्थः । सौक्ष्म्यबन्धित्वनिपुणसाध्यता च । कैशिकमिति सुकुमारहृद्यप्रयोगात्मिका हि कैशिकी सा विद्यते यत्रेत्याकारः । कशेर्वा कैशिकम् । पाताप्रसौद्ध्याद्वेति पृथक्प्रणसोप तत्र षड्जगान्धार्याश्च षड्ज-कैशिकी जातेति । मध्यमप्राप्तार्मशाऽप्यस्या उपजीव्यम इति च नृश्रुतिकर्तृ प्रतिपद्यते । दोर्वत्याश्च ऋषभधैवताभ्यां चतुश्श्रुतिकाम्या भवितव्यं यथाकल्प निपादगान्धार-म्याम् (1) वक्ष्यति हि—

दोर्वत्यं चात्रकर्तव्यं धैवतस्यर्षमस्य च । इति (२८—) स्वयं चैव षड्ज-प्रामेण्येति पञ्चमेन चतुश्श्रुतिकेन भवितुं युक्तमिति । कैशिकप्रयोगे षड्जसाधारण-गमनायोगात् षड्जकैशिकीकैशिकवर्षि स्वयमध्यमप्राभागा, तेनात्र चतुश्श्रुतिर्धैवतः, ऋषभोऽपि चतुश्श्रुतिः, दोर्वत्यं ऋषभस्यात्रेति वक्ष्यते, लोप्यत्व चर्षभधैवतयोरिति चतुश्श्रुतिकनया भाव्यम् । धैवत्यापभीवर्जाश्च सर्वजातयोऽसाधारणमिति षड्ज-प्रामानुप्रवेशकचतुश्श्रुतिकत्ववशात्पञ्चमेन भवितव्यमिति कैशिकापरपर्याय षड्ज-मध्यमसाधारणं तस्यानमप्यस्ति, तद्गतातिदेशात् कैशिकभिन्नकैशिकादिप्रामाण्ये-ष्विति सर्वं सुस्पष्टम् । एतदेव मतज्ञानार्थादिभिर्प्रामसाधारणमित्युक्तम् ।

श्रुतिसाधारणं तु सर्वस्वराणामनियतभुतिकत्वम् । ननु निपादस्य काकलीति कस्मान्नाम, ग्राह कलत्वाच्चेति च चकार ईषदर्थे नैको सादेशः (?) ईषत्कलत्वी-भावोऽस्मिन्निति काकली इति, यदि वा गौरादित्यादीकाः काकलीसत्रे इति पाठे निपाद एव षड्जत्वंनाप्राप्तं ध्वनिं पुच्छ एव स्वेव । अत एव विकृतत्वेन प्राधान्या-भावादनघः । ननु सप्तम्यो माभूत्, अग्नौ निपादस्तु विकृतोऽसौ न षड्ज इति । किमत्र कारणम् । ग्राह—प्राप्तोपदेशाच्चेति । चकारो हेत्वन्तरमतिकार द्योतयति । पूर्वं हि निपादधीप्रकृदाया तद्भुद्विजातेतिप्रायम्यात्तेनैव व्यपदेशः । अत्र दृष्टान्तमाह

१. KSS. मज्ञानि NS. मज्ञाना ।

२. KSS NS. स्व दुर्बलतरा व्यक्ता सा पञ्चमी ।

३. KSS. does not read.

*वाङ्मोक्षार्थं चैव धैर्यतय निघादिनी ।
 यद्वाङ्मोक्षार्थं चैव तथा चैव यद्वाङ्मोक्षार्थं ॥४०॥
 यद्वाङ्मोक्षार्थं तथा चैव यद्वाङ्मोक्षार्थं ॥४१॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मध्यमप्रामसञ्चिना ॥४२॥
 गान्धारी मध्यमार्चं गान्धारीदीच्यवा तथा ।
 पञ्चमी रवतगान्धारी तथा गान्धारपञ्चमी ॥४३॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव नन्दयन्ती तथैव च ।
 कर्मांखी च विज्ञेया तथाग्री केशिकी मता ॥४४॥
 स्वरसाधारणगतास्तिस्रो ज्ञेयास्तु जातयः ।
 मध्यमा यद्वाङ्मोक्षार्थं चैव कूरिमि ॥४५॥
 आस्तामशास्तु विज्ञेयाः यद्वाङ्मोक्षार्थं चैव ॥४६॥
 यथास्वं दुर्बलतरं व्यत्यासास्वत्र पञ्चमी । ४५॥

सङ्गणरस एव शीघ्र क्षार इति कथ्यते धारणव्यादिभिस्तु मधुररस मध्यमादुषभगतौ
 चान्तरास्य प्रयोगदान्तरस्वरत्वम् ।

अथात्र साधारणे उक्ते शेष कारिकावल्यामाह—भवति चात्रेति । साधारणे
 अन्तरस्वरत्वात् आरोही मध्यमस्त सञ्चित्य तत ऋषभ जिगमिषुणा यदि अन्तरस्वर
 प्रयुज्यते तदासौ सम्यक्भूतो योगो भवति । सदल्पकार्येस्तु विषय एव तस्य विनि-
 योगः । नाङ्गरोहीति तस्यादाविति शेषः । तेनान्तरस्वरे प्रयुक्ते न नयाङ्गरोही ऋषभः,
 त मे...न शोच्य इति । अन्तरस्वरेण सयोगो यस्य मध्यमस्य तास्यदाप्रयुक्त-
 स्तदा आरोहणमेवकार्यम् । मध्यमादन्तरस्वरे प्रयुज्य मध्यम भग्यत्र वा आरोहणमेव
 कार्यम् ॥३५॥

नग्वारोहणं कदाचिन्नावरोहीति यदुक्त तदेवदृढपति क्रियमाणोऽवरोहीत्या-
 विति । अल्पोबहुमिरिति । . . . विपूलो वा विस्तरकानस्थिति प्रादर इत्यर्थः ।
 जाङ्गीर्यदृष्ट, रागमिति रात्रिद (रक्तिदं)शुक्ल, अतीति प्रत्युपकारवैरस्य नयत
 इति नाशयतीत्यर्थं । अन्तरस्वरदाब्देन चात्र काकल्पयि सगुहीन इति कृतोऽप्ययमेव
 क्रय ॥३६॥

यद्वाङ्मोक्षार्थं प्रयुज्य तमेवस्वरान्तरं वारोहे... किमित्युक्तम् । तत्रसङ्गा-
 दाह । आरोहोदानीमिति । जायते शुद्धमिन्नगोडरागसाधारणभावाविभापात्मक
 रीतिसम्पन्नक इष्ट सिद्धिर्भावरसोपरञ्जन च यतस्ततो जातय । ब्रह्मणेति आस्ता-
 मममस्यानन्वयाभावमाह । वर्तयिष्यामि हृदये वर्तमाना प्रविशन्ति लक्षणक्रमेण

* Henceforth we follow G O S edition KSS, NS. vary absolutely.

स्वरजातयः शुद्धा विकृताश्च । तत्र शुद्धाः षड्जी, धार्धमी, धंयती, निधा-
दिनी च षड्जप्रामे । गान्धारी मध्यमा पञ्चमोक्ति मध्यमप्रामे । एताश्चान्यून-
स्वरा. स्वस्वराशुद्ध्यन्तापग्यासाश्च ।

विकृता लक्ष्यन्ते तेभ्योऽप्यतमेन द्वाम्या बहुनिर्वालयार्णविक्रियाभुपगता
न्यासवर्जं विकृतसज्ञा भवन्ति । न्यासविध.व्यासा मद्भो नियम विकृतास्वनियम ।
तत्रैकादशसप्तगंजा विकृता अरस्परसप्तगदिहादश निर्वर्तयन्ति । यथा—

शुद्धा विकृताश्चैव हि समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।

पुनरेवाशुद्धकृता भवन्त्येकादशान्यारतु ॥४६॥

प्रहाशतारमन्द्रषाडवौडुविकादि विभागेक्तेन प्रकाशयिष्यामीत्यर्थं । षड्जप्रामगत
श्रुतिविभाग मध्यमने चोपजीवतीति नदाधया । एव मध्यमग्रामश्रया अपि स्थिता ।
तिष्ठः स्वरगता एव । तानु हि निषादगान्धारयो षाडवौडुवितकरत्वमिति पूर्वा-
वस्थाया वक्तावति ती दुर्बलत्वादिकृतो काकल्पन्तरात्मानो भवत । तेन स्वरसाधारण-
स्यायतितत्त्वादत्रापि प्रयोगः ॥३७४॥

तथाहि (शुद्ध षड्ज) या काकली प्रयोगो इत्यते (इति) निदर्शयं मनसत्वे
दीर्घत्यात्तत्रासा कोऽश साधारणविषय इत्याह ग्रामामशा इति । यथास्त्वमिति
षड्जमध्यमसप्तशा तत्र निषादगान्धारयोस्तावदशयो नास्ति साधारण समपेक्षु
सातिशयस्तत्प्रयोग, मध्यमाया मध्येष विधि, स हि द्विश्रुतिवर्जं पञ्चाशाशा ।
पञ्चम्यास्तु ऋषभपञ्चमावशी भाष्टे...वित येन पञ्चम एवास्या काकल्पन्तरयोम-
प्रसगादस्यामन्यदाह दुर्बलतरस्पष्टयत्वासे दुर्बलत्वगात्र कर्तव्यम् । तेन षाडव-
कारिणो गान्धारस्य स्थाने दुर्बलेनान्तरस्वरेण यत्र भाव्य तत्रासीदुर्बलतरः
कर्तव्य । षोडुवितकारिनिषादस्याने दुर्बलतरकाकलीसङ्गो दुर्बल काकली कर्तव्य.
इति ॥४५॥

अथासा जातीना विभागमाह स्वरजातय इति स्वरनाम्य इत्यर्थं । तासा
ग्रामविभागमाह तत्र शुद्धा. षड्जेत्यादि । शुद्धाना लक्षणमाह ता इति । अन्यून-
स्वरा. पूर्णस्वरा यो (?) नामकारो स्वराशादिरूपो (?) यासाम् । वकारः
समुच्चये । विकृताना नैतत्त्वक्षणमित्याह विकृता लक्ष्यन्ते एभ्य इति । पूर्णप्रहो-
पन्यासेभ्य । तदाह न्यासवर्जमिति । विकृतसज्ञा इति विकारे सम्यक्ज्ञान विशेषतो
यासा, तेन षाडव-विकृता, ग्रहविकृता, अक्षविकृता, प्रहाशोपन्यासविकृता इति
विभाग ।

नन्वेव (ग्रहाय) न्यासभागे शुद्धतरविभाग कथमित्याह न्यासविधावपीति ।
तासा जातीना मध्येऽपि या. शुद्धास्तासु नामकरी यो न्यास नियमेन मद्भो भवति,
विकृतानु स्वनियमः । न्यासान्तरमागंलक्षणैः.....छायाभिना रूपेण विकृत्वैऽपि
तदूपाविभासः ।

तासा यन्निवृत्ताः स्वरैश्चर्थांशेषु जातिषु च जातिः ।

तद्वदामि यथावत्संक्षेपेण क्रमेणेह ॥४७॥

१षाड्जीमध्यमाभ्यां निवृत्ता ज्ञेया षड्जमध्यमा षाड्जीगान्धारीभ्यां षड्जाकंशिकी, गान्धारीषड्जर्ध्वतीभि षड्जोदीच्यवा, षड्जागान्धारी मध्यमाध्वतीभिर्गान्धारी-
दीच्यवा, ध्वतीपञ्चमीमध्यमागान्धारीभिर्मध्यमोद्वीच्यवा, गान्धारीमध्यमापञ्चमी-
निषादध्वतीभि रञ्जगान्धारी, गान्धारीविष्णुमान्ध्री, पञ्चम्यार्धमीगान्धारीभिर्नन्द-
यती, निषादध्वतीभिर्षमीपञ्चमीभिः कार्मारवी, पञ्चमीगान्धारीभ्यां गान्धारपञ्चमी,
ध्वतीयार्धमीवर्ज्याभिः कंशिकी ॥

स्यात्षड्जमध्यमाभ्यां निवृत्ता षड्जमध्यमाजातिः ।

२गान्धारीषाड्जीभ्यां सयोगात्षड्जकंशिकी चापि^३ ॥

षाड्जीगान्धारीभ्यां ध्वत्या चापि या विनिव्यन्ता ।

३ससर्गाद्विज्ञेया सा षड्जोदीच्यवा जाति ॥

४[षाड्जी गान्धारी पञ्चमी तथा ध्वती च सलु जातिः ।

गान्धारीदीच्यवती जाति निर्वन्तंयन्त्येताः ॥

नञ्चैव सप्तानां विभाग उक्तः षष्टादश चोद्दिष्टा इत्याशक्याह तत्रेति । एव
सप्तमु स्थिनास्वित्पर्यं । तासां ससर्गादित्याह विकृता इति न तु शुद्धा इत्यर्थं ।
एकादशेति कर्त्तव्यम् ।

एतदेव संक्षेपुमार्यामाह—

शुद्धा विकृताश्चैव हि सम्भवायाञ्जातयस्तु जायन्ते इति । निर्हृती समवायात्
श्रुतिस्वरूपहादिसमूहाद्यतो जायते ततो जातय इति निर्वचनम् । शुद्धा विकृताश्चेति
विभागः । एवकारेण शुद्धानामेव हि विकृतत्वम् । न तु जात्यन्तरत्वमुक्तम् ।
पुनरवेति शुद्धाभिविकृताः कृता, ताभिस्त्वेकादशेति पुन शब्दो व्यतिरेकार्थः ।
एकादशैव नाशिका । तुर्व्यतिरेके, तामु परव्यतिरिक्तानाम वाक्या, न तु शुद्धा
भूतविकृतवःकारणनामधेया एव । अथेति समुच्चवे कारणनामानुगमाद्येन समुच्चितिः ।
तथाहि—षड्जमध्यमयोश्च ससर्गजाति षड्जमध्यमेत्युक्तम् । अग्यास्तु भवन्तु जातय
इति यशरागविभावादेतीमार्गादिषु प्रधानभूतान्तरमार्गान्यासात्पुन्यमवलेनानुगत-
प्रत्ययकारित्वाद्षष्टादशमार्गान्यासातीत्यर्थं । अथत्रहादिगतयोजनाया जायन्ते

१ KSS NS do not read these lines.

२. KSS does not read

३. NS चापि ।

४. KSS ससर्गादि

५ KSS, varies absolutely

गान्धारपञ्चमारा मध्यमया विप्रचिता च ध्रुवत्या ।
जातिस्तु मध्यमोदीच्यवेति सङ्गु सदा ज्ञेया ॥
गान्धारीपञ्चमयो सप्तम्याश्चैव रक्तगा धारी ।
गान्धार्यार्वमिकाभ्यामाग्नी सजायते जाति ॥
योनस्तु नन्दयन्त्यास्त्यार्थमिका पञ्चमो सगान्धारी ।
कामस्त्रिं निषादी सार्वमिका पञ्चमो कुर्यु ।
ध्रुवत्यर्थमिकाभ्या हीनां खलु कंशिकी कुर्यु ॥]
^१परस्परविनिष्पन्ना ज्ञेया ^२ह्येव तु जातय ।
पुण्यलक्षणसमुक्ता द्वैधामिका स्वराध्या ॥४८॥
^३चतस्रो जातयो नित्य ज्ञेया सप्तस्वरा बुधे ।
चतस्रः षट्स्वरा ज्ञेया स्मृता. पञ्चस्वरा दश ॥४९॥
मध्यमोदीच्यथा चैव तथा चं षड्जकंशिकी ।
कार्मारवी च सपूर्णा तथा गान्धारपञ्चमी ॥५०॥
^४[वाङ्म्याग्नी नन्वयन्ती च गान्धारीदीच्यथा तथा ।
चतस्र षट्स्वरा ह्येता ज्ञेया पञ्च स्वरा दश ॥५१॥

इति जातय इत्यन्ये । जातेरसप्रति ग्राम्य इति वा सकृन्स्य रागादेर्बन्महेतुर्जातिरिति टीकाकार ॥४८॥

ननु कया विकृतया का जातिरित्याशङ्काप्रसगादन्यदध्यभिधास्यन् प्रतिज्ञा करोति तासां यन्निवृत्तेति तयो निवृत्तयोनिवृत्ता तस्याभिय निवृत्तेति पञ्चमीसमास कर्मधारयदच । तत्रैकशेषावृत्त्यादिभि यां निवृत्तत्ययप . . . तत्र यत इत्य-
ध्याहार । स्वरेषु प्रहाप-शासादिषु यथावदिति यत्प्रकाररूपमहंति तद्वक्ष्यामि ।
एवमशेषु स्वरप्रहण्येन लब्ध्या भ्रशा प्रधानात्पुमगुक्ता । हानिषु च पाठबीडुविका-
त्पठु यथावदिति तत्प्रकाररूप तत्कर्मणोत्पुद्देशमप्यनास्य, इहेति आतिनिल्ये
वक्ष्यामि ॥४७॥

तत्र निवृत्तोऽनावदाह पाङ्गोमध्यमाभ्यामित्यादि ध्रुवत्यार्वमवर्जानिः
कंशिकीत्यन्तेन । भादो तिष्ठ षड्जधामे, एतच्च षड्जपूर्वपदत्वादेव लब्धम् । प्रहादि-

१ NS एव परस्परोत्पन्ना विज्ञेया जातयो बुधे ।

२ KSS ह्येवास्तु ।

३ KSS, NS ग्राम्यश्चतस्रो नियमाज्ञेया सप्तस्वरा बुधेः ।

दशपञ्चस्वरा ज्ञेयाश्चतस्रश्चैव षट्स्वरा ॥

४. KSS does not read

नैषादी चार्धमो चैव धैवती षड्जमध्यमा ।
 षड्जोदीच्यवती चैव पञ्च पडजाश्रिता स्मृता ॥५२॥
 १ गान्धारी रक्तगान्धारी मध्यमा षड्चमी तथा ।
 २ कंशिकी चैव पञ्चैता मध्यमग्रामसश्रयाः ॥५३॥
 यास्ताः ३ सप्तस्वरा ज्ञेया याश्चैताः षट्स्वरा स्मृताः ।
 कदाचित् षाड्बोधूता कदाचिच्चोडुवे मताः ॥५४॥
 षड्जग्रामे तु सपूर्णा विज्ञेया षड्जकंशिकी ।
 षट्स्वरा चैव विज्ञेया षाड्जी गान्धारयोगतः ॥५५॥
 सपूर्णा मध्यमग्रामे ज्ञेया कार्मारवी तथा ।
 गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।
 पुनश्च षट्स्वरा ज्ञेया गान्धारीदीच्यवा बुधं ॥५६॥

संसर्गेष्विष्टग्रामयोरसाङ्कयम् । ग्रामसाधारणस्य कैशिकस्य तत्र बाहुन्येन प्रयोग ।
 स्पष्टमन्यत् ।

एतदुपमहरति अपरस्परनिष्पन्ना इति संसर्गजा अन्योग्य जनिता । नन्वेव
 षड्जमध्यमाया पृथक्ज्ञाप्यते लक्षणमित्याह पृथगलक्षणोक्ति । ननु किं तेनेत्याह स्वरा
 ये प्रहादि विभागस्तत्र नेयास्ते यत् प्राश्रीयते लक्षणबलेन द्वैष्टामिक्यमिति तिल
 षड्जग्रामे प्रष्टवन्वयत इत्यर्थ । यदि वा द्वैष्टामिकजात्पुद्गवत्वात् तथेति, यदि वा
 संसर्गात् एव स्वराश्रयास्तु स्वरनाम्न्य पृथग्लक्षण शुद्धापेक्षया जात्यत्वं संसर्गजा-
 पेक्षया च जनकत्वं भङ्गते ॥५८॥

अथ हानिप्रकार पूर्णषाड्बोडुविकविभाग विवक्षु पूर्णा तिनियम तावदाह
 यत्तत्र इति । तत्र पूर्णरचतल आह मध्यमोदीच्यवेत्यादि । तत्र षाड्वा आह षाड्जी-
 स्मादिना । तद्व्यतिरिक्तः शिष्यन्ते दर्शव तान् पञ्चस्वरा इति दर्शयति ज्ञेया-
 पञ्चस्वरावशेति ॥५९-५१॥

पञ्चस्वराणां विभागमाह निषादिन्यार्धमी चेत्यादि । षड्जाश्रिता इति
 षड्जग्राममाश्रिता ॥५२-५३॥

एवं मध्यमग्राम अथ तदेव रूपताय निराकाश करोति । यास्ताः सप्तस्वरा
 इत्यादि । या सप्तस्वरा मध्यमोदीच्यवादाश्चतस्रस्ता ज्ञेयास्तथैव नियमेनेति शेषः ।

१. KSS. तथैव रक्तगान्धारी ।
२. KSS कंशिकी चेति विज्ञेया पञ्चैता मध्यमाश्रया ।
३. NS पञ्चस्वरा, KSS absolutely varies
४. NS. गावयोक्तृभि ।

प्राग्भी च नन्दयन्ती च मध्यमप्रामसभयम् ।
 एवमेता बुधर्जो वा द्विब्रामिकयोऽपि जातम् ॥५७॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि तासांमशविकल्पनम् ।
 १ षट्स्वरा सप्तमे ह्यशे नेष्यते(न्ते) षडजमध्यमा ॥५८॥
 २ सवाद्यलोपाद्गान्धारे तद्वदेव हि नेष्यते ।
 गान्धारीरवतगान्धारीकंशिकीर्ता तु पञ्चमम् ॥५९॥
 ४ षडजायां चैव गान्धारमशक विद्धि षाडवम् ४ ।
 षाडव धेवते नास्ति षडजोदीभ्यमप्यंशके ॥६०॥
 सवाद्यलोपात्सप्तता षाट्स्वयैण^७ विवजिता ।
 गान्धारीरवतगान्धार्यो षड्जमध्यमपञ्चमा ॥६१॥
 ८ सप्तमश्चैव विज्ञेयो येषु नौदुहित भवेत् ।
 द्वौ षडजमध्यमांशौ तु गान्धारीऽथ निषादश्च ॥६२॥
 ऋषमश्चैव पञ्चम्यां कंशिकया चैव धेवत ।
 एवं तु द्वावशेषेह षड्यां पञ्च स्वराः^६ सदा ॥६३॥

तेन तासां न जानु हीनस्वरता । यास्तु षड्जाद्याश्चतस्रस्तं षाडवे चकारात् पूर्णत्वे
 ना[र्षा]दुविका रुदाचिदौदुवे पञ्चात्मके तत्प्रयोगे या दशोक्तासा [?] कदाचित्
 षाडवे, चकारात्पूर्णात्वमपि । मता इति पाठे न छन्दोभङ्ग इति ॥५४॥

पूर्णानि षाडवानां च ग्रामभेदेन स्वस्वमाह षडजग्रामेतिविति । गान्धार-
 योगत इति गान्धारस्य योगमशत्वेन प्राधान्यमवलम्ब्य षाडजो षड्स्वरस्वेनो-
 क्तापि मतो पूर्णैव विज्ञेया । निषादो ह्यासा षाडवकृत् । स च गान्धाराद्ये उत्सवा-
 दिस्वादयोप्य एव । चोऽप्यर्थे, एककार पूर्णसंज्ञानन्तरम् । कार्मारभ्याद्यास्तिष्यो
 मध्यग्रामे पूर्णस्वरा एव, गान्धारीदीभ्यवाद्यास्तु तिष्ठ षाडवा, षोडुविका
 कदाचित् ॥५५-५६॥

- १ KSS षट्स्वयै सप्तमांशा तु । NS षट्स्वरो सप्तमे स्वरे ।
- २ KSS, NS सवाद्यलोपाद्गान्धारस्तत्रैव न भविष्यति ।
- ४ KSS पञ्चमम् ।
- ५ KSS षाडवे धेवतो नास्ति षड्जोदीभ्यविभक्तिः ।
- ६ NS षाडवे ।
- ७ KSS, NS, षाट्स्वयै तु ।
- ८ KSS सनिषादाश्च विज्ञेया येषु नौदुहिते इमे ।
- ९ KSS, NS पञ्चस्वरे ।

तास्वनोडुविता नित्य कर्तव्या १ हि स्वराभ्या ।

सर्वस्वराणां नाशस्तु विहितस्त्वथ जातिषु ॥६५॥

अश्विकल्पनमिति । अशस्वरा विकल्प्य ते येन । आस्या जातावयम । अशा वा(प)डवरोहिता इति मीलनग्रन्थेन विचयते । त वक्ष्याम । अश्विकल्पनमिति पाठ मङ्गल्य षाडशोडविकल्पास्य विकल्पन कथनम् । अस्मिन्नशे त नास्तीति । सप्तम इति । निषादे गा धारे चाशे तद्वति (?) पट स्वरा नेत्यत इत्यय । अथ हेतु — सवादिनो लोभाभावान्निवदेन न स्यात् षाडव । स च गान्धारस्य सवादी । गान्धार्या दीना तिसृणामुपभेण षाडवत्वमुक्तम् । स च मध्यमग्राम पञ्चमस्य सवादीति । तत्राशे षाडवाभाव धैवतेऽशे पडजोदीच्यवाया न षाडव । ऋपभेण हि तत् । स च धैवतस्य सवादी पडजग्रामे । एकीकृत्योपसहरति सप्तंता इति । नि ग प प ग ग घ इत्येतेऽज्ञा । मपडवा क्रमेण पडजम यमादिषु पडजोदीच्यवाद्येषु । अथोडुवित शूयानशानाह । गान्धारोद्वक्तगान्धार्योन्त्यादि सप्तम इति । निपाद । पडजमध्यमाया यो द्वावशो गान्धारनिवाशो ताव-नोडुविको । उपसहरति एव तु द्वावशंवेति । गान्धारोद्वक्तगान्धार्योरष्टौ पडजमध्यमाया द्वौ पञ्चम्या केशिवाया द्वाविति । अत्र क्वचिदशसवाद्यलोपो युक्तिलभ्यते । तदलाभे तु तथानिरूपणमेव हेतु ॥५७-६३॥

इयती असख्या भवतीति षष्टिस्तादृशता, तत्र चतसृणा जातीना नित्यपूर्णा नवाशा मपडवा इति चतुपञ्चाशत् । तभ्यांषि सप्त षाडवा सत इति सप्त चत्वारिंशत् षाडवा चत्तम पूर्णा एवेति चतुर्दशानामभ्याना मध्ये चतस्रो नोडुविका इति तासा सम्बन्धिनो द्वादशाशा वक्ष्यते, शिष्टाना चत्वारिंशत्, ततोऽपि द्वादश नोडुविकता(म)पवादपन्त इति त्रिंशदोडुविता । एव चत्वारिंशच्छत विकृताना सप्तगजाना च द्वैप्रामिकाना च जातीना स्वरनामधेयाना सप्तशका (षाड)वा इति सर्वसप्तचत्वारिंशच्छतमशकानामिति ग्रामद्वयमुच्यते । लोके तु यो पडजग्रामे मध्यमग्राम इति गीतयस्तेन तत्र ग्रामो म नामधेयसाक्ष्यमात्र तु सत् 'जातिमि श्रुतिमिदमेव स्वरा ग्रामस्वमागता इति ह्युच्यते । ग्रामो नाम विशिष्टश्रुतिकस्वर समूहो मूर्धनात्मा पूर्णरूढस्वभावस्वरगतप्रहाशादिविशेषमूढरूपजातिसमूहश्च ।

अथोच्यते । तत्तदग्र मोचितश्रुतिकस्वरपरिवारादिद्वानात्-मुख्यात्मकत्व लौकिकयोर्ग्रामरागयोरिति तद्भवेत् । यदि पडजमध्यमप्रधानता क्रमेण लक्ष्येत श्रुतिविशेषस्य च नोडुवितत्वमित्यनमवान्तरेण । तुर्हती । यथो द्वादश स्वरा वर्ज्या अत्र एव स्वरा आश्रीयमाणा प्राधान्यनाशकाया आशुगा-धार्यादिषु भवन्ति तदा नित्यमेव नोडुविता जातय इति सम्बन्ध ।

१ न मध्यमस्य नाशस्तु कर्तव्यो हि कदाचन ।
 २ सर्वस्वराणां प्रवरो ह्यनाशी^३ मध्यमः स्मृतः ।
 ४ गान्धर्वकल्पे^४ विहितः साम्भरवपि च मध्यम ॥६५॥

दशकं जातिसप्तसप्तम्—

प्रहाशी तारमन्त्री च ग्यासोऽपग्यास एव च ।
 मध्यमं च गह्वरं च धाद्वौदुविते तथा ॥६६॥

इदानीं वैचित्र्याय प्रयोगकरणनियममाह सर्वस्वराणामिति । जातिष्यति समुदायापेक्षया सर्वस्वराणामिति च । तथा हि कस्याचिज्जाती कस्यचिन्नाश उक्तः । यद्यपि च धैवतपञ्चमी षड्जमध्यमप्रामयो क्रमेणानोप्यौ तथाप्यन्यग्रामे लोपित्वमस्त्येव तयोरिति मध्यमव्यतिरिक्ताः सर्वे स्वरा नाशिन मध्यमस्य तु न स्वविदिनाश । अन्ये तु धैवतपञ्चमयोर्ग्रामविभागेन यदनाशित्वं विनाशित्वाद्योर्ग्रामविभेदतः नानुमन्यन्ते मुनेर्मध्यम एवाविनाशी मत इत्याहुः ।

धौमवृत्तवैशाख्याः । जातिसप्तसप्तं वक्ष्यमाणे मध्यमस्य लोपो न स्वविद्वपते । सन्मध्यमस्य नाशो न कर्तव्य इति किं प्रतिषेधेन । शान्तेरभावात् । सर्वस्वराणां नाम इत्यनेनापि न किञ्चित्कृतम् । नियमस्वरलोपस्य यथास्व जातिषु वक्ष्यमाणत्वात् । तस्मादयमत्र भावः । यथा वैचित्र्यार्चरागमोर्ग्रामरागत्व लोपन्ते तदा यद्यपि स्वरा धाद्वौदुवितत्रिभिना सर्वासु जातिषु स्वबुद्ध्या ग्रामविभागे क्रमात्लोप्याः । न तु मध्यम कदाचनेत्यत्र ग्रामरागवैचित्र्यमनेन सूचितम् । यत्र युक्तिः । सर्वस्वराणामिति । सर्व एव मध्यमत्वादेव तुल्यह्यानतिविष्टः । स्वर इहोच्चारणस्वरभ्यवस्थाहेतु मध्यम एकं नाम द्वितीयपर्यन्तम् । गान्धर्वकल्प इति । गान्धर्वशास्त्रे ईषडसप्तान्ते गान्धर्वे ग्रामरागत्वन इति वानेन भाशादेशीमार्गादिषु मध्यमस्वापि विनाशित्वमभ्युपगम्य भवति । विहित इति । मङ्गलत्वात् । तथा हि मातंगुप्तः—

प्रथमं मध्यमादेव वापेयी सर्वदेहिनाम् ।
 मङ्गल्यायं तदश स्यादारभ्ये चीलपादवः ॥ इति ॥

१. KSS मध्यमस्य विनाशस्तु कर्तव्यो न कदाचन ।
२. NS सप्तस्वराणां ।
३. KSS ह्यविनाशी तु मध्यमः ।
४. KSS. प्रथमतः ।
५. KSS धाद्वौदुवितं मध्यमम् । NS सामभरवपि मध्यमः ।

ग्रह प्रहा ।

ग्रहास्तु सर्वजातीनामशब्दपरिकीर्तिताः^१ ।

^२यत्प्रवृत्त मवेद्गोप्यमशो ग्रहविकल्पितः ॥६७॥

तत्रांशो नाम—

यस्मिन्^३ भवति रागश्च यस्मान्चैव प्रचतंते ।

^४मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च योऽप्यर्थं चोपलभ्यते ॥६८॥

साम्बन्धपीति । तत्र ह्यसौ प्रायमग्नियतप्रयोग । यदाह नारदमुनिः ।

य सामगाना प्रथम स विशेषमध्यमस्वरः । इति ।

केसोर्मध्यम' इत्यप्ये पठन्ति । अन्ये तु जातावेकवचनमिति मध्ये कण्ठस्थाने यत्स्वर-
सप्तक तद्विनासि सर्वस्य तरसम्भवात् । तारमन्द्रस्वरास्तु सर्वे पित्तश्लेष्माद्युपहत-
स्त्रिरोषकासामसुलभप्रयोगा इति व्याचक्षते ॥६४ ६५॥

ननु जातिष्वियुक्तम् तत्र केय जातिर्नाम । उच्यते । स्वरा एव विशिष्ट-
सन्निवेशभाजो रवितपदशाम्युक्त्य च जनयन्तो जातिरित्युक्ता । कोऽसौ सन्निवेश इति
चेदाह । दशक जातिलभणमिति । ग्रहांशांश्विति । द्वन्द्वेन प्रायोऽशस्यैव ग्रहत्वमुत्सृष्टम् ।
तारमन्द्रस्वरावित्यन्योन्यपक्षा । गाढशोडुविते यत्र सभवतस्तत्र लक्षणं न सवत्रेति
दर्शयति । तथेति । ते तत्सम्भवप्रकारेणेत्यर्थं । अष्टक तु सवत्राभ्यभिचारि । तथा
हि प्रथममध्यमान्यपि भावान्न विना क सन्निवेश इति ग्रहापवासास्यासा । गुण
प्रधानभावेन रक्तिर्नोपपद्यत इति प्रधानभूतोऽशश्च तदमात्यकल्पश्च । तत्सवादी
पर्यायासो नियति बहुत्वमुपयोगि । तदीय तच्चात्पापेक्षमिति विभावादित्योप्य
स्वरगतमपत्वमागच्छति । मूर्च्छनानिर्देशोपदिष्टमध्यमसप्तकस्वरमात्रे चैकरसे प्रयुज्य-
माने रक्तेरभाव इति तारमन्द्रोपयोग इत्यष्टक तावदभ्यभिचारि । लोपभागिन्या तु
स्वरलोपोऽपि लक्षणं भवति ॥६६॥

एव मात्रैस्तु दशकं निर्युतिषु ग्रहस्य भावाः सख्याः । लक्षणमाह । ग्रहास्तिर्दति ।
सर्वजातीनां सवन्निधो ग्रहा । मिलित्या अशब्दव्युत्पत्तीति त्रिविष्टिरित्यथ । कश्चासौ
ग्रहः । आह तस्यैव नामान्तरम् । कथमुच्यते यत्प्रवृत्त मवेद्गोप्यमिति । ग्रह्यत
जातिप्रयोगो यत इति ग्रहः । तेनाशस्यैव धर्मान्तरयागान्नामान्तरम् । तदाह ग्रह-
विकल्पित इति । ग्रहधर्मण एतद्विषयता कल्पितेन द्विस्वभावीकृत । न स्वत एव
प्राधान्याद् ग्रहत्व लप्स्यते । तत्सामर्थ्येऽसिद्धो ग्रहः । किं स्वकण्ठेनोक्तमित्याशङ्क्यैत-
देवाह ग्रहविकल्पितः । अशोऽपि हि कदाचिद् ग्रहो न भवति । मध्यमन्त्यामिव

१ KSS अश एव हि कीर्तितः ।

२ NS यत्प्रवृत्तो मवेदश सोऽशो । KSS यत्प्रवृत्त मवेद्गोप्यमिति ।

३ KSS मन्द्र क । NS. मन्द्रतारः ।

[अनेकस्वरसंयोगे षोऽन्यंमुपलभ्यते

^१अन्यच्च बलिभो यस्य संवादी वानुवाद्यि]

^२प्रहापन्यासविन्याससन्धासन्धासगोचर ।

^३अनुवृत्तश्च यस्येह सोऽशः स्याद्गलक्षणः ॥६६॥

^४पञ्चस्वरपरा तारगतिर्यथा

अज्ञात्तारगतिं विद्यादाक्षतुर्यस्वरादिह ।

अप्यपञ्चमात्पञ्चमाद्वा नात परमिहेष्यते ॥७०॥

पञ्चमः । तस्या हि ग्रहो गान्धार । तद्ग्रहस्य पृथग्भिधानं कर्तव्यमेव । न तु नैकमुदाहरणमित्यत्र न्यायः । अथ न प्रामरागादावशब्धतिरिक्तस्मापि ग्रहत्वाभ्यनु-
ज्ञानं भूयस्तरत्नस्य एकं पृथग्ग्रहलक्षणं प्रयोजनम् । तथा हि मालवकैशिकेन यद्गृहक-
मीयते न तत्सर्वं नियमेन पङ्कग्रहः । एवमन्यदपि वाच्यम् ॥६७॥

अज्ञमाह यस्मिन्भवति रागश्चेति । यस्मिन् विद्यमाने रागे रक्षितजाति-
स्वरूपाश्च भवति शिरसीव पुरुषस्वरूपम् । एव यमाश्रित्य स्थित स्वर प्रकर्षेण
वर्तते । यस्मादिति त्यन्लोपे पञ्चमी । एतदुक्तं भवति । यस्य संवादी वानुवादी
वा प्राधान्यं प्रति वाद्यते मन्त्रीव प्रामविषये । तत एव विनाप्यशत्वमश संवाद्य-
नुवादिनोरेव । ननु जातिविवादित । तदर्थमेव तारावधिमवेक्ष्य च वक्ष्यमाणपञ्च-
मादित्यादिना तारमन्त्रस्थितिः । यच्च समस्त(प)द्ये स्वस्वरापेक्षया बाहुल्येन
भाति । यच्च स्वयमेव स्वयमेव स्वसंवाद्यनुदादिरूपं वा ग्रहादिपञ्चकं वा करोति
न तु कदाचिद्विवादिनम् । ग्रहादयो गाचरो नियन्तव्यो विषयो यस्य स तथा ।
यच्चान्या(न)पि स्वरात् स्वपराद्गृह्युष्वच्छ्रारनानानुरञ्जयमनिवर्तते । सोऽशः प्रधान-
भागवत्वाद्दृशवक्षण इति सर्वं एते धर्मा मीलिता सन्ती अश्वे प्रयोजका । अत
एवादिसक्षणमशलक्षणात्पृथगेवोक्तम् ॥६८-६९॥

अथ तारमाह । पञ्चस्वरपरा तारगतिरिति । ननु यद्यशस्वरादारोहक्रमेण
तावदारोहणीयं यावत्तत्पञ्चमसहस्य स्वरो न तु तत्परमिति नियमः । (एतन्न)
तदा महान् लक्ष्यविरोधः । पङ्क्या हि पङ्क्याशे पञ्चमस्वरात्तमेवारोहणीय
स्यात् । इत्यने च लक्ष्ये पङ्क्या न्न यात्रा — निमनिधपानिधया इति । प्रार्थन्या
च धैवतान्तं स्यात् । इत्यने च निवाशान्तं न धरिनिमगम इति । निपादवत्या च

१. KSS अन्यच्च ।

२. KSS ग्रहोऽन्यासविन्यासविन्यासाभ्यासगोचरः ।

३. KSS, NS परिवार्यं स्थितौ यस्तु ।

४. KSS, does not read from पञ्चस्वर... ..अनेकमुपलभ्यते ।

(लोप्यस्वरोऽपि गण्य स्याद्वुधैस्तारविधौ पुन)

१ त्रिधा मन्द्रगति । अंशपरा न्यासपरा अपरन्यासपरा चेति ।

मन्द्रस्वशपरो नास्ति न्यासो तु द्वौ व्यवस्थितौ ।

२ गान्धारन्यासलिङ्गे तु दृष्टमार्थमसेवनम् ॥७१॥

पञ्चमान्तमारोहणं दृश्यते पापारिगा इति । एवमन्यत्रापि दिवार्थम् । तस्मान्नाय व्याख्याप्रकारः । किं तर्हि । श्रूयताम् । इह मध्यसप्तकेन तावन्मूच्छेनादश कार्यं इत्युक्तेरेव नञ्चम् । तत्सप्तकनिविष्टा स्वरा सर्वे एव प्रयोज्या इति । सप्तकात्तरगतस्वप्रयोगेषु त्रिधद् दृष्टादृष्टान्मुदयदायि भवतीति तारमन्द्रतामनास्त्य शिरस्योरस्यस्वरनिष्ठैव सा इह निरूप्यते ।

ननु मध्यमसप्तके स्थिते इति तत्पृष्ठे तारसप्तकनिविष्टा किं सर्वे स्वरा प्रयोज्या । सर्वत्र तेनेति निरूप्यते । तत्र यदा षड्जोऽंशो भवति तदा तारसप्तक (क) रिषम (प) न्येतत्पर्यन्तं ग्राह्यं यदि शक्तिरस्ति । न तु तत पर शक्ति योगेऽपि । ऊनग्रहणे तु न दोष इति परशब्देन दर्शितः । ऋषभेऽंशे पुनर्धैवता ता स्वरास्तारसप्तकभ्रं ग्राह्या भवन्ति । गान्धारे त्वक्षे निपादान्ता सप्त । मध्यमपञ्चमधैवतनिषादेषु निपादान्ता एव ते ग्राह्या इति पञ्चस्वशेषु समस्त एकस्तारसप्तकसंगृहीतो भवति । मध्यम पुनर्वाचि शक्ति चतुस्स्वरपरमारोहणम् । नन्द्यन्त्या तु परावधिक एव तारनिष्ठो भविष्यति 'तारगत्या तु षड्जोऽपि कदापि नातिवतते' एतच्च तत्रैव व्यवहृतम् । तेन आ चतुस्स्वरादिति । यदन्येनन्द्य तीव्रव्य व्याख्यात न तथा । अथैवार्थे कारिका अशात्तारगतिं विद्यादिति । इहेति । मध्यम सप्तके मूञ्जनावारिणि स्थिते सति अशस्वरमवलम्ब्य तारगतिं तारसप्तकगतस्वर पर्यन्तं वा आरोह सर्वत्र न कर्तव्यो न तत पर इत्यनेनोच्यते । तं इहेत्यशब्दग्रहणं नेता च तारमन्द्रागामिति पूर्वोक्तमशक्त्येण (च) न परानिचित (न) शिरस्य [ऋषभगान्धारयो] धैवतनिषादावप्रयोज्यौ तयो रत्यभाव स्वरतानुपपत्ते शक्त्यभाव त्वप्रयोक्तारि इत्यसदेतत् ।

यत्त्वम्यैर्व्याख्यातम् । अशस्वरेण सह तावत्तारसप्तगता पञ्च चत्वारो वा स्वरा कार्या । यथा षड्जेशे सरिगमप ऋषभे रिगमपष गान्धारे गमपषनि मध्यमे गमपषनि एव पञ्चमधैवतनिषादेषु । एत एवेति तत्सप्तकेण (स्थाप्यते) । तथा हि । निषादवत्या निषादे(क्षे) तारषड्जो दृश्यत एवाशेन साधनेन इति । अत बहुता उक्तैव च व्याख्या लक्षणसप्राहिणीत्यादरणीयम् ।

१ NS त्रिधा ।

२ NS गा धारे ।

अथ न्याय एकविंशतिसंख्यः । अङ्गसमाप्तौ न्यासः । तद्वदपन्यासो ह्यङ्गमध्ये
षट्पञ्चाशत्संख्यः । यथा—

न्यासोऽङ्गसमाप्तौ स चैकविंशतिसंख्यस्तथा । (१६ अक्षराणि षट्पञ्चाश-
त्संख्योऽपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥७२॥ १४ अक्षराणि सन्ध्यासविन्द्यासा-
वप्यङ्ग(प्यंश)मध्ये एव । अनियतत्वाच्च बहुत्वमिति ।

नातः परमिति । तारपने ऊनत्वे कामचारमाह—इहेति । जातिषु ग्राम-
रागादौ नाय नियम इति विभाव । वर्धरिति । लोप्यमिति स्मर ये बुद्धयन्ते तैर-
पूर्णैरेषि लोपस्वरविवो गणनीय इत्याह । तथा च विशालिताचार्ये । नाशि-
स्वरस्तारविवो संख्यायते इति । तारयति प्लावयति वेगेन वाचमिति तार ॥७०॥

अथ मन्द्रमाह । त्रिषा मन्द्रगतिरिति । मदीद मीदने नम्रन्वात्ललितो
मन्द्र । योऽनावशस्वरो मध्यमे सप्तके तदन्तमेव मन्द्रसप्तकाद्याह्य न्यासस्वरान्त
वा तत्परो वैत्येक परशब्धो लुप्तनिदिष्ट न्यासस्वरात् य. परस्तात् परा . . .त्यर्थं ।
परग्रहण तत् ऊनस्य ह्यनुशा वा कामचारमाह । नन्वेव पाङ्ग्या ध्वनस्य मन्द्रस्य
कथ प्रयोग कथ न यावना षट्पञ्चाशत् तत्र मन्द्रसप्तकेन पूर्णेन वितस्य कामचारात्
ध्वनान्तो मन्द्रप्रयोग । यो हि तद्ग्रहण्यामरूपपङ्कजेनासौ मन्द्रसप्तकात् अपि तु
मध्यगता मध्यगतादेव सा...मन्द्रो नियमात् इत्यत्र हि तारनिवृत्तिपर वचन न हि
पाङ्ग्या यत्र षट्पञ्चाशत् स्थानत्रये श्रूयते इति । तत्रैव कारिका पठन्ति । मन्द्रस्त्वं-
शात्परो नास्तीति । तथा हि निपादवत्या निपाद एव मन्द्रो नासौ दस्यते अग्रग्रह-
स्वरस्य मध्यगतत्वन्यासे तु मति द्वौ मन्द्रौ न्यास एव तत्परे वा । अत्रैवोदाहरण
तदुच्यस्यितविवया लक्ष्यति नियममाह यान्धारलक्षणे न्यासपरत्वादेव मन्द्रत्व
सिद्धम् । तत्किं पुनर्वचनेन । अस्ति च यदुच्यते । लङ्गुन ह्युच्यतेऽपि तच्च मन्द्र-
गत स्मृतम् । इति । तद् ज्ञापयति व्यनस्थितवियसोऽयं त्रिवल्प इति । ननु वचनमेव
भुविज्ञापित्वेनोपन्यस्यतीति किमेतद्गान्धर्ववचननेत्रेद पूर्वं सिद्धमित्यदोष । तुरव-
धारणे अवस्थितावेवेत्यर्थं ॥७१॥

अथ न्याससंख्यः लक्षणो न चाह । न्याय एकविंशतिसंख्य इति । षट्पञ्च-
मध्यमाया द्वे कैशिक्यास्त्रय दिष्टाना वोड्येति । अस्या जर्गतशरीरसमाप्तौ कर्णव्य-
ताया वा स्वर. सन्ध्याम [नि] तर्हि अस्यते ऽयोगे येनेति [न्यास] ।

अपन्यासमाह—तद्वदिति समाप्तौ तर्हि न्यासात् कोऽस्य विशेष । आह ।
अङ्गमध्ये इति । अवा-न्तर समाप्तौवित्यर्थं । तथा च दलिलाचार्यः । विदारी मध्य-
गस्तथा इति । तत्र षट्पञ्चाशत् षट्पञ्चमध्यमाया सप्तापन्यासा । षट्कोशीष्यवाया
दौ षट्पञ्चाना प्रत्येक त्रय इति चतुर्विंशति । शेषास्तु मध्यमग्रामे । एतदेवापन्यास-
स्वरूप वितानवृत्तेनानुष्टम्भेदेनाह । यथा—

तत्र प्रथम(म) विदारीमध्ये न्यासस्वरप्रयुक्तम्तु ।
विषदनशील मुक्त्वा सन्ध्यास सोऽभिधानस्य ।
कृत्वा पदावसाने विन्यासाववापि विन्यास ॥७३॥

द्विविधमल्पत्व लङ्घनादनभ्यासाच्च । तत्र षाड्ब्रीडुवितव(का)राणा-
मनशाना च गीतान्तरमार्गमुपगताना स्वरराणामनभ्यास लङ्घनादनभ्यासाद्यया
जात्यल्पत्व तद्बहुत्व च ।

तथा—अल्पत्वेऽप्य बहुत्वे बलवदवलता विनिश्चयादेव ।
जातिरवरस्तु निरय जात्यल्पत्व द्विविधमेतत् ॥७४॥

न्यासोऽङ्गसमाप्ती स चैकविंशतिसहस्रस्तथा ।
षट्पञ्चाशत्सहस्रोपन्यासोऽङ्गमध्ये भवेत् ॥ इति ॥७२॥

प्रधानुद्दिष्टमप्यलक्षणापेक्षित प्रसङ्गाल्लक्षयति सन्ध्यासविन्यासावप्यश-
मस्य एवेति । विदारीमध्ये इत्यर्थः । प्रधानियतयो का सहयेत्याह । अनियत-
त्वाच्च बहुत्वमिति । न्यासापन्यासाश्वनयो प्रतिजातिप्रयोगनिधमोऽस्तीत्यथ । तत्र
सन्ध्या समाह ।

तत्र प्रथमविदारीमध्ये न्यासावर प्रयुक्तस्तु ।
विषदनशील मुक्त्वा सन्ध्यास सोऽभिधातव्यः ॥

अशस्य विदादो यो न भवति स चेत्प्रथमवितार्यन्त प्रयुक्तस्तत्तदा सन्ध्यास समीप-
भूतो न्यास इति ।

कृत्वा पदावसाने विन्यासाववापि विन्यास ।

अशस्य सदाद्यनुवादी वा कापि विदारीभावरूपस्य पदस्य पदान्ते विन्यस्यते तदा
विन्यास ॥७३॥

एवमनन्यामस्यैव प्रकान्तरूप सन्ध्यासविन्यासद्वय लक्षयित्वा अशकप्रस्तावे
प्रकृतमल्पत्व विभागद्वारेण लक्षयति । द्विविधमिति । लङ्घन रपृष्टैवाविश्वस्यैव
तत्स्वरान्तरगमने तस्य स्वरस्य स्वप्रधानीकरणम् । यथा न रागे गान्धारी स्व. ..
विदा इति श्रान्ता व्यप्यनावृत्तिरनभ्यास यत्वावज्जंमेव लङ्घनमिति तदसत् ।
अल्पत्वभाषाया व योपात् षाड्ब्रीडुवितविधेस्वाल्पत्व पृथङ् न तत् स्यात् ।
नन्दयन्त्या च पञ्चमाशो यावत्सवादिन ऋषभस्य लङ्घनीयत्व युक्त न चास्य
सवादिनो लीयो युक्त । न चैकमित्यवाङ्वा सवाद्योडुवितस्यापत्ते (लङ्घना) नभ्या-
योद्विध विभक्ति । तत्र षाड्ब्रीडुवित कारणाभिक्ति । लीप्यस्वरपूरुषाविस्या या मदा
प्रयुक्तने तदा तस्य बाहुल्येन लङ्घनम् । नवविदनभ्यासोऽपि । येऽप्य तु स्वरा
पर्यायाणा न भवति यथा ष इत्या निषादवर्षी तौ यदाऽन्तरमार्गे प्रयुच्येते तदाऽन-
भ्यास । तेषा क्वचिन्न लङ्घनमपि गीते ग्रहसवाद्यवस्थान मुक्त्वा नी. .. स योग्यसि-

सञ्चारश्लेष(श)बलस्थानामल्पत्वे^२ दुर्बलासु च ।

^३न्यासश्चात्तरमार्गस्तु(श्च) जातीनां व्यक्तिकारक ॥७५॥

घटस्वर पाङ्घित(व) चतुर्विंशविध सप्तच चारिशत्प्रकार पूर्वोक्तविधान
यथाजात्यशप्रकारमिति ।

यासनिक(च)ये भवेत् । अंतरमागणमित्यन्तरमागणस्य(गस्य) लक्षणम् । यथा
जानीति । क्वचिद्वाऽनशोऽपि नात्प । तथा च कार्मारव्या गाघारस्य सवस्वरसङ्ख्या
बहुत्वेनांतरमार्गो प्रयोग इति वक्ष्यते

गाघारस्य धिगेधेग सर्वतो गमन भवेत् । (भ ना २८ १३६)

इति । अथ त्रुं वमाह । अतएव तद्बहुवमिति । लक्षयतीति शेष । कथमित्याह ।
यलवद्वलवनोऽपि(तोर्वि)पर्याये । अलमल्प तद्विपर्ययाद्वलवदिति बहुत्वात्लक्षण
गमन एव । अत एवाह ।

जातिस्वरस्तु नित्य जात्यल्पत्व द्विधा चेत(द्) ॥

इति । जातिगतमल्पत्वमित्ये तद्बहुवमपि द्विधा । तच्च जातिस्वरै पर्यायाशैर-
मवाविभिद्वोपलक्षित (इयते) । तेनैवामलङ्कनम(म्याम)इवेति द्विधा बहुत्वमित्युक्त
भवति ॥७५॥

तथालात्वबहु वयोनायोग दर्शयन् प्रसङ्गादयद्व्याह—

सञ्चारश्लेष(श)बलस्थानामल्पत्वे दुर्बलासु च ।

न्यासश्चात्तरमार्गश्च जातीनां व्यक्तिकारक ॥

इति सञ्चारेण पर्यायेण योऽस्तद्विषय तत्र निष्ठानीना (याम) सान्तरमार्ग
स्वरुपमित्यञ्जको नाप्येति वस्तुत्व(तस्त्व)स्योपयोग । अल्पत्व इति । अल्पत्व
विषयस्वरकृते लोप्यानशस्वरविषये या दुबला हीनबला जानयस्तासु स्वरीभवति
नाप्येति । अये त्व तरमार्गस्य सर्वत्र प्रधानस्याल्पत्वबहुत्वाम्या विना स्वरूपलाभ
एव (न) भवतीति तात्पर्यं मय्यमात्मा अन्तरमागलक्षणत्वेन श्लोक व्याख्यते ।
कथम् । शो हेतौ । यस्मादन्तरमार्गो जातीनां व्यक्तिगतु म चाल्पत्वबहुत्वजीवो तस्य
हि लक्षणम् । सञ्चारेति । सञ्चारे अनुवाङ्मिथे अशस्वरे च प्रधानभूते दलकल्पे
स्थिते बलस्थाना मवादिना स्वराणां नववत्तयाऽप्य व(त्वे दुर्बलासु) ...
स्वराणां दुबलप्राणवत्त्वेऽविलङ्घनेन यमन म (रगेति) सोऽंतरमागस्तस्माद्
एतत्त्वबहुत्वे चकन्य इति । अये त्वत्रय ज निर्जातिद्वय इ(नार्गो)य बलवतीति
नोत्या न्यासाः न्यमाभिन्ना जय बहुत्वप्रयोऽये पर्यायादौ सति यथा तरमागवशादिति
श्लोकस्यायमाह ॥७५॥

१ NS मचारोऽश

२ NS अल्पत्वे ।

३ NS द्विविधान्तरमागस्तु ।

पञ्चस्वरमौडुवितं विज्ञेयं दशविधं प्रयोगज्ञैः ।
 त्रिंशत्प्रकारविहितं पूर्वोक्तं लक्षणं चास्य ॥७६॥
 षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
 चतुःस्वरप्रयोगोऽपि ह्यवकृष्टध्रुवास्वह ॥७७॥
 द्वैषामिकीना(णां) जातीनां सर्वाणामपि नित्यशः ।
 'अशास्त्रवष्टिर्विज्ञेयास्तेषां चैवांशवद् ग्रहा.^२ ॥७८॥

अथ षड्व पूर्वमुक्तमपि दशकलक्षणाभिधानप्रसङ्गशय्यावैषम्यशान्तये पुनराह
 षट्स्वरं षड्वमिति । चतुर्दश जातिगताश्च (विधा) तच्चतुर्दशजातिविधयः (चतु-
 र्दशविध) चतसृणा नित्य पूर्णत्वेन तदभावात् । सप्तचत्वारिंशत्प्रकारमिति ।
 त्रिपष्टेति(त्रिपष्टिरिति) पूर्णांशा न च पात्यन्ते । अथवादाश्च सप्त । तदाह ।
 जात्यंशप्रकारमिति । जानीयेऽशस्वरास्तेषु ष प्रकारोऽपवादविधिरुक्तस्तदतिक्रमेण ।
 पूर्वाभिप्रायेणोडुवमाह । पञ्चस्वरमिति । दशविधमिति । दशस्वेव हि जातिषु ।
 तत्र त्रिंशत्प्रकारमिति । त्रिपष्टेश्चतस्रो नित्यपूर्णा इति तदीया नवाशाः पात्यन्ते ।
 अत्रो नित्यषड्व इति तदीया द्वादशेति । अनेक शिष्टा द्वाचत्वारिंशद् । अत्र
 हि द्वादशो गदानीया इति शिष्टास्त्रिंशत् । तदाह । पूर्वोक्तं लक्षण चास्येति ॥७६॥

अत्रैतद्व्यतिरिक्त किंन (किञ्चिन्) मागंप्रसङ्गाद्ध्रुवा(स्व)स्तीति षट्
 गान्धर्वे तदभावमाह ।

षट्स्वरस्य प्रयोगोऽस्ति तथा पञ्चस्वरस्य च ।
 चतुःस्वरप्रयोगोऽस्ति (पि)कृष्टासु द्वादशस्वह
 (ह्यवकृष्टध्रुवास्वह) ॥

इति । तथेति समुच्चये च समुत्पितावधारणे । तेन षड्जा...स्वरयो पूर्ण-
 स्यैवास्ति प्रयोगः । अस्तीति तामाचक्षमाणो गान्धर्वे तन्नियममाह ।
 इहेति । यदिम नाट्ययोगि ध्रुवागान तत्र चतुस्वरप्रयोगोऽपि । अपिशब्दात्
 पूर्वोऽपि त्रिविधः । (कु)त्रेत्याह । अवकृष्टासु करणोपयोगिनीषु गुरप्रायासु
 ध्रुवासु ॥७७॥

अथ ग्रहाणामा सङ्ख्या निरूपयितुं प्रतिजाति विभागमाह । द्वैषामिकीणां
 जातीनामित्यादि ॥७८॥

१. NS त्रिपष्टिरता ।
२. KSS, NS तासा चैव तथा ग्रहा ।

अंशप्रहमिदानीं वक्ष्याम. । तत्र

मध्यमोदीच्यवायास्तु नन्दयन्त्यास्तपेव च ॥

तथा गान्धारपञ्चम्या पञ्चमोऽंशो प्रहस्तथा ॥७६॥

धंशतयाश्च तथा ह्यंशो विज्ञेयो धंशतपंशो ।

पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयो प्रहाशो पञ्चमर्षमौ ॥८॥

गान्धारोदीच्यवायास्तु प्रहाशो षड्जमध्यमौ । ४१५२६

२भार्षभ्याश्च प्रहा भ्रमा धंशतर्षमस्तथा ॥८१॥

गान्धारश्च निषादश्च ह्यार्षभश्च तथापरः ।

निषादिन्यास्त्रयो ह्येते प्रहा भ्रशाश्च कीर्तिता ॥८२॥

षड्जपञ्चमगान्धारैस्त्रिमिरेव प्रकीर्तिता ।

भ्रशंप्रहैस्तथा चंश विज्ञेया षड्जकंशिकी ॥८३॥

३षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादो धंशतस्तथा ।

४षड्जोदीच्यवतोजातेप्रहा भ्रशाश्च कीर्तिता ॥८४॥

तत्र सङ्ख्यानुरोधाद् ग्रामविभागक्रममनादप्येकाशस्याशादियोग सप्ताश-
पयन्तमाह । मध्यमोदीच्यवायास्वित्यादि । तत्र तिसृणामेक एकोऽंश । तिसृणा
द्वे द्वे (द्वौ द्वौ) । तिसृणा त्रय । तिसृणा चत्वार । चतसृणा पञ्च । एकस्या
सप्त(षट्) । (एकस्या) सप्तेति (त्रि)षष्टिः । त एव यो(स एवाशौ) ग्रहः ।
नन्दयन्त्यामशस्वर एव ग्रहयुक्तो निजलक्षणद्गान्धारो सहमत इति विकल्पो
मन्तव्य । मुनिना ग्रहत्वमशम्योक्तमिति तदेव मुख्यम् । अन्यत् सवादिविवाद्यादिर्यदा
ग्रहं कियते तदा विकृतत्वमाप्तम् । तदाह । विकृत (ता) स्वरयोगत इति । ग्रह-
बिकारः सर्वासामेव जातीनामस्तीति या(मर्का)स्वत्र ॥७६-६१॥

अथास्य सप्तचत्वारिंशदधिकस्य जात्यशविभागस्य यत्नपरेक्षणोपत्वमभिधातु
प्रधानमेव सङ्ख्याविभागं सक्षिप्याह । सर्वासामेव जातीनां त्रिजानिस्तु गण इति ।

१ KSS स्मृत ।

२ NS भार्षभ्यां तु निषादस्तु तथा चर्षमर्षवतो । KSS भार्षभ्याश्च तर्षवाशा
निषादपंभर्षवता ॥

३. NSS निषादिन्या (निषाद्या N) निषादस्तु गान्धारश्चर्षमस्तथा ।

४ भ्रशाश्च (तथा च N) षड्जकंशिक्या षड्जगान्धारपञ्चमा ।

५ इत्न पूर्वं क० न० पुस्तकयोः "तिसृणामपि जातीनां प्रहा भ्रशाश्च कीर्तिता ।"
इत्यधिकमस्ति ।

६ NS अशा प्रहास्तु चत्वार षड्जोदीच्यवतोभिता ।

पञ्चमश्चार्यमश्चैव निपादो धैवतस्तथा ।
 १ कामरि०वा सुवैरशा प्रहाश्च परिकीर्तिता ॥८५॥
 गान्धारश्चार्यमश्चैव २ पञ्चमोऽथ निपादयान् ।
 ३ चत्वारोऽशा भवन्त्याश्रया प्रहाश्चैव सपर्येव हि ॥८६॥
 षडजश्चार्यमश्चैव मध्यम पञ्चमस्तथा ।
 मध्यमाया ४ प्रहा ज्ञेया अशाश्चैव सपर्येवता ॥८७॥
 ५ निपादपड्जगान्धारमध्यमा पञ्चमस्तथा ।
 गान्धारोऽथतगाःपार्योऽप्रेहा अंशाः प्रकीर्तिता ५ ॥८८॥
 षाडजी धैवतगान्धारषड्जमध्यमपञ्चमं ।
 प्रहैरशैश्च विज्ञेया विकृता स्वरयोगतः ॥८९॥
 कैशिक्ष्याश्चार्यम हित्वा प्रहांशाः षट् स्वराः स्मृताः ।
 सप्तस्वरप्रहांशा तु विज्ञेया षड्जमध्यमा ॥९०॥
 ६ एते त्रिपष्टिविज्ञेया ७ सर्वास्वशास्तु(स्वत्र तु) जातिषु ।
 अशवच्च प्रहास्तासा सर्वासामेव नित्यश ॥९१॥
 सर्वासामेव जातीना त्रिजातिस्तु गणः स्मृतः ।
 ८ ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा बुधे ॥९२॥

गण समूह स च सर्वासा जातोनां मध्ये यास्तिष्ठो जातयस्ताभि कर्तव्य । ननु
 समूह के (का)चिदेकस्या(देका)मुद्दिश्य क्रियते । इह तु समूहकरणे कोऽयं इत्या-
 दाङ्ग्याह । ते च सप्त गणा ज्ञेया वर्धमानस्वरा इति । ते एको जातिस्वरप्रयुक्तो
 गण एकस्वराशो यावत् सप्तस्वराश इति । स हि करणे अशसङ्ख्यो विभाग-

- १ KSS नर्मक्ष्यास्तर्धेवाशाश्चत्वार सम्प्रकीर्तिता ।
- २ KSS निपाद पञ्चमस्तथा
- ३ KSS does not read
- ४ KSS प्रहास्वशा धैवतश्च प्रकीर्तित ।
५. KSS षड्जाया षड्जगान्धारो मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ धैवतश्चार्य
 विज्ञेया प्रहाश्चाशाश्च प्रकीर्तिता । न वजितर्धमयीगास्तु कैशिक्ष्या
 पठेव तु । स्वरा सर्वे च विज्ञेया षड्जमध्यमशा प्रहा ॥ NS सर्वं ।
६. KSS NS एव ।
७. KSS NS प्रहा अशाश्च जातिषु ।
८. KSS सर्वथा चैव विज्ञेया वर्धमानस्वरास्तथा (N मथा) ।

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरोऽप्य(रश्च) धतु स्वराः ।
 'पञ्चस्वरश्चतुर्धा स्यादेकधा सप्तपदस्वरो ॥६३॥

^२एतदुक्तं भवा त्वासा प्रहाशपरिकल्पनम् ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥६४॥

प्रयोजनमित्युक्तं भवति । ननु यदि जातित्रयेण सप्तगणस्तर्ह्येकविधतिर्जातय
 स्यु । तच्च (साश्च न) तथा । पूर्वं ह्युक्तं जातयोऽष्टादशेत्येव प्रमाणमिहितमिति
 (भ रा २८--३६) तदेतदाद्यङ्कपापवादं वक्तुं तत्रिकमुक्तम् ॥६२॥

निजातित्वोत्सर्गस्य विषयमाह—

एकस्वरो द्विस्वरश्च त्रिस्वरश्च धतु स्वराः ।

इति । एते चत्वारो गणस्त्रिजातय इत्यर्थं । एव द्वादशजातय । एकस्वरोऽपि यत्र
 गणे । एव यावच्चत्वार स्वरा अशा यत्रेति । अथवाद् द्वात्रिंशत्तुमाह । पञ्चस्वर-
 श्चतुर्धास्तिदिति । यत्र पञ्चाशस्वरा स गणश्चतसृभिस्त्रिनिर्नाति मि ...
 .. (चतसृभिर्जातिभिः ।) । तेन पूर्वाभि सह षोडश जातय । एकधा सप्तपदस्वरै-
 र्चैव जाति । सप्तस्वरो गण पदस्वरश्च । एकस्या अपि जातेर्गणस्य व्यपदेशिव-
 ङ्गत्वेन स्वरस्यैकभेदे निबन्धनमित्यष्टादशजातय । त्रिवष्टिरता । स एव प्रहा
 इति ॥६३॥

एतदुपसहरति । एतदुक्तं भवेति ।

पुनश्चैव प्रवक्ष्यामि न्यासापन्यासयोगतः ॥

इति । प्रथम भाव । अत्रप्रहाशचोक्ता एव न्यासापन्यासास्तथा येऽप्ये योगा दश-
 लक्षणोऽन्तर्धातिनो लक्षणाभागः । पाठवौद्धिस्तादय पूर्वमभुक्तात्वात् कथ्यमाना
 कथ्यमानत्वेनोपयोगे... स्तस्तावत् प्रतिजाति वक्तव्या । न्यासाश्चो(श्चा)पन्या-
 साश्च योगाश्चैति द्वन्द्वः । . . न्यतो(यो)द्विष्य वक्तव्यतपोवतमपि प्रहाशावकल्पने
 पुनर्वप्यामि । तदभिधाने हि मुख्यप्रमाण्यज्जा (ज्जा)तु शक्यमिति भावः । अत्रादेशो
 हि प्रायशोऽपलक्षणमप्यहार(न्यत्रहार) । एकस्यान च वाचिनलक्षणां जातु स्पष्टतर
 भवति । प्रतिशयशेषा यथा तु स एवविष... लक्ष्य प्रपञ्चवचेति । द्वादशोपयोगी
 वाय जातिहन्वि । अन्ये त्वशप्रहमित्यादिनां लक्षणमित्यादिप्रत्यय सत्र पठन्ति ॥६४॥

पाठजी नक्षप्रति । पञ्चांशस्त्रि(त्वि)ति । सप्तमपथा इत्यर्थः । यत्र
 इत्येतावप-यासो । स(सो)न्यासः । त्रिपदान (हीना) साडव(वी) इति ; अन्योन्य-

१ KSS NS पञ्चस्वरश्च तथा सप्तस्वरोऽपि च ।

२ NS पूर्वमुक्तमिदं 'KSS varies absolutely

निषादिभ्यां निषादीऽसौ सगाधारवर्षमस्तथा^१ ।
 एत एव ह्यपन्यासा न्यासश्चैवान सप्तमः ॥१०२॥
 ध्वत्वा इव कर्तव्ये पादवीडुविते तथा ।
 तद्वच्च लङ्गनीयो तु वसवन्तो सर्वव च ॥१०३॥
 प्रशास्तु षड्जकर्मिण्याः षड्जगान्धारपञ्चमा ।
^२अपन्यासा मधम्यत्र षड्जपञ्चमस्तथा ॥१०४॥
 गान्धारश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु ।
 दौर्वल्यं चात्र कर्तव्यं ध्वत्त(मध्यम)स्वार्थमस्य च ॥१०५॥
 षड्जश्च मध्यमश्चैव निषादी ध्वत्तस्तथा ।
^३स्युः षड्जोवीज्यवांशास्तु न्यासश्चैव तु मध्यम ॥१०६॥
 अपन्यासो भवत्यस्य ध्वत्त षड्ज एव च ।

ज्ञापयति । निषादीरत्र किञ्चिदाधिवयमिति । अस्या शुद्धत्व नास्तीति त्रय एषारका
 पूर्णा ॥१०४—१०५॥

षष षड्जोवीज्यवा । षड्जश्चेत्यादि । समनिषा अशा । षष(सा) ष(व)
 पन्यासा(सौ) । म(मो)न्यास । प्रशानामन्योन्यसङ्गति । रिलोषे पाडव (म्) ।
 ऋपलोप षोडशम् । ऋषभ सवादी ध्वत्तस्य षड्जप्रतिभ न नृत्यमाने यत । सर्त्या
 बलिन । मध्य(षड्ज)स्वाशत्वात् सिद्ध बलित्व पुनराधिन्यापर्ममुक्तम् । ऋषभस्या-
 त्यल्पत्वं प्राप्त प्रतिषेद्धु गान्धारस्य मन्द्रस्थाने बाहुल्यम् । अस्या एकादशाशका ।
 पूर्णाश्चत्वार । पाडवाश्चत । ध्वत्तासो तदल्पपदादात् । षोडशिताश्चत्वार ।

- १ KSS गान्धारश्चैवमस्तथा ॥ एत एव ह्यपन्यासा षड्जमध्यमपञ्चमा ।
निषादश्च भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं च नेष्यते ॥ दौर्वल्यं चात्र कर्तव्यं ध्वत्तर्ष-
भयोस्तथा ॥
२. KSS एत एव ह्यन्यास समनिषादा प्रकीर्तिता ॥ गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो
दुर्बलो ध्वत्तर्षभो ॥ हीनस्वरस्याभावात् सम्पूर्णा चैयमिष्यते ॥
- ३ भवति षड्जोवीज्यस्या न्यासो मध्यम इष्यते ॥ अपन्यासाविह स्यातां
ध्वत्तपञ्च एव च ॥ परस्तराशानुगमो वा धारोऽनुपगतो भवेत् ॥ पञ्चमर्षमहीन
तु पञ्चस्वर्यं विधीयते ॥ ऋषभ पाडवे हीनो लङ्घन च तयोर्भवेत् ॥

^१परस्परानुगतमिदं विधीयते ॥१०७॥

घटस्वयंमृषभापेतं कार्यं गान्धर्ववेदिभिः ।

पञ्चमार्षमहोत्रं तु पाञ्चस्वयं तु तत्र च ॥१०८॥

घट्जज्ञाद्याप्युदमश्चैव गान्धारश्च बली भवेत् ।

गान्धारस्य च बाहुल्यं मन्त्रस्याने विधीयते ॥१०९॥

सर्वेऽशा. घट्जमध्यायामपन्यासास्तश्चैव च^२ ।

घट्जश्च मध्यमश्चापि न्यासो नार्थो प्रयोक्तुम् ॥११०॥

गान्धारसप्तमापेत पाञ्चस्वयं विधीयते ।

^२घट्जं सप्तमापेतं कार्यं चात्र प्रयोगतः ॥१११॥

सर्वस्वराणां सञ्चार इष्टस्तु विधीयते ।

घट्जप्रामाभिना (श्रयाः)ज्ञाता(सप्त) विज्ञेया सप्त जातयः

(या जातयो बुधे) ॥११२॥

सुदस्तु नास्ति । तत्र कैशिके पूर्व निर्वचनमुक्तम् । तद्योगाश्चाति । कैशिकी । उदीचपवत्या(वायो)त्वाह । उदीच्या प्रयोक्तारो बाहुल्येन सन्त्यस्यामित्युदीच्या । वान्ति गच्छन्तीति । उदीच्येऽपि च दृश्यते । गीत च देशनामधेर्मात्रिण्यदिभिश्चित्त-
त्वापेक्षया व्यपदिश्यत एव । तत्रकारागो मालवपञ्चमो गौडी मालवी काम्बोवी-
त्यादि ॥१०६-१०९

अथ घट्जमध्यायः । सर्वेऽशा. घट्जमध्यायमिति । सप्ताशा अपन्यासाश्च ।
शमो न्यासो । निज्ञेये वाहव । निज्ञेयोप(पे)न्य । निरल्पतरो यथाज्य मत्त ।
सञ्चारे यथेष्टम् । अस्या सप्तदशाशका । तत्र सप्त पूर्णा । पञ्च वाहवा धौडु-
वितारव । जो...रिसपोस्तश्चारात् । एतदुपसहरति । घट्जप्रामाभिदाः सन्तेति
॥१२०-११२॥

अथ घट्जपञ्चमते । अतः परमिति । अत्र गान्धारी सावत् । गान्धार्या इति ।
सप्तमपनि(नयो)मशा (शा) । सप्तमपन्यासो । ग(गो) न्यास । रिज्ञेये वाहव ।
रिषमोपेज्यम् । पञ्चपस्य शप्ते ह्यलोप्यत्वम् । तयोर्तद्वन पूर्णाभिन्त्यायामृषभाभैवत-

१. NS परस्परविह्वानाना सञ्चारश्च विधीयते । KSS. परस्परानुगतयो
गान्धारोनुपमो भवेत् । पाहवे चर्षभापेत ॥

२ KSS ऋषभ वाहवे होमो दुर्बल. सर्वमेव ॥

अत एव प्रवक्ष्यामि ध्व्यमप्रामसञ्चया^१ ।
 २ गान्धार्या पञ्च एवांशा ध्वतर्वमवजिता ॥११३॥
 ३ षड्जश्च पञ्चमश्चैव ह्युपन्यासो प्रकीर्तितौ ।
 गान्धारश्च भवेन्द्याम वाहव चर्षभ विना ॥११४॥
 ध्वतर्वमयोर्हीन तथा धौडुवित भवेत्^४ ।
 लङ्घनीयो च तौ नित्यमार्षमाह्वेषत वजेत् ॥
 द्विहितस्त्विति गान्धार्या स्वरन्यासांशगोचर ॥११५॥
 लक्षण रक्तगान्धार्या पाषाण्या एव यत्समृन्म^५ ।
 ४ ध्वतो बलवानत्र शीर्षत्य तस्य सोपत ॥११६॥
 गांधारषड्जयोश्चात्र सञ्चारश्चापमाह्विना^५ ।
 ५ ध्वन्यासस्तथा खंभ मध्यमस्तु विधीयते ॥११७॥

गमनम् । ध्वयेषा स्वरान्ता न्यासस्वरविषयोऽथस्वरविषयश्च सञ्चार । तदाह ।
 स्वरन्यासांशगोचर इति । स्वरान्ता न्यसनस्वा(स्यांशगोचर उच्यते इत्येतदधमन्ये
 ष्याचक्षते । एव चैतदनुवतसम (म)स्यात् । अस्यामेका (स्यांशगोचर)शका शुद्धा
 विहृता । पूर्णा पञ्च । चत्वार वाहवा । पञ्चमे तदपवादात् । धौडुविते गान्धार
 एवाशेष्यत्र तदपवादात् ॥११३—११५॥

अथ रक्तगान्धारो । लक्षण रक्तगान्धार्या इति । सगमपनि(नय)
 पञ्चाशा । ऋचोपे वाहवम् । ऋचलोपेऽयत् । कस्तह्यस्यास्ततो विशेष । ग्राह ।
 ध्वतो बलवानत्र । तस्य हि लोप्यत्वाद्शीर्षत्य स्यात् । ऋचभ चोल्लङ्घ्य सगेत्य
 नयोऽन्योन्यनैकद्वय मेलन च । ध्वन्यासो मध्यम । मस्यां द्वादशाशका । पूर्णा
 पञ्च । चत्वार वाहवा । पञ्चमेऽप्यवाद । त्रय धौडुवितौ । मध्यमपड्जयोस्तु
 तदपवादात् ॥११६-११७॥

१ KSS सञ्चिता ।

२ KSS अथा स्यु पञ्च गांधार्या ॥

३ KSS ध्वन्यासत्वमस्यास्तु षड्जपञ्चमधोरपि ॥ ध्वतर्वमगान्धार्या कतम्य
 स्वरयोगत ॥ षड्जमध्यमधोरत्र बाहुल्य सविधीयते ॥
 प्रयोषतृभिः प्रयोक्तव्य गांधारस्य च लङ्घनम् गान्धारीविहितस्यासौ हीन-
 स्वयं च लक्षणम् । सर्वं च रक्तपूर्वाया गान्धार्याश्च विनिदिशेत् ॥ वलवन्ती
 विषात्तयो ध्वत सप्तमस्तथा ॥

४ KSS ध्वतर्ष विना ।

५ KSS ध्वन्यासस्तु कार्यं स्यादेक एवात्र मध्यम ॥

१ गा-धारोदीच्यवांशो तु विलेपो^१ षड्जमध्यमौ ।
 २ पाञ्चस्वर्यं न चेशत्र षाट्स्वर्यमृषभ विना ॥१२८॥
 कार्यश्चात्तरमार्गश्च न्यासोपन्यास एव च ।
 ३ षड्जोदीच्यवतीवत् पाञ्चस्वर्येण जातुचिन् ॥१२९॥
 मध्यमाया भवन्त्यशा *विना गान्धारसप्तमौ ।
 एत एव ह्युपन्यासा न्यासश्चैव तु मध्यमः ॥१३०॥
 *गान्धारसप्तमापेत पाञ्चस्वर्यं विधीयते ।
 चाश्चं चाप्यगान्धार कर्तव्य तु प्रयोगत ॥१३१॥
 षड्जमध्यमयोश्चात्र कार्यं ब्राह्मणमेव हि ।
 गान्धारसङ्घनं चात्र कार्यं निरय प्रयोगतृभि ॥१३२॥

अथ गा-धारोदीच्यवा । गा-धारोदीच्यवाशाविति । द्वौ समावशौ । ऋषभेण
 षाट्ठव । जोडुवितस्याप्येव(म्) । षड्जोदीच्ये(च्यवाया)वा-या (मध्यत्) । अस्या-
 मन्तरमार्गं परस्परमशस्वरयो मञ्चवार । सध(धा) घ(क)पन्यासौ । षड्जेनाशोऽपि
 बहुतर । ऋषभो तोप्योऽपि पूर्णाविस्थायामन्य । म-ट्स्थाने गा-धारस्य मूषस्वर्यमिति
 सर्वमितिदेशात् । अस्याश्चत्वारोऽशा । द्वौ पूर्णौ द्वौ षाट्ठवौ ॥१२८-१३२॥

अथ मध्यमा । मध्यमाया भवन्त्यशा इति । हरिमपधा अशा । अयन्यासास्त
 एव । न्यासो म । गतीये षाट्ठव । गतिलीये चापरम् । ममयो पर्यायाशत्वात् सिद्ध
 बहुतरम् । पुनर्वचनात् प्रकृष्ट म-तव्यम् । गान्धारस्य तोप्यत्वात्सम्यमस्वर्यम् ।
 पूर्णाविस्थायापि पञ्चास्वर्यवते । अस्या अष्टावशका । शुद्धा षड्ज । विहृतास्ताचन्त
 एव चाड्ठवौडुवित्ता ॥१३०-१३२॥

अथ मध्यमोदीच्यवोति । अश (पञ्चम) । नित्यपूर्णता । गा-धारोदीच्य

- १ KSS गा-धारोदीच्यवायो तु तावशौ ।
- २ KSS पाञ्चस्वर्यं भवेनात्र षाट्स्वर्यं चर्षभ विना ।
- ३ KSS तत्रात्पञ्चाद्विचिष्य षड्जोदीच्यवतीममा ॥
४. KSS सषड्जवर्षभमध्यमा । पञ्चमो धैवतश्चैवापन्यासस्तु त एव तु ॥
- ५ KSS न्यासो मध्यम एवात्र डिश्रुत्योर्हीनता भवेद् । गान्धारहीन षाट्स्वर्यं
 ब्राह्मण षड्जमध्यमो । गान्धारस्य च हीनस्य मध्यमाया विधीयते ॥

१ मध्यमोदीच्यवा पूर्णा ह्यंश एकस्तु पञ्चम ।
 शेषो विधिस्तु कर्तव्यो गान्धारोदीच्यवा गतः ॥१२३॥
 द्वावशावथ पञ्चम्यामृषमः पञ्चमस्तथा ३ ।
 स(ऋ)निषादावपन्यासो न्यासश्चैव तु पञ्चमः ॥१२४॥
 मध्यमावत्तु कर्तव्ये षाड्बोडुविते तथा ।
 दीर्घत्य चात्र कर्तव्यं षड्जगान्धारमध्यमः ॥१२५॥
 कुर्यादप्यत्र सञ्चार पञ्चमस्यावर्षभस्य च ।
 गान्धारगमनं चैव^४ कार्यं त्वत्पञ्च(ल्प च)सप्तम (माद्य) ॥१२६॥
 अथ गान्धारपञ्चम्या पञ्चमोऽंशः प्रकीर्तित ।
 तारगत्या तु षड्जोऽपि कदाचिन्नातिवर्तते ॥१२७॥

(वा)वद् विधिनियंश । अपन्यासो सधो । मध्यमगान्धारव(वा)द्वल(ल्प)म् । न्यासो
 म । अस्या एकोऽंशक पूर्ण ॥१२३॥

अथ पञ्चम्यी । द्वावशावथ पञ्चम्यामिति । निषादशो । ऋणी अपन्यासो ।
 पो न्यासः ॥१२४॥

गलोपे षाडव गनिलोपे श्रीडुवमिति मध्यमावत्त्विति शेष । षड्जमध्यम-
 योरंशत्वाद् गान्धारस्य लोप्यत्वात् सिद्धेऽल्पत्वेऽल्पतरार्थं वचनम् ॥१२५॥

रिम(प) इत्यनयोरन्योन्यसंगति । पूर्णविस्थाया च निषादाद् गान्धार-
 गमनम् । तच्च परिमितम् । तस्या षड्जका शुद्धा । द्वौ पूर्णौ द्वौ षाड्बो एक
 श्रीडुवितम्(त) । ऋषभोऽंशे (धैवतस्या)पवदनात् ॥१२६॥

अथ गान्धारपञ्चम्या इति । अथ प । ऋषावपन्यासो । गो न्यासः ।
 नित्यपूर्णाता । धैवतगमनमृषभादिति गान्धार्या(र्या) सञ्चार । उक्त मध्यमवर्षभसङ्ग-
 तिनिषादाद्गान्धार इति पञ्चम्याम् । असावुभयोऽप्यस्या कार्यं । एक एवास्या
 प्रशक ॥१२७-१२८॥

१ KSS मध्यमोदीच्यवायास्तु पञ्चमोऽंशो न हीयते ।

२ KSS अक्षत ।

३ KSS न भवत पञ्चमवर्षभौ । अपन्यासो निषादश्च पञ्चमवर्षभसयुत ॥
 न्यास पञ्चम एव स्यात् मध्यमावच्च हीनता ॥ दुर्बलाश्चात्र कर्तव्याः
 षड्जगान्धारमध्यमा । कुर्याच्चाप्यत्र सञ्चार मध्यमसवर्षभस्य च ॥

४ KSS अथ चान्च सप्तमात् सम्प्रयोजयेत् ।

ऋषभः पञ्चमश्चैव ह्यपन्यासो प्रकीर्तितौ ।
 १ न्यासश्चैव तु गान्धारो सा च पूर्णस्वरग सदा ।
 २ पञ्चम्या यश्च गान्धार्याः सञ्चार स त्रिधीयते ॥१२८॥
 ३ पञ्चमश्चार्यमश्चैव गान्धारोऽत्र निषादवान् ।
 चत्वारोऽज्ञा भवन्त्यासौ पञ्चम्यामपन्यासास्त एव हि ॥१२९॥
 गान्धारश्च भवेन्न्यासः पञ्चम्यापेतं तु षाड्जम् ।
 ४ गान्धारार्थमपोश्चापि सञ्चारस्तु परस्परम् ॥१३०॥
 ५ सप्तमस्त च षष्ठस्य न्यासो गत्यनुपूर्वशः ।
 षड्जस्य लङ्घनं चात्र नास्ति त्रीडुवितं सदा ॥१३१॥
 नन्दयन्त्याः (न्यां) क्रमान् न्यासापन्यासाज्ञाः प्रकीर्तिताः ।
 गान्धारो मध्यमश्चैव पञ्चमश्चैव नित्यशः ॥१३२॥

मयान्ध्री । पञ्चमश्चेति । ऋषभनीत्यज्ञाः । न एवापन्यासाश्च । ग(गो)
 न्यासः । सलोपे षाड्जः । त्रीडुविताभाव । ऋषभ प्र(इत्य)नयो सगतिः । निषाद-
 र्धैवतपोश्च न्यासो गत्यनुपूर्वशः । यो यदाज्ञ प्रधानभूतस्तेन तेन स्या(न्या)सा गमन
 कार्यम् । तदुक्तम् । अंशानुपूर्व्यां न्यासगमनमिति । अग्रे चाहु । येनैव क्रमेणाज्ञा
 स्वराः पठितास्तेनैव क्रमेण ते कार्या यावदपन्यास्वर इति । प्रत्यामष्टावण्डका ।
 चत्वारः पूर्णाः षाड्जाः ॥१२६ १३२॥

अथ नन्दयन्ती । नन्दयन्त्या क्रमादिति । प(पो)न्यासो ग्रहश्चेति वक्ष्यते ।
 मयान्ध्रीः प्र(सो म.) । प अ(पोऽ)ज्ञ सोऽप्यपन्यासः पश्चादुक्त । पञ्जेन षाड्जम् ।
 लोपित्वात्लङ्घ्यत्वं सिद्धम् । पुनर्वचनादल्पतरवमपीति । मन्तव्यम् । नान्ध्रीसञ्च-
 रणमिति । गान्धार्यार्थंभीम्यामान्ध्री पञ्चम्यार्थंभीगान्धारोभिर्नन्दयन्तीति ससर्गज-

- १ KSS गान्धारोऽत्र भवेन्न्यासो हीनस्वर्यं च नेष्यते ॥
२. KSS गान्धारीपञ्चमीभ्या तु सचार सविधीयते ।
३. KSS NS. ऋषभ पञ्चमश्चैव ।
४. KSS. NS. गान्धारषड्जयोरत्र ।
५. KSS. षष्ठसप्तमयोश्चात्र ।
६. KSS क्रमाद् विद्यादपन्यासोऽज्ञ एव च ॥ NS भवत्यज्ञ पञ्चमो नित्यमेव
 तु ॥ स्यातामस्या मपन्यासो मध्यम पञ्चमस्तथा ॥ षाड्ज षड्जहीन तु
 लङ्घनीयः स एव च ॥ ध्यान्धीवत्सञ्चरो नित्यमृषभस्य च लङ्घनम् ॥ तत्र
 मन्वगतिः श्लोका नित्यं गान्धरीकृतुभिः ॥

पङ्को लोप्यश्च लङ्घयश्च नाङ्घ्रीसञ्चरण भवेत् ।

लङ्घन ह्युपमस्यापि तच्च मन्द्रगत स्मृतम् ॥१३३॥

तारगत्या तु पङ्कजस्तु(ङ जोऽपि) कदाचिन्नातिवर्तते ।

गान्धारो वा ग्रह कार्पस्तथा न्यासश्च नित्यशः ॥१३४॥

^१कार्परिव्या स्मृता ह्यशा आर्षम पञ्चमस्तथा ।

धंढतश्च निषादश्चाप्यप यानास्त एव तु ।

^२पञ्चमश्च भवेत् न्यासो हीनस्वर्यं न चात्र तु ॥१३५॥

गान्धारस्य विशेषेण सर्वतो गमन भवेत् ॥१३६॥

प्रकरणे निरूपण जातिवयस्प्रकारणतुल्यत्वादागधीवत् सगतिः प्राप्तेति बचनेन निपीडयते । एतच्चारक्तातुल्यजातिकारणिकाना जातौना सङ्गतितरुन्मैव कर्तव्येति सूचयति । ऋषमस्य लङ्घन म् इगतस्येति धर्मिस्वरूपा धर्म उपचरित इ(मि)ति । मन्द्रगत लङ्घनगित्युक्तम् । तारगत्या पङ्को नातिवर्तते नातिशय्यते । ... गत्या पङ्को नातिवर्तते नातिशय्यते । तत ऊर्ध्वं न शिरस्यसप्तकस्वरा प्रष्टव्या इत्यर्थः । अग्रे स्वाचक्षते । पङ्केव(ङज एव) कदाचिन्नातिवर्तते नारोह भजते तार न किञ्चित् प्रष्टव्यमित्यर्थः । कदाचिदिति । वैकल्पिकोऽप्य तार इत्यर्थः । अस्यामेक पूर्णाति एक षाडव इति द्वौ ॥१३२ १३४॥

अथ कार्परिवी । कार्परिव्या इति । ऋषधनि(नयो) अशा(ऽशा) अपन्यासाश्च । पन्यासता । नित्यपूर्णता । विशेषेणेति । अ-ये त्वनशा इहाभूवस्त्वभाज । सर्वेभ्योऽपि विशेषेण तु गा-धारस्य यथाशक्ति सङ्गति । यदाह विशाखिसाचार्यः । बाहुल्यादनशाना विशेषतः सर्वतो गा-धारगमनमिति । अस्याश्चत्वारोऽशाः पूर्णा एव ॥१३५-१३६॥

अथ कंशिकी । कंशिक्यास्तिवति । मगमपधनिअ(नयो)शा अपन्यासाश्च । यनी न्यासी । पययिण धैवतनिषादी यदाशौ तदा पञ्चमो न्यासः । कदाचित् लु 'ह्यपमोऽपीति । लोपावस्थाया तन्ना(तु ना)सी । तथा पूर्णतादशाया तु वा भवतीति । वीर्बल्यमृषमस्य । यत कदाचिल्लोप(प्य)त्वात् । ऋलोपे यथा षाडवम् । ऋषलोपे

१ KSS कार्परिव्या भवन्त्यशा पञ्चमर्षमर्षवता ॥ निषादश्चेति चत्वारो षाडवश्च परिकीर्तिता ॥ एत एव ह्यपन्यासा न्यास पञ्चम इष्यते । हीनस्वर्यं न चात्र स्यादनशा बलिनस्तथा ॥

२ KSS — एत एव अप-न्यासा न्यासा पञ्चम इष्यते ।
हीनस्वर्यं चात्र स्यादनशा बलिनस्तथा ।

कैशिक्यास्तु १ तथा ह्यशाः सर्वे चंपारंभ विना ।
 एत एव ह्यपन्त्यामा न्यासो गान्धारस्तप्तमौ ॥१३७॥
 धैवतेऽङ्गी निपावे च न्यासः पञ्चम इच्छते ।
 २ अपन्त्यासः कदाचित्तु ऋषभोऽपि विधीयते ॥१३८॥
 धार्यये पादत्रं धात्र धंघतयंमश्जितम् ।
 तथा चौडुवितं कुर्याद् बलिनी धान्त्यपञ्चमी ॥१३९॥
 ३ दौर्बल्यमृषमहमात्र सङ्घन च विधीयते ।
 धंघवत् कल्पितश्चार्यैः पादवे तु विधीयते ।
 ४ पद्मजमप्यावदप्रापि सञ्चारस्तु भवेद्विह ॥१४०॥

इत्यम् । बलिनी चा- २२ अत्रमात्रिति । पञ्चमनिपादयो पर्यायाशानन्यापेक्ष
 बलवत्तरत्वमिति पादत् । पद्मजमप्यमाया च मया चाह । धैवतस्वरानामा यवेष्ट
 सञ्चारस्तद्विह । पदना ह्येति । किञ्चित् न्यूनसञ्चारेयमिति ॥१३७-१४०॥

अथ जात्युद्भवग्रामरागादिसम्भावनामूचनापर्यायायां केचित् पठन्ति ।

मिथं गेय यदि घतव्यततेयमपिश्चत्तुल्यम् ।

सङ्करमृषणसन्ततिर्बन्ध्याप्यत्र रञ्जनातिशयात् ॥

इति । मिथमिति । आत्यन्तगतानि यानि दशरूपानि तदास्था-युक्तानि त सङ्कीर्णतया
 यन् मिथम् । गेय ग्रामरागादिनक्षत्रम् । तद्यदि कस्यापि जात्यदशरूप सम्बन्धयोगो-
 ऽप्यस्य न्यासोऽन्यदीयाऽन्यात् द्रव्यादि बहुतरयैर्विद्यम् । तदेवभूत यन्मिथगेय
 तदस्या जातेऽवितमिति यन्निघम्यते सतङ्गनिर्दिश्यपघाट्टयादिसिन्धुतदधिकेन
 रूपबाहुल्येन । यथा(सिद्धि)न नाशकमिदमिति न न अमितिभित्तम् । साह सङ्करोऽति
 सङ्कीर्णताया तस्या भूयत्तमन्तरेदपमानाद्य(स्या)नङ्कारयणैः सङ्कीर्णविधित्वाणि
 जायन्ते तानि कथमादिम त इति शोचना । रञ्जनातिशयानिति । तत्र ह्यपिश्च
 रक्तिरिति । तेन नात्र वागादौ सान्निध्ययोगोऽप्ययोग इति भाव । तत्र सङ्करे रूप
 बाहुल्याज्जातिनिवेश (इतिभम् १६) इति दशिराभागाऽऽगाह । पद नोबोऽप्यमतीतमा
 सिन्धुपद्म इत्युच्यते नन्दयन्ती अन्तः पवाहृत्केन । .. भवेतोऽपि । मध्यामा न्यास ।
 ऋषभपञ्चमहीनतेति । घत तत्र ग्रामरागाणां सत्त्वं मुनिवतीतम् । पद्मपादयोऽपि

१ KSS अत्रयथा गर्भे चामंभवाकृता । N५ तत्रो ॥ इवम सर्वैर्भवं विना ।

२ KSS अत्र-न्यातरयम नृत्तं बाहुल्यं च । सानन ॥ भवेदपि च स-चार
 पद्मजमप्यावदित्यते ॥ अत्रम सात्त्वं हीतो भवेत् चर्भवं विना । कार्य
 चौडुवित नाम शक्तिः ।

३ KSS सञ्चारस्तु विधीयते ॥

सम्प्रलौतार प्रसिद्धास्त्विति छलयन्ति लोकान् सर्वथाऽयं जभिज्ञाता । व्यावृत्तिस्ता-
वदस्त्वित्याशयेन तत्त्वक्षरं सद्भिक्षप्य पठाम क्रमेण ।

षड्जा(षाड्शी)मध्यमयोर्मध्यमोदीच्यायाश्च सञ्जुरात् ।

मान्तो स्यात्ता (कमात्) षड्जमध्यमप्राप्तसंज्ञकी ॥

सांशान्तो मध्यमोद्भूतो रागः स्याच्छुद्धषाडव ।

सांशान्तोऽल्पगनिर्मध्यमापञ्चम्योस्तु पञ्चमः ॥

साशो मान्तो तयोश्चैको धैवतीषड्जमध्यमो ।

कार्यः कंशिकमध्योऽन्यो जातः साधारितः स्मृतः ।

विपनिः कंशिक पूर्णं सांशः पातश्च कंशिकी ।

कार्मारव्यस्य हेतु सा सप्तधा शुद्धगीतिका ॥

षड्जोदीच्याद्भिन्नुषड्जो षाशो मान्त परी(गत) ।

षाशो मान्तो भिन्नताए पञ्चमीमध्यमोद्भूतः ॥

साशो मान्तोऽल्पगनिको ज्ञेयः कंशिकमध्यमः ।

षड्जमध्योद्भूतो षाशः मान्तोऽसौ भिन्नपञ्चमः ॥

दुर्बलो रिश्च मन्द्राशो पञ्चमीमध्यमोद्गतः ।

कार्मारवी षड्जमध्यामभूतो भिन्नकंशिकः ॥

सांशः पान्त पञ्चमेदभिन्नगीतिरि(रोय मता(त) ।

धैवतीषड्जमध्योत्यो विपनिर्गोष्ठपञ्चमः ॥

षाशो मान्त. साशमान्तो निष्प कंशिकमध्यमः ।

धैवतीमध्यमोद्भूतः सांशः पान्तस्तु कंशिकः ॥

कार्मारवीषड्जमध्यानात्योस्त्रेषा तु गौडव. ॥

सोधीरः षड्जमध्योत्थो ॥

टक्. सांशान्तो बहुसङ्गतिः ।

सांशान् (न्त) षड्जमध्योत्थ सौवीरो गनिवर्जित ।
 याशान्तो विगनिर्भङ्गपञ्चम्योर्भालवेत्तर ।
 भांशान्त षड्जमध्योत्थोऽपनिर्वैत्तरषाडवः ।
 षपमध्योद्भवा(बो)शाशो भान्तो (बोटट) ।
 हिन्दोलकश्च सांशान्तो रिचजात्ययसम्भव ॥
 भांशान्तोऽपनिगष्टषकंशिको मधजातिमाक् ।
 कंशिकयुत्यो विधि साशन्यासो मालवकंशिक ॥
 षट्पथा वेत्तरापीति ।
 ... . ॥
 भापंभ्युत्थ .. . ।
 ... .. ॥
 पूर्णंस्तु (पातो)घातो वा साग्री भम्भाणपञ्चमः ।
 भान्तोऽल्पगनिक षड्जमध्यमोत्थनिवादज ॥
 सन्यशो रूपसाधारो भान्तो गाधारसम्भव ।
 गान्यारपञ्चमो गांशन्यासस्त्रिभुक्तिदुर्वल ५ ॥
 ३रशो भातश्चापभीजो रेवगुप्तो 'वियडजक ।
 द्विभृत्युत्थो सांश कंशिकया षड्जकंशिक ॥
 सांशान्त सधजातीजो निगो(गा)ल्प (त्वोऽ)शकपञ्चम ।
 इतीय नवधा गीति साधारण्याहयया स्मृत (ता) ॥
 एषा विभाषा गीति तु प्राभरागाधिते भते ।
 ध्रुवागानोपयोगाय तदेतद्गीतिसप्तकम् ॥

एतत्सङ्ग्रहायेद्यमार्या कश्चित् पठिता । प्रस्मत्पुस्तकेषु न तथा दृश्यते । न च तथा
 विना न सङ्ग्रहीतमेतद्भुवति जात्यशके हि सर्वं स्वीकृतम् । तथापि चा(मा)र्जनो
 पयोगिनो वैचित्र्यह्य(स्या)भ्यनुज्ञान मुनिनव कृतम् । अतु स्वरप्रयोगोऽपि षप(ह्याव)
 कृद्भुवास्विह । (भ ना २८-७७) इति वदतोत्तरत्र चालङ्कारवैचित्र्य विभजतेति ॥

एवमेता बुर्धर्जोया जातयो दशलक्षणा ? ।

यथा यस्मिन् रसे यावच्च गदनो मे निबोधत ॥१४१॥

इति भरतोये नाट्यशास्त्रे जातिविकल्पनं नामाध्यायोऽष्टाविंशतितमः ।

अध्यायार्थमुपसहरन्परान्तरं प्रस्तावयति । एवमेता इति । दष्ट(दश)लक्षण-
व्यभिचारिणी द्वेतु(चारिहेतु)सम्भवमात्रत इत्याशयेनाह । बुर्धरिति । यथा यस्मि-
न्निति । यत्र रसे येनाश्रयासादिना प्रकारेण या इत्यर्थः । गदनो मे इत्यनादरे
पठ्यते । तेन मद्बचनमेवात्र न केवलं प्रमाणम् । यावत् कश्चिन्मुनिप्रभृतिभिरपि
यन्निरूपितं तदपीति शिवम् ॥१४१॥

शिशिरकरकलाशेखरधरणाभोजाश्रयाकलितताप ॥

अग्निवगुप्तो गुप्त जात्यध्यायं विचारितवान् ॥

इति श्रीमहाभाह्येऽथराक्षार्पाग्निवगुप्तविरचितायाः नाट्यवेदवृत्तावग्निवधमारत्यां
जातिविकल्पाध्यायोऽष्टाविंशः समाप्तः ॥

नाट्यशास्त्रम्

अथैकोनत्रिंशोऽध्यायः

१ षड्जोदीच्यवती चैव षड्जमध्या तथैव च ।

२ मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्यं^३ शृङ्गारहास्ययो ॥१॥

४ षाड्जो स्वयार्थभी चैव स्वस्वराशपरिग्रहात्^५ ।

६ वीररोद्राद्भुतेत्वेते (वीरेऽभुते च रीद्रे च) प्रयोज्ये गानयोश्चतुमि ॥२॥

॥ एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥

जातिविनियोगकल्पं भूवगवंचिद्व्यमपि हि जनयति या ।

वन्दे तमभेदकरो तां ञ्चिपति शाङ्करी शक्तिम् ॥१॥

अस्य योनिर्भवेद्गानम् । (भा० ना० २८-१०) इति गानसमन्वयेनास्य गान्धर्वलक्षणस्यः संस्थागतत्वाज्जात्यः समको यो गान्धर्वभाग उक्तस्तस्य भागे केना-
द्योनीययोग इत्यभिप्र'येणाध्यायान्ते पूर्वमुक्त यथा यस्मिन् रते योज्य (यादश्च भ०
ना० २८-१४१) इति । ग'न्धर्वेषुतैव कार्यस्य या म'म्यानीत्येतदर्थमध्यायच्छेद ।
तथा च दक्षयति । एवमेवा बुजैतया जातयो नाट्यसंभवा । (भ० ना० २६-१३)
इत्य नाट्योपयोगिन्य इत्यथ । तत्र षड्जप्रामाशिन'स्तावद्विषेषु विनियोक्तुमाह ।
षड्जोदीच्यवती चैवेति । षड्जोदीच्यवत्या म'म्यमेन योऽशक षड्जमध्वमामा षण्-
(द्वजो)मध्यमपञ्चमाभ्या ते त्रयोऽशका । शृङ्गारहास्ययो'रत्यव मध्यपञ्चमबाहु-
ल्यादिति यथासंभव विनियोज्या ॥१॥

षाड्ज्या षड्जेन योऽशक प्रार्थम्याम्वभेग तो वीराद्भुतरौद्रेषु । तदाह ।
स्वस्वराशपरिग्रहादिति । स्वो नाम स्वरस्तस्य योऽशत्वेन परिग्रह इत्यर्थ ॥२॥

१. NS षड्जोदीच्यकर ।

२. KSS षड्जमध्यमबाहुल्यात् ।

३. KSS, NS. कार्यम् ।

४. KSS प्रार्थभी चैव षाड्जो च ।

५. NS स्वरशपरित्स्पृहात् । KSS षड्जार्थमग्रहस्वराम् ।

६. KSS वीराद्भुते च रीद्रे च निवादाङ्ग परिग्रहात् ।

१ निषादेऽंशे तु नैषादी गान्धारे पङ्ककैशिकी ।

कण्ठे तु रसे कार्यं जातिगानविहारवं ॥३॥

धैवती धैवतागे तु^२ बीभत्से समयानके ।

३ ध्रुवाधिधाने कतव्या जातिगानि प्रयत्नत ।

[रस कायमदस्था च ज्ञान्वा ढोज्या प्रयोक्तृभि ।]

पङ्कप्रामाश्रितः ह्येता प्रयोज्या^४ जातयो बुधैः ॥४॥

अत पर प्रवक्ष्यामि मध्यमग्रामसश्रया^५ ।

गान्धारीरक्तगान्धार्या गान्धाराशोपपत्ति ।

कण्ठे तु रसे कार्ये निषादेऽंशे^६ तथैव च ॥५॥

मध्यमा पञ्चमी चैव नन्दयन्ती तथैव च ।

७ [गान्धारपञ्चमी चैव मध्यमोदीच्यवा तथा ।]

मध्यमपञ्चमवाहृत्यात् कार्या सुङ्गारहास्ययो ॥६॥

८ कार्मारवी तथा चान्ध्री गान्धारोदीच्यवा तथा ।

निषादिन्या यो निषादाशक पङ्ककैशिक्याश्च गान्धाराशकस्तौ कण्ठे ॥३॥

धैवत्या धैवतोऽंशको बीभत्सभयानकयो ॥४॥

अथ मध्यमग्रामजातीना विनियोगमाह । गान्धारीरक्तगान्धार्याविति ।
एतयोर्द्वयोरपि गान्धारनिषादाशकौ कण्ठे ॥५॥

मध्यमाद्या पञ्च मध्यमपञ्चमाशका सुङ्गारे हास्ये च ॥६॥

कर्मारव्यान्वयस्तित्रो वीररौद्रयो पङ्कप्रभाशकयोर्योनि । केशिकी धैवताशा

१ KSS गान्धार्यशोपपत्त्या च कण्ठे पङ्ककैशिकी ॥

२ KSS प्रता च ।

३ अत पूर्व "धैवती कण्ठे योज्या चोन्माद पङ्कमध्यम" इति पद्याधर्मधिक
NS पुस्तके ।

४ KSS विज्ञया ।

५ KSS मध्यग्रामसमाश्रया ।

६ KSS जातिगाने प्रयोक्तृभि ।

७ काशीसीरिजपुस्तके पद्यमत्तनास्ति ।

८ इत पूर्व KSS पुस्तके मध्यमोदीच्यवा चैव*** कर्तव्या वीररौद्रयो" इत्यधिक श्लोक ।

धीरे रौद्रेऽङ्गुते(तथा) कार्याः षड्जर्धमाशयोदितता ।

कौशिकी धंशताशे तु बीमत्से समयानके^१ ॥७॥

एकंष षड्जमध्या श्रेया^२ सर्वरससधया जातिः ।

तस्यास्त्वंशा सर्वे स्वरास्तु विहिताः प्रयोगविधौ ॥८॥

बीमत्समयानकयो ॥७॥

अत्र टीकाकार शङ्कते । योऽय जात्यशकाना विनियोग उक्तः स कश्यपमुनि-
मतङ्गविविधिविद्व्यते । तथाहि तैश्चतस्रम् ।

सम्भोगे चैव शृङ्गारे प्रेङ्खोलितकमेव च ।

कामभ्रूतेषु सर्वेषु कुर्यान् मालवकौशिकम् ।

मिन्नषड्जो मानवंग्ये चकान्ताजीवितस्य च ॥

इत्यादि । न च ते रसजातय एतेषु मतेषु । रसेषु विनियुक्ता । येन विरोधः
स्यात् ।

अत्राहुः । कश्यपाद्यैस्तावन् मालकौशिकादीना तत्तन्चित्तवृत्त्या जीवनीचित्य
दृष्ट्वा विनियोग उक्तः । न तस्यानध्यापकत्वादङ्गीकर्तव्यम् । मुनिना जात्यशक-
विनियोग आधाराभिप्रायेणोक्तः । तथाहि । यावन्तः परस्पर्यतः स्वरा इति सप्त-
षत्वारिणत् स्वरा । यथाहुः । त्रिरूपविश्वरूपा इति । (३ + ४४ = ४७) सङ्क्षेपेण
द्व्युदात्तास्यस्त्रय एव स्वरा । विस्तरविद्वसाया तु जात्यशकप्रामरागभाषादेशीयार्ण-
वंचिन्त्येणानन्ता एव स्वरा ।

अन्ये हि षड्ज षाड्ज्वयामन्यश्चार्यम्या समाने जीविभि पाणिपादादियोगे यथा
स एव चैत्राद(वि)यो(यो)ऽन्वपतित्व महाभाष्येन सेनापत्य मन्त्रिस्व पीरोहित्यमिति
विचित्रधर्मयोगित्वमुद्रहस्तपरिवारमध्याग्निष्क्रान्दोऽप्येकैको विप्रहावस्थितेनाविभिन्न-
मेवाभिमान विभक्ति तद्वत् तत्तदशकवंचिह्नयोग्यशस्वर एव केवलो रूपी विचित्रा-
कारः । तथाहि । तुल्ये च श्रुति(स्ये)कत्वेऽन्यादशो मालवकौशिके षड्जो भाति ।
दस्करागे स्वन्यादशः । तथापि वेगस्वरसंस्थवभेदेन भिन्न एवावभाति च । कर्ण्यः
षड्जध्वनिमात्रएव(क)श्रुतिएककरागोऽय संस्थवो वेगस्वर इति मालवकौशिको वा
धीयत इति । सोऽय सकलकरणोपजीवनप्रतिस्वभावभेदस्य व्यशकस्वर इह नये

१. KSS तथा गन्धारपञ्चमी । इतोऽग्रे "प्रयोक्तव्या बुधः सम्यक् बीमत्से
समयानके" इत्यधिकम् ।

२. KSS सर्वरसा सधया जातिः ।

स्थापी तत्र तत्र रसे कर्तव्यो मालवकैशिकादावपि कीयमाने स्वरणानुदय एव ।
पञ्चाविति(दपि) द्युतदाधारमभि(मि)माना आधेयस्यापि वैचिद्व्यसिद्धिरिति ।

उपाध्याय'स्त्वाह । एवम्भूतस्तावदाधाराधेयभावो लक्ष्ये न लक्ष्यते । न च
तस्य वैचिद्व्यकारित्वं किञ्चिदस्ति । नापि मुने कश्यपादीनां वचनमत्र किञ्चिदस्ति ।
न च नियमादृष्ट्याय विषय । तस्मादयमभिप्रायो मुने । इह जात्यक्षका एव
परमार्थतः समस्तगीतसर्वस्वम् । तत्र हि रागभाषादयोऽप्यन्तर्भूता । न चायं नियमः ।
एकेनैव आस्थशकेन भवितव्यम् । अत्रैव रस इति । तथा ह्याह । एकैव वज्रमध्या
सर्वरसेषु जाति । सप्ताशा हि सेति । तत्र यथा मालवकैशिकविनिर्मुने पञ्ज(ङ्जे)-
षच(च) रञ्जनादिशयसिद्धये सौन्दर्यविकाशपुरिकादीना भाषाणां गानमविच्छेदम् ।
तस्मात् तत्र तत्राग्रे गीते सति तदव्यतिशयत्वा(स्या)वश्य(श्य) मालवकैशिकादे-
र्गानं भवितव्यमिति रक्त्यतिशययोगात् । अत एव ह्येते ग्रामरागा इत्युक्ता । यामो हि
जातिसमूहस्तस्य सम्बन्धिनो रक्त्यतिशया इति ।

एतदप्यपरे नानुमन्यन्ते । न हि पञ्जोदीच्यवत्या मालवकैशिको हिनबोलको
हि रक्त्येव जानिनाय । (सा हि) भिन्नपञ्जस्य कारणत्वेनोक्ता । भिन्नपञ्ज-
हेतुरपि जातिस्ताम्या रक्तिमति सम्पत्स्यते ।

को विरोध इत्यपरे ।

अग्रे मन्यन्ते । यथा स्थापिसूत्रस्य यदा व्यभिचारिभ्यः सकाशादुद्वेको लक्ष्यते
तदा रसदृष्टीना प्रयोग उक्तः । तद्विजात्यशकानां सञ्चारिभावास्तु व्यभिचारिसम्पाते
भावदृष्टीनामिव ग्रामरागादीनामिति ।

युक्त्यन्तरं त्विदं लक्ष्यते । किमनेन तन्त्रान्तरशीले(लने)न । कश्यपादिभिस्ता-
वान् यो(वयो)विनिर्घोष उक्तं साध्यत्र । अयमपि मुनिविनिर्मुक्तोऽस्तु । परमतमप्रति-
विद्धमभिधनमिति स्थित्या हि न्यायात् । वैकल्पिकत्वे को विरोधः । प्रत्युत कोहल-
स्तद्विद्विष्यतीति (भ० ना० ३७ १८) सर्वमनुजातमेव मुनिना । एतत्प्रसिद्धये
तत्र तत्रोक्तं रक्त्यतिशययोगाच्च । लोके कोहलकश्यपादिमतमेव प्रसिद्धिमुपगत-
मित्यलं बहुना ॥८॥

न चायमेव नियम इति दर्शयितुं समस्तलक्ष्योपसग्राहकं च सामान्यलक्षणं
वक्तुमाह ।

यो यथा बलवान् यस्मिन् सर्वे(स्वरो)जातिसमाध्यायात् ।

तत्प्रवृत्तं रसे गानम् ॥ इति ॥

यस्मिन्निति । ग्रामरागभाषादो । तेनेदमुक्तं भवति । क्वचिद्विशेषविनिर्घोषस्तावदुक्तो
यथा मालवकैशिकादो । तत्रापि सर्वादावायोगे भाषाद्वारेण भावनेन नियम्यते ।

यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात्^१ ।
^२तत्प्रवृत्त रसे कार्यं गानं (गानं कार्यं) नेवे प्रयोषतृभिः ॥६॥
 मध्यपञ्चममूषिष्ठ गानं शृङ्गारहास्ययो^३ ।
 षड्जर्षमप्रायकृतं धीररौद्राद्भुतेषु च ॥१०॥
 गान्धारः(र) सप्तमश्चाय (प्रायं) कर्णो गानमिष्यते ।
 तथा धं वतमूषिष्ठं बीमत्से समयानके ॥११॥
^४[एकं व षड्जमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाधया जातिः।]
 तस्यास्त्वंशाः सर्वे स्वराश्च विहिताः^५ प्रयोगविधौ ॥१२॥

एतदुक्तिविशेषप्रधानोऽयम(व)लम्बनीयो यथा पञ्चमप्रधानतया संभव्या माषया
 शृङ्गार. सम्यगुद्दोषितो भवति मालवकेतिकेनेति ॥६॥

एव ताबद्धिनियोगे सति विनियोगशेषोऽय प्रयो यत्र तु नोक्तस्तत्र जात्यंश-
 कस्वरपर्यालोचनयाऽम्पूहनीयो विनियोगः । तेन ककुमश्च कर्णो यद्यपि निषाद-
 गान्धारप्रधानया भोगवर्धनिकया समुपरक्तोऽसौ सम्यक् कर्णमभिव्यनक्ति ।
 तदेतदाह । मध्यपञ्चममूषिष्ठमित्यादि । ये त्वेनमद्यग्रन्थजातिविनियोगस्य शेषत्वेन
 व्यावर्धते तं पीनकृत्य दुष्परिहरम् । तस्य प्रथमए(मे)वोक्तरथात् ॥१०-११॥

ननु एकं व षड्जमध्या विज्ञेयाऽखिलरसाधया जातिः । इत्यर्था पुनरुक्तार्था ।
 नैतद्विष ह्यनयोच्यते । जातिभिः सर्वं व्याप्तम् । जातयश्च सर्वा षड्जमध्यमायाम् ।
 तथाहि । षड्जप्रथममध्यमप्राययोर्(या)प्रधानभूते(ता)माद्यजातीना या चेयद्भूतेति
 सर्वस्वराशा तदेवास्यामशाः । एतेन यावत् किञ्चिद्रक्षितधर्वस्व ससारेऽस्ति तत्तद्
 षड्जमध्यमाया पिण्डीभूतमिति तदंशकेष्ववघातव्यम् । रक्षितभाभे सर्वे स्वराश्च
 विहिता प्रयोगविधाविति विन्यासादिभावेन चेत्यर्थः । किञ्च ये केचित् प्रयोगस्य
 गेयस्य विधौ प्रकारभेदे गीतिप्रप्तके ते स्वरा(के स्वरा)स्तेऽस्यामेव जाती विहिता
 एकीकृता इत्यर्थः ॥१२॥

१. NS. समाश्रयः ।
२. KSS. तत्प्रवृत्ते रसे गानं कार्यं ।
३. KSS. हास्यशृंगारयोर्भवेत् ।
४. KSS. does not read here.
५. KSS. प्रयोगविहिता. ।

सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
 काकत्यन्तरविहिता विशेषयुक्तास्तु (५७) बलवन्तः ।
 एवमेता बुधर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥१३॥

यदि नामास्था जातावपि पिण्डीभूतः सर्वप्रयोगस्ततः प्रकृते किमित्या-
 दाहकमाह । सर्वेष्वंशेषु रसा नियमविधानेन सम्प्रयोक्तव्या इति । पञ्चमध्यमयोः
 सम्बन्धिनो येषांकास्तेषु सर्वेषु रसा मयोचित सम्यक् प्रयोज्यतव्याः ।

काकत्यन्तरविहिता विशेषयुक्ताश्च बलवन्तः ॥ इति ।

स्वरविशेष (५)पङ्कजमाश्रित्य बलवत्त्वम् । काकत्यन्तरयोरेव न प्रयोगमात्रमादरणीय-
 मपि तु बलवत्त्वमेव । जातीना नान्योपयोग कथयन् रसादियोगो जातीनामनुद्दिष्ट
 एव किमिति कथित इत्याशङ्का शमयति ।

एवमेता बुधर्ज्ञेया जातयो नाट्यसंश्रयाः ॥ इति ।

एवमेता नाट्योपयोगिन्यो ध्रुवागतोपयोगविशेष्यः ॥१३॥

तत्तत्लक्ष्यप्रबन्धगतोपयोगि कश्यपाद्युद्दिष्टं विनियोगजातं कथ्यते ।

ध्रुवागतान्निजावेशे त्यक्ते निष्कलधीजुषाम् ।

सामाजिकानां हृदये सङ्क्रामेत् प्रस्तुतो रसः ॥१॥

तत्र शुद्धरसेनोक्ता भाषा रक्त्यशसम्भवात् ।

धर्तीऽनुल्बणचिद्रुती सन्धिसेषे नियोज्यताम् ॥३॥

मुखे तु मध्यमप्रायः पङ्कज. प्रतिमुखे स्मृतः ।

गान्धारो गर्भसन्धौ स्यादबमर्शे तु पञ्चमः ॥१॥

कैशिक स्यान्निरवहणे प्रशस्त्यन्ते तु मध्यमः ।

वाबवः पूर्वरङ्गे स्याद्विष्णोर्ग्रामिद्वयं विदुः ॥४॥

गौर्यास्तु पञ्चमं कुर्यात् साधारं स्कन्दसूयंभोः ।

मध्यम कैशिक विद्यात् साधार च भयानके ॥१॥

ललित(तादि)रिय शुद्धा गीतिः स्यान्नाट्यवृत्तयोः ।

दैन्यावमानभ्रुयिष्ठे रसे षड्जो विधीयते ॥६॥

कामिनीजनितेऽस्यापि भाषास्तद्व्यभिचारिषु ।

शुद्धावहित्ये गोप्यत्वे दाक्षिणात्या सर्ववते ॥७॥

१ पाठप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि निबोधत ।
 हास्यशुङ्गारयो कार्पो स्वरो मध्यमपञ्चमी ।
 षड्बर्धनो च कर्तव्यो वीररोद्रानुतेष्वप्य ॥
 गान्धारदध निषाददध कर्तव्यो करणं रसे ।
 धंशतश्च २ प्रयोगज्ञैर्बोद्धसे सभयानके ॥]

चिन्तायां कण्ठिकोत्सुभये पौराली घूर्तजासिके ।
 बाङ्गामी खेदप्रणययो सैन्धवी ठापसाम्बरे ॥८॥

कालिन्दी सम्मदे कुरुते पुबिन्दात्मप्रवासिनि ।
 त्रावणी शोकभ्रुयिष्ठे षड्जाख्याऽशीतसम्मदे ॥९॥

मालवी गुजरी चाप चिन्ताप्रशमयो क्रमात् ।
 मतिघृत्यबहिहृतेषु गीयते बाह्यषाडवा ॥१०॥

कौसला कौशले कुर्याद्गान्धारी षड्जवजिते ।
 मूदो सौवीरलसिते लसिते लविठासमे ॥११॥

तुम्बुरावश्यकेशिकयो गा(क्योर्गा)न्धारलसिता भवेत् ।
 कर्णाटो बन्धनिविष्णा(ण्णे) बित्रकर्मणि वा भवेत् ॥१२॥

कालिङ्ग्यमर्बविक्षे तु निङ्गिना कपटात्मनाम् ।
 मध्यमा स्मृतिषञ्चामु निविष्णो पार्वती भवेत् ॥१३॥

निषादिनी विमोहादो भिन्नषड्जे षण्णस्त्वमम् ।
 स्वापकीये समोत्साहे भिन्नपञ्चम उच्यते ॥१४॥

सम्भ्रमे नतंरागस्य मते(हे) कंश्चिदपादभुते ।
 चमाससुयामर्षेषु शुद्धभिन्ना(न्ना) नियुञ्ज(ज्य)ते ॥१५॥

वराटी वर्षेसवेयविस्मयेषु विधीयते ।
 घृतिस्मृत्यबहिहृतेषु भवेद्वैवतभूषिता ॥१६॥

१ NS does not read KSS बाह्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चैव विबोधत ।

२. KSS प्रयोगसम्प- ।

प्रालस्यदैन्यमोहेषु विशाला व्रीडितेऽपि च ।
 गवौऽमुक्थवितर्केषु दृढमापरिगीयते ॥१७॥
 प्रासशङ्कासम्भ्रमेषु कौसल्या विनियुज्यते ।
 बाङ्गाल्यमर्षवेगेषु घृतिस्मृतिषु च स्मृता ॥१८॥
 उत्तमे कश्यपे भावे सू(त)ये व्यभिचारिणि ।
 कार्यान्तरा (तुरोद)भूते भाषा कामोद्भवा मता ॥१९॥
 छन्नेऽभिलाषे शृङ्गारे वीरे घर्मात्मके तथा ।
 कृतकर्तव्यताया च कर्तव्यो भिन्नकेशिकः ॥२०॥
 द्रौचिण्यादभुतोत्साहे भिन्नकेशिकमध्यमः ।
 घनयोर्भिन्नयोर्बालार्कशिवयो व्यभिचारिणी (णि) ॥२१॥
 सूक्ष्मवक्त्रा स्वरैर्जत्या श्रुत्या भिन्ना निरूपिता ।
 घतस्वरभावो यो रौद्र उत्साहो घर्मवर्जितः ॥२२॥
 गौडपञ्चममिच्छन्ति तत्रैके कश्यपावयः ।
 चिन्तादैन्यघृतिश्रद्धामर्षावौ द्रामिडी स्मृता ॥२३॥
 दु खे दुरन्तेष्वभये पताकादेर्नियुज्यते ।
 गौडकेशिकमेकस्य भाषा तन्नामिकामपि ॥२४॥
 भयानके मध्यमः स्याद्भिन्ना चोत्साहयोगिनि ।
 नन्दयन्तीव तद्भाषा भवेत् व्यभिचारिणु ।
 गौडपीतिरिय प्रायो वेगस्वरविचित्र(त्रि)ता ॥२५॥
 टक्करागस्तु कर्तव्यो रसयोर्वीररोद्रयोः ।
 दीप्ते च हृदयेऽस्यार्धे स्माद्गाढविषयेऽपि सः ॥२६॥
 हर्षे वाऽप्यथ चिन्ताया त्रवणा त्रवणोद्भवा ।
 वरञ्जिका ह्विता वन्द्या छेवावो रणकल्पने ॥२७॥
 मालवेशरिका कार्या समराङ्गणकल्पने ।
 गुज्यंमर्षदिनेषु सौराष्ट्री निष्ठुरात्मके ॥२८॥
 संघर्षो परितोषे स्याद्वैरस्ये वेसरी मता ।
 पञ्चमाख्या विहसिते रविचन्द्रा विषादिनि ॥२९॥

प्रम्बाभे (ही)री मदोन्मादे ललिता एवंविप्सवे ।
 कोलाहनि. कलकले मध्यमयामिका घृती ॥३०॥
 शङ्खासूयाश्रमे भाषा गेया गान्धारपञ्चमी ।
 घृते(ता)वेता मतिस्मृत्यो स्याद्दिवाकरवर्षिनी ॥३१॥
 पौराली दीप्तभावेषु साहती(त्वते)ज्ञानतूलिका ।
 महानिर्वेदभावाना ॥३२॥
 चिन्ताविषादनिर्वेदे शार्दूलो शोकसश्रया ।
 जये हर्षे बितर्के च मालवी परिगीयते ॥३३॥
 स्वाध्यायादिप्रसक्तेषु तद्भ्रावस्ये च गीयते ।
 शौवीरी मतिघृत्योस्तु शौवीरी वेगमध्यमा ॥२४॥
 साधारिता च हर्षे स्याद्गान्धारी शोकचिन्तयो ।
 अभिसाविकतुङ्गारे मध्यस्ये हृदयेऽपवा ॥३३॥
 तस्यार(वि)तया(ता)वाप गेयो मालवपञ्चम. ।
 निर्वेदान्निशङ्खासु श्रमे वा भेरिका भवेत् ॥३६॥
 आभेगशस्त्रसामर्षगवीर्ष्ये भावनी मता ।
 पाङ्काली च मदोन्मादे सैन्धव्यात्सुवयनिद्रयो. ॥३७॥
 गुर्जरो घृतिहर्षादावन्धाली मदवृद्धिषु ।
 कामावस्था द्याजिष्ठात्या सर्वाभुद्दीपयेत् किल ॥३७॥
 भान्तावहित्वमतिषु तर्के तानोद्भवा मता ।
 त्रवणी मदनावस्था शोकोत्कण्ठासु कथ्यते ॥३९॥
 नीचाना मदशङ्कीर्ष्यगर्भानस्येषु कौशिकी ।
 कर्णणे दैन्यभ्रुपिण्डे आहुर्वेदवती दुषा ॥४०॥
 पौरान्यञ्चश्रमे हर्षे गर्वे त्व(त्का)ऽर्धी प्रचलते ।
 धौर्ष्ये क्रीडे च गान्धारी सङ्गमे च विभाविनी ॥४१॥
 भिन्नकैशिकमध्यस्य स्थाने वेसरवाड(ड)व. ।
 पुष्पमोक्षे चावहित्ववृत्त्यादी बाह्यवाड(ड)वः ॥४२॥
 रवान्धा हास्ययोगे तु म(मा)ङ्गल्ये वोट्टरागठ ।
 मङ्गलाभ्योत्सवे हर्षे रागहोत्राविभामिनि ॥४३॥

रते कामदशानां वा भिन्नत्वे टक्ककैशिक ।
 भिन्नपङ्कजस्य वा स्थाने चिन्ताश्रीडासु मालवी ॥४४॥
 अन्ये तु कथयन्त्येना चेटिकाशबरादिषु ।
 रोपे स्यात् कैशिकी बन्धे भये स्याद् द्रामिनी शुचि ॥४५॥
 विप्रलम्भे कामदशायोगे मालवकैशिक ।
 शुद्धा स्याच्छुद्ध(गान्धारी)पौराली शोकगोक्षरे ॥४६॥
 हर्षे हर्षपुरी स्यात्ता चिन्तायामधंवेसरी ।
 जुगुप्साया तु पाङ्गाली सैन्धवी भोहगोक्षरे ॥४७॥
 नमस्फञ्जे(स्पन्दे)ऽपि घामीरी क्षञ्जनो गीयते शुचि ।
 भ्रमर्षे गुर्जरी रौद्रे कैशिकी च सुरार्चने ॥४८॥
 घृती मत्ती अमे पोता स्यात् सिधुवतिता मये ।
 शार्दूली यक्षकर्मादी धृतिस्मृतिमतिष्वपि ॥४९॥
 प्रेङ्गा सम्नोषपुङ्गारे विदूषकपरिक्रमे ।
 धावेगे वेसरी वैन्यचिन्तयोश्चूतमञ्जरी ॥५०॥
 श्रौत्सुक्षे विश्रमे खेदे खेवादीं सम्प्रयोजयेत् ।
 पङ्कजमध्यमिका हर्षमृत्योर्मधुरिका तथा ॥५१॥
 शोके च हृदिचन्द्राख्या मदोग्मादेषु पिञ्जरी ।
 श्रीहयानां भिन्नवलिता चापने च विधीयते ॥५२॥
 कर्तव्या भिन्नपौराली ह्यासासूयावितर्कणा ।
 द्वादिवी स्यात् परिभ्रष्टे पादंत्युसाहहर्षयो ॥५३॥
 अष्टधा रावधीति स्याद्दोषाला(वा)वित्यजीविता ।
 शोकेऽप्येते तु ककुभो घृती कामभोजिका मता ॥५४॥
 मध्यमघामिका गर्भे चिन्तामस्येषु माधुरी ।
 शासवर्द्धनिका चिन्ताभ्रमलीदेषु गीयते ॥५५॥
 भोमवर्धनिका शोके वैन्ये निर्दोषचिन्तयो ।
 निद्रोग्मादजहत्त्वेषु साकाङ्क्षे वलिता तथा ॥५६॥

मिनपञ्चमिकां कुपति स्मृतौ धृत्यबहिल्ययो ।
 भोगवर्षनिकास्थाने मदे माऽऽभीरिका भवेत् ॥१७॥
 विषादचिन्तानिबेदवैग्यसेदप्रजागरे ।
 उरगस्ती च पौरात्या धीवराद्य(ह्य)वहिल्यया ॥१८॥
 प्राकृतेषु सचिन्तेषु गातव्या सकामश्रिता ।
 उभते रदुश्चिक(रहति च)स्थाने योग्यते किरणावली ॥१९॥
 रेचयन्ती बन्धुवदे(वे) विच्छदे प्रियवान्धवे ।
 लमिता धैर्यगाम्भीर्ये हवे बाङ्गानकेसरी ॥२०॥
 नतंरागमिहेच्छन्ति यत्र मातवर्कैश्चिक ।
 ककुभो वा दैन्यचिन्तालस्यमोहेषु नतंकी ॥२१॥
 वीराभासे तु हास्येत निवहि शक इत्यते ।
 शङ्खावहिल्यनिबेदधमे तद्वलिता स्मृता ॥२२॥
 नारीलास्यदिस्त्रायामाह पञ्चमषाढ(ड)वम् ।
 अत्ये(स्य) भावे(वा) रेवगुप्ता षकस्याप स्वतन्त्रका ॥२३॥
 रागो ह्यमदोत्साहघृतिस्मृत्मादिगीचर ।
 मार्गभ्रष्टेऽप बीभत्से नीचे भम्भाणपञ्चम ॥२४॥
 अमसङ्खावितकंधु कार्या मध्यमभूषिता ।
 रूपताधारितपृक्करागस्थाने स्वरूपत ॥२५॥
 गान्धारपञ्चम सा च नीचस्याद्भुतहास्ययो ।
 बीभत्से हास्यबीरोगे कतंथ पद्जकैश्चिक ॥२६॥
 क्लिप्ताचितकंधो सा स्यात् स्त्रीणां मासपञ्चमा ।
 श्रौत्सुभवे प्रोषिते पत्न्या शङ्खासूयातु भावनी ॥२७॥
 इति साधारणोक्तिः स्यात् सर्वगोतिविमिश्रणात् ।
 मयस्त्वस्त्वतो माव(वो)भ्यभिचारिगतो भवेत् ॥२८॥
 पाल रसेषु यत्रोक्तं विषयस्यैकतास्थिति ।
 ध्रुवादी मध्यमप्रामादृजो धारपञ्चमी ॥२९॥

गान्धारमध्ये कैशाख्या पगौ गान्धारपञ्चम ।
सूर्ये सौवीररुद्रचण्ड्या कैशिकः पञ्चमेऽपि ह ॥७०॥

सर्वे एव सुराराती भवेन् मालवकैशिक ।
सर्वे रागा महादेवे सम्यक् सन्तोषपोषका ॥७१॥

गीती(ति)साधारणोद्गीये नाट्ये तु प्रहरद्वये ।
भिन्ना न चरमे सर्वे पूर्वस्मिन् न तु जातुचित् ॥७२॥

नाट्यादभावात्तान स्यादमङ्गलतमो ह्यसौ ।
चरमे रागगीति स्यान् नाट्ये न नियम स्वयम् ॥७३॥

श्रेष्ठोलितो वसन्ते स्यात् तथा मालवपञ्चमा(म) ।
टक्करागो गौडककुम्भो भिन्नपङ्क्तोऽप्य कैशिक ॥७४॥

भिन्नपञ्चमकश्चेति शीष्माद्युत्पु संमता(ता) ।
इत्येव कश्यपाद्युक्तो विनियोगो निरूपित ॥७५॥

ननु शान्तरसे न केनचिदशकेन गानमुक्तम् । विस्मरणशीलोऽस्ति । स्मर्येते-
(ते) । उक्तं हि । न शान्तरसप्रधानता प्रयोगस्य भवति । सतोऽपि हि रसान्तरो-
परस्य एव प्रयोगयोग्यो नान्यथेति ।

एव विनियोगजात्यशकानभिधायाद्युना वक्तव्यान्तर वक्तुमुपक्रमते ।

अत ऊर्ध्वं प्रदक्ष्यामि वर्णलिङ्गारलक्षणम् । इति ।

ननु वर्णदिर्जातिशरीरानुप्रवेशाज्जातिलक्षण एव निरूपणं युक्तं दृश्यते ।
सन्धात्मलाभस्य हि विनियोगो युक्तः । दशलक्षणादपि वा पूर्वं विनियोगो वक्तव्यः ।
विनियुक्तस्य लक्षणमित्यपि दृश्यते । पठ्ये तु तदभिधानममुक्तमिदं । उच्यते ।
जातिर्नाम स्वरसमूहमात्रम् । एवमम्बन्धाधीनस्तु वस्तुवर्णव्यवहारः । तदापत्ताश्वा-
बद्धाराः । न चार्थविशेषाभिधायिना पदेन सम्बन्धो विनियोगमन्तरेण भवति ।

नन्वेव न्यासापन्यासावपि तत्रावाच्यौ । तयोर्हि समस्तविद्यासमाप्तिः ।
असाध्वान्तरविदारो समाप्तिश्च स्थानम् । विदारो चावान्तरपदसमूहविच्छेदरूपाः ।
यद्येवमस्त(त्प)त्वमिदमुच्यते । प्राहाशादयोऽपि पदापेक्षा एव । तर्हि गीयमानपदाभावे
कश्चिदपि स्वतः स्वरोपयोगोऽस्ति गाने गान्धर्वे वा । समवाये गान्धर्वमिति

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णान्तिङ्कारलक्षणम् ।

आरोही चावरोही च स्वायित्स्वरिणी तथा ।

वर्णशिवत्वार एवंते ह्यलङ्कारास्तदाश्रया ॥१४॥

१ आरोहन्ति स्वरा य आरोहीति स तु सञ्जितः २ ।

विशालिताचार्यः । तस्मात् पदसम्बन्ध सर्वत्र प्रयोजक । किं तु वर्णो नाम पदसम्बन्ध-
मन्तरेण लक्षणयुमेव न शक्यते । तथाहि वक्ष्यते । पदं लक्षणसंयुक्तमिति (भ० ना०
२६.१७) । प्रहादय स्वरारम्भबाहुन्यनरा वा हीनत्वसमाप्तिलक्षणाः । तथा च
पदनिरपेक्षेऽप्यन्तरालापादावपि भवत्येव तद्विना जात्यंशका रागस्वरूपमेव न किञ्चि-
दुन्मूलयन्ति । अलङ्कारस्तु परमार्थतः पदप्रामस्येवालङ्कार्यंस्वादशकयोगाद्धि गीयमान
एव सम्पद्यते । अर्थयोगादिव सार्यं क वृत्तबन्धयोगादिव च श्रव्य प्रसन्नादिप्रभृत्य-
नङ्कारसम्बन्धात् तदेव गृह्यतपमित्यलङ्कृतं सम्पद्यते । उपमानप्रसादिकायोगादिवा-
लङ्काराणां च (जीवभाव प्रमत्तादिभावे) नाश्रयो वर्ण इति पदाधीनस्वभावत्वादेया
विनियोगानन्तरमेव युक्तमभिधानम् ।

श्रीकारास्त्वाहुः । आश्रयस्वरस्वरूपेण जानीना गान उपयोगे न तु रक्ति-
सम्पादकत्वं । तत्तु ग्रामरागाणामेव । तेऽप्यर्ण्यरेवोक्ता इति न मयोच्यत(न्त) इति ।
मण्डवो दीपयोगी वास्तु . . . वर्णित्यत्रार्थे ज्ञापकमिदम् । वाक्यानां पश्चादभिधानम् ।
एतच्च पूर्वमेव विचारितमित्यास्ताम् । एतच्च (व च) क्रियाविस्तारवाची वर्णशब्द ।
तथाभिनयक्रिया एवम्बरमात्रावस्थानेन वा आरोहणेन वा अररोहणेन वा व्याप्ति-
श्रतया वा सम्पद्यत इति चत्वार एव वर्णः । (तदधिकः) न भवन्ति । तदाह ।
आरोही चेत्यादि अलङ्कारास्तदाश्रया इत्यन्तम् । सामान्यमेवाश्रयमित्युक्तं पूर्वमेव
बुदावाधीयमाणत्वात् । एकस्वरेणैव गायामीति यावत् स्वरविशेषान् सप्तसप्त
गायामीत्यभिसन्धाय गायन् प्रयोक्ताऽलङ्कारान् प्रयुङ्क्ते तावत् । स्वरालङ्कारेषु यत्
सामान्यं स वर्णः । तेनारोहणावरोहणावस्थानसञ्चरणान्येव परमार्थतो वर्णः ।
तद्योगात् गीयमानं पदमपि वर्णक इत्युच्यते ॥१४॥

तदभिप्रायेणैव आरोहन्ति स्वरा यत्रेति लक्षणम् । तुरवधारणे । आरोह-

१. KSS, NS आरुहन्ति ।

२. KSS यत्र आरोही स तु भण्यते । NS यत्र आरोही स तु सञ्जितः ।

५ स्थिराः स्वराः समा यत्र स्थायी वर्णं स उच्यते ६ ।

सञ्चरन्ति ७ स्वरा यत्र स सञ्चरोति कीर्तितः ॥१६॥

शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगुणगोचराः ।

घटवारो लक्षणोपेता पर्यास्तत्र ८ प्रकीर्तितः ॥१७॥

यत्र चं वावरोहन्ति ३ सोऽवरोही प्रकीर्तितः ४ ॥१५॥

नयेव न त्ववरोहन्ति । आरोहण एवावरोहणमिन्ध्रीभाव एव गान्धारः स्वस्तु । एव-
भवरोहन्त्येवेति ॥१५॥

समा इति तुल्यजातीया । तेन मन्द्रतारमध्यमरूपतया तस्यैव स्वरस्य प्रयोगः ।
स्याप्येव वर्णः । विच्छिद्य विच्छिद्य पुनः प्रयोगः कर्तव्यो न तु शीर्षदीर्घाविच्छेदेन
घण्टास्वनवदिति दर्शयितुं स्वरा इति बहुवचनप्रयोगः । स्वरा उपस्वराश्चेति सर्वक-
शेष इति केचित् । एतत् गान्धारिण्ययुक्तस्वरद्वयमप्यारोहणावरोहस्थिरत्व(तद्)-
भ्यतिरेकेण कथं प्रतियोज्यम् । अलङ्कारविशेषयोगेनाप्यलङ्कारगमनमेकस्वरायत्त-
मेव ॥१६॥

नवारोहणावरोहाभ्या तारमन्द्रस्वीकारस्तामद् दक्षितः । कण्ठयस्वस्वीकारस्तु
कथमित्याहुयाह ।

शारीरस्वरसम्भूतास्त्रिस्थानगत(गुण) गोचराः ।

घटवारो लक्षणोपेता वर्णाः ॥ इति ।

एतदनेनाह । नावारोहण शिरस्यस्वरनिष्ठमेव लक्षितमवरोहण वाऽयकृष्ण(ष्ट)स्वर-
निष्ठम् । किञ्चैके तस्यैकविषयतामाह । त्रिस्थानेति । त्रिषु ये गुणा गुप्यमाना
ऊर्ध्वमाणानि स्थानानि वा गुणाश्रया येषामिति स्वरास्ते गोचरो विषयो श्रेयाश्च ।
न त्वारोहणावरोहणे एकतन्त्रिकाया शीलाया बहुतन्त्रिकाया वा विषयंये बंधे च ।
घट एव न सवेद्येते मल्लकवीणादौ न च भवतः । तत्र वर्णसङ्करोपबन्धः ।

३ NS चं वावरोही च ।

४. KSS रोहीति सञ्जितः । NS. रोहीति भण्यते ।

५. KSS स्थिरस्वराः ।

६. KSS. सञ्जितः ।

७. KSS. स्वयं ।

८. KSS ह्येते ।

एष (पव) लक्षणसंपुषत यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा^१ ॥१८॥

तत् कथमिदं लक्षणमित्याह । शारीरस्वरसम्भूता इति । शारीरस्वरेषु मुख्येष्वामितेषु लक्षणमिदमुक्तम् । तत्सदृशस्वरोपलम्भ एवान्यत्र वीणादाविति तत्रापि पर्यवस्यतीति न तु वीणादावलङ्काराभाव । अत एवोक्तम् ।

शारीर्यां त्वस्फुटा ये तु दारव्या ते व्यवस्थिताः ।
दारव्यां चलिता ये तु शारीर्यां ते सुनिश्चलाः ॥

इति ॥३॥

नन्वविधिविशेषपदेदारोहणादौ त कश्चित्तदा सर्वत्र सर्वं स्यात् । यथाऽऽरोहणोऽप्येकत्र स्वरेऽवस्थानमवश्यम्भावीति स्थायित्वसम्भव । एवमन्यत्रापि चाप्यमिति स्वरसाकूर्यमित्याहूक्यावधिनियमार्थं वर्णशब्दस्य च निरुक्तस्यापनार्थमेकबुद्धिग्राह्यत्वे च निमित्तमाह ।

एषं (पवं) लक्षणसंपुषतं यदा वर्णोऽनुकर्षति ।
तदा वर्णस्य निष्पत्तिर्ज्ञेया स्वरसमुद्भवा ॥

इति । विविधितसज्ञानिदेशो लक्षणसमुत्तवचनेन दीर्घोऽपि समासपदे भागशः पद-नियममाश्रित्यावधिनियम इति दर्शयति । सकललोकप्रसिद्धमेव तदेवोपलक्षणं ग्राह्यमिति लक्षणसमुत्तवचनेन सूचयन् कृष्टादिष्विति पदलक्षणं पराकरोति । अनिट्ठवन्त (सुत्तिङ्गन्त) पव विभक्त्यतः पदमिति हि तत्र प्रसिद्धम् । तेन पदमेकं यदा यतो वर्ण्योतिक्रियाऽनुकर्षति दीर्घकालं करोति तदा ततो वर्णोऽस्तस्यैकस्य सञ्जीर्णस्य निष्पत्तिः । तेनानधिनियमादसङ्कोणत्वम् । यतश्च पदं वर्षति विस्तारयति ततो ह्येतो-र्वर्णस्येति वर्णसंज्ञाया निष्पत्तिरिति निरुक्तम् ।

यद्यपि चोच्चारितं प्रघटितं स्वरो न सञ्चयेन वर्तते येन तद्विषय एकोऽप्यवर्ण इति धी स्यात् । तथाप्यर्षे (र्वे) कत्वादिना निमित्तेनैकधरोपकं पव यतोऽनुकर्षति तत एरुपदनिष्ठात्वाद्धेतोरेकानुच्छेदासनसामान्या एकादिनिष्पत्तिधोरनेकस्वरविधयार्थं न वि(रु)प्यति(ते) । तदाह । स्वरसमुद्भवा निष्पत्तिरिति । स्वरा केवलास्तेभ्य उद्भूता स(रिगादय इ)त्या (श्च) वर्णस्य निष्पत्तिरित्यर्थः । मा (प्रा)दीना च निपाताना षट्त्वमेव स्वरनभादिषु तु यद्गुणतालङ्काराणां स्वरूपनिर्धारणं तत्पदव्यतर्धर्षणं सङ्गतस्वरकल्पानुद्धृतं स्वासविरामकृतविच्छेदा(पंग दि) गतं चेति ॥१८॥

१. KSS विज्ञेया स्वरसभवा । NS विज्ञेया रससभवा ।

एते वर्णास्तु विज्ञेयाश्चत्वारो गीतयोजकाः^१ ।

^२एतान् सभाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥१६॥

प्रसन्नानादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च^३ ॥

प्रस्ता(स्ता)रश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः^४ ॥२०॥

एतदुपसहस्रन्यदासूत्रयति । एते वर्णा इति । तुः समुच्चये । वि.. .....
(यागादिषु) तानप्रयोगे वर्णा सर्वे एव भवन्ति । तदलङ्कारा सर्वे इति भावः ।
एतेषामेव भवन्ति । एवकारेण वर्णालङ्काराणामन्योन्यमव्यभिचारो बधितः ।
सम्यङ्निबोधतेति । स्वराणां(वर्णानां)मुपयोग कार्थालङ्कारवत् तेषामियत्ता विद्य-
मेनाभिघातुमशक्यत्व द वर्णोत्पत्त्यैव च तेषां परमार्थत स्थापनान् मया यथापि सर्वे न
लक्षितास्यापि शास्त्रान्त र्वक्ष्यमाणानिरुक्तपरस्यसौ(स्यो)पायेनैनाञ्जानीतेत्यर्थः ॥१६॥

तान् वर्णविभागेन प्रदर्शनायंमुद्दिशति ।

प्रसन्नानादिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।

प्रसन्नमध्यश्च तथा क्रमरेचित एव च ।

प्रस्तारश्च प्रसादश्च सप्तैते स्थायिवर्णगाः ॥

इति । प्रसन्नरश्च मन्दभाव । तत्र विन्दुलोकेऽभिज्ञानम् । तारत्वे रेखोर्ध्वा शिरोगता ।
सा सा इति । प्रत्रयं यदा पङ्क्त्यै रोपक्रमलङ्काराभ्यां प्राधान्य मध्ये तु स्वरान्तरानु-
प्रवेशो भवन्नपि न स्थायिवर्णधिय बाधते तदालङ्कारान्तराणि । सम्प्रति सङ्गमेणात्र
तारगतैरसङ्गमो रेचिन । मय प्रस्तार प्रकृष्टशब्दस्तारस्ता यत्रेति । अय मन्द्रश्रुत्या
प्रसादयति प्रकृ (सा)मो(दो)ऽस्ति । अय स्वराणां सङ्गमाया चाक्रमत्वे यद्यपि भेदजातं
सम्भवति सङ्गमसङ्गप्रतिवस्त्वे भेदानामसङ्गयेयता । अत एवालङ्काराणामनियम
इत्युक्तम् ॥२०॥

मन्द्रस्तया प्रसन्नादि प्रेङ्ङितो विन्दुरेव च ।

सन्निवृत्तप्रवृत्तश्च रेचित कम्पित सम ।

कुहरश्चैव वैशुश्च रञ्जितो ह्यवलोक्षितः ।

आर्वातित. (तंक) परावृत्तः सङ्घारिष्यश्चतुर्वंश ॥

१. KSS. गानयोगत ।

२. NS एतानेवाश्रुतो भूमो ह्यलकारान्निबोधत ।

३. इतोऽग्रे काशीसीरिज पुस्तके इलोकवृत्त्वमधिकम् ।

४. KSS , NS स्थायिवर्णगमाश्रय ।

अथ ^१सञ्चारिजान् मूय कौत्समानान्निबोधन ।
^२मन्द्रस्तथा प्रसन्नानिः प्रेङ्खितो विन्दुरेव च^३ ।
^४सन्निवृत्त प्र(सप्र)वृत्तश्च रेचित. कम्पित सम ॥२१॥

कुहरश्च वेष्टुश्च रञ्जितो ह्यवलोकित ।
 भावर्तक परावृत्त सञ्चारिण्यश्चतुर्वंश ॥२२॥

(इत्यादि) । मन्द्र इति । मन्द्रो येषा यस्य मध्ये तेषा तस्य ग्रहणम् । प्रसन्नादिरिति
 षादिशब्दो(ब्द च)पादानपदम् । प्रेङ्खितो तो(दो)लाबन्धवत् । तैले विन्दु* । चिर-
 कालमवस्थाने स्वरान्तरपरञ्जकस्तैलविन्दुवत् प्रसरणात् । निवर्तनमवरोहः । सम्य-
 गिति दूरम् । भवन्त्या यदारोहण तदा य(स)निवृत्तप्रवृत्त । यद्यपि चं च वेष्टुञ्जारा
 पत्रर(यत्र वि)हितास्तस्वेन भाति(न्ति) तथापि प्रतीतस्य गीतसमयप्रविष्टस्याभिज्ञान-
 वानार्थं लिखिता । रेचिनकुम्पिनकुदरास्तु शिरोवक्ष कण्ठनिविष्टस्य त्रि श्रुते स्वरस्य
 कम्परूपा इत्यभिज्ञानेनापि दर्शयितुमशक्या इति न विलिखिता इति । यदारोहणमे-
 (मि)ववारोहण च सम स सम । काकत्या यद्गीतवद् गीत म्वतकण्ठ तत्र वेष्टु ।
 अग्रे तु सौविर्षेण छिद्रोपलभ्यान् मध्ये यद्विचित्र हृद्य च विच्छेदरूप तद्वेष्टुरित्याहुः ।
 यथा(दा) जातिषु मध्ये दिश्रुतिमूर्चितान्त इति निश्चयते (तदा) रञ्जितः । यदा स्व-
 रान्तरमञ्चारितमप्युर्ध्वार्धवारस्वगता नानुरक्त प्रतीयते । नदाऽवलोकितः । यत्र
 विद... ..तत्राप्यवलोक एव । ग्राममन्ताद्वर्तमानादावर्तकः । मस्यैवालङ्कारान्तर-
 प्रायोविचिन्तनस्यापि पुन प्रयोगे परावृत्तिः । अत्र चालङ्कारचतुर्वंशके विशेषो द्विरूपो
 वर्णानुगस्थित्यारोहणाद्वरोहणनिघमाभावात् ॥२१-२२॥

निष्कर्षोऽप्यु(भ्यु)च्चयश्चैव हसितो विन्दुरेव च ।
 प्रेङ्खोलितस्तथाभिस्तो विशीर्णो घटितरतया ॥
 ह्लादमानः सम्प्रदानः सन्धि प्रच्यारिस्तथा ।
 प्रसन्नादि प्रसन्नान्त इत्यागोहे त्रयोदश ॥

एकस्वर प्रयुज्यंतदविच्छेदेनैव (स्वरान्तरं)रूढ्वंगमन निष्कर्षः । अमित
 ऊर्ध्वं चयनमभ्युच्चय* । सगमसा ।... . (मन्द्राद प्रसन्नान्ता कला).. ...यदा

१. NS सचारितान् ।
२. KSS मन्द्रतार प्रसन्नश्च ।
३. KSS, NS विन्दु प्रेङ्खोलितस्तथा ।
४. KSS तारमन्द्रप्रसन्नश्च सन्निवृत्तप्रवृत्तक ।

- १ निष्कर्षोऽभ्युच्च(न्च)पञ्च व हसितो विन्दुरेव च ।
 प्रेङ्खोलितस्तथाक्षिप्तो विस्ती(शी)र्णोद्ध(ध)टितस्तथा ॥२३॥
- २ ह्लादमान सम्प्रदान सन्धि प्रच्छादनस्तथा^३ ।
 प्रसन्नादिः प्रसन्नान्त इत्यारोहे त्रयोदश^४ ॥२४॥
- ५ विधूतश्च त्रिवर्णश्च तयोद्वाहित एव च ।
 ६ उद्गीतश्च तथा ७ वेणुविज्ञेया ह्यवरोहिण ॥२५॥

भवति तदा ह्लादमान । सम्प्रदान इति । दा(दी) भवस्रण्डने (पा० घातुपाठ— १२२३) देष्टृ रक्षणे (पा० घातुपाठ — १०३१) इत्युभय (यो)रूपम् । तेन विच्छिद्य विच्छिद्य यदारोहस्यणैव परिपालन तदा सम्प्रदानालङ्कार । एतावलेख्यौ । सम्प्रदानात् । सन्धिः । सरिग (गमप, प) .. . घ(नि) । प्रविष्टमवच्छिन्नत्व स्वरास्वराणां यत्र मध्यगतानां प्रच्छादनम् । सरिग । प्रसन्नशब्देनात्रारुक्षत (न्त) स्वरास्वब-रोहिण ॥२३ २४॥

एकत्यागेनारोहणावरोहणाद् विधूतः । सस(ग)मरि(प ग रि) । प्रो-
 (प्रारो)हादिक्रमेण कम्पपूर्वोऽवरोहो विधूत इत्यन्वे । अक्षरस्वरे त्रिविश्रान्त्या त्रिवर्णः ।
 स नि घ घ घ । एतद्विपर्ययेणोद्गीतः । ऊर्ध्वस्वरे मानक्रियाया विश्रान्ते । स स स-
 स नि । मध्यकविश्रान्तेऽद्वाहितः । स नि नि नि घ घ घ । इति वेणुः ॥२५॥

अथैषा प्रयोगविषय नियमयितुं तत्र च हेतुनिरूपणद्वारेणालङ्कारालङ्कारार्थमाव-
 दर्शयितुमाह ।

सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारा बुर्धस्त्वमे
 नैते साक (सर्वे) ध्रुवास्विष्टाः श्रुति(श्रोतृ)वर्णप्रक्षरणात् ॥

इति । सप्तरूपग्रहण सकलगायत्र्यर्षोपलक्षणम् । तेन गान्धर्वं गीतस्वरूपसम्प्रभेदरूपे

१. NS निकषोऽभ्युच्चय । KSS varies
- २ NS स्पन्नमान ।
- ३ KSS प्रह्लादन तदा ।
- ४ KSS, NS इति चारोहिण (वारोहिण) स्मृता ।
- ५ NS विधूत स्यात् त्रिवर्णश्च । KSS विधूमो मात्रवर्णश्च ।
- ६ NS ग्रहितश्च ।
- ७ KSS वेणु ।

सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारा बृधस्त्वमे ।

नैते (सर्वे) ध्रुवास्त्वष्टा श्रुति(योत्) वर्णप्रकर्षणात् ॥२३॥

धात्रयमात्रोपयुक्तेष्वयंप्रतिपत्तिसम्पादनात् । तात्पर्यविरहगात्रसमुच्चारणमात्रपक्षेषु पाठेषु यथेष्टमलङ्कारा ।

ननु वा(चा)यंस्वैव हि तत्र प्राधान्यम् । वर्णो वा(चा)सङ्कारचलेन प्रकृत्यमानार्थप्रतीतिविषयित्वेऽप्यतीतेष्वक्षरेष्वनुसन्धानसम्भावि । यत श्रोतृणां वर्णो प्रकर्षणविधिश्च ध्रुवत्ववर्णस्यालङ्कार्यतामाह । न च वर्णारवेन (स्तेन) स्वादित्युच्यते । तस्य सकलपदविश्रान्तस्य गानक्रियासम्पत्त्यै प्रस्तुतरूपम्येत्य शोभा कृता भवन्ति । यथेकदा अस्तपूर्वं वैचित्र्यमभिधीयते यथा प्रस्तुतस्य वचनस्य चन्द्रोपमानेन । यत एव गीतिरलङ्कारहीना (भ० ना० २६-४५) इत्यत्र व्यतिरेकद्वारेण गीतेरेवानलङ्कार्यता लक्ष्यते । गीर्वर्णं इति च पर्यायी ।

यत्र चोदयन्ति । चत्वारो(रस्तु)ग(गु)णा युग्म (भा० ना० ३१ १०६) इत्यादिना तालकलाविषये पदमात्रापरिमाणनियमस्य लक्ष्यमाणत्वान् निमेषा यञ्च मात्रा स्यात् (भ० ना० ३१ ४) इति कलापरिमाणस्य कथमभिवर्णप्रकर्षणशक्यम् ।

अत्राहु । वर्धमानासारितविषयोऽप्य पदमात्रापरिमाणनियमो न प्रगीतिकारो तन्नियमाभावात् । यत एव सप्तरूपगता इत्युक्तम् । तत्र यथेष्टं वर्णप्रकर्षणमिति लक्ष्येऽपि च जातिगीतादौ यथेष्ट प्रकर्षणमुपपन्नमेव ।

अन्ये त्वाहु । आसारितद्वारेण सर्वविषय मरपदमात्रापरिमाणनियमोऽतिवर्णप्रकर्षण प्रत्यक्षमहमिकयाऽलङ्कारपरम्परायोजन तच्चेदमयुक्तमिव । न हि ध्रुवासु क्रियमाण तदर्थप्रतीति विहन्ति । प्रत्युत सालङ्काररञ्जनायैव स्यात् ।

विन्दुरेककलो ज्ञेय कम्पित तु(तश्च) कलाद्वयम् । (भ० ना० २६ ३८) इत्यादि यदुच्यते त . . रविदय न तथा दृश्यते इति प्राच्य एव परिहारो युक्तः ।

एत इति सर्वसम्भवो निषिध्यते । एते सर्वे नेष्टाः । यथापि वर्णं प्रक्षेपकषिण कम्पितादयो नात्र बहन्ति तथा । सर्व इति । समष्टिरूपा इत्यर्थः । तत एकत्रैवाक्षरे बहवोऽलङ्कारा क्रियमाणा प्रतिप्रकर्षं कुर्वन्ति इति नेष्टा ॥२६॥

ननु यम(व)तिप्रकषिणस्तत्किमिति ध्रुवामु नेष्टा इत्याह । न हि वर्णप्रकर्षस्तु

१. NS नैतेऽस्माक... .. प्रतिवर्णप्रकर्षणं KSS नैत्य ते हि ध्रुवारदन्ते जाति वर्णप्रकर्षणात् ।

[न हि वर्णप्रकरणंस्तु ध्रुवाणां तिद्धिरिव्यते ।

१ श्येनो वाऽप्यथवा बिन्दुर्यो चान्येऽपि (तु) प्रकषिण] ॥२७॥

ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्या स्वप्रमाणतः^२ ।

[तद्द्रुवाणां प्रयोगे तु (ऽपि) कार्या ह्यारोहिणः स्वरा] ॥२॥

ध्रुवाणामिति । के तस्यालङ्कारा इत्याह । श्येनो वाऽप्यथवा बिन्दुरिति । श्येन इत्यनेन तन्त्रान्तरलक्षितेन ध्वन्यहारेणालङ्काराणां सङ्ख्यानियम प्रत्यानादर दर्शयति । तत्र श्येनलक्षणम् ।

श्येनश्चैकान्तरो जातः कलामात्रान्तरे स्थितः ।

तस्मिन्श्च स्वरे षड् गृह्णात्येव विलक्षणम् ॥

अन्ये तु वेणुवेणि ( ) श्येन इत्याह । ननु बिन्दुश्येनावेव निषिद्धो । नेत्याह । ये चान्ये तु प्रकषिणः । तेऽपि (न) ध्रुवाणां प्रयोक्तव्या । तुरपिशब्दस्थायो ॥२७॥

आरोहिणो वर्णस्य सम्बन्धिनः । अपिचान्दादवरोहिणोऽपि । ये स्वरा इत्यलङ्कारा । ते प्रयोक्तव्या । यदि वाऽऽरोहिणः स्वरा इति सावरोहा न तु विश्वान्त्या प्रकषिण प्रयोक्तव्या ।

अन्ये र्वाह । स्वरा इत्यलङ्कारैकदेशा प्रयोज्या येऽनुज्ञाता ।

श्रीमद्भुवनेष्वेववावास्तथा मन्यन्ते । आरोहिणः स्वरा इत्यनेनातिप्रकषिण स्वरूपमुक्तम् । प्रत्यक्षरमारोहो विद्यते येषां स्वराणां ते आरोहिणः । तेन प्रति-स्वरमक्षर प्रत्यक्षर स्वरमित्येव रूपमतिकर्षणम् । यथा कुसुमव(प)राघ(ग)पुञ्जपरि-(वि)ञ्जरहस(दश)नीषा इत्यत्र चञ्चत्पुटभङ्गेन (दश)नीयेत्यस्मिन्क्षरेऽनेकस्वर-भारुद्धः कर्तव्य इति यावत् ॥२८॥

अत्र हेतुमाह । यस्मादव्यतिरूप्या हि ध्रुवा कर्त्येति । ननु क्रियता नाम । तथा-भूता प्रवेगाक्षेरान्तिश्रामणप्रसादनाम्तरवैचित्र्यान्तरयुवता कविना सूच्या । अति-प्रकर्षणवर्जनं तु किमर्थमित्याह । अर्थदशिकेति । अभितो दृष्टार्थो गान्धर्व इवार्थबद्धोऽपि तु सामाजिकानां तत्प्रतीतिसिद्धये प्रकृतिभेदो विभावादिभ्यस्तत साधारणो भूतस्तथावगतो रससम्पत्पुपयोगी भवतीति यावत् ।

१ KSS बिन्दुर्वापि हि वेणुर्वा

२ KSS कार्या ह्यारोहिणः स्वरा ।

यस्मादर्थाङ्गानि हि ध्रुवा कार्याऽर्थाङ्गानि ।
 वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं पदसम्बन्धम् ॥२६॥
 २येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।
 प्रसन्नादि प्रसन्नान्त प्रसन्नाद्यं त एव च ॥३०॥

नन्वेवमर्थमप्येवप्रधानत्वाद्येन केनचित् पदेनार्थोऽर्थः । नेत्याह । वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वमिति । स्यादप्यादिशङ्कापरिहारायमाह । पदसम्बन्धमिति । कृशत्वमित्यस्यूलत्व बहुतरदशनमयोगदशनहीनत्वमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । यथा हि गीतिर्यापिणमनवधारयती कर्तव्या तथैव पदगतान्यक्षराण्यपि दुर्भणसयोगादिहीनाङ्गान्यधिकानि कर्तव्यानि । तेनोचित्येन पदगीति कर्तव्येति । टीकाकारैस्तु श्लोकार्थस्यास्य प्रतिकर्षणत्वमस्य(त्व) व्याख्यात पुनरुक्तप्रायमित्यास्ताम् ॥२६॥

ननु बिन्दुश्येनादयोऽलङ्कारा । तेषामियत्तालक्षणादि वस्तुव्यमित्याशङ्क्याह ।

येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति तांश्च वर्णान् निबोधत ।

इत्यादि । येऽलङ्कारा स्वरा (श्राम)मात्रारागस्वरूपोत्थापकाश्च त(ले)त्र पूर्वे (प्रयोगे) घातुवाद्य वर्णाङ्गलभ्याणादेव गम्यते । ये स्वान्ये गीतप्रयोगविषयारतान् निबोधतेति । त्रिवर्णाश्रितत्वाद्गर्णा इति टीकाकृदभ्यधात् ।

परमगुरुश्रीभद्रतुलदेवपादा मन्यन्ते । वर्णानां पदनिबन्धनत्वे तदाश्रितालङ्कारा गीतप्रयोगरहितकेवलस्वरालापमात्रगामिन इति शङ्कापदानमेव । तत्रालङ्कारताप्रतिभासस्तत्तत्स्कारजो न मुख्यः । वक्ष्यमाणा एव गीतिप्रयोगोपयोगिनो नान्ये इत्यत्र लक्ष्यदर्शनादिप्रमाणं पश्याम । श्येनादयश्च लक्षयितव्याः । प्रयोगोपयोगान्न चापत्तो ललित(ता)इति ।

तस्मादेवोऽत्रार्थः । वर्णस्व(रूप)वर्णाङ्गैर्धातुवाद्य चोभयमपि हि क्रियाविस्तारात्मकम् । जातावेकवचनम् । तस्यमयः । ये स्याम्यादयो वर्णा उच्यता यानि वर्णाङ्गानि घातुवाद्यादीनि वस्तूनि लक्ष्यन्ते तैस्य प्र(यो)ज्या । अत्र ध्रुवाप्रयोगे ये गच्छन्त्युपयुज्यन्ते तान् निबोधत स्वयमूहृष्व वर्णलक्षणं तावत् । ऊहो व्याख्यात । वर्णोऽत्र घातुवाद्यादियतस्तत्रैव व्याख्यायते । ननु कुत्राप्यविवक्षितेनैव प्रवर्तत ऊह-

१ NS ह्यादि ।

२ KSS ये तु प्रयोग NS यत्र प्रयोगे ।

१ प्रसन्नमध्यमश्चैव बिन्दु कम्पितरेचिता ।

[तारश्चैव हि मन्द्रश्च तथा तारतर पुन ।]

२ प्रह्वोलितस्तारमन्द्रो मन्द्रतार समस्तथा ॥३१॥

सनिवृत्त प्रवृत्तश्च प्रसादोऽप्याङ्ग एव च ।

३ ऊर्मि प्र(प्रे)ङ्खलोऽवलोकश्च इत्येते सबवर्णगा ॥३२॥

स्यापिवर्णाहिते^४ चैवा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

रुमशो^५ दीपितो य स्यात् प्रसन्नादि स कथ्यते ॥३३॥

व्यस्तोच्चारित एवैव प्रसन्नान्तो विधीयते ।

प्राद्यन्तयो प्रसन्नत्वात् प्रसन्नान्त इष्यते ॥३४॥

प्रसन्नमध्यो मध्ये तु^६ प्रसन्नत्वाद्बुहाहृत ।

सर्वसाम्यात् समो जय स्थितस्त्वेकस्वरोऽपि य^७ ॥३५॥

शक्तिरित्याशङ्काशमनायात्रेति । चकारेण लक्षणमपि क्तव्यमिति सूचयति । अत एवोद्दिशति प्रसन्नादिरित्यादि सबवर्णगा इत्यन्तेन । न प्रत्येक मन्त्रव्यमपि तु समुदायापेक्षमेतत् । तेन यथायोग कश्चिदेकत्र वर्णो कोऽपि द्वयोरित्यादि मन्त्रव्यम् ॥३०-३२॥

स्यापिवर्णाहिते चैवा सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ।

इति । स्यापो(ति) । यथाकचि श्येनादय प्रयोज्या इति तात्पर्यम् । तत्रालङ्कारस्वरूप-
मेवमुक्तम् । अस्मामि पूर्वग्रन्थे तु यदनुक्त तद् व्याख्यायते । दीपन तारता प्रसादो
मन्द्रता । दीप्तताम श्रावकश्रोतू(निष्ठो)विशेषो घम इत्युनक्तसम स्वरसाधारणम् ।
सामवेदे च रामसासोमे इति च यदुच्यते तदिहानुपयोगीत्यास्तामेतत् । दीपनप्रसङ्गात्
सम पदबाहुद्दिष्टोऽयत्र लक्षित । सबसाम्यात् समो जय इति । दीपनस्य सर्वत्र

१ KSS तथा प्रसन्नमध्यश्च बिन्दुकम्पितरेचिता ।

२ KSS प्रेङ्खोलितस्तथा तारमन्द्रस्तार ।

NS प्रेङ्खोलितस्तथा मन्द्रो. ।

३ KSS अवलोकस्तथा वेणुरित्येते ।

NS ऊर्मिखलोऽवलोकश्च ।

४ KSS त्व ये सबवर्णा प्रयोगिन । NS इवैतेषा सम्प्रवक्ष्यामि. ।

५ KSS वाच्यते यस्तु ।

६ NS प्रसन्न स्यात् ।

७ NS स्वरोऽपि य ।

[धादिमध्यमयो यत्र स चोमिरिति सञ्चितः ।]

^१[भृतयोऽन्या(न्या) द्वितीयस्य मृदुमध्यायता स्वरा. (स्मृताः) ॥३६॥

धायतत्त्वं मवेन्नोचे मृदुत्व तु विपर्यये ।

^२स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।

शीघ्रायते कर्णाना श्रुतीनामेव निश्चय ॥३७॥

विन्दुरेककलो ज्ञेयः कम्पितश्च कलाद्वयम् ।]

गतागतप्रवृत्तो य स प्रेङ्खोलित इष्यते^३ ॥३८॥

साम्यादिति यावत् । समस्यैव विशेषोऽनुगोतिरिति स नश्यते । स्थितस्य(स्त्वे)कस्वर-
(रो)ऽपि यत्(म इति) ।

धादिमध्यमयो यत्र स चोमिरिति सञ्चितः ।

भृतयोऽन्या द्वितीयस्य मृदुमध्यायता स्मृता ।

धायतत्त्वं मवेन्नोचे मृदुत्व तु विपर्यये ।

स्वे स्वरे मध्यमत्वं च मृदुमध्यमयोस्तथा ।

श्रुतीना निर्णयो ज्ञेयः ॥ इति ।

विकल्पमनुस्वार तमाह । गान्धारस्यैकाक्षरगतस्य नीचे ऋषभे परे धायता श्रुति-
कार्या । मध्यमे परे मृद्वी । गान्धार एव तु परतो मध्या ॥३३—३७॥

एष प्रसङ्गात्प्रमि नक्षयित्कोद्देशानुगारेण विन्दुमाह । विन्दुरेककल इति ।
एककल धायतो मृदुर्वा विपर्यासेन वर्तुलीभाव एव विन्दोर्लक्षणम् । धाचिकस्वर-
लक्षणविषयत्वेककल इत्यनोक्ता । तदेव तु रूप दीर्घस्वरनिष्ठ कम्पितम् । विन्दु-
कम्पितोभयलक्षणोपजीवित्वात् प्रेङ्खोलित लक्षयति । गतागतप्रवृत्तो य स प्रेङ्खोलित
इति । विन्दुकम्पितान्बोसनादित्यर्थं । भृद्भायतगमनाम्मासादित्येके ।

१. KSS. विन्दुरेककलस्तार । स्पृष्टा तु पुनरागत ॥ स्यान्निवृत्तप्रवृत्तस्य वन्न
गत्वा समागत ॥ धञ्जीवितलयो यश्च स वेणु परिकीर्तित ॥ कण्ठे
निरुद्धपवन कुहरो नाम जायते ॥ त्रिकला कम्पनात् तद्द् रेचिताब्धः
धारोगत ॥ उरोमत कम्पित स्यात् कम्पनात् कलात्रयम् ॥
२. NS स्वस्वरे मध्यमत्वं च श्रुतीनामेव निर्णयं । शीघ्रायते कर्णाना मृदुमध्या-
मयोस्तथा ।
३. KSS. उष्यते ।

१ यस्तु कण्ठे स्वरोऽथः स्यात् स तु तारः प्रकीर्तितः ।
उरोगतस्तथा मन्द्रो मूर्ध्नि तारतरस्तथा^२ ॥३६॥

क्रमागतस्तु यस्तारः षष्ठः षष्ठम एव वा ।
तारमन्द्रप्रसन्नस्तु^३ ज्ञेयो मन्द्रगतः स च ॥४०॥

लङ्घयित्वा^४ परान् मन्द्रात् परां(त्) तारगति गतः ।
मन्द्रतारप्रसन्नस्तु विज्ञेयो ह्यबरोहणात् ॥४१॥

प्रसन्नान्तः स्वरो यत्र प्रसादः स तु सजितः ।
अपाङ्गकिस्तु विज्ञेयो स्वराणामथ सञ्चरात् ॥४२॥

कहसिद्धव्यापक लक्षणोपयोगितावद्रूप वक्तव्यमित्याशयेन तारमन्द्रतारतराणां लक्षणमाह । यस्तु कण्ठे स तार उरसि मन्द्रोमूर्ध्नि तारतर इति ॥३६॥

एतरित्रतययोजनेनान्येऽप्यलङ्कारा ऊहित शक्या उद्दिष्टा इत्याशयेनाह । क्रमागतस्तु यस्तारः षष्ठः षष्ठम एव वा । तारमन्द्रप्रसन्नस्त्विति । न चायमप्युद्दिष्टो मन्सव्य इत्याह । ज्ञेयो मन्द्रगतः स चेति । मन्द्रशब्दोद्दिष्टोऽयमिति यावत् । ऋष-मस्तारषड्जस्ततो निषादस्तत घड्जर्षभ षड्चमो वा गान्धारः । एकमन्ये ॥४०॥

मन्द्रतारसमशब्देन तु य उद्दिष्टो मन्तारप्रसन्नस्त लक्षयति ।

लङ्घयित्वा परान् मन्द्रात् परास्तारगति गतः ।

इति ॥४१॥

एतदलङ्कारद्वयेनान्वोक्तत्वात् त(स)न्निवृत्तप्रवृत्तस्य लक्षणमूहित शक्यत इत्या-शयेन तदुल्लङ्घ्य प्रसारं लक्षयति । प्रसन्नान्त स्वरो यत्र प्रसादः स त्विति । आदौ स्वरस्य भर्त्सनरोधनदीपनवेदनकम्पनबलनलयनयनस्फुरणघमि मरणादि यथायोग विद्यायान्ते दीप्तायतादिस्वरश्रुतिविशेष एव विश्राण्ते प्रसादावपाङ्गं लक्षयति ।

अपाङ्गकिस्तु विज्ञेयो स्वराणामथ सञ्चरात् ।

इति । यथाऽपाङ्गनिरीक्षणमन्यैर्न लक्ष्यते तद्वद् यद्भ्रमणवैचित्र्येण दुरवधारस्वरूप-सोऽपाङ्गिकः । तथाविधप्रयोगेऽन्तर्भावे यदा विश्रान्तिविभ्रममयादन्तरबीक्षित लौकिक इति प्रहावापाङ्गान्या सम जनित इति पृथग् लक्षित ॥४२॥

१. KSS यस्य कण्ठे स्वरोऽप्रस्तात् । NS यस्य कण्ठे स्वरोऽय स्यात् ।

२. KSS तारतर स्मृत । NS मन्द्रप्रचरित ।

३. NS. प्रसन्नेषु ज्ञेयो मन्द्रगतस्य च (KSS मन्द्रगतस्तु स) ।

४. NS मन्दात् परा । KSS मन्दात् क्रमात् ।

५. KSS ज्ञेयो ह्यारोहणात् बुधै । इतोऽप्ये वल्लोकत्रयस्थाने "एक स्वरादि" इत्यादि एकविंशतल्लोका अधिका तत्रैव दृश्यन्ते ।

रेचितः शिरसि ज्ञेय कम्पित तु (तश्च) कलात्रयम् ।

कण्ठे निरुद्धपवन कुहरो नाम जायते ॥४३॥

एवमुद्दिष्टा लक्षिता धलशूरा ऊहसिद्धये । तत्र दीप्तायतादि म द्रतारादिक
वा कम्पादिस्थानभेदनिरोधनतीदनादि कालदीर्घत्वादुद्दिष्टधर्मं धमशूराश्रित त्विय-
दिति तत्र दीप्ताद्युक्तमन्यत् प्रदर्शयितुमाह ।

रेचितः शिरसि ज्ञेय कम्पितश्च कलात्रयम् ।

कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ।

इति । तत्स्वाति (एव त्रि)श्रुतेरेव कम्पितमिच्छत (न्त) कलात्रयमिति
श्रुतित्रय व्याचक्षते । अग्रे तु चतु श्रुतेरेव श्रुतित्रये कम्पन कार्यमिरयाद् । इतरे
तु सर्वस्वरविषय कम्पनमिच्छन्ति । कलात्र न श्रुति । अपि तु कालकला । तत्र
त्रित्वोपादान परप्रकर्षमूचनाय सामर्थ्याच्च । उरसि कम्पनात् कम्पिणी लक्ष्यत
इत्याह । (कण्ठे निरुद्धपवन इति) । एते च शरीरे प्राधान्येन लक्ष्यन्ते । धातुबाध
तु बीणायामित्याशयेन भेदेनाभिधानम् । वस्तुतस्तूभयत्रापि सर्वं तस्य योजनमिति
लक्षणं निपुणमतीना मत इत्य. .. मय भरतप्र-ये तु सञ्जात एवेति मन्तव्यम् ।
टीकाकृद्भिस्तु सर्वाशिवमताविष-यान्तरानिहित त्रयस्त्रिंशद्विमे प्रोक्षता धमशूरा
इत्यादि तन्म लिखितम् । ग्रन्थान्तरपरिवर्तनं धनिष्टप्रमङ्गात् । शीवायुप्रोक्तादि
तु स्वपुत्रमतभारवमता (नारदीयशिक्षा)र्जुनमताविषु श्रीसहिता न्योन्यदर्शनाद्
द्वियल्लिखनीयम् । न चापि किञ्चित् । तेन (न) किञ्चित् प्रयोजनम् । वर्णस्यः
सर्वेषु सिद्धिरिति ह्युक्तं प्राक् । ये तु लक्ष्ये लक्ष्यन्ते तस्मिन् पठमानम् (पठयते) ।

ध्वरोहारोहकृतो वैष्णु पञ्चकल कृमात् ।

यथा-निधधनि रिसस्रिपसनिनिसा ।

एकस्वरेऽध्वरोहात् प्रस्तारोऽन्यथा प्रसादस्तु ।

यथा—सगारिगागधपमधपनिगमा— प्रस्तारः ।

सधानिधापसापधामरिगसा— प्रसाद ।

तमनन्तरस्वरी द्वौ (बिबर)त्युदाहितस्तथा द्विकलः ।

धारोहत्येककलोऽसौ ॥

विधूतस्तु एकस्मिन् लघुवर्णं स्वरबा(द)यमितिता(ते) लघुपरिमाणे प्रयुज्यते । तत्र च
द्वयो स्वरयो शीघ्रकालोच्चारणेन सकल पद प्रयुज्यते । पुनस्तदुपरितनात् स्वरध्वये ।
एवमेवान्ये । कालकलाविधूत स्वररूपविधूतनात् ।

बीर्वाशिरमारोहे तदनन्तरस्वर कलान्तरयोः ।

कम्पो प्रसन्नरूपो (ज्ञेय)पुनर्गात्रवर्णोयम् ॥

ससरिसासससस्रारि— इत्येव दीर्घमक्षर पञ्चगत प्रयुञ्जीत । इति गान्धर्वः ॥४३॥

एवमेते त्वलङ्कारा विज्ञेया वर्णसश्रयाः ।

अथ गीतो प्रवक्ष्यामि छन्दोऽक्षरसमन्विता ॥४४॥

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।

अविमूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥४५॥

^१प्रथमा मागधी ज्ञेया द्वितीया चाधभागधी ।

सम्माधिता तृतीया तु चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥४६॥

त्रिनिवृत्त(त्ति)प्रगीता या गीति सा मागधी स्मृता ।

अर्धतः सन्निवृत्ता च विज्ञेया ह्यधभागधी ॥४७॥

एवमलङ्कारा व्याख्याता । अथ तानुपसहरन् यत्र तेषामुपयोगस्ता गीति सूचयति । एवमेते इति । अथ गीतिरिति च । वर्णसश्रया इति च वर्णानुक्रान्त्या गीतीनामन्तरेणैतेऽलङ्काराः प्रतिपद(द) जन्मना(ना) न वक्तुं शक्या इति भावः । गीतिसन्धेन स्वराणां पदानां च य परस्परमाश्रयाश्रयिभाव सा पृथग् गीति । ननु गीतिवर्णरूपैवेति पुन कस्मादभिधानमित्याशङ्क्याह । छन्दोऽक्षरसमन्विता इति । पदाश्रया गीतिवर्ण इत्युक्तम् । पञ्च च प्रवृत्तनिवृत्तच्छन्दोमय गद्यरूप चाक्षरात्मकम् । तत्र यथा सम्यग् ग(गी)तयो भवन्तीति गीतीना (लक्षण) तथा वक्ष्यामीति यावत् ॥४४॥

अथालङ्काराणामुपयोगमाह ।

शशिना रहितेव निशा विजलेव नदी लता विपुष्पेव ।

अविमूषितेव च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥

इति । कश्चिदलङ्कारो वर्णमुज्ज्वलयति कश्चित् सूत्रयति कश्चित् स(सु)विकासयति कश्चित् रञ्जयतीति इष्टान्तचतुष्केण सूचिता(तम्) ॥४५॥

गीतिरहितेति प्रथमा मागधीत्यादिना । तत्र यतिकालविभागेन वर्णालङ्कारनियमेन तथेयानक्रियाविशेषो गीतिरिति सामान्यलक्षणम् ॥४६॥

तत्रार्था क्रमेण विशेषलक्षणान्याह । सन्नि(त्रिनि)वृत्तिप्रगीता या गीतिः सा मागधीति । या पदानां निवृत्तिरावृत्तिस्तया प्रकृष्ट वितत गीत शानक्रिया यस्या सा गीतिः । विशेषसामान्यभावेन पत्ति(वृत्ति)पदार्थोऽस्य च विभागः । एतदुक्तम् । देवमिति पदं गीत्वा प्रथमकला निर्वाह्य विलम्बितेन लयेन यदा द्वितीया कला मध्यमकलेन देवमिति (त्ये)तेन पदेन शर्वमिति शब्दसहितेन गायति ततोऽपि तृतीया कला द्रुतकलेन देव शर्वमिति पदद्वयेन च वन्दे शर्वमिति पदान्तरसहितेन निर्वाहयति तत

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाक्ष्य. च विज्ञेया नित्य लघ्वक्षरान्विता ॥४८॥

एव देव इत्ययं शब्द कलात्रयव्यापनात् त्रिनिवृत्तिनिर्वाह एव । एव शर्वमित्यादयोऽ-
प्युत्तरोत्तरकलाव्यापिनस्तदा मागधीनि गीति । मगधेषु तथा गाननिर्वाहोऽलम्भात् ।
यदाह । विदमर्षिषु दृष्टत्वात् ममाख्या इति । उदाहरणम् । समाससत्ता मास सम
सप्तम समसरिरोति । अर्चत इति । परस्य सम्बन्धव्यवंपदाद्यदावतंस्तदाऽर्धमागधीति ।
न चात्र पादार्धं प्रवृत्तौ निवर्तनहेतुमन्तः । यत सामश्रेदे गीतप्रधाने घातृतिष्वर्धो
नाद्रिपते । एवमादि तु जातश्रेयसमिति (सामवेदसंहिता ११३११) हि अत्र
जातश्रेयस्यन्तमातृतिर्यन्तरस्मरस्या गीत्वा तदेवसमिति गीयते । तत्र जातवेदसमिति
पदस्य बहुवचनार्धमङ्गो भवत्यपि । अन्ये तु त्रिनिवृत्तिप्रवृत्तेति मागध्या लक्षण
पठन्तोऽर्धमागध्या सनदावृत्ति व्याचक्षणा अर्धं मञ्जनमपि परिहरन्ति ॥४७॥

एव निवृत्तिहृती द्वी गीतिभेदावभिधाय निवृत्तिहीनमपि गीतिद्वय लक्षयितु-
माह ।

सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।

पृथुलाक्ष्या च विज्ञेया नित्य लघ्वक्षरान्विता ॥

इति च । नित्यशब्द आभीक्ष्यवाची । उभयत्रापि सम्बन्धनीयस्तेन बाहुल्यतो यत्र
गुरुणि । सम्भावित सङ्क्षिप्त पदाना भावाना यत्रेति । लघुप्रायस्ते तु पृथुला ।
मृपस्त्वात् पदप्रामस्य ॥४८॥

ननु कुत्र का गीति प्रयोज्येत्याशङ्क्याह ।

एतास्तु गीतयो शेषा ध्रुवायोग विनेव हि ॥

इति । ध्रुवाश्रयो योगस्तद्वर्जमेता गीतयो मागधर्व एव प्रयोज्या न तु गान इति
तात्पर्यम् । मागध्वर्धमागधयो सामनामध्रुवास्तु (सु) प्रयोजितौ(ते) । सम्भाविता-
पृथुले... ..तेनापसारित्वेनेतद्ध्रुवासु हि कर्णरीडादिम(रसा)नुसारेण गुत्तलघ्वक्षर-
विनियोगो गीतिषु यद्येष्टमेवेति विशेष । अत एव विनियोगवर्जमि(भ० ना० २६-

१. NS लघ्वक्षरकृता या तु पृथुला सा प्रकीर्तिता । KSS लघ्वक्षरकृतोनित्या
पृथुला सम्प्रकीर्तिता ।

एतास्तु गीतयो ज्ञेया ^१ध्रुवायोग विनैव हि ।

^२[गान्धव एव योज्यास्तु नित्य गानप्रयोक्तृभि] ॥४६॥

[^३गीतयो गदिता सम्पग धातूश्चैव निबोधत ।]

विस्तार-करणश्च स्यादाविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।

चत्वारो घातयो ज्ञेया ^४वादित्रकरणाभ्या ॥५०॥

४६)त्युक्तम् हिद्यस्मात् गीतय एव गदिता न त्वसा विषयविशेष उक्त ॥४६॥

अस्य गीत्यशे भेदमाह । यद यंलक्षण गीतीनामुक्त तन् मह्य न दधितमिति तथा हि । यदन्वैलक्षिता ।

द्विगुरुद्विनिवृत्ता च चित्रे गीतिस्तु मागधी ।

सयुप्तगता चंभ तवर्षे चार्धमागधी ॥ (वृहद्देशी मतङ्ग १७७)

सम्भाविता (पृथुला च) यथाक्रम चतसृभिर्द्वादशभिश्च मात्राभि प्रयोगादिति । अथ मागधिद्वि (धी द्वि) कलचतुष्कलप्रयोगयोस्त्विति । एतच्च लक्षण(विरुद्ध न)स्फुटमेव व्याप्नुयात् । नान्वर्षैतदनुसारेणापत्रापि योजना तथापि मार्गोपयुक्त भवति तद्गीति वैचित्र्यमिति । यस्मात्स्वासा मागभेदाभिधान तस्माद्युक्त सम्यगिति ।

एवमलङ्कारप्रसङ्गेन गीतय उक्ता । अलङ्कारानन्तर च दारव्या कृता उदिष्टालङ्कारा सन्धातव्या इति घातुम्यश्च दारव्या वा लक्ष्यमाणशोभातिशये अन्यो (न्ये) वैचित्र्योपजीवनेन शारीर्यामप्यलङ्कारा शक्ययोजना इत्यभिप्रायेणाह । घातूश्चैव निबोधयेति । अकारेणालङ्कारत्वमप्येतेषा समुच्चिनोति । एषकारेण चतुष्प्रहरण त्रिप्रहरणमङ्गुलीना विभागो द्व वृत्ती समलेखा चित्रलेखेत्यादिक विशान्विलाचार्यप्रोक्त सर्वेषैव ध्रुवगानज्ञानवैकल्योपयोगान् मया नोक्तमिति सूचयति । दधत्यलष्ट विशिष्ट लष्ट रक्ति च तरन्ति धारयन्ति च वीणावाद्यस्वरूप मिति घातव । प्रहारविशेषजन्या स्वरा । तसमुदायोऽपि अन्यशकल्पमानो घातु । तत्रोद्देशमाह । विस्तार इत्यादि । वाद्यतेऽनेनेति वादित्रमङ्गुलीकोलादि । तस्य तत् करण प्रयत्नम् (त्न) । तदाश्रया प्रहारविशेषजन्या इति यावत् । अथेन सामान्यलक्षण घातूनामुक्तम् ॥५०॥

१ NS ध्रुवयोग ।

२ NS does not read

३ KSS does not read

४ NS घात...।

सङ्घातजोऽथ (जश्च) समघायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धकृत ।^१

त्रेयश्चतुष्प्रकारो घातुविस्तारसज्ञश्च ॥५१॥

^२विधयस्तु (श्च) स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।

सङ्घातसमवाधौ तु विज्ञेयो तौ द्विकत्रिकौ ॥५२॥

पूर्वश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविध स्मृत ।

करणानां विशेषेण ^३विज्ञेयो तौ पृथक् पृथक् ॥५३॥

तत्र हि विस्तारघातोश्चतुदशविधत्व निरूपयिष्यते । भेदान्तर्गतभेदचतुष्टय तावद्वजारयन् सावर्ण्यनिबन्धनमुद्दिशति । सङ्घातजा (ज)श्चेति ॥५१॥

तत्र विस्तारजो नाम भेदो य उक्तस्तस्य भेदान्तरभावेन मितवक्तव्यतया प्रथम विशेषलक्षणमाह ।

विधयश्च स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तार एव च ।

इति । चकार स्वदृत्तत्वमेवकारोऽनुबन्धता सूचयति ।

तद्वचनं । विस्तारो नाम यो विस्तार एव । विस्तोर्गुणत्वमेवास्य लक्षणमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति । घनेकोऽपि स्वरप्रकरणे यथा पृथगनुपलक्ष्यमाणविभागो-
विश्रान्तस्थानभूतपर्यन्तिकस्वररूप (पमेको)दुर्बलतरौ भवन्निचित्रवचनान्तरेणैव विनि-
र्भासमानसूत्रत्व (स्वरत्व)विकीर्णस्तथासौ । अन्यत्र स एव विस्तार उक्त । तस्य च ये
विधयो भेदास्तेषु पूर्वमुक्ता भलङ्कारनिरूपणावसरे विचित्रप्रकारा सन्दिशिता इति
यावत् ।

अन्ये तु भग्यन्ते पूर्वमुक्ता स्वरास्त एव । तेषां विधयो भेदा स्वरान्तरोप
योगादेकविस्तारवाच्या इति । द्विकत्रिकाविति ॥५२॥

(सङ्घातजस्तूत्तरभेदद्वयेन) चतुर्धा । अन्वस्त्रिक सोऽऽघा । तदा वा पूर्वं
चतुर्विध इति द्विकत्रिकौ द्वे तुल्ये किं कृतौ दोत्तरभेद इत्याह ।

करणानां विशेषेण विज्ञेयो तौ पृथक् पृथक् ।

इति । क्रियाविशेषादवान्तरभेदा इति यावत् ॥५३॥

स च विशेषो हस्तस्व (स्य)नन्त्रीभेदादित्यागयेनाह । अघश्चोर्ध्वं चेति । नात्र
विकृतमौत्तराधर्मम् । किन्तु शरीरे यावदधरोत्तरजो मन्द्रभारस्वरो बीणायामधरोत्त-

१ KSS अनुबन्धश्च ।

२ KSS विधयस्तु स्मृतस्तस्य ।

३. NS विज्ञेयो वै । KSS विधयश्चैव ।

अथश्चोर्ध्वं च विज्ञेयावधरोत्तरजो स्वरो ।
सङ्घातजो दिधिस्त्वेष विज्ञेयो वादनं प्रति ॥१५॥

^१द्विषत्तरो द्विरधरस्त्वधरादिश्चोत्तरावसानश्च ।
ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ॥१५॥

समवायजस्तथा स्यात् त्रिरुत्तरस्त्रिरधरश्च^२ विज्ञेयः ।

^३द्विरधरोत्तरा(रो)धरान्तौ(द्यो)द्विरधरश्चो(रोऽथो)त्तरविरामश्च ॥१६॥

रजौ । यथाह बत्तिल । बोणायामा त्वधरोत्तर (दत्तिलम् । ६) इति । एवमधरोत्तर-
स्वरूपमभिधाय तत्कृतसङ्घातजस्य भेदचतुष्क सूत्रयति सङ्घातज इति । विधिने(र्ध्वं)व
इति । एव इति ॥१५॥

आर्यंया वक्ष्यमाणं तदाह ।

द्विषत्तरो द्विरधरस्त्वधर(रादि)श्चोत्तरावसानश्च ।

ज्ञेयस्तथोत्तरादिः पुनरप्यधरावसानश्च ।

पुन दाभेनाभ्यावृत्या प्रयोगे ह्युच्यता भवतीति सूचयति ॥१५॥ इति ।

अथ समवायस्य भेदाष्टक्याह । समवायजस्तथा स्या(दिति) । तथाऽऽवृत्या
यावद् द्विरधरश्च विज्ञेय । स द्विरधरोत्तररोधराश्च^१ । अथेत्यानन्तर्यंवाचिना सह
समागम । द्विषत्तरे उत्तरो यत्रेति । द्विरधरश्चान्त(रोधोत्त)रविरामश्च । उत्तरमुखो
द्विरधरादि । द्विषत्तरेण (द)ना द्विषठा ष्युत्क्रमेणोत्तरावसाने तु यत्रेति प्राग्-
बहुव्रीहि ।

मध्योत्तरो द्विरधर (रो) द्विषत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ।

समवायी विषयो रूढोऽनेक इति त्रिक समवाय उक्त । द्विरुस्तु सङ्घात इति
॥१६-१७॥

अथानुबन्धमाह ।

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो ध्याससमासाच्च नियतमेषां हि ।

इति । ध्यासो भेदाना मिश्रत्वेन प्रयोग । तस्य पुनरपि सक्त समूहनापीडन न(निय)-
त(तम्) एषाविति । स्वभेदपरभेदनिष्ठानामित्यर्थ । अनुबन्ध्यते मिश्रीक्रियते भावो
यत्रेत्यनुबन्धः । एवमुपसहरति । एष चतुर्धनविधो विस्तारो चातुरिति । एको

१ KSS, NS द्वावुत्तरो ।

२ NS त्रिरुत्तरधश्च ।

३ NS द्विरधोत्तरा .। KSS द्व्यधरोत्तरावसानो द्विषत्तरस्त्वाधरान्तस्तु ।

१ उत्तरमुखो द्विरधरो द्विरुत्तरावसानश्च ।
मध्योत्तरो द्विरधरो द्विरुत्तरोऽप्यधरमध्यश्च ॥५७॥

अनुबन्धस्तु ज्ञेयो व्याप्तसमासाच्च नियतमेयां हि ।
एवं अनुबन्धविधौ विस्तारो घातुराख्यातः ॥५८॥

रिमिनोच्चयनोरिमितो(ता) ह्लाद(द्यः)स्तु तथानुबन्धः स्यात् ।
पञ्चविधो विज्ञेयो शोणावाद्ये करणघातुः ॥५९॥

२ त्रिकपञ्चसप्तनवकर्मपाकमं संप्रुतो भवेद्वाद्ये ।
सर्वेरनुबन्धकृतं गृह्यन्ते स्यात् करणघातुः ॥६०॥

३ क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(र्णोऽ)नुबन्धसंज्ञितश्चैव ।
प्राविद्धौ विष्टेयो घातुर्वै पञ्चविध एव ॥६१॥

विस्तारः सङ्घातश्चतुर्धा समवायोऽष्टधाऽनुबन्धश्चैक एव । एव विस्तीर्णभेदयोगादु-
दात्तानहृदयविस्तारणाच्च विस्तारघातुः ॥५८॥

अथ करणघातुभेदान् पञ्चोद्दिशति—

रिमिनोच्चयनोरिटि(रिमि)तो(ता) ह्लादश्च(द्यस्तु) स्यात्तथाऽनुबन्ध
(तथाऽनुबन्धः स्यात्) ॥

इति ॥५९॥

एषा क्रमेण लक्षणमाह । त्रिकपञ्चसप्तनवकर्मरिति । आदौ द्वौ प्रहारी सधू
तृतीयो गुरुरिति रिमितः । पञ्चम इत्युच्चयः(च्चयः) । सप्तन इति नीर(रि)मितः ।
नवमो गुरुरये लघव । ह्लाद्यो लङ्घ्य इति । एतद्भेदानुबन्धनादनुबन्धः इति ।
पञ्चधा क्रियाबाहुल्यात् करणघातुः ॥६०॥

प्रवाविद्धघातुभेदान् पञ्चाह ।

क्षेपः प्लुतोऽतिपातोऽतिकीर्णम(र्णोऽ)नुबन्धसंज्ञितश्चैव ।

इति ॥६१॥

एषा लक्षणमाह—

द्वित्रं(स्त्रि)श्चतुष्कनवकं प्रहारं क्रमशः कृतं ।

१. NS द्विरुत्तरावसानोऽधराद्विरुत्तरमुखो द्विरधरश्च । KSS varies

२. KSS त्रिकपञ्चसप्तकनवकर्मपाकमं विहितं ।

३. KSS. NS. varies.

४. KSS. वाद्यप्रयोगे तु ।

५ द्वित्रिवचतुष्कनवकैः प्रहारैः क्रमशः कृतेः ।
 षाविद्धघातुविज्ञेय सानुबन्धविभूषितः ॥६२॥
 ५ व्यञ्जनघातोः पुष्पं कलतलनिष्कोटितं तथोद्भू(म्)ष्टम् ।
 रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं त्रिन्दुरवमृष्टम् ॥६३॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठसंपुक्तं पुष्पमित्यमिसंज्ञितम् ।
 षड्गुष्ठान्यां सम तन्वयोः स्पर्शनं यत् कलं तु तत् ॥६४॥
 वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।
 सख्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु निष्कोटितमिहोच्यते ॥६५॥

इति । क्रम(श) इति । लघुरिति द्विक लघुश्चतुर्लघुरित्येके । एव यावन्नवकः । धन्ये
 तु क्रमशब्दलक्षणलक्षणालपुसञ्चयरूपत्वमेव प्रहाराणा मन्यन्ते । लघुत्वप्रहारत्वादेव
 भास(त) षाविद्धघातु ॥६२॥

अथ व्यञ्जनघातो सप्त(तोदंश)भेदानाह ।
 व्यञ्जनघातो(तो.) पुष्पं कर(ल)तर(ल)निष्कोटितं तथोन्मृष्टम् ।
 रेफोऽनुबन्धसंज्ञोऽनुस्वनितं त्रिन्दुरवमृष्टम् ॥

इति ॥६३॥

एतान् क्रमेण लक्षयति । कनिष्ठाङ्गुष्ठसंपुक्तं पुष्पमिति । त्रि (षत्र)
 विशेषाभावेऽप्यङ्गुष्ठी । तेन क्रममे(रेण) वैकस्या तन्वया प्रहारत्रयात् पुष्पम् । यद्योक्तं
 भट्टमातृगुप्तेन ।

पुष्पं च जनयत्येको मूय स्पर्शात् स्वरान्वितः ।

इति । षड्गुष्ठान्याः सम तन्वयो तु (न्वयोस्तु) जानास्थानस्वर(रा) तन्त्रीद्वय (ये)
 पुष्पञ्जन्या । षड्गुष्ठद्वयेनेत्यर्थं ॥६४॥

वामेन पीडनं कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तले ।

वामेनाङ्गुष्ठेन त नी पीडापत्वा दक्षिणेन हत्यादिति तलम् । सख्याङ्गुष्ठप्रहारस्तु
 निष्कोटितम् । ऊर्ध्वावरहनेन कुटिलोऽयं प्रहार इति निर्वचनबलादित्युपगच्छ्यायाः
 ॥६५॥

प्रहारो वामनजंन्या तु तनु (ङ्)मृ(म्)ष्टम् । तन्वया तथा प्रहरणयोयावना-
 हतत्राय मधुरस्वरत्रय तन्त्रीषु मार्जनामानमेव भवतीत्युन्मृष्टम् । सर्वाङ्गुलिसम्या-

१ KSS. द्वित्रिवचतुष्कनवकैः प्रकारैः । इतोऽप्ये काशीसीरिज पुस्तके पाठक्रमो भिद्यते ।

प्रहारो वामतर्ज्या उद्धृष्टमिति सञ्ज्ञितम् ।
 सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपो रेफ इत्यभिसञ्ज्ञित ॥६६॥
 तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितमुच्यते ।
 गुर्वक्षरकृता तन्त्री बिन्दुरित्यभिसञ्ज्ञित ॥६७॥
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाम्ना तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।
 तन्त्रीषु त्रिप्रहार चाप्यवमृष्ट प्रकीर्तितम् ॥६८॥
 श्याससमासादेषामनुबन्ध सार्वधातुको ज्ञेयः ।
 इति दशविध प्रयोज्यो बीणायां व्यञ्जनो धातुः ॥६९॥
 इत्यत्र (त्येते) धातव प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणांविताः ।
 तिसृणामपि वृत्तीनां येषु वाचं प्रतिष्ठितम् ॥७०॥

क्षेपादकः । सर्वाभिनङ्गुलिभिरेकस्वरतादय पर्यायेण विचित्र । एकत्र विभ्रान्ति ।
 रेफविस्तारे नन्दे(त्वे)ते(रा इ)ति विशेष ॥६६॥

तलस्थानेऽधस्तन्त्रीणामनुस्वनितम् । तलनिष्पत्ती सत्यां तदवच्छिन्नेऽवम-
 (न) तस्त्रि (तन्त्री) प्रहारपरम्परे(रा)ऽनुस्वनितम् । गुर्वक्षरकृता तन्त्री बिन्दुः ।
 र्वक्षरो बिलम्बितकाल एकस्थामेव तन्त्र्या प्रहार इत्यर्थः ॥६७॥

कनिष्ठाङ्गुष्ठकाम्ना तु दक्षिणाभ्यामधोमुखम् ।

तन्त्रीषु त्रिप्रहार चाप्यवमृष्टम् । इति ।

त्रिषु स्थानेष्वेकस्वरतन्त्रीत्रय प्रत्येक कनिष्ठाङ्गुष्ठद्वयेनाधोगत कृत्वा हन्यादित्यव
 मृष्टम् ॥६८॥

श्याससमासादेषामनुबन्ध इति स्पष्टम् । ननु सार्वधातुको ज्ञेय इति
 किमनेन । प्रतिधातुनिरूप(ण)नोऽप्यनुबन्ध सम्यक् । स तु प्रातिपदिकधातुभेद-
 मिश्रणात्मा दक्षित । अनेन तुल्य अ(त्योऽ)न्यधातुगतान्य(न)पि भेदान् धात्वन्तर-
 भेदनिधीकृत्य प्रयोज्या(ज्ज) इति कथ्यते । सर्वेषु धातुषु भव इति (सार्वधातुक)
 ॥६९॥

उपसहरति । इत्येत इति । लक्षणांविता इति । शास्त्रोक्तनयाऽदृष्टोपयोगि-
 नोऽपीत्यर्थः । अशास्त्रांविता हि तन्त्रीवाद्यभेदा कियन्तो गण्यन्ते तेषु चैतत्पद
 एवाश्रयता भवगन्तव्या । तिसृणां लक्ष्यमाणानां वृत्तीनां सम्बन्धेन वृत्तिगत
 यत्किञ्चिद्वाद्य बीणावाद्यादयद् विपर्ययकालानुबीणादि सरिकारावणहस्तादिगत
 ततवाद्यादयदपि चावनदवाद्यजात तद्येषु धातुषु भेदेषु विभ्रान्तम् । एतत् प्रकृतिक हि

तिलस्तु वृत्तयश्चित्रादक्षिणावृत्तिसजिताः ।

षाद्यगीतोभयगुणा निर्दिष्टास्ता यथाक्रमम् ॥७१॥

१ [तिलो गीतिवृत्तयः प्राधान्येन प्राह्याः । चित्रा वृत्तिर्वक्षिणा चेति । तासां तासगीतिलयतिनागंप्राधान्यानि यथास्व व्यञ्जकानि भवन्ति । तत्र चित्रायां सङ्क्षिप्तवाद्यतालद्रुतलयसमायतिरनागतग्रहाणां प्राधान्यम् । तथा वृत्ती गीतवा-
द्वित्रद्विकलतालमध्यलयलोतोगतायति सनग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् । दक्षिणायां गीति-
घतुःकलनालत्रिलम्बितलयगोपुच्छायत्य(ति १५)तीतग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

सर्वासामेव वृत्तीनां सतिताद्यास्तु^२ जातयः ।

धातुभिः सह^३ समुक्ता भवन्ति गुणवत्तरा ॥७२॥

सर्ववाद्यानाम् । तच्च पुष्कराध्याये (अ० ३४) वक्ष्यते । धातव इति प्रोक्ता एवं
सतिता इति सम्बन्ध ॥७०॥

उक्ता वृत्ति निरूपयति । तिलस्तु वृत्तय इति । वृत्तिर्गुणप्रधानभावात्मा
व्यवहार इति सामान्यलक्षणम् । ततवाद्यप्राधान्ये गीतगुणतेति चित्रा वृत्तिः । गीत-
मुख्येऽपेक्षताविरहित हि वाद्य यथाविधि वैचित्र्यचर्चित क्रियते । एतद्विपर्ययस्तु
दक्षिणा वृत्तिः । गीत हि विशिष्ट(ष्ट)स्थानीय प्रधान तदनुकूलश्चाय व्यवहारः ।
यत्र सममेव द्वयोर्व्यवहारस्तत्र साम्येन वर्तनाद् वृत्तिर्नाम । वृत्तिसजितशब्दस्याव-
माशय । वृत्तिरिति सामान्ये विशेषे च प्रमुक्तोऽत्र । ब्राह्मणाख्या ब्राह्मण इति यथा ।
गुणशब्दोऽत्रोत्कर्षवाची न त्वप्रधानवाची तेन वाद्यस्य गीतस्य च गुण उत्कर्षो यत्र
प्राधान्यमिति यावत् । तथा च दत्तिसाधार्यं ।

दक्षिणावृत्तिचित्राश्च वृत्तयस्तास्वर्यं विधिः ।

प्रधान गीतमुभय वाद्य चेति यथाक्रमम् ॥ इति ।

(दत्तिसम्-४३)

अन्ये तु भग्यन्ते । द्रुतमध्यविलम्बितारमक यत्कालत्रयमान तदेवानेन विशेषे-
णोक्तं वृत्तित्रयम् । तच्च स्वरगती(तमु)पदिष्टस्वरमनेन विलोपेणाहेति आवापादि-
योगो हि तालो मुख्यतया । तथाह । आसारितोपर(व)हनमद्यता [(तेष्वादावाकार-
णानि) भत ना० ३१ १०३] तालादि । तत्र मुख्यया ध्रुवादेरेव नियमिता गान-

१. NS does not read.

२. NS. सभक्ता ।

[^१ एतेषां घातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
 स्वात् स्वाबुदात्तललितरिमितघनसज्ञाश्चतस्रस्तु ॥७३॥
 तत्रोदात्ता विस्तारघातुविषया ह्युदात्तत्वात् ।
 ललिता व्यञ्जनघातोर्ललितत्वादेव सम्प्रयोक्तव्या ॥७४॥
 घ्राविद्धघातुविषया रिमिता लघुसञ्चयाद् विनिर्दिष्टा ।
 करणविषया च घनसज्ञा गुरुलघुसञ्चयात् स्यात् ॥७५॥

मिति च वक्ष्यते । न चात्रापि सम्भव इति च तत एवेति च तालविषावुपदेक्ष्यमाणान्
 मार्गत्रयादिद वि(भि)द्यत इत्यनमतिप्रसङ्गेन ॥७१॥

ननु कस्मादादौ चत्वारो घातव (अ० ना० २६५०) इति निरूपिते रेवा
 चतुर्दश पञ्चदशेति भेदा निरूपिता । त(क)स्मान् मूलत एव चतुर्वि(स्त्रि)शद्व्यतव
 इति नोक्तमि वाशङ्क्यावा-^१रजातिविभाग तावद्भेदानुगतपरिष्कारान्तर तेन दर्शयित्त
 सर्वासामेवेति । सर्वासा वृत्तीना सम्बन्धिन । ता शुद्धा । न तु सर्वे चतुर्वि(स्त्रि)
 शदपि । एवकारो यथासङ्ख्यमतसम्भाव्यमे(ए)व । तेषां तुमिस्त्रयद्वय सम्भूय
 ललिता जायन्ते सपुत्रता सम्बद्धा भवन्ति । गुणवत्तरा इति । व्यञ्जनघातावप्या-
 विद्धत्व वचचिदस्ति तथापि ललिताप्रधानमेव । अन्यत्राप्यप्यदिति यावत् । बीणावाच्ये
 सौकुमार्यं प्रज्ञानमिति पश्चानिन्शेषे व्यञ्जनघातुनिर्दिष्टापि ललिता जातिरिहादावुक्ता
 ॥७२॥

ननु कुत्र घातो का जातिरिति वाच्यम् । किञ्चेकैकत्र घातुभेदे साहित्याद्य-
 भिव्यक्तिरस्ति । तत् कथमिमा जातय इत्याशङ्क्याह ।

एतेषां घातूनां समवायाज्जातयस्तु जायन्ते ।
 स्वात् स्वाबुदात्तललितरिमितघनसज्ञाश्चतस्रस्तु ॥

इति । एतेषा घातूना मध्ये तस्या तस्या जाती यश्चोचितस्त(स्माद्) एतज्जा(ता या)
 यत् इति । अभिव्यज्यन्त इत्यर्थं । तत्र विस्तारघाताबुदात्ता जातिरोचित्यात् । तत्र
 ह्येकविस्तारादिप्रयोगे ईहादिवाहुल्याद् प्रयोगस्य चित्तवृत्ति( ) सुभगीभवति ।
 व्यञ्जनघातो ललिता सौकुमार्याद् प्रयोगस्य । अत एव च श्रोहर्षेणाङ्गनासमुचित
 वाद्यमित्याशयेन ह्यक्तित्व(व्यं)ञ्जनघातुना दन(श)विधेनात् प्रसञ्घात्म(मु)ना
 (नागानन्दम् १ १४ प्रियदर्शिका ३ १०) इत्युक्तम् । घ्राविद्धघातो रिमिता ल(ल)घु-
 प्रयोगाद् रिभो(फे)हि बरणप्र(व्य)त्यय एतद्रूपम् । रिभि(फि)श्च कल्पनयुद्ध (निन्दा)-

१ KSS does not read

त्रिविध गीते कार्यं वाद्य खीणासमुद्भव तर्जः ।
तत्त्व ह्यनुगतमोघ स्थानैककरणसमापुषता ॥७६॥

हिंसानावरेषु (हिंसादानेषु) पठ्यते । (पा० घातुपाठ — १३०६) घनादरश्चा (प्रादान)
विश्रान्ति । युद्धादावपि च चातुर्गोण एवोचित । करणघातो घना । गुवं-तरविश्रा-
न्त्या निविद्धत्वम् । अग्ये तु विपर्ययमाह । आविद्धे घना । लघुभिनिरन्तरत्वात् ।
करणे लघूपक्रमत्वाद्गुरुविश्रान्तिश्चैकत्रानादरात् । यःपुनरेतदुक्तमेकंनत्र भेदेन
तत्रात्यभिःशक्तिरिति तदेवमेतदाह समवायादिति । बहुभिर्भेदैर्युक्तं सा जातिव्यं-
ञ्चनमिति यावद्भेदैरित्याशङ्क्याह । स्वादिति । यावती भेदकलाप्रयुक्ते तथाविधा-
भिःशक्तिरिति यावद् प्रामरगाभिःशक्तिरुत्थेःगत्वादभिःशक्तिरित्येवमेव दृष्टा वाह्यन्त
एव ह्येष्वयं एव (वाह्यान्तरेऽवयवैव) । अस्यापि शतधापि पुनस्तथोपकारिण
इत्यर्थः ।

अग्ये त्वित्य योजयन्ति । यस्मात्ता जायन्त इति प्रश्न उत्तरमिदं समवाया-
दिति । अग्ये याह नोदात्तादिकाया शार्ताया जायतश्चेति किं न वृत्तयस्तेन घातवो
घातुभेदसञ्चयात् सा चित्तवृत्तिर्जायत इति तावतो भेदकलापस्यैव करणादेकरूपतया
परिगणनं जतिश्च । स्पष्टार्थोऽत्र व्याख्याने । कस्मात्तादिवत्तवृत्तयो जायन्त
इत्यत्रैकैकवोत्तरं जायत इति । यत् इति रिभित्ते च चित्तवृत्तिरपि भवता (ति)
विश्राम्यत्वात् । प्रविभाषणियमे जातिभेदनिमित्तमभिधाय दक्षिणादिवृत्तिप्रयेऽपि
साधारणं वाद्यविधिं त्रिविधमाह । त्रिविधं गीतं इति । विधाशब्दो विधिषाची ।
तथा च'ह । तत्त्वोघानुगतमोघ वाद्यविधय इति । गीतं इति । गीतविधयो वाद्यस्य
मेलनप्रकारं स त्रिधिरिति सामान्यलक्षणस्य वृत्तिः । स तु गुणप्रधानभाव इति भेद-
गुणत्वेऽपि हि त-वादित्रयं प्रधानत्वेऽपि हि स्वातन्त्र्येऽपि ॥७३ ७६॥

अर्थपा विशेषलक्षण क्रमेणोच्यते ।

सयत्तात्पर्यवदयतिगीत्यक्षरभावक मयेन तत्त्वम् ।
गीतं तु यदनुगच्छत्यनुगतमिति तद्भूवेद्वाद्यम् ।
आविद्धं तरेण ह्यनुपदुपरिपाणिकं वृत्तलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्य स्वीये विधातव्यम् ॥

इति । अथा इतमव्यविलम्बिता वरुणमाणलक्षणा । तालश्चञ्चत्पुटादिकृत साम्य-
विशेषो वा ग(म्या)तालादि(स)हितवीणया शक्यप्रयोग । यर्णं स्थाय्यादि । पव

लयतालवर्णपदयतिगोश्वक्षरमावर्कं भवेत् तत्त्वम् ।
 गीत तु ^१यदनुगच्छेत्पुनगतमिति तद्वमदेद्वाद्यम् ॥७७॥
 प्राविद्धकरणाबहुलं ह्युपर्युपरिपाणिकं द्रुतलयं च ।
 अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं ^२स्वोद्ये विघातव्यम् ॥७८॥
^३एव ज्ञेया वर्णं वाद्यविधाने तु घातवस्तर्ज्जः ।
 वक्ष्याम्यनः परमहृ निर्गोतविधानसमवायम् ॥७९॥

विरामरूपो विच्छेदः । यतिः स्रोतेगतादिः । गीतिग्रामविभागत । जात्यंशविष्टेषो-
 वितदसकभेदवैचित्र्यसम्भावितो(ता)वा गीतिः । अक्षरानि देव शर्वमित्यादि
 (दीनि) । एतच्च समस्त गीत वीणाया शक्यप्रयोग (ग) स्वरपदतालनिष्ठुर(निष्ठित)
 प्रपञ्च दर्शयति । नू प्राप्ती (पा० घातुपाठ — १८५५) । अत्र तेन स्यादिभेदं
 भावयते प्राप्नोति स्वीकरोति यद्वाग्यस्यैव न स्वभावव्यतिरिक्तत्वात् । तेन तथाविध-
 गीतेन सह समवाय सम्मेलना स तत्त्वाह्यो वाद्यविधि । एवमन्यत्र मन्तन्यम् ।
 अनुगच्छति न सर्वं तद्वपमनुहृत्याप तु किञ्चिद्यथा बिलम्बितेऽपि लसे नून प्रयोग
 मध्ये करोति देवमिति । वर्णद्वये गीयमाने त्रिचतुरान् प्रहारान् करोति । यत्र पुन
 समवायात् प्रत्यक्षमेवमनुसरण न भागशब्द स श्लोघः । प्राविद्ध चतुर कृत्वा प्रहार-
 क्रियानेन(तेन) बहुलम् । उपर्युपरोति समीप्ये । तेन निरन्तरा पाणयो घाता यत्र ।
 पीत (तस्य) च योऽर्थो(र्थं) प्रवृत्तिविदारीलक्षणो विच्छेद सोऽनपेक्षितो यत्र । गीत-
 विदारीत्वव्यविच्छित्तिमिति यावत् । अत एवौघ इवौघ । केचिदाविद्धकरणावदत्र
 धानू निरिष्टाविति मग्यन्ते । अन्ते तु निर्देगादेव पूर्वं वाद्यविधिर्वाञ्जनविस्तारघातु-
 विध(य)यो मग्यन्ते । तत्पक्षे न व्यतिरिक्त्य(र्थं)ञ्जनधातुनेऽप्युपरुम(म्य)वाद्यविधयः
 सध्यक् त्रयो दशिता (नागानन्दम् १ १४ प्रियदशिका ३ १८) इत्यसमोचीन स्यादि-
 दम् । न तु वाद्यविधित्रयोपदेशेनादावपि केनचिद्विकारभेदेनावनद्धवाद्येऽपि । अत
 इत्यमुदिदम् ॥७७-७८॥

तन्निरूपयितुमुपरुमते । वक्ष्याम्यतः परमिति । निर्गोत वहिर्गोत शुष्कमिति
 पूर्वश्लोकाध्याये (भ० ना० प्र० ५ श्लो० ३०-५७) निर्णीतमेव । तस्य विधानादिभेद-
 स्तेषा सम्मगश्रमो येन भवति त सम्वायसक्षण वक्ष्यामीत्यर्थं ॥७९॥

१. KSS यदनुगच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ।
२. KSS चौद्य वृधर्जोयम् । दतोऽग्रे कानीहीरिजपुत्रके श्लोकदशवमदिवम् ।
३. KSS. varies

१ आश्रावणा तथाऽऽरम्भो खण्डपाणस्तथैव च ।

२ सङ्घोटनं तथा कार्यं पुनश्च परिघट्टना ॥५०॥

मार्गासारितमेतत्^३ स्यात्स्त्रीलाकृतमपि च ।

आसारितानि च तथा^४ त्रिप्रकारकृतानि तु ॥५१॥

एतानि तु दहिर्गोताभ्याद्दृष्टविधौ^५ जनाः ।

६ सतालानि ह्यतालानि चित्तवृत्तौ कृतानि तु ॥५२॥

प्रयोजनं^७ च विज्ञेयं पूर्वैरङ्गविधौ प्रति ।

एतेषां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिदशं म^८ ॥५३॥

त्रयाश्रावणामेव लक्षयति । विस्तारघातुविहितैरिति । विस्ताराख्ये घातो यानि विहितानि शास्त्रकारेणैति । एकविस्तारादयश्चतुर्दश प्रभेदास्तैः प्रविभागाश्च इति । एकैकं द्विरभ्यस्तैर्वारद्वयं प्रयुज्यते । पुनर्भेदान्तरेऽपि तथैव द्विं प्रयुक्तो(क्तै)द्वि (द्वि)रावृत्तैस्तस्या च पुनरावृत्तिः । करणस्य स्वगताया क्रियाया ह्यपचया पूर्वमुचित-मुक्तिभ्यभेदेना-वरनिमज्जन(त)या तेषां तैरेवविधैरुपलक्षिता स्यादाश्रयणा नामैति । सग्नित्वत्त (त्त) । तद्यथा । एकविस्तारो द्विं प्रयुज्यते ततो वा द्विरधर इत्ययं भेदो द्वि । पुनरेकविस्तारो द्विरुत्तर इत्यत्र भेदे गुणनयापि सापितम्बरूपो द्विस्ततो द्विरत्त- (धर)इत्ययं भेदो द्वि । ततो द्विरुत्तर इत्ययं भेदो द्विरधर इत्ययं भेदः । द्विरधर इत्यत्र भेदनिमग्नस्वभावो द्विरित्येवमेतदप्यनुसर्तव्यम् । विशालिलमतानुसारिणस्तु(प्राहु)- रशस्य स्वरविस्तारणोऽन्यापचयातालप्रभेदैषु तैर्वस्तु (त) एकविस्तारान् मात्राभेद

१ KSS आश्रावणारम्भविधी ।

२ KSS परिघट्टना च विज्ञेया तथा सघोटनैव च ।

३ NS पश्यत् ।

४ KSS त्रिप्रमाणानि वै तथा ।

५ KSS NS घादौ योग्यानि योक्तुभिः ।

६ KSS, NS सत्त्वान्यलापतालानि चित्तवृत्तौ स्मृतानि च । (का० चित्तवृत्त-गणानि) ।

७ KSS हि पूर्वोक्तं पूर्वैरङ्गविधौ मया NS च तद्व्ययम् ।

८ KSS, NS दशनानि यथाक्रमम् ।

तत्रैवामुद्देशमाह । आश्रावणोत्यादि ॥५० ५३॥

आलावला नाम ।

विस्तारधातुविहिते कर्णे प्रविभागो द्विरभ्यसने ।

१ द्विश्चापि सर्गावर्त्तं करणो(त्ता)पचयं क्रमेण स्यात् ॥८४॥

२ गुरुणी त्वादावेकादशक चतुर्विंशस्य षडशस्य ।

सचतुर्विंशस्येव द्विगु षोडशमेतदेव स्यात् ॥८५॥

३ सजुनो गुण चैव ४ स्यादायष्टम गुरु भवेत्तथा च पुन ।

पट् च तपूनि ५ ततोऽन्ये गुदाद्याश्चावशाया तु ॥८६॥

कर्त्तव्य । तस्य नक्षत्ररूपानुपपत्त्यमानत्वात् ॥८४॥

एव वीणावाद्यमुत्तमैतदगतं गुणभ्रुवाकमप्रस्तारमाह । गुरुणी त्वादाविति । गुरुणि शेषाणि भवन्ति । न च सध्वजस्यम् । इदमव द्वितीयखण्डम् । तत पञ्चदशाक्षरं तृतीयखण्डे त्रयो गुरवोऽन्य लघव । लक्षणाभ्यासं सायकपथोदाहरणानीह विरूप्यते । खण्डप्रस्तारक लक्षणपूर्वकम् । ततोऽन्यनीस(तननवधननसा ॥९॥) सप्तजनस(सा) । समस्तभावा (भा)थापणानुसार(रेण) इति त्रिखण्डा । (पथा) ।

शम्भु प्रणमत् मम किल मानसमाश्रावणा(रा)मिह कृतहृदये ।

मद् वमति (पदकमलपूजन)योगादितमुत्तमतमकुटे ।

वरद स हि शरण भवति वनपद(म्) ॥

(इति) ॥८५-८६॥

अत्र तालविशेषमाह । त्रि शम्भोपरिपाणाविति । एवमेवेति । न सोऽपि त्रिह-परिपाणो च तेन शम्भ्यात्रये आदौ वीणादिदाष्टेऽनुगतं गीतम् । एवञ्चवानिति । एकया विदार्या इयद्वक्ष्ये । तालनयपयन्ते गीते विच्छेदे एक कर्त्तव्य इत्यर्थं ।

अन्ये तु एककवानिति न पठन्ति । एवमेवार्थे(र्षे) इति ते पठन्ति । तेषामा-सायं उपरिपाण्यभिधानादेव शम्भ्यात्रय विदारीविच्छेदो(द च)पलम्ब एव । तेनादौ वीणावाद्यप्रयोगं शम्भ्यावाद्यमतोऽपि वीणावाद्य ततस्तालत्रयमिति तद्वक्ष्यते । लयस्योपरि यद्वाच्यं पाणिस्तस्योपरिति । ततो वाद्यस्य (चैन)सम गति । इ शम्भ्ये ।

१ KSS विश्वापि NS द्विर्वपि ।

२ KSS गुरुणि त्वादावेकादशकचतुर्विंशकषडशकम् । NS. गुरुणात्पदा-वेकादश...।

३ KSS, NS नष्टु गुरुणी च तत ।

४ KSS स्यातायथाष्टम गुरु भवेत्तदा च ।

५ KSS, NS तथाऽन्य गुरु दाद्याश्चावशाया तु ॥

त्रि शम्भोपरिपाणी 'तालावध्येवमेव चंकि(क)कवान् ।

समपाणी द्वे शम्भे तालावध्येवमेवाय^२ ॥८७॥

योजनावपाणी तालोपरिती प्रयुक्तम् । समे चेति । प्रयुज्यमाने(न इ)ति । असमे च प्रयुज्यमाने तालावध्येवमिति । द्वौ समपाणी तन शम्भा तालद्वये च गीतवाद्ययो सङ्ग्रह ॥८७॥

ततश्च यो शम्भातालो तत्र पूर्वं गीत ततो वाद्यमित्यवपाणि । उत्तरस्तथाः चंवेति । तेनैव रक्षणे(लक्षण)प्रकारेण उत्तर पञ्चपाणि षट्कल । चञ्चत्पुटा षट्चतसृभि कलाभिरिति द्वाविंशतिकला । द्विस्त्र तटा चंवेति वचनात् पञ्चपाणी च चञ्चत्पुटे चाषपाणिरेव । तेन सप्त विदार्योऽत्र द्वयोर्हपरिपाणिद्वयो समपाणिस्तः सृष्टवपाणि । वाचनिकश्चाय तालविशेष इति युग्मोजविभागापेक्षण मन खेदमात्रम् । शम्भे तूत्तरस्तथा द्विकल इति पठन्ति । तेऽष्टाविंशतिकला(मा)श्रावणामाहु । अपरे चञ्च पुटस्तगेति (भ० ना० २६-८५) वचनात् सोऽपि द्विकल एवेति व्याचक्षणा द्वात्रिंशत्कलामिमा मन्यन्ते । द्वात्रिंशति(त्)कलत्वमेव सूचिन पूर्वापरविचारेण लक्ष्यते । तथा हि । चत्वारस्तु गुणा दुग्म (भ० ना० अ० ३१ १०६) इति वक्ष्यते । खण्डद्वया ते च मात्राद्वय कलाया यद्वक्ष्यवि । एककलापि मात्रेति । एव खण्डद्वयजटा-दशकला । तृतीये चतुर्दश । प्रत्ये गुरुद्वयोश्चतुर्कलयो । वक्ष्यते हि । निवृत्तौ हि कला भ्यूना यदा वस्तुवशाद्भवेत् । आकलापातमात्रेति ॥ (भ० ना० ३१ २२८) ॥ स्पष्ट क्रम ।

अन्येस्तु ध्रुवा त्रिखण्डा कृता तालस्त्रिखण्ड कृत । तत्र प्रथमखण्डे उपरि पाणियोगाच्च तस्य कला पदशू या शेपास्वष्टासु पदानि । द्वितीयेऽवपाणियोगाद् द्वौ गुणौ तु ताल तु प्रवेशेन लभते(म्येते) शेप पदग्राम षष्ठ(ट्मु)कलास्त्विति पञ्च-पाणि । तृतीये तु खण्डे चतस्र कला इति पृथगेव खण्डत्रये तालयोग इति । कत-मदेतत् । अतन्मिति न चोद्यम् । न ह्यत्र समुदायाश्रय मानम् । अपि तु प्रतिखण्ड-भेदे च भवति गानवैचित्र्यमिति लक्ष्यते ध्रुवाध्याये (भ० ना० अ० ३२) । एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया दत्युपक्रम्य द्विचरतु परिणीतिका (भ० ना० अ० ३२ ७) इत्यादि । चतुर्विंशतिकलात्मकेऽर्थयोगारेऽदशकनिकत्व तु सटवीण मान तच्च तालाध्याय (भ० न० अ० ३१) सङ्ग्रहोध्यते कला पञ्चैत्यादिनेति (भ० ना० अ० ३१ ४४) व्याचक्षते तदसत् । तत्र योगेऽत्र विच्छेदाभावात् खण्डत्रयैवापृथक् ताल । तदुप

१ NS पिस्वाववाममव KSS तालोऽप्रि ह्यय निदिष्ट ।

२. NS स्यात् ।

१ मूयः शम्पानालाववपाणावृत्तरस्तथा चैव ।
चक्रवत्पुटस्तथा स्यादेवं ह्याश्रावणात्तात् ॥८८॥

२ [पत्रोवाहरणम् ।

भ्रष्टु जगति यत्नितक जम्बुक भ्रष्टुं तिति च सपु च भ्रष्टु (तिति चा) ।
बिङ्गले गणपतिपशुपतिजम्बुक दिङ्गले वरभुज विगिनिगि चा ।
तिति चादिनि निगिचा पशुपति नीतिचा ॥]

प्रथारम्भ ।

बीर्घाण्यादावष्टौ ३द्वादश च सधूनि नैघनं चैव ।
चत्वारि गुरुणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च बीर्घे च ॥८९॥

भङ्गचतुर्लेशादि यदिति मान . . .पि स्फुट एव । तदयमेव स्रष्टप्रयविभागी मुञ्जिता
कृत । तानि पदेषु च प्रथमवर्ण्डे च सङ्कीर्णं तानि सद्रूपते कला. पञ्च तथा तन्
पुननैव च कीर्तितः ॥ दर्शकादश चैवेति (भा० ना० प्र० ३१ २४) एव च गीतताम-
विषय पदेषु यो गुणविभागी वक्ष्यते तात्प्राप्याये चत्वारश्च गुणा युग्म (प्र० न०
३१.६८) इत्यादिना सोऽपि नात्यन्तापेहापि न भवतीत्यल बहुना । इत्याद्य(धा)वणा
॥८८॥

प्रथारम्भः । प्रारम्भे तावद्गीतपद प्रस्तारमाह । बीर्घाण्यादावष्टावित्यादि ।
नैघन गुर्वित्ययं । च-वारि सधूनीति । निघनमिति । गुरु चान्ते गुणीकृतानि । यच्च
दिगुणं पुनर्गुह्यम् । मो त्नी नो स इति । म्नी नो म्नी इति । म्नी नो ग (इति) ।
प्रारम्भे तृतीयस्रष्ट ।

त चन्द्रे नायं त्वामारम्भ इह निघनविरहितमहत्तम् ।
गौरीकान्त(स्त) द्रुतवहरविशशिय (हक्)त्रितयमिव(मम्) ।
नेत्र त्व(आप्)स्तं ह्रवि विदलितत(मस)म् ॥

प्रथमपि त्रिस्रष्टवमेव । गीततालपोबंध कला ध्यायस्रष्टद्वितीये षट्कला .....यमे
स्रष्टे... ..सैधुमप्रहृणादेकविंशतितमे गुरोविश्रान्तिकनाप्रयोग पुन .....स्रष्टितमे
इति पञ्च । ८९-१०॥

१ KSS, NS varies absolutely

२ कोष्ठकबद्धपाठ बाधोसीरिजपुस्तके नास्ति । प्रथम च सवया भयते ।

३. KSS. द्वादश ।

लघुसप्तानि ^१चतुर्धा निघन द्विगुणीकृतानि दीर्घे द्वे ।
अष्टौ लघूनि नैघनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥६०॥

[^२अत्रोदाहरणम् ।

भण्टु भण्टु भण्टु भण्टु जगति यवलितक दिगिनिगिचा ।
विङ्ग्ले विङ्ग्ले तिति ऋभलकुचभ(कुभ)लजम्बुक तितिचा ।
गल्पति (भण्टु भण्टु) सुरपति पशुपति चा ॥]
अस्य तु षाद्यम् ।
^३कार्यं त्रिपदंर(वि)हितैरुद्ग्रहणैरप्यथ समबरोहं ।
तलरिभित्हादपुर्तं.^४ करणंविस्तारभूयिष्ठं ॥
अपचययुक्तं द्विस्त्रिस्तथा निवृत्तं द्विरभ्यस्तं ।
आरम्भोऽप्यवतरणस्त्रिपदयुक्तैश्च कर्तव्यः ॥

(म)क्षरेषु द्वादश कलास्तासा तालविधिमाह । तालत्रिकलश्चाद्यौ । तृतीय
स्या कलाया तालमेकस्या शम्या द्वितीयस्या ताल । द्वितीयस्या शम्या द्वितीयस्या
तालम् । अन्येऽपि तालोऽपि ह्येकका(कला)त्मक स्यादिति वदन्ति । ते शम्यानन्तरमेव
सासमाह । तृतीयस्या सन्निपात शेषं तु विप्रा इति परिपाट्या । द्विकलपादभागा
नुसारेण युता (पुन)पितापुत्रकश्चपटपूर्वं (भ० ना० २६-६२) इति द्विकल एव
पञ्चपाणि । चञ्चत्पुटस्तथा द्विकल एव । के(ते)न तीरवताप्रशतादसप्तानि प्रति-
सप्तसतिस इति केचिद् व्या(च)क्षते । अत्र क्रमादय शब्दा पूरणार्थं वर्तयितव्यास्तावन्
न्यायोऽस्ति यत्र मध्य च विकलोचितेन पूर्वं(ते) ।

ननु चञ्चत्पुटश्चतुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभाव ( ) पटपितापुत्रगो(को)ऽत्र
द्विकल (भ० ना० २६-६२) इति प्रकरण प्रमाणमिति चेदप्योग्याश्रय । द्विकलो द्वि
पञ्चपाणिरिति चारित्र (च त्रि)कल ज (लश्च)सन्निपात (भ० ना० २६-६२)
इत्यतोऽनन्तर भ्रूय एवमिति वापकत्वे त्रिकल च (लश्च) सन्निपात (भ० ना० २६-
६२) इत्यतोऽनन्तर पितापुत्रक च (कश्च) पटपूर्वं (भ० ना० २६ ६२) इति वचन-
प्रयोजन तथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिधर्तस्य शम्यादि(दी)द्वे(द्वी) च पञ्चपाणि-

१ KSS च चत्वारि द्विगुणीकृतानि दीर्घे च ।

२ ग्रन्थान्तरेषु श्लोकद्वयानन्तर वर्तते स च भिद्यते ।

३ KSS varies

४ NS. तद्भेदयुतं ।

तान्त्रिककनस्वा(इवा)दौ शम्भेकता वलादये तान् ।

द्विकता च पुनः शम्भ्या तानो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥६१॥

त्रिकलश्च सन्निपातः पुनः पितृपुत्रश्च षट्पूर्वं ।

चञ्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तानयोगस्तु ॥६२॥

पुत्राविति (भ० ना० ३२-६५) वक्ष्यति । द्वात्रिंशति(त्रिकलाम्पुटान्नेमपदगु-
विभागास्तस्माद् का(ता)त्रिंशति(त्रिकल)स्त (भ० ना० २६-६१) इत्यादौ त्रिःशम्भो-
परिपात्याविति (भ० ता० २६-२७) । निरन्तरा ये च काला द्वादशिकानां नाना-
सताता समता(ता) ससता । तासो द्विकलकश्चेति (भा० ना० २६-६१) तु पाठे
सन्नि(पात)द्वयम् । यत्र त्वग्ये तु तमेकेनैव सन्निपातेन मन्त्रे(वपन्) ।

ननु प्राचीं कल्पनेति चेदेकेनैव भाष्यमिति वचनादटे किमत्र प्रमाणम् ।
तथापि च तद्विकलत्वे चतुष्कलत्वपरिहारे वा प्रमाणमस्ति । एकेन सन्निपातेन
भाष्यम् । प्रायमा(स्या)च्चतु का(ष्वा)रणाभूतो द्विकल एव विशिष्टमिति चतुष्कल
तत्रापि चावपुटः प्रथम इति तदीयचतुष्कलविध्याद्येण सर्वं युक्तमित्यत्र वक्ष्यते ।

सर्वथाऽऽद्यवणादिवद् द्वात्रिंशतिकल पधारम्भ । प्रथमसङ्घे केवल पात्रभेद स
च दर्शितः । द्वितीयसङ्घे यथाक्षर( )चञ्चवालि । तृतीय चञ्चत्पुटोऽपि यथाक्षर एव ।
स ता ता ता म स ना ता । न च शास्त्रान्तरप्रामाण्यादपि द्विकलादिविभागाभय-
(यत्) युक्तमेव । तादात्म्ययोगस्त न स्यादारम्भश्च ...ति विशाखिलार्थः
॥६१-६२॥

अस्य तु बीजावाचविधि प्रदर्शने । कार्ये त्रिपर्वविहितैरिष्यादिना उद्भूत
(नैरप्यत्र समव)रो (है) । एकविंशतारमङ्गातसप्तबायान्मिकानि त्रीणि पर्वणि ।
अस्य(तयो)मेदा शम्भेति विम्भारघातुश्चिदर्थः । अनुसन्धभेदश्च चञ्चत्पुट(त्स)
पृथग्भावात् । तेन त्रिपर्वणा विम्भारघातुता विहितः ये प्रायोद्भवोद्भवस्तेनैव
चञ्चत्पुटविद्योऽरघातु(विद्योऽरघ उ)क्तंस्तत्परिमित(त)ह्लादभेदेनिर्भूतत्वात् कर्त्त-
घातुमेव एकविम्भारङ्गतेनाप्यप्युक्तता न्यस्यता इव तं च द्विपर्वणवर्तमानं पुनरिष्य-
न्तरप्रयोगव्यवधानश्यागता त च द्विभ्यस्ता प्रयुक्तमन्त्रवर्तित्त धारणः । व्य-
घनेनावृत्तिनिवर्तनाभ्यामित्योद् युक्तिविशेषो मन्त्रस्य । प्रयुक्तमन्त्रवर्तित्त
पूर्वमन्त्रतयाह । यथाऽप्य इति । अपिपद्य इत्यन्वयार्थः । सन्धवदवदरुन्धवर्त्-
स्त्रिवर्त्तुपुत्रैर्विम्भारघातुमेवैवाविवधि कर्तव्य इति भावः ।

नवम्य गृह्णाधर्गेषिष्णामविधिश्च कम्मन्तोऽत । हर्त्ते मचन्दे । चकाटे-

१. KCS द्वि कृप्या च त्रिपर्वणैरिष्यन्तु । धारणे चञ्चविधिः कार्यम्भेद
प्रयोगम् ।

ऽवधारणे । तेषास्य वाद्यविधिनैव प्रयोग । तथापि पुष्कराध्याये (भ० ना० अ० ३४)
(प्रत्याहाराया) तावन्नीर्णोत्ती (टि) तत्र वाद्य सार्वभौजित सार्वभाण्डिक सकलस्त्री
बालमूर्खादिरञ्जन प्रयोगेऽप्यमिति । तदेवमवतरण वाद्यप्रधानमेवेति तावन् मुने ।

तत्रास्तरे तु तस्य रूप सप्तरूपत्वं कमुक्तम् । तदपि द्श्यते ।

चञ्चत्पुटोत्तरैर्मिश्रा सुगत्यास्तु यथाक्षरी ।

सुगधि सुतरांशमुपाश्रिता ॥

विकटोत्तरगुम् (गमा) म्या रीद्री स्याद्विंशतिः कलाः ।

पञ्चदश्यास्तु कर्तव्या वातिके द्विकलेन च ॥

चञ्चत्पुटे चतुष्यष्टिव (बं) तनेऽप्यथ ।

उद्धट्टवच्चत्पुटयो पाञ्चचाली सप्तका चतु ॥

दक्षिणे चोत्तरेण स्याच्चंद ।

शुष्कयोगो दक्षिणेऽत्र चतुष्कल . ॥

पुजात्रिवनी दक्षिणेन ध्रुवामप्तकमित्यथ ।

सूर्यादितो षडङ्गोय षड्जगामादिसप्तकम् ।

इति । एवमगस्त्यादिचतुष्केण गृहलधुर (ध्रुवो) यक्रमेण यथाक्रम सप्तसु ध्रुवासु
गीतास्वपरिग्रहात्माऽवतरणप्रयुक्त भवति । अथवधानेन भवतीति कीर्तिधराचार्येण
लिखितम् । प्रत्याहारोऽरि यस्त्रिसप्तम स्यात् पट्कल इति बक्ष्यते । तत्रैककलादिना
गृहस्त्रिकने (ल इ) नि प्राहण साम । सा नि नि सा आ (सा) नि बि (नि) सा ।
चैककला चैककला द्विकला चतुष्कलना (लात्रा)पि पिण्डीकरणम् । अत्र क्रमेण चित्र
वातिकदक्षिणाना द्रुतादीना च विधि पञ्चकलाद्वयमाने स सा म सा स सा नि सा
नि ता ता स नि वि स । एव निन्न । सौरउद्धटे (ट्टे)न चाचपुटो वि (ट्टि) कलो
ऽथ चतुष्कल । श श श नि स मा नि सा नि स मा नि वि स आ नि दि स स ।
एतदुक्तम् ।

प्राञ्जमेकवर्त्यं साम द्विकल वद्विज तथ ।

चात्र तु द्विकल शुष्कं पूर्वयोः सार्यं क पदम् ॥

इति कीर्तिधराचार्य । तदेतदपि पुष्कराध्याये (भ० ना० अ० ३४) निरूपयिष्यते ।
तत्र त्रिपर्वनिधानमेव ज्ञापयति पूर्वैरङ्गाध्याय (भ० ना० अ० ५) पुष्कराध्याय
(भ० ना० अ० ३४) चोपजीव्य पूर्वैरङ्गरचना कार्या । आस्ता तावत् । नन्वारम्भ
पूर्वैरङ्गाध्याये (भ० ना० अ० ५) प्रथममुद्दिष्ट । इहत्वाश्रावणेति क्रमेणतदुक्तम् । उत्रैव

[अस्य तु वाच्यम् ।

कार्यं त्रिपर्वर(वि)हितंरुद्धर्नस्यय समवरोहै ।
 तत्परिमितह्लादपुनं करणैर्विस्तार भूमिष्ठं ॥६३॥
 अपवयपुवर्तैद्विस्त्रिस्तथा निवृत्तंद्विरस्यस्तं ।
 आरम्भोऽप्यवतरणश्चिपववतुषुर्नशन कर्तव्यः ॥६४॥

अथ वक्त्रपाणि ।

गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि षड्गुरुश्च चतुर्गुणः ।
 गुरुरी द्वे लघु त्वेक सत्वापंध गुरुणि हि ॥६५॥
 चन्धापेय लघुनि स्युस्त्रोणि दीर्घाणि चंव हि ।
 लघुःषष्टौ च दीर्घं च वक्त्रपाणी भवेद्विधिः ॥६६॥

[अत्रोवाहरणम् ।

दिङ्गले भ्रष्टुं जम्बुक जगति य भ्रष्टु विङ्गले ।
 घेऽ(च) घेटो घाटो षट्शु(द्र)नकिटि इनं (दीर्घं) दुडु ।
 घदुगदुषिटभटनम ।]

वैकल्पिकमनपो प्रायस्य समकाल-वाद् द्वयो ॥६३-६४॥

अथ प्रकृत वक्त्रपाणि नक्षत्रित्माह । गुरुणि पञ्चमेत्यादि । गुरुरी द्वे लघु (पुनी)द्वे इति कश्चित् पठन्ति । अन्ये लघु त्वेकमिति । प्राच्य तु युक्त मन्वन्ते यति-
 गोमाकरत्वात् । स त न लघु गुरु नयन गुरु । ननन गुरु ।

वक्त्रे गोर्षा

स्य दावह (दा-दही) तु वुरितभरम् ॥

नय न च न दत्यर्षे सच्च पुटो द्विकल (प० ना० प० ३१ १४२-१४५) इति
 वदयने । अथ पञ्चपाणिरेककनस्तस्य चेत्यप्यप्यतना ॥६६॥

प्रयास्य बीणावाद्यत्रिरिहचरते । आविद्वक-रापुत्र इति । आविद्वधातुना
 करणपातुना सर्वथेव न युतो वक्त्रपाणी वाद्यविधि स्थादिति सम्बन्ध । तत्र च द्वे
 पङ्क्तयश्चयेन । मुख प्रतिमुख चेति वर्णाङ्गवक्त्र । एक विदार्यात्मकम् अपर षट्पद-
 विदार्यात्मकम् । पदस्य तस्यावगोष्ठि-बलशक्तौ प्रवृत्ताक्यो भेदोऽपि वक्ष्यते त वा
 कुर्पात् । एव नावदङ्ग स्यात् । एककप्रवृत्तो(त्ता) वेति पाठे व्याख्या । यदा तद्वृ-
 क्तोपयोक्तव्य इति पाठस्तदा विवक्ष्यमाणकविधेःप्रवृत्तमध्याद् द्वे एकमङ्गमस्मिन्

अस्य वाद्यम् ।

आविद्धकरणयुक्तो द्यङ्ग स्यादेकप्रवृत्ती(त्तो) वा ।

मत्पश्यञ्जनघातुर्वाद्यविधिर्वक्त्रपाणौ तु ॥६७॥

द्विकले मन्द्रके (मन्दके द्विकले) यत्तु^१ शम्पातालादिपातम्^२ ।

तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु कार्यमष्टकलान्वितम्^३ ॥६८॥

४ तस्याधस्तात् पुनः कार्यं पञ्चपाणिवचतुष्टयम् ।

वक्त्रपाणोरय तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ॥६९॥

[इति ।]

प्रयोक्तव्यमिति व्याख्या ॥६७॥

अथास्य तालविधिमाह । मद्र(न्द)क इति । कलाकालपरिच्छेद येन तत्पादनं ... शम्पादिना परी द्विकलापरिच्छेद्य गीतस्यैकेन्द्रियमाहृतया।वधारयति ; चत्वार्यवापादिना पर प्रत्यस्य चक्षुर्ग्राह्यत्वात् स्वात्मन्यवधानकलातिशयेनाक्षरत्रयगणनाया इवाहृत्पात्रमुपयोग । तत एव कालत्वेन स्वस्यादे स्वकलोपयोग इति न । नास्तीति कलात्वमपि न तु द्विकलमद्रकगत । किमत्रन्या (त्रान्य)मप्तनाभेनेत्याह । अष्टकलान्वितमिति । अनु पश्चाद्भागमितं प्राप्नम् । तेन द्विकलम द्रकस्या... त मात्रा गतः । अत्र तालविधि । श ता ता श ता (सम्) । ध्रुवाया अन्ते चास्य ताल इति दर्शयते ॥६८॥

तस्याधस्तादित्यष्टकलस्य मुखस्य पश्चात् पञ्चपाणिवचतुष्क प्रतिमुखात्मक कुर्यात् । तस्य पुनरप्यन्ये(न्यस्ये)त्यर्थः । न तदेव गीत चतुरशक (रावृत्त) गेयमिति कथयति ।

वक्त्रपाणोरय तालो मुखप्रतिमुखाश्रय ।

इति । मुखमष्टकल शिष्ट प्रतिमुखम् । एकदा ह्यत्र ताल केवल परिवर्तमात्रभेद इति भावः । अन्ये स्वष्टकलामात्रा त्रिरावृत्त्या. ...। अत्र तालस्ततावनन्दयो स्ववाराक्षरसात्म्यमिति मन्यन्ते ॥६९॥

अथ सङ्घोटनामाह । गुहणीत्यादिना । नैघनमिति । गुह्यित्यर्थः । तेन सङ्घोटना त न न य ज न न न ग (स इति) । विधिभावात्सु(वात्सु) द्विधा । ये

१ NS यत्र ।

२ NS योजितम् ।

३ KSS, मुख्ये ह्यपी कला स्मृता । NS कार्यमष्टकले मुखे ।

४ अस्य स्वाने काशीवीरिखपुस्तके "शम्पाताला" वित्यादि श्लोको दृश्यते । अनन्तर साधुत्रयपद्यमधिक च ।

अथ सङ्घोटना ।

गुरुणी लघून्वयाष्टौ^१ दीर्घं द्विगुणं तथा च कर्तव्यम् ।
सघदीर्घं लघुं च पुनश्चतुर्गुणं सम्प्रकृतव्यम् ॥१००॥

पुनरष्टौ^२ ह्रस्वानि स्युर्गृहं तथा नंदनं च कर्तव्यम् ।
^३[सङ्घोटनवस्तुविधौ ह्रस्वगुरुविधिं समुद्दिष्टः ॥१०१॥

सङ्घोटनाया उदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

दिङ्गते जगति य बलति कतेचातिच,तिभ सधु धभल पधुपतिचा ।]

^४अस्या वाचविधि ।

^५अधिदण्ड इस्ताभ्यां घोरां विनिगृह्य दक्षिणाङ्गुल्या ।
अङ्गुष्ठान्या च तथा कार्यं सङ्घोटनावाद्यम् ॥१०२॥

सङ्घोटयेत् स्वर वादिना तु सखादिना तथाधिवलम् ।
समवायिभिश्च शेषैरनुवादिभिरपकंश्चासौ ॥१०३॥

व... । यदि वा सतात्तरे प्रस्तारं सङ्घोटना म(त) ॥१०० १०१॥

अथ घोरावाचविधि । अधिदण्डमिति । घोरासन्देशेन ह त त्री । अधि समीपे ।
यथा बिन्दुवाचने तथाऽऽरीडय दनिणनर्जयाऽङ्गुष्ठाभ्याम् । वादिना सखादिना (ना)
तेन च सहाधिवलं वाचिनोऽसस्वरं च लोटयेत् च द्वाभेप्रये (विटु मेलयेत्) । अनु-
वादिस्वरास्तत्र मेलनात् समवायिना गुणभावेन निनाममाना प्रयोज्य । एतत्रया-
पेक्षया ये वाचि वादिनस्तेऽनका यन्मगानादितरस्वरापेक्षयाऽप्या इव नातिपुनरुक्ता ।
तन्मेलनान् मध्ये प्रयोक्तव्या ॥१०२ १०३॥

केन घातुभेदेनेत्याह । विस्तारचित्रकरणरिति विस्तारघातुजा ये विचित्रा
यथा तुन्वन्वामिधराया कर्णा(ण)भेदास्ते । द्विस्त्रिनिवर्तितेश्चाभ्यस्तं । त्रिरा-
वृत्या(त्य)भ्य पयोऽप्रवर्तानैर्वा प्रधानीकृतो विशेष इत्युक्तं प्राक् । उपचयपुञ्जैरन्यथा
भेदविस्तारघातुमार्गैरिति यावत् ।

१ KSS तथाष्टौ दीर्घद्वितय ।

२ KSS ह्रस्वा स्यु ।

३ KSS सघोटन वस्तुविधौ विज्ञेय गुरुताघत्राविधानम् ।

४ KSS, NS अस्य ।

५ इत पर प्र यात्तरेषु पाठक्रमो भिद्यते । अत्र गायकवाडसीरिजपुस्तकानुसारेण
श्लोकक्रमः । तत्रैव च भिन्नपाठक्रमवानपि पौडगोऽध्याय ।

विस्तारचित्रकरणैद्विस्त्रिविधतिर्नेद्विरभ्यस्तं ।
 उपचययुक्तं क्रमज्ञो वदन्ति सङ्घोटनावाद्यम् ।
 तालोऽस्या गदितस्तज्ज्ञं शीर्षवत् पञ्चपाणिना ॥१०४॥

अथ परिघट्टना ।

दीर्घाण्यादावष्टौ लघूनि कुर्यात् पुनर्द्विगुणितानि ।
 ह्रस्वाद्यपि चत्वारि द्विगुणानि स्युः सतीर्षाणि ॥१०५॥
 षोडश लघूनि च स्युः सह त्रिधनेर्ध्वकार्याणि ।
 एष परिघट्टनाया गुरुलघुवस्तुक्रम प्रोचत ॥१०६॥

अथास्यास्तालविधिमाह । तालोऽस्या गदित इति । शीर्षवदिति सिद्ध पञ्च-
 पाणिग्रहणं शीर्षवत् परिवर्तनं व्यावर्तयितुम् । मद्रकरोविन्दकोत्तरेषु हि शीर्षक-
 लक्ष्यते । तत्रेह विशेषाभिधाय विशेषकवत् सर्वमतिदिश्यते । रोविन्दकशीर्षकमपि
 विशेषातिप्रबुद्धत्वमिति वक्ष्यते । पञ्चपाणिनेत्येतादृशता सिद्धे शीर्षकवदिति वचन
 द्विकचतुष्कयोः प्रविशत्ययम् ।

यथाक्षरस्य क्तव्य मद्रकस्य तु शीर्षकम् ।
 चतुष्कल पञ्चपाणिद्विकले द्विकस्ततः ।
 चतुष्कलस्तु क्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥

(म ना अ २३५ २३६)

इति । वक्ष्यत इति । अन्वयाद्वाग्देवकल एव प्रतीयते । तत्र च ये च तय (या)
 ल्लयनवेदना इति ध्रुवामाहुस्तेषां द्विकलः । अन्वेषां चतुष्कल इति ॥ ०४॥

परिघट्टनाध्रुवाविभागमाह दीर्घाण्यादावष्टौचित्यादि । सो म न स सा न
 स र चा । परिघट्टना यथा ।

सर्वेषां पाशानामेव (वा) घटनमवघटनपरमलहक(ति)रसि ।
 परिचितहृदय हत ता)निकृतनिः । तगु(र)राकृतनुमित(ति)

मगवत् ॥१०५-१०६॥

अथात्र वीणावाद्यविधिमाह । वाद्यं चास्यमिति । अस्य त्विति । शुष्कभेद-
 स्येति योज्यः । सोद्वहनमिति । आरौहप्रधानम् । ह्रस्वाद्यपि चत्वारि । तल्लक्षितरूपपा-
 र्थ्यं न भाति केवलमनाहृतं पल्लक्षणमात्रं भूमत इति यावत् । तथा चाह । व्यञ्जन-
 यातोदरित(धातुसमुच्च)मिति । तस्य च अनिता जातिरित्युक्तम् । नानाप्रकारा ये

[एतस्यामप्युदाहरणं प्रकल्प्य कृतम् ।

विङ्गले विङ्गले विङ्गले विङ्गले जगति य चलति क ।
 तितिभलकुचभलदिगिनिगि गणपति चा ।
 चलति क गणपति पशुपतिगुरपति वा ।]
 वाद्यं चास्यास्त(स्यां त)र्जनः सोढूहन हस्तलाघवात् कार्यम् ।
 व्यञ्जनघातुसमुद्य नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥१०७॥

करणवातोर्भेदा उच्यतास्तेषा यदाश्रयण व्यञ्जनभेदश्च धाम्यापादन एतेनोपेतम्
 ॥१०७॥

सम्पिष्टकवचास्यातालः करणैस्तु धातुसंयुवर्तरिति केचित् पठन्ति । सम्पिष्टके-
 ष्टकवचास्यास्ताल इति यावत् । तथा चाह ।

निष्कामभावितः कृत्वा शम्पास्तितः प्रयोजयेत् ।
 तालत्रयं ततश्चैव शम्पातालो ततः परम् ॥
 शम्पातालो ततः कार्यो सन्निपातोऽन्त्य एव च ।
 श्रीवेणके तु सप्ताङ्गे सम्पिष्टकमिदं मतम् ॥
 द्विः शम्पातालयोगेन द्वादशाङ्गे(ऽपि चेष्यते) ।

(भ ना अ ३१ इलो २८६-२९१।१)

इति तत्र शीर्षकवदिति प्रकरणात् द्वादशकं यकृतम् । एव द्वि सम्पिष्टकताल इत्या-
 चक्षते । अग्ये तुमपधिति द्वाविंशतिकलत्वं परिषद्वृत्ताया प्राहुः । ती स स ता ता
 सं ता स (१२) नि स स ता ता स सा सा स ता सा सा (S S S S S S S S S S)
 अत्र च पसे वत्करणवाचकमित्युक्तं पूर्वरेङ्गाध्याये (भ ना. अ ५) । सम्पिष्टकस्य
 लक्षणं वक्ष्यते ।

तालादिरूपश्रमेदोऽग्यः सम्पिष्टकसंज्ञितः ।

गुरुपञ्चाक्षराव्यन्तप्लुतमात्रासमन्वितः ॥

(भा ना अ. ३१ ११)

अग्ये पठन्ति । अन्ते चतुर्मात्राद्वयावित्ता(तः) इति । ता स ता स ता यदि वा सो स
 ता सो ता । अग्ये तु द्वादशकल चासाविति । विकलीकृत्य निष्कामप्रवेशयोयोगेनात्र
 सम्पिष्टकस्य योज्यते । ता प्र सं प्र ता प्र स ता प्र सा प्र नि स । वत्करणं चात्र
 पसे न वाचकम् । यथाक्षरं विकलं मिथीकृत्य सम्पिष्टकमष्टेच्छन्ति । ते चाष्टादश-
 कलत्वंमासामाहुः । एव ह्यनुसृतं भवतीति । गुरलघुयोगादेव विहिताः कार्यो दुर्य-
 विधेय(नित्य)मिति च अग्यो वाचको भवति । गुरुशब्देन यथाक्षरं लघुशब्देन विकल-

सम्पष्टकवच्चास्यास्ताल करणैस्तु धातुसयुक्तं ।
 गुरुलघुयोगादेव विहित. कार्थो बुर्धनिरयम् ॥१०८॥
 मार्गमरितवाद्य विस्ताराविद्धकरणसंगुक्तम् ।
 सकलं सतलं करणैरथ गुरुलघसञ्चयश्चायम् ॥१०९॥
 चत्वारि गुरुणि स्फुल्लधूनि चत्वारि च द्विगुणितानि ।
 गुरुणी त्रधून्यथाष्टौ गुरुणी चेत्येतत् त्रिधा योज्यम् ॥

[अथवा ।

चत्वारि तु गुरुणि स्फुल्लस्वायष्टौ भवन्ति हि ।
 गुरुणी नव ह्रस्वानि दीघमस्त्यमथापि च ॥

द्विकलो योगशब्देन प्लुत सङ्गृहीत । सम्पन्नवैष्टक्यपक्षे तु गुरुलघुयोगात् ध्रुवागत-
 वीणाप्रतिगतौ वा मन्तव्य ॥१०८॥

प्रथममार्गसंज्ञितं वक्तव्यम् । तस्य च चित्रपूर्वरङ्गपक्षे ताववाद्यपयोगेऽपि
 सर्वत्र पक्षे तन्नावाद्यप्राधान्य

रन्त्रीभाण्डगमायोगान् मार्गसारितमिष्यते ।

(भ ना अ ५-२०)

इत्यन्त प्रतिपादितम् । तदेन वक्तुं प्रथममस्य वीणावाद्यविधिमपि विधत्ते । मार्ग-
 सारितवाद्यमिति । व्यञ्जननातृवर्जं धातुत्रयमप्यत्र प्रयोज्यम् । व्यञ्जनधातुभेदो तु
 तालरुली प्रयोज्यावित्ताह । सकलं सतलं करणैरिति । ज्वलतेर्धातुभेदैरित्यथ । अथ्ये
 तु करणनातुभेदा एव कलतनाम्ना मन्त्रीणीया इत्याह । वीणावाद्यविधिमभिधाय
 तत्र प्रत्याहारभेदोपयोगि गुरुलघुवैचिह्नमम्पादकध्रुवाभिधेयायोग्रमते । अथ गुरु-
 सञ्चयश्चाप्यनिति । वप्यति इति शेष ॥१०९॥

तमाह । चत्वारि गुरुणि स्फुल्लधूनि चत्वारि च द्विगुणितानि । मन्त्री नीलो सलग्नशेषमार्गं ।
 द्विधा यदि वा S S S । एतच्च त्रिधा योज्यमेकलनच पृष्ठे द्वौ पञ्चपाणौ ।
 यक्षेया(यो)य स्फुल्लिपर इति हि र(हृ)कृत्कार्थं दिरचयसि शिवपुरान् । अर्वात्मात
 त्रिभुवनमयव रहेतुत्रिपुरसदन(वि)दलना ।

स्त(न्त)पादा(शास्ते) वि(व)लयतु (हि) शिवमार्गं(र्ग)रणघटिरनिजमनस ॥
 अस्य तालविधिमाह । बालगारितवदिति । वनिठासारितस्य तालो वक्ष्यते ।
 चत्वारस्तुपरिवन शम्वादि ङो च पञ्चपाणिकृतौ । अन्ते च सन्निपान ॥

(भ ना अ ३१ ६५)

धनोदाहरणम् ।

दिङ्ङने भण्टं जगति ष ।

पलितक भण्टं तिति ।

भलकुच भलतितिचा(लति चा) ।]

बालासारितवच्चैश्च तालोऽस्य परिकीर्तितः ॥११०॥

इति सप्तदशकल सोऽत्रापि भन्तव्य । स सा स सा ता स ता स मा स त सा स ता स ता साः ॥११०॥

अथ लीलाकृतमुद्दिष्ट तल्लक्षण वक्तव्यम् । ननु पूर्वरेङ्गाध्याये (भ ना० प्र० १)-ऽस्य नामापि नोक्तम् । तत्र वैकल्पिको मार्गोऽसारितलोलाकृतयोः प्रयोग आसारितमध्य एव चास्य सङ्ग्रह इति तस्य लक्षणमाह । अथलमधुराणि लीलाकृतानीति भनिसूत परिसूत चासारितभेद एव । आसारिततानयोगेनैव गीयमान वातिकमार्ग-गत्वाद् द्विगुणात्तर पङ्कजधामगीतजात्यशकगीयमानमभिसूतम् । तदेव ग्रामान्तरे परिसूतम् । अन्ये रश्मिसूतमपदान्तक मापघातादितालरचित सप्ताङ्ग व्यथम् । परिसूत तु (द्वि)युजमन्ये(ग्य) प्रदानादिनवाङ्गमित्याहुः । अन्तरशब्देनात्र लषा-तरम् । तच्च कनिष्ठासारितापेक्षया द्विगुणपदलयमार्गवाद्याक्षरम् । तदीयभावत्या तालादि । उक्तमेवोपक्रमं तल्लयद्वैगुण्येन मध्ये मध्ये गीयमान भवति । तैरभिसूतान्तरैर्बिना-सारितैर्यानि बाद्यानि कृतानि । लीलया सौकुमार्यधुर्यरूपया कृतानीति लीलाकृतानि । तथा तैरपसारितैः कृतानि प्रयुक्तानि गीयमानपदानि नियमस्य वा तान्मात्मकानि वस्तुनि ।

चत्वारस्तु गणा युग्मे श्रौजे षट् परिकीर्तितः ।

द्वितीये पञ्चपाणी तु सार्धा षट् परिकीर्तिताः ॥

(भ० ना० प्र० ३१-१०६)

इति । तथा ।

चच्चत्पुटपरिवर्तं शम्यादि द्वौ च पञ्चपाणिकृतौ ।

अन्ते च सन्निपातः ॥

(भ० ना० प्र० ३१-६५)

इत्येवरूपाणि तैः कृतानि लीलाकृतानीति त्रीण्येतानि भवन्ति । इह जोड्ग एतानि पृथग् गीतानि । उद्दिष्ट तद् कथमेतदित्याशङ्क्याह । तान्यप्ययंबशादिहेति । शुष्केऽपि प्रा(प्र)यो(ग)विषी अथक्रान्ते अयंमध्यमवलस्य तान्यपि प्रयोज्यानि । अपिशब्दाज्ज्येष्ठाद्यपि । तेन द्विरेवा प्रयोग इत्युक्तं भवति । एवमासारितविधावित्य-वगन्तव्यम् । तानि यद्यपि अयं.....व(अयंबन्ति) पदानि तथापि बहुप्रयोगनिर्वहण-

अथ एवमपुराणि लीलाकृतान्यनिस्तपरिच्युतान्तरकृतानि ।
तान्यप्यथं वशाविह कर्तव्यानि प्रयोगविधौ ॥१११॥

अथासारितानि ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तालप्रमाणातिविष्टानि तानि ताल-
विधाने वक्ष्याम ।

एवमेतद् स्वरगत ज्ञेय वीणाशरीरजम् ।
विपञ्चीवाद्ययुक्तानि करणानि निबोधत ॥११२॥

कर्तव्यतासामर्थ्याकर्तव्यासारितविधावप्ययमेव मार्गः । तत्र सतालानि चित्रवृत्ती कृता-
नीत्युद्देशान्तर(र) निरूपितम् ।

तत्र केचिद्वीणावाद्यप्रयोगस्तालभूयो ध्रुवाप्रयोगस्तु सतालो वीणावाद्ये शम्भा-
त्मकतालयोगेऽपि शम्भातालानि विध्ययोगादिति मन्यते । अथे तु विशालिलाधार्य
मतानुसारत सर्वथैव तालम(लाद)न्यत्र वीणावाद्यमाह । अपरे तु ध्रुवागतमेवो-
भयथा तालयोगान्यामत्रेच्छन्ति ॥१११॥

अथासारिताना तन्त्रयुक्त्या ता(ल)गतावेक्षणया लक्षणया लक्षणमाह । ज्येष्ठ-
मध्यकनिष्ठानि तालविधान इति । यथंमानात् त्रिविधं कककलादियोगादासारितानि ।
नात्र लयान्तरस्य नामापि गृहीतम् । यथमानान्तभावे हि तदिति केचित् ।

अथाध्यायास्त्वाह । बहिर्भवेऽपि तात्कालिकापेक्ष(क्षा)भावे हि यथंमाना-त-
गंतरूपप्रतिज्ञा स्वतन्त्रेऽपि भवति । बहिर्गीतेऽप्यस्ति लयान्तरस्य लीलाकृत एवानु-
प्रवेशात् त्रीष्येवात्र भन्तव्यानि न तु चत्वारि । यथा कीर्तिधरोऽन्यधामत्(दात्) ।
प्रत्याहारादीनि यानि पञ्चमेऽध्यायेऽतर्क्येवतिरान्तानोत्पुक्तानि तत्प्रत्याहारावतरणयो
पुष्कराध्याये (भ ना म ३४) लक्षण भवति । शेषाणां त्विह लक्षणं कृतम् ।
एवमनन्तरं तु यानि बहिर्गैवतिकाङ्गानि तेषामस्माभिः पञ्चमेऽध्यायं यथास्वागम
स्वरूपं प्रदर्शितम् । यत् कीर्तिधरेण नन्दिकेश्वरमतागमित्वेन दर्शितं तदस्माभिः
साक्षान्न दृष्टम् । तत्प्रत्ययात् लिरूपते सङ्क्षेपतः ।

तत्र मार्गासारितप्रयोगं नर्तकीचतुष्कं पटान्तहितं पुष्पपिण्ड्या पुष्पाञ्जलि-
मादाय प्रविश्यष्टाभिः षोडशभिर्द्वादशभिः (ऽङ्गहारे) प्रतिक्षेपो(प)गीयमानस्थित
लयेन तदर्थं भावयेत् । अथकृष्टे तु पदे स्थितलयेन परिवर्त्यपूर्वैरङ्गमध्ये पुष्पं त्यक्त्वा
मध्यगतलयं परिवतद्वयमङ्गहारे कुर्यात् ।

तत्र प्रथम पञ्चकलमुपोहन पुष्पपिण्ड्या सूचया भावयेत् । एतदेव तमङ्ग-
हारे कुर्यात् । तत प्रथमवस्त्वभिनयेत् । तत सर्वा मिलित्वा तदेव देवताराधक
पिण्डीबन्ध कुर्यु । तच्चोपोहनमङ्गहारं नृत्स्येयु । ततो द्वितीया प्राग्बदुपोहन प्रयुज्य
द्वितीयवस्तुनश्चत्पुटात्मकेनार्यमुपनयेत् । तदेव चास्य प्रतिक्षेपेना(एा)ङ्गहार
पर्यस्तकास्य कुर्यात् । तत सर्वा शृङ्खला कृत्वा पुनरुपोहन कुर्यु । तत घाघा प्रति-
क्षेप कृत्वा प्रथमवस्त्वर्थं पुनरभिनयेत् । द्वितीया चाङ्गहार कुर्यात् । तत प्रथमपिण्ड-
स्योपोहन कुर्यु । ततस्तृतीया प्रविश्योपहार कृत्वा तृतीयवस्तुन पञ्चपाणेरर्थम-
भिनयेत् । घाघोऽङ्गहारो कुर्याताम् । ततो लतापिण्डीस्यमुपोहन कुर्यु । ततो द्वितीया
द्वितीयस्यार्यमभिनयेत् । ततोऽङ्गहारान् कृत्वा शृङ्खलया सोपोहन कुर्यु । प्रथम(त)
घाघस्वामिनय कृत्वाऽऽद्या पिण्डीबन्ध कुर्यात् । तत सर्वा नार्य उपोहन कुर्यु । पुन-
श्चतुर्थी यावत्तुर्ध्वस्तुन पञ्चपाणेरर्थमभिनयेत् । तत सर्वा भेद्यकस्यास्तृतीयोपोहन
रचयेयु । पुनस्तृतीया तदेव भावयेत् । ततो लतास्या द्वितीयोपोहन सूचयेयु ।
पुनर्द्वितीया द्वितीयस्यार्यमभिनयेत् । अन्याङ्गहार कृत्वा शृङ्खलयोपोहन कुर्यात् ।
घाघा प्रतिक्षेपार्यमभिनयेत् । घाघा अङ्गहार कृत्वा विदध्युर्ध्वश्चतुर्ध्वस्वत्तरम् ।
तृतीयद्वितीयप्रथमवस्तूनि केवलैरेवाङ्गहारै कुर्यु । तदेव हि पुनर्वस्त्वन्याश्वयेण ।
तेन प्रतिक्षेपान्ते ताद्या( ) पिण्डीबन्ध कृत्वा रङ्गपीठ परेत्य पुष्पपिण्ड्या पुष्पाणि
कृत्वाऽपसरेयु । एवमन्याश्चतस्रो द्वितीयमासारित प्रयुञ्जीरन् । एव चतस्रश्चतस्रो
यावच्चतस्रः । उक्त हि । एव पदे पदे कार्यो विधिरिति । पिण्डीबन्धकाले तु द्वादश-
पुष्पमालाभिविकिरेयु । तत्र षोडश सम्भूय शैवमन्य वा पिण्डीबन्ध कृत्वा पुष्पबीध्या
पुष्प प्रतिक्षिप्य निष्कामये(मे)यु । अभावे त्वासादितचतुष्क ता एव चतस्रस्तत्र
प्रतिक्षेपार्थं वज्र पदैर्दक्षितमुपोहन चत्पुटपञ्चपाणिद्वयसन्निपाताश्चेति तालाध्याये
(अ ना अ ३१) पदै सह भविष्यति । एवमासारितक्रिया ततो वर्षमान प्रयुञ्जी-
रन् । एकप्रघट्टकेन चतुर्भिनयै परिवर्तं प्रयुज्य पटेऽपकविते पुष्पबीध्या चतसृणा
नर्तकीना प्रवेश । ततो ब्राह्मीपरिषत्तेन पुष्पाञ्जलि क्षिपेयु । तत एका ब्राह्मीम-
भिनयेत् । तत सर्वा शिवपिण्ड्या भासीरन् । तद्यथा । एकस्या मालोढमर्ध्वन्
मण्डनिवत् खटकामुखेन तत्पाद्वर्गतयोर्वा षोडशकला( ) सम्भाविता( ) गीतको
... ...शम्यातालंश्चतुःपट्टया करण तुर्था चाहु । ...समपदा तिष्ठेत् । ततो-
ऽत्रस्या एव द्वितीयखण्डिकाङ्गेन सूचयेयु । ततस्तुर्था चतुर्थमभिनयेत् । तिस्रो नर्तक्य
सञ्चलपिण्ड्या तृतीयार्यं भावयेयु । तत सर्वास्तृतीयामङ्गहारं प्रयुज्य तथा द्वितीयार्यं
भाषयित्वा नृत्तेन प्रदर्श्य शृङ्खलया प्रथमा (मा) सूचयित्वाऽङ्गहारैस्तदर्थं प्रयुज्य
शिवपिण्डी कृत्वा परिक्रम्य पुन प्राग्बदासारितानि प्रयुञ्जीरन् । तत पादान्तवर्ध-

मानप्रतिक्षेपमत पुष्पपिण्ड्या प्रतिक्षेपस्य द्वितीयगान प्रयुज्य पुष्पाणि क्षिप्त्वा तृतीये तुगीये तद्गानेनान्त्येनोदन्त्यपुष्पपू . ...स्य( ) कृत्वा पुष्पाणि क्षिपेयु । तत एकान्तमुपोहन नृत्तेनोदन्त्यविद्यालार्थमभिनयेत् । तत पिण्डीबन्धेन सङ्गतोपोहनं सर्वा । ततो द्वितीया तदेव दृश्मेन ह्यात् सङ्गतामभिनयेत् । तत शृङ्खलाया मुनन्दोपोहन कुर्यात् । ततस्तृतीया तन्नृत्तेन प्रयुज्य मुनन्दार्थमभिनयेत् । ततो लता-बन्धेन सुमुख्योपोहन कुर्यु । तुर्या नृत्तेन स्वसुमुख्यमभिनयेत् । तत. सर्वा पिण्डी-बन्ध कृत्वा नृत्तेन सर्वा एव पिण्डिकाबन्ध कृत्वा भेदकेन तृतीयोपोहनं कृत्वा तृतीया नृत्तेनायोज्य लताया द्वितीयोपोहन प्रयुज्या द्वितीया नतिका शृङ्खलपान्त्योपोहन सूचयित्वाऽऽद्यार्थमङ्गहारै प्रयुज्येष्टदेवतापिण्डिका कृत्वा परिक्रम्य रङ्गे पुष्पपिण्ड्या पुष्पाणि क्षिप्त्वा पटान्तरिता निष्क्रामेद्यु । इति वर्धमानप्रयोगो यद्योक्तमेकादि-प्रथम...खण्डिकाताल चाऽदूरत एव तालाप्याये (म ना घ ३१) भविष्यतीति न लिखितम् ।

तमो गीतकविधिः । तत्र च ध्रुवे प्रावेशिकीमादिका च प्रयुज्याङ्गहारविधिः । ततो वाद्यचतुरस्रकम् । तत पुष्पपिण्ड्या ध्रुवकस्यैक गीतम् । द्वितीयतृतीययोरङ्ग-हारक्रम । ततो वस्तुप्रयोग । शीर्षकान्ते बन्दनेन नैष्कामिकीवस्तुनिबन्धेषु तद्दङ्ग-हारेषु वा गीतेषु वा.....षोडा.....चाड्डिता प्रत्येक चास्या प्रावेशिकी प्राक्षिप्त्वा ध्रुवा नैष्कामिकीति चतुर्धा विधि । तत्र नन्दिभद्रा चौक्षषाड्येन । पिण्डीकृता चौक्षषञ्चमेन । भुमुण्डिनी चौक्षकौशिकेन । कपिलोद्भवा चौक्षषञ्चमेन । दाक्षी चौक्षकौशिकमध्यमेन । पीष्पदन्ती चौक्षसाधारणेन । सर्वांसामुपरञ्जनं भिन्नबक्त्रेण । षड्भिन्नंतंकोभिरय प्रयोग कार्य । तत्रार्था.....वृत्तपाठस्यान्तराले शुष्कवृत्त विद्युद्भ्रान्ताऽतिक्रान्तनिशुम्भितादिकरणं कुर्यात् । तत परिवर्तनी प्रावेशिका प्राक्षि-प्त्वा ध्रुवा अन्तरगीतमिति विधि । दिग्देवतानामभिध्यायि च शार्ङ्गलविक्रीडिता-दिवृत्तशुद्धगीत्यादियानम् । एव नान्यामपि चित्रत्वे प्रावेशिकमादि । एव रङ्गद्वयेऽपि वैष्णववाल्मीकीदादिख्येन तत्र च क्रमेण नर्तकीना प्रवेद्येन सिद्धि । ईर्ष्याविरहघोक-विस्मयादिविचित्र काव्य गीत च नृत्तताल.....वापमपि प्रावेशिनयादिविधि । तत्र . व्यसनेर्ष्याकोपादिकाव्यापयान चौक्षसाधारणेन रञ्जन हिन्दोत्तकेन महा-चार्यामुद्रनकैलामोदरस.. . विजनित्रोषसत्वप्रकृतिरर्षे रावलो शक्तिरूप. । प्रावेशिनयादि तु प्राग्बन्ध । शुद्धा च गीतिरपरञ्जना पाटासरात्म (रिम)का ध्यावापादयद्योचितकालस्य मानेन चतुष्पदादिगीतक्रमात्मकेनोपरञ्जनम् । तत्र च

रूप कृत प्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोघश्च ।

षष्ठी च प्रतिशुद्धा स्वेव ज्ञेय करणजातम् ॥११३॥

प्रावेशिक्यद्विविधि प्राग्बदेवत्येव(व) नन्दिकेश्वरमतानुसारेणाय चित्रपूर्वरङ्गविधिरिति न बद्ध ।

अथ प्रकृतमनुसराम । इद् बीणावाद्यविधि प्रस्तुत । तत्पसङ्गेन पूर्व-
रङ्गाङ्गानि तत्प्रधानानि दर्शितानि । तत्रेह मुख्यैव बीणा । अङ्गास्तदभेदास्तु
प्रत्यङ्गानि । अन्यत्र च ।

वक्रा कूर्मा ह्यलाब्ध्वा बीणाद्या त्रिविधा भति(ता) ।

विपञ्चवी वलकी मत्तकोकिलन्द्री सरस्वती ॥

गान्धर्वो ब्राह्मिका सप्त वक्रयास्तन्या (न्या) कला नव ।

एकद्वित्रिचतुरिति चतुर्धा दश वा कला ॥

सवादिनी च तन्त्री च किन्तरी परिव्यादिनी ।

वंशेषिका पञ्चकलाश्चतुरस्त्य(स्त्य)श्चमङ्गले ॥

पिञ्जनो नकुलश्चेति द्विधाऽलाब्ध्वा प्रकीर्तिता ।

एकया पिञ्जनस्तन्या परो ह्याम्बा सुमङ्गला ॥

वितन्त्रीका विशोकेति चेश्वरी परिव्यादिनी ।

सदाशिवागमाग्नेया यथागमनिबर्शनम् ॥

शततन्त्री विशोकाख्या सप्ततन्त्रीश्वरा तथा ।

इति तत्र मत्तकोकिना प्रधानभूता । एकविंशतितन्त्रीकत्वनायूनाधिक त्रिस्थानगस्वर-
सारणाजातिगीतिबीणाशरीरमुच्यते । तद्गतश्च चातुप्रयाग उच्यते । तदुपजीवकत्वे-
नापरा भवन्तीति तदेनद् दर्शयति ।

एषमेतद् स्वरगत ज्ञेय बीणाशरीर(ज)म् ।

विपञ्चवीदाद्युक्तानि करणानि निबोधत ॥

इति । विपञ्चवीति प्रत्यङ्गोपसक्षणम् । तेन विपञ्चया वादन्ते यान्युवतरिभित्तादि-
करणमुख्यबीणावाद्योपरञ्जकानि वादनवैचित्र्याणि तानि दुष(भ्य)ध्वमिति
सम्बन्ध ॥११२॥

नामुद्दिशति । रूपमित्यादि ॥११३॥

बीणावाद्यद्विगुणं गुरुलाघववादनं भवेद्गुणम् ।
 रूपं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥११४॥
 पुणपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घलाघवकृतः स्यात् ।
 कृतमेकस्यां तन्व्या प्रतिशुष्का नाम विज्ञेया ॥११५॥
 बीणावाद्यधिरामेऽप्यधिरतकरणं तु रूपशेषं स्यात् ।
 धाविद्धकरणपुञ्जतो ह्युपर्युपरिपाणिकस्तद्वोगः ॥११६॥

तारक्रमेण लक्षणमिति बीणावाद्यद्विगुणं (ए) मित्यादिना यदैकेन बीणाया
 गुरु प्रयुज्यते तदैव पञ्च(वैपञ्चिकेन (विपञ्चया) लघुद्वयं यदा सधस्तदा द्रुतद्वय-
 मित्येव समवायवैचित्र्येण प्रायो रूपमुच्यते । तद्देव अनु पश्चाद् यद्यु(दु)च्यते तत्सम-
 कास तदा(पा) कृते सति तत्प्रतिविम्बतया प्रतिकृतमिति ॥११४॥

पुणपत्कृत इति । प्रतिकृतसमकाल प्रयोग एवाप्यत्वेन प्रकारः प्रतिभेद ।
 स च गुरुलघुकृतो न तु लेख्यादिस्वरप्रयोगप्रतिभेदनकृत इति तेन गानवैचित्र्ये । यदा
 सधुद्वयं प्रयुञ्जते तदा स गुरु । यदा वैणिको गुरुद्वयं तदा स प्लुतलघुरूप इत्यादिरूपे
 तु मञ्जनमुक्तम् । इयति विपर्यय इति विशेष । तदैव पुनर्वैचित्र्यं वैपञ्चिको यदैक-
 स्यान्नेव तन्व्यामशसवादिन्या सात्पतादि करोति तदा (प्रतिशुष्का ।) प्रतिशुष्क-
 पदस्वैवाऽवस्थे स्वग्ये ॥११५॥

यदा तु वैणिको क्षणे विदारीवशाच्छेदं करोति तदा छिद्रे वैपञ्चिको यदा
 तद्रूपशेषम् । विभक्तितल(य) एवमपि वैचित्रिकप्रयोगे हस्तचातुर्यादौ(यंतोऽतिद्रुतो
 वैपञ्चिकप्रयोगे स श्लोघः । एव विपञ्चीध्रुवावरवि वक्तव्यम् । नियमोऽदृष्टिद्वय
 एव । गानवै विपञ्चेदोपरञ्जिका ध्रुवागाने त्वनिप्रम- ॥११६॥

विपञ्चीवाद्यस्य प्राधान्यमाह । कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवादन-
 मिति । केचिदाहुः । पूर्वैरङ्गलोक्यापनाध्रुवाविधानाद्युत्थानस्यातोऽपरञ्जनायमिति वा ।
 प्रवृत्तिविभागार्थमाह । तन्व्योऽस्क(तच्चोद्युत्यक)रणमिति । वाद्यवृत्तिविभागार्थ-
 म्(म ना ५-१६)त्यादिना कथितस्य प्रयोजनस्य द्वयोर्बीणायोस्तत्राक्षरस्यत्या
 सर्वा एव बीणा कोणवाद्येन वादयेदिति तद्विद न विद्य कोणवाद्ये का स्थान-
 प्राप्ति । कोणवाद्य (द्या) विपञ्ची स्यादिति च वक्ष्यमाणत्वात् कथं सर्वासा कोण-
 वाद्येति । तस्मादेवमेता इह ध्रुवाविधाने वाद्योपरञ्जनध्रुवागानमित्युच्यते(न्ते) ।
 तत्रास्येन बाहुत्येन वा कोणवादनं कर्तव्यम् । प्रायोऽग्रहणाद् द्वयङ्गुतिवादनमुपमय-

कार्यं ध्रुवाविधाने प्रायेण हि कोणवादनं तज्ज्ञैः ।

स्थानप्राप्त्यर्पचेद्यत्त्र भवेदयं नियमः ॥११७॥

[तच्चोद्यतस्यकरणं वाच्यं कार्यं विपश्चिन्नास्तु ।]

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपश्चिन्नी णु भवेन्नव ।

कोणवाद्या विपश्चिन्नी स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवाद्यात्(ना) ॥११८॥

ततवाद्यविधानमिदं सर्वं प्रोक्तं समासयोगेन ।

बध्याभ्यतश्च मूयः सुविरातोद्यप्रयोग तु ॥११९॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे ततातोद्यविधानं नामाध्याय एकोनविंशत्तमः ।

वादनं च । वाद्ये हि त्रिप्रकारके सव्याङ्गुष्ठकनीयस्यो स्थाने वादक भवेदिति कोणोऽत्र प्रहारम(रोऽ)ङ्गुल्यगुष्ठप्रहरणतया चतुःप्रहरण कोणाङ्गुलिप्रहरण ध्रुवासु वाच्यं कुर्यात् । यदा तु करणं तु लीनं भवति तत्र लीनानामलङ्काराणां कोणवादनेन सम्यक् स्थानप्राप्तिः । मर्दनमोदनधारणकम्पनावर्तनादि कोणस्य भवतीति नियतिः । तथाभूतस्थानप्राप्त्यर्पं वीणावाद्यं तथा यत्रोचितमेकतन्त्र्यादिप्राप्तं तत्रायमेव नियमः कोणैकवाद्यप्रयोग इति ॥११७॥

अथ त्रिप्रकारवाद्यविषयमाह ।

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपश्चिन्नी तु भवेन्नव ।

कोणवाद्या विपश्चिन्नी स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवाद्या ॥

इति । चकारेलोभयवादनमुभयोरुक्तम् । अग्रे तु चकार ए(मे)वायं वर्णयन्त कोण विपश्चिन्नामाङ्गुली च चित्राया नियमयन्ति । अग्रे तु कोणाङ्गुलिवाद्या विपश्चिन्नी चाङ्गुलीमात्रवाद्यं चित्रेत्याह ॥११८॥

एतदुपसहरति । ततश्चाद्येति । सर्वमिति । गान्धर्वं गानविषयमङ्गप्रत्यङ्गत चेति यावत् । भाविनोऽध्यायस्यायमासूत्रयति । वक्ष्याम्यतश्चेति । मूयश्शब्दस्याय- माध्यायः शारीरेणैव वंशविधौ भणिते तु विरप्रयोगो वेत्तावदुक्त एव तत्राम्यधिकं तद्वक्ष्यते पूणीकरणायेति शिष्यम् ॥११९॥

परमेश्वरश्चन्द्रचूडनित्यस्तुतचिन्तामणिलिखितप्रकाशः ।

स्फुटमभिनवगुप्तनामयेयस्ततवाद्ये कृतवान् विष्णुभक्त्यम् ।

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदविद्वताभिनवभारतवा

ततातोद्यविधानमेकोनविंशोऽध्यायः ॥

एकोनविंशोऽध्यायः ।

१ भिन्नपाठक्रमः ।

षड्जोदीच्यवती चैव षड्जमध्या तथैव च ।
 षड्जमध्यमबाहुल्यात् कार्यं(यै) शृङ्गारहास्ययोः ॥१॥
 श्राव्यमी चैव पाङ्गी च षड्जपंमस्वरप्रहात् ।
 वीरेऽद्भुते च रौत्रे च रसे कार्ये प्रयोक्तृभिः ॥२॥
 निषादपत्यद्भुते च निषादांशपरिग्रहात् ।
 गान्धारोऽंशोपपत्त्या च करुणे षड्जकंशिकी ॥३॥
 धंशती धंशताशा च बीमत्से समयानके ।
 ध्रुवाविधाने कर्तव्ये जातिगाने प्रयत्नतः ॥४॥
 रसं कार्यंभवस्यां च ज्ञात्वा योज्या प्रयोक्तृभिः ।
 षड्जप्रामाश्रिता ह्येता विज्ञेया जातयो बुधै ॥५॥
 भूतः पर प्रवक्ष्यामि भिन्ध्यप्रामसमाश्रयाः ।
 गान्धारोऽरक्तगन्धार्यो गान्धारोऽंशोपपत्तितः ।
 करुणे तु रसे कार्ये जातिगाने प्रयोक्तृभिः ॥६॥
 मध्यमा पञ्चमी चैव मन्द्यगती तथैव च ।
 मध्यपञ्चमबाहुल्यात् कार्याः शृङ्गारहास्ययोः ॥७॥
 मध्यमोदीच्यवा चैव गान्धारोदीच्यवा तथा ।
 षड्जपंमांशनिष्पत्त्या कर्तव्या (व्ये) वीररौद्रयोः ॥८॥
 कार्मारवी तथा चान्धी निषादांशोपपत्तितः ।
 अद्भुते तु रसे कार्ये जातिगाने प्रयोक्तृभिः ॥९॥
 कौशिकी धंशताशत्वात् तथा गान्धारपञ्चमी ।
 प्रयोक्तृभ्ये बुधैः सम्यग् बीमत्से समयानके ॥१०॥
 एकैव षड्जमध्यात्र ज्ञेया सर्वरसाश्रया जातिः ।
 तस्या ह्यंशाः सर्वे रसास्तु विहिता प्रयोगविधौ ॥११॥

यो यदा बलवान् यस्मिन् स्वरो जातिसमाश्रयात् ।
तत्प्रयुक्ते रसे गान कार्यं नेवप्रयोक्तृभिः ॥१२॥

मध्यपञ्चममूयिष्ठ हास्यशृङ्गारयोर्भवेत् ।
षड्जवंमप्रायकृत वीररीडाद्भुतेषु च ॥१३॥

गान्धारसप्तमप्राय करुणे गानमिष्यते ।
तथा धंशतमूयिष्ठ भीमस्ते समपानके ॥१४॥

सर्वेष्वंशेषु रसा नियतविधानेन सम्प्रयोक्तव्याः ।
काकल्पन्तरबिहिता विशेषयुक्तास्तु बलवन्त ॥१५॥

एवमेता बुधंज्ञेया जातयो रससश्रयाः ।
षाद्यप्रयोगविहितान् स्वरांश्चापि निबोधत ॥१६॥

हास्यशृङ्गारयो कार्यो स्वरो मध्यमपञ्चमौ ।
षड्जवंमौ च कतंशयो वीररीडाद्भुतेष्वय ॥१७॥

गान्धारश्च निषादश्च कतव्यौ करुणे रसे ।
धंशतश्च प्रयोगज्ञेयौ रसे समपानके ॥१८॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णानामथ लक्षणम् ।
प्रारोही चावरोही च स्यापिसञ्चारिणी तथा ।

वर्णाश्रधार एवैते प्रलङ्कारास्तदाश्रयाः ॥१९॥

प्रारोहन्ति स्वरा यत्र प्रारोहीति स भण्यते ।
यत्र चावरोहन्ति सोऽवरोहीति सञ्जित ॥२०॥

स्विरा, स्वरा समा यत्र स्यायो वण स सञ्जितः ।
सञ्चरन्ति स्वरा यत्र स सञ्चारोति सञ्जिता ॥२१॥

शारीरस्वरसम्भूतान्निस्थानगुणगोचराः ।

अन्वारो सङ्गणोपेता वर्णा ह्येते प्रकीर्तिता ॥२२॥

एष लक्षणमपुक्तं यदा वर्णोऽनुसृषति ।

तदा वणस्य निष्पन्नित्वेया स्वरसम्भवा ॥२३॥

एते वर्णान्तु विज्ञेयाश्रधारो गानयोगतः ।

एतान् समाश्रितान् सम्यगलङ्कारान् निबोधत ॥२४॥

प्रसन्नान्दिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 प्रसन्नमध्यश्च तथा समोऽन्यः स्थिर एव च ॥२५॥
 स्यान्निवृत्तिः प्रवृत्तिश्च कम्पितः कुहरस्तथा ।
 रेचिताहपस्तथा चैव प्रेङ्खोलितक एव च ॥२६॥
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च तारमन्द्रप्रसन्नकः ।
 प्रस्वादश्च प्रसादश्च तथोद्गाहित एव च ॥२७॥
 भ्रवलोकितस्ततश्चैव निष्कूजितक एव च ।
 उद्गीतो ह्लादमानश्च रञ्जितश्च तथा परः ॥२८॥
 ध्रावतंकास्थो विज्ञेय परिवर्तक एव च ।
 उद्धट्टितस्तथाक्षिप्तः सम्प्रदानस्तथाऽपरः ॥२९॥
 हसितास्थोऽथ हुङ्गुरः सन्धिप्रच्छादनस्तथा ।
 विधूननाह्यश्च तथा गात्रवर्णस्तथैव च ॥३०॥
 प्रसन्नान्दिः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 तथा प्रसन्न एव च समोऽनुचित एव च ।
 प्रस्तारश्च प्रसादश्च स्थायिवर्णसमाश्रयाः ॥३१॥
 अथ सञ्चारिजानु भ्रूयः कीर्त्यमानानु निबोधत ।
 मन्द्रतारप्रसन्नश्च बिन्दुः प्रेङ्खोलितस्तथा ॥३२॥
 तारमन्द्रप्रसन्नश्च स्यान्निवृत्तप्रवर्तकः ।
 कुहरश्चैव वैशुश्च रञ्जितो ह्लावलोकितः ॥३३॥
 ध्रावतंकराश्रुतो ज्ञेया सञ्चारिजास्तथा ।
 निष्कूजितः सद्हुङ्गुरं हासित बिन्दुरेव च ।
 प्रेङ्खोलितमयाक्षिप्तं विधूमोद्धट्टिते तथा ।
 ह्लादमानः सम्प्रदान सन्धिप्रच्छादने तथा ॥३४॥
 प्रसन्नान्दिः प्रसन्नात् इति चारोहिजाः स्मृताः ।
 विधूमो गात्रवर्णश्च तथोद्गाहित एव च ॥३६॥

उद्गीतश्च तथा वेष्टुरित्येते ह्यवरोहिजा ।
 सप्तरूपगता ज्ञेया अलङ्कारास्त्वमे बुधं ॥३७॥
 नेष्यन्ते हि ध्रुवास्वेते जातिवर्णप्रकर्षणात् ।
 बिन्दुर्वापि हि वेष्टुर्वा ये धान्येऽतिप्रकृपिताः ॥३८॥
 ते ध्रुवाणां प्रयोगेषु न कार्याः स्वप्रमाणत ।
 यस्मादर्थात्तुरूपा हि ध्रुवा कार्याऽर्थदशिका ॥३९॥
 वर्णानां तु पुनः कार्यं कृशत्वं तु ध्रुवाभ्रयम् ।
 ये तु प्रयोगं गच्छन्ति ताश्च वर्णान् निबोधत ॥४०॥
 प्रसन्नान्निः प्रसन्नान्तः प्रसन्नाद्यन्त एव च ।
 तथा प्रसन्नमध्यश्च बिन्दुः कम्पितरेचिती ॥४१॥
 तारश्च तारमन्द्रश्च तथा तारतरः पुनः ।
 प्रेङ्खोलितस्तथा तारमन्द्रस्तारसमस्तथा ॥४२॥
 स्यान्निबृत्तश्च प्रबृत्तश्च प्रसादोऽपाङ्ग एव च ।
 अवलोकस्तथा वेष्टुरित्येते सर्ववर्णगाः ।
 स्याद्विबर्णहिते त्वग्ये सर्ववर्णाः प्रयोगिणः ॥४३॥
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वर्णान्ङ्कारलक्षणम् ।
 क्रमशो वीष्यते यस्तु प्रसन्नान्निः स कथ्यते ॥४४॥
 न्यस्तोन्धारित् एवैव प्रसन्नान्तोऽभिधीयते ।
 आद्यन्तयोः प्रशमनात् प्रसन्नाद्यन्त इष्यते ॥४५॥
 प्रसन्नमध्यो मध्ये तु प्रसन्नन्धावुदाहृतः ।
 सर्वसाम्यात् समो ज्ञेय स्थिरस्त्रवेकम्बरोऽपि हि ॥४६॥
 बिन्दुरेककस्तार स्पृष्ट्वा तु पुनरागतः ।
 स्यान्निबृत्तप्रबृत्तश्च मन्द्र गन्धा समागतः ॥४७॥
 आक्रोडितनयो यश्च स वेष्टुः परिकीर्तितः ।
 कण्ठे निरुद्धपवनः कुहरो नाम जायते ॥४८॥
 त्रिकल कम्पनं तद्गद्रेचिताख्यं शिरोगतं ।
 उरोगतः कम्पितः स्यात् कम्पनात् कलाप्रयम् ॥४९॥

गतागतप्रवृत्तो यः स प्रेङ्खोलित उच्यते ।
यस्तु कण्ठस्वरोऽधस्तात् स तु तार प्रकीर्तितः ॥१०॥

उरोगतस्तथा मन्द्रो मूढिन तारतरः स्मृतः ।
कमागतस्तु यस्तारश्रुतुर्ध्वं पञ्चमोऽपि वा ॥११॥

तारमन्द्रप्रसन्नस्तु ज्ञेयो मन्द्रगतस्तु स ।
सञ्जयित्वा परान् मन्द्रात् क्रमात्तारगति गतः ।
मन्द्रतारप्रसन्नस्तु ज्ञेयो ह्यारोहणाद्बुध्वं ॥१२॥

[एकस्वगाधिष्ठं क्रमशः प्रस्वारसन्नितो ज्ञेय ।
प्रस्वारस्तु निवृत्तः शनः प्रसन्नः प्रसाद स्यात् ॥१३॥

समनन्तरो स्वरो द्वौ विचरत्युदाहितो द्विकल एव ।
पारोहत्येककला पुनरेककला प्रसादयति ॥१४॥

उदाहित एव स्यादवलोलितसन्नितो द्वि भ्यस्तः ।
एकं द्वौ त्रीन् गच्छन् स्वरात् क्रमेण सङ्क्रमो ज्ञेयः ॥१५॥

एकान्तरमारुह्य प्रत्येयेऽन्तरं स्वरं यस्तु ।
निष्कृजिनसन्नोऽसौ ज्ञेयोऽगङ्गार उद्गीत ॥१६॥

क्रमयोगेदानेन तु सञ्चार्येऽन्तरस्वरो द्विकलः ।
द्वयवरः पदपर एत ह्यारोही ह्यादमानः स्यात् ॥१७॥

अथ रञ्जिमस्तु समनन्तरस्वरे द्वे कले पुनः स्थित्वा ।
अर्धकलामारोही पुनरेव तथावरोही स्यात् ॥१८॥

आवर्तकश्रुतुर्ध्वं स्वरेषु समनन्तरेषु सञ्चरति ।
आरोहणावरोहणाधिःिना संक्रान्तरेष्वपि च ॥१९॥

ज्ञेयो निरन्तरकृतस्त्वष्टकलः साऽन्तरस्तथा कार्यः ।
तत्रै कलाश्रतस्त्वस्त्वावर्था वर्तको भवति ॥२०॥

अधिष्ठ्य तु स्वरास्त्रीन् स्वरात्तरं लङ्घयति पद् वृत्ती ।
पुनरपि च परावृत्त्या स स्यात् परिचयकोऽष्टकलः ॥२१॥

यस्य स्वरावतीती तथा परं ह्यन्तरस्वरो भवति ।
एककलश्चैव तथा स भवेदुद्धृष्टो नित्यम् ॥२२॥

भाक्षिप्तकस्त्रिभ्रस्वरजः कर्तव्य. षड्विध कलामात्र ।
 एककलस्त्वधरः स्याद्विज्ञेयः षट्कलस्तु परः ॥६३॥
 भाक्षिप्तवच्चतुभि स्वरेस्तु कालः कलान्तरोपेतः ।
 एकाग्नस्वरक्रम इह गदितः सम्प्रदानस्तु ॥६४॥
 द्विरपि द्विकलं गदित हनितमिषोच्चारित तथा हसितम् ।
 समनन्तरस्वरकृतं तज्जंराक्षिप्तक ज्ञेयम् ॥६५॥
 समनन्तरस्वरेषु तु हसिताद् द्वध्वरश्चतुष्परो वापि ।
 श्रावोहृत्पेठकला हुङ्काराण्य स विज्ञेयः ॥६६॥
 स्थानान्तरभाकृद् प्रयेति समश्चतुष्कल क्रमज्ञः ।
 नोर्ध्वपरिक्षेपः स्यात् सन्धिप्रच्छादनो नाम ॥६७॥
 श्रावो षट्मुञ्चार्य तु यत्र स्याद् द्विस्वरे लघुनि षण्णै ।
 समनन्तरमारोहृत्पेठकल तद्विधूत तु ॥६८॥
 प्रादावरोही स्यात् प्रस्वारोऽन्तेऽवरोही तु ।
 यत्राद्यन्कलामु च षट्म्यलङ्कारमुद्गीतम् ॥६९॥
 श्रोङ्कारवदारोहेदनन्तर तु स्वरात् यत्तान्तरयो ।
 द्वौ द्वौ प्रकम्पमानो स्वरो ततश्च प्रसन्नौ द्वौ ॥७०॥
 एषोऽलङ्कारविधौ विज्ञेयो गात्रवर्ण इत्येव ।
 एकारीकारकृते दीर्घाक्षरमण्यदपि योग्यम् ॥७१॥
 गीतालङ्काराणां करणविधिरय यथावदुपदिष्ट ।
 एमिरलङ्कृतं च गीतिवर्णविरोधेन ॥७२॥
 स्थाने चालङ्कार दुर्गान् नहृपुरति काञ्चिका बध्येत् ।
 प्रतिबह्वोऽलङ्कारा वर्णविहीना न योग्यव्या ॥७३॥
 अलङ्कारास्त्रयस्त्रिभ्रशदेवमेने मयोदिता ।
 नोदिता ये तु तेऽप्यथ प्रत्येकव्या मनोविभि ॥७४॥
 अथ गीती. प्रवक्ष्यामि च्छ्रुदोक्षरसमन्विताः ।
 शशिना रहितेष निशा विजलेष नदी लता विपुल्येव ।
 अविभूयितेष च स्त्री गीतिरलङ्कारहीना स्यात् ॥७५॥

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गीतीनामपि लक्षणम् ।
 प्रथमा भागधी ज्ञेया द्वितीया चार्धभागधी ।
 सम्भाविता तृतीया च चतुर्थी पृथुला स्मृता ॥७६॥
 भिन्नवृत्तिप्रगीता या सा गीतिर्भागधी मता ।
 अर्धकालनिवृत्ता च विज्ञेया त्वर्धभागधी ॥७७॥
 सम्भाविता च विज्ञेया गुर्वक्षरसमन्विता ।
 लघ्वक्षरकृता नित्य सा पृथुला प्रकीर्तिता ॥७८॥
 एतास्तु गीतयो ज्ञेया ध्रुवायोग विनं व हि ।
 गान्धवं एष योज्यास्तु नित्य गानप्रयोक्तृभिः ॥७९॥
 अत पर प्रवक्ष्यामि धातुषास्त्वस्य लक्षणम् ।
 विस्तारः करणश्चैव आविद्धो व्यञ्जनस्तथा ।
 घत्वारो धातवो ज्ञेया वाविप्रकरणाभ्याम् ॥८०॥
 सङ्घातजश्च समवायजश्च विस्तारजोऽनुबन्धश्च ।
 ज्ञेयश्चतुष्प्रकारो धातुविस्तारसङ्घातु ॥८१॥
 विधयस्तु स्मृतास्तस्य पूर्वं विस्तर एव तु ।
 सङ्घातसमवायौ तु विज्ञेयो लो द्विक्रिकौ ॥८२॥
 पूर्वंश्चतुर्विधस्तत्र पश्चिमोऽष्टविध स्मृत ।
 करणानां विशेषेण विधिश्चैव पृथक् पृथक् ॥८३॥
 अथश्रोत्रं च विज्ञेयायधरोत्तरजो स्मृतौ ।
 सङ्घातजो विधिस्त्वेष विज्ञेयो षाष्टयोऽवृत्ति ॥८४॥
 द्वायुत्तरो द्विरधरस्त्वधराविश्रोत्तरावसानश्च ।
 ज्ञेयस्त्वयोत्तरादि पुनरप्यधरावसानश्च ॥८५॥
 समवायजस्तथा स्यात् त्रिहतरस्त्रिरधरश्च विज्ञेय ।
 द्व्यधरोत्तरावसानो द्विहतरश्चाधरात्स्तु ॥८६॥
 प्रागुत्तरो द्विद्विरधरस्त्वधरादिद्विहतरावसानश्च ।
 उत्तरमध्यश्च तथा मध्ये त्वधर पुनर्ज्ञेय ॥८७॥

ध्वञ्जनघातोर्ज्यं कलतलनिष्कोटितान्यधोन्मुष्टम् ।
 रेफामृष्टपुष्पासुस्वनितं विन्दुरनुबन्ध ॥८८॥
 षड्गुष्ठान्नां तु तन्त्रीणां स्पशंन यत् कलं तु तत् ।
 वामे निषोद्धन कृत्वा दक्षिणेनाहतिस्तलम् ॥८९॥
 सध्याङ्गुष्ठप्रहारश्च निष्कोटितमिहोच्यते ।
 सध्वप्रदेशिनीघातमुन्मुष्टमिति सञ्ज्ञितम् ॥९०॥
 सर्वाङ्गुलिसमाक्षेपाद्रेफ इत्यभिधीयते ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठकाभ्यां तु दक्षिणाभ्यामधोगतम् ॥९१॥
 तन्त्रीषु त्रिप्रकारे वाप्यध्वमृष्टमिति स्मृतम् ।
 कनिष्ठाङ्गुष्ठसपुक्तं पुष्पमित्यभिधीयते ॥९२॥
 तलस्थानेऽधरग्यासस्त्वनुस्वनितमुच्यते ।
 गुर्वक्षरं कतन्भ्यां तु विन्दुरित्यमितञ्ज्ञितः ॥९३॥
 श्याससमासादेशामनुबन्धे सार्वंघातुको ज्ञेयः ।
 इति दशविधं प्रयोज्यो धीणाया ध्वञ्जनो घातुः ॥९४॥
 रिभिताह्वावश्च तथाऽनुबन्धसप्तः करणघातुः ।
 पञ्चविधो विज्ञेयो धीणावाद्ये करणघातुः ॥९५॥
 त्रिकपञ्चसप्तनवकंधर्तुर्धुस्ती यथाक्रमं विहित ।
 सर्वैरनुबन्धकृतं गुर्वन्तः स्यात् करणघातुः ॥९६॥
 क्षेपः प्लुतोऽतिघातोऽतिकीर्णानुबन्धसञ्ज्ञिताश्चेति ।
 माविद्धो विज्ञेयो घातुर्वाद्यप्रयोगे तु ॥९७॥
 द्वित्रिचतुःकंनवकं प्रहारैः क्रमशः कृतेः ।
 घ्राविद्धघातुर्विज्ञेयस्त्वनुबन्धविभूषितः ॥९८॥
 इत्येते घातवः प्रोक्ताश्चत्वारो लक्षणान्विताः ।
 तिमृष्टानामपि वृत्तीनां यासु वाद्यं प्रतिष्ठितम् ॥९९॥

तिस्रो गीतत्रयं प्राधान्येन ग्राह्याः । त्रिधा वृत्तिबंधिना चेति । तासां
 वाद्यताललयगीतियतिभ्यां प्राधान्यानि यथास्व ध्वञ्जकानि भवन्ति । नत्र चित्रायां
 सङ्क्षिप्तवाद्यनालङ्कृतलयसमायतिरनागतप्रहाणां प्र(प्रा)धानं (न्य)म् । य(त)या
 वृत्ती गीतियाद्विद्विकलातालमध्यलयस्रोतोऽगतापतिसमग्रहमार्गाणां प्राधान्यम् ।

वक्षिणायो गीतिघतुष्कलतालविलम्बितलयगोपुच्छिकापत्यतीतग्रहभागिणी प्राधान्यम् ।

सर्वासामेव वृत्तीनां ललिताद्या हि जातयः ।
घातुभिः सह संयुक्ता भवन्ति गुणवत्तराः ॥१००॥

त्रिविधं वीणं वाद्यं कर्तव्यं गीतसंभवं तर्ज्जः ।
तस्य तथानुगतमोषश्रानेककरणसंयुक्तम् ॥१०१॥

लयतालवर्णपदयतिगीर्यक्षरभावक भवेत् तस्यम् ।
गीतं च यदनुपच्छेदनुगतमित्युच्यते वाद्यम् ॥१०२॥

आविद्धकरणबहुलं ह्युपयुं परिपालिकं द्रुतलयं च ।
अनपेक्षितगीतार्थं वाद्यं चौर्यं बुधैर्ज्ञेयम् ॥१०३॥

स्थिते तत्त्वं प्रयोक्तव्यं मध्ये चानुगतं भवेत् ।
द्रुते चौर्यं प्रयुञ्जीयादेव वाद्यगतो विधिः ॥१०४॥

तत्त्वं तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतः स्मृतः ।
घोषस्तृतीये कर्तव्यो लयतालविषक्षणः ॥१०५॥

एवं तर्ज्जैर्ज्ञेया वीणावाद्ये तु घातवः प्रोक्ताः ।
वक्ष्येऽधुना विपञ्ची वाद्यविधाने तु करणार्थम् ॥१०६॥

रुवं कृतं प्रतिकृतं प्रतिभेदो रूपशेषमोषश्च ।
पण्डी च प्रतिशुष्का ह्येव शेष करणजातम् ॥१०७॥

वीणावाद्यद्विगुणं गुणतापववादनं भवेद्भूषम् ।
रुवं प्रतिभेदकृतं प्रतिकृतमित्युच्यते वाद्यम् ॥१०८॥

युगपत्कृतेऽन्यकरणं प्रतिभेदो दीर्घंलाघवकृतं स्यात् ।
वीणावाद्यविरामेऽप्यविरतकरणं तु रूपशेषः स्यात् ॥१०९॥

आविद्धकरणयुक्तोऽप्युपरिपालिकस्त्वोद्योः ।
प्रतिशुष्का विज्ञेया वाद्ये तु सहैकतन्त्रिकृता ॥११०॥

कार्यं ध्रुवाप्रयोगे प्रायेण हि कोणवादनं तर्ज्जः ।
ग्राम्यामपि वीणाभ्यां गाने वा वादने वाऽपि ॥१११॥

स्यानप्राप्तं वा स्यात् तन्त्रोषु विभावयेत् समं गानम् ।
तच्छीघ्रतुल्यकरणं वाच्यं कार्यं विपश्च्युत्यास्तु ॥१२२॥

सप्ततन्त्री भवेच्चित्रा विपश्च्युते नवतन्त्रिका ।
विपश्च्युते कोणवाद्या स्याच्चित्रा चाङ्गुलिवाचना ।
एवं धीणा तज्ज्ञाननिाकरणाश्च ॥ विपश्च्युते तु ॥११३॥

अथ ऋष्वं ध्याहयास्ये लक्षणपुस्तं बहिर्गोतम् ।
धाधावणारम्भविधिवेकप्रपाणिस्तथैव च ॥११४॥

परिघट्टना च विज्ञेया तथा सङ्घोटनैव च ।
मार्गासारितमेव स्यात्स्त्रीलाकृतमपापि च ॥११५॥

भासारितानि च तथा त्रिप्रमाणानि चैव तु ।
एतानि च बहिर्गोताग्यादौ योऽपानि योऽतृभिः ॥११६॥

सतालानि ह्यतालानि चित्रवृत्तिगतानि तु ।
प्रयोञ्जनं हि पूर्वोक्तं पूर्वरङ्गविधौ मया ।
तेषां चैव प्रवक्ष्यामि लक्षणं सनिवर्शनम् ॥११७॥

तत्राधावणा नाम ।
विस्तारघातुविहितैः करणैः प्रविभागशो द्विरभ्यस्तैः ।
द्विश्चापि सन्निवृत्तैः करणोपचर्यैः क्रमेण स्यात् ॥११८॥

गुरुणी त्वादावेकादशचतुर्दशकसप्तशकदशकम् ।
सचतुर्विंशकमेव द्विगुणीकृतमेतदेव स्यात् ॥११९॥

सधुगुरुणी च स्यातामयाहर्मं गुरु भवेत्तथा च पुनः ।
षट् च तधूनि तथान्त्यं गुरु ह्याश्रावणार्थां तु ॥१२०॥

त्रिः क्षम्योपरिपाणी तालोऽपि ह्येष निर्विष्टः ।
समपाणो द्वे क्षम्ये तालावप्येषमेव स्यात् ॥१२१॥

भूय शम्पातालानुपाणादुत्तरस्तथा द्विकलश्च ।
षष्ठ्युदस्तथा स्यादेव ह्याधावणातालः ॥१२२॥

स्यारम्भः ।
दीर्घाण्यादावष्टौ द्वादश च सधूनि नैघनं चैव ॥
चरवारि गुरुणि तथा ह्रस्वान्यष्टौ च दीर्घं च ॥१२३॥

सघुसंज्ञानि चतुर्धा निघनं द्विगुणीकृतानि दीर्घं द्वे ।
ग्रहौ लघूनि नघनमित्यारम्भेऽक्षरविधानम् ॥१२४॥

अस्य तु षाण्णम् ।

कार्यं त्रिपञ्चहीनेऽपञ्चहनेरप्य समवरोहैः ।

तालरिन्नितह्लादयुक्तैः करणैर्विस्तारभूयिष्ठैः ॥१२५॥

अपञ्चययुक्तैर्द्विस्त्रिः कृत्वा च निघतितैर्द्विरभ्यस्तैः ।

आरम्भे षाण्णविधिः कार्यस्त्वेयं प्रयोगज्ञः ॥१२६॥

तापश्चात्स्य ।

तालस्त्रिकलस्तथादो शम्भ्यैककलाद्वयं यतो तालः ।

द्विकला च पुनः शम्भ्या तालो द्विकलश्च कर्तव्यः ॥१२७॥

द्विकलश्च सन्निपातः पुनः पितापुत्रकश्च षट्पूर्वः ।

अच्चत्पुटस्तथा स्यादारम्भे तालयोगस्तु ॥१२८॥

अथ वक्त्रपाणिः ।

धाविद्विकरणयुक्तौ द्वयङ्गं स्यादेककं प्रवृत्तं वा ।

अल्पभ्यङ्गजनधातुर्वाद्येऽप्यथ वक्त्रपाणिस्तु ॥१२९॥

गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि षड् गुरुणि चतुर्गुणम् ।

गुरणी द्वे च लघूनि चत्वार्यथ गुरुणि च ॥१३०॥

अर्वादि च लघूनि स्युस्त्रीणि दीर्घाणि चैव हि ।

लघून्ग्रहौ च दीर्घं च वक्त्रपाणौ विधीयते ॥१३१॥

द्विकले मन्द्रके यस्तु शम्भ्याताञ्जनिपातनम् ।

तत्सर्वं वक्त्रपाणौ तु मुख्ये ह्यष्टौ कलाः स्मृताः ॥१३२॥

शम्भ्याताञ्जो तालशब्दे तेषु कुर्यात् क्रमेण तु ।

तालं शम्भ्या च तालं च सन्निपातं तथैव च ॥१३३॥

तस्याप्यस्तात् ततः कार्यं पञ्चपाणिचतुष्टयम् ।

वक्त्रपाणोरप्यं तालो मुखप्रतिमुखाश्च ॥१३४॥

अथ सङ्घोटना ।

अधिदण्डा(७२) हस्ताभ्यां वीर्यामुपगृह्य वक्षिणाङ्गुल्या ।
अङ्गुष्ठाभ्यां च सदा कार्यं सङ्घोटनावार्यम् ॥१३५॥

सङ्घोटने स्वराणां संवादिषिवादिन(नो)श्चापि ।
सङ्घोटना त्वमिहिता शेषरनुवादिभिश्चैव ॥१३६॥

विस्तारधानुकरणैस्त्रिभिश्च चित्रैस्तथा निवृत्तैश्च ।
त्रिभ्यश्चाम्पस्तोपचयैवंदमित सङ्घोटनावार्यम् ॥१३७॥

गुरुणी लघून्यथाष्टौ दीर्घद्वितय तथा च कर्तव्यम् ।
लघुदीर्घे लघु च पुनश्चतुर्गुणं चापि कर्तव्यम् ॥१३८॥

पुनरष्टौ ह्रस्वा स्युस्त्वय गुरु निघन तथा कार्यम् ।
सङ्घोटनवस्तुविधौ विज्ञेयं गुरुलाघवविधानम् ।
अस्यास्तालः शीर्षकवत् पञ्चपाणिर्विहितः ॥१३९॥

अथ परिघट्टना ।

परिघट्टनासमुत्थं वाद्यं त्वय हस्तभाघवात् कार्यम् ।
अञ्जनधातुसमुत्थं नानाकरणाश्रयोपेतम् ॥१४०॥

दीर्घाण्यावावष्टौ लघूनि च द्वे गुरुण्यपि च कुर्यात् ।
लघुनी द्वे सर्वाणि द्विगुणानि सहैव दीर्घेण ॥१४१॥

षोडश लघूनि च स्युः सगुरुण्यन्ते तथैव कार्याणि ।
एष परिघट्टनाया गुरुलघुवस्तुक्रमं श्रोक्तः ॥१४२॥

सम्पिष्टाकवदस्यास्तालं करणैश्च धातुसमुत्तम् ।
सकलैः सतलैर्वाद्यं विस्ताराविद्धकरणसमुत्तम् ।
मार्गासारितवाद्ये गुरुलाघवसधयाच्चैव ॥१४३॥

चत्वारि गुरुणि स्युर्लघूनि चत्वार्यंश्च द्विगुणितानि ।
गुरुणी लघूनि चाष्टावन्त्य गुरु चेति कर्तव्यम् ॥१४४॥

गुरुणी लघूनि नव च स्युर्मार्गासारिते यस्तुनि ।
कनिष्ठासारितविधौ चास्य तालं (प्रकीर्तितः) ॥१४५॥

भवणमधुराणि लीलाकृतानि घामिकृतपरिसृतानि ।
तान्यम्पर्यवशाविह कर्तव्यानि प्रयोगज्ञः ॥१४६॥

प्रथासारितानि ।

क्येष्ठमध्यकनिष्ठानि तानि च तालप्रमाणनिदिष्टानि तानि तालविधाने
व्याक्रमं व्याख्यास्ये ।

एवं स्वरगत ज्ञेयं शीलाशारीरसम्भवम् ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि सुषिरातोद्यलक्षणम् ॥१४७॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे सतातोद्यविधान नामैकोनत्रिंशोऽध्यायः ।

नाट्यशास्त्रम्

अथ त्रिशोऽध्याय ।

घ्रातोद्य सुधिर नाम जेय वशगतं बुधं ।

वंश एव विधिस्तत्र स्वरग्रामसमाधय ॥१॥

रागात्मक स्थापिपद नियच्छ

स्निग्धनवशस्वरलक्ष्यसार ।

कासात्मकोऽसौ परमेस्वरस्य

स्याद्विग्रहोऽस्मद्भूषणनाय ॥

एव प्राक्तनेनाध्यामेन प्रस्तुतनाट्यविषयगान्धर्वोपयोगप्रतिपादनपरतया आति-
विनियोगो वर्णालङ्कारादिलक्षण ततातोद्यस्वरूप प्रसङ्गत शुष्कस्वरूप प्रतिपादितम् ।
तत्र ततादनन्तर यद्यप्यवनदस्यैवोद्देशो युक्तस्तथावनदयोग्यमानकक्षयोद्गहनहेतु-
त्वात्तथापि विनियोगे वर्णाना स्वरारणा वश्यस्वभावमाग उपयोग गन्धतीति ततानन्तर
सुधिरस्यैव लक्षण युक्तमित्याह । घ्रातोद्य सुधिर नामेति । नामशब्देनेदमाह । वशा-
तोद्यमिति पूर्वं भगवन्महेश्वराराधनसाधन मतङ्गमुनिप्रभृतिभिर्बोधिनिमित्त ततो वक्ष्य
इति प्रसिद्धम् । वस्तुनस्तु छिद्रात्मकसुधिराभिव्यक्तस्वरविशेषरूपतयैवास्पोपयोग
इति । खदिरादिनिमित्तोऽप्यसौ भवत्येव । तथा चोक्तम् ।

वशो सुष्टा यदा पूर्वं वशतज्ञा तु वंशवी ।

वशास्तु खदिरा रौप्या काश्यपा वा सक्ताञ्जना ॥

इति । अत एव सुधिरयोगात् प्राणसयोगेनातोदनोपत्वावातोद्य वायुम् । तोद्ये
पातुद्यते ह्युपते वाद्यत इति चतुर्णां षु । केवलमस्य तोदननिष्पन्नं स्वरैस्तत-
सुधिररूपकारित्व वर्णानुष्ठास्ययोगेन त्ववतदधनयो धरार तु छन्दश्शक्ति-
क्रोडीकृत समुहलमितशक्तिरुत्कृमिति तत्तत्स्थानाभिधातजातस्वरद्वारसन्धो-

१[नच वशास्तु विज्ञेयास्त्रिस्थानस्वरगोचरा ।
तेषां चैव हि वशानां स्थाने स्थाने त्रिकत्रयम् ।
यथा वन्यलयस्तेषां स्वरा ज्ञेयाः समासतः ।]

पयोगमपि तद्वदतोऽमुच्यते । तदा तुदति अभिहन्ति वादयति चेत्यकृतककर्मशक्ति-
मुद्रितस्वातन्त्र्यमवभाति । ज्ञेयमिति । वीणातो विलक्षणतया । कक्ष्या च स्वरतत्त्वस्य
भातो लाभात् ।

टीकाकारः पूर्वरङ्गे वशस्य फूत्करणवैकल्यात्तस्कार्यता तत्र चेह चानु-
पयोग इति महता प्रयत्नेन पूर्वपक्षयित्वा पूर्वरङ्गे कुतपस्य तु विन्यास (भ०
ना० ध० ५-१७) इत्यादौ वक्षस्याप्यस्ति सस्कार्यत्वमित्युत्तरपक्षीचक्रे । तत्
केवल एवभूयस्त्वकरणरसिकताविजृम्भितम् । अस्मभ्यो न खलु शुष्कवादेनाभि-
हितमित्यास्ताम् ।

वशागतमिति । वशप्रकाररूप (लोह) खदिरादेरपि सग्रह । ननु द्व्यधि-
ष्ठानाः स्वरा वंशाः शारीराश्चे (भ० ना० ध० २८-१२)त्यत्र वशानां नामापि
तत् किं न आवित वशाभिधानेनेत्याह । बुधैरिति । यथाश्रुतमेव तदन्यनिरोधन-
पर वद । किं च शारीरस्वरवैपरीत्य वंशानामिति तथाभिधानमेतच्च तत्र
व्याख्यातम् । ननु यदि ज्ञेयं तद्वदस्योच्यता लक्षणम् । आह । वंश एव विधि-
स्तत्रेति । स्वरप्रामग्रहणमुपलक्षणार्थम् । यत् किञ्चिदुच्यते प्राच्येऽव्यायद्वये तत्सर्वं
वशेऽपि बोद्धव्यमित्यर्थं । तथाहि मत्तङ्गमुनिना चत्वारो धातवो वश इत्यादिना धातु-
विनियोगेऽपि प्रदर्शित एव ।

यत्त्वत्र टीकाकृता स्वगतपरगतत्वे धर्मस्यातिदेशस्य विकल्पलक्षणाभिधान-
लाघवोपयोगित्वमतिदेशस्याभ्युपायि तदेवमेव । सर्वत्र ब्राह्मणवद्वाजा द्रष्टव्य इत्यादा-
वप्यतिदेशस्वरूपनिर्वाह इवेहापूर्वतया मन्तव्यम् । यत्त्वतिदेशेन न सिध्यति तत्प्राति-
स्विकम् ॥१॥

अस्य लक्षणमाह । त्रिकत्रिकघतुक्तास्तु ज्ञेया वशागता इति । ध्यानतच्छिद्रे-
न्वाकारेण गान्धारादि(बी)त्याशयेन स्वरोत्पादकस्वरूपमुक्तम् । कम्प्यमानार्थमुक्ताश्च

१. अन्यान्तरेषु नोपलभ्यते । वृत्तिकारेणापि न व्याख्यातम् । तथाप्ययं मुनेरेवेति
बहुभिरुक्तम् ।

द्विक्रत्रिकचतुष्कास्तु जेवा वशगता स्वरः ।

कल्प(स्य)मानार्थ(घं)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ॥२॥

व्यक्तमुक्तास्त्वित्यनेन द्विद्रोपरि दीयमानाङ्गुलितच्छिद्रनिवेशितङ्गुलिना क्रिया तीव्रातीव्रमध्यरूपप्राणपूरणप्रभवो हि वशे स्वरविभाग । तत्र गान्धारोदितया मध्यमस्वरोऽन्त्यो भवति । तदपेक्षया गान्धारे द्वितीयम्(यत्त्वम्) । तत एव च सामसु गान्धारो द्वितीयो मध्यमो हि तत्र प्रथमः । आह च ।

य सामगाना प्रथम म वेगोमैध्यम स्वरः ॥

(नारदीयशिक्षा १११)

इति ।

यद्यपि च न षट्सु कृत्रादिषु भव इति कस्यो पुनस्तथापि षड्जस्य चतु-
श्रुतित्वान् मध्यमत्वेन प्रत्यभिज्ञानम् । न-त्रत्र वशे क स्वरविभाग इत्येवमाशयेनाह ।
द्विक्रत्रितचतुष्का इति । स्वरस्वरूपोदयोगेषु चिद्रेत्वत्र स्वरशब्दः । तेन सर्वतोऽप्य-
नवच्छिद्राणि । वगंशोऽभिज्ञाने वायमणयः । मुखि(स)गतमन्थ च यच्छिद्र तत्तावत्
पूरकतया पूर्वेनवा च मुखमास्त्रप्रवर्तप्रतिघातोपयोगात्त्येव नानच्छिद्र स्वरविभागाय
नोपयुक्तम् । तस्मिन्क न स्वरविभागकृतम् । अत्रापि हि वगंशोऽभिधानध्वनयो भावः ।
वामहस्तेन त्रय स्वरः । दक्षिणेन चत्वार इति । तथा चोक्तम् ।

षड्जस्त्वनामिकाङ्गुल्यामृषो मध्यामाङ्गुली ।

निरङ्गुल्या च गान्धारो मध्यम कम्पितो यथा ।

वामहस्ते त्रयो हृते चत्वारो दक्षिणे पुनः ।

षड्जस्योऽनामिकाया तु धैवतो मध्यमाङ्गुली ॥

प्रदेशिण्या निषादस्तु मध्यम कम्पिता यथा ।

षड्जस्योऽनामिकायामिति वचनात् मध्यमस्वरे कनीयसीत्याह । निरङ्गुलीति ।
कनीयसी तत्रेती वा । स्थान चाङ्गुलीनामुक्तम् । कर्कशकनबीजवक्त्रगुलीनां निवे-
शनमिति । आद्ये बहिरुदरं कार्यं चिद्रादग्यादनन्तरमिति नवच्छिद्राणीच्छन्ति ।
तस्वेव भवनं चिद्राङ्गुलीमोहनम् । षड्गुलीनां तु क क्रियाभेद इत्याह ।

तत्रोपरि यथा ह्येक स्वरो वंशस्वरान्तरे^१ ।
प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह^२ तथा वशगतोऽपि हि ॥३॥

कम्पमानार्थं(घ)मुक्ताश्च व्यक्तमुक्तास्तथैव च ।

इति । नैव द्विकादिक्रमेण कम्पमानाद्ययोग । अपि तु तेनैव प्रकारेणाद्येन समत्व
येन सत्र व्यक्तमुक्ता इति पृथगन्तेऽभिधानादन्ते चतुश्रुती तावदय विनियोगः ।
तदुक्तम् ।

ये चतुश्रुतयोऽप्येषां पूर्णा रग्धात्तु ते स्वरा ।

इति । ततो द्विश्रुतेरथस्तादर्थंमुक्ताङ्गुलित्वमध्यवस्यन् पारिक्षेभ्यात् त्रिश्रुते कम्प्य
मानाङ्गुलियोग । तदुक्तम् ।

कम्प्यमानार्थंमुक्ताश्च विज्ञेयास्ते त्रिकद्विका ।

इति । एव वशस्य स्वर प्रथमोत्पत्तिक्रमश्च स्वराणां दर्शित । यत्वन्येषां तु साङ्ग-
लादिक्रमेणाङ्गुलीनिर्ह्रासदिशा च ब्राह्मणसत्रियादिजातिविभागस्तदनुसारेण चोक्त
प्रकृत्यादिविषयो नाट्योपयोग कथित स निस्वर इति हृदये गृहीत्वा मुनिना
दर्शित ॥२॥

न वैव छिद्रेषु स्वराणां व्यवस्थितत्वमुक्तम् । इत्यते चैवंकत्र स्वरसप्तकोप
सम्भ । तरकथमित्येतदाङ्गुधाह ।

तत्रोपरि यथा ह्येकस्वरो वंशस्वरान्तरे ।

प्राप्नोत्यन्यत्वमेवेह तथा वशगतोऽपि हि ॥

इति । शारीरे दारव्या च यथैक एव स्वरप्राधारभूत स्वरान्तरविषयमन्यत्व प्राप्नोति
यथोक्त द्विविधैव मूच्छनासिद्धिरिति (भ ना २८-३४) यथा स्वराणां सतत मध्य
मस्वरा(मध्यस्वर) विदुर्बुधा इति तथैव वशगतस्वरोऽपि स्वरान्तरविषयमन्यत्व
प्राप्नोति । तथा च धैवताशक्तोऽपि । गीयमानेऽपूर्णाबाच प्राहुः । धैवताद्वा निषावाद्वा
स्वापी.....वांशिका इति । पूर्णाबाचस्तु पदजघमगाधारा स्वराणामन्यतमात् ।
एतदाह । तत्र यथा वीणायां सार्यमाणाय प्रतिक्षण मार्दवाय तत्त्वसम्पादनेन
सैवान्या सम्पाद्यते । तेन तथावदिति दर्शयति । तत्रोपरि(रीति) । न सामानाधि-

१ NS स्वरोत्तरे ।

२ KSS., NS चेवाह ।

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसह्यो भवेत् स्वर ।
 अनोरणात्तु शेषाणां स्वराणां श्रुति(मपि) सम्भव(व) ।
 २ [स्वराणां च श्रुतिकृतं चतुर्द्विकस्त्रत्व(स्त्व)लक्षणम् ।]
 ३ भद्रगुलीवादनकृतं तच्च मे सन्निबोधत ॥५॥

करण्यतया विभक्तिनिर्देश । अन्यथा तस्योपरि तस्या तेन तत्रैबोर्ध्वरूपतयाऽऽध्वेय-
 रूपतयाऽवस्थिते स्वरे सतीत्यर्थं । एतदुक्तं भवति । प्रथममन्ध्यामकाले दूत्कारपूरण-
 क्षया स्वरोत्पत्तिक्रमो य उक्तस्तत्रैव स्थिते सति स्वरान्तरस्यात्र चलनम् । यथा
 वचनादत्र विपर्ययामिव श्रुतिक्रमलाभ प्रस्फुट । यद्ज वदन्ति(ति) मयूरा (र)
 (नारदीयशिक्षा १ ५ ३) इत्यादिवत् स्वगमकमध्यमवन्धारीरवदेव वा विशिष्टृष्व-
 निस्वभावत्वात् । अत एव शारीरवद्वश्यानाभारोहणमवरोहण चेति विशयाश्लिला-
 चार्यः ।

ननु यद्येवं द्रष्टव्यं स्याद्वक्षस्य पृथगभिधानं शारीरे(ऽप्येवमेव स्यात्तत्र स्वरै)
 अन्यविधि(वे) स्वीकृतत्वादित्याद्यज्ञक्याप्रकरत्वे(द्वेष प्रकारत्वे)नाह । तन्नोपरीति ।
 शारीरविषयादप्यस्योपरिभाव उत्तीर्णत्वादनन्तर्भावे इति यावत् । यथा च बाह्यरूप-
 तयाऽत्र लालित्यं नाम स्वाभाविको धर्मो न स त्व(नु)पक्व शारीरके भावाभावमादं-
 बपाक्ष्ययोगात् । तथा हि वदन्ति । वशे गीतमिति । तत शारीरतोऽप्यस्योत्कर्षो
 वीणातश्च । उभयं ह्यनेन पूर्य(यं)ते वशेन गीति भावयतीति च व्यवहार शारीर-
 मास्तस्यान्तरबाह्यप्रयत्नाच्च व्यापारयोगात् । शारीरे तु गायत्येवेति व्यवहारः ।
 धान्तरस्यैवात्र प्रयत्नस्य भावात् । वशच्छिद्रपूरणप्रयत्नो हि बाह्येऽसम्भवी । वीणार्यं
 तु वादयत्येवेति बाह्यस्यैव तन्नीहननकारिण प्रयत्नस्य भावात् । इत्युभयदिलक्षण-
 मुभयधर्मानुगतं च वशस्य रूपमित्यवश्यं वक्तव्यमिति तात्पर्यम् ॥३॥

द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा श्रुतिसह्यो भवेत् स्वर ।
 अनोरणात्तु शेषाणां स्वराणामपि सम्भव ॥

अस्यार्थं टीकाकारस्तावदाह । इह वशस्य च्छिद्रपिधानं मुखवाग्वासयोगाद्-
 द्गुलिसंयोगक्रियायाश्चेति यत्तावत् स्वरनिष्पत्ती कारणम् । तथा चाह ।

वाशी त्रिधा मूच्छंता स्याद् द्विप्रयुक्ता हि सर्वतः ।
 तारमन्द्रादिका चाग्या मुखमाहतमूच्छंता ।
 द्वितीया करशास्त्रात्मा(त्म)स्वरोत्पत्तिप्रदायिनी ॥

१. KSS स्वर स्या च्चु तिसह्यया ।
२. इदमर्थं ग्रन्थान्तरेषु न वर्तते ।
३. KSS. स्वराणि च श्रुतिसृत् । NS भद्रगुलीवादनकृतः ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।

कम्प(स्य)मानाङ्गुलिश्चैव त्रिःश्रुतिः परिकीर्तितः^१ ।

^२द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति^३ श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥५॥

इति । तत्रेयहापि स्वरजाता प्रथम न ग्रामविभाग भजन्ते । स हि च श्रुतिचर्चाम-
पेक्षते । सा च प्रथमोत्पत्ती नास्ति । अनेनैव क्रमेण यावता च गान्धार इति । एष
चार्यं ( ) फल्गुप्राय । न हीयता वीणाया श्रुतिचर्चा काचिद्दृशिता भवति । मुखवलन-
गतिस्वरतादि तु प्रयत्नबलेन भवदपि न श्रुतिभेदमाधत्ते . वीणादिष्वपि स कि न
स्यात् । एतच्च श्रुतिनिरूपणप्रस्ताव एव दितस्यास्माभिविचेचितमित्यास्ताम् ।

तस्मात् प्राक्तनश्लोकोक्त एवार्थोऽनेन परिक्रियते । तत्र ह्युक्त तत्रोपरि-
स्वरान्तरेऽप्यत्वमेवेति । तच्च कथं क्रियनामितीदमारभ्यते । य स्वरो द्विक(श्)-
त्रिक(श्)चतुष्को वेति नियत स्वरस्थापनया छिद्रविशेष प्रसिद्ध इत्यर्थः । प्राधारता
वाद्यदोऽप्यर्थः । नयति व्युत्पादयति । नदयमर्थः । तत्राप्यन्यस्वच्छिद्रे शेषाणामेषाम-
प्यर्धस्वराणामिव या श्रुतिसंख्या भवेत् । कथं सा भवेत् । प्रापुरणादानयनादीरण
अनादररन्ध्रपूरणाच्च । तत्र नयनमुभयास्तीव्रातीव्रतया । रणन तु प्रपूरणेन वाद्यो-
त्पादनम् । पूरणं वायो शीघ्रस्थिरतोदेन घटनजात् । वाय्वनुसारसम्पादकतीव्राद्या-
पूरणादिशौघ्र्यादिनिषेधात् क्रियते । तत्राप्येव मपि स्वराणां तत्र नियतस्वरेऽपि
छिद्रेऽस्ति सम्भवः । (तुकारेण द्विकत्रिकस्वराणामितरेऽप्यतत्पूर्वतया पूरणनिषेधः ।)
न चेयतैव स्वरसम्भव इत्याह । अङ्गुलीवादनकृत चेति । अत्र प्रष्टव्यं अङ्गुलीभि-
र्वादनं चन्दोत्पादनप्रकारः । सम्यगित्याह । तच्च मे सनिबोधतेति ॥४॥

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्तत्र स्वरो ज्ञेयश्चतुःश्रुतिः ।

कम्पमानाङ्गुलिश्चैव त्रिःश्रुतिः परिकीर्तितः ।

द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्तः स्यादिति श्रुत्याश्रिताः स्वराः ॥

इति । स्वराणामनेन प्रागुक्त एव क्रम उक्तः । न च पुनरुक्तानां पूर्वनिष्पत्यभिप्रायेणा-
धारस्वरविषयत्वेन परमार्थतोऽस्यानि(सत्यभि)धानम् । अथुना तु तत्रोपरोत्येतत्प्रसङ्गा-
याततदुत्पत्तिस्वरविषयस्तत्र वीणाया यथा मूर्च्छमान्यत्व तत्र छिद्रेष्वङ्गुलिसारणा-
विशेषोत्कर्षणेव छिद्रेष्वङ्गुलिर्वैचित्र्यात् स्वरसप्तकविभागो बर्णयिष्यते । अन्ये
स्वङ्गुलिशब्देनाशौर्ध्वमन्द्रमाह ॥५॥

१ त्रिश्रुतिश्च स्वरो भवेत् ।

२ KSS, NS द्विकार्धा ।

३. KSS स्तु एव ।

एते स्फुमं(तु म)ध्यमग्रामे भ्रूपः षड्जाधिताः पुन ।
 व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृताः षड्जमध्यमपञ्चमाः ॥६॥

१ श्रुत्वमो धं वतश्चापि कम्प(म्प)मानाङ्गुलीकृतौ ।
 अर्धंमुक्ताङ्गुलित्वेव गा धारोऽथ निपादवान् ॥७॥

ननु कुत्राप्य श्रुतिविभाग इत्याह । एते तु मध्यमग्राम इति । मध्यमस्वर-
 स्तावत् प्रसिद्ध इति तदपेक्षया चतुस्त्रिद्विसह्यामारेण मध्यमपञ्चमधैवतनिपादानामेव
 सम्भवति । षड्जग्रामे तु न तारगत्या न मन्द्रगत्येति मध्यमादिश्रुतिसह्यारूमानुरोधा
 षष्ठादी मध्यमग्राम उक्त ।

अथ षड्जग्रामेऽध्याह । भ्रूप षड्जाधिता पुनरिति । पुनःशब्द पूर्वस्माद्वि-
 शेषघोतक । भ्रूप इत्यनेनेदमाह । मध्यमग्राम यदुक्त तद्यथा द्विश्रुतिगन्धार इति तत्
 षड्जग्रामेऽपि न सुसङ्गच्छत इति तामाह ।

व्यक्तमुक्ताङ्गुलिकृता षड्जमध्यमपञ्चमा ।

चतु श्रुतिरथ पञ्चम इति यावत् । षड्जमध्य घोस्तु इष्टात्तया विवक्षितसमकल्प-
 तया निदिष्ट (द्वेषः) ॥६॥

श्रुत्वमो धं वतश्चापि कम्पमानाङ्गुलीकृतौ ।

धं वतश्चि श्रुतिरित्यर्थं ।

अर्धंमुक्ताङ्गुलित्वेव गान्धारोऽथ निपादवान् ।

चकारेण मध्यमग्रामेऽरीत्यभूतमत्रघोरित्याह । अत एव ग्रामोपेक्षया रूपान्तराभावादेव
 कारस्म्येन । अथवा नोक्तगीतपञ्चककारस्म्यं परिग्रहात् । उक्तमत्र ।

मध्यम पूरयेत्तत्र सप्ताङ्गुलिविधानत ।

पञ्चस्वरगति कुर्वात् पञ्चभेदविकल्पनान् ।

कम्पितां चलिता मुक्तामपमुक्ता निवीडिताम् ।

यत्र... वशात्परस्य प्रकम्पयेत् ।

स्वरसाधारणो^१ चा(एवंच)पि^२ काकल्पन्तरसंज्ञके(या) ।
निषादगांधारकृते^३(ती) षड्जमध्यमयोरपि ॥८॥

कम्पिता या गति प्रोक्ता वर्णालङ्कारगामिनी ।
अङ्गुल्याश्चलता यत्र स्वरसम्पादने यथा ।
सञ्चारिवर्णसंपुषता चलिता नाम सा स्मृता ।
स्वरमुक्तेन रन्ध्रेण मुक्ता नाम प्रवर्तते ।
अर्धमुक्तेन चाप्यत्वा(स्या)अर्धमुक्तानुजायते ।
सुपिरैः सर्वंधानेकं (विहितैः सर्वै)रङ्गुलीभि समन्ततः ।
यदा पूरयते वश ज्ञेया सा तु निषीडिता ॥

इति ॥७॥

अथ स्वरसाधारणोत्पत्तिं दर्शयति ।

स्वरसाधारणद्वेषि काकल्पन्तरसंज्ञया ।

निषादगांधारकृतौ षड्जमध्यमयोरपि ॥

इह स्वरसाधारण.....प्राधेयरूपतया पृथक्छिद्रता न स भवति केवलमाधारस्वररूप-
तया... भवेत् । तत्र वीणाया पूर्ववत् स्थितसाधारणाय स्वरसाधारणो क्रियमाणे
गान्धारनिष्पादनतन्त्रयोरेव द्विश्रुतिक्रियायामागतत्वेन पीडन क्रियते न तु मध्यमषड्ज-
तन्त्रयो । शैथिल्यमुपयोगि । गान्धारनिषादोरुर्ध्व ए(दि)व त(द)पेक्षस्योभया(यो) ।
वशे तु शरीरैरेव न पूर्वसिद्धा । कश्चिन्न तन्त्रीष्विव स्वरा अपि तावतैव प्रयत्नेन
निष्पाद्येद्यु(था इत्यु)त्कृष्ट गान्धारे निषादे हीयमानेऽवश्यं निकृष्टो मध्यमोऽयत्नेन
निष्पद्यते । अथवा षड्विंशतिश्रुतयो भवेयु । तेन व्यक्तमुक्ताङ्गुलिस्वरी अर्ध-
मुक्ताङ्गुलिश्च मध्यम इत्येवमन्तरस्वरो निष्पद्यते । एव काकल्याभपि बाष्पम् ।
तदेतदाह । निषागान्धारकृतौ विकारकरणे षड्जमध्यमयोरपि चेद्विकारस्तत्
साधारण सम्पद्यते । अशब्दोऽप्यर्थे । नस्वेके त्वेकस्मिन् स्वरेण विकारणयोर्द्वयो
किमर्थं विकृतिरित्याशङ्क्याह । न स्वरसाधारणत्वेन तस्य काकल्पन्तरत्वमात्रस्वर-
द्वयस्य सम्पक् स्फितियंतो भवति द्वयोर्विकार । एतदुक्तं भवति । एतदेव च स्वर-
साधारणत्व एतदस्माद्गुणाद्भवति स्वरान्तररूपोपजीवनमिति ॥८॥

१. NS साधारण ।

२. NS कल्पन्तरस्वरसंज्ञया ।

३. KSS वशाश्रिता ।

विपर्यया सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धित् ।^१

^२वंशकण्ठप्रवेशेन सिद्धा एकाश्रिता स्वरा ॥६॥

^३य य गाता स्वर गच्छेत् त त वशेन वादयेत् ।

शारीर ^४वंशवश्यानामेकीभाव प्रशस्यते ॥१०॥

ननु समग्रमध्यतारविभाग कथम् । ननु च स्वराणां न ह्येकविंशतिरत्र शीलाभिव स्वरा स्थानत्रय च शरीरवद्गुणलभ्येतेत्याशङ्क्याह—

विपर्यय सन्निकर्षे श्रुतिलक्षणसिद्धित् ।

वंशकण्ठप्रवेशेन सिद्धा एकाश्रिता स्वरा ॥

इति । सम्भावितस्तावद्दणैश्चाविद्धगतिभाबो यावश्म्यासात्तगतो धार्यस्तावदसस्वर जनयति । प्रथम छिद्रकस्य सस्कारमात्र जायते । न स्वर । तत्र वस्थानेन य स्वरो निष्पद्यते स तावन् मध्यम । तदाह । सिद्धा सन्ती ये स्वरा कण्ठाश्रिता मध्यमसप्तकरूपा इत्यर्थे । अत्र हेतु । वेणुषु प्रधानसप्तककृतेषु मूर्च्छनानिर्देशकारिषु मध्यमेषु कण्ठेषु शारीरेषु मध्यमसप्तककृतषु प्रदेशादेकीभावापत्तेरेव । वशे बन्ध इति लक्ष्यवता व्यवहार । तारमन्द्रसप्तक तु कथमित्याह । तच्चासाधारणे स्फुटत्व तस्य सिद्धिर्बन्तो भवति स श्रुतिलक्षणसिद्धिं श्लोष्ठमुद्राविशेष । तमवेक्य यो वशस्य सन्निकर्षो.....तेन छिद्रान्तगतमावरणं वशस्य स्वोत्कर्षत्वेन छिद्रस्य स्पष्टत्व तस्मिन् सति विपर्यय कण्ठसप्तकान्तगतलक्षणमुखसप्तयोगेन सद्भूटे छिद्रे विकारोदयो विकटे-नामन्द्रसम्पत्तिरिति यावत्तैव (भावत् । एव) त्रिस्थानसिद्धिपादे त्रिवशे । अत शारीर वंशस्वरविषयलक्षणपौषणमनेन सम्यक् क्रियताम् ॥६॥

य य गाता स्वर गच्छेत् तन्तव(त त) वशेन वादयेत् ।

शारीरवंशवशा(श्या)नामेकीभाव प्रशस्यते ॥

गच्छेदिति । य गमित्यति यो न च गच्छति स च गतवानिति काससामान्येन दणितम् । अतो वशस्य प्रदर्शकत्व पूरकत्वाद्यो धर्मा दक्षिता । गतेति । ध्रुवानान-स्याप्यत्र प्राधान्येनोपयोग उक्त । शारीरवंशवश्यानामिति । तद्धितेनाप्यनावेशेऽप्ये-कत्र स्वरनिष्पत्तिर्दक्षिता । इतरेतरयोगभूतभेदत्व सूचयता पुष्यगुणयोगो दक्षित तथा च श्रीमन्मतङ्गमुनिना बशवाद्यस्य स्वरसाम्याश्रयो विनियोग उक्त ।

अध्वन्यागमने चैव कामिन्या निजितस्य च ।

शोकार्तस्य प्रकुर्वीत मध्यम मृदुमिधितम् ॥

१ NS सिद्धि ।

२ KSS वेणुदण्डप्रवेशेन...NS वंशक तु प्रवेशेन सिद्धा कण्ठाश्रिता स्वरा ।

३ NS येय गीता । KSS य य गाता ।

४. KSS वशवंशाना ।

अविचलितमविच्छिन्नं^१ वर्णासङ्कारसंयुतं विधिवत् ।

^२सलितं मधुर स्निग्ध वेणोरेवं स्मृतं^३ वाद्यम् ॥११॥

^४एवमेतत् स्वरगत बित्तोय गानयोषट्मि ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि घनातोद्यविकल्पनम् ॥१२॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे सुधिरातोद्यसक्षणं नामाध्यायस्त्रिंशः ॥

शुद्धा(ङ्गा)रे वा विद्योक्तभ्यमत्यन्तसलितं व्रुतम् ।

क्रोधे चंषामिमाने च स्फुरितव्रुतकम्पितम् ॥

इत्यादि । एकोमात्र इति । अनेकरूपास्यैव शारीर्यादिरस्ति रूपस्यैव स्वरवयस्य निपुण-
निमित्तसञ्चित्रपानपन्धववैकल्यभावभास इत्ययं तत्र भावशब्देन दक्षित । प्रसृत्यत इति ।
वृष्टावृष्टविभवसिद्धिप्रदत्वादिति भावः ॥१०॥

अथास्य वक्ष्याद्य(स्य) सर्वंयोपयोग इति वक्ष्यति ।

अविचलमविच्छिन्नं वर्णासङ्कारसंयुतं विधिवत् ।

अविचलितमिति । स्थिरो ह्यत्र स्वर इत्युक्तम् । अविच्छिन्नमिति । वीणातम्ब्रीबद्-
दुष्प्रहृतायंसम्भावेन साधारणक्लेशाभावेन निविघ्नम् । वर्णासङ्कारः सर्व एव.....
शारीरान्तर्गतं संयुक्तम् । अत एव सर्वान् वाद्यविधौ तत्त्वानुगतान् समयतिप्रभृती-
नहन्तीति विधिवत् । एव तावद्गीतिभागोऽनेन पूर्वत इत्युक्त्वा ह्यद्यतमं त्वेत-
देवेत्याह ।

सलित मधुर स्निग्ध वेणोरेवाश्रित(वं स्मृत) वाद्यम् ।

इति । सलितमिति । स्वभावतो ह्योद्दीपनेन रसचर्चणोपयोगि । मधुरमिति । गात्र-
प्रयुक्त परव्यमदि स्वर स्वावस्थापनया ह्यद्यताभाषादपतीति । वेणोरिति सुधिराप-
लक्षणम् ॥११॥

अध्यायत्रयार्थमुपसहरन् भाविना सह सङ्गतिं करोति । एवमेतत् स्वरकृ(ग)-
तमिति । शारीरवैणवश्यादिस्वराएवेति तैर्गानं स्वरपूणमिति । स्वरगतस्यैवोप-

१. NS अविच्छिन्नम् ।

२. KSS. मन्द विधिललितमधुर वेणोरेव स्मृत वाद्यम् ।

३. NS विध ।

४. KSS एवमेतत् सुधिरस्वरकृत वक्ष्योक्तम् ।

५. NS तालवाद्यविकल्पनम् ।

सहार । गानप्राधान्याच्च गानयोश्चतुमिरिस्तुक्तम् । रूपे च स्वरे निरूपिते मनस्यनि-
रूपणावकाश इत्याह । अतः परं घनातोऽविकल्पनं प्रवक्ष्यामीति शिवम् ।

साक्षेपयोजनवचस्करकल्पमेव

यद्वंशरन्ध्रचरण तदुपास्य सम्यक् ।

स्पष्टीकृतोऽभिनवगुप्तपदामिधेन

तस्यैव लक्षणविधिः स गम्भीरभावः ।

॥१२॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यैर्विरचिताया भारतीयनाट्यवेदविवृताव-

भिनवभारत्या सुबिरातोऽविविधरघ्यायस्त्रिंशः ॥

नाट्यशास्त्रम्

अथैकत्रिंशोऽध्यायः

१ वाद्यं तु घट्टनं प्रोक्त २ कलापातलपान्वितम् ।
कालस्तस्य प्रमाणं हि विज्ञेयं तालयोगतः ॥१॥

॥एकत्रिंशोऽध्यायः॥

यस्यां कलाकाललया(य)प्रभावात्
साम्यं परं भाति जगत्क्रियाणाम् ।
मायात्मिकां तां तनुमष्टमूर्ते-
बन्धे त्रिधा भोगपद दधानाम् ॥

ननु स्वरकृत रूप वीणाशयोरिवावनद्धेप्युपलभ्यते तद्ध(दृष्ट घ)नेऽपि । नादा-
त्मना स्वरस्य शब्दध्वनेन नित्यव्याप्यत्वात् । घतश्चैव तदाऽवनद्धे मार्जनाना स्वर-
विशेषयोजनात्मना वक्ष्यमाणत्वात् । सत्यम् । अनुहारेण पर स्वरारणामवभासोऽत्र न
स्फुटो नाक्षरस्मना । तथात्वे हि रसभावाद्यभिव्यक्तिरपि न भवेत् । तेन ह्यनुहार-
मात्रेण केवलमत्र स्वरारणका(कता)ऽक्षरषोडशवत् । अक्षराणां हि यद्यपि स्फुटत्व
स्यात् करन(ज)करततकरय(ट)गतकरिकरटकतटकटकाभरणकेलिकाल इति श्रूय-
माणानां च यथा वाद्यप्रतिपत्तिर्भवति तथा वाद्यमानादपि स्यात् । तस्मादनुहारमा-
(क्षया)त्मवृत्तित्वादन्यत्र स्वरारणा वक्ष्यमाणानन्तरमेवोपसंहारो युक्त । तदुपसंहा-
रानन्तरं चोक्तम् । घनातोद्यविकल्पनं वक्ष्यामीति (भ० ना० प्र० ३०-१२) । तत्र
हन्यत इति घन कठिनतरुकरूपः । तत एव नमनोनम(ग्म)ननु(न)मे(शै)यित्वादिधोगा-
भा(वा)दक्षरवैचित्र्य स्वरवैचित्र्य चानुसृज्यमानमात्रेणोपयोगी कास्यतालिकादिरुच्यते ।
मूर्तेः घन इति मूर्तिकाठिन्यमिति युक्तम् । तस्य घनस्य यदातोद्यं तोदन हनन तस्य
विधिवच्चरत शीघ्रत्वसमत्वादिरूप यद्विकल्पन विभाषस्तत्र चच्चत्पुटादिगतद्रुतलपु-
गुर्विभाग एव निमित्त इति स एव चातोद्यविकल्पनशब्देनोक्तोऽत्राव्याये वक्ष्यमाण-
समा प्रकान्तः । तस्य सङ्गतिं कर्तुमाह ।

१. KSS ताले घन इति प्रोक्त । NS. वाद्यं तूर्यायन प्रोक्तं ।

२ KSS कलपात .

वाद्य तु यद् धन प्रोचत कलापातलयातिवत्तम् ।

कालस्तस्य प्रमाण हि विज्ञेयं सालयोगतः ॥

इति । अत्र क्रिया च ताल कालो वा । ताल इत्याक्षिप्य गान्धर्वनाट्यभेदेन यो विषय-
विभागत कृत स तुच्छ इत्यस्मम्य न रोचते । इदमत्र । न काल क्रियाव्यतिरेक अपि
तु सर्वेषां परिच्छेदहेतु काल इत्युच्यते । परिच्छेदश्च क्रियैव । क्रियैव क्रियान्तरस्य
कालाभ्युपगमेऽपि वा कालावच्छिन्नेन काल द्रव्यमिति । तदभावेन चापि क्रिया-
विच्छिन्तिः । तेन घनेनेति किमत्र निबन्धे (न्धने)न । सर्वेषांभावे ह (गा)ने गान्धर्वे वा
क्रियया बिना परिच्छेदो न सम्भवत्येव । एतावास्तु विशेषोऽत्र सङ्गच्छते यद्गान्धर्वे
कुत्रचित् परिच्छेद्ये परिच्छेदविधेयस्य साम्येऽप्याकृञ्चनाद्यन्यतमा काचिदेव क्रिया
कस्मिंश्चदेवाङ्गुल्यादिप्रवेशे वर्तमाना परिच्छेदहेतुत्वेनाश्रीयते तथेवाहृसिद्धे गाने
तत्परिच्छेदमात्रस्य साम्यादायात तद्वारेण सम्पादनस्योद(त्)रनिदानस्य साध्यत्वाद्
या काचित् क्रिया गानवादनसंवादिनी परिच्छेदहेतुरुपादीयत इति । तस एवाह । तस
प्रतिष्ठाकरण इति । अप्रतिभापरिच्छेदाद्गालपनगत्यादिक्रियाविच्छेदभावेनारम्योऽप
वर्ग इवाभिनेयोऽप्योन्य च विशेषांविश्वरूपतया एकपरिच्छेदात्मकसाम्यादाशा-
(काङ्क्षा)भावे शास्त्रस्य प्रतिष्ठानविशेषेण यत् प्रतिष्ठानसम्पादन तत्र हेतु क्रिया-
सङ्गडस्ताल इति तारयम् । तत्र च घनातोद्यमिति (fir)च्यत इति । यद् घन नाम वाद्य-
मातोद्य प्रोक्तमुद्दिष्ट तस्य तालेन भाविना शम्पादिसशब्दावापनि शब्दक्रियाविशेषण-
योगेन सति यस्ताल परिच्छिन्नशब्दकालक्षणहे क्रियारूपो द्रव्यान्मा स एव गीत-
क्रियाप्रमाणपरिच्छेदो गय । एतदुक्त भवति । कास्यनालिकारणक्रियाया प्रसिद्धाया
भावापशम्पादीना साम्ये तदेतदावापादिपरिच्छिन्न गीत गेयमिति न तत्रावापाद्य
सत्परिच्छेदका । किं चास्य तालयोगेनेत्याशङ्क्याह । कृताभिप्राये सविशेषमाह ।
कलापातेति । कलाऽऽतोद्याऽऽत्मना न विषयतया । काल परिच्छिद्यते भावापादि-
क्रियया सा कला । परत्यते शब्दश्रवणादिको(तो)ऽपरत्र चाहिङ्गतादिष्वागमगोष्ठी-
क्रियते स कालविशेषो येन शम्पादिपाते । शीङ् स्लेषणे (पा० घा० ११३६)
इत्यस्य लय इति रूपम् । तेन स्वरो वर्णोऽप्यो वा यस्यापादितस्तत्रैव वा लीनता
विश्रान्ति तत्सम्पादनेऽप्यन्तेऽपि तदनु रसानुरूपवैकृतध्वनिसम्भवासम्भवकृत स लयः ।
यथाह । अज्ञात्या पादन्यास विधाय मध्ये विश्राम्यतीति विलम्बित गच्छतीत्युच्यते ।
एव च कानं(शब्द)मुच्चार्यं तदनुरणने तावन्तमेव काल विश्रम्य यस्तु शब्दमुच्चारयति
स विलम्बित वक्तीत्युच्यते । यस्तु तद्वर्णकाल विश्रम्य स समलयेन वक्तोति । यस्तु
वर्णमुच्चार्यानुरणे(राने)ऽविश्रम्यैव वर्णान्तरोच्चारण करोति स द्रुतलयेनेति । अत्र
एव द्रुनाया वृत्ती यत्र न च तालिकास्तत्र मध्यमाया द्वावश विलम्बिताया षोडशेति

या(ता) लौकिकी कला काष्ठा निमेवश्च स्मृता^१ वुपैः ।

न सा तालकला श्रेया ह्यग्यैवा^२ तालगाः(गा) कलाः(ला) ॥२॥

पारान्ताधिकत्व जानीयादिति । वृत्तानामशेषं तु तत्त्वेदी भगवानेवाह भाष्ये । द्रुत-
मध्यत्रिलम्बितेषु तत्र सर्वत्र तत्परम् । मानं(न)भेदेषु अध्यायान्ते च प्रकृषतिशयेन
वक्ष्यते । स तु मध्यलयं प्राप्य सग्निपातद्वयम् । (भ० ना० प्र० ३१।३, ७) इति ।
एतदपि तत्पार्श्वे वक्ष्याम इत्यस्तां तावत् ।

तदेवमेतेषु कलापातलयेषु अन्वितमनुयातीत्युपयोगी । ततो गानवाद्यस्य तालेन
गोच इत्याशयः । तेवा तथापि प्रतिष्ठास्वरूपात्तात्मव्यपदेश । अत एव तालयोगोऽभि
स्युङ्गय । तले भवत्ताल इत्यपि निरुक्तमुक्तम् । येन प्रधानैर्नैव । एतदुक्तं भवति ।
यथा पूर्वैरङ्गादावदृष्टसिद्धिर्घं संयतगीतकवर्धमानादि प्रयुज्यते । यो गायको यतीनामा-
(वा)एविक्षेपप्रयोग करोति । नर्तकवाद्यकादयस्तदबलोकन विना तत्परिमाणसम च लयं
कथञ्चिच्चरति(न्त) । प्रयोगस्य साम्यं न स्यात् । सशब्देऽपि पाते करशब्दस्य तथा
स्फुटमाकर्णनं न भवति यथा घनशब्दस्य । एकलयविधौ निरनुपातयोगेऽपि द्विकल-
चतुष्कलविधौ तु कालस्यवहितपातयोगे परिच्छेदकारी । पतदूर्जत इति सर्वपरिच्छेदो
यथा.....उक्त प्रयोगसाम्योपयोगीति च । अनेन च गीतकादिनाना(गान)प्रवृत्ताद्यस्य
एव कालपरिच्छेदकारी कास्यतास्रघट इति घमि(ध्वनि)तम् । ध्रुवागाने तु दृष्टफले
गायनस्यैव सोऽस्तु व्यापार । आवाषादीना तत्रानुपयोगात् । गीतकादी गानात् कास्य-
तालिका इतिदुपयुज्यते । दक्षिणपातादयश्चोदिका या हस्ततलाभिघातेन वा सम्पन्न-
स्थानोपयुज्यन्ते । कनिष्ठाङ्गुलिनियमित गीतेन चावापादे सम्यक् सम्पादनं तद्वस्ते-
नाशयमेव । वाद्यनृत्तगीतादिप्रयोगानुभावेऽनुगामिदृष्टफलसिद्धौ गीतके गायकैश्च यथा
न प्रमाणतयावापिनएव(पेनैव) प्रयोगसिद्धिः । तत्र घनापेक्षयायुतैव । विशालसा-
धार्यादयोऽस्यानुवृत्ति तालसाम्यं सुसम्पादमित्याशयेन कुत्रापि पृथगेव तालकनाना
बिच्छेदे तये वाऽवधानवत्तामात्रक्रियाया आवापादिक्रियाया च सम्पादनया प्राणीभूतस्य
यातु प्रसादपरोक्षणप्रयोजन कास्यतालं मन्यन्ते । इत्यल बहुना । अत एव तद्विशेष
तदवधानैकसारत्वं क्रियान्तरावधानव्यप्रस्थात् सूचयति । हि यस्मादयं । यस्मादेवमुप
योगि घनातीत्य तस्मात् तद्विकल्पेन वक्ष्यामीति युक्तमुक्तम् ॥१॥

तत्र कलाहिते तत्रत्यकालस्वरूपविज्ञासायामाह । सा लौकिकीति । लोके

१. KSS निमेवाश्च स्मृतो ।

२. KSS, NS तालजा ।

१ त्रिविधा सा च विज्ञेया विभागनियताद्भुते २ ।
 चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या युत्ती सा द्विगुणा स्मृता ३ ॥३॥
 चतुर्गुणा दक्षिणे ४ स्यादित्येव त्रिविधा कला ।
 [५ निमेषा पञ्च मात्रा स्यात् मात्रायोगात् कला स्मृता ।]
 निमेषा पञ्च विज्ञेया गीतकाले कलान्तरम् ॥४॥
 तत कलाकालकृतो लय इत्यमिसञ्ज्ञित ।
 त्रयो लयास्तु विज्ञेया द्रुतमध्यबिलम्बिता ॥५॥

तावद् या कालस्य काष्ठा परा सौख्यसमा सा कला । सा च कियतेत्याह । निमेष इति । स एव हि लोकेऽतिमूढम काल । न च सा यदि तालकला । अपि त्वन्यैव ॥२॥

घास्त्रीया (घ)स्या न निमेषा (घ)तिप्रसिद्धा निमेषषट्काष्टकदशक कलेति वा स्यादित्याशङ्क्याह । निमेषा पञ्च इति । गीतकालस्य परिच्छेदकालान्तर प्रमाण पञ्च निमेषा ह्रस्वाक्षरपञ्चक यावत् । कल्लगण्ड इति व्यञ्जनकालस्य पृथगवभास इति प्रतिपादनाद् कलाविशेषत्वमेवेत्याशयेन तदन्तर्वर्तित्वात् पुन पुन (नलं)क्षणमिति ॥४॥

कलापातलयाञ्चित इ(मि)त्यत्र (भ० ना० घ० ३१ १) यो लयशब्द स व्याख्येय इत्याशयेन कलाया एव च लय विना न स्वरूपलाभो लय एव हि ताल (भ० ना० ३१ ३७०) इत्यग्रे वक्ष्यामीत्यभिप्रायेणाह । तत कलाकालेति । ततो विस्तीर्ण कलानां कालकृतो बिलम्बितादिकालभेदसम्पादक सोऽमिसञ्ज्ञित । ततो विद्यान्त्या सञ्ज्ञासमञ्जान रुडिगतोऽर्थो लयानां मध्यविधान्ति । तदवस्थमेव विरामिति यावत् । अथ लयाना विभागमाह । त्रयो लया इति । न च विशेषलक्षणमेवै बलव्यमित्याह विज्ञेया इति । लोकत एव । विभागश्चानिव्याख्यात एव । अग्रतो लक्षण तालसामान्यलक्षणप्रसङ्गे वितत्य भविष्यति । इह तु कलापातलयाञ्चित इति सूत्रार्थोद्भेदकमात्रमेतदित्यपीनरुक्त्यमात्रम् ॥५॥

- १ ग्रन्थान्तरेष्वप्य सार्धद्वयदलोकानन्तर पठित ।
- २ KSS त्रिमात्रां नियता बुधे । NS त्रिमात्रनियमा बुधे ।
- ३ KSS यातिके द्विगुणा तु सा ।
- ४ KSS दक्षिणा ।
- ५ NS does not read

यस्तत्र तु लयो मध्यस्तत्प्रमाणं कला भवेत्^१ ।

कलाकालप्रमाणेन ताल इत्यमिसजित ॥६॥

[त्रिविधा सा च विज्ञेया त्रिमासंनियताऽवभुतः ।

चित्रे द्विमात्रा कर्तव्या वृत्तो सा द्विगुणा स्मृता ।

षतगुणा दक्षिणे स्यादित्येव त्रिविधा कला ।]

^३अथश्च चतुरश्रश्च स तालो द्विविधः स्मृतः ।

द्विविधस्यापि तालस्य श्लेका प्रकृतिरिष्यते ।

तथा योनिद्वयं^४ चात्र कीर्त्यमानं निबोधत ॥७॥

सयान्तरेण कलापातप्रयोगार्हात्तत्र विशेषाभिधाने प्राथम्याद्गतलयप्रसङ्गादिद-
माह । यतस्तत्र(यस्तत्र तु)लयो मध्य । तत्प्रमाणकालमितेषु लयेषु मध्ये स्यादेति ।
श्लोक एव प्रसिद्धिरित्यर्थं । तालयोगत (भ० ना० प्र० ३१ १) इत्यत्र यस्ताल उच्यते
स चेह कलाम्योऽन्यस्तथा तद्योगे सति कलादिषु चाङ्कित घनमिति कालं यवति ।
अथान्य शब्दस्तालशब्देनाधिक किञ्चिदित्युक्तमित्याशङ्कनाह । कलाकालप्रमाणेन
ताल इति । कलाना यः कालो लयत्वसजितस्तस्य यत् प्रमाणं परिच्छेदस्तेनोपलक्षित-
स्ताल । एतदुक्तं भवति । घनपरिच्छेदव्याप्तकलासमूह एव चञ्चत्पुटादिरतालो
नाम्य इति समूहाभिप्रायेण प्रथमसूत्रे (लक्षित)स्तानशब्दः । उपात्तकालशब्देन
सदृशोपादानम् । मानाधिक्येऽपि कलासदृश्या कालादन्यत इति दर्शयितुं प्रमाण-
शब्देन व्यवच्छेद सूचयता षोडशकलाचञ्चत्पुटोत्कर्षहेतुस्तालयोग इति स एवाव-
धार्यते । एव सूत्रे तालशब्दस्यार्थं । पुनरुपादानं समर्थयतिचिन्तित सामान्यलक्षणा
तत् तालस्य(स्या)ध्या(या)न्ते स्यापयिष्यते । क्रियाविशेषावच्छेदाद् यो नियमोऽनु-
वर्तमानः स्थिरशीघ्रमध्यरूपो लयस्ताल इति । इति ॥६॥

एव कर्तव्यत्र क्रियासमूहरूपता यथा ताल इति प्रसङ्गादुपपाद्य कलामेव तेव
(न) विभागान्तरिता विभजति । त्रिविधा ना(सा)चेति । चकाराल्लयत्रयभेदोऽपि
समुच्चरतस्तस्य स्विह तावन् मार्गनियमो न दर्शितः । मार्गत्रयेण यो नियमात्
त्रैविध्यहेतुस्वरूपतमाह । चित्रे द्विमात्रा कर्तव्येति । मात्राशब्देन तत्रोक्तनियमपरि-
माणमुच्यते । यथा तालस्य स्तोक स्तोक पतत षोडशविन्दुपातकाल । इय.....मा

२ NS स्मृता ।

२. टीकानुसारेणाऽयं श्लोकक्रमः ।

३ KSS चतुरश्रश्च व्यश्रश्च तालो द्विविध एव हि ।

४. KSS चास्य NS चान्या (स्य?)

१ चञ्चत्पुटश्च(स्तु) विज्ञेयस्तथा चाचपुटो बुधं ।

२ चतुरथस्तु विज्ञेयस्तानश्चञ्चत्पुटो बुधं ॥८॥

... .. हुतिजापादीनामागमेषु यतिमाहेति । इतश्च नियत परिमाणमुक्तम् । पञ्च-
लघ्वक्षर तदेव द्विगुणं तद्विगुण क्रमेण मार्गत्रयमाविमविमिति । तेन मात्रा-
संज्ञा कर्तव्येति नाशङ्कनीयम् । यत्र तु न द्वैगुण्याशमूलभूतत्वाद् ध्रुवकमार्गमुच्यते तत्र
पञ्चलघ्वक्षरद्वैगुण्य खण्डकलया गान्धार्यामन्यत्र च दृश्यते । अकहिं दुहिगिं
दुहिगिं तुहिगिमत्यम्यस्य गुरुत्वाद् केवलं द्रुतचतुष्कविभागतो गान्धार्या
सिद्धये पञ्चम विश्रान्ताऽऽप्यस्य विदारित्वेनोपकल्प्य चतुर्भिः स्वरैस्तावद्भिरश्च ह्रस्व-
र्वाणाञ्जतान इति व्यवहयामकार्यरिति संब व्यवस्था (ना)म्या लोके प्रसिद्धा ।
तथापि च द्विपदीशर्लाङ्गादौ पञ्चत्वरंब कला वध्यते वर्णान्तेष्वेवु नोपनम्यते ।

एव कला विभज्य तत्समूहात्मक ताल विभजति । अथश्चेति । व्यथाया
भागा यत्रेति । यस्य मत्वर्षीयोऽकार । स इति पूर्वपक्षित । द्विविधस्यापि तात्पर्य
त्वेका प्रकृतिरिति । अनेनेदमाह । यदि कश्चिद् द्वयोरप्यनयोश्चत्वार एव भागा
मविम्यन्ति तत् कथमेतद् वदयति । तत्रोत्तरम् । एकाप्रकृतिरिति । गुरुष्पो यो भेदः
सोऽत्रैकत्वभावे लघुष्मादिच्छेदविभागशून्यः सोऽत्र प्रकृतिमूलभूत । तदपेक्षया च
द्वयैतरविभागम् । विशासिलाचार्यैस्त्वाह । द्वयेऽपि पादानामक्षराणां च सङ्ख्या-
साम्यादेवात्र प्रकृतिरिति ।

ननु यदि गुरुद्वय गुरुचतुष्क चात्र मूलप्रकृतिर्बन्धमाण तर्हि रूप न प्रधान-
मित्याशङ्क्याह । तथा योनिद्वय चेति । योऽप्यर्षे । त्रयेत्यन्तरम् । तथापि योनिरूपम-
दृष्टविशेषस्य हेतुभूत कोट्यंमानभागमे प्रसिद्ध मद् वक्ष्यमाणभेदद्वयमत एव प्राधान्यं
तदेव मूलप्रकृतितयेह निरूप्यमाणं गुरुलघुप्लुतद्रुतविन्दुर्वचिद्व्यादीनां सङ्ख्याभेदस्य
द्वैगुण्यादिना च तालभेदस्य योनिभूत जानीत यद्यपि मूलभूत गुर्वेकधनप्रस्थारे इत्यर्षे,
॥७॥

तदाह । चञ्चत्पुटे(ट)रिब(स्व)ति ।

वेवश्चत् निर्निश्चासंरक्षराणां चतुष्टयम् ।

उदीर्षं तस्यातीते तु विधान्तो निरिजापतिः ॥

प्लुताभ्तव्यासतो नायमुत्तमाना विधीयते ।

द्वितीयो न तथा तेन ह्यधमानी प्रतीयते ।

१. NS. चञ्चत्पुटस्तु । KSS चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेयस्तथा चाचपुटोऽपि च ।

२. KSS चतुष्कलोऽथ द्विकलस्तानो यस्मात्प्रवर्तते ।

१ अथश्चाचपुटः २ प्रोक्षती गुरुलघ्वक्षरान्वितः ।

प्राची गुरुंक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।

अथः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥१॥

प्राची द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।

स विज्ञेयः प्रयोगार्हस्तालश्चत्पुटाध्यः ॥१०॥

सन्निपातस्ततः शम्भ्या ताल शम्भ्या तथैव च ।

एवमेककलं(सः)शुद्धो(दो)योग्यश्चत्पुटो बुधैः ॥११॥

चतुरभस्तु विज्ञेयस्ततश्चाचपु(स्तालश्चत्पुटो)टो बुधैः ।

अथश्चाचपुटः प्रोक्षती गुरुलघ्वक्षरान्वितः ॥

प्राची गुरुंक्षरं ज्ञेयं लघुनी गुरु चैव हि ।

अथः स खलु विज्ञेयस्तालश्चाचपुटो बुधैः ॥

प्राची द्वे गुरुणी यत्र लघु च प्लुतमेव च ।

स विज्ञेयः प्रयोगार्हस्तालश्चत्पुटाध्यः ॥

सन्निपातस्ततः शम्भ्या तालः शम्भ्या तथैव च ।

एवमेककलः शुद्धो योग्य(ज्य)श्चत्पुटो बुधैः ॥

इति । पुराणे चागमादौ जगवतो महेश्वरस्य वक्त्रचतुष्कोद्भूतमेतदक्षरचतुष्कमेत-
दावर्त्यमानमभ्युदयवायोत्पुनतम् । तदभिप्रायेण चत्पुटश्चा(श्चा)चपुटे(ट इ)त्याचार्य-
निदिष्टम् । तत्प्रस्तारमार्गसिद्धये तस्यान्यतो लाभात् तत्स्वरूप वितत्य निरूपयति ।
चतुरभस्तु विज्ञेय इत्यादिना तालश्चत्पुटाध्य इत्यन्तेन दलोकत्रयेण । ततश्चाचपुट
इत्यक्षरौदीरणमभ्युदयाय । चत्पुटस्यात्र प्लुतस्वभावस्तद्वक्तव्यताप्रसङ्गेन गुर्वादि-
निरूपिते चाचपुटेऽपीति शङ्काशमनार्थं पुनस्तन्निरूपणम् ॥८-१०॥

अथानयोर्मेदेन प्रत्येक त्रैविध्यमुपयोगं सन्निपाताद्युद्देशनिदेशाम्नासाह । सन्नि-
पातस्ततः शम्भ्येत्यादिना चाचपुटे पृथ (ग)त्यन्तेन सार्धचतुष्टयेन । शम्भ्यादिचाचपुट-
(चत्पुट)मेव यासारितप्रयोगेषु शिष्टे सन्निपाताविरित्युपयोगकथनम् ।

१. KSS. पञ्चम गुरुणी कृत्वा लघुचान्त्य प्लुत तथा । कुर्यात् चत्पुटश्चैव
मुपश्चाचपुटस्य तु । इत्यादि पठित ।

२. चत्पुटश्चैव ।

शम्याताली द्विरभ्यस्तौ तास शम्या तथापि वा ।
 सन्निपातादिके श्ये शम्याविदध तथा पर ॥१२॥
 १तालाविदध त्रिभिर्भेद्युतश्चच्चत्पुटो भवेत् २ ।
 शम्यादिकस्तु विज्ञेयस्तर्ज्ञं रासारितादिवु ३ ॥१३॥
 तालाविकस्तथा प्रोक्तौ विद्विद्भूः पाणिकादिवु ।
 ४चच्चत्पुटस्य ये भावा सन्निपातादपश्च ये ५ ।
 त एव भेदा विज्ञेया बुधंश्चाचपुटे पृथक् ६ ॥१४॥
 सन्निपातादिकस्तस्य बलवानितरी तथा ।
 ७चट्कलोऽष्टकलश्चैव तालो ह्यस्मात् प्रवर्तते ॥१५॥

एककल इति । एका घसहाया निष्क्रामादिकनि शब्दविहितता कला पातात्मिका । य
 शुद्ध इत्युकूटो नाम्नाऽपि निरूप्ये(प्यत इ)ति यावत् । तेन मात्राविशेषोपादानम् ।
 तथा । चच्चत्पुटपरिवर्तं शम्यादि (भ० ना० ३१-६५)गित्याहौ । तत्रैककलस्यैव
 पहणमित्युक्तं भवति । द्विरिति वा अभ्यस्ताविति कैवल्योपादानं प्रत्येकमपि द्विभिः ।
 सता सता तास इत्येव रूपोऽस्या इत्यनयो(रु)पादानम् । अभ्यस्तो यथाक्रमं एभुरितो
 द्विरित्यर्थं ॥११ १४॥

एव च सन्निपातशम्यातालादिभेदात्ता नि(वि)धानं चच्चत्पुटचाचपुटप्रसारः ।
 स ता सा स ता स स ता सता सता स स सं ता सताता स सं तासम् । द्विक । तस्य
 द्विक । तस्य सन्निपातादिकस्त(स्व)स्य बलवानिति । चाचपुट सन्निपातादि(दि)रेव
 भेद प्रचुरप्रयोग । तत्रैव निष्क्रामप्रवेशौ । एव भेदत्रयसम्भवेन चाचपुटस्वेवरेण
 साम्यमुत्पाद्य विशेषं दर्शयति । सन्निपातादिविशेषैर्द्विकलचतुष्कमिति । तथाऽऽ
 चार्थविशालितादिभिः स एवास्य भेदो दर्शितः । एक श्लोकं प्रथमवारो द्विविधपुटो
 पुम्नेति यदुक्तं चच्चत्पुटचाचपुटयोर्भेदान्तरप्रसूतित्वं दर्शयति । चट्कलोऽष्टकलस्येति ।
 चकारी विशिष्टभेदान्तरसूचकः । अस्मादिति । द्विविधादिति सम्यग् ॥१५॥

- १ KSS तथा तालादिभिर्भेद्युग्मश्चच्चत्पुटो भवेत् ।
- २ KSS सन्निपातादिके नाथे चतुरश्रो भवेदयम् । इत्यधिकम् ।
- ३ KSS रासावितेष्टु च ।
- ४ NS चच्चत्पुटस्य ।
- ५ KSS सन्निपातादपश्चय ।
 NS सन्निपातादपस्तु ये ।
- ६ NS चच्चत्पुटस्य च ।
- ७ NS न्नेतर । KSS नितरेऽपि च ।
८. ESS does not read

द्वि प्रकारः पुनश्चाय नि शब्दः शब्दवास्तथा ।
 धनयोमिथ्यभावात् मि स्ताल प्रकीर्तितः] ॥१६॥
 शम्पातालप्रवेशेन त्र्यश्वोऽपि विधीयते ।
 षट्पितापुत्रककृतः पञ्चपाणिर्वाहृत ॥१७॥
 घ्राद्य प्लुत द्वितीय च सद्य यत्राशरं भवेत् ।
 तृतीय च चतुर्थं च गुरुणी पञ्चमं सद्यु ॥१८॥
 प्लुतान्त षट्पितापुत्रो गुरुलाघवसद्युतः ।
 [पञ्चपाणिः स विज्ञेयः षट्पाता(त)स्तु षडक्षर] ॥१९॥
 १सन्निपातस्ततस्ताल शम्पातालस्तथैव च ।
 शम्पा चैव हि तालश्च षट् पातास्तस्य कीर्तिता. ॥२०॥
 तालादिस्त्यश्वमेदोऽन्यः सम्पश्वेष्टकसन्नित. २ ।
 ३गुरुपञ्चवाजराघ्नतप्लुतमात्रासमन्विता(त) ॥२१॥

निःशब्द इति । आवापादियोगादेतेन तु न किञ्चित् स(गृ)हीत भविष्य-
 तीत्याद्यधेनोपाध्याया मन्यन्ते । शब्दवानिति । गीतवाद्याङ्गत्वेन । . . . स्व-
 कण्ठेनादशि(शि)त । भेदश्च प्रेक्षणकादितालभङ्गलयकलानिष्क्रामादियोगेऽपि सूच्यते
 ॥१६॥

षट्पितापुत्रक इति । घक्षरे या सक्या क्रियत इति । षट्पात इति यावत् ।
 उदाहृत इति । सजामात्रम(त्र)ध्येत्य(य)म् । नत्वत्र प्रपञ्चनार्थो नापि ना (चा)न्व-
 (या)र्ष इति ॥१७॥

शम्पातालप्रवेशेनेति यद् सूत्र तदेव स्पष्टयति भाष्येण श्लोकत्रयेण अघ्नन्त-
 (ष)प्लुडमित्यादिना षट्पातास्तस्येत्यन्तेन । षट्पितापुत्रकोऽन्वयं । सताशताशता
 ॥१८-२०॥

भेदान्तर एवमस्माह । तालादिस्त्यश्वमेदोऽन्य इति । सम्पश्वेष्टा(ष्ट)क
 इति । सजामात्रमेतदित्याह । सन्नित इति । सम्पश्वेष्टा इष्टताला(ष्टका)
 अत्रेति । सम्पश्वेष्टक इत्यत्राक्षराणीत्येके । अन्ये पाकश्चात्र मिश्रित इति । तथाहि ।

१. KSS घस्यादौ सन्निपात स्याद् तालशाम्ये तत परम् ॥ तालशाम्ये च
 तालश्च षट्पातश्च प्रकीर्तिता ।

२ NS सम्पश्वेष्टकसन्नित । KSS सपकंष्टाकसन्नित ।

३. KSS गुरु सर्वाङ्गरो यस्तु प्लुतादन्त प्रकीर्तित ।

सन्निपात। तत शम्पा ताल. शम्पैकतालक ॥

इति षष्ठमत्र श्लोकार्थस्य स्थाने ।

अथ सर्वगुरु कृत्वा निष्काम त्वत्र योजयेत् ।

शम्याद्वय ततस्त्वैव ^१उद्धट्ट कथितो बुधे ॥२२॥

^२[द्युदस्य युगममोजश्च पञ्चताला भवन्ति हि ।

मिथा गीताङ्गसमुपता ज्ञेया ह्युद्धट्टकादय ॥२३॥

कला पञ्च तथा सप्त पुनर्नञ्च च कीर्तिता ।]

दर्शकावश चर्वन्ते सङ्कीर्णा समुदाहृता ॥२४॥

पञ्चपाणी लब्धात्मनामदिलगात्मत्व यदभूत्ततस्तदभिहित ययोर्युग्मेषु पञ्चस्वक्षरेषु स्थितेष्वान्यतयो प्रथमपञ्चमस्थानया प्लुतकारिण्या मात्रया समवित्त । गुरुपञ्च-
ग्रहणात् पञ्चनाण्यपद सन्निपातभेदेनेति तावत्पा(ता) मात्राभिधाने सन्निपात-
नियमो लब्ध । तेन नास तास ता तालस्यैव भेद ॥२१॥

तमाह । अथ सर्वगुरु कृ वा । पञ्चदये चावपुंस्यैक गुरुभूत कृत्वैत्यर्थं ।
यथ रेकरुचोचितो निष्काम मन्वथाप्यत्र यथाश्रयेऽपि त कुर्वादिति तुगन्धम्यायं ।
योजयेदिति । निष्काम यद्यपि न स्वमार्गोक्त तथापि प्रकर्षाक्षेप एव प्रथममार्गे चित्र
एवोक्तो यथा हि तथा निवर्तयेदित्यर्थ । प्रस्तार उद्धट्टस्त्रिगुरुभरद्वापमक्षरीय ।
भतश्च गुरुत्रयात्मना वाद्योपभेद इति ॥२२॥

उद्धट्टसङ्गस्य द्युदस्य युगममोजश्चेति कला पञ्चेति चास्य श्लोकद्वयस्य
केचिदर्थमाह । चञ्चत्पुट्चानपुटयोक्तु गुर्वादिसन्निवेश त्यक्त्वा कलासङ्ख्याभ्या-
मिथ्यणया वक्ष्यमाणप्रवृत्ताङ्गस्य सप्त पञ्च नव दर्शकादशेति पञ्च ये तालास्ते
उद्धट्टयो(का)दय इति प्रत्येक सजा परित्यक्तु विभज्ज(ज्य)न्ते इत्येतन्न मनोज्ञ
तद्विदाम् । तथाहि । पञ्चानामिति सजाकरणे प्रयोजन न किञ्चित् । भावतिन्यो हि
सजा । न चानया इवापि व्यवहार । पञ्चकले कथ मिश्रता । न हि द्विकले तालकर
(ए)भ्य किञ्चिदुपयुक्तम् । सङ्कीर्णा इति चाभिधान न समर्थितमेव । उक्त च
न ह्येषामुपयोग इति । न वचित प्रयोजनमस्य स्यात् । तस्मादनयो श्लोकयोर्भिन्न
एवार्थं । तत्र गन्धस्तावदयमर्थं । चञ्चत्पुट्चानपुटपञ्चपाणीना तावद् गीतकेषु
बहुनप्रयोग । तद्द्वारेण ध्रुवास्वपि । सम्पक्वेष्टाकस्यापि पूर्वरेडगे विनियोग उक्त ।
उद्धट्टप्रयोगस्य वक्ष्यतास्तदुपाह । द्युदस्य युगमित्यादि । इहोक्तोप्यक्तो नाम यो

१ NS उद्धट्ट ।

२ KSS does not read

गलाद(गीतविशेषस्त)स्य व्यश्रचतुरश्रभेदेन त्रित्वम् । त्रिध्वपि च प्रकारेषु प्रवृत्तकम् ।
त्रीष्यङ्गानि स्थित प्रवृत्त माहाजनिकमिति । तत्र चतुरश्रके प्रवृत्त नाम यदङ्गमष्टकल
तस्योदट्टाख्यकलात्रयमादौ वक्ष्यते ।

आवावुदट्टक कार्य परिवर्तक एव च ।

(भ० ना० घ० ३१ २६५)

इति । आवेणकेऽपि द्वादशकलान्तरेऽप्यत(र)लक्षणस्याङ्गस्याग्मनुज्ञान भविष्यतीति ।
चत्वारस्तावदेते प्रवृत्ताभ्याङ्गता यतास्तालभूतमवेक्ष्यते । उदट्टकादयश्चतुरश्रकास्य च
यदङ्ग तस्य चतुरश्रान्तर्गतप्रवृत्तताललक्षणमेवातिदेक्ष्यते ।

अन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्त यो विधि स्मृत ।

विविधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यते ॥

(भ० ना० घ० ३१-२८७)

इति । एव पञ्चडा(ता)न उदट्टकादयो भवन्ति ।

ननु

सप्ताङ्गे द्वादशक(कल) द्वादशाङ्गे दर्शय तु ।

निष्काममादित्त कृत्वा शम्प्यस्तिन्न प्रयोजयेत् ॥

(भ० ना० घ० ३२ २७७ २८६)

इति वक्ष्यते । तेन तत्राप्यायातमुदट्टकादित्वमित्याशङ्क्याह । व्युत्सयेति । यत्र कश्चि-
च्चिदपि गुग्मोजभेदो नानुप्रविशति तत्कलापसरणे उदट्टमा(का)दित्व वक्ष्यम् ।
मा भूदनन्तर्भावकृता लक्षणवाच्यदेनासाधुत्वाशकैः सम्पिष्टके च कलात्रये व्य(भ्या)
प्लास्ते सप्ताङ्गाना मिश्रत्य नवाद्याना व्यश्रत्व च तासा भाव्यमिति । न तत्रोदट्टा-
दित्वेनोदतेन किञ्चित् । प्रवृत्ते(पु) चतसृषु पृथक् क्रियासु पञ्चकसाशक(श)कस्य
पुनर्भावाभिमर्हतीति स्यादसाधुत्वाशङ्का । न त्वेवमस्तु । न तथाप्युदट्टि(ट्ट)पृथक्त्वा-
तीति स(ति) स्यादाशङ्का । तस्यैव पुनरुदट्टस्य पृथक्कालता किमर्थम् । उच्यते प्रपूतो
ह्यष्टकल एव विशेष स्यादित्याशङ्क्याह । मित्रा इति । यथा हि पुनरुदट्टकेनाभिवा-
स्यते तद्वैकरसा वा । असावष्टकलस्ताले गीयते । यदा पृथक्कृत तथापि ध्रुवा च कला
पञ्चधा विच्छिद्य तत्र सामान्याभावाय यद्विनसङ्गत त मिश्रीकृत्य प्रयोगार्हता
कर्तव्या ।

ननु भवतु विशेषलक्षणबाह्यत्वाशङ्का । तत को दोष । सम्यूपता तु
सामान्यलक्षणैः सङ्गृहीतत्वादित्याशङ्क्याह । गीताङ्गस्युक्तता इति । गीतेषु यद्

न ह्येषामुपयोगोऽस्ति सप्तलक्षे ध्रुवाय वा ।]

'प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूय' प्रयोक्तृभिः ॥२५॥

इत्थं वृत्त तत्रैते शम्पा उक्ता (सयुक्ता) । न च तालसामान्यलक्षण(ए) सङ्गृहीत विशिष्टोपयोगवस्तुप्रयोगाहं यथा वाचकसामान्यलक्षणयोऽवतो(योक्तो)पि तत्कर्ता सा(सो)पि पात्र वैदिकेषु कर्मसु । ततो विशेषलक्षणोनावश्य सङ्गृहीतव्योऽयमर्थ इति तात्पर्यम् । तत्रैव त्रिपञ्चसप्तनवदशैकादशचतुर्दशेभ्येवरूपताभावे (विद्याला) या च सप्तकल मध्यमे सुनन्दाया चोपोहन नवकल विशालाल्पबन्धमातीक्ष्णिका दशकला सम्पिष्टकमेककल मद्रके द्वादशकले द्विर्भावाद्वा वस्तुन्येककलत्वात् प्रत्युपोहन-स्य तच्छिष्टमेकादशकल तालरूपमास्मितम् । तस्यापि विशेषलक्षणं चञ्चत्पुटादिवञ्च पूवक् सज्ञा कस्मान्न कृतेति चोद्यत्वे प्रथम परिहरति । कला पञ्चेत्यादि । समुदाहृता इति । सम्प्य लक्षणक्रमेणोदाहृता । ननु नोक्ता । यच्चात्रावसरे कस्मान्नोक्ता इत्याशङ्क्याह सङ्गीर्ण इति ॥२३-२४॥

न ह्येषामुपयोग इति । नात्रैवोपयोगिनः ; तल्लक्षणस्याभिधत्वेनैव तेषा कल्पिता इति । न विशेषज्ञाकरणं तेषा नोपयोगीति । न ह्येषा वस्तुपयोगोऽस्तीति सज्ञाकरणं व्यवहाराय यदि कल्पित विषयादन्यत्रापि चञ्चत्पुटादीनामिव गीतकेषु सम्पिष्टकवेष्यादीनां ध्रुवामु तव(त्वावा)पयो शम्पानाघवेन येणि(वेणी)लक्षणोपयो-गितया पूवक् सज्ञाः क्रियेरन् । तत्त्वेन न तदस्ति तत् किं विशेषसज्ञाभिः । एतदेव व्यति-रेकेणाह । प्रवृत्तादिषु कर्तव्या एते भूय इति । आदिशब्द प्रकारे । गीतकवर्धमाना-सारितपाणिनागाघा(षा)च्छन्दकनिर्गीतादिषु भूय कर्तव्ये च चञ्चत्पुटादय कर्तव्या इति । भूयो भूयो(य उ)पयोगादतस्तेषा व्यवहाराय विशेषसज्ञाभिः प्रयोजनमिति । नट्टसुमनसा तु श्लोकद्वयस्याथ वाक्यैकवाच्यतया महता प्रबन्धेनार्थो व्याख्यातो मिश्रलाभिश्रणात् । तद्यथा । तिलो द्वे इति पञ्चधा ह्यत्र व्यश्रज्जातीयमिति तं-वि-षयिता । चतस्रस्तिख इति सप्त । तिस्रस्तिखस्तिख इति नव । यद्वा तिल. सप्त इति वज्र । अष्टौ तिल इत्येकादश । तत्र प्रवृत्तस्योद्धट्टकादयो नोद्धातस्य । दश-कलस्य तद्योगे सप्त । । द्वादशकलस्य नव । यद्यपि दशानामैकादशाना चोद्धटादि-कर्त्तव्यं नास्ति तथापि बहुष्वन्तान् तावन् सिद्धत्वात् द्वादशकलावपि च तद्भावाद्भे-दादेकारशेरयुवतश्च । एके च गीतकेषु ध्रुवा नोपयुज्यते तवा... केषु प्रवृत्तादिपू-योगिन आरम्भका इत्यर्थं । सम्पिष्टकस्य दशकलस्य गीतकध्रुवोपयोगी यद्यस्ति तथाम्युद्धट्टकादितया सप्तकल एवासी । सा नाम(सा)स्मद्भुवतया व्याख्या विवेकार्थ-वेय तुलयतेत्यलम् ॥२५॥

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कल ।

(एवमेककलो ज्ञेय शुद्धाश्चच्चत्पुटा बुधैर्विक) ।

प्रथो भेदा हि तालस्य द्विगुणा स्मृता ॥२६॥

एके(ते) न भूयसोपयोगिन इत्याह ।

यथाक्षरोऽथ द्विकलस्तथा चैव चतुष्कलः ।

इति । एककलशब्देन चञ्चत्पुटस्यैव व्यवहारो युक्त । एकैव साधारणी कला पश्येति । चाञ्चपुटस्यापि पादभागकल्पाना(या)मपि कलाद्वयचतुरष्टाविरूपतया(द्वि)गुणरूपत-
येव स्फुरति । तत एव चञ्चत्पुटस्य प्राधान्य प्रथम निर्देश । तथा हि । एक(व)-
मेवैककलः शुद्ध(श्च)चञ्चत्पुट इति । शुद्धशब्दोऽत्र यथाक्षरशब्द । स सर्वत्र
साधारणात्(ण) । चञ्चत्पुटश्चाञ्चपुट पदपितापुत्रको(क उ)द्धट्ट सम्पवषष्टक इति
सर्वत्राक्षर सङ्ख्या तु तुन्या । अर्थात् पातानाम् । चञ्चत्पुट इति । अमुना च गुरुद्वयेन
कलाद्वयलक्षितचञ्चत्पुटरूप द्विपत्र चञ्चत्पुट । चाञ्चपुट इत्यनेनाप्येव कला लक्षिता
सा चाञ्चपुटरूपेण द्विरिति द्विकल । अक्षरशब्देन प्रकृतिरूपा अतस्ताश्च कला
लक्ष्यन्ते । तिस तथा । तस्यैव पञ्चपाणिरिति हि ताल । तथा हि । करतल-
परिच्छेदरूपत्वात्तने भवतीत्यपि तालशब्द कश्चिन्निरुक्त । इति लोऽप्याह ।
तत्र ताल च पाणि च प्राङ्गुरेकमिति (दत्तिलम्—१५३) । तै पञ्च ताल यते(था) ।
तथाहि । षड् द्वादश चाष्टत्रिंशत् पण्यवती(तिर)ति द्व्यश्वस्य भेद एव । एव
प्रकारपट्टकेऽपि पट्टकत्व मन्निधीयते । इयतीत्यसल इति तस्य व्याप्तिगु(गुं)हत्र-
यरूपे च घट्टन प्रकृतिरूपत्वात् पूवभावीत्पुद्धट्टमान्वाद्दुद्धट्टन वाद्यम् ।

नन्वेव सम्भाव्यस्वयश्वभेद पूव वाच्यश्चतुरश्वभेदस्तु गुरुचतष्टयरूप(प) पर
वाच्यमि(इ)ति । अत्रैके स्रु(द्रु)वते । इह पातविभागस्यैतत् प्रयोजनम् । यावन्त
पातास्तावन् एव कला वाद्याक्षरणि परिमाणेन भवतीति । तेन यावन्त्येव वाद्याक्ष-
राणि चञ्चत्पुटगतानि चाञ्चपुटे तावन्त्येव । अतो यावन्त्येव गुरुणि तावन्त्येव लघूनि
पाताश्चेति ।

नन्वेव च द्व्यश्वचतुरश्वविभागो गुरुलघुस्तुतविभागश्च विगलित इत्युच्यते ।
लपभेदकृती ह्यसौ । बिलम्बिते स्तुनो मध्यमे गुरुर्द्वैत लघुरिति । चञ्चत्पुटे च प्राधान्य-
मुक्त वक्ष्यते च । तत्र चेत्य सत्यप्रधानता निर्व्यूढा भवति यदि समस्त तालसर्वस्य
तत्रैव ऋटिति प्रदक्षित भवेत् । तालसर्वस्य तालभारमात्रा । अत्र मध्यलघस्य सम्प्र-

तिष्ठानत्वात् प्राथम्यम् । प्राधान्याच्च द्विरुपादानमिति । प्रथमं गुरुद्वयं प्लुतस्य च ऋन्दोमध्याप्रसिद्धत्वाद् गुरुलाघवाभिधये लभ्यत्वात्सलघुत्वहपमिति । पूर्वं(वज्र)ज्ञेयमिति । गुरुद्वयान्तरं तत् । ततो हि द्रुतलमविलम्बितप्लुता इति । ते चच्चत्पुटे । पादाक्षराणि धिधिटधिसधिधिगुधिङ् । मध्यलयेन गुरुद्वयं करजद्रतेन लघु । रहधिङ्घिट । लघुविलम्बितेन प्लुत । एव चच्चत्पुटे चतुष्पाते तदनुपपत्ति । धट्टभेदोऽपि चतुष्पाते एव पूर्वमुक्त । तेनोद्धट्टकस्यादौ नाभिधानादपि गुरुचतुष्कात्मकस्य चतुरश्रस्य तच्च(त्र) चाद्याक्षरजातो ध्रुवकमार्ग इति । एतदपरेऽनल(स्य)मित्याह । दर्शनान्तरसमुन्मिधितेन पुनरेवमाह । तत्र एक एव चच्चत्पुटस्य द्वाद्याक्षरान्मूनाधिकतया गुरुनध्वादिविभाग ।

अत्र प्राधान्यमित्ये प्रदर्शितं भवति । यदि सर्वसम्भवी प्रकारस्तत्र सू त्रेण शास्त्रेण इत्यते । असम्भवी यदीयानेव प्रकारो गुरुलघुप्लुता इति । द्रुतो नाम लघुपात । तस्य यद्याक्षरमूलभूतेन मानमात्रेण प्रदर्शनम् । अस्य प्लुतं कथं धर्मस्त्विति सस्ति एव । ननु हल्मात्रस्य ..(त्र) न द्विलघुपरिमाणत्वाद् यद्याक्षरेऽप्यस्ति द्रुतमेवम् । हल्मात्रं सन्निधीयमानं पूर्वस्यावो गुरुपरिमाणं दर्शयति ।

ननु स्वात्मीय कालं ज्ञाने वाचि व्यञ्जनमिति उकाराकार(रादय) एव गुरुकाले लघ्व(म्य)न्ते । अत एव भगवत्(वान्)माध्यकारस्तत्र भगवद्भूतं हरिप्रभृतयस्वरकालानतिरिक्तावभासत्वं व्यञ्जनकालस्य तत्र कथयन्तीति गुरुलघुप्लुतानामशंभवी यद्याक्षर इति सिद्धप्राकपक्षेण समानतं .....तलभग्ना लघु .. तावन्व(तो)क्षरभेदाद्येऽप्यन्तये । एतद्धि यद्याक्षरारम्भकमूलतयावलम्ब्य तद्द्विगुणकालतया लयभेदादिकालभेदः । द्वे कला(ले) यत्रोति (द्विकल) । तत्रैव च यद्याक्षरप्रकारेण लयभेदाच्चतुर्गुणभूतेन चतुष्कलो भेदः । (न वा)द्विघट्टगुणादिभेदत्वेनामवस्था कस्मान्न भवतीत्याशङ्क्याह । त्रयो भेदा हि तालस्य । तालस्य (द्विगुणाद्) द्विगुणा इति ।

अथ तावद् वाक्यार्थः । यत्र या(ता)वद्व्यप्रकारो न स्ति विलम्बः शीघ्रमिति हि तत्तद्व्यवहारो लोके । न च मध्यापेक्षः । तत्र शीघ्रताद्रुतत्वानुग्राहकतनापेक्ष्य(तापेक्ष ए)ककलः । मध्यापेक्षो द्विकलः । विलम्बितापेक्षश्चतुष्कलः । न चास्य लयरूपस्य मागत्रयपरिमकत्वमेव । न हि लये वृत्तरोत्तरद्वैगुण्यम् । विभागाधिकत्वमस्य तत्र दक्षितत्वात् । मार्गभेदे तु द्वैगुण्यमेव केवलम् । तत्र तद्भव इति वोप्सा । तद्यद्याक्षरस्यापि द्वैगुण्यं प्रसक्तम् । न च त्रिघट्टप्रकारस्तु कर्मधा(र)पत्वादिगुण इति पठितव्यम् ।

चतुरश्रस्त्रिभिर्भेदस्तालस्तु परिकीर्तितः ।

चतुष्कलो ह्यष्टकलः कलाः षोडश नैव हि ॥२७॥

तत्र केचिदाहुः । द्विगुणास्तु गुणाः (स्मृता इ)ति । द्विगुणा द्विगुणा । तत्रैवाक्षेपः । सङ्घृते व्यपदेशः । तद्यथा । भ्रक्षा भक्ष्यन्तामिति । तत्र हि प्रथम-
प्रकारास्तावद् द्विगुणा । अन्यो क्रमद्विगुणो । एव सति सर्वे गुण(णा)द्विगुणा इत्युप-
क्रमः ।

उत्पलबेयपाद(दा)स्त्वस्मात्परमगुरवो व्याचक्षते । तालस्य यस्मात् त्रयो भेदा-
स्त्रिगुणा इति त्रिगुणपरस्परलक्षणधर्माणस्तस्मात् त्रयं स्मृता । द्विगुणात्वे हेतु-
द्विगुणा इ(दि)ति । यथाक्षरस्य व्याख्या गुणगुणानीयत्वाद् द्विकलत्वम् । तस्यापि
हान्या गुण्यमानत्वाच्चतुष्कलत्वम् । चतुष्कलत्वाद् भेदाभावाच्च नास्य पुनर्गुण्यमान-
त्वमस्तीति ।

अथ तु मन्महे । वीणायामपि यथाक्षरे द्विगुण्यस्यासम्भवाभावः । असम्भव-
स्थापेक्षितत्वाद् द्विगुण्यस्येति ।

नवासारितवर्धमानगीतकपाणिनाच्छन्दकप्रभृतीनां तावत् तालात्मकत्वम् ।
तालस्य चामी त्रयो भेदा इति । सर्वे यथाक्षरत्वं वक्तव्यम् । ध्रुवागुरुप्रस्तारवर्धनाद्
द्विकलचतुष्कलादिचच्चत्पुटादिबद्धक्षरकल्पना कस्मान्न कृतेत्याशङ्कामवधृत्य त्रयो भेदा
हीति । आसारितादपस्तावच्चत्पुटादिपाता । परमार्थतस्तत्र पुनर्यथाक्षरकल्पना
तस्यैव च द्विगुणकालत्वेन द्विकलचतुष्कलादुदित(बुद्धिता) इति तयोरेपि नान्याक्षर-
कल्पनावकाशः । एतच्चाग्रे वितत्य भविष्यतीत्यास्तामेतत् ॥२६॥

अथ प्रयोगाभिप्रायेण तालयोर्व्याप्तिमाह । चतुरश्रं(श्च)स्त्रिभिर्भेदैरिति ।
तालाह । चतुष्कलो ह्यष्टकलः कलाः षोडश नैव हीति । नियते कलाभिप्रायेण
मन्तव्यम् । पुनरुक्तं हि स्यात् । वक्ष्यमाणस्य भेदद्वयदेशेभ्योऽभ्यधिकस्य भेदत्रयस्याभि-
धानमसङ्गतं स्यात् । अत्रपाणा(ण्या)द्वेषेक्षया चतुर्विधतिल एव चतुष्कलो भेद-
स्यात् । न द्विगुणः । भेदद्वयोपादानं त्वसङ्गतमेव । तस्मात् प्रयोगाभिप्रायेणेतत् ।
प्रयोगश्च न सर्वसमुदायात्मकतया । अतो वाक्यस्थानीयैरवान्तरसमुदायैरारब्धतया
प्रकरणशब्देन आत्यप्याय (भ० ना० प्र० २८) उद्दिष्टः । एव ह्यासारितेषु द्वानिष्ट-
चच्चतुष्कलकलायोगोऽप्युक्तः । सन्निपातः सचिवोऽस्तीति षोडशादेव विरतिर्न
स्यात् । प्रकर्या षण्णवतित्रिगुणिताद्यर्थानि चत्वारि वा वस्तूनि वपुरिति समावस-
नादेव । क्व विरतिः । शीर्षकान्ते ब्रह्मव्यामिश्रणतयाऽऽसारितकण्डिका दशापरिवर्ति-

अधस्तात्स्तु षड्भेदस्त्रिकल षट्कलस्तथा ।

कला द्वादश चैव स्यात् चतुर्विंशतिरेव च ॥२८॥

चत्वारिंशत्तयाष्टौ च तथा षण्णवतिः कलाः ।

तालौ नवविंशत्त्रया सभासात् परिकीर्तितः ॥२९॥

द्विभ्याकलनया च पिण्डीकरणेन कश्चित् सङ्क्षयाया नियम इति कस्मादवान्तरसमु-
दायरूप प्रयोगाभिमत । तेनेदमुक्तं भवति । चतुरश्रषोडशकलाविभागो यावच्च
सम्भवति ताले तावदवश्यं चतुरश्रभेद एव कल्पनीयः । तेनाष्टकलोऽपि तावत् प्रयोगे
चतस्र कलाश्चञ्चत्पुटे । न घाहानुमितका त्वेका कलैव चकारेणावगृहीता । एव
नवकले द्विकलच(श्च)चञ्चत्पुटे । सप्तदशकले चतुष्कल । ततो द्विगुणे चतुष्कल-
स्यैव द्विगुण्यमिति मन्तव्यं नान्यताइ(थे)त्येवकारेणोक्तम् । हिहेतो(हितु)पर(र) । एवं
तालस्य त्रयो भेदा इति तावच्चतुरश्रस्य व्याप्तिः ॥२७॥

द्व्यश्रस्य तूच्यते । अथप्रतालतु(लस्तु)षड्भेद इत्यादिना तथा षण्णवतिः कला
इत्यन्तेन । तथेति । द्विकलतयेत्यर्थः । कला द्वादश चेति । यथा चाचपुटस्य चतुष्कलो
भेदान्तर समुच्चिन्नेति चकारेणवकारेण(च) । तत्र व्याप्तिः समापयति । चतुर्विंशति-
रिति । चकारेण षञ्चपाणिश्च षट्कलभेदान्तर समुच्चिनोति । 'एवकारेण तस्यापि
परिसमाप्तिं दर्शयति । अष्टचत्वारिंशत्ताला इति । तालस्तु यो मद्रकस्य प्रस्तुत
प्रयोगः । तत्र लयस्यावान्तरविभागे षोडशकलात्मनि मात्राभिधाने चतुरश्रयोग एव ।
एव हि पादभागमात्रादिति चेद् भेदस्य चतुरश्रपर्यवसानाच्चतुरश्रस्यैव प्राधान्यम् ।
तथापि तावत्त्रिभिरिच्छण्डैरवान्तरविच्छिन्नं । तत्र एवम्भावस्य विदारोविच्छेदे-
(द्वै)रारभ्यो य सोऽपि माननीयः । विदार्या भवश्यमेव विधेय इति तस्य समुदायस्य
भागतया कृत्वाऽष्टचत्वारिंशत्कलत्रय(स्थ)श्रभेद इत्युक्तम् । एव षण्णवतिकले
प्रकर्याः प्रयोगे बहिरवान्तरभागे षोडशकलाभेदैरारम्भ इति सोऽपि द्व्यश्रभेद एवेत्य-
वान्तरे चतुर्विंशतिकला वस्तिवति तावद्दस्तुनिबन्धेषु नाधिका व्याप्तिः । चतुर्विंशति-
रेव द्विगुणा द्विगुणे कस्तुत्वादिक्षेपणत्वं मार्गश्च तिस्रणा षण्णां द्वादशाला चैककल-
द्विकलचतुष्कलोचितानां चतुर्विंशत्यष्टचत्वारिंशत्षण्णवतिकलासु निष्पत्तये द्व्यश्रभेद-
तैव युक्तेति षण्णवतिकलावधत्वात् द्व्यश्रस्य व्याप्तिरिति युक्तमुक्तम् । अङ्गनिषिद्धे-
ऽप्युक्तोप्युक्त(र)रोविन्दकप्रयेणाङ्गैऽपि व्यवहार इति वक्ष्यते । तावन्मात्रा च

१ तत्रावापोऽपि निष्क्रामो विक्रपोऽपि प्रवेशनम् ।

२ चतुर्विकल्प इत्येव नि शब्द परिकीर्तित ॥२०॥

घोडशकलाः । ततो यदि यथास्वमङ्गविभाग एव कलातिरिक्त पूर्व(र्वे)रेवेति ।
घोदेषुकेऽपि चतुर्विंशतिकल पादस्ततश्चैतदुक्तरूपतालातिरेकेण न नवविधस्ताले
करिचदस्तीत्युपसहरति ।

तालो नवविधश्चाप्य समासात् परिकीर्तित ।

इति । चो भिनक्रम । नवचतुरष्टघोडशकल्यश्रुति षडद्वादशचतुर्विंश यष्टच वारिश्चत्
षण्णवतिरूपो नवविधश्च=चतुष्टयाचपुष्टपटपितापुत्रकारणा त्रयाणा द्विकलचतुष्टयलरूप
परिकीर्तितश्च नवविध । समासादिति सङ्क्षपात् । शिष्टे वेन द्विष मष्टात्मक तालर्वे
चिद्व्यमित्युक्त भवति । अत एवैतेषामेव प्रकीयमाणतया प्रक्रियमाणतया च म द्रका
वित्त्वेन स्थितिरिति म-द्रकादिप्रकरण श्रु-योद्विष्टपूर्वक मात्राप्रकरणाङ्गानीति (भ०
ना० २८ २६) । तेन दक्षिणमार्गेण षण्णवते कलानाम ते व्यष्टरूपेऽपि ततात्मनि
द्वादशकलासङ्क्षपापयवसानमिति क्त्वा यदि व्यष्टस्य षण्णवत्य ता व्याप्तिरुक्ता
तस्य ष्टाविशच्छ्रुताता चतुरश्रस्यापि व्याप्तिरुक्तव्येति ॥२८ २६॥

तनिराकरोति तत्रत्यनेन । स्थिते प्रयोग इत्यथ । एतदुक्त भवति ।

मानवैर्ग-घर्वे स(सा)बलीकिक । इत्युक्तानुसारेण

दूराद् दूराभिग-तव्या नियमात् ताल(गा)कला ।

सङ्क्षपाया अनियमाद् गा षवस्य वेदवदनादिसिद्धत्वेन नियतप्रयोगाङ्ग वास्तत्र च
षण्णवतिकलावा-तरसमुदाय घोडशकलात्मकपादभागसमुदाया तरभागपटकलप्रधान
प्रत्ययाख्यमहता तालरूपसहताऽतरातराऽऽरम्भको यथाऽस्ति तदेवमष्टविशत्युत्तरश
तात्मक इति ।

एव नवविधस्ताल इति तावत् तालस्वरूपे व्यवस्थिते तदुपयोगि यत्तालगत
मुद्दिष्ट भवति गेयाधिकारारम्भेऽष्टाविशत्यध्याये

ध्रुवस्त्वशावापनिष्क्रामो विक्रपोऽपि प्रवेशनम् ।

शम्पाताल सन्निपात परिवत सषत्तुक ॥

मात्राप्रकरणाङ्गानि विदारी यतयो लया ।

गीतथो लयमाग(ऽवयवा भार्गा) पादभागा (भार्गा)सपाण्य ॥

इत्येकविंशतिविध ज्ञेय तालगत बुधे ।

१ इत पूर्व का० पुस्तके द्विप्रकारस्तत्रय मित्यादि श्लोकमधिकम् ।

२ NS चतुर्विकल्प इत्येव ।

शब्दा तालो ध्रुवश्चैव^१ सन्निपातस्तथा परः^२ ।

इति शब्देन संयुक्तो विज्ञेयोऽपि चतुर्विधः ॥३१॥

एतेषामेव^३ वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

^४उत्तानाङ्गुलिसङ्कोच आवाप इति संज्ञित ३२॥

इति । (म० ना० अ० २८-१८-२०) तन्निर्णेतव्यम् । तत्र क्रिया चात्र परिच्छेदोपयोगिनोत्पुक्तमहमाभिः । सा च गान्धर्वो विशिष्टैवेति दर्शनात् । यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविभागोपयोगि तनुद्विष्टानुवादकपूर्वकमाह । अ(तत्रा)वापोऽपि निष्काम इत्यादि ।

एतेषामेव वक्ष्यामि हस्ताङ्गुलिविकल्पनम् ।

इत्यन्तम् । ध्रुवस्य सर्वकलान्तर्गतत्वादुद्देश(शे)पूर्वोपादानमिति वामदक्षिणकरान्यतरप्रयोज्यत्वात् सशब्दत्वाच्च तज्जातीयशब्दात्तान्तरमुपादान पातमार्गयोश्च वस्तुत उद्देश एवेत्याख्यास्यते । सजासाम्य.....लोकस्य तावत् क्रमहेतुकनानाचतुष्कलमार्गस्यैव प्रचुरप्रयोग इति तदुपक्रमवादित(न).....प्रयोगस्य तस्यैव प्राधान्यमित्यावापादीनामानन्तर्यमथेत्युक्तम् । वल्लिवावापौऽपि

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्य. स चतुष्कलः ।

(वृत्तिलम् १४६)

इति परिवभाषे । चत्वारो विकल्पा भेदा अस्येति (चतुर्विकल्पः) । तानात्मकक्रियासामान्यरूपो ह्यस्य पदार्थ । नि.शब्द इति । शब्दशून्य एव । एते चत्वार इति प्रयोज्या इतिकर्तव्यान्त निरूपणम् । शब्देन संयुक्त इति । अनेनापि शब्दादेश्चतुष्टयस्येतिकर्तव्यताशेष उक्त । तत्र हस्तक्रियेति परिच्छेदमुत्तम उपायः । तयोर्हस्तयोः क्रियैव ताल इति सामान्यलक्षण तले भव इति कृत्वा । तत्र चाष्टावेव विभागरूपा(श्चित्रादि)दक्षिणमार्गपर्यन्तोचिता इति भाव । स आवापादिभिरेव द्विधाभि सकलाभिर्भवति । (यथा)ध्रुवकापेक्षया हि चित्रवातिकदक्षिणाना क्रमाद् द्वैगुण्यादष्टगुणत्वम् । दक्षिणस्यैकक्रिया सकलात्मकतामकला विषयश्च ध्रुवकर्माणो ध्रुवस्थानीयत्वादिति वक्ष्यते । अत एवात्रापि चतुष्टयसङ्ख्येति क्रियाकलापेन परिमिततात्कालकलितमेव दर्शितम् । तत्र केवलमदष्टप्राधान्यभावाभावाघनादरेणाङ्गतोदनादिरक्षोपन्नत सुकरललितरुचिरकरक्रियात्मकत्व दर्शितम् ।

१. KSS. चैति ।

२. NS परे ।

३. KSS अथ NS चैव ।

४. KSS. सर्वाङ्गुलिसमाक्षेप.. ।

ध्रुवकापतिता चित्रे ध्रुवकासर्पिणी यथा ।
 पताकापतिता चेति वार्तिके गुरवः स्मृता ॥
 ध्रुवकासर्पिणी कृष्या वृत्तिन्यय विसर्जिता ।
 विलिप्ता च पताका च पतिता चेति इक्षिण ॥

इति । तथान्यत्र ।

अङ्गुलिप्रयमावापो विश्वेपस्तर्जनीकृत ।
 प्रसारण कनीयस्या विश्वेप स्यास्त्व(त्त्व)धोगति ॥
 क्षेप प्रो(त्)क्षपण रथ्या वामके ।
 अधोगतिस्तु विश्वेपस्तर्जनीयां तिमृणां सप्तम् ॥
 निष्कामस्त्वय प्रवेशस्तदधोगति ।
 एधमष्टी समासेन मात्र(त्रा)भेदास्तु दक्षिणे ॥
 प्राद्यद्वय तथात्ये वृत्तौ नित्य चतुष्टयम् ।
 प्राद्यगतद्वितय चात्र . ॥

इति । गान्धर्वे त्वदृशप्रधानतया शम्भ्यात्तल्लगणनाम्नानामिकाङ्गुलिसिनिदेशवामदक्षिण
 करविभागादभ्युदयिनी(दयी)ति नित्यता एवावापादयो दर्शिता । हस्ताङ्गुले क्रिया
 लक्षकताल इति तद्विशेषाभिधानमेवावापादीना विश्वेषलक्षणमित्युक्तम् । हस्ताङ्गुलि
 विकल्पनम् । तद्गताया क्रियाया हस्ताङ्गुलिशब्द उपचरित । हस्तस्य हस्तयो
 अङ्गुले अङ्गुलीनां चेति समास । एधकारेण ध्रुवकासर्पिण्यादीनामदृष्ट
 हेतुकत्वाभावान्न लक्षण वाक्यम् । परिच्छेदमत्र हि शिर परिवाहादिनाऽपि गाने
 सामान्यस्य च सम्पादिसिद्ध्युदयात्मना क्रियता को दोष इति भावः । तत्र गत् टीका
 कारेणैव तत्पूर्वकत्वात् सर्पिण्याद्यपि सङ्गृहीत भवतीत्युक्तं तत्रप्रयासमात्रमेव । अत्र
 तद्विशेषलक्षणमाह । उत्तानाङ्गुलीति । जात्येकवचनान्तेन समासः । तेन सङ्ख्याया
 धनैयत्वम् । उत्तानपदेनोर्ध्वान्(ध)स्तियंस्वा(त्त्व)भ्युदात्तः । सङ्गितमि(सङ्)त्यनेनेद
 माह । यत्रोत्पत्तिरूपे यथाक्षरे द्विकल ततश्चतुष्कल इति व्यवस्था तत्र (चित्रे) इति
 व्याप्तिमर्यादा वा । ततोऽपि वृत्ते रूपमाह । तेन द्विकला तरस्याप्यथमपि तदधिक-
 वचनम् । अत्र प्रयोगवदात् सम्पादकतया भीजतया स तननतुल्यनिरूपणम् । तदेव
 भूतया करक्रियया वशनीय इति समयोऽदृष्टसिद्धि इति ॥३०-३२॥

निष्कामोऽधोगतस्य स्यादङ्गुलीनां प्रसारणात् ।
तस्य दक्षिणत क्षेपो^२ विक्षेप इति सजित ॥३३॥

निवर्तन च हस्तस्य प्रवेशोऽधोमुखस्य तु ।^३
यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिः स्मृतः^४ ॥३५॥

निष्कामोऽधोगतस्येति । अनागतावेक्षणं तन्त्रयुक्तिरिति वा सूत्रेषु सम्भाव्य लौकिकन्यायो(वा) वेदितव्यम् । व्यवस्थया वर्तित च । हस्तस्येति । अधोहस्तस्येहा पेक्षणीयम् । तेनाधोगतस्य हस्तस्य या अङ्गुल्यस्तासा साम्यमर्थान् मुष्टीभूताना यत् प्रसारणं स्वावयव...तलिकासयोगकारणभूतपूर्वोक्तसकोचनक्रियाविपरीतरूप कर्म स निष्कामः स्यादिति । अस्यायमाशयः । मञ्जातरगताया एव कलाया मद्द्वैतय- द्विकलसम्पादनमुक्तं तन्निष्क्रमणमुच्यते । निष्क्रान्ता नटतीति यथा । तच्च समुचितेनैव तेनाङ्गुलिनिष्क्रमणेन यद्यो(द्योत्य)त इति । तस्य दक्षिणत क्षेप इति । तस्येति । प्रसारिताङ्गुलीकस्योत्तानभूतस्येति । तस्य ग्रहणं दूरस्थोत्तानत्वाद् धामस्यान्यथा निष्क्रान्ताङ्गुलीकस्याधोमुखस्य स्वदक्षिणापश्चैव विक्षेप इति स्यात् । द्विकलगता कला क्षिप्यते विस्तारयंतोऽत्रेत्यनेन सामयिकेनाभिधानेन सूच्यत इति सजित(त)ग्रहणम् ॥३३॥

निवर्तन च हस्तस्य प्रवेशोऽभि(धो)मुखस्य तु ।

अङ्गुलीनामिति वर्तते । अधोमुखग्रहणेन निष्कामवैपरीत्यं प्रवेशनस्य प्रकारयते । अन्यथा दक्षिणतो निवर्तनं प्रतीयते । तनेत्य प्रयोजनम् । निष्कामकालेऽ- धोमुखस्य हस्तस्य या अङ्गुल्य प्रसारिता अभूवन् तासा यन्निवर्तनं सम्प्रवेशनं तत्पूर्वस्याप्यतिरिक्तसूचनायेदं सामयिकं विक्षेपवत् सतामात्रं विक्षेपाभिधानमित्याह । यथेति । योऽधिकया कलाया अनुप्रवेशं तत्प्रवेशेनैवोचितमित्यौचित्यमस्ति । चतुर्णां कलाभिनयानां विषयमाह । चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिरिति । एकैव कला गृह- रूपा चतस्र कला विततीभाववशाद् यदा सम्पद्यते तदा एव म(मा)दापनिष्काम- विक्षेपप्रवेशात्मको यथाक्रमं कलाप्रमाणं अभिव्यञ्जकश्चतुर्णां विधिरिति सामान्यरूप- लक्षणं इत्यर्थं ॥३४॥

- १ KSS अधोगतं सव्यादङ्गुलीनां प्रसारणम् ।
- २ KSS क्षेपात् विक्षेपं परिकीर्तितम् ।
- ३ इतोऽत्र काशीसीरिज पुस्तके 'कृत्वाङ्गुलीनां' पद्यमधिकम् ।
- ४ KSS भवेत् ।

निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकले परिकीर्तितौ ।

[^१आद्यापनिष्कामकृतौ द्विकलो योग इष्यते] ॥३५॥

एयामन्तरपातास्तु पातसज्ञा प्रकीर्तिता ।

^२शम्या तालस्तु विज्ञेय सन्निपातस्तथैव च ॥३६॥

निष्कामश्च प्रवेशश्च द्विकल इति । या त्वेकैव गुर्वात्मिका वा कनाद्वयपरि-
माणे रंतयमेवेति तदा प्रथमकलाकालो निष्कामेण द्वितीयकलाकालप्रवेशेन व्यङ्ग्य
इति सामान्यलक्षणम् ।

अग्ये पठन्ति ।

घ(घ्रा)वापनिष्कामकृतौ द्विकलो योग इष्यते ।

इति । तत्र ग्याख्यातम् । पार्यन्तिको वितर्को भवेत् चतुष्कलात्मकसङ्ख्याभावादावाद्यो-
(षो) यदाऽतिष्ठाप्तस्तदाऽऽवापोऽयोऽप्यत्र युक्त । तथाभूतपार्यन्तिकवितर्कीभाव-
सूचिते चात्रापनिक्षेपकलेऽत्र पार्यन्तिकमवधिक सूच्यते । तत आद्यापकालेनोक्ते
तयोनिष्कामोऽपसरण तदोपलक्षितमेव यदा विधिर्भवतीति तदा द्विकलो योग
इति ।

अग्ये तु पूर्वशेषत्वेन श्लोकार्थमाहुः । यो द्विकलगतो योगो निष्कामरूप स
ह्वाहितो यत समाङ्गन्यायतया च प्रवेशो विक्षेपसहितः । ततो द्विकलद्वैगुण्याच्च-
तुष्कलोऽयं विधिरिति । अत्र तु निष्कामो द्वे कले इति । ततो विशेषोऽनुवाशाभावेऽपि
स्यात् । प्रवेशस्य नामाऽपि न श्रूयत इति । न किञ्चिदेतत् ।

अग्ये श्वेककले ग्रायते यथा निष्कामस्तथा द्विकलनायामपि भवत्वावाप इति
मन्यमाना यथाभूतमेवावापनिष्कामात्मकद्विकल मन्यन्ते । तैऽपि पूर्वापरशास्त्रान्तर
गुरुपरम्परालक्ष्यविरोधादुपेक्षया एव ॥३५॥

अथ सशब्दताधिषयप्रदर्शनं तावद् करोति ।

एयामन्तरपातास्तु पाठ(त)सज्ञा प्रकीर्तिता ।

इति । एतच्छेषा ये प्रकीर्तिताः शम्यादयस्तेषाम(मा)वापादीनामन्तरे समये प्रसङ्गे
मध्ये च । एतदस्यापवादरूपतयेति । अत पाता उच्यन्ते । अनेन द्विकलचतुष्कल-
विषयेष्वेतेऽपवादत्वाद्भ्रम्यन्तीत्युक्तम् । तथा येषामावापादीनां यदन्तर कालपरिमाण
एत् पात्यते ऊनाधिकभाव गम्यते तेषु गुरुलघुषु तेषु ते पाठ(त)सज्ञा पाठं (तं)स
व्यवहार समयकरनिषतनस्वभावाद् सज्ञा अत इति द्योत्यते(न्ते) आनीग्यन्त इति

१. KSS, NS do not read

२ NS do not read

सव्यहस्तनिपात स्याच्छम्या तालस्य वामत] ॥

हस्तयोऽस्तु सप्त पात सन्निपात इति स्मृत. ॥३७॥

यावत् । आवापादीनां चतुर्णामभिनयानामेकरूपैव कला परिच्छेदनीया द्विकलचतुष्कलभांगयोः सर्वत्र कलापरिच्छेदस्य सम्मतत्वात्प्राप्तरे तु नैवमिति यथाशरारमा एककल पातानामेवे युक्त भवति । यथा य एते पातास्ते द्विकलस्य चतुष्कलस्य वा यदि योग शान्वतो नास्ति तत्रैव परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्व चास्या पाठे द्विकल इति तदाऽन्तरपाता । एषा निष्प्रमादीनां मध्ये पतन्तीति ज्ञेयमिति परिभाषेयम् । तेन

शम्या तु द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकल एव स (स स्मृत) ।

(भ० ना० प्रा० ३१ २६२)

इत्यादीं पूर्वङ्गोक्ते भाविनि निशानिता इत्यादिप्रस्तारे लभ्यते । यत्र द्विकलचतुष्कलोपपत्तिर्नास्ति न तत्रैव परिभाषा । तदुपपत्तिलिङ्गत्व चास्ये प्राप्ते पाठे द्विकल इति चेति । चतुष्कलमूलकस्यानुवृत्त्या द्विकलो योग इति पाठेऽपि योग इत्यनुवृत्त्यै तत् । त्रिशम्योपरिपाणो इति (भ० ना० प्रा० २६-२७) तथा तालसहितकलस्त्वा(इषा)द्वौ शब्देककला (भ० ना० प्रा० २६ ६१) इत्यादीं च तदुपपत्तिर्नास्ति । तत्रेदमान्तरपातत्वम् । एतच्च दशित दर्शयिष्यते च ॥३६॥

एव पातानां त्रिपयभुक्त्वा लक्षणमाह । सव्यहस्तः सन्निपात(स्तनिपात स्यात्) इत्यादि । सव्योऽत्र दक्षिणो वामशब्दसन्निधानात् । निपात इत्यधोगमनम् । अत्रेदमुच्यते तत्र सद्यन्तमानागतेऽपि लक्षणादपिनोक्तपूर्वार्धे शब्देन समुक्त इति वचनात् । तत्र समीपश्चोटिकापातस्यैवासाधारणो भवति । मुख्यतया सा एव प्राणो हस्तान्तरसयोगतो ह्यसौ भवेद् द्वयोरपि साधारणः स्यात् । अन्ये तु सव्यस्यो-तान्तरवाधारतोचिते शब्दहेतुसयोगकारणत्वसन्निपातनमिति भ्याश्चक्षते । एव तालोऽपि द्विविध शम्भाभ्याप्य शम्यापि । यद्यपि तालो हस्तलनिवत्पत्वाद् दक्षिणदिशोऽमङ्गलसूचने शम्याया । यद्वा शमीत्यत्रार्थे साधु । शम्येति व्युत्पत्तिरूपेण शब्देन तस्या परिधानात् तलद्वयनिपातनस्य चासाधारणेन सन्निपातनादिति निवचनशब्देन सन्निपातेन शब्देनाभिधास्यमानत्वात् परिधेषाद् वामहस्तसन्निपात एव ताल । लक्ष इति । तुल्यकालमधोगमनम् । अनयोपतथोस्तिर्यक् स्थितयो समुत्तयोः अभयधर्मज-शब्दहेतु संपोग । सप्त पात इति सद्यन्त समर्थ ॥३७॥

१ कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।

यथाक्षरस्य तालस्य स च शुबंक्षरः(रे) स्मृतः ॥३८॥

तत्र ध्रुवपातस्य मूलभूतत्व संज्ञाप्यायोद्देशे (भ० ना० ३२-२) प्राथम्याद् दक्षितम् । एतदध्यायपठितानुवादश्लोके तु शम्यातासादनन्तरमभिधानाद् वामदक्षिणा-
न्यतरंकरप्रयोज्यता न सूभयतवाचत्वं प्रयोजनाभावादिति सूचितम् । सर्ववर्षात्सकल-
करणेन तु यथाक्षरद्विकलचतुष्कलविषयोक्तपूर्वशम्यानिष्क्रामावाहिपा(वापा)दिमध्य-
पातित्वमस्य नास्ति । अपि तु तद्विविक्त एव । उपोहनध्रुवागतिस्य विषय इति
सूचितम् । तथा च वक्ष्यते ।

अथ तत्र शुवप्रतान(खं ताल)ध्रुवपातैरेव नियमितात्मा(ग्मा)नम् ।

(भ० ना० ३३-१००)

इति । ध्रुवत्व यत्र गच्छति तद् ध्रुवे(वमि)त्यादि च वदन्ति । वतिलाचार्येणापि

उपोहनत्वाद्गतस्याः (भं च तत्राद्य)स्मृतं ताल(चार्यं)विवक्षितम् ।

(वतिलम् १९६)

इत्युक्तम् । अतो ध्रुवस्य लक्षणमाह ।

कला या त्रिविधा प्रोक्ता तस्याः पातो ध्रुवः स्मृतः ।

इति । इव(ह) तावत् कालस्य यस्य विपरिमाणो(णामो) परिमाणान्तरोद्देशाद् देशा-
द्यपसंपत्तं तदभिष्यङ्गयोपलक्षणो नाम स एव प्रयत्नपरिच्छेदरूपत्वात् समुदायात्मक-
त्वाच्चान्यस्य कलापरिच्छेदव्यवहारस्य प्राधान्यादनपेक्षितातज्जातीयत्वेन च स्थैर्यात्
परमास्थितो ध्रुवकस्तथापि नासी व्यवहार्य इति न तेनास्माकं प्रयोजनम् । ह्रस्वस्य
तु व्यवहार्यत्वमतज्जातीयत्वं च निरशत्वात् । यथोक्तम् । अल्पोपसाऽपि यत्नेन
वाच्यपुष्पारितमिति । यदि वा नैव गृह्णाति वर्णं वा सकलं स्फुटमिति । वर्णाच्च
ह्रस्वा एव । दीर्घवैर्यान्ति धर्मत्वाविति । तथापि न तस्य ध्रुवत्वम् । संयोगादिपरस्य
प्राधान्येन यस्य प्रतिभासाभावात् व्यञ्जनवन्तधुक्कालेन नास्ति व्यवहार इति गुरुकाल
एव ध्रुवः । तदाह । कला या त्रिविधेति । यस्या कलाया द्वैशुभ्यक्रमेण चित्रवातिक-
दक्षिणमार्गगतत्वेन त्रिविध्यमुक्त्वा तस्या इति । लघुरेव(क)कलात्मकत्वात् कालपरि-
च्छेदमयी तमाश्रित्य य पातद्वोटिकापूर्वकमधोगमन तस्या लक्षणाभूता(या) ध्रुवो

नाम लक्ष्यभूत स्यात् । प्रतो ध्रुव श्रयं (पा० वा० पा० १४०१) इति स्मृतिलक्षण-
मासो हीत्यमेवावतिष्ठते । सामानाधिकरणनिर्देशात् लक्षणप्रायेण छोटिकाशब्देनास्य
पुनरुक्तिरित्यतो लभ्यते । पूर्वत्व चास्य विशेषणत्वादेव गम्यते । शाक(साक)ज्ञानाव-
लम्बनत्वेऽपि विशेष्ययोरेकविकल्पग्राह्यात्वे वृत्तेरौचित्यस्य च विशेषणस्य पूर्वनिपातात्
तस्यैवोचित पूर्वत्व युक्तमिति छोटिकाशब्द एवोचितोऽत्र न तात्पर्य इत्यभिप्रेयते ।
अन्ये तु दिग्योगे तु पञ्चमीप्रकरणात्तच्छब्दग्रहणमाह । पातात् पूर्व म् शब्द स
ध्रुव इति । सर्वं चैतद् व्यक्तम् । या लघ्वक्षरकालमध्ये छोटिका शब्दपूर्वक हस्त-
पतनमाश्रित्य वामदक्षिणविभागो ध्रुवपात उच्यते इति ।

ननु यत् लघुपरिमाणत्वात् कथं ध्रुवत्वम् । गुरुकालो ध्रुव इत्युपपादित
इत्याशङ्क्याह ।

यथाक्षरस्य कालस्य स च पूर्वक्षर.(रे) स्मृत ।

इतीह गुरुरेव ध्रुव । तस्य केवलमर्धमात्राविश्रान्त्या विना प्रयोगान्तरगमनं न
सम्भवति । सर्वत्र हि विशेषान्तरावगाहेन मध्यं(ध्ये) तद्भयविशेषशून्यविश्रान्ति-
सम्भवो विशेषस्ताले तदवधानादेवोच्यते । तात्पर्यप्रसासेन मोक्षमार्गमिति (पाञ्च-
यल्लव्यस्मृति ३-११५) । तेन गुरुद्वये मात्राचतुष्कलात्मनि समीक्ष्य मात्राकालो
विश्रान्तिरिति । एव कालपरिमाणकला व्याख्याता । सा च पञ्चमी मात्रामध्ये
पदासविरामादिविश्रान्तिसिद्धये शून्यरूपेव तावद्गीता(त) वाद्ये (च) क्रियते ।
चतुर्भिः स्वरैश्चतुर्भिरेव च मात्राविशेषैर्गानं वाद्यं च विदधते । गीयमानं यदङ्गन्तव्यं
व्यञ्जनयोगाद् वाद्याक्षरमवश्यम्भावि हुकारादिव्यञ्जनवशाच्च । तत्रापि सा पञ्चमी
मात्रा चतुष्कलात्मस्फुटतयाऽन्तर्वाहित्वेन भात्येव । स्फुटा न च । सा हि व्यञ्जन-
कालानवभास उच्यते । न त्वनवभासपूर्वा अस्य माग इत्यनघोरमुच्चारणे वादने वा
स्वसवेद्य एव कावभेदः । अत एवास्फुटावभासविलक्षणस्फुटाभासतत्त्वरूपसामान्य
लक्ष्ये स्फुटा एव । अवचनं पञ्च मात्रा वाद्याक्षरेषु लक्ष्यते(न्ते) । यथा अण्डकेट
टिट्टु चतुर्वावा गिगिनिगिगि इति । यद्यपि त(ता)नप्रसा(स्ता)रे लघुत्वमस्य तथापि
चित्रापेक्षया म । ध्रुवकाश्रयं तु गुरुत्वमेव केवलमत्र विश्रान्त्यभावात् । प्राणाधाम-
बन्धिरन्तरवाहित्वाद् गात्रवादकयोः प्रयत्नविशेषोपयोगः । अण्डकेटटिट्टुदो इत्यत्र
विषयमेव द्वितीयो लघु प्रयुज्यते । मुट्टिट्टिट्टुहसतीति विश्रान्तिकालस्यैव... पसलण-
सिद्धये चटुनाया निगिनिगिगि इत्येतत्सप्तप्रस्तारादिकामात्रलघुद्वयोचित कालविशेषा-
वधि शून्यकलोपक्रमं गिगि इतीयता मात्रान्तरेण लघ्वन्तपूरणं ततो विट् इति
गुरुत्वे मात्राद्वय विश्रान्त्या च मात्रे त्रिमात्रायो गिभिन्ना यी इति(रिति) मात्रा-
सम्पर्केण मात्रादशरूपं भवति । एव तु अत्र एव वाद्याक्षरमात्रा । अत्र स्फुट एव

विभ्रान्तिकाल । यथा हेलाकुटिलादौ य विभ्रम्भमम्य. तुङ्गहिट्टममडव्ययस्मटिक-
 विद इत्यादौ । एव स्थिते गुरुरेव यद्यपि ध्रुवस्तथापि गुरो य इत्युदिते गीयमानेऽवश्य
 गीतवशादेवाकर्षणेन भाव्यम् । आकर्षणं च सृष्ट (ष्टि)प्रत्ययवदक्षुच्चारणसमकालमेवेति
 शक्यं नियन्तुम् । अ(भा)वापादीना कियदा(द)पकर्षणं शम्पादे कियत्पात चित्रादि-
 वशादित्युक्ती किं चित्रं(क)कला वातिके दक्षिणे वेति मूले पर्येध्यमाणे ध्रुवागान
 एवोपलक्षितकान्तत्वान्न नियमे हेतु । अत एव ध्रुवपातनियन्त्रितकलाकलास(लित)
 स्वाभावत्वात् तन्मार्गोऽपि ध्रुवक इत्युक्तो मूलभूतश्च । दत्तिलादिभि प्रथममार्गायो-
 दिष्टमूल तेषा (प्रथ मार्गा य उद्दिष्टास्तेषा मूल) ध्रुव इति (दत्तिलम् २४०) । तेन
 ध्रुवकद्वय चित्रेत्यादितनियमलाभ । मुनिना चैतद्धारकाभिधानमूलमार्गसिद्धये
 निमेषा पञ्चे (अ० ना० ३१ ४) इत्युपक्रम्य । द्विमात्रा स्यात् कला त्रिभे (चित्रे
 द्विमात्रा कर्तव्या) (अ० ना० अ० ३१-७) इत्येवमाद्युक्तम् । अत्रान्यथा निमेषदश
 मात्रा स्यात् कला चित्रे द्विगुणा वातिक इत्यादि ब्रूयात् । निमेषा पञ्चे—(अ
 ना० ३१ ४)त्यादिनिबन्धनमूलादेव ध्रुवत्व लम्भमिति मार्गवत्त्वं सिद्धम् । तदनु-
 सारेणैव बिन्दुद्वयलघुगुरुप्लुतव्ययहारो लक्ष्यवेदिभि कृत एव । एतदाह । यथाक्षरस्ये-
 त्यादि । (द्वितीय) चञ्चःपुटचाचपुटेर्यादेर्यथाक्षरस्य तालस्य ये द्वे गुरुरूपलक्षिते अक्षरे
 चञ्चदिति पुट इत्याद्येव स ध्रुवक । तत्काल लिखा विवेचयमात्रा अ इत्यत्रापि ।
 अत एव तु ह्यपरत्वाव द्वे मात्रे । एव द्वितीयेऽपि चकारे तस्य च ध्रुवस्थानकस्य न
 पुषक् कला । साहित्येन हि पूर्वो लघुर्गुरुत्व प्राप्त इत्येव । अन्तर्यामिस्थानीयत्वान्मुक्त-
 स्फुटाश्चतस्रो ह्यमात्रा ध्रुवकला । तत्रेह कलेति परिच्छेद्यापरिच्छेद्येषु त्रिष्वपि मुनिना
 प्रयुज्यत इति दर्शयिष्याम । नियतकालकलासम्पातश्च मार्ग उच्यते । परिच्छेदोप-
 योगिक्रियामात्रपात इति ध्रुवाया भातोद्य एव मार्गाद् ध्रुवकादि । एतस्मिन् गुर्वक्षरे
 सति गीयमानक्रिये कियद्विश्रम्यतामिति पुनरपि ध्रुवकस्य मूलमात्रपात्र(त) इत्या-
 द्धङ्ग्याह । स्फुट इति । स्मरणं स्मृतं तत्रास्तीति । एतदुक्तं भवति । यथा (चित्रतो)
 वार्तायामतश्चतुर्गुणं देहोऽयुक्ते स्फुटस्मरणं न भवति । एतदेव त्वन्यद् देहोति स्फुटमेव
 स्मरणं भवति । एव निमेषा छोटिकाशब्द कृत्वैतावदेव पातन हस्तस्येति स्फुटमेव
 स्मरणं भवति । ध्रुवो मूलभूत इत्युच्चारण एव त्रिगुणम् । एतत् सप्तगुणम् ।
 एतेन पञ्चगुणम् । हस्ताङ्गुल्या कृत्वा ना(दा)दिक कुर्वीतेऽप्युदन्तमनुस्मरणं भव-
 तीति ध्रुव एव मूलभूत । तेन परमार्थत एको गुरुर्ध्रुवो भवति । अत एकगुरुकाल-
 निरन्तरचोटिकापातपरपम्परात्मा बलीति कदापि च ध्रुवपात एवोच्यते । अक्षरानुसारि-

यथाक्षरकृतं पातंस्तालो^१ ज्ञेयो यथाक्षरः^२ ।
 गुर्वक्षरश्च विशिष्टं स एव द्विकलो भवेत्^३ ॥३६॥
 *द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि वित्तयोऽथ चतुष्कल * ।
 अथश्च चतुरश्रश्च षट्कलोऽष्टकलः स्मृत^४ ॥४०॥

त्वाच्चात् एव यथाक्षरत्व भवति । एव(य) एव च गभीराभिप्रायो मुनिना गुर्वक्षर इति प्रथमाद्विवचने सप्तम्येववचने च शिल्पट प्रयुञ्जानेन प्रकटित इत्यल प्रकटितलक्ष्य-
 लक्षणोपलक्षणमित(र) जनहृदयावर्जकेन चहुना प्रसक्तानुप्रसक्तप्रसङ्गेन । गुर्वक्षरः स्मृत इत्यग्रे पठन्ति । गुर्वक्षरस्मृतस्मरणं यत्र तु नानुभवपूर्वकं च तदिति द्वितीयमनुसूय-
 मानमपि लभ्यत एव ॥३६॥

एव कलापातस्वरूप इति निर्णय मदर्शयितुं तद्यथाक्षराविपूर्वोद्विष्ट लक्षयितुमाह । यथाक्षरकृतं पातंरिति । यावन्त्यक्षराणि तावत्सङ्ख्याकस्तथाऽक्षर-
 सङ्गकोपेनेरिति बाहुल्याभिप्रायेण । उद्धट्टे हि यथाक्षरे निष्क्रामोऽप्यस्ति । अनति-
 वृत्तौ सादृश्ये च यथाशब्देनाव्ययीभावे । तत्र चञ्चत्पुट इति चतुर्भिः पातैर्गुह्यलभु-
 प्तुतकृतकार्त्तयथाक्षर चञ्चत्पुट आस्तेह्यत्र परत इत्युक्तम् । एव चाचपुट इति वाच्यम् ।

गुर्वक्षरश्च विशिष्टं स एव द्विकलो भवेत् ।

केचिदक्षरकृतस्य विशिष्टत्व स्यादित्याशङ्क्य कलासगुह्यप्रस्तारात्मककलमभिप्रेत्य तदुक्तमिति व्याचक्षते । तेन गुरुषु चर्चुं त्रिषु पटसु पञ्चसु स्थापितेषु विश्लेषो यदा क्रियते तदा सप्तकलनवद् द्विकलनवद् द्विकलविरामस्य प्रकृतितादात्म्येनावभासो यथा तदेवेद काष्ठ भस्मेत्याशयन स एवेति निर्देशः । स तु कथम् । विशिष्टरित्याह । विभावातीतं शिल्पटैरिति । यावद् द्विकपञ्चकमतीतं वंगुण्य द्विर्भावशब्देनोपलक्षित तस्यैकस्य पुनरावृत्तिरेकद्विकलस्यापि गुर्वक्षरे विभागाद् द्वैगुण्येन वितततया शिल्पटै स एव यथाक्षरश्चतुष्कल । अव्यवहिते कार्येऽपि कारणतादात्म्यकापदेशात् तदेवेद क्षीर तरुमिति वदेकैव कला द्वै चतस्रश्च यत्र भवति स द्विकलश्चतुष्कलश्च ॥३६॥

एतदाह ।

द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि वित्तयोऽथ चतुष्कलः ।

इति । अग्रे त्वाहु । विशिष्टैर्द्विकलस्तत्र विश्लेषो विभागपदेन दत्तश्चतुर्गुह्यलभुतविषयमेव

- १ NS तावे ।
- २ KSS यथास्थित ।
- ३ NS स्मृत ।
- ४ NS द्विर्भावा द्विकलस्यात्र KSS द्विकलस्यैव ।
- ५ इतोऽग्रे सार्धचतुष्टयलोकमधिक का० पुस्तके ।
- ६ NS तथा ।

सम्भवति । तयोरल्पीयसेति न्यायेन विभागासम्भवाद्देनेन गुरोर्वि(दि)भागे द्वौ लघु
प्सुतस्य त्रयो लघुरविभक्त स एव । तदुक्तं वृत्तिलेन ।

गुरुप्सुतादि हित्वाप द्विमात्रान् परिकल्पयेत् ।

(दत्तिलम् १३०)

पादभागादोनि त्रीणि हित्वैव मात्राकालत्वद्विकलचतुष्कल न प्राप्तमिति । (अथ) ये
च ते विश्लिष्टात्मानो लघवस्ते गुवंक्षरस्वभावकलापरिमाणा कर्तव्या । लघुयंघ्रापि
स्वात्मनि विभावाभावान् न विश्लेष्यस्तथापि समयन् नत एवासी विश्लिष्टरूपत्वे-
ऽस्मापि गुरुत्वमेव लब्धम् । एव द्विकलस्य चतुष्कलतापादनेऽपि मन्तव्यम् ।

ननु स्पष्टमेव कस्मान् नोक्तभेदाभिर्गुरुकलाभि षड्दशभिश्चतुष्कल इति ।
मैत्रम् । विभागमिद्वेद्वैव भवति । तथा च मात्राविभागा । अकारपदेनागममात्रेऽपीति
वचन वस्तुविभागश्च । एतच्च गीतकलक्षणं स्पष्टयिष्याम ।

किञ्च गत्यध्याये (भ ना अ १२) गतेविचित्रकर्त्तव्येनोक्तत्वाद् तदनुसारेण
लक्ष्ये प्सुतगुणलघुद्रुतकल्पना या चतुर्धा साध्यनेन विशेषेण सूचिता तथापि यथाक्षरे
सावद् गुरुलघुप्सुताना सम्भव । ततो द्विर्भावाद् द्विकलाद् द्रुतो लभ्यते । योगाक्षराणी-
ष्टल्लघुपूर्वं ततोऽपि द्विर्भावाच्च चतुष्कलाद् बिन्दुनिमि द्रुतार्थभूतो लभ्यते । य घ्राद्याख्या
न लब्ध स एतदयमेव । य चाट्ट स्वा कलेति ध्रुवकेऽपि विभक्त । एको द्वि मात्रै
विभान्तावित्युक्तम् । तेन मात्राकालो बिन्दु द्रुतकालो द्रुत तद्द्वयकालो लघु-
चतुष्कलकालो गुरुरिति चैष्टसिद्धि । एतदाह ।

त्र्यधश्च चतुरधश्च षट्कलोऽष्टकल स्मृत ।

ध्रुवाणां च भवेत् ताल ।

इति । अथ इति । यत्राभित एव यत्र त्रय पाता । षट्कले इति । द्विकद्विगुण-
सन्धुपात । अकाराद् द्वादशकल । तद्द्विगुणद्रुतपातश्चतुर्विंशतिकलश्चतुर्द्विगुणपात ।
सत एव नास्ति भञ्जन पञ्च । चतुरधोऽपि स एव विघस्ताल प(प्र)सादाक्षेपान्तर-
निष्क्रामादिगानेष्वस्ति । तत्र क इति चेदाह । त च षड्यामि तस्वत इति ध्रुवाभ्यामे ।

ध्रुवाणां च भवे^१त्तालस्तं च वक्ष्यामि तत्स्वतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम शम्भ्या चैव ततो भवेत् ॥४१॥
 कनिष्ठानामिकाभ्यां तु निष्कामोऽतो विधीयते ।
 ततश्च ताल कर्तव्यं शम्भ्या चैव तु पञ्चमो ॥४२॥
 प्रवेशो^२ मध्यमापठ कर्तव्यस्तर्जनीकृत ।
 निष्काम सन्निपातोऽन्ते^३ नित्यमष्टकलो भवेत् ॥४३॥
 एष युग्मे^४ कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ।
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम, प्रथमा तु कला भवेत्^५ ॥४४॥
 शम्भ्यापातो द्वितीया च तृतीया ताल एव च ।
 शम्भ्या^६ ततश्चतुर्थी तु पञ्चमो तर्जनी कृमात् ॥४५॥
 षष्ठश्च सन्निपात स्यादेव वं षट्कलो विधि ।
 [एष अथे कलापातविकल्पोऽङ्गुलिभिः कृतः ॥४६॥

एव प्रसङ्गतो .. ..द्विकलचतुष्कलविधयो यं पूर्वमुक्तक्रमो निष्कामश्च
 प्रवेशश्च द्विकले इति (भ ना २१ ३५) यदा चतुष्कलो योगस्तदा त्वेष विधिरिति
 (भ ना ३१ ३४) च (य)देव विभक्त प्रथान्तर... ..स्तु निष्काम इति
 तत्प्रयोज्य इति यावत् ।

अन्ये तु श्यश्च(श्च)चतुरश्रस्ये(श्चे)त्यस्यामुमथंमाह(हृ) । यस्त्र्यथो द्विकल-
 त्वात् षट्कलश्चतुर(श्च)श्च द्विकलत्वादष्टकल स ध्रुवाणा गीतकादिसमुदायारम्भकाराणा
 वर्गणाम् । यस्यास्तालो भवति नस्यास्त कनिष्ठाङ्गुलिनिष्काम इत्यादिना वक्ष्यामि ।
 प्रसङ्गतश्चतुष्कलमपि हतुरत्र ध्रुवत्वात् स्थैर्येण या कला क्रिया ध्रुवमुच्यते ।
 अङ्गुल्यवयवविभागनावयवरूपमेव यदङ्ग परमाणुवदित्याशयेन ध्रुवमङ्गमुच्यते ।
 तदङ्ग तान युक्ते गीतकादीनि व्याप्तानि न तद् द्विकल बन्तव्यम् । तत्र श्यथ इति
 सामान्यलक्षणम् । द्विकल यावद्भागवतुष्काभ्या च चतुरश्रस्तत्र प्राथम्य कनिष्ठयाऽ-
 मियम्यद्दृष्ट पादभागवत्यादौ यद्यपि मुख्य नियमाऽष्टजपाङ्गुलिपर्यन्त)कमपि शेषवचनया
 न्यामादनाङ्ग इ(चि)न्याह । कनीयसी हि प्रथमा लोके गणनाया वे(वं)दिके... .
 यणीया यदुपि ऋचि वा स्वरितप्रदर्शन कनिष्ठात् प्रारभ्य स्वराणा कुर्वते । एव याव

- १ KSS ताल NS ताले ।
- २ NS ऋप्रमो षष्ठ । KSS मध्यमाङ्गुले ।
- ३ NS सन्निपातान्ते । KSS सन्निपातेऽन्ते ।
- ४ KSS NS कलापाते ।
- ५ NS प्रथम तु कलो भवेत् । KSS प्रवेशश्च तथा भवेत् ।
- ६ NS तत्र अत्र सार्धं षट्मधिक च ॥

कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः प्रवेशश्च ततो भवेत् ।
 कनिष्ठानामिकास्थानं ततस्तातस्तृतीयक. ॥४७॥
 शम्या तालश्चतुर्थी तु निष्क्रामो मध्यमाकृतः] ।
 षष्ठस्तालस्ततो^१ ज्ञेयो निष्क्रामस्तर्जनीकृतः ॥४८॥
 शम्याष्टमी ततस्तालो भवमी तु कला स्मृता ।
 कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु^२ दशमी तु दला भवेत् ॥४९॥
 निष्क्रामश्चैव तर्जन्या तदमन्तरमिष्यते ।
 सन्निपातस्तथान्ते ग कलाद्वादशके भवेत्^३ ॥५०॥

एवयं(व)त्वेनान्यत्व पादभागस्य तर्जन्याऽभिव्यज्यते पादभागत्रय चञ्चत्पुट इति प्राथम्यं कनीयस्यत् द्वितीयभनाभया नान्यतस्तृतीयत्वेन न कश्चिदर्थं इत्यत्राभिव्यक्तो-
 ऽष्टसामर्थ्यात् तर्जनेव गृह्यते । मध्यमा तु त्यज्यते । पञ्चपाणीतु षट् पादभागः । तत्र चतुर्थतर्जनीभिरङ्गुलीभिर्धोत्पते । पुनः पुनः प्राथम्यात् पञ्चमे कनीयस्येवाङ्गुल्यन्त-
 राभावात् प्रतिष्ठेति । एके वदन्नि(मध्यमा)त्यक्त्वाऽन्यत्वाभिव्यक्तो.....तदुक्तं
 दत्तिलाचार्येण ।

आद्या द्वितीयमाद्यन्तात् पादभाग(गा)द्विदुः क्रमात् ।
 कनिष्ठानामिकाप(यु)क्तमध्यमाद्दे(दे)शिनीकृतान् ।
 अयं मध्यमहीनः स्यादाद्यन्ताधिक उत्तरः ॥
 (दत्तिलम् १३६)

इति । विदुरिति क्रमादिति स्यादिति पदैरेवदात्तित्व सूचितम् । यत्र तु पातोपपाद-
 स्वेन गच्छति तत्र साङ्गुलिभ्यंज्यते ।

अग्रे तु तदङ्गुल्यङ्गुष्ठस्य हस्तान्तरम्य वा सयोगात् छम्यादिपातो विधेय
 इत्याहुः । एवं चतुष्कलेऽपि मन्तव्यम् । तदेतदाह । कनिष्ठाङ्गुलीत्यादिना प्रागुक्ता-
 ङ्गुलिभिः कृत इत्यन्तेन । तत्र भाविपातानुसारेणावापनिष्क्रा(मा)रिषु वामदक्षिण-
 विभागः । तद्यथा । शम्याया भाविन्यां दक्षिणेनैव निष्क्रामो मध्याङ्गुस्तुल्यप्रयोगे
 स्तु(तु)ल्य इति मध्यमपदलोपी तर्जनीनिष्क्राम इति सम्बन्धः ।

[उपसहरति । पञ्चस्वेव कलाना निष्क्रामादीना पाताना च शम्यादीना विकल्प
 प्रथमादिरूपत्वमङ्गुलीभिरुपलक्षणभूताभिनिर्णय द्विकसचञ्चत्पुटद्वितीयरूपेण प्रवेशन-

१. NS तथा ।

२. KSS. प्रदेशस्तु ।

३. KSS. कलाद्वादशके विधि । NS कलाद्वादशके भवेत् ।

एष त्वावापविश्लेषव्यवधानेन^१ पण्डितैः ।

विधिश्चतुष्कली ज्ञेयः प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृत ॥५१॥

[द्विकलश्चतुष्कलश्च पादभागः प्रकीर्तितः ।

चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति परिचोद्यते ॥५२॥

सूचिका कला शम्यापातरूपा कार्या प्रवेशन तयैव सूच्यमित्यर्थ] एव सर्वत्र । पञ्चमी तर्जनीकमादिति । क्रमप्राप्तो(प्ते) निष्क्रामे तर्जन्यत्र युवतेत्यर्थ । उपसहरति । एव श्यंश(श्र्यथ) इति । प्रस्तार निश नाश निश इति द्विकल चाचपुटम् । कलाद्वादशैरि- (शक इ)ति द्विकलपञ्चपाण्युपसहार । तदय प्रस्तार — निप्र ताश निश ताप्र निश इति ॥४०-५०॥

एव चञ्चत्पुटचाचपुटपञ्चपाणीना द्विकलस्वरूपमुक्त्वा तत्रैवादिमध्ययोयंथा- सङ्ख्यमावापविक्षेपी यदि क्षिप्येते तच्चतुष्कलत्व भवतीति सक्षेपेत् ॥॥॥ एष त्वावाप- विश्लेषव्यवधानेनेति । एष त्विति । एष एवेत्यर्थ । यो(यो) निष्क्रामप्रवेशादिको तत्स्थानिको वानिप्रशप्रनिताताप्रेत्यादीनामग्यतयोपाधिरितिरि(ती)होवत् स पादः । यथाऽऽवापविक्षेपाभ्या व्यवधीयते स्थानादपसायंते तदा पण्डितैः पूर्वानुसन्धानकुशल- श्चतुष्कलविधिज्ञेय । ततश्चावापेनान्यस्थानमाक्रम्यता निष्क्रामोऽपसायंते द्वितीय- स्थान नीयत इति व्यवधानार्थं । प्रयोगस्य च व्यवधान विस्तरीकरणमिति अदा- (धा)वापयोगेन निष्क्रामस्य विक्षेपप्रयोगेन प्रवेशस्य च प्रयोगो व्यवहित । कार्यं । आवापविक्षेपाभ्यां तयोश्च व्यवधानमिति व्याख्यातम् । सर्वथा नावापविक्षेपी निरन्तरो निष्क्रामप्रवेशयोर्मध्ये(अन्ते आदौ वा क्षेप्यो) इति मन्तव्यम् । तथा च दलिलाचार्यः स्पष्टमवोचत् ।

द्विन्यस्य मध्ये विश्लेषमावावा(वा)पनेष च । (वृत्तिलम् १३४)

इति ॥५१॥

ननु द्विकले चञ्चत्पुटे चत्वारः पादभागा इत्युक्तम् । श्लोकाङ्गुलिविभागे तु चतुष्कले तद्वैगुण्यमत कथमुक्त प्रागुक्ताङ्गुलिभिः कृत इत्यागङ्का क्षमयन् पादभाग- लक्षण व्याकरोति । द्विकलच(श्च)तुष्कलश्च पादभाग इति । तेन चतुष्कलेऽपि चत्वारः पादभागा इति यावत् ।

ननु पादात्मा भाग । पादश्चतुर्भाग । तस्य विति निर्णाय द्व्यश्रेऽपि चतुरश्रस्यैव प्राधान्य दर्शयति । मात्रालक्षण चत्वारः पादभागास्तु मात्रेति ।

चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ।
 पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक्] ॥५३॥
 एवमेव^१ कलातालः समासात् परिकीर्तितः^२ ।
 आसारिते वर्धमाने^३ गीतेष्वपि हि(सकेषु च)य. स्मृत ॥५४॥

तेनाष्टौ द्विकले चतुष्कले च षोडशकला इति मात्रा । तस्या अयं तुर्यो भागः । द्व्य-
 श्चेऽपि च प्रकर्षादी मात्रा षोडशकलैव भवतीति । तस्याश्चतुष्कलविधिना स्वरूप-
 नाभात् । गीतकादिबस्त्वात्मनैककलद्विकलाभावे प्रकरीगीतकत्वचतुष्कलत्वव्यवहार
 उपपन्नगान । द्व्यश्रत्व च तत्र तथाभूताङ्गपट्काम्योगादित्युक्तचरम् ॥५२॥

न चैव द्व्यश्रचतुरश्रयो साङ्ख्यदिभेदस्वरूपो भेदस्योक्तत्वादित्याशयेन समर्थ-
 पित्माह ।

चञ्चत्पुटस्य तालस्य तथा चाचपुटस्य च ।
 पञ्चपाणेश्च विहिता भेदा ह्येते पृथक् पृथक् ॥

इति । यथाक्षरनिरूप(प्या) इत्यर्थः । उद्धट्टोऽपि यथाक्षरस्य चाचपुटस्यैव रूपं क्व-
 चित् प्रयोगाद् रूपभेदेनोक्तः । एव सम्भवकेष्टाको भेद पञ्चपाणेश्चरेव । इत्येव च तयोर्न
 पृथक् द्विकलभावो लक्षणो लक्ष्ये च दृश्यते । इत्येवमेतन्तालाभिधाने सर्वमध्याहारे-
 लोक्तं भवति । तेन यदयत्राप्युक्तम् ।

श्रुचो वै ब्रह्मगीताश्च ब्रह्मणामिहिता किल ।
 दक्षेण पाणिकाश्चापि माघा(था)वै कश्यपेन तु ॥
 मातृमिश्रं कपालानि सामान्युत्तानि नन्दिना ।
 गीतकाधि(दि) तु सप्तैः नारदेनोदितानि वै ॥५३॥

तदिदं रूपसप्तकमत्रापि नासङ्गृहीतं भवतीत्याह । एवमेव(व) कलाताल,
 समासादिति ।

षष्ठाष्टगुणपर्यन्तं द्वात्रिंशच्चतुरादितः ।
 श्रुग्याथा ब्रह्मगीताश्च कपालानि त्रयोदश ॥
 षण्णवतिपाद् साम तद्भेदेनापि च क्वचित् ।
 मुखं प्रतिमुखं चैव द्वात्रिंशत् समुदाहृतम् ॥

१ KSS एव ।

२ KSS समुदाहृतः ।

३ KSS गीताङ्गेषु च ।

गीतं द्वादशकं प्रोचनं त्रिपुराराचिष्टे वक्तुः ।
अष्टषष्टिकलोपेता ह्येकैका पारिका स्मृता ॥

इत्यनेनैव सङ्गृहीतं सर्वम् । जातिताता अल्पनेनैव स्वीकृता । यथा च—

स्याद् द्वादशकला षड्जी षड्जोदीच्यवती तथा ।
अप्यथा रश्मिगान्धारी कंसिकी षड्जकंसिकी ॥
इतरा षोडशमिश्च यथाऽऽन्ध्रो वै(वं)वती तथा ।
गान्धारोदीच्यया धान्या तथा गान्धारपञ्चमी ॥
मध्यमोदीच्यवाच्या(न्या)ऽपि तथा कामारवी मता ।
षाषंभो चैव गान्धारी तथाऽन्या षड्जमध्यमा ॥
द्वात्रिंशत्कलिका चापि नन्वयन्ती प्रतिष्ठिता ।
अष्टाभिः पञ्चमी ज्ञेया कलामान तु जातिषु ॥

तेषु न स्वररूपत्वेऽपि क्वचिद्वन्धोऽप्यो प्राग्बद्धदृष्टकस्य विहित इत्याशयेन य(प)दशरो-
(प)वृत्तानयोजनं कार्यं गान्धवंरूपतासिद्धयर्थमिति (न) केचन सप्तस्वररूपमभिकम-
ष्टोपयोगि । यथोक्तम् ।

सङ्कृत् प्रयुक्तौ(क्ता)ऽपि हि नन्वयन्ती

यथाविधि ब्रह्मदणं पुनाति ।

यतश्च तालोऽनुकलाङ्गमात्रः

... .. ॥

तेन धिना गान्धवंत्वमिति समनोचकलाधिबधेऽपि न तालस्य हानिः । सप्त(रस)-
दशकलासारि(न)वत् । तत् सर्वमनेन सङ्गृहीतम् । तत् कथमिदमाह—

आप्तारिते वर्धमाने गीतकेयु(च)या स्मृतः ।

इति । न ह्यनेन ब्रह्मगीतादि व्यावर्तयितुं शक्यम् । ननु युक्तम् । न चेह सास्त्रमेता-
वत्लक्षणोपमात्रम् । अत्रा(त्र ताला) देरपि लक्षणदर्शनमुपलक्षणाधेमेय । अन्वयतगस्यो-
पादान् युक्तं न त्रयाणामिति । उच्यते । यावदिदं जगति कालविजृम्भिता तद् शयंशुषत
पूर्वदिव तालमार्गाद् । तत्र तथा परमाणुचतुष्कान्तु गुणत्रयादन्वयोऽप्यवश्यमेव ।
आवर्तकादिक्रमेणान्योन्याभिभवादिक्रमेण वा प्रसृतमिति स एव क्रमः प्राधान्याद्

१ [प्रथासारितकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम्]

छेदश्च (भेद च) च्चत्पुटस्यादौ कृत्वा तु गुह्यलाघवम् २ ॥५५॥

स्वकण्ठेन वचनाह । इहाऽपि तथाविधसन्निवर्त्तनेन अवस्थान विधातव्यमधिकप्रक्षेपणा-
दासारमित्युच्यते । आडमर्यादाभिविद्यो (मष्टा २११३) । स च वैत्त्यात् तथा
सारणं स्थापन मर्यादाया च क्षेपणं नाधिभ्यमिति न तदासारितदिशा दक्षितम् ।
चञ्चत्पुटपञ्चपाण्योमर्यादाया स्थापनं मार्गभेदादिना चेतत् प्रागुक्तस्य चाधिभ्यस्य
क्षेपात् । घटकले च सर्वान्तर्भाव परिवर्तितदीनां च वृद्धिगमनमिति वर्धमानेन
सूचिनम् । अत्राऽपि चासारणं स्थितमेव । तथा विजातीयसजातीयबहुप्रकारविचित्र-
शकलक्रमोत्तानभेदरूपवैचित्र्य गीतकर्मणोः प्रकृतितम् । एवमभ्युना त्रिशास्त्रेणासारित-
क्रमेण समस्तजगद्वर्ति भेदसूचनमित्याशयेन त्रयाणामेव प्राधान्येनोपादानं कृतम् ।
प्राधान्यादेव च वृत्ते पूर्ववृत्तया तस्यैवोपयोग उक्तः । गीतानां मद्रकादीनाम् ।
(भ ना ५१३) इत्यादि । वर्धमान एवासारितं प्रविष्टमिति वित्तय तावदिह लक्ष्यते
निर्गीतस्य पूर्ववृत्ते प्रयोगात् । लक्षणं पाणिनादिपूर्वयोगो बहयत इति त्रयस्यो
पादानं कृतम् । यथा च पाण्यपरमाणुतया घटपटनीरप्रावाण इति नैषामस्य रूप-
साङ्ख्यमवान्तरभेदात् त्रिभेदमित्यता । त्रिवेदसि गीतकवर्धमानसारित्वादीनामिति
सर्वं सुमधम् । त्रिञ्च इत्यश्वत्थरश्मिबेककलाभिन्नी (अनुगतिकाल) केवलमाह ।
वर्णात्मद्वियासारितेत्वासारकृत्य स्थानेऽयस्य सञ्चाराण चतुर्णोः सञ्चत्पुटे षोडश-
कलधूने एककलतानमञ्चाराणमासारणमात्रमिति सकलतानानुप्रवेशसहिष्णु-
चतुष्कलचञ्चत्पुटमात्ररूपत्वप्रधानमेतदिनि । सदल बहुना ॥५५॥

तत्र साण्डवे(य)यत्र युज्यते (भ ना ५१३) इति वर्धमानप्रयोगस्य प्राधान्यात्
तदुपयोग्यासारितलक्षणं पूर्वमिह वक्तव्यम् । दक्षिलादिभिस्तु गीतकलक्षानन्तर
तल्लक्षणमुक्तमथयवयव(वावयवि)भेदत्वमिति । तल्लक्षणं प्रतिजानीते । प्रथासारित-
कानां त्विति । वर्धमानानां बहिर्भूतानां वेत्यर्थः । प्रकर्षेण व्याससमाप्तादिना तदाह ।
भेद चञ्चत्पुटस्येति । एव ननु वर्धमानादबहिर्भूतस्य अनिष्ठासारितप्रसूतेः साारित-
त्रयस्य लक्षणं वर्धमानबहिर्भूतं किं लभ्यते न सम्भवतीति वक्ष्यामि तत्र चञ्च-
त्पुटस्यैव प्राधान्यं पूर्वमुपदिष्टम् । तस्य यो वित्ततभावः स एवासारितत्रिकवित्ततभाव-
श्चतुष्कलत्वेनेति षोडशकले तादृशदायात् । तासां च सकलस्वरूपसंनिवेशमहत्त्वप्रति-
पादनं कर्तव्यं नान्यदिति भेद चञ्चत्पुटस्येत्यादिना दक्षितम् । तथाहि चञ्चत्पुटस्य
तावद्भेदो विभागश्चतुष्कलरूपं षोडशकलात्मकः । स हि छेदः । एव तत्र

१ KSS does not read

२ NS तथा गुह्यलाघवम् ।

पञ्चपाणि तत कुर्याद् द्विरभ्यस्त प्रयोगवित् १ ।
 यथाक्षर तु सवत्र^२ यथावद् विनिवेशयेत् १०८॥

शम्या ताल (ल)पुनश्चैव शम्यातालमयापि च ।

^३आद्यऽपरं सनिपात पञ्चपाणश्च योजयेत् ॥१०९॥

द्विकलविनागान्तरे सम्भवाच्छद्योऽपि । तस्य च षोडशकव च षोडशकवग्वप्रस्ता
 रात्मनाऽऽविष्टमद्युव तदित्याह तच्छदम् । तत्कषमष्टौ ध्यातुं चतसृषु कषामु
 गुरुम्या लघुना पातेन चोपलक्षित कुर्यात् चञ्चल्यन्तस्य पस्ताराचवतस
 कना मयन्ते । आवाविनि सामान्योक्तवपि मध्ये पक्षिनेऽपि च गुरुशब्दे(न)
 मध्यपतितत्वात् सङ्ख्याभाम । एव षोडशाना मध्यादभ्याश् चतसृषु कषामु गुरुम्या
 विकार कृत ॥१५॥

मिश्रामु द्वादशामु तत् करोति । पञ्चपाणि तता कुर्याद् द्विरभ्यस्त प्रयोगवित् ।
 यथाक्षर त्रिभक्ति । तद्विनेये चाचपुट पाणौ सरयपि अक्षर(१)त्वे च ये न य इति
 तेन हि चाचपुट स्वीकृतोर्मधिकत् । अयमथ । यद्यपि षोडशकनासु पावतासङ्ख्याया
 विकारो दर्शनीय । तत्र चञ्चल्युटादि मितव्यथ पञ्चपाणिरेव वक्ष्येव । उत्त-
 चतुष्कलात्मा(त्मिका)मु द्वादशकनामु यथाक्षरपञ्चपाणिना सुतसङ्ख्याय सुत स्या
 (त्मक)सन्निवण । ननु तेन घण्टा विकार कृतो भवतीत्य शङ्क्याद् द्विरभ्यस्त
 मिति । स्यानीयामु गुरुकनामु प्राप्तास्वतिभ्यदद्यादेशत्वेन वक्ष्ये पित्तोऽय पञ्चपाणि
 स्तद् द्वि कुर्यादिति सम्भव । तेन द्विशङ्खस्याभ्यस्यद्यदस्य च न पुनरुक्तावत्त्वम् ।
 अभ्यस्तप्रहृणुन स्यादादेशभावमभिदधन मूलो(ल)भूतोऽय चतुष्कलचञ्च पुगे माया
 रूप इति दशमिति । एव चतुष्कलमात्रस्वभाववादस्य प्रकर्षा षोडशकलात्मिका
 त्वस्य प्लुतस्य त्रिमात्रं(त्रये)व केवलमेतत्तानयोगीति सम्यते । एतच्च प्रकरोसक्षण
 तव व्याख्यास्याम ।

कनिष्ठासारिनेनास्या काय सहरण तथा । (म ना ३१ २५१)

इयत्र प्रयोगविविति । प्रकृतिविकारा(र)भावा(व)ज्ञाने यत्न कायः । सक्षणज्ञान म
 ह्यत्रोपयुज्यते दृष्टस्य सक्षणसम्पत्त्येति । यथाक्षरप्रहृणु शिष्टद्वारादशकलोचितस्य
 द्विकलपञ्चपाणिहस्तस्याविशिष्टगुरुक वस्य प्रत्यापत्तये शङ्क्यमात्राभिधानस्य
 निवृत्त्ययमेव तावत् । षोडशाना कलानामादेशाद् गुर्वादय कृता । तत्र लोके
 प्रकृतिधमके विकारस्य दृष्टौ । सवत्र यथावद् विनिवेशयेत् । शम्यातालमि

१ KSS द्विरभ्यस्तप्रयोगवित् ।
 २ KSS पूवत्र ।
 ३ NS अक्षरे ।

१ ताल शम्या(श्या) च ताल च शम्यातालो तत परम् ।

एष एव द्वितीयेऽपि पञ्चपाणौ विधि स्मृत ॥५८॥

२ प्लुतच्छेदे तु तस्येह सन्निपात प्रयोक्तृभिः ।

एव यथाक्षर ज्ञेय कनिष्ठासारितं नृपं ॥५९॥

एवादि । सर्वत्रग्रहणं स्थानिकभूतप्रान्तकलानामेतावच्छम्यादिप्रकारैर्विकल्पसमुच्चय-
नमनार्थं सर्वेष्वेतेषु योऽद्यत्वं । यथाश्चित् । पाठक्रमेण चैवमित्यत्र निवेशयेत् । किं
तदित्याह । शम्यातालमित्यादि । पुनश्चैवेति । यस्यापि मुख्ययथाक्षरावस्थायामप्य
विचित्रकस्तथापि वस्तुदशायाम् न प्राप्नोतीति पुनरस्याभिधानम् । न च क्रमान् नामने
(मानी) त्येवकारः । अथापि चेति । अथ अनन्तरं पञ्चपाणोरादेशत्वेन न कृतस्तस्य
पदाऽन्यमक्षरं प्लुतरूपमत्र सन्निपातं योजयेदिति तम्ब व ॥५९ ५७॥

शिष्टासु पञ्चकलास्वपि ताल शम्यां चेत्यादि । द्वितीयेऽपि पञ्चपाणा
दिति । विकाररूप इत्यर्थः । एष एवेति । य प्रथमे वस्तु यथाक्षरे सन्निपात-
मित्यादे ॥५८॥

एव योऽद्यत्वं कला । भासारितस्य स्वरूपम् । या तु सप्तदशकला सा ग्रथिका
वा पातः । तस्मात् तत एव मध्यमज्येष्ठदशायाम् तासामेव द्विगुणानामिति न त्यागा
इति दर्शयति । प्लुतच्छेद इति । छेदे ग्रहणे प्रयोक्तृमिरिति प्रयोगः । अथमित-
कतं व्यतातच्छरीरमाक्रामति । यथा परमेश्वररथेन प्रयोगे एव क्रमः । तच्छरणोपरि
निवृत्तिरोनिवेशनम् । न तु तावता तच्छिरस्तदेङ्गमे(वे)ति । एवमपोहनमप्यक्रमरूपो-
नेतिकर्तव्यतारूपं मन्तव्यम् । येनोपक्रमोपसंहारवच्च (य) योऽद्यत्वं कलाधम एव
मन्तव्यः । एतदुपसहरति । एव यथाक्षरं ज्ञेयमिति । एवमिति । परिदृश्यमानविकार-
रूपयोगम् । यथाक्षरं प्रकृतिदशोचितचतुष्कलरूपम् । तत्प्रकारभूत(मे)तत् कनिष्ठा
सारितम् । अथद् द्विकलचतुष्कलरूपसम्भवेत्ताद् बालगत्य च नयति । प्राकृतरूपी
चित्यादासारः । तदासर एवमङ्गत्वादित सरति । ज्ञेयं लक्षणमात्रमथोपयोगि च ।
यतस्तस्याय प्रकारं कनिष्ठासारिते ।

अत्र केचित् शम्यातालं च इत्यादिकं यथाक्षरस्याक्षरं इत्यत्र ग्रथमुपेक्षते
ऽस्य दर्शनपरमायत (तो) बधमानेऽतभवेनोत्तानतया पीनरुक्त्य मन्थमाना । तत्र
प्रथमो ग्रन्थः शम्यातालमित्यादिरपुनरुक्त एवेति व्याख्यातम् । शम्यान्तरं तु योज्यते ।

१ KSS शम्यातालं च तालं च शम्यातालमयत् परम् ।

२. KSS प्लुतस्यान्ते कृतस्येष्टः ।

इह तावत् परमाद्यंतस्त्रीष्येवासारितानि भवन्ति । तथाप्येककलद्विकलचतुष्कल-
 प्रयोगोपपत्तिर्नायाता । अत एवान्यनालमध्येऽनुप्रवेक्षान्त तत् सम्भवतीत्येव तावत्
 त्रिधंवासारितक्रिया । तथा च पूर्वरेङ्गे बहिर्गीतलक्षणो स्वकण्ठेन त्रयाणामेव नाम-
 ग्रहणम् । लयान्तरं तु रागप्रयोगवैशिष्ट्यमात्रसम्भवम् । तच्च प्रयोगवैचित्र्यं तात्का-
 लिकप्रयोगान्तरापेक्षया समाश्रयितुं युक्तम् । अन्यथा द्विगुणत्वमक्षरलयादीनामवश्यं
 ध्रुवापेक्षया चित्र इत्यादि लक्ष्यपेक्षया गुरोरित्यादिना च न्यायेन सर्वमस्तीति सर्व-
 (वं)नयान्तरं भवेत् । तात्कालिकत्वप्रयोगान्तरं यदपेक्षणीयं तद्वर्धमानान्तर्भाव एव
 भवतीति तदपेक्षया यदि नाम तथाप्यप्रत्ययेन वा मनसश्च नाभ्योग्यविक्रियमाणेन वा
 व्यवहारयोगेन बहिर्भावेऽपि लयान्तरव्यवहारः । अयंतस्तु वर्धमानमुख्यस्तद्व्यवहारो
 युक्तः । अत एव वर्धमानमासारितानां कारणमिति प्रतीयते । तथापि नवकला-
 विशालाचित्रगनार्थकलाऽन्त्यवर्जं ध्रुवकप्रयोगवैचित्र्यं यदि नान्तर्भ(रभ)विष्यत् तत
 कनिष्ठासारितं स्यात् । तदभावेऽष्टकलो द्वितीयाप्रथमाकण्डिकासाहित्येन । अत्रापि
 त्रिखण्डत्वमेव गीततालयोः । द्वादशकला भ्राष्ट्रखण्डे । द्वितीये षट्कला । तृतीये चतस्र-
 कला । आसा तालविधिमाह । तालस्त्रिकलश्चेति (भ ना २६-६१) । आदौ
 तृतीयस्या कलाया तालम् । एकस्या शम्याम् । द्वितीयस्या तालम् । द्वितीयस्या
 शम्याम् । द्वितीयस्या तालम् । अन्ये तु तालोऽपि ह्येककात्मकः स्यादिति पठन्ति ।
 ते शम्यानन्तरमेव तालमाह । तृतीयस्या सन्निपातम् । शेषं तु विप्रा इति परिपाट्या
 द्विकलपादभागानुसारेण युताः । पितापुत्रकश्च षट्पूर्वं (भ ना २६-६२) इति द्विकल
 एव पञ्चपाणि । चञ्चत्पुटस्तथा द्विकल एव । तेन नीप्रताप्रशतादसतानिप्रतिष-
 पसतिस इति केचिद्व्याचक्षते । अत्र क्रमादयं शब्दा मा(सा)रणार्थं वर्तयितव्या-
 स्तावत्य यो(तेष्वन्तिमो)ऽस्ति तत्र मध्यं च विकलोचितेन पूर्यते । ननु चाचपुटच-
 (श्च)नुष्कलोचितेनेति प्रमाणाभावः । षट्पितापुत्रकोऽत्र द्विक (भ ना २६-६२)
 इति प्रकरणं प्रमाणमिति चेदभ्योन्याश्रयः । द्विकलो द्वि पञ्चपाणिरिति च
 त्रिकलश्च सन्निपात (भ ना ३१-१६६) इत्यतोऽनन्तरं भ्रूय एवमिति बाधकत्वे
 त्रिकलश्च सन्निपात (भ ना ३१-१६६) इत्यतोऽनन्तरं पितापुत्रक च(कश्च)षट्पूर्वं
 (भ ना २६-६२) इति च न प्रयोजनम् । तथा चासारितेषु चञ्चत्पुटपरिषतं शम्यादौ
 द्वे(द्वौ)च पञ्चपाणियुताविति (भ ना ३१-६५) वक्ष्यति । द्वात्रिंशति(त्) कला-
 स्तद्भारतीये षट्(दा)पदगणविभागाः । तस्मात् तालत्रिकल(ल) (भ ना २६-६१)
 त्यादोः त्रशम्योपरिपाणविति (भ ना २६-८७) निरन्तराये कलाद्वादशके पाता ।

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपाताग्निबोधत ।

१ चकारे तु भवेच्छ्रम्या द्वितीये २ ताल एव च ॥६०॥

तानाताश ताताशश ताताशशम् । तालो द्विकलश्चेदिति (श्चेति) तु (भ ना० २६६१) पाठे सनि(पात)द्वयम् । अत्र त्वग्ये तु तमेकेनैव सनिपातेन भार्य(व्य)-मिति । यदि सा विशालपरिवर्तक्रमेण न स्यात् कुत्रो लयान्तरम् । एव द्वितीया-चतुर्थीभ्या साहित्यात् तत्पूर्वकण्डिकाप्रयोगे मध्यमशष्ठयोरुद्भव इति । तथाऽऽतारि-तानि यदि भवेयुस्तस्य परिणामापेक्षया कण्डिकाविभागस्य तदभावेऽप्युक्तम् । द्वितीया च(श्च) कय दश परिवर्ता । एकस्मिन् मूलवृद्धिकृत कलापरिवर्तकलावृद्धिभ्यां साहित्यात् कृत वर्षमात्रमित्यनयोर्बीजाडकुरवदन्योन्यवर्धकारणत सातिशयस्य वर्ष-मन्स्य अनयोर्वर्धने । इह तदेव स्थिते वर्षमानान्तर्गते भासारितविधावुत्पत्ति-सिद्धये तावद्दर्श्यते ।

प्रथमं कण्डिकं कृत्वा ज्ञानतालप्रयोजनम् (जितम्) ।

अग्निभाषंकलाहीन (कुयविध) कनिष्ठिकम् ॥

द्वितीयां कण्डिकां कृत्वा (प्रथमा सकला धवि) ।

योजयते पूर्वतालेन तदा (तत्) स्यात्तलपान्तरम् ॥

(भ ना ३१ ८१ ८२)

इत्यादितश्चेतावर्तय कनिष्ठलयान्तरितरूपसिद्धि । बालस्य हि यस्ताल शम्भादि-चञ्चत्पुट इत्यादि । स एवाष्टामु वित्रगतासु । प्रुवकाद्या षोडशीकृताश्च तेन तुल्येन गुरुरूपेण युक्तासु न पुनर्गुरुरूपुत्पुटकोट (डट्ट)ने ॥५६॥

नियममाह ।

यथाक्षरस्याक्षरैश्च तालपातान् निबोधत ।

इति । च एवकारार्थे । तदयमर्थः । यथाक्षरस्य कनिष्ठलयान्तरितात्मन भासारितस्यैव ज्ञानतालप्रयोजितामत्यादौ (भ ना ३१ ८१) तान्(ल)शब्दवाच्या पाता बध्यन्ते तानक्षरैश्च चञ्चत्पुटमूलक्षरगतगुरुरूपुत्पुटैरेव समुपतान् निबोधत । न तु केवल गुरुरूपकलामात्रेण प्रदक्षयितव्या । अक्षरैश्च समुक्तास्तेऽपि च प्रयोज्या इत्युक्ते चञ्चत्पुटचाचपुटषट्पितापुत्रकोट्टसम्पक्वेष्टाकाक्षरणा च बहूनामसम्भव इति न निश्चय कश्चित् प्रकरणात् चञ्चत्पुटषट्पितापुत्रकयोर्लभिःपि.... म्याय्य ।

ननु पादस्याप्रामाण्यादिवेव प्रापकत्वेन प्रामाण्यादिति यदि क्रमव्यत्ययो भवती-

१ KSS, NS चकारे तु ।

२ KSS द्वितीयस्ताल एव च ।

पुकारे तु पुनः^१ शम्भा र(ट)कारे ताल एव च ।

एव^२ चच्चत्पुटो ज्ञेयः पञ्चपाणिरत परम् ॥६१॥

^३[पट्टकारे सग्निपातः स्यात् विकारे ताल एव च ।

^४तकारे तु मवेच्छम्भा^५ पुकारे ताल एव च ॥६२॥

त्रकारे तु मवेच्छम्भा ककारे ताल एव च ।

द्वितीयोऽप्येवमेव स्यात् सग्निपातस्ततः परम् ॥६३॥

गुर्वक्षराणां^६ विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।

[विश्लेषितानामपि तु द्विमन्त्रि या कला मवेत् ।

पातान्ते सा प्रयोक्तव्या यथावदनुपूवशः] ॥६४॥

स्याशङ्क्य वचनेनैव क्रममाह । चका(त्कार)रे तु मवेच्छम्भेत्यादिना द्वितीयोऽप्येवमेव स्यादित्यन्तेन । द्वितीय इत्यवशिष्टे कलापट्टक इत्यर्थं ।

ननु सप्तावशिष्यन्त इत्याशङ्क्याह । सग्निपातस्ततः परमिति । एवनासारितस्यापि लक्षण(ण)कृत भवतीति कवलस्वकण्ठेनास्याभिधानं बध्मानान्तर्भाव एव । तदुभयस्य स्फुटत्वं यदुक्तं यायादित्यलं बहूना ।

तुरेवकारार्थे । चका(त्कार)र एवेयमनुक्रान्ता शम्भा गुरावेवेत्यस्य । एव तावद् द्वितीय गुरावेव शम्भा । पुन प्रकारे । पुन शब्देन पूर्वतो विशेषो द्योतितः । तालस्त(ट)गर एव प्लुते । एवमेवेत्यन्योन्यं योज्यम् । अग्रे तु

चका(त्कार)रे तु मवेच्छम्भा द्वितीये ताल एव च ।

इति पठित्वा चच्चत्पुटमन्त्रन्विनश्चतुर पातान् पठित्वा एव चाचपुटे ज्ञेय इति पठन्ति । पञ्चपाणोस्तु पुटः शानन्तरं चतुष्पातानाह । ते विशालाया सादृशत्वं मध्यमानामेव पठन्ति । तयान्तरमेव कवलमभिप्रेत्य तत्र द्वितीयस्या काण्डकायामष्टकलाया च चच्चत्पुटपट्टिनापुत्रक इत्यक्षरयोजनया समाप्तया प्रथमं विशालतो गृह्यते । तत्र च (चच्चत्) इत्याक्षरद्वयम् । तत्र चच्चत्पुटशेषभूतमेव कृतमिति पूर्वकस्तु पाठः । वनिष्ठलयान्तरोभयानुग्राह्यप्रयोगमधीचिन्तितं चत्यलं बहूना ॥६०-६३॥

एव वनिष्ठे ललित मध्यमस्य लक्षणमाह ।

गुवक्षराणां विश्लेषादेवमेव तु मध्यमम् ।

१ KSS, NS

१ NS चच्चत्पुट ज्ञेय पञ्चपाणे ।

३ NS पहारे ।

४ NS तकारे ।

५ NS तकारे ।

६ KSS विशपान् ।

१ द्विर्भावान् मध्यमस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते २ ।

मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणा कला ॥६५॥

इति । आदौ तावद् विश्लेष कार्यं । स च योग्यत्वाद् गुरुप्लुतगत एव । तत्र गुरुणो द्विधा विश्लेषणम् । प्लुतस्य त्रिधा । तत्र विश्लेषण(णे) कृते द्विर्भावाद् द्विकलोचितेन पादभागविभाग (उक्त) दिशा कार्यं । कृते च पादभागविभागे द्विर्भावे द्विकले चोचिताऽनुपूर्वशः परिपाट्याऽऽपाता निष्क्रामकला प्रवेशकला सा (चादौ) पादस्य यथाक्षरतालश(स)म इति तस्यान्ते प्रयोक्तव्या । यथावदनुपूर्वश इति । तत्रैव मध्यम गुरुणा सम्बन्धि । विश्लेषकला सर्वा भविश्लिष्टगुरुरूपा इति यावद् । अन्ये सन्निपातश्चानन्तर्भावाद् यथास्थित एव । एव च श्लोकयोजना । विशेषाद्धेतोर्मध्यमन्त च पुर्वक्षराणा सम्बन्धि । एवमेवेति विकारे प्रकृतिरूपप्रत्याभजानात् तत्र च तालविधि । द्विर्भावे द्विकलविभागे भागरूपे कृते द्विर्भावे वा कलादे शब्दरूपा सा पातस्यान्ते प्रयोज्ये ते(ति) । तदय प्रस्तार । शनितानिसतासनिसनिताशनितानिघातप्रनिसनि प्रतासनितासताप्रनितप्रतासम् । सन्निपातोऽस्त इति वचनाच्च । सामान्येन प्रनि इत्यादि प्रस्तीर्य विशेषतयान्त आदौ प्रयोज्य इत्येतदाह यथावदिति । ज्येष्ठे च प्रघ्नानिवि इति पादभागे प्रस्तार ।.... । ततो विशेषपात । गुरुणि च पादभागो लघुन्यष पादभाग । प्लुते सार्धं इते स्थिते पादे चेदा(चंवे)तस्तत कला एव च क्रममु(म उ)त्तरत्रानुवादे स्पष्ट इति ।

ये पूर्वमङ्ग(ङ्ग)लिकृता प्रवेशनिष्क्रामसप्तया गविता ।

(भ ना ३१ १६८)

इति व्याख्यास्यते चैतदप एव ॥६४॥

अय ज्येष्ठ सङ्गयति । द्विर्भावान् मध्यमस्येति । एवं तेषामित्यभिधीयते । गुर्वक्षराणाम(मि)तिवर्तते । मध्यलयानि गुरुणि तेषा द्विर्भावान् ज्येष्ठमभिधीयते इति । प्रतो हेतोश्चतुष्कलत्वादिति यावद् । अस्य तालविधिमाह ।

मध्यमस्य विधानेन न्यसेच्च द्विगुणा कला ।

द्विकलापेक्षया द्विकलश्चतुष्कलो विधि । तद्विषयाश्च कला अपि द्विगुण(णा) इत्युक्ता । ताश्चावापनिष्क्रामविशेषप्रवेशात्मिका चत्संगंत । ताश्च मध्यमस्य । यद्विधानक्रम पातास्ते सम्प्रयोक्तव्ये (व्या इ)ति तेन क्रमेण न्यसेत् । तदय प्रस्तार ।

.....॥६५॥

१. KSS द्विर्भावो ।

२. KSS ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।

सन्निपातेनिपातेऽथ तथा वस्तु प्रकीर्तितम् ।

१[समासलक्षण चैव गदतो मे निबोधत] ॥६६॥

[अष्टौ तालास्तु षट् शब्दा(.) सन्निपातात्प्रपस्तथा ।

आसावि(रि)ते विधिह्येष एकैक परिकीर्तितम् ॥६७॥

चत्वारस्तु गुणा युग्मे ऽप्ये षट् परिकीर्तिताः ।

द्वितीये पञ्चपाणी तु सार्धा षट् परिकीर्तिताः ।

अन्ते च सन्निपात स्यात् सर्वेषामप्यपि विधि] ॥६८॥

अथ विभक्तभङ्गे सन्निपातस्य मुक्तकमार्गरूपत्वे चञ्चत्पुटे चतुर्भिः पञ्च-
पाणिवन्न षड्भिः पातैरिति(त्यासारे) विशति पञ्चपाणी शब्दे(म्बै)वेति पुन-
प्रथमशब्दायामुक्तकल्पना वजस्तथा पञ्चपाण्या(णो)च सन्निपातमोश्च पूर्वपूर्वं ताव-
विशेषत्वे ब्रह्मतीर्मुक्तके च पञ्चपाणिशेषभूते सा प्रवेशकला षड्भवा तत्त्वात् पञ्च-
पाणैरिति वक्ष्यते । ननु कनिष्ठ(ष्ठ)मध्यम ज्येष्ठमिति च या सप्ताशी निरूपिता
नि शब्दा कृताऽप्या कनिष्ठकेशला मध्यमज्येष्ठयोनिपातसहितः । वस्तिवति विशेष-
रूपलक्षणमित्यर्थः । सप्ताशेन सामान्येन य(यल)सङ्गण तनु निबोधत ॥७६॥

अष्टौ तालास्तु षष्ठ(षट् श)ब्दा सन्निपातात्प्रप इति । एत तैस्वर्यरूप
तद्रूपमिति यावत् । महपावत्त्वाद् बलवत्त्वमिति न्यायादेव क्रम भाषितः । नात्र
चञ्चत्पुटपञ्चपाणिवृद्धि कर्तव्या । अपि तु वर्तनविधि कार्पो यथा । अष्टौ ताला
इत्यादिना क्रमेणाहारितरूपसिद्धिरित्युक्तमप्यन्येन ॥६७॥

केचि(कंठिच)वन्न(त्रा) स्थित(म्) । चत्वारस्तु गुणा युग्म मि(इ)ति (य.
ना. ३१ १०६) श्लोके आहारि(त)पदविधि स्पष्टस्मरणार्थं विधीयते । तत्तु स्वस्वाव
एव व्याख्यास्याम ।

भ्रासारिताना सयोगो वर्धमानकमुच्यते ।

उत्पत्ति लक्षण चास्य गदतो मे निबोधत] ॥६६॥

अन्ते च सति नपात् स्यात् सर्वेषामप्यय विधि ।

इति केचिद्वर्धलोकरमप्यत्र सन्निपातस्योत्सर्गिकमन्त्यत्व दर्शयितुं पठन्ति ॥६६॥

ननु नृत्तोपयोगे प्राधान्याद् यदुद्देशेन लक्षणं तद् वर्धमानस्यैव प्रथमलक्षणं वाच्यम् । भ्रासारिताना समूहात्मकं तदिति । एवमादौ वर्धमानस्य कथं पृथगुपादानम् । पूर्वमकारिते भ्रासारिते वर्धमानाहितैव च चित्रतेत्याशङ्कयाह । भ्रासारितानां सयोगो वर्धमानकमिति । इह न प्रत्येकमासारिते वर्धमानरूपता । न समुदितेषु । तथाहि । त्रीण्यासारितानि सप्तदश त्रयस्त्रिंशत् पञ्चदशिरिति पञ्चदशोत्तरशतम् । कलानां वर्धमानं तु दशपरिवर्तक्रमेण चतुर्विंशत्युत्तरशतम् । नवाष्टौ ततो नवाष्टौ नव षोडश द्वात्रिंशत् षोडशाष्टौ नवेति । यथा(दा) परिवर्तविहीनकण्डिकाभात्रगणनं तदा यद्यपि पञ्चपष्टिकला त्वाद्येष्वा(भाद्यास्वा)सारितरूपता सम्भाव्यते तथापि नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदित्येवम्भूतस्य विच्छेदस्यात्राभावात् त एव रूपतामापाता केवलज्येष्ठासारिते । अत्रानपदकल्प्यमानरूपविशेषे वैचित्र्याद्यभावान्यायेन सण्डिकाशयत्वाद् वर्धमानाशयत्वं स्याद् । नन्वेवमासारितानां किमादौ लक्षणे नेत्याशङ्कयाह । स्वयं चित्रितेण प्रयोगेणायोगः । परस्परसङ्गतिः । तत्रमात्रं वर्धमानम् । तथाहि कनिष्ठं गीयमाने कण्डिकाद्वयं समुवत भाति । तस्मिन्नेव कला नान्या सण्डिका । मध्यमे च त्रयम् । ज्येष्ठे चतुष्टयम् । एव परिवर्तदशसण्डिकासम्मितिर्याऽसारितेषु भाति गणनतत्संभ्राम्यदभ्र(भ्रा)शकसत्त्यानसिह व्याघ्रादिर्वैचित्र्यायेन ततोऽद्भुतत्वादासारितानामादौ लक्षणं इत्तम् । वर्धमानस्य च पृथगेव वक्तव्यम् । तत्र नृत्ताश्रयत्वेनास्य मगवदुपक्रमेव प्रवृत्तिरिति पूर्वमुत्पत्तिर्विद्येति दर्शयति । उत्पत्ति लक्षणं चास्येति । तत्रोत्पात्तस्ताव(दा)दौ नवमिति ताण्डव [प्रयोगी] . ऽस्मान्निरताण्डवाव्याये (भ० ना० घ० ४) दर्शित इत्यर्थः ॥६६॥

ननु नृत्तं यद्युपपादितं वर्धमानस्य किं तत् इत्याशङ्कयाह । अथ भूतचरै(गणै)रिति । अनुचरणैरित्ययं । तस्मिन् काल इति । नृत्यप्रयोगकाले । इदमि-

१निहत्य दानयं धोर रुद्रेणामिततेजसा ।
 नृतमुत्पादितं पूर्वं चित्र ताण्डवसश्रितम्^२ ॥७०॥
 अथ नृतगणैः सर्वैस्तस्मिन् काले महात्मनि ।
 वर्धमानमिदं^३ दृष्ट्वा पिण्डीबन्धंविमूषितम् ॥७२॥
 परितुष्टश्च तद् दृष्ट्वा सपत्नीको वृषध्वजः ।
 प्रददौ च वरं श्रेष्ठं सह देव्या गणाधिपं^४ ॥७२॥
 सख्यलक्षणसम्पत्त्या^५ भागंयुक्तिविक्रमं ।
 वर्धमानप्रयोक्तारो यास्यति शिवगोचरम्^६ ॥७०॥

शुक्लपूर्वासारितसङ्गतिप्रयोजनात्मकं दृष्टमानोचितम् । आलोचने हेतुं पिण्डीबन्धं-
 (बन्धं)रिति । तदुत्पत्त्यानिदानभूतकरणाद्गद्गारप्रयोगसहे(हिते)त्विति यावत् ।
 एतदुक्तं भवति । भगवा(न् वृ षि)श्रया विवित्रं नृतमकार्षीत् । न चानुचरवर्गसमुचित
 विवित्रं गीतमुप्रेक्षाञ्चक्रे । विवित्रत्वादेव परिवर्तादिर्बैचित्र्यमुक्तम् । तत्र वैचित्र्यो
 उप्रेक्षाञ्जपरिवर्तादिर्बैचित्र्यमेव पर्यालोच्यमान हेतुरिति भगवता वस्तुतो वर्धमान-
 मुत्पादितम् न तु . . . . . ॥७०-७१॥

किमिदानीं तदत्र प्रयोगेण । यदुक्तं

वर्धमानमथापोह ताण्डव यत्र युज्यते । (भ ना २ १३)

इत्याशङ्क्याह । परितुष्टश्च त (तद्) दृष्ट्वाति । सपत्नीको च परितुष्टं सन्
 ताण्डमेव वरं ददौ ॥७२॥

कथमित्याह । सख्यलक्षणसम्पत्त्येति । भागंश्चित्रादप्य । युषितयोजनम् ।
 परिवर्तामिका(त्मको) विधिः । यथाक्षरद्विसङ्ख्यातत्रिसङ्ख्यातरूपक्रमपरिवर्तनेष्वा
 सारितोत्पत्तिलक्षणा (ए.) । एतल्लक्षणस्य च सम्पदा घटितरूपलक्षणं वर्धमानं ये
 प्रयुञ्जते ते शिवगोचरं दृष्ट्वापर श्रेयं प्राप्तिं लभन्त यास्यन्ति । भविष्यप्रयोगेण
 विविधफलानां धियं फलमुन्नतत्वकारणमित्याह । बहुवचनप्रयोगेण यातुवादकनत-
 कानां तुल्यफलत्वमाह ॥७३॥

१ इत पूर्वं काशीसीरिजपुस्तके "अत पर प्रवक्ष्यामि सवान्तरितनक्षत्रम्"
 इत्यादि १२५ श्लोका अधिका ।

२. KSS सञ्चितम् ।

३. KSS सुष्ठु ।

४ NS देवगणाधिपं ।

५ NS सम्पत्त्या ।

६ KSS वर्धमानं प्रयोक्तारो यास्यन्ति शिवगोचरम् ।

एवमेतन् १मया दृष्टं पिण्डीबन्धनिमित्तत ।
 अघुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणं शुद्धत द्विजा ॥७४॥
 वृत्तिदक्षिणचित्रेषु मार्गेषु विनियोजितम् ।
 द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ॥७५॥
 अतालं च सतालं च वर्धमानं द्विधा स्मृतम् ।
 चतस्रं कण्डिकाश्चैव तावन्त्यासारितानि तु ॥७६॥

एवमेतदिति । यतो भगवद्भरदारदेव(व)भूतं नृत्तमतो हेतोः पिण्डीबन्ध-
 स्याद्गङ्गाहारप्रयोगवैचित्र्याश्मनस्ताण्डवस्य निमित्तेन तत्पूर्वेषु रूपसमुत्पत्तये भवेति
 मरतमुनिर्नैतं नृत्तं दृष्टम् । पूर्वैरङ्गैः मयाऽऽलोकितमित्येवमुत्पत्तिमभिधाय लक्षणस्या-
 वकाशमाह । अघुना तु प्रवक्ष्यामि लक्षणमिति । जाते पूर्वैरङ्गैः योगे युक्तमस्य
 लक्षणमित्यघुना(नेत्य)स्याभिप्रायः । तुम्भिनःक्रमः । यद्यपि सम्पत्तिरभ्युपयोगिनो(न्यु)
 क्ता तथापि गार्ध्याकारेण प्रतिनियोजितम् ॥७४॥

द्विविधं वर्धमानं स्यात् स्वप्रमाणविनिर्मितम् ।

मार्गानुभवसूचने आसारितानामाधाराधेयभावस्तावदस्ति । सा (स)च न स्वतन्त्रा-
 णाम् । अपि तु वर्धमानरूपगतानाम् । तथाहि । वर्धमानरूपादुन्मीलितपञ्चषष्टिकले
 ज्येष्ठतासारितान्तरमासारिते आधारभूते कनिष्ठाधि(ष्टि)ताऽऽधेयताऽव-
 तिष्ठते ॥७५॥

नन्वेवमासारितानां द्विविध्यमाधाराधेयभावेन वर्धमानमित्याशङ्क्याह ।
 यस्मिन् वर्धमानरूपत्वे यत्प्रमाणप्रक्षेपोऽन्तर्भावः कण्डिकाङ्गकलाशम्याविभागश्च तेन
 यतो विनिर्मितमिदं द्विविध्यं ततो वर्धमानस्यैव चतुरूपम् । न हि वर्धमानरूपत्वाना-
 सादने पञ्चषष्टिकले ज्येष्ठे आसारितान्तरमाधीयते । तस्य विद्विष्टतालपुनरतत्वाध-
 न्यरूपासहिष्णुत्वात् ।

ननु वर्धमानतायामपि कथं तस्यैवाधारत्वम् । आधेयतश्चोपाधिकृताद्भेदा-
 दित्याह । अतालम् । ओ हेतोः । चेत्यादि । यतस्तस्य वर्धमानस्य यतः प्रमाणं
 कालविभागस्तदतालम् । केवलसङ्ख्याभेदपरिच्छिन्नस्वशम्यादिविहितकण्डिकाचतु-
 ष्कमात्ररूपसतालम् । शम्या तालपुनः शम्या (भ ना ३१ १४४) इत्यादि वर्ध-
 माणस्वरतालपुनः स्मृतम् । तस्मादाधाराधेयभावोपपत्तिः । एतदुक्तं भवति । कण्डि-
 कले(कण्डिभेदने वा घातुपाठे १५८३) कण्डिका । चतुष्कलमात्रे पञ्चषष्टिकलेऽनु-

ध्रुवकेण कलामिदं कण्डिका देवकल्पिता ।
वर्धमानशरीरे तु क्रियते मार्गयोजना ॥७७॥
आद्या नवकला तु स्याद्व्यामिस्तत्परा स्मृता ।
दश षट् च तथा चैव तृतीया कण्डिकेऽप्यते ॥७८॥
चतुर्षी कण्डिका चैव द्वात्रिंशत् कला^१( ) स्मृता ।
कलामिरेव निदिष्टाः कण्डिका वर्धमानके ।
केवल मार्गसंभूतास्तालयोगाङ्गवर्जिता( ) ॥७९॥

श्लिखितस्वकतालवैचित्र्ये अमनपदमित्तिप्रक्षये चत्वार्यासारितानि पूर्वोक्तस्वकताल-
योगेन प्रयोगे योग्यानि । तेन कण्डिकामात्रव्याधारताऽऽसारिततालप्रयोगसहितया-
ऽवधे(ताऽऽवधे)यना । अग्रे तुपाहनाङ्गस्याथ तत्र मुखतालमित्या(त्य)तालत्वमेक-
त्वाद् प्रतिमुखादेकसतालत्वाद् द्विविधमित्याह एतत् न युक्तमित्यत्रैव
वक्ष्याम । तत्र यदतालरूप ताल दर्शयति । चतस्र कण्डिकाद्वैवमिति । कण्डिकाना
नियतविभागात्मिका कण्डिका । अग्रे तु काण्डमवान्तरप्रकरणमिनि मन्यमाना दीर्घं
पठन्ति कण्डिका इति । कण्डिकैव केवला न तु तद्गतशम्पादि । चतस्र एव नाडिका ।
एतो हेतोस्तावन्त्येव चत्वार्यासारितानि तत उपपन्नाधारवधेयतेति यावत् । तुविशेष
द्योतयति । वर्धमानान्तगंतानि यदि तानि तथा अत्वायन्तर्वंहिर्भूतानि पुनस्त्रीष्वेव ।
एतच्च त्राग् वसितम् ॥७६॥

न च कण्डिकानां स्वरूपाभावे स्वरूप एव लोप एवेत्याशङ्क्याह । ध्रुवकेण
कलामिदंवेति । देवेन कल्पिता नगवता योजिता । कण्डिका इति तावन्मात्रमासा
रूपम् । ततो ध्रुवपातयोग शम्पादिकलाविशेषयोगो वा ।

एतदुक्तं भवति । नियतकालकला कला चास्य ...कण्डिका धमरूपा धर्म-
रूपानीय(य) तत्र पातयोग इति ॥७७॥

ननु शम्पाद्यभावे रूपसमोचनबलेनोत्पत्ति क्रियते । किं तत् कण्डिकात्मक
वर्धमानशरीर यथैव मार्गयोजनेत्याह । आद्या नवकला तु स्यादिति । दशपरिवर्त-
दशाहा(द्या)सारितरूपतायां यद्यध्यनियतमादित्वमामा तथापि कण्डिकारूपे प्रयोगे-
ऽप्यमेव क्रम इति दर्शयितुमाद्येति तत्परेति चोक्तम् । तृतीया तर्पवेति । तत्परे-
त्यर्थं ॥७८॥

चतुर्षी कण्डिका चेति । तत्परेति यावत् । एवकार क्रम नियमयति । एव
नवाष्टौ षोडश द्वात्रिंशदिति चतस्राणां स्वरूपम् । एतच्चासारिते । आसा स्वरूपमुप-

१ KSS, NS द्वात्रिंशत्कलिका ।

एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ।

वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गंतालाङ्गयोगतः ॥८०॥

^१प्रथमा कण्डिकां कृत्वा बालतालप्रयोजिताम्^२ ।

अन्तिमार्धकलाहीनं कुयविषं कनिष्ठकम्^३ ॥८१॥

सहरति । कलाभिरेवमिति । एवमित्युक्तसंख्याभिः कलाभिर्भक्षिता भागेषु चित्रा-
दिषु सम्भूतानां सम्भाव्यमानस्वभाव केवलं कृत्वा निर्दिष्टाः शब्देन स्वेन रूपेणो-
क्ताः ( ) । अत एव तालयोगेन स्वैरङ्गैश्चासारितमुखप्रतिमुखदेहसहरणविभागयोगैरा-
सारिततालैर्विजितास्तत एतदवस्थाया प्राधाररूपता उक्ता इति भाष. ॥७६॥

नन्वाधेयत्व तद्वि कथमित्याह ।

एकद्वित्रिचतुर्योगात्ताभिरासारितानि तु ।

वर्धमाने प्रसूयन्ते मार्गंतालाङ्गयोगतः ॥

इति । ताभिः कण्डिकाभिर्हेतुभूताभिरासारितानि जायन्ते । कथम् । योगात् । योगो
मार्गंतालाङ्गतः । ततो हेतोः ।

एतदुक्तं भवति । एकयोगा त्रिमात्राश्रिता कनिष्ठासारितोक्ते(सके) ते(ता)-
लेऽङ्गेषु च योजितेषु कनिष्ठासारितं प्रसूयत एव । द्वियोगान्तेऽप्येव तालेषु लयान्तरम् ।
क्रिया(त्रि)योगात्तु शान्तिकाश्रितमध्यासारितोचिततालयोगयोधने मध्य । चतुर्योपाद्
दक्षिणता स्वोचिता । तालाङ्गनिवेशने ज्येष्ठम् । बहुस्वभावेरयनया त्वव्यवस्थेत्याह ।
वर्धमान इति । प्रयोगापेक्षा गगनमलविचरज्जलदशकलघटनसिंहादिद्विबदद्भुत-
फुल्लकल्पा(ल्पा) तदानीन्तना धेयमासारितबुद्धिरिति चेत्(च)प्रसूयत(गत) इत्यने-
नोक्तम् । प्रसूय(न्ते) प्रयोगरूपे सत्येव ज्ञायते(न्ते) इति यावत् । अत एव लक्ष्यमेव
प्रधानं न तु लक्षणम् । नैव सुष्ठुतमं बुद्धावारोहतीति लक्ष्यसम्पत्तिस्तत्पूर्वापि पुनरत्र
सूचिता ॥८०॥

नन्वेकयोगान्न कस्यचिदासारितसंवाद पश्याम । एकत्र च कीदृशो योग
इत्याशङ्क्याह ।

प्रथमा कण्डिका कृत्वा बालतालप्रयोजित(ता)म् ।

अन्तिमार्धकलाहीनं कुयविषं कनिष्ठकम् ॥

इति । नात्र द्वित्रि(द्वित्रि)पङ्कत्वा कुर्यादिति बध्नापितप्रयोगः(ः) । किन्त्वयमर्धवि-

१. KSS प्रथम

२. NS प्रयोजितम् ।

३. KSS बालमासारित तु तत् ।

द्वितीयां कण्डिका कृत्वा प्रथमा^१ सकला यदि ।

^२योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्यात्त्वयान्तरम् ॥८२॥

(चित्र)प्रमाणेण । नत्वहि(त्वादिमा)भिरकला हि कार्या । प्रथमा(मां)ष(क)ण्डिकानां (का) कृत्वेति बुद्धौ गृहीत्वाऽऽश्रयत्वेनालम्ब्य । कस्येत्याह । बालेति । कनिष्ठासारिते यस्ताल उक्तश्चञ्चत्पुट( ) पञ्चपाणिर्वैत्येवरूपा चे(चै)वरूप । ध्रुवकानि मागं चतुष्कबाणा(बाला)द्या-यवस्याभिव्यं(प)देश । ततश्च बाले ताले ध्रुवकताल । एव चित्रमागं न च कला प्रतिकलद्रुतमात्रेण द्वाभ्या पाताभ्या योज्य शब्दकालत्वे यथा हि बालदशाया कनिष्ठकमभूत् । तद्वद् वधमानान्तर्भावे । एवमिति । इमा ध्रुवकमार्गाश्रयलक्षणवस्था(स्या) प्रा(ह्ना)स कुर्यात् । तत्रान्तिमा कला चित्रमेव केचिदाहुः । अन्ये मार्गभेदमसहमाना न शक्या भवे(र्षे) सन्निपातोऽर्षा(र्षा)न्तरे च पातस्यानुक्तत्वादयं (ध) स्यादित्याह(हु) । एवात(प्रत एव) एवमित(एव)मिथ्या चक्षते । प्रत एव तन् कनिष्ठासारित(ते) यच्चित्रमभूत् तदस्या दशायामय(र्षे)-भूताभि कलाभिर्हीन न भवति । त्रिचित्रस्य ध्रुवकवैगुण्यात् तथा विकलाना मय(ध्य) माद्यभागत्ये शक्यादिरूपेण स्थितमेवंतत् । पृष्ठरूप मन्त्रिमन्त्रे(पमि तममे)व कलानार्थ- (र्षे)हीयते । ततोऽप्याह । अन्तिमार्ग(र्षं)कलाहीन(यु) इति । प्रादिमाभिरर्षं(र्षे)कलाभि कलानामर्षं(र्षं)हीनमित्यर्थं । एव च बालशब्द( ) कनिष्ठ एव व्याख्येयो न ध्रुवके । तेन व्यस्तस्य द्रुत एव सङ्घत्वात् । एवमेकस्यामपि कण्डिकाया योजनात्मकयोग उपपादित । तथा हि । चित्रे नावद् हीयमाने एकस्मिन् पादे पद नदेवात्र ध्रुवका-भ्रितो(ते)प तद्व्ये इत्येकयोगात् कनिष्ठप्रसवो व्याख्यात ॥८१॥

प्रतियोग कीदृक ततश्च कस्योत्पत्ति(त्ति) कथ चेत्याशङ्कयाह ।

द्वितीयां स्व(क)ण्डिकां कृत्वा प्रथमा सकला यदि ।

योज्यते पूर्वतालेन तदा तत् स्यात्त्वयान्तरम् ॥

बाल इति वर्तते । बालश्च कनिष्ठ एवेत्युक्तम् । वक्ष्यति च बाल नवकल ए(धे)धाम् (भ ना ३१ ६६) इत्यत्र । एव कनिष्ठस्य यस्ताल उक्तश्चञ्चत्पुटपञ्चपाणिद्वयात्मा स सन्निपात । त मध्यावद(ध्याद)ष्टामु कलामु सामि चञ्चत्पुट षट्पितापुत्र इत्यन्तो-ऽश्रयानो विद्धि(धि) । तावता बालतानेन प्रयोजिता स्थिता यामष्टकला स्व(क)ण्डिका प्रयुज्य प्रमाणाव(त्) कला अभ्रानाभिरेव नवभि कलाभिर्युक्ता यदि पूर्वोक्तोपक्रान्ता समाप्तेन तालेनाविण्टेनात्र षट्पितापुत्रकमुक्त सन्निपात चेत्येव रूपेणोपोह्यते । तदेति । तस्यामेव दशाया न हि बहिर्भावयदिति कनिष्ठ यदभूत् तत्त्वयकृताद्विचोपा-त्त्वयान्तरवाच्य सम्भाव्यते । तदाह । स्यादिति ॥८२॥

१ KSS प्रथम ।

२ KSS योज्यते ।

[वर्धमान विना चित्रे न हि वृत्ती लयान्तरम् ।
बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठ न हि दक्षिणे] ॥८३॥

नन्वक्षरपातविधौ तावन्न कश्चिद्विशेष उक्त । कण्ठिकाऽपि भावोऽपि च
पूर्वं(वं)द्वितीयप्रथमेति सोऽन्येकासारितप्रयोगत्वे हस्ताभावात्ललितकल्प(ल्प)तत्कनिष्ठ-
त्वभेदेन नेतुर्वाच्य इत्याशङ्क्य तयोर्भेद

वर्धमान विना चित्र(चि)त्रे न हि वृत्ती लयान्तरम् ।
बहिर्वा वर्धमाने वा कनिष्ठ न हि दक्षिणे ॥

टीकाकृत् तावदाह । लयान्तरमिति । कनिष्ठमेवोच्येत तदाश्रयत्वाद्युपचारेण ।
तदयमर्थः । वर्धमान विना ततो बहिर्वा कनिष्ठ चित्र एव भवति । ननु का(कदा)-
चिद्बृत्ती वर्धमाने लयान्तरत्व घर्मा(न्तर)वृत्ति(ति)बहिर्वादेन कदाचन लयान्तर-
मिति तात्पर्यम् । कनिष्ठ तत् स्वतन्त्र वा वर्धमानगतं वा न जातु दक्षिणे ध्रुवयति ।
चि ने.. स्या स कनिष्ठावपि ज्येष्ठस्य व्यतिष्ठे स्यात् । चातुर्गुण्यसहत्वान्न श्वेव ।
सा हि मध्यमासारिताविति । श्रुत्ये तु शेषवृत्ति(त्ती)श्वा-यया व्याचक्षते । कनिष्ठ
स्वतन्त्र वा वर्धमानस्यान्तर च । घन्तरत्व दक्षिणेनापि वृत्ते । वर्धमान तु विना
चित्रम् । चित्र तु वर्धमानान्तगतध्रुवकेणैव च । स्वातन्त्र्येण तु चित्रमार्गेण भदनी-
यम् । लयान्तर च स्वतन्त्रवर्धमानगत वा चित्रेण दक्षिणे किन्तु वार्ताएव वेत्त
(वृत्तिरेव वा लय) एव च मध्यमज्येष्ठयोर्मार्गत्रयविधेयत्वमित्युक्त भवतीति । एव
च मार्गभेदाहनयोर्भेद इति तात्पर्यमिति ।

गुणवस्तु स्पष्टमेव व्याचक्षते । एको हि शब्दश्चाद्यैः अपर शब्दाद्यैः इत्य च
योक्तव्यम् । लयान्तर नाम तद् वर्धमान विना न चित्रे च वृत्ती न दक्षिणे भवति ।
मार्गत्रयेऽपि स्वतन्त्र तत्रास्ति । वर्धमानान्तगतं हि चित्रेऽपि हि भवति यदा चित्रा-
ऽऽश्रिता नवकमा विद्यालध्रुवकेण कनिष्ठ व्यनक्ति । वृत्तावपि भवति यदा(दा)
सद्वृत्तिमार्गाश्रिता चित्रेण कनिष्ठाभिव्यज्य(ञ्च)का । दक्षिणेऽपि भवति यदा सा
दक्षिणमार्गाश्रिता वार्तिकेण कनिष्ठ व्यनक्ति । न हि कण्ठिकाना मार्गभेद-
नियम कश्चित् । तथा हि सामान्येनोक्तम् । वृत्तिदक्षिणचित्रेषु विनियोजित वर्ध-
मानमिति (भ ना ३१ ७५) । एव विना चित्रे वृत्ती लयान्तर नापि दक्षिणे ।
कनिष्ठ बहिर्वा भवति वर्धमाने वा भवतीति पारतन्त्र्यनियमादनियतस्य कनिष्ठस्य
सिद्धौ लयान्तरादभेद इति ॥८३॥

द्विगुणाक्षरसयोगाद्यमार्गनियोजनात्^१ ।

^२ नूतकालविशेषाच्च बालाद्यन्तल्यान्तरम् ॥८४॥

तृतीया स(च)द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला^३ ।

द्विकल योगमाश्रित्य मध्यमात्सारितं तु तत् ॥८५॥

ननु भवत्वेव तथापि यदा वर्धमानान्तर्भावदशाकृता(स)पारतन्त्र्य तदातो भेद इत्याशङ्क्याह ।

द्विगुणाक्षरसयोगाद्यमार्गनियोजनात् ।

नूतकालविशेषाच्च बालाद्यन्तल्यान्तरम् ॥

यावन्त्यक्षराणि पदसम्बन्धीनि कनिष्ठासारितकलाया ततो(तो) द्विगुण(एानि) लयान्तरगतायाम् । ध्रुवके यदि कनिष्ठलयान्तरस्त्रिंशत् नूतं च विशेषीऽस्ति । यत्रान्तरे गीयमाने न द्विकलाप(या) कनिष्ठाया घावृत्तिभवतीति । यदा गीतवशाद्भङ्ग भूयो निवृ(व)त्त(तं)ते नत्राद्यभिनेय स्वाच्छेष नूतं तत्रोजयदिति । यथाक्षरवंगुण्या(नू) मार्गभेदाच्च कोऽन्या(न्य) कालविशेष । अक्षरद्वैगुण्यमपि लयवशात् । स एव कालो न तु मार्गभेदे तस्मात् कालोऽत्र नर्तकीप्रवेशवाद्यग्रहणादिरवसर ॥८४॥

अथ कथं स्त्रि(त्रि)योगं किं च तत्र प्रयोगत इत्याशङ्क्याह ।

तृतीया च द्वितीया च प्रथमा चैव तत्कला(कला) ।

द्विकल योगमाश्रित्य मध्यमात्सारितं तु तत् ॥

गुर्वक्षराणां त्रिस्तैरानि(विश्लेषादि)ति (स ना ३१-६४) पूर्व(वं) यो द्विकला(ली) योगा(ग) उक्त समाश्रित्य षोडशाष्टी नवेति यदि काकुतालमध्यमात्सारितेन सनिसासनिशवनि इति चञ्चत्पुटम् । शनिप्रताशनितामीति पाणिगता वन्ता इत्येव षोडशकलाय)त्यादौ कण्डिका । तत्र षट्काल(कला)विशया(या) शतात्रम् इति प्राच्या वि(वी)चिबु का(क)लाश्च । चतुष्क पञ्चपाण्यन्तरगतं च कलाचतुष्क शनिव्रता इति ततो नवकलाया शनिव्रतानि शनिशानि प्राच्यवशिष्ट कलाष्टकमुष्टकं च सन्निपात इति ॥८५॥

१ KSS अन्वयात् च प्रयोजनम् ।

२ KSS नूतकालविशेषाच्च बालकालसयान्तरम् । इतोऽपि 'कनिष्ठासारिते' त्यादि पदमेकमधिकम् ।

३. KSS तद्भवेत् ।

१ चतुर्थीमादित कृत्वा चतस्र कण्डिका यदा^२ ।
 चतुर्थस्ते नियोज्यन्ते ज्येष्ठमासारित तु तत्^३ ॥८६॥
 प्रयोगस्तु यदा स्वेषा पिण्डोऽर्धविकल्प्यते ।
 प्रयेक ह्यङ्गविन्यामस्तवा^४ तेषा पृथक् पृथक् ॥८७॥

अथ चतुर्थीगवाल चाह ।

चतुर्था(र्थी)मवा(मा)तिन(दित) कृत्वा चतस्र कण्डिका यदा ।

चतुर्थस्ते ति(नि)पु(यो)ज्यते(न्ते) ज्येष्ठमासारित तु तत् ॥

चतस्र एव चण्डिकाश्चतुर्थ्यान्निशतकलाका(च)ण्डिकादित्वेनाधित्य षोडश(शा)ष्टादशे-
 रयनयाऽऽनुपूर्व्या चतुर्थकलातालन

द्वितीयमष्ट(द्विर्मावान्)मष्ट(मष्ट्य)मस्यैव ज्येष्ठमित्यभिधीयते ।

(भ ना ३१-६५)

इत्यत्र निम्पिनेन प्रयुज्यते । तथा ज्येष्ठस्य व्यक्तिके(व्यक्तित्वे)न स पानिवि धाव-
 निवि स धानिव इति चञ्चल्यु । सपानि सवि धाता सपानिद्धिष सपानिवि इति
 पञ्चप ण (णि) । षोडशेति द्वात्रिंशत्कला तुर्था(स्तुर्थाया) कण्डिकायामादौ प्रयुज्य-
 माना(न) पानिविधित्तोऽपि षोडशकलाया सपानाविवश सपानिव इति प्राप्य
 पञ्चपाण्यणिष्ट कनापृक सपानिविध सपानावित्यपरपञ्चपाण्यमत् रसापट्टक
 प्रयोज्यम् । तदा पट्टकवा कण्डिकायामारो(प्य) प्रयुज्यमानायां षष्ठ पञ्चपाण्यविशिष्ट-
 मय्या कणापृक(दान) रन्विता पानिविनिो नदकलाया विणिष्ट कनापट्टकमुक्ते-
 (क्त)कसपानिगतश्च सपानाविद्वपात्र धनिविण एव मार्गताला(न)योम । धासारि-
 तानि(नि) प्रयुज्यन्त (भ ना ३१-८०) इति यदुक्त तस्य मार्गस्वैककलास्ता(ता)-
 ल य च मय्य द्वयो(न)ज्ञानमङ्गयोग च विणिष्यते ॥८६॥

तत्प्रयोजन तत्स्वरूप च दर्शयितुमाह ।

प्रयोगस्तु यदा स्वेषा पिण्डोऽर्धविकल्प्यते ।

इत्यादिगणकप्रथम् । तत्र मुखाद्वयङ्गना(म) । ता(न)मिति । उपोहन(न)मुखमि-
 त्यादि । स्वरूपप्रयोगस्त्वप्यादि धप्रयोजन तम् । इदमत्र तन्वम् । यद्यपि मुखा-
 दीनामाविर्भतत्वन(ने)वान(त्र न) कश्चिद्विभेपस्तथापि नृत्तेऽस्त्येव विशेष । तत्र
 नृययोग(त्र)न कृत्वा न-त्रीगानमनन्वितमिति यो विधिरुपायोऽ(य च)पोहने

१. KSS चतुर्थीमादित ।

२. NS यथा ।

३. कर० पुनर्र मार्धपद्यमधिकम् ।

४. KSS सर्वेषा च ।

मुख प्रतिमुख चंद्र देह सतरण^१ तथा ।

प्रज्ञाप्येतानि तत्वारि सर्वेष्वामारितेषु च^२ ॥८८॥

उपोहन मुख तेषां युग्म प्रतिमुख भवेत् ।

प्रोज शरीरसहारा^३वयमङ्गविधि (धि)क्रम ॥८९॥

इत्येव चतुरङ्गानि जपामास रितानि तु ।

[चतुरासारितैबद्ध विज्ञेय वर्धमानकम् ॥९०॥

समूहसंज्ञाया गा(कया)प्यभिनेपदाद्यं वत्यायंगते( ) । स सतिबत्यादिवशादिति प्रकटित-
मुपक्रम उपत्वाद्भि मुखमिब मुखम् । प्रतिमुखसङ्ग चञ्चलपुटे वैशाखस्थानकेनेति यो
नतंकीप्रवेश उक्त सोऽपि च विचित्र एवाभिनयोपक्रम । प्रथम पञ्चपाणोस्तु शरीर
संज्ञाया प्राधन्याभिनयभूषणस्य सर्वथैव तन्मयीभावात् । द्वितीये तु यथा पाणौ सहरण-
रूपत्वम् । अथ तदर्थमि न)यतोऽभिनयन्यूनतापादने नृत्तप्राधन्यमिति । तथाह ।
प्रयोगास्त्विति । एवामामारिताना पिष्टोद्ये(न्धं) नृत्ताङ्गहारंरुपलक्षितो य प्रयोग
( ) पूर्वोक्त स यतो हेतोर्विधिप्रया पृथक् पृथक् कल्प्यते ततो हेतो प्रत्येकमङ्ग-
विन्धासस्तेषामुच्यते इति शेष । इति हे(री)ति वर्धमानात्तर्गनतया नृत्ताश्रयत्वे
एताव्यङ्गानि न तु स्वातन्त्र्येण प्रयोग । तेन तत्रोपोहनाभाव एवाग्ये । तत्रानि तञ्च
च... त्येव तदर्थ एतदभावाय इति हि वते (उक्ते) पृथक् पृथगिति सर्वं स्वरवाच
कीकृत भवति । अङ्गचतुष्कारभिप्रत्यङ्गनतंकीप्रवेश इत्यादिक्रमोऽवतिष्ठते । ताव्यङ्गा-
ध्याये (भ ना य ४) च स्वतन्त्रासारितेष्वपि प्रयोगोऽतिदृष्ट । एवमेतेष्विति
गीतेष्वामारितेष्विति (भ ना ४ ३०२) प्रायेण बधमान तथापीति (भ ना ४ १३)
वापिर्वर(रा)मूयाश्रितमपि प्रयोगस्थानत्वेनोक्तमिति । एतच्चात्र विचारयिष्यते युग्म
इ(मि)ति । चञ्चलपुट प्रीजावि' च पञ्चपाणि( ) । घोष( ) शब्दो-
ऽकारान्ते(न्तो) विद्यमायश्चतुरङ्गताया च । वस्तुमथ मयात्यनिविष्टसन्निपात-
चञ्चलपुटादिक नीयते(ते) कनिष्ठ । घ-मयोस्तु पञ्चास्यादिभूत इति स्वरूपेऽप्यस्ति
विशेष ॥८७ ८९॥

एतदुपसहरति । इत्येव चतुरङ्गानीति । उक्तपूर्वेण प्रयोजनेन प्रत्येकमासा-
रितप्रयोगेष्विव की एकातत(किमेकतात)स्ततो योगे(ग)तो कण्ठिकाचतुष्कम् । यद्य
तु , परिवर्तते ते प्रसारितप्रसादा वर्धमानतेति स्पष्टरा(का)यत्व दशितम् ॥९०॥

- १ NS देहसहरण ।
- २ NS आसारितेष्विह ।
- ३ KSS वेवमङ्गविधिक्रम ।

वर्णताललयन्धवा^१द्यदिनमवर्धनात् ।

पात्राणां वृष्टियोगाच्च वर्धमानकमुच्यते ॥६१॥

^२वर्धमानशरीरस्य भवेदासारितस्य च ।

कार्यकारणानां परस्परविकल्पनम् ॥६२॥

यथा वृक्षात्(शो) भवेत् बीज(जाह) बीजाह्वदात्प(वृक्षाह्वबीजस्य)

सम्भवः ।

घन्योन्यप्रेतुसयोगात्^३ प्रत्येतस्यस्तथेह तु ॥६३॥

ननु यदि नाम चतुरासारितनिर्वहन् न एषीयता (निर्वहणीयता) वर्धमानता [सा का]र्षा कुत इत्यागच्छन्माह । वर्णतालेति । सा तत्र दशा येयमासारितानां लक्षणाया वर्धमानोभावादशाया वृष्ट्यादिवृद्धिभोग । तथाप्युपयोग[श्वे]न योषाम् नृत्तवृष्टिरिवाभिनयवृष्टि । अक्षराणा नर्तकीना वृद्धिभोगश्च । चतुर्षोऽप्याये वक्षित-
मिष्कात् प्रथम मुष्कात्(योष्या)द्वे (भ ना ४ २२६) इत्यादिना । वर्धमानकमिति सत्राया क ॥६३॥

एवमियन्त्या(ना) यत् फल सम्पन्न तद्दर्शयति । वर्धमानसत्(न) शरीरस्येति । वर्धमाने कण्डिकानां सर्वाणामेव चतुरस्रतालयोगेन कदाचित् प्रयोग इति वर्धमान-
गरीर चतुरस्रमासारितशरीरस्येव । पञ्चपाणि हि(हि) त्रिविकारया कृतोपवस्तु बोधशकलत्वमस्य रूपमियुवतम् । प्रागासारितस्येत्येकवचनश्रुती चतुर्वृष्टिरिति न परमार्थभेद इति दर्शयति । स एव हि निष्कामकलया विकसीभवतीत्युक्तमेव । श्वेष्टासारितप्रत्ये च सर्वमेतत् स्थितमिति । धतोऽप्येकवचनम् । एवमासारितस्य वर्धमानस्य देहस्य योऽन्योन्यकार्यकारणभावस्तेन वैचित्र्यरूपकल्पना जायते । तथा हि । वर्धमानदशाप्रभावादासारित अङ्गचतुर्वृष्टिरिति न परमार्थभेद इति दर्शयति । स एव हि निष्कामकलया वर्धमानदशाया प्रभावादासारितमङ्ग चतुष्कला(म)-
याङ्गुनयोगनृत्तं प्रयोगिर्विद्विद्यादासारित भवति । द्वासारितप्रयोगरहितस धानवन्ताप्य परिवर्तयोद्वेन्द्रागतता जायते । घन्यया कण्डिक चतुष्कलया मान(ना)रूपमेवेति रस-
भाववत्परस्परभाव्यभावकभाववदत्रापि मन्तव्यम् ॥६२॥

अन्योन्याश्रयदोषानुभवासिद्धिरित्याश्रयत्वात्तद्वारेणापवादयति । यथा वृक्षो भवेद्वीक्षारिति । यावन्मात्रानुपदिशति वृक्षमेव बीजमेव स्थितेरेव पूर्वसिद्धमासारित-
त्येव्य वर्धमानता जायते । वर्धमाने च निरूप्यमाणे पुनरासारितवृद्धिर्जायते ॥६३॥

१. NS. वाङ्मिनय ।

२. NS वर्धमाने शरीरस्य ।

३. NS सयोष प्रसतं व्यस्तर्णैव तु ।

योगदेककलात्(ला) सूचे(ते) कनिष्ठकलयाग्नरे ।

द्विकलान्मध्यम चैव ज्येष्ठ चैव चतुष्कलात् ॥६४॥

चञ्चत्युत्परिवर्तं शम्भादि द्वौ(द्वौ) च पञ्चपात्तिकृतौ ।

अन्ते च सन्निपातः पात्(काल)विधिरय कनिष्ठस्य ॥६५॥

भासारितात् सन्धा(वर्धमा)नमपि य(यज्) जन्वति संव । तृतीयवृद्धेर-
भाषादन्यहेतुक्त्वधुक्तमिति तदेव दर्शयितुमाह । योगदेककलामित्यादि । एतद्
पुनश्चत(त)योपकारकरूपमिति केचित् । युक्तम् । पूर्वं हि वधमाना(श)सारितप्रसू-
(वृ)त्तिरुचता । प्रथमा कण्डिका मिति । (भ ना ३१ ८१) तृतीया सद्वितीया चेति
(भ ना ३१ ८५) चतुर्थोमादितः कृत्वेति (भ ना. २१ ८६) च । अनेन स्वासा-
रिता(द्) वर्धमानोत्पत्तिरुच्यते । कथम् । यथा प्रजावता(ती) प्रसूके(ते)ति पुत्रवत्
प्रमुच्यते । एवमिहापि ।

तदयमर्थः । कनिष्ठक कला च सूते फले कृतो त माह । योग
देककलामिति । एककला आधारभूत (ता) यस्य पागस्य पातरतद्द्वन्द्वसम्बन्धरूपस्य
तत्कार्यभूताद्धेतो ।

एतदुक्तं भवति । यदि सप्तशकलि(क)कनिष्ठ सारित प्रयक्ति(युक्त)तमन-
(म)भविष्य(ध्वन्) न च कलाकण्डिकासप्तदशपादयोगलक्षण(णा) वृद्धिना(नी)-
ऽभविष्यद् यदि च लयान्तरम् । यो(लया)ऽन्तर नाभिसन्धीयन काण्डका प्रथमकण्डिका
नाना भा(भ)वेदिति प्रथमकण्डिकाया परिवृद्धिर्लक्षणो कथं वृद्धिर्भवति । गवमेते(षु)
वृद्धिरासारिताभ्या सङ्घातैर्द्विव(श्च) कलावका(वत्-ना)र्धभूताद्धेतोमध्यासूक्त
सफलम् । एव चतुष्क कलाज्येष्ठम् । इदमत्र(त) त्वम् । यद्यत्र मध्यम(मा)-
सारितस्य प्रयोगे(गो) नाभीटो भवे(द्) द्विकल योगमाश्रित्य (भ ना म ३१ ८५)
यदुक्त्वं सत्तृतीया द्वितीया च प्रथमा चेति (भ ना म ३१ ८५) द्वितीयाप्रथमयो-
देकद्वितीयपरालक्षण कृतो वृद्धि स्यात् । ज्येष्ठानभिसन्धी च कथं चतुष्कल
योगमाश्रित्य कथितं चतुर्थोमादितः कृत्वेति (भ ना ३१ ८६) । तृतीयाद्वितीया-
प्रथमानामेकद्वित्रिपरवृद्धरूपत्वं सत( ) स्यादिति सा वृद्धिराभ्या जाता द्विकल-
चतुष्कलशब्दवत् सहचारिण्यामृ(ष्या वृ)द्धौ मन्तव्यौ ॥६४॥

अतो वर्धमानान्तभूताना यद्यपि स तत्र दशाविहित एव वान्तवि(वि)धिस्तथा-
प्यस्ति कश्चिद् विशेष इति दर्शयितुं कनिष्ठासारितस्य तावदाह । चञ्चत्युत्परिवर्तं

अथमेव तालयोगी विशेषसिद्धिस्तु पूर्वनिर्दिष्टा ।
भवतीह लयान्तरिते शब्दाद्भेदो लयाच्चेत् ॥६३॥

उत्तरता(का)लाद् कृत्वा द्वी(त्वादौ) तिघ्न. सकला (कला)
परित्यज्य ।

एतत्पातविधान मध्यमकासारिते प्रोक्तम् ॥६७॥

इति । अ शब्दो यद्यतीत्यत्रा(स्या)र्थे । तेन यद्यपि कनिष्ठस्यायमेव कालविधि
स्तथाप्यस्ति कश्चिद्विशेष इति दर्शयितुं कनिष्ठागारितस्य वक्तव्यप्रतिमुखदेहसहार-
रूपाङ्गविभागेन नूतविशेषसिद्धय विदारि(री)धि-द्रस्तकामविगमे बर्णाङ्ग-
समृद्धमुचितस्वापन्वास(स)योजनं पूयक स(स्वी)कायमिति यावत् । तथा चोदाहरणा
देवम् । वेवे सस्तुनममितमित्यको विच्छदत्र उच्चत्पुट(टे) । दंत्यंशंनंगं पितृमि
प्रणमितवत्समिति पञ्चपाणो । त्रंलोष्यहेतुमीश इद्र शरणमहमुपगत इति समुद्रगके ।
तन्ने पारि(जा)सारिते नानियम इत्युक्तं भवति ॥६५॥

लयान्तरेऽप्येव(व) दर्शयति । अथमेव तालयोग इति । परिच्छ(च्छि)
न्नरूपवृद्धिरिति यावत् । कस्तर्हि धनयोर्भेद इत्याह । विशेषसिद्धिरिति । द्विगुणाक्षर-
सयोगादित्यत्र (भ ना ३१ ८४) श्लोकार्थमेव संक्षिप्य च । शब्दाद् भेदो लया
च्चेति । अस्यापि य शब्दपातस्तत्कृतो भेद कनिष्ठेऽभ्य(ध्य)र्षकलाया शम्पा(श्याया)
लयान्तरे तु कायायामेव । अत्यन्तलयान्तरित कस्मादित्याह । लयाच्चेति । लय-
कृताद्भेदात्लयान्तरितमित्यर्थे । एव कारेणैवमाह । लयान्तर्वशादेव कनिष्ठ दक्षिण
प्रयोगाभावो लभ्यते नतो गुणलयस्य मार्गान्तरस्याभावे लयान्तर इव स्यादुभया-
पत्तेरिति ॥६६॥

एव कनिष्ठस्य स्वतन्त्रभेदमुपदर्शय मध्यमस्यापि दर्शयितुं उत्तरकाला(त्र)
कृत्वा तिघ्न. कला परित्यजेदिति । (त)मन्तरा द्विकल्पञ्चपाणिबहुवचनं प्राथम्याद्
चित्त्वक(कत्वम)पि नालभेत्(त) इतिवद् द्विकल्पञ्चपाणित्रयादायकलात्रयमपास्य
त्रय खण्डा करणीया । ते नवकलो धाद्यखण्डो द्वितीयो द्वादश तृतीयोऽपि द्वावद्य
ततश्च(श्च)ञ्चत्पुटो निष्ठा(दा)मादि सन्निपाता-त एव । धाया केवलमधिक्य
शम्पा मुक्कनकसिनरातकला । अन्यासिद्धि(दा) र(के)वलो खण्डनिष्क मादिसन्नि-
पातान्तावेव । अत एककनद्विकलो(लो) विधिरनुपृहीतो भवति । तत्र निष्कामस्याद्य-

ज्येष्ठस्य भवति नियमादावौ संका चतुष्कला चात्र ।
मात्राद्भद्रयुताऽप्यत् कृत्वा तौ द्वौ च परिवर्तौ ॥६८॥

बाल नवकलं येषां न तेषां साधु सम्मतम् ।
सन्निपाताङ्गविन्यासो घटेत(टते) न हि शास्त्रतः ॥६९॥

त्वेन दर्शनम् स्वातन्त्र्ये तु शम्पादिनिष्क्रान्तावक्ष्यं द्वौ द्वौ । सन्निपातादिनिष्क्रामादि-
तामन्तक च(रुच) सन्निपात इति विशेषतो न सन्निपाता । अत्र त्रयाञ्छेदार्था-
(र्थात्) सन्निपातादौ(दु)श्च न षडाहे न(देन)तर्काप्रवेशादेरपि भेद इति ॥६७

अत एवान्दयावस्थातो नव(निय)मान्तभूतस्य ज्येष्ठस्य विशेषम् हु । ज्येष्ठा-
(ष्ठस्य) भवति नियमादावौ संका चतुष्कला । सा चैति चतुष्कला या मात्रा चतुष्कल-
कपा षोडशकनेति यावत् । स ता (संका) भवति । सारमघरेके(सग्रहे)ण न वर्तते ।
कसा चैकपात इत्याहावी ।

एतदुक्त भवति । आवापादिसन्निपात षोडशकलाहपोऽत्र । चतुष्कलचतुष्क-
त्पुटादौ तु शम्पा मुक्तककल्पाऽन्तरवद् द्वौ परिवर्तौ चतुष्कलामात्रा(त्रौ) नो(तो) -
षोडशकलावै(वेव) कुर्पा(त्) । तौ च कृत्वा तयोर्मात्रा अस्या (स्या) क्षेपणीया सा तु
सकला । कथमित्याह । इन्द्रेण परिवर्तद्वयेन युक्ता ।

एतदुक्त भवति । सन्(क्षिप)क्षेपे (प्रेरणे) वा धातुपाठ ११३१, १२८६,
१६५२) (इ) त्याद्याह । आवावहकला(ः) क्षेपा इति । नो क वीथी गक्ति(नी) ।
एव तु विशकन । आवा(वा)यादौ सन्निपातो द्वयम्पौ षडादित्युक्त भवति ।
स्वतन्त्रेषु तु ज्येष्ठासारिते शम्पादिविशेषनश्चतुष्कलमन्निपाताद्विधिक्षेपान्तौ
तु पञ्चवागिषण्टौ पुनरुक्त सन्निपात इति विशेष । मात्रादस्वे(दिष्टि)यता
स्वादिति पाते(र)या(थ) कार्यादिःशम्पाहार्यम् । अ यथा कृत्वा तदन्तेन तत्पश्चत्क
स्यादिति । एवमय शम्प सर्वैवापुनरुक्तार्थो लक्ष्यलक्षणपरिव्यवाजतो(ने) पुनरुक्त
इत्युपेय इत्युपेय इत एमारकोहनो न च पुनरुक्त(की) इव इत्यास्ता तावत् । एव
कार्यकारणता च दर्शिता ॥६८॥

अधुना रनिष्ठस्य यद्रूप प्रथमा कश्चिदा कृत(कृत्वा) (भ ना ३१८१)
इत्यनेन दशित तदेव पूर्वपक्षशङ्कागमनद्वारेण स्फुटीकर्तुमाह । आ(वा)न त(न)
वकलमिति । तत्रैव पूर्वपक्षशङ्का । कश्चिद्विद्म्यात् । इह चतरासारितो बन्ती(बान्)-

पुनश्चैवाङ्गविन्यास' कसानियमतः कृतः ।

अथ तत्र मुख तालध्रुव(मति)पातरेषु नियमितान् मानम्] ॥१००॥

वर्धमान षतस्र कण्डिकाश्चैव । वर्धमान एकद्वित्रिचतुर्दशान्ताऽन्यासारितानि ।

प्रथमा कण्डिका कृत्वा बालतालप्रयोजिताम् ।

अन्तिमायंकसाहीन कुयविष(व) कनिष्ठकम् ॥

(भ ना. ३१ ८१)

इत्युक्तम् । तत्र स्पष्टमेव यथासङ्ख्ये(ङ्ख्यमि)ति नाधीयते । नवकण्डिकाकनिष्ठमिति सप्तदशपाताना योऽष्टाद्वित्रिम(शाश्वहीन) पातयित्वा म(न)वपातमिद् कनिष्ठमुध्य-
(मूह्य)तामिति । अत्राह । न तेषां साधु सम्मतमिति । अत्र हेतुः । सन्निपातेति शब्देन वस्तुभ्यते । भूयसा तस्य सन्निपातान्तत्वात् । तेन वस्तुनो विन्यासस्त्रित्वेन कल्पनं तद् घटते । अङ्गविन्यासश्च प्रतिमुखादिरूपो न घटते ।

ननु किं तेन घटितेनेत्याह । शाश्वत हि लक्षणं मन्त्रमघमाणीष(णमत्र वर्धमानमिव) कर्तव्यम् । तत्र चतुर्दशमु(मु)क्तमिति ।

ननु कलंका द्वे तिस्रः समुद्रका(ता) इति । क्रियता विभाग इति । नेत्याह । पुनश्चैवेति । अङ्गविन्यासोऽपि पुनः शास्त्रत एव कसानियमेन कृतो नाम विभागे न स्वेच्छा प्रमाणमिति यावत् ।

कीदृक् घटते तत्र शास्त्रत इयि पठन्ति । तेन बालान्त(न न)बकल ए(वे)षां ते [ने] ह्य(त्य)त्र च्छेद कृत्वा ते(ए)षां साधु सम्मतमित्यभ्युप-
गम्यते । तदिदमत्र हेतुः । सन्निपाताङ्गविन्यासो न घटते । तत्र शास्त्रत इति व्यापसते ॥११॥

अपोहनं मुख तेषामिति (भ ना ३१ ८६) यदुक्तं तदिदानीं वस्तव्यम् । अङ्गविन्यासो हि शास्त्रेण चतुर्दशं कृतः) । तत्कीर्णग्यानि तातानि । चतुर्दशं तातव्यम् । तदाह । अथ तत्र मुखं ना(ता)सयति- । तालोऽत्र मुख (म्य) । योऽष्टा-
कस तत्रान्तर्भूतत्वात् तालमुखम् । तत्र ध्रुव एतां शब्दादिविरोधहीना । ययोगेऽपि च ध्रुवकमर्षेण कृता ॥१००॥

तस्य ^१कलामात्राभरगुरुसधुवर्णस्थिति वक्ष्ये ।

ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टौ मूल भवेत् मध्यमस्य सप्तकत्वम्^२ ॥१०१॥

वडमिलंयान्तरे म्यात् पञ्चम कला कनिष्ठस्य ।

घादावन्ते गुरुणी मध्ये च लघूनि बालत^३ प्रभृति ॥१०२॥

अष्टौ द्वावश षोडश विंशतिरपि चाक्षराणि स्युः ।

भासारितोपबहनेष्वादावा(सा)रणानि युक्तानि ॥१०३॥

तान्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मणोक्तानि ।

^४भ्रष्टु जगनि यदि गिननि भ्रष्टु प्रबभ(से)सयागतर(रे)वा(वा)पि ।

तितिभल कुचभल मध्ये तिति कुचवृद्ध भवेत्स्थयेष्ठ ॥१०४॥

तस्य मूलस्य का(क)तादि वक्ष्ये । तत्र कलानां प्राधान्यात्तास एव तावदाह । ज्येष्ठस्य कला ह्यष्टावित्यादि । अष्टा(ष्टौ) सप्त वट् पञ्चेति । क्रमेणोपोहन कलामा ध्रुवनमाने(वानुपाते) सति ज्येष्ठ(स्य) पञ्चवष्टि क(ष्टिक)न(सा)स्तच्च कष्टिका-चतुर्षु रूपवधमाना शरीरा-तगतस्य चैव वा(वा)चासारिता चास्याङ्गविभागो नृत्तो-पयोगादेव स्वतन्त्र(त्र)सारितेषु नोपबहनमिति कथयितुं ज्येष्ठाद् प्रभृत्युपक्रान्तम् । तालमालामात्रासङ्ख्यास्य रोपयोगोऽस्ति ॥१०१॥

तालप्रथमे(प्रथमे)य गीत्याचारत्वादक्षरेषु च लघुभेदादिति भाषाक्षरभयवत्-गुरुमप्रभेचिद्व्यमाह । आदावन्ते गुरुणोति । एतच्चतुष्टयपि । आदौ सिद्धम् । अन्ते) वद । मध्ये त्वक्षराणि क्रियंतीत्याह । बालत प्रभृति ॥१०१॥

अष्टौ द्वावश षोडश विंशतिरिति । तालकलाया चतुर्भागो बल इत्यनया स्थिरया मात्र(त्रा)विभागोऽन्य तु कलाद्वयनाशत्वम् । एका कला बुद्धिस्तोया । एव- (व) सर्वत्र । धय दुःप्रविशेषेऽपि हेतवो ब्रह्मप्रोक्ता बर्णा एषा पठित्तिक्रमो बलम्ब इत्यत आह । आसारितेषु आदावासारणानि युक्तानि ॥१०३॥

तान्यक्षराणि वक्ष्ये । आसारितोपबहनेषु यान्य(नि)कर्मभ्याम्यक्षराणि तानि वक्ष्ये । कानीत्याह । आसारणे आहमन्साद् स्वररूपविकारो साधनेन भविष्यति । उप(व)हन तदर्थं यानि नियुक्तानि । तथा चोक्तम् । उद्योह्यन्ते स्वरा येनेति ।

नन्वेह भिन्नाकारादिरपि क्रियतामित्याशङ्कयानादिघास्त्र बन्धप्रतिष्ठाव-

१ KSS, NS कलाया.. ।

२ NS समूलकम् ।

३ KSS साधत ।

४ KSS, NS vary absolutely

इत्यक्षरपतनकलागुह्यलघुवर्णस्थितिभिन्नम् १ ।

यासांरितमुखसन्धित उपवहनविधिविनिदिष्टा(ह) २ ।

[एवमेतत् सविस्तार कथित वर्धमानकम्^३] ॥१०५॥

चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म धोजे षट् परिकीर्तिता ।

४ द्वितीये षञ्चपाणी तु सार्धा षट् परिकीर्तिता ।

कनीय एष कर्तव्यमक्षरंस्तालमानत ॥१०६॥

विश्राम्युदये हेत्वर्थं केषाञ्चिदेवेत्याह । यानि पुरा ब्रह्मणा गीतानि । ब्रह्मरूपत्वेन च वेदमन्त्रवद्गीतानि । ऋषोऽपि चैवा निवर्तो वेत्याशयेनाह । भण्ड(ण्टु) जगति यद्वि शिरि(गितिगि) भण्डु(ण्टु) प्रथमे कनिष्ठे स्वयन्तरे चारि । इदमेव विशेषेण स्बाह । तो(ति)तिकुचवृद्ध(द्ध) सम्भ(ग)धिकीभूतम् । मध्ये च लघु(ष्)नीत्युक्तत्वाद्धसि ... ..नन्तर सहि(ही)ति मचेति लयान्तरे । तदन्तर रु(कु)चच्छ(भ) सेति मध्ये मध्यमासारिते वृद्ध तद(न)न्तर तीति कुचेति ज्येष्ठवृद्ध सर्वत्र स्वयं कलाद्वये सषट्तिमित ॥१०४॥

एतदङ्गनपसहरति । इत्यक्षरपतनकलेति । मक्षरेषु पतन प्राप्तिर्मात्ता कमाना तन्निमित्ते गुह्यलघुवर्णोपलक्षिता य वर्णा भण्ड(ण्टु)मादयस्तेषां या स्थितिनिमित्त- क्रमतया प्रविभक्ता । प्रत्यासारितमध्ये षरूप उपोद्गनविनियु(विच)क्ती मस्यासारितेषु मुखसन्धेति सम्बन्ध । न चासांरितानां लक्षणञ्चञ्चपुटपरिवर्तो (भ, ना ३१ ६५) (तं इ)स्यादिना कृत येन पुनरुक्त स्यादपि तु वर्धमानस्यैव विद्धि(धि)प्रतिपादनमित्य कृतमिति दर्शयति । एवमेतदिति । सविस्तारमिति । वृद्धा(विधि)युतमित्यर्थं । वर्धमानस्ये(स्या)य विचिह्ननेति(क्त इति) यावत् ॥१०५॥

नन्वत्र वर्धमानलक्षणस्योपसहारोऽयमन्यस्य समाप्तवा(त्वा)त् । मयाऽत्र पद्यगत भेद दर्शयितुमाह । चत्वारस्तु गु(ग)णा युग्म दात । तुविशेषद्योतक यद्यप्य- न्यत्र सामग्रीता(दा)वपवादागतो नियमस्तान्ना(स्याना)न दमस्या सो(स) इत्यक्षरेण बहुतर ग्याप्तम् । तथापि नूत्ने अभिन्नयस्य कतव्यता तस्य च गीत्या च गीत्यर्थे भाविते प्रवृत्तेरर्थस्य चातिप्रकर्षावगमाभावात्त्याधत्तौ च भि(न)त्यय(ल)कारवंधुर्धा- पत्तेरय मध्यमक्रमो हृदयहारी सहा(द)नुप्राहको नु म(स)व्य ते(स्ते)न प्रतिकल

१ KSS NS पतिविभक्ता ।

२ KSS, NS समुद्धि ।

३ NS परिमाणकम् ।

४ NS षञ्चपाणी द्वितीये तु सार्धं षट् परिकीर्तिता ।

यथा ।

वेद वेवं सस्तुतनमितम्^१ ।

वेत्येवंशर्त्तनामि^२ वित्तिमि प्रणमितचरणम्^३ ।

अन्तोव्यहेतु^४भीश खड्ग शरणमहमुपगतः ॥१०७॥

अष्टादेव गु(ग)ला कार्या पूर्वं(वे)ताले यथाविधि ।

द्वाविंशत् तु कतव्या^५ षट्पितापुत्रके गणा ॥१०८॥

अथत्रयोदश^६ गणाः स्मृतीये वस्तुसङ्गने^७ ।

एवमक्षरविद्यासो सव्यमभारिते स्मृत ॥१०९॥

चतुर्धा ग(ग)ण म या(न्य)या तु कलाया विश्रान्तियोगात् स(द् गान्)र्त्तवगुण-
त्वाभासात्परि । अथ न, नैव) लपुत्रिव मुह द(त्व) छदा(दो)व्यवस्थाया( ) ।
तथाह । द्वितीय पञ्चपाणो तु साधमि(र्षा इ)ति । षोडश(दं)वेत्युदाहरणान्निवृत्त
(चा)दपोहनवनिवृत्ताक्षरनिवृत्त इत्याह तद्गुदाहरणा(नि) ॥१०६॥

वेदमित्यादि । भगवान् महेश्वर एवात्र स(से)व्यस्तत्परिवारत्वेन तत्प्रवणतया
च देवान्तराणां वर्णनम् । यत्र पिण्डीबन्धानां ताड्यपिण्डी भवेद् विष्णोरित्येव-
मादीनां (भ ना ४ २५४) सर्वेषां निवृत्त (त्त)प्रति(ज)ता च(चा)वान्तरविच्छेद इति
तथाविधान्यक्षराणि रचनीयानीत्युदाहरणानीत्य(स्या)भिप्रायः । उदाहरणादेव गण-
विभागे सिद्धं किं लक्षणमेति चेद् गुत्तलघुनियमोऽपि बलवत्तत् सङ्ग्राह्येति ।
स्वशाविष्ट । मात्रागणनपर्यवेष्टित्वा(त्) । न चोदहरणादिपत्ती प्रतिपत्तिर्भवति । कियति
भागे कियत्या मात्रा इति लक्षणमपि करणीयमवेति ।

ननु गुत्तकसन्निपात आद्य चञ्चत्पुटस्येतेन तस्य सन्निपातान्यत्वाद् वस्तुतय-
स्य । तत्कथमुक्तं द्वितीये पञ्चपाणो सर्वा षडिति (भ ना ३१-१०६) । अत्राह
तालविभागभेदसिद्धये ग(एता)वदन चैवमवश्यकर्तव्यम् । अनन्तरं तु गीतनुसाहि-
वशा( )स तु बीदरस्ता(तु) त्वतग । (तालविभागस्य चेदमुदाहरणम् । अन्त्या च
कला विश्रान्तिनाहरणीयकला प्रकथव(त्)सङ्गभाव्यमानपरिपूरणेनापगणन कर्तव्य-
इत्यतीति तात्पर्यमत्र ॥१०७॥

एवमेककले निरुक्त्य द्विकले यतिर्विधि सोदाहरणमाह । अष्टादेव गणा इति ।

- १ NS सस्तुतनमितम् । KSS सस्तुतमीशम् ।
- २ KSS omits
- ३ NS नमितचरण ।
- ४ KSS हित हर श शरणमहमुपगत ।
- ५ KSS NS कथिता ।
- ६ KSS तथा ।
- ७ KSS वस्तुमज्ञिनि । NS बहुषजिता ।

यथा ।

मूलाधिपति भगनेत्रहर देवैर्बन्ध १ सुरमलमघनम् ।

दौत्र भयव गजवर्षपट २ शम्भु श्रयक्ष ज्वलननिमज्जटम् ।

३ भुजगपरिकर त्रिदशगणेश्वर ४ देत्यैर्नित्य परिपठितश्चरितम् ।

५ उमापति नमितमभिमतमुखव शरण सुरनुतमहम्मिह ६ समुपगत-

॥११०॥

कार्या. षोडश युगाहाये ताते तु प्रथमे गणा ।

चतुर्विंशतिरोजाहाये द्वितीये वस्तुसङ्गके ॥१११॥

चतुर्विंशतिर्यं च तृतीये वस्तुसङ्गके ।

ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्ये एवमक्षरसञ्चय ॥११२॥

यथा ।

अक्षर प्रवर मदनाङ्गहर भुवनेकनाथममयप्रबम् ।

त्रिपुरनाशकर देव तमह प्रणमत(रात)सुरपितृगण नतश्चरणम् ।

पूर्वताते चञ्चत्पुटे । अथत्रयोदशमेवा ते गणा इति बहुव्रीहिसंक्रमंशारया(व)
त्रयोदशानां गणानां च गणमत स तथा ॥१०८-११०॥

अथ चतुष्कलगणलक्षणमुदाहरणं चाह । कार्या षोडशेति । वस्तुसङ्गक
इत्यनेनेदमाह । एष तावत् सर्वत्र विभागकलाया गणो न्यायान्त(न्ता)यंन इति तद्
त्रयोदशत्वाद्वास्तुनश्च सन्निपातान्तरत्वात् । अथे भागेऽप्यधिको य सन्निपाताद् प्रण-
मत । तद्बलाक्वात्रैका गुण प्रविशति । तेन देत्यैरित्यन्तम् । चञ्चत्पुटाद्यमध्यमे
विभ्रष्टमित्यन्त(म्) । ज्येष्ठेति पृथिवीत्यन्तम् । स्वतन्त्रेष्वासारितेषु यथास्थित एव
क्रम ॥१११-११२॥

स्वतन्त्रपूर्वकं च पारतन्त्र्यमिति स्वातन्त्र्योरभिप्रायेणोत्थमप्युदाहरणम् ।
अक्षरमित्यविद्यमानम् । प्रवरमुत्कृष्टम् । तद् । पृथिवीमित्यादि द्योमाख्यामित्यन्ते
द्वन्द्वेऽपि ज्वलन इत्यादिवलुठ(म्) ब्रह्मगीतत्वात् । अन्ये त्वसमस्तमेव वदन्ति ।
यजमानो द्योमाख्य कार्या यत्येति । विद्या(नित्य) अन्नाभंभरनि

१ NS सुरवर...।

२ NS गजवर्षवृत् ।

३ KSS भुजङ्ग ।

४ NS गणवृत् KSS परिगण ।

५ KSS, NS अक्षरपति ।

६ KSS NS चरणमहमुपगत ।

७ KSS, NS सङ्गिते ।

१पृथिवी सतितं वृत्तनं(न) पद्मनं(ना) सूर्यश्चन्द्रौ यजमानो
 ज्योमाह्वय कार्यः ।
 मुनिभिर्पत्य प्रोक्तस्त्रैलोक्यगुहं तमचिन्त्यमजं (तमज) विद्या-
 नित्यं मंत्ररूपम् ।

कट्वाङ्गकपातधरं(कट्वाङ्गधरं)स्थिःपुत्पतिप्रत्ययनिमित्तम् ।
 चन्द्रार्धधरं तिलकार्धधरं मुण्डार्धधरं रशनार्धधरम् ।
 बहुनिबिकृतं विविधं विकटवैद्यं त्रि(विधं) विभुलं (खरपि)तं ।
 प्रमथं. परिवृतमहमोशं(तमोश) मुल्लव सततं प्रणतः ॥११३॥

घासारिताना सर्वेषां २त्रयो भेदाः प्रकीर्तिताः ।
 यथाक्षरं द्विसहस्रातं त्रिसहस्रातमयापि च ॥११४॥

३तासच्छेदाद् द्विगुणितेः ४समवर्णगुणैः कृ(णं)तम् ।
 अन्विक्ताक्षरपद यथाक्षरमिति स्मृतम् ॥११५॥

त्यादिना गौरीश्वररूपत्वमस्य । अत एवोक्तं सपत्नीको वृषस्वयं सह वैशगणाधिपं-
 रिति । पूर्वं चोक्तम् ।

वर्धमाने प्रपुषते तु हस्तुष्पति सानुग ।
 इति । अत एव गणानां स्तुतिर्बहुनिबिकृतेरिति । इयमेव चंया स्तुतिर्यत् परमेश्वर-
 प्रकरणम् (ए) स्तुत्यन्त(न्ते)गणन(गण)प्रकाशनं हि स्तुति । अत्र देवैः सन्तुङ्गमि-
 (सन्तुतवि)त्यादौ (म ना ३१ १०७) देवानामपि स्तुतिरेव कृत्या(ता)मन्तव्येति ।
 विष्णुतेरिति द्विमन्वरेरित्ययं ॥३१३॥

अस्यैव पदगत विशेषान्तप दक्तुमुपक्रमते । घासारितानामिति । न केवलं
 वर्धमानास्तर्माव इव त्रैविष्यं किन्तु स्वतन्त्रेऽपीत्युक्तं सर्वेषामिति । ११४॥

तासच्छेदादित्यादि । इह(श)निवृत्तिगावृत्तिरुच्यते सा च पदैकदेशस्य पदस्य
 उत्त्वमुदायस्य वा । सर्वथा यत्र सा नास्ति तद् (त्र)गीताक्षराणां नातिरूपमणवतंमान-
 न्वाद् यथाक्षरवृत्तः तदाऽनिवृत्तौ(साक्षर)पदमिति । अक्षर द्वे श्रीणि । एव यथा-
 ननिवृत्तागावृत्तिरुच्यते । अत एव स(म)वर्णगुणैः कृतम् । गणान्बन्तुर्मात्रास्ते

१. KSS, NS vary absolutely.

२. NS ये भेदा परिकीर्तिता ।

३. NS तासच्छेदो ।

४. KSS समवर्णं गुणैः कृतम् ।

द्विसङ्ख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यथायं(धं)योगतः ।
द्विसङ्ख्यातायं(धं)योगेन त्रिसङ्ख्यातेऽपि चेष्यते ॥१२२॥

१ न चित्रे द्वित्रिसङ्ख्यात कदाचिदपि योजयेत् ।
न च वृत्तौ त्रिसङ्ख्यात गीत वासारित बुध^२ ॥१२३॥

त्रिसङ्ख्यात वक्षिणे स्याद् द्विसङ्ख्यात च वातिके ।
चित्रे यथाक्षरं प्रोक्तमिति भागंविनिश्चयः ॥१२४॥

यथाक्षर तु सर्वेषु भागेषु परिकीर्तितम् । इति केचित् ।
वक्षिणेनेव गत्वादौ निवृत्तौ वृत्तिवद् व्रजेत् ॥१२५॥

एव यथाक्षरस्य परीक्षां कृत्वा द्विसङ्ख्यातत्रिसङ्ख्यानयोस्तामाह ।

द्विसङ्ख्याते निवृत्तिस्तु कार्या यथायंयोगतः ।
द्विसङ्ख्यातायंयोगेन त्रिसङ्ख्यातेऽपि चेष्यते ॥

इति । प्राचस्य यथाक्षरस्यायंयोगे द्विसङ्ख्याते निवृत्तिरावृत्तिः । तस्यायंयोगेन त्रिसङ्ख्यातेन(पि) । देव देवं सस्तुतमिति (न ना २१ १०५) यथाक्षरे चतस्र कला । द्विसङ्ख्याते देवमेका कला देव देवेरिति द्वितीया सप्तुते तृतीया सस्तुतमिति चतुर्थी । एव वावता चतस्र कलास्तत्रैतैर वर्धे(मान)योगः । यदा तु देव देवं सस्तुतनतमित-मित्पनेरेककलाप्राते यावता द्विसङ्ख्या द्वे कले नवा त्रिसङ्ख्यापान द्वे सङ्ख्याने त्रीणि च त्रयस्तथा ॥१२२॥

क्रियन्त्यक्षरानि तालकलापामित्यशाङ्कनयाह । न चित्रे द्वित्रिसङ्ख्यातमिति । चित्रमार्थं यथाक्षरमिति । वातिके तु यथाक्षर द्विसङ्ख्यातम्(ध) च । तत्र तु त्रिसङ्ख्यात न मा(मा)ति । वक्षिणे तु त्रयमपि तदा तद् त्रिसङ्ख्यात वक्षिणे स्यादिति ॥१२३-१२४॥

तत्र त्रिसङ्ख्यातस्य स्वरूपं स्फुटयति । वक्षिणेनेवेति । दक्षिणामार्गोचित देव इत्यस्य शब्दस्य वर्णप्रकर्षं कृत्वा वृत्तौ(ति) कर्तव्या । तस्यैव देव इति शब्दस्य ततोऽयं प्रकर्षं कुर्यात् । तदाह । वृत्तिवत् पुनरावृत्तौ च ॥१२५॥

१ KSS न च वृत्तौ त्रिसङ्ख्यात ।

२ KSS.; NS गीतेष्ववासारितेषु च ।

चित्रवच्च यथान्याय त्रिसहयाते विधिः स्मृत ।

अनेनैव विधानेन द्विसंख्यातमपीष्यते ॥१२६॥

वृत्ती वा दक्षिणे वापि प्रयोगस्य सर्वेषु तु ।

वस्त्वादी वस्तुमध्ये वा वस्त्वन्ते वा निवृत्तयः ॥१२७॥

प्रयोक्तव्या ^१बुध्नित्य विचार्यद्भिन्नसत्त्वम् ।

निवृत्तौ तु कला न्यूना यदा वस्तुवशाद् भवेत् ॥१२८॥

^२अकलापातनात्तस्या वर्णं कार्यो निवृत्तिमान् ।

वर्णलिङ्गारसोभाय विच्छेद करणस्य च ॥१२९॥

ततोऽप्यर्धप्रकयस्तदाह । चित्रवच्चेति । अनेनैव विधानेनेति । यथान्यायमिति । तेनैवात्रैक एवातिदेशः । वार्तिकैर्नैव गत्यादौ निवृत्तौ चित्रवद् भ(व)जेदिति वार्तिके । दक्षिणेनैव गन्धा(त्या)दौ निवृत्तौ वृत्तिवदिति दक्षिणे । केचिद् ध्रुवकमागपेक्षया चतुस्संख्यातमपीच्छन्ति । तत्तु मुनिना देहावृत्तमाध्वन्यस्यैव ब्राह्मण्येन प्रयोग्यत्वात् तेन देव इति देवैरिति देव देवैरिति देव देवं सस्तुतनमित्यमिति त्रिसहयातम् । देवमिति त देवैरिति सस्तुतेति द्विसहयातम् ॥१२६॥

अनु चित्रे तावता द्विसंख्यात नारित । यत्र स्व(त्वं)रित तत्र निवृत्ताश्वरूपम् । निवृत्तिश्च तस्मिन् स्थाने कार्येति निरूपयति । वृत्ती वा दक्षिणे चेति । प्रयोगस्य गीतकासारितादेयंद्वस्तु तस्यादौ मध्येऽप्यन्ते वा निवृत्तयः कर्तव्या ॥१२७॥

अङ्गानां विवधादीनां बलाग्रतः विचार्यम् । विदारीवशाद्धि निवृत्तयो भवन्तीति यत्र शिबिधो विरोधश्च उपदिष्टस्तत्र मामुद्गसिद्धार्थं आदावन्ते चावश्यं निवृत्तिः । तत्र निवृत्ताश्वर (तद्रूप निवृत्तिश्च कस्मिंस्थाने कार्येति निरूपयति । (वृ) उपवर्तने मध्यनिवृत्तिरिति । अथात्रोपदेशात्तरमाह । निवृत्तौ तु कला न्यूनेति । निवृत्ताविनिवृत्तौ च अतुषं । अस्य प्रयोगस्यालङ्कारादेर्वा सामर्थ्याद् यदा चतुर्भावा भवन्ति तदा न्यूनभाग एव कालप्रकर्षवर्णस्वरो निवृत्तिमानावर्तमानं कयो(यो)ऽवतीक्ष(शिष्ट)-कलाया पूर्णतां वर्णान्यवस्या (का)र्था (म)दि का(त)स्य निवृत्तिस्तत्रैव । न्यूनी(ना)-व्यङ्गेऽवस्थानात्मानि वृत्तिनिर्वा(मा)निवृत्तिः । तामेव न्यूनां कलामाश्रित्य यद्

१ K3S, NS प्रयोगज्ञं ।

२ NS भकाल...।

१[पपा ।

ऋष्टु जगति यदलितकविगितिगितिजसकुचजसतिति(भलतिति)
चा ।

उपोह्यन्ते स्वरा येन तेन गीत प्रवर्तते ।

तस्मादुपोहन श्रेय शुष्काक्षरसमन्वितम् ॥१३८॥

२अथधोपोह्यते यस्मात् प्रयोग सूचनादिभिः ।

तस्मादुपोहन ह्येतद्गानभाण्डसमाश्रयम् ॥२३६॥

शम्पातालो द्विरभ्यस्तौ सन्निपातोऽन्त्य एव च ।

उपोहने विशालग्यास्तालोऽय परिकीर्तित ॥१४०॥

नद(तत्र) किमर्थमुपोहन कस्मान्नी वचनमुच्यत इत्याशङ्क्याह । उपोह्यन्ते स्वरा येनेति । मात्राशीलाया येन वा का(क)रणमात्रेण स्वरा उपोह्यन्ते भाविनीत्यु-
पारम्भेण ऊहविषया क्रियते ऊह्यन्ते च धार्यन्ते उत तदुपोहनमुपवहनइ(मि)त्यापि
इत्यते । व्यवहारा येऽत्र च । दारव्या वीलाया गीत प्रवर्तते । तस्माद् व्यक्तवाक्य
करणानुकाररूपे गीतप्रतिपत्ति ।

ननु व्यक्तार्थरुद्धादिपदद्वारेणैवेत्येव मात्रादाकृषीणागत यद्वावकरणमात्र तद्वेवो
पोहनम् । तच्च हरेति ट्(ठ)काराद्ययतमाऽव्यक्तार्थवर्णयोञ्जनाय प्रक्रम्ये(मे) प्राप्ते
ऽम्बुदयसिद्धौ न यतते । ऋष्टु(ष्टु)मादिभिर्योज्यते । न तु ताद्येव । तदाह । शुष्काक्षर-
समन्वितम् ॥१३८॥

एव मात्रादाकृषीणाभिप्रायेण सप्रयोजन निवचनमुक्त्वा ग्रन्थ(ष्य)मान नृत्प-
माश्रित्याह । अर्थ(य)धोपोह्यते यस्मात् प्रयोग सूचनामिति(दिभिः) । सायदेवविषयो
ऽयम् । प्रयोगमाश्रित्यैवेत्यादिसूचनाभिन्नेन शुष्काक्षरगाने भाण्डसहिते यदुक्त

येऽपि चान्तरमार्गा स्मृतन्त्रोयावकर्णं स्मृता ।

तेषु सूचा(ची) प्रयोक्तव्या भाण्डेन सह ताण्डलम्(वे) ॥

(भ ना ४ ३१८)

इति । तेनोपोह्यते प्रयोगसूचनाभिन्नेद्वारेण सूचि(ष्य)ते यत्र तदुपोहनम् ॥१३६॥

अथवा विधिमाह । शम्प(म्या)तालाविति । द्विरित्युचतेऽभ्यस्तौति(त्रि)
कमुक्तेऽपि प्रत्येक स्यादिति । ससता इति स्यात् तदर्थमाह । अभ्यस्तौ समुदितौ ।

१ KSS, NS, omit

२ KSS, NS vary absolutely

द्विकलः सङ्गतायाश्च तालश्चाचपुटो भवेत्^१ ।

^२त्रिकलो युक्ततालादिः सुनन्दायास्तथैव च ॥१४१॥

चञ्चत्पुटश्च द्विकल ^३सुमुहया^३ स्यादुपोहने ।

उपोहने द्विरभ्यस्तंस्तत कार्या तु कण्डिका ॥१४२॥

एतान्युपोहतानोह चत्वारि गदितानि तु ।

भानुपूर्व्यात्(र्ध्या) प्रयोग तु कण्डिकाना निबोधत ॥१४३॥

^४शम्या तालो(ल) पुन शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।

त्रिकलः सन्निपातश्च विशालाया प्रकीर्तित ॥१४४॥

द्वित्रिकाल उदङ्गतालादिर्युक्त(वतश)चञ्चत्पुट । तथैव चेति । न विशालाया शम्या-
दिचञ्चत्पुटगतगुरुलघ्वादिभिर्भाग । अत्र तु तदगतो गुरुलघुप्लुतविभागो न स्वरगुण-
प्रस्तार कलासप्तकमिति यावत् तदय प्रस्तार । शतशताशनिशिताश निशनिताश-
प्रश । अय विप्रयोगमाह । न द्विरभ्यस्त इति सूच(यन्) नृत्यप्रयोगभेदद्वारा वृत्ति( ) ।
अतालसतालभेदादित्यग्ये । कथ स्रञ्जो(कण्डिका) कार्येत्याह । भानुपूर्व्येति । न
त्वासारितसम्पाद इव व्युत्क्रमेणेति ॥१४०-१४३॥

तत्र गुरुकण्डिकारूपत्वे योग्यतापर वर्धमानशब्दवाच्ये तालविधिमाह—

शम्या तालो पुनः शम्या ततस्तालो यथाक्रमम् ।

त्रिकल. सन्निपातश्च ।

इति इसनितानि इसताप्रति इस इति तापनकलाया प्रस्तारः । यथाह ।

मध्यमासारितान्यस्य वस्तुनो यदुदाहृत. ।

इति । अक्षरायंस्तु इह कलादिकद्विकलयुग्मता दृश्यते । तत्र सिल इति प्रस्तारे प्राप्ते
भाह । प्रकीर्तित(.) । प्रस्तारस्य प्रवेशश्च कीर्ति(त) । प्राधान्यमार्गादित्वा प्रतीति ।
तत्राष्टासु कलासु नृत्तापवादो शम्यतालो किमविच्छेदेनेत्याह । पुनरिति । विच्छेद-

१ NS चञ्चत्पुट स्मृत ।

२ KSS तस्यैव सन्निपातोऽन्त्ये ।

३ KSS सुमुहया ।

४. अत्र श्लोकत्रयस्थाने का० पुस्तके श्लोकचतुष्टयात्मको भिन्न पाठ ।

चञ्चत्पुटस्य(श्च) द्विकलं सङ्गताया अपि स्मृत ।
चतुष्कल्प (स.) सुनन्दाया स एव गदितो बुधं ॥१४६॥

सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोवतुमि ।
कार्यंश्चतुष्कलो युग्म. सुमुख्याश्च यथाक्रमम् ॥१४५॥

वर्धमानस्य तालोऽय १कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।
मया प्रोक्तः २पुनश्चैव सहतानां निबोधत ॥१४७॥

पुनरर्पस्य दर्शनम् । ततेह(त इह) कण्ठोक्तशम्पातालाभतरदाधितेन विच्छेदो लक्ष्यते ।
तेन विच्छिन्नी तावित्यर्थं । ते सनिता पुनरस्ति काकाक्षिवत्तेन प्रनिशम् । एवमर्थं
केचिदक्षरोरुद्ध कर्तुमशक्ता प्रकरणादिवलादमुमेवार्यमाह ॥१४४॥

चञ्चत्पुटश्च द्विकल सङ्गत(ताया) इति । चतुष्कलं सुनन्दी(न्दा)य (याः)
स एवेति । चञ्चत्पुट एवेत्यर्थं । भानिविश भानिवित भासविश भानिविश सन्त
चतुष्कलत्वात्मकसा(स)मृद्धियोग । टुनदि समृद्धाविति (या या ५७) हि स्मृत ।
इयमेव द्विगणिकमुख्यारोपमत एव द्वौ सन्निपातो भवत ॥१४५॥

षोडशकले तावद् द्वे मात्रे सम्पद्येते । तदाह—

सन्निपातद्वयोपेतो द्विमात्रस्तु प्रयोवतुमि ।
कार्यंश्चतुष्कलो युग्मः समुह्य(सुमुख्या)श्च ।

इति । किमिति द्वि( ) सुनन्दा इति । सुमुखीति सन्देहप्रयोगस्य प्रागुपक्रान्तखण्डिका-
त्मन उपोहनस्य च भेदादपसायंते तदा प्रयोवतुमिरिति ॥१४६॥

एतदुपसहरति । यथाक्रम

वर्धमानस्य तालोऽय कण्डिकानां पृथक् पृथक् ।
मया प्रोक्तः ।

१- KSS कणिकाया ।

२- NS. मुनेश्चैव ।

पूर्वं विशाला कर्तव्या सङ्गता तदनन्तरम् ।

सङ्गताया ग्रहं कृत्वा विशाला पुनरिष्यते ॥१८८॥

२ [कनिष्ठासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।

स एव सर्वः (सर्वं एव) कर्तव्यं प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥१४६॥

इति । वर्धमानस्य वृद्धियोगस्य पञ्चपट्टिकनस्य या कण्डिका भागास्तेषां पृथक् पृथगेवाय तालविधिवत्तो न चैक(त्र) स कदाचिदेता प्रयोगार्हा इति । यथाक्रममिति क्रमेण चतुष्टयप्रयोग इत्यथ । तत्र पञ्चपट्टिकलत्वाज्येष्ठासारितवदवभाति । अत्र तदनु प्रविष्टानि चासारितान्तराणि तन्नात्तरीयकानि च भवन्ति । एवमासारित-चतुष्टयोचितकनासख्ये चोभये चाहत्तचतुष्टके प्रयुज्यमाने स्फुट एव तन्निरास । एव कण्डिकारूप वर्धमानमासारितामासवर्धमान चोक्तम् । अथ वर्धमानासारितस्य स्वरूपं वक्तुमुपक्रमते । पुनश्चैव सहस्रानामिति । सहस्रविषय पूर्वविधिवत्तः । प्रथमा कण्डिका कृत्वा (भ ना. ३१ ८१) । द्वितीया कण्डिका कृत्वेत्यादिना (भ ना. ३२ ८२) । अघुनाऽपि तद्विषयोऽपीति पुनर्ग्रहणम् । न च पौनरुक्त्यमात्र-माद्यङ्कयम् । अनवगनपूर्वं इहात्रार्थो यथोच्यते तदाह । निबोधतेति ॥१४७॥

संहतत्वे चान्योन्यापेक्षवृत्तित्वे वशापरिवर्तयोगे इहोच्यत इत्याशयेनाह । पूर्वं विशाला कर्तव्येति । तस्या च पञ्चकलोपोहनयोग(गो)वतनिष्ठासारितधीस्तावयुष्टु- (दङ्कु)रीभवति । तदनन्तरं न केवलेऽपि प्रयोगकलाया कलाद्वय विष्टोक्तनून(तनु)-मय कनिष्ठासारितप्रयोग इति धीर्भवति । इदंरूपप्रत्ययप्रभावानुवृत्तिनि हि इदं उत्तरवर्त्यये प्रसारितधीनाशकबाधाविशेषो दृश्यते । इह पुन सर्वतो तद्रूपपरिगत-स्तद्विशेषो दृश्यते ब्रुवो । अत एव वक्ष्यते । बाल नवकल ज्ञेयमिति (भ ना ३१. १५५) । एवं षट् परिवर्तितस्ततोऽपि सङ्गता । तत्र(न)स्तरं किमित्याह । सङ्गताया ग्रहं कृत्वेति । घादौ गृह्यमाणत्वाद्ग्रहः उपोहनम् । तेन षट्कलमुपोहनं कृत्वा तदनन्तरं सङ्गता प्रयोज्या । तत्समनन्तरमेव च विशालेति । नयान्तरमेतद् क्रियाया(सा)वैकाल्यध्याने प्रतीयते । न तु समनन्तरं(र)मिति तदनन्तरं(र)मित्युक्तम् ॥१४८॥

ननुक्त एवायं परिवर्तविधिरित्याशङ्कयाह ।

कनिष्ठासारिते ताले(लो) यो मया परिकीर्तित ।

स सर्वं एव कर्तव्यः प्रथमे कण्डिकाद्वये ॥

१ KSS सकला यदि ।

२. कट० पुस्तके बलोकचतुष्कस्थाने सर्वं पञ्चपट्टकम् ।

सुनन्दा सङ्गता चैव विशाला च यथोदिता ।

सुनन्दाया प्रह कृत्वा ततश्चैव प्रयोजयेत् ॥१५०॥

मध्यमासारिते तालो यो मया परिकीर्तितः ।

१सोऽस्य त्रयस्य कर्तव्य. सुनन्दाद्यस्य योऽवृत्ति ॥१५१॥

२मुमुखी च सुनन्दा च सङ्गता प्रथमा तथा ।

सुमुख्यास्तु प्रह कृत्वा यथोक्त सम्प्रयोजयेत् ॥१५२॥

इति । कनिष्ठासारिततान कण्ठिकाद्वयतालविषयस्तदवबन्धस्तद्रूपत्वं प्राप्त कर्तव्यः । तेन सङ्गताविशालातानकृत्येऽन्यथा(नेन) चाय(चेद) लयान्तरम् । अत एव बर्धमान-
रूपाङ्कुरितत्वाद्बर्धमानासावितिमिदमुच्यते । कण्ठिकाद्वयशब्देन तज्ज्ञातस्तान ।
अन्ये(ने)न प्रथमे कण्ठिकाद्वये यो मया ताल उक्त स सर्व(-) कनिष्ठासारिते कार्यं
इति योजयति ॥१४६॥

एव त्रयः परिवर्त्ता उक्तास्ततोऽपि

सुनन्दा सङ्गता चैव विशाला च यथोदिता ।

इति षोडशाष्टौ नवेति यावत् । क्रममात्रनेतदुक्तमित्यत्र प्रयोगमाह । सुनन्दाया प्रह-
मिति । सप्तकलमुपोहन कृत्वैव तूक्तक्रम यत्र का(कु)र्पादिति ॥१५०॥

अत्र..... तालविधिमाह । मध्यमासारित इति । मध्यमासारिते
यस्ताल सोऽस्य सुनन्दाद्यत्रयस्य सम्बन्धिनस्तदधितिष्ठतरतदाक्रान्तस्तान कार्यं
इति । शम्पादिरत्र स्थानीय सम्पद्यते । यदि वा ताल इति तन्व्यानभूतकला-
स्वस्वाधारो भवति । यदि वा ऽस्य(य)त्र यत्र ताल उक्तस्तेषु मध्यम कार्यं इति
॥१५१॥

एव षट् परिवर्त्तास्तितस्तु मुमुखी चेत्यादि । प्रथमेति । विशालाक्रममुक्त्वा
प्रयोगमाह । सुमुख्यास्तिवति । प्रह उपोहनमष्टकल कृत्वा चनस्र प्रयोज्यन्ते ।
अपेक्षासारित निष्पाद्यते । उचितोपवहनसिद्धय एव चेत्य इम उक्तोऽप्युपोहने तु कर्तव्ये

१. KSS सोऽन्यत्र यस्य कर्तव्य सुनन्दा न्यस्य योक्तृभि NS. शम्पात्रय-
स्य . ।

२ KSS. varies

१ उघेष्ठासारितके तालो निःशब्द. शब्दवास्तथा ।
स सर्व एव कर्तव्यो बुधैश्चनसृणामपि ॥१५३॥

२ संयोगे कण्डिकाना तु तालोऽप्य परिकीर्तितः ।
एवमासा समाधोगाद् वर्धमानकमिष्यते ॥१५४॥

बालं नवकलं ज्ञेयं दशसप्ततयान्तरम् ।

५ मध्यमं तु त्रयस्त्रिंशत् पञ्चपष्टिस्तयोत्तरम् ॥१५५॥

सुमुखा आदिभावो यस्मादेव येन षष्ट्यष्टसंख्यापूरणं त्वन्यथापि सम्भवत्येव । एवं पूर्वत्रापि मन्तव्यम् ॥१५२॥

अत्र तालमाह । उघेष्ठासारितके इति । उघेष्ठातालस्य (अ) तिसृणा सम्बन्धो-
त्ययत्न कायो(यं) । यद्वा घनसृणां तस्माल ज्ञेयं स उघेष्ठासारितके कार्यं इति
प्रागु(ख)योजना ॥१५३॥

अत एवाह । संयोगे कण्डिकाना तु तालोऽप्यमिति । तुरवधारणे । आसा-
रितात्मनि संयोगे योजनाविशेषाधीने प्रयोगे कण्डिकानामेव सम्बन्धी ताम उक्त इति
दश परिवर्ता । आद्ये कनिष्ठमत एव रूपा-न्तरेणासारितात्मना परिवृत्तिसहिष्णु-
(ब)त् प्रथमे परिवृत्तिव्यवहार । न तु केवमयावृत्तिबलोचितभ्यपदेशद्वितीयादिपरि-
वृत्तिसाहचर्यमात्रादेवैकत्वाभ्यावृत्तिकृतसकृन्नन्दव्यवहारवद् द्वयोलंयान्तरम् । त्रिषु
मध्यय चतुर्षु उघेष्ठासमिति विभाग । ततोऽपि समुदिता वर्धमानोत्पत्तिरित्याह । एव-
मासासमिति । एवमिति दशसु । आसासमिति कण्डिकानाम् । प्रधानमत्र तत्तानयोगः ।
सर्वत आसमन्ताद् योगनया दशरूपिपरिवर्तंरूपाया वर्धमान चतुर्विंशत्युत्तरकसाद्यता-
त्मकमित्यर्थः ॥१५४॥

दशसु परिवर्तैवासारितविभाग स्फुटमिति । बालं नवकलमिति । नवकले
प्रयोगे सम्पिण्डिततद्रूपप्रतिपत्तिरूपोपोहनपोगाद्भूताद् भविष्यतश्च प्रयोगौचित्यादित्ये-
तदाह ज्ञेयमित्यनेन । तदनन्तरप्रयोगोपकारादेव सप्तदशकलयान्तरं कञ्चक
(कण्डिका)रूप ज्ञेयमित्यत्रापि प्रयोज्यम् । अन्यथा पूर्वनिपेक्षया कनिष्ठमेव स्यात् ।

१. KSS उघेष्ठास्य सारिते ।

२. KSS संयोगे कण्डिकालोप...परिकीर्तित. । इतोऽप्ये श्लोकसप्तकमधिकम् ।

३. NS दशशब्दलयान्तरम् ।

४. NS. पञ्चपष्टिकल उघेष्ठा त्रयस्त्रिंशत् मध्यमम् ।

कलाना वृद्धिमासाद्य त्वक्षरगणा च वर्धनात् ।
लयस्य वर्धनाच्चापि वर्धमानकमुच्यते ॥१५६॥

आसारितेषु गीतेषु वर्धमानेषु चैव हि ।
द्विगुणस्तालयोगेन कार्यो ह्य(यंस्त्व)क्षरजो विधि ॥१५७॥

१समाप्तावन्तरचित सन्निपातो यदा भवेत् ।
अन्त्या कला द्विमात्रा तु तदा ज्ञेया प्रयोक्तृभि ॥१५८॥

मध्यम तु त्रयास्त्रिंशत् । परिवर्तत्रयेत्यर्थः । तुविशेष द्योतयति । पूर्ववदपेक्षाऽस्तीति ।
पञ्चदशस्तयोत्तरमुः ज्येष्ठ परिवर्तत्रतुष्येत्यर्थः । त्रयेत्यपेक्षाविरहोऽत्र मध्यमा-
देव ॥१५५॥

ननु कण्ठिकाचतुष्कमात्रमेव वर्धमानमस्तु । किमनेन परिवर्तकमेत्येत्या-
शङ्क्याह । कलाना वृद्धिमासाद्य त्विति । तालस्वरूपविशेषो वर्धमान तालस्य च
कलात्मकमिति तद्वृद्धयै मुख्य वर्धमानत्वम् । तद्रूपान्तरमाह सहिष्णुत्वमात्रादेव ।
सा चैत्थ प्रदर्शितेन यथा भवति । अतविशत्युत्तरक्षतरूपतापत्ते । तद्वृद्धेरेव च
प्राधान्यम् । क्रियादर्शितसामायेति तदायत्ता चाक्षरगणा पदवाक्योभयात्मना वृद्धि ।
तद्वृद्धो यस्य वृद्धिरिति तद्वृद्धिरिति ॥१५६॥

नन्वासारितेषु पदविधिरुक्त । अत्वारस्तु गुणा इति (भ ना ३१ १०६) ।
अत आसारितवर्धमानद्वि(वि)भागे कण्ठिका न लभ्यता नाम । पदविधिकण्ठिका-
प्राधान्ये तु कथमसावित्याशङ्क्य पदविधेर्व्यापक लक्षणमाह । आसारितेत्विति ।
सर्वत्र बहुवचनम् । अतवकथमाश्रयेदात् तालयोगेन द्विगुणक्षरविहितेन । ताल-
मात्राया पदमात्रे द्वे । तालमात्राद्वयोनं(न)रूपोच(पश्च)तुर्मात्रो गण । अक्षरग्रहण
समर्थात्पदसर्वसग्रहार्थम् ॥१५७॥

अत्रापवादमाह । समाप्ता(प्ता)वन्तरचित इति । तालकलाया अतुर्मात्रो
गणस्तावदिति सर्वस्योत्सर्व(गं)स्तस्याह(य)विशेषोऽपवाद । अन्त्या(न्त्या) असम-
स्तस्य गीतकासारितवर्धमानपालिकाकण्ठिकादेर्गोचरस्य यः परिसमाहितस्तत्काले कला
सा द्विमात्रे(त्रा)त्विति द्विमात्रेवेति चेत्येवमादिरूपपदगते(ति)र्षस्या सा तावन्ती
ज्ञेया । तुश्चार्थः । योऽस्तावन्तरचित इत्यन्ते मध्ये चित ...दित सन्निपातः ।

एवमेतन्मया प्रोक्तं वर्धमानस्य लक्षणम्^१ ।

असासारितानां वक्ष्यामि विस्तर^२ लघुलक्षणम्^३ ॥१५६॥

तद्यथा । आसारिते प्रथमार्धपञ्चपाणावाद्यस्य यदा समाप्ता भवेत् मुख्याङ्गविभाग-
परिकल्पने तदा चासा सन्निपातकलान्तरसमाप्तततावितिमात्र इव भवति ।
अपरया विभक्ताङ्गस्य विभक्ताङ्गविशेषो दुष्पसज एव स्मात् । मुनिना तूदाहरण
देव देवैरित्यादि (म ना ३१ १०७) यदुक्तं तदविभक्ताङ्गमाङ्गमाद्यम् । अन्त्य-
(न्या)कला द्विमात्रेति मन्तव्य इत्येत्थुपाध्याया । टीकाकृतस्तु सन्निपातव्युत्पत्त्या
शम्पादिव्याख्ययाऽवान्तरतालसमाप्तौ नाय विशेषविधिरिति प्रतिपन्ना । तथापन्त्या-
(न्या) कला द्विमात्रेतीयता सिद्धे गिष्टलोकभागी व्ययं एवेत्यलमनेन । प्रयोगवृ-
त्तिरिति । प्रयोगविधान्त्याऽऽयासविद्वितीभावे सति शेषप्रयोगतीकर्यमिति भाव
॥१५८॥

एवमेतदिति । अर्धकत्रिंशोऽध्यायः । एवमिति पूर्वोक्तेन प्रकरणेन वर्धमानस्य
लक्षणं विच्छिद्यन्तरेणेति भावत् । अर्धकत्रिंशोऽध्यायः । एवमेतदिति । अर्धकत्रिंशोऽध्यायः ।
सकलमार्गभूतस्य स्वरूपे तालतत्त्वमार्गान्तरस्वरूपं च मुञ्जातं भवति । किन्तु तथा
ऽऽसारितरूपेण साकं वर्धमानस्य कायारणभावाधाराद्येताभिजातेषु वर्धमानस्य
ध्रुवकमार्गसमाधारात् । उक्तं हि प्राक् ।

वृत्तिदक्षिणत्रिंशेषु मार्गेषु विनिर्धोजितम् ।

(म ना ३१ ७५)

अत आद्येऽर्धभावाद् वर्धमानलक्षणमुपसंहृत्य ध्रुवकासारितलक्षणमासूत्रयति । आसा
रितानामिति । वस्त्वादयो वृत्तौ भावप्रधाना । आसारितानां ध्रुवकलापरत्तानां
जापकं ध्रुवकमार्गस्य लक्षणं वक्ष्यामीति । नित्यसापेक्षत्वादसमाप्तं । तच्च लक्षणं
विस्तरं कृत्वा वक्ष्यामि । प्रतिपद शम्पादिपाते निष्क्रामावापादिनाङ्गुलिविभागस्तु
विस्तीर्णता । अत्रैव सकलं निरूपितम् । ... त्याशयेनासारितानां च
वर्धमानवर्धमानानां सापेक्षत्वाद्ये । (म ना ४१ ४) प्रवक्षितं प्रयोगविधिरित्य-
तिदेशेन—

एव प्रयोग कृतस्यो(एवमेवविधिः कार्यो) गीतेऽसासारितेषु च
(तेष्वपि) (म ना ४ ३६२)

इति । तेनाऽयं ध्रुवासारितविधिः स्वतः प्रोऽभ्युपदेश्य एव । सकलमार्गमूलभूतरवा-
(स्य) चास्याभिधानार्हता ॥१५६॥

१ KSS, NS वर्धमानकलक्षणम् ।

२ NS विस्तर ।

३ KSS omits 29 verses

अन्यूनाया कलायां तु ध्रुव प्रज्ञो निवेशयेत्^१ ।

^२अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पाताश्च योजयेत् ॥१६०॥

प्लुते सध्वक्षरे चं व ध्रुवे साम्य न विद्यते ।

न विद्यते त्रिभि पातं समत्वमुपनोपते^३ ॥१६१॥

तालंश्च सन्निपातंश्च शम्याभिश्च ध्रुवेण च ।

कनिष्ठासारित कार्यं मध्यम ज्येष्ठमेव च ॥१६२॥

द्विगुणोत्तरया वृद्धया ह्यस्यैव तु मध्यम विधातव्यम् ।

प्रस्तारेण कलानां शम्यातालान्तरोपेतम् ॥१६३॥

तत एव न्यूनाधिकतालकलाप्रयोगोऽत्र कलासाम्यलाभे तदर्थादिभेदलाभात् तदाह । अन्यूनायां कलाया तु ध्रुवमिति । तुरेवार्ये । ध्रुवमार्गेऽन्यूनायामेव कलायां कुर्यात् । एव हि कलामाने लब्धे तद्द्वैगुण्यादिना चित्रादिमागविभेदो ज्ञातु शक्यस्तदाह । प्राज्ञ इति ।

ननु यद्येकरसगुरुप्रस्ताररूपता तर्हि चञ्चत्पुटादिरूपत्वम् । यदासारितप्राणि- (ए)त्वेनोक्त तद्वत् मुजानमित्याद्यङ्कयाह । अथ तालाक्षरवशाच्छेषान् पातानिति । यद्यपि पर प्लुतादिविभागोऽत्र नास्ति तु चञ्चत्पुट इत्यादि तालाक्षरकृतस्तथापि तदाया(य)ता येऽत्र पाता शम्यादय शिष्यन्ते ताने(त ए)व योज्यन्ते न च चञ्च-त्पुटाविक्षिप्त (प्ता) । अथेति यद्यपीत्यर्थे । चोऽवधारणे ॥१६०॥

एतेष्वपि शेष स्फुटयति । प्लुते इत्यादि । ध्रुव इति गुरु । तेन प्लुते सध्वक्षरे गुराणि च प्रयुज्यमाने साम्य न विज्ञायते । ते शम्यादिभिस्त्वेभि पातरूपलक्षित समत्वमुपनोपते बुद्धौ निवेशयते । अनेन ध्रुवकमार्गैरेदि भाव ॥१६१॥

एव हि सत्येवभूतोऽयमासारितप्रयोगो भवतीत्याह । तालंश्चेत्यादिध्रुवेण चेत्यन्तेन । एकरसगुर्वात्मना ये शम्यानालसन्निपाताश्चकारव्यावृत्तिस्तत्र कण्ठको-पोहनगमितो ध्रुवश्चर्त कनिष्ठमध्यज्येष्ठादि कतव्यम् । एवशब्दो ध्रुवेणेत्यन्तो(तो)-ऽनन्तर इष्टव्य । प्रकारोऽस्य वृत्ति द्योतयति । विशेषाश्चकारा समुच्चये ॥१६२॥

ननु कनिष्ठे तु योगक्षेमता कथमितरयोरित्याद्यङ्कयाह । द्विगुणोत्तरयेति । द्विगुणोऽप्यन्तादेव द्विगुणत्व गुण पु(पू)ज्य शब्दन्तानामिति । मित्त्वं मुनीना मतम् ।

१ NS निवेशयेत् ।

२ NS अथ तालाक्षरवशास्त्वेया ये ताश्च योजयेत् ।

३ NS उपदिश्यते ।

पूर्वं शम्भा कार्या द्विगुणस्ताल कलाद्वये शम्भा ।
 पुनरेककलस्तालस्त्रिकल स्यात् सन्निपातश्च ॥१६४॥
 त्रिकलोऽग्यस्मिस्तालः शर्म्यककला कलाद्वये तालः ।
 द्विकला च पुनः शम्भा तालः कलिकश्च कर्तव्य ॥१६५॥
 त्रिकलश्च सन्निपातो मूयो विधिरेव एव कर्तव्य ।
 द्वादश कलास्तृतीये तस्यान्ते सन्निपातश्च ॥१६६॥
 प्रथमस्त्वष्टकलः स्याद् द्वादशकलिका(की) तथा परे(रो)ज्ञेये(यो) ।
 मन्त(स्त्य)श्च सन्निपातो मध्यस्यासारितः प्रो(तस्यो)क्त ॥१६७॥
 ये पूर्वमङ्गुलिकृताः प्रवेशनिष्कामसज्ञया गदिताः ।
 ते सर्वे कर्तव्या मध्ये त्वासारिते तज्जं ॥१६८॥

शाम्यां गुण्यन्ते नीतरा प्लवमाना वृद्धिमनुषावन्ति । या वृद्धिस्तयोपलक्षितः । यस्मान्
 मध्यमं विधेयं तस्माच्छाम्यादयो ह्युक्ताः ।

नन्वेवमेकशाम्यास्याने द्वे शम्भ्ये स्यातामित्याशङ्कयाह । प्रस्तारेणेति । कलानां
 नि शब्दरूपाणां य प्रस्तारो विकल्पविधौ प्रवेशनिष्कामात्मा तेनोपेत शम्भाताल-
 योरन्तरे मध्ये ॥१६३॥

ततश्चायं प्रस्तारो भवतीत्याह । पूर्वं शम्भा कार्येत्यादि । द्विगुणस्ताल
 इति । द्विकले यस्याधिष्ठेये । तत्र द्वितीयस्या कलाया न स्वयं तालस्तिष्ठति । पूर्वस्यां
 निष्काम निवेशयति स्वरतालनाभितिष्ठत इति वामहस्तेन भवति । एव त्रिकल पट-
 कल इत्यादयोऽपि मन्तव्या ॥१६४-१६५॥

एव ज्येष्ठेऽग्यस्मिन्नेत्यनेन सन्निपातस्य चञ्चत्पुटशेषता द्रुतेण विभक्ता-
 ङ्गत्वेन सन्निपातान्तवस्तुत्रयोपेतत्वमस्याह । त्रिकलश्च सन्निपात इति । एते द्वितीय-
 वस्तुपञ्चपाणिना । मूयो विधिरेव एवेति । तृतीय तु । तदेव स्पष्टयति । द्वादश
 कलास्तृतीय इति ॥१-६-१६७॥

ननु प्रथमपञ्चपाणोराद्या सन्निपातकला प्रथमवस्तुनापहृता पञ्चपाणिना च
 द्वितीयस्येति कथं द्वादश कला भवन्तीत्याशङ्कयाह । ये पूर्वमङ्गुलिकृते(ता इ)त्यादिना

अथ ज्येष्ठे तु कर्तव्यं शम्पातालकलान्वितम् ।
शरीरं हि बुध्नित्यं पञ्चषष्टिकलान्वितम् ॥१६६॥

तस्यावापोऽथ निष्क्रामो विक्षेपोऽथ प्रवेशनम् ।
प्रङ्गुलीना तु कर्तव्यं कलामानं चतुष्कलम् ॥१७०॥

पूर्वं शम्पा कार्या चतुष्कलोऽन्त्यो भवेत्तस्तालः ।
शम्पा चतुष्कला स्यात्तालो द्विकलस्तथा चैव ॥१७१॥

कार्यस्य(श्च) सन्निपातोऽपि षट्कल षट्कलश्च ताल स्यात् ।
द्विकला च पुनः शम्पा चतुष्कलः स्यात् पुनस्तालः ॥१७१॥

प्रवेशो निष्क्रामो(म) इत्यन्तेन क्रमेण ये गदितास्ते पूर्वं कृत्वा क्रमेण कनीयस्या
द्वङ्गुलीभिः कृताः सम्पादिता कर्तव्याः । तेनाविभक्ताङ्गे पञ्चषष्टिकले पाद-
भागे प्रथमे कनीयसीति यावत् । अन्त्ये तर्जनीं प्रति पञ्चपाणीं भाद्ये कनीयसी स-
(प्र)ति चतुर्थे तर्जनी(नि)कादि(दो)नि । पञ्चमे कनीयसी शता । शष्ठे तर्जनीं प्रतीति ।
एव द्वितीये मुक्तमु(क)सन्निपात । विभक्ताङ्गे तु भाद्या शम्पा मुक्तिकास्थानीया ।
ततो नितानिशता प्रनिशता प्रनिश इति पादभागः । चतुष्के कनीयस्यादयस्तर्ज-
न्यन्ता निप्रनाशनितानिप्रतिशिस पादभागषट्कं पञ्चपाणीं कनीयस्याश्चतस्रं पुनः
कनीयसी तर्जनी चेति ॥१६८॥

एव ज्येष्ठे । एव द्विधा चाङ्गुलिविभागो मन्तव्यः । तदाह । अथ ज्येष्ठे
कर्तव्यमिति । प्रतीति । एव द्वितीये मुक्तस्तत्सन्निपात । विभक्ताङ्गे ज्येष्ठेऽप्येकमेव
द्वैविध्यं कर्तव्यमिति यावत् ॥१६६-१७०॥

तत्र विभक्ताङ्गं तावत् प्रस्तारद्वारेण स्वकण्ठोक्तेन दर्शयति । पूर्वं शम्पा
कार्येति । कृतविभक्ताङ्गे शम्पाया मुक्तप्राये(या इ)ति । प्रथमवस्तुमष्टकले पञ्च-
पाण्येराद्य सन्निपातं प्रविशति । तत्र पञ्चपाणीं द्वितीयस्याद्य सन्निपातोऽत्यन्तं
भजते । द्वितीये तु मुक्त इति शम्पाद्वयेन..... न्त्या बोध्यते । तेनायं प्रस्तारः ।
स भ्रान्निविता भ्रान्निवत्स भ्राताविष भ्रान्निवत्स भ्रान्निविप्र भ्राताविश भ्रान्निविता
भ्रान्निविश भ्राताविप्र भ्रान्निविशम तदाह । पूर्वं शम्पेत्यादिना कार्यश्च सन्निपातोऽपि
षट्कल इत्यन्तेन ॥१७१-१७२॥

शम्पा चतुष्कला स्थातालो द्विकलस्ततश्च कतव्यः ।

पुनरेव सन्निपातश्च षट्कल. सधिपातश्च ॥१७३॥

विधिरेव एव कृत्स्न पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु ।

पुनरेवैषामङ्गुलिविक्षेपान् सम्प्रवक्ष्यामि ॥१७४॥

पूर्वं शम्पा तपाऽऽवापो निष्कामश्च तत पुन ।

विक्षेपोऽप्य पुनस्ताल पुनरावाप एव च ॥१७५॥

घनामिकाकनीयस्योनिष्कामश्च पुनस्तयो ।

१ द्वाभ्या सहैव विक्षेप शम्पा वावाप एव च ॥१७६॥

मध्यमायां ततस्तालो विक्षेपोऽप्य प्रवेशनम् ।

वावापश्च तत २ कायस्तर्जनीनिष्काम पुनः ॥१७७॥

विक्षेपश्च पुनः कार्यं सन्निपातस्तथैव च ।

कला सप्तदशोपेता ३ सन्निपातो मवेदयम् ॥१७८॥

प्रथम वस्तुवत् सन्निपातश्च षट्क (टक्ल)सविघातश्च इत्यन्तेन । द्वितीय विधिरेव एव कृत्स्नः पुनस्तृतीयेऽपि सन्निपाते तु इत्यन्तेन । द्वितीय सन्निपात इति । सन्निपाते स्विति यावत् । अत्र स्वकण्ठेनाङ्गुलिविभागो नोक्त स नो(चो) हनीय । तनाशा शम्पा मुक्तमेकीकृत्य पादभागव्यवस्था । तदनुसारेण कनीयस्यादि विभाग । एतच्च सूचित तच्चा(स्या)वापोऽप्येद्यादिना (भ ना ३१ १७०) । अथ विभक्ताङ्गुलिऽपि प्रकारान्तरमस्ति । यत्र शम्पा मुक्ता क्रियते अथ तच्छम्पात एव प्रतिभागविभाग । प्रथमवस्तुन्येव यस्तु सन्निपातो मुक्तमेकीक्रियते स च सपञ्चपाणि-सम्बन्धेऽत्र कल्पनीय इति पञ्चपाणास्यवापादिक एव पादभागकल्पनति तदेतत् प्रकारान्तरमङ्गुलीद्वारेण दशयति । पुनरेवैषामिति । एषा विभक्ताङ्गानामिति कला नामङ्गुलीना विक्षेपो विभागेन न्यास शम्पादि ॥१७३-१७४॥

विक्षेपान्ते कनीयसोति छेदकारिणा अथशब्देनाह । एव द्विकलात्मनि चतुष्कलात्मनि पादभागे भाषाङ्गुलि । द्वितीये यावच्चतुर्थे च सजनी । ततो मुक्तकल्पात् पादभागगणनायामनुप्रविष्ट एव सन्निपात । तदाह । कला सप्तदशेति । सन्निपात इति । द्विकलेऽपि । एवविधकल्पना सन्निपातान्त एव कार्यं इ(यै)ति यावत् ॥१७५-१७८॥

१ NS ताम्या ।

२ NS पुन ।

३ NS दशैवेता ।

आवापश्च पुनः कार्यः कनीयस्या च निर्गमः ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च त्वावापश्च ततः पुनः ॥१७६॥
 अनामिकाकनीयस्योस्ततस्तालो भवेत् पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनस्ताम्यां ततः शम्या प्रकीर्तिता ॥१८०॥
 आवापश्च पुनः कार्यो मध्यमानिष्कमात् पुनः ।
 विक्षेपश्च पुनः कार्यस्ततस्तालं नियोजयेत् ॥१८२॥
 आवापश्च पुनः कार्यस्तर्जनीनिर्गमः पुनः ।
 विक्षेपश्च (पञ्चदशरुः शम्यया सह कीर्तित) ॥१८२॥
 आवापश्च कनीयस्यास्ततस्तालं नियोजयेत् ।
 विक्षेपश्च प्रवेशश्च पुनरावाप एष च ॥१८३॥
 प्रदेशिन्या च निष्कामो विक्षेपश्च पुनः स्मृतः ।
 सग्निपातस्ततश्चैव चतुर्विंशतिको भवेत् ॥१८४॥
 तृतीय सग्निपातस्य त्वेष^२ एव विधिः स्मृतः ।
 एषं उपेष्ठस्य विक्षेपस्तालोद्गुलिविकल्पित ॥१८५॥
 प्रथमः षोडशकलश्चतुर्विंशतिकस्तथा ।
 द्वितीयश्च तृतीयश्च सग्निपातकलाधिकः ॥१८६॥

अथ पञ्चपाणो पादभागघटविभागमाह । आवापश्च पुनरित्यादिना ।
 निर्गमो निष्कामः । चतुर्षु पादेषु भागेषु चतस्रोऽङ्गुल्यः । कनीयसी (अनामिका
 मध्यमा) तर्जनीति तात्पर्यम् ॥२७६-१८५॥

अथाऽविभक्तान्नेऽङ्गुलिविभाग सूचयितुं पादभागविभागमाह । प्रथमः
 षोडशकलः । तेन चतस्रोऽङ्गुल्यः । चतुर्विंशतिकस्तथा द्वितीयश्च । तेन तत्र
 सग्निपातादि । । एव पादविभागः । तत्रैकविंशतिरमा सम्यैव भवति घटपातत्वात् ।
 स च पञ्चपाण्यात्मा द्वितीयश्च । तथेति । स्वीचितेन पादभागविभागेनाङ्गुलिषु
 सविभक्तव्य इत्यर्थः । तृतीयश्च सग्निपातादेव । तस्य त्वन्ते मुवत्कलेत्याह । सग्नि-
 पातकलाधिक इति ॥१८६॥

१. NS पुनः ।

२. NS एषः ।

प्रत्येकं पतनान्पेषु दश सप्त भवन्ति हि ।
 शम्पातालकृतानीह सन्निपातकृतानि च ॥१८७॥
 षट्शम्पमष्टतालं त्रिसन्निपातं त्रिधस्तु चाप्येवम् ।
 सप्तदशयुग्म^१युक्तं विद्यादासारितं सर्वम् ॥१८८॥
 आसारितानामित्येवं गवितं लक्षणं मया ।
 गीतानां वस्तुकानां च प्रयोगपरिकल्पनम्^२ ॥१८९॥

नन्वेवं भ्रयसि वैचित्र्येऽन्यदेव किमपि गीतकपाणिकादिवक्तव्यमेकरसमा-
 सारितरूपत्वमित्याशङ्क्याह । प्रत्येकं पतनान्पेषु दश सप्तैति । हि यस्मात् सर्वे सप्त-
 दश पातास्तस्मात् सामान्यकृतमेकरसमासारितत्वं वैचित्र्यान्तरयोगेऽपि । एव ज्येष्ठा-
 दिभेदेऽपि वक्तव्यम् ।

ननु सप्तदशपाताः शास्त्र एव न श्रुता इत्याशङ्क्याह । शम्पातालकृतानीति ।
 त्रय एव । वृत्त्या वस्तुत्रितये साप्तद(१८)श्व तद् पुरयति ॥१८७॥

तात्पर्यं कथमिति चेदङ्गषट्कत्वमष्टतालत्व त्रिसन्निपात चेति । सर्वमिति ।
 कनिष्ठादिभेदभिन्न स्वतन्त्र वर्धमानतालयोगेन सप्तदशपातत्वम् । तत्र स्वतन्त्रासारित
 त्रिधा । तयान्तरमपीति चतुर्थेति । अन्येषां प्रत्येकं मार्गं चतुष्टयभेदाच्छोडशत्वम् ।
 तत्राप्यविभक्तविभवततया द्वात्रिंशत् । वर्धमान तु मार्गभेदेन षोडश कृतम् । तत्र
 चासारिततालेन विभक्ताविभक्ताङ्गतया द्वादश भेदा । एतदासारितवर्धमानम् ।
 आसारिताभासवर्धमानमप्येव द्वादशधा । एव वर्धमानानारिते विभेदा । कण्ठिका-
 वर्धमानं चेति सप्तपञ्चाशदमी भेदा भवन्ति । उक्तं च पुराणे ।

आसारितं वर्धमानं सप्तपञ्चाशदात्मना ।
 सन्ध्यासु प्रमर्षवैष्या सह नृत्यति शङ्करः ॥

इति ॥१८८॥

आसारित एकपाणिश्चेति सप्तकलस्तालमार्गं आसारितानामेव । इतिकर्तव्यता-
 विशेषाद्वर्धमाननिष्पत्तिरित्यासारणाया प्राधान्यात् कनिष्ठमेवोपसहरन्नाह । आसारि-
 तानामित्येवमिति । इतिः समाप्तौ । एवं शब्देन भेदात् प्रयोगे वैचित्र्यं चाह । कस्मा-
 देषामादौ लक्षणमुक्तमित्यतोऽत्र हेतुमाह । गीतानां वस्तुकानामिति । गीतानां

१. NS. पात ।

२. NS. प्रयोग. परिकल्प्यते ।

अतः परं^१ प्रवक्ष्यामि गीतानां वस्तुकेष्वपि ।
विवर्धककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि समासतः ॥१६०॥

^२[सर्वेषामेव गीतानां वस्तुष्ववयवेष्वपि ।
विवर्धककवृत्तानि त्रीण्यङ्गानि भवन्ति हि] ॥१६१॥

मद्रकादीनां यानि वस्तुकादीनि धण्मात्रादीनि चकारादङ्गादीनि येषां प्रयोगस्ताल-
वैचित्र्यपरिकल्पितेनासारितलक्षणैः । सासारितपूर्वं हि तालवैचित्र्यमित्युक्तमसकृत् ।
एव केवले ताण्डवे प्राधान्ययोगादासारिताभिधानः । तस्मादिति हेतावित्युक्तं भवति ।
अग्रे तु वस्तुकशाब्देन पाणिकालास्यगानादीनां संग्रहमाह ॥१६१॥

अथ वक्तव्यान्तरमाह । अतः परमिति । गीतका(ता)नां वस्तुकेषु अपि-
शब्दादङ्गेषु च कर्माणि । त्रीण्यङ्गानि यदशादभौतिकल्पनमिति व्यज्यते तानि
वक्ष्यामि । विवि(व)धस्य प्रथमोपादानमाद्यं मद्रकगीते प्राधान्यात् । तद्यं च वक्ष्यति ।

विवर्धक(क)योषायो (योः) प्रयो मद्रके तु प्रयोजनम् ।

(भ ना ३१-१६३)

इति । यद्यपि चोद्देशविधावुद्देशो विधा(वा)री यतयोः समाः (भ ना. २८-१६) इति
प्रकरणोपयोगात् तदन्तरमङ्गानां विदा(यी)द्या(दे)श्चे(श्चो)द्देशः । तथापि लक्षणा-
वसरेऽङ्गनिरूपणपूर्वमङ्गनिरूपणं वक्तव्यमिति प्रोक्तं तन्निरूपणम् । ततो ये स्थूला
प्रारम्भकविभागान्ते विदारीत्वे वक्ष्यन्ते ।

अपरैकावज्ञपरा विदार्यः परिकीर्तितः ।

चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणं परमं स्मृतम् ॥

(भ. ना० ३१-१६७-१६८)

इति । अत्र वस्तुकारम्भकानामत्वारम्भो विदारीभेदः सोऽङ्गत्वेनेह निर्दिष्टः । अङ्गसजा
च प्रयोजनगीतकरूपतासिद्धिप्रतिपादनमेव । तथाहि । स्वाय्यादयो ये वर्णास्तन्निरूप-
(ष्वा)द्यमानं गीतं गीतकमिति तदनुवर्ती विवर्धेद कतं-व्यः । परिच्छेदस्य परिच्छेदतनु-
त्वादिदायश्च साम्यात्मतया परिच्छेदनरूपत्वम् । अत एवैव तालगीतं निर्दिष्टम् । एव च
वर्णानुवृत्तिवदेव वर्णाङ्गकमिति तालाङ्गस्य पृथगेव गीतवैचित्र्यात्मनाभिधानेन
प्राधान्यतयोक्तम् । तदवधारणैः व्यपदेशेन गीतकमित्युच्यते । तत्र तु तालभिषात

१ एकक तु विदार्येका ते चोमे विवध (ध) स्मृत (तम्) ।

पट्पर श्यवर वृत्त द्वपङ्गु सहरण च तत्^२ ॥१६२॥

विवधैककपो प्रायोर्मं(म)द्वके तु प्रयोजनम् ।

प्रकार्यश्चापि वस्त्वर्थे पादे रोचिन्दकस्य च ॥१६३॥

प्रासारणाप्रसादादेवेत्यङ्गत्वादेव गीतकत्वसिद्धि । धारम्भकारणा च वस्तूना मुख-
प्रतिमुखादीन्येवमप्यङ्गसशा एव(मेव) लभते(न्ते) । तथा च दत्तिलाचार्यैणोक्तम् ।

वक्ष्यमाण(णं) मुलाद्यङ्गं विज्ञेय तच्चतुर्विधम् ।

(दत्तिलम् १४३)

इति । वस्तुनिष्ठद्वाना वस्तुषट्निबद्धाना वा द्वय द्वायव(वयव)पटकेषु यतो भवन्ति
पठ एतान्यङ्गानि । अत एवविधेन सद्विद्यते किं द्वावेककौ द्विवि(व)धो वेति ।
प्रङ्गसस्था विदारो तद्विवि(व)ध एवेति निश्चयात् । अस्मिन् विषये तावता(त्ता)न्
भवन्ति सम्भाव्यन्ते यत्(दत्त)पहदो(देशे)नोच्यत(न्त)इति यावत् ॥१६०-१६१॥

अर्थेषां विशेषलक्षणान्याह । एकक तु विदार्येकेति । एको विच्छेद ।
एकक दो(द्वौ)विवध विशिष्टो वधो हनन विभक्ततापादनमिति यावत् । त्रयश्चत्वार
पञ्चविधेष्वपि छेदावृत्त वर्तते । भूयानेव भेदो यत्रेति वृत्तम् । षट्पर श्यव(व)र
वृत्तमिति । तस्य चावान्तरभेदद्वयमित्याह । बृहद्भु तच्चेति । त्रिविधमपि सहरण
कर्तव्यम् । छल्लिषते परिसमाप्यते गतिरत्रेत्यत एव वर्णाङ्गत्वम् । स्वगीतिपरि-
समाप्तिश्चाग्या । सस्वरेण तन्दया वाद्येषु वाद्य(द्या)न्तरेण न्यासापन्यासेन विन्या-
सेनैति तत् स्वरान्तरमुक्त भवति । सहरणमिति । न्यासापन्यासो तदन्तत्वात्
सहरणमित्यभ्ये ॥१६२॥

अर्थेषां विशेषतो विनियोगमाह । विवक्षया युज्यत(त) एव व्यपदेश । प्रकर्षा
अपि पण्मात्र वस्तु । अत्र तथापि पठेककानुवृत्तमिति वा यदुच्यते तदङ्गिन सम्भव
त्येव । प्राग्बत् तेनापि विवधैकके तिसृषु तिसृषु मात्रासु विभज्यते । तदाह ।
प्रका(क)र्षाश्चापि वस्त्वर्थं(धं) इति । एवं पण्मात्रे रोचिन्दकपादे वाच्यम् । तथा
पादे रोचिन्दकस्य चेति । एतच्च सम्भवमात्रेणोक्तम् । न चैथ नियम कश्चित् ।
अत ये(ए)वापरान्तस्यो(स्यो)वेणकस्य योऽति(चाभि)घानेऽपि न दोष कश्चित्
॥१६३॥

रोविन्दकोत्तरान्यां तु वृत्त^१मुत्सोप्यके तथा ।
पाणिकाया बहिर्गते^२ लास्ये चैव प्रकीर्तितम्^३ ॥१६४॥

प्रवृत्तमवगाढ च द्विविध वृत्तमुच्यते ।
आरोहोद्वादवगाढ प्रवृत्तमवरोहत ॥१६५॥

आरोहण च द्विविध प्रवृत्तमवरोहतः ।
आरोहण च द्विविध तथा चंदावरोहणम् ॥१६६॥

न्यासापन्यासविहित मार्गान्तरकृत तथा ।
अवरंका दशवरा(कादशपरा)विदायं परिकीर्तितम् ॥१६७॥

अप्रवृत्तस्य विषयमाह । रोविन्दकशरीरे पाशोऽङ्गी । तस्य विवर्धककयोक्त । तेन रोविन्दकशरीरेणोत्तरशरीरेण च सहोत्सोप्यके वृत्त प्रयोज्यम् । तथा पाणिकाया बहिर्गते । आरम्भादायुक्तलक्षणे लास्य इति च लास्यगाने स्वतन्त्रमाणात्तक्षणे वृत्तमेव । पाणिकालास्यगानोपयोगाविहो..... ता गीतकमध्ये तत्परिगणनाद्धा गीतकसमानयोगसेमत्वज्ञापनार्थम् । अत्रकावीनामिति (भ ना० ५ १३) वचसा पूर्वरङ्गे पाणिकाऽपि प्रयोज्यत्वेनोपदिष्टा । तत एवाशो(सी) ऋग्गाथा(या)दिपरिहारेण बध्यते । ध्रुवोपयोगमूकलक्षणोऽभिधाने प्रयोजकस्य ऋग्गाथा(या)दिभिध्या... .. ॥१६४॥

प्रवृत्तमिति यदुक्त तद्विदानी विभजति । प्रवृत्तमवगाढ चेति । आरोहणे गात्रसङ्कोचनमित्यवगाढव्यपदेश । अवरोहणे सुखा(त्) प्रवृत्तिरिति प्रवृत्तसज्ञा ॥१६५॥

आरोहणावरोहणे च प्रत्येक द्विधा ॥१६६॥

न्यासयोगेनेत्येक( ) प्रकारः । अपन्यासो विन्यास एवेति तन्मध्य एव निसिप्तो न तु पृथक् सङ्ख्यया गणित । अनन्तरमार्गेण सवाद्यनुवाद्य(वि)बलयोगेनेति द्वितीय । न्यासापन्यासावशस्य वादिनी आरोहणावरोहण्य चेति यावत् । मार्गान्तरमन्तरमार्गो जात्यध्याये (भ ना ध २८) सञ्चाराशो(ल)बलस्थानां (भ ना २८ ७५) इत्यत्रोक्तम् । एव वृत्तस्येत्यादि षडवरविदारीकस्थारोहणेन प्रतिकल- (विच्छेदेन) चतुर्विधेनावरोहणेन भेदात् त्रिशद्भेदा भवन्ति । अत्र कश्चिद्विशेष उक्त ।

१ NS मुत्सोपके । KSS. मुत्सोप्यकस्य हि ।

२ NS गीता ।

३ KSS लास्ये चैव प्रकीर्तिते NS लास्ये वै परिकीर्तितम् ।

चतुर्विंशतिरेतासा प्रमाण परम स्मृतम् ।

अथ्यर्थाच(घं) तृतीयाश्च सन्निपाता. प्रमाणतः ॥१६८॥

शुद्धास्वशब्दात्तत्र ज्ञेयमन्तरमागते ।

न्यासापन्यासयोगेन विकृतासु च जातिषु ॥

(दत्तिलम् १४७-१४८)

इति दत्तिलाचार्यः । एव वस्तुनिबद्धेष्वङ्गनिबद्धेषु स(श)भ्याव्यापेक्षया वान्तरविदारी समभिधाय ततो गीतिर्वैचित्र्याद्दर्शाङ्गभेदो निरूपित ।

नन्वेव सर्वेऽङ्गनिबद्धा एव स्युः । सत्यम् । किन्तु तेषां वस्तुकल्पनात्मनि भाग-
योगे तदाश्रयाप्यङ्गानि निवेश्यन्ते । वा(व)स्तुप्राधान्यं वाच्यं इति तत्कृतो व्यपदेशो-
(शो)युक्तः । उल्लोप्यकादौ तु वर्णाङ्गनिबन्धनैव भागपरिकल्पना । तथा हि ।
सहरणादीनां तासाम्येऽपि वर्णाङ्गभेदादेवाग्यत्वमित्यङ्गान्येव प्रधानातीति तन्निबन्ध-
नताऽप्यानीयेत । इत्येव वर्णाङ्गकृतमङ्गनिबन्धनत्वमिति मन्वन्ते । अन्ये तु तासाङ्ग-
कृतमङ्गनिबन्धनत्वं न वर्णाङ्गकृतमित्याहुः । तदेतदिह तावदास्ताम् । प्रकृतं तु ब्रूमः ।

अवान्तरविदारीस्वरूपं तावदुक्तम् । अधुना महाविदारीस्वरूपं वस्तुनिबन्धे-
ष्वर्धश्लोकेनाह । अथरेकादशपरा इति । अत्र वस्तुन्येका महाविदारी तत्र त्रिवस्तुत्व-
पीतकानां .. ..। तदुक्तम् । मद्रकस्य प्रकर्षा वा तावत्तत्र तिलो महाविदार्य इत्यनुयोगः ।
भूयोवस्तुत्वस्यै(घं)चतुर्थवस्तुत्वप्रभृति यावत् साप्तवस्तुत्व यदपरान्तके । तत्र
प्रतिवस्तुविदारी सप्त विदार्य इति शास्त्राः । अथ(घं)चतुर्थेषु वस्तुषु प्रतिशास्त्रेति ।
तद्गताश्चतस्रो विदार्य इत्येकादशेति परयोगः । तेन चत्वारि (एका)दशान्तमत्र मध्य-
मयोगेन सगृहीतम् ॥१६७॥

मतान्तरमप्याह । चतुर्विंशतिरेतासां प्रमाणमिति । अनेनेदमुच्यते । त्रिमात्रे
वस्तुनि मात्रार्थे यावद् विदारी कर्तव्या । येन चतुर्थवस्तुके मद्रके पिण्डीकृत्य चतु-
र्विंशतिः(ः) । प्रतिवस्तु पश्चिंति गणनया । यत्रमात्रे तु प्रकृते वस्तुनि नार्धमात्रमा
विदारी कार्या । एव हि त्रिवस्तुके षड्विंशद्विदारिकाऽधिकत्वऽधिकविदारिकाऽपि
प्रकरी स्यात् । एतस्मान्निमित्तमात्तु न भवतीति ज्ञातमात्राया तत्र विदारीत्युक्तं भवति ।

अपरे सामान्यकालाभिप्रायेण यथासम्भव विच्छेदसह्याप्रतिपादनं श्लोकार्धस्य

१ उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ।

विषयेन च^२ ताः कार्यं युगवृत्तेन^३ चैव हि ॥१६६॥

तात्पर्यमाह । तथाहि । चञ्चत्पुटे समुदायविच्छेद एका विदारी । अतिकलविच्छेदे चतस्र । कलापविच्छेदेऽष्टौ । तदर्धेऽपि च त्रिचतुष्कलदक्षिणादियोगेऽपि त्रित्रेऽपि च ह्रस्वमानमित्युक्तम् । तेन कलाधार्धपेक्षया षोडश । एव व्यञ्जे वाच्यम् । यावत् पञ्चपाणौ चतुर्विंशतिः । एव.....या.....त्येव कला..... तावत्स्वेव पदेषु वर्णानुकरणाद् द्विकलचतुष्कलयोग. शम्य(म्या)प्रि(प्रा)पः(शक्यप्राय.) । यथा क. . . . . इत्येकस्यामपि कलायां चत्वारो विच्छेदाः । यावद्द्वानुकरणेति चतुष्कलयोगेऽपि यदेव परं भवतीति गणाधिक्याभावेऽपि द्विकलत्वादिप्रकारान्तरमुक्तं भवतीति ।

अथोल्लोप्यके विदारीस्वरूपमाह ।

अध्यर्थाधृतृतीयश्च सन्निपाताः प्रमाणतः ।

उल्लोप्यके विदारी तु स्मृता वैहायसे तथा ॥

इति । इहोल्लोप्यरूपपरत. सप्ताङ्गं प्रकथं पुनर्विशत्यर्थे तत्रोल्लोप्यकमिति मात्रैवाङ्गीति कथ्यते । न च षोडशकलासु तावन्ति वर्णाङ्गानि निवेशयितुं शक्यानि । परिमिते हि तत्र मात्रारूपे कथमेककादीनि पौन.पुन्यनिवेशनया प्राप्तामनेकसंख्यामनुवर्तितुमुत्सहन्ते । एव वैहायसे द्वादशकले कथमङ्गानां निवेशनमिति । तत्रानेनीपाय च्छ्यते । तत्र यथा सप्ताङ्गत्व चिकीर्षितं भवति तथा षोडशैव कलाः । तथा वर्णप्रकर्षेण कला सार्धकनारूपेत्पनेन येन गतव्या यथा फलतश्चतुर्विंशति. कला भवति । तत्र सप्ताङ्गानि निवेशनीयानि । कलात्रयेऽङ्गके चतुष्कलाषट्क इति कृत्वा यथा तु विशत्यन्तो विधिः स्मृतस्तथा षोडशसु कलास्वेका कलाऽप्यर्धं(अर्धं)कलाद्वयमिति । इयता वर्णप्रकर्षेण गानं कर्तव्यम् । यथा मात्रैवमध्यधृतृतीया मात्रा फलतश्चत्वारि षट्कनारूपाणि भवति । तत्र कलाद्वयेऽङ्गमिति विशतिमात्राः परा . . . . स्तीति । तथाऽध्यर्थाधृतृतीयाश्च सन्निपाता इति । सन्निपातोऽत्र मात्रा । तत्कृतविच्छिन्नरूपत्वात् । तेनाध्यर्धश्च सन्निपातः । अध्यर्धं(अर्धं)तृतीयश्च सन्निपात इति द्वन्द्वः । एव सप्ताङ्गे च परापरयोगेन व्याख्यायते । सपादो सन्निपातत्वमित्यादिरपि भेदो सम्पद्यते । अन्ये तु प्रतिकलमङ्गमित्यध्यर्धसन्निपातेऽप्यस्ति विशत्यङ्गवेत्याहुः । एवं वैहायसेऽपि वाच्यम् ।

१. KSS. उत्सोत्थते ।

२. NS. तु तत्कार्यो ।

३. KSS. वृत्तेषु ।

^१ न ह्यर्धसन्निपातेऽस्या भवेदङ्गसमापनम्^२ ।

(गीतानि सप्त ।)

^३ मद्रकोत्सोप्यके चैव तथा चंवापरान्तकम् ॥२००॥

एवं महाविदारीमुक्त्वा मदर्धमय विधिरुक्तस्तान्यङ्गान्यत्रदर्शयति ।

विधिविधेन च ताः कार्या युग्मवृत्तेन चैव हि ।

इति । ता इत्यध्यधंसन्निपातप्रभाणा अर्धसन्निपातप्रमाणाश्च महाविद्याः
॥१६८-१६९॥

न ह्यत्र(र्धं)सन्निपाते(ऽ)स्या ङ्ग (न)वेदङ्गसमापनम् ।

एकैव तावन् मात्रा मुखप्रतिमुखरूपतयोत्सोप्यके विभज्यते । तत्रार्धमात्राया मुख-
रूपाया कथमङ्गाना समाप्ति । विशतीनां समाप्तिविद्यतिरूपत्वम् । अर्धसन्निपात
इत्यर्धमात्रा । अन्ये त्वर्धसन्निपाते चेत्याहुः । अकृत इति चाध्याहरन्ति । तेषां-
तृतीयमात्रत्वेऽङ्गेनाङ्गसमाप्तिर्भवेदित्यर्थः ।

केचित्तु युग्मवृत्तिसमाश्रयणं हेतुमाहुः । त्रिविदारीकत्वे चासमञ्जो न
भवतीति तात्पर्यम् । अस्या विदार्षा सन्निपाते विधये विच्छेदाङ्गसमाप्तिरूप
समापनं भवेत् । अर्धकेनात्रापूर्णांतावैषम्यं लक्ष्यते । अर्धस्य सन्निपातैर्विच्छेद
इति षष्ठीसमासः एवमेतेनावान्तरमहाविदारीभेदेन यत् फलं तदाह । गीतानि
सन्तेति । विदारीर्विच्छेदशून्ये हि गीतव्यवहारे स्वरात्पाप पुस्तकवाचिनादाविव ।
तत्र

मद्रकोत्सोप्यके चैव तथा चंवापरान्ति(न्त)कम् ।

इति । तथा चैवेति । एककलात्मतेषा त्रयाणामिति । एवकारेण प्रातिस्विक
नियतमेषा रूपमित्याह ॥२००॥

प्रकरो षंणक चैव रोविन्दकमपोत्तरम् ।

इति । तत्र चतुष्कलत्वमेव । अत्र च कानिचिद् वस्तुनिबद्धानि । अपराण्यहुरिति

१ NS नह्यर्धसन्निपाते तु KSS नह्यर्धं सन्निपातस्य ।

२ का० पुस्तके इतोऽप्रे श्लोकाष्टकमधिकम् ।

३. KSS ज्ञेयानि सप्त गीतानि मद्रकचवापरान्तकम् । प्रकरो वेणुरोविन्दा
इत्यल्लोढपशोऽपर तथा ।

प्रकर्षोवेषु(वेणु)क चंद्र रोविन्दकमथोत्तरम् ।

द्विविध मद्रक शेष^१ चतुर्वस्तु त्रिवस्तु च ॥२०१॥

शीर्षकेण समापुङ्क्त तत्तु शेष त्रिवस्तुकम् ।

पञ्च षट् सप्त तानि^२ स्यु शीर्षके चापरात्तके ॥२०२॥

प्रकर्षामय चत्वारि त्रीणि चाभ्यधिकानि वा ।

प्रकर्षास्तु प्रकीर्णत्वात्तद्द्रव्यमिति वर्णितम् ॥२०३॥

^३रोविन्दक तु सप्ताङ्ग षोडशाङ्ग पर स्मृतम् ।

पादो ह्यो^४ समवर्णो तु एककावत्र कीर्तितो ॥२०४॥

ताण्डवाध्याये (म ४) सूचितम् । तत्र तामाङ्गमेवाङ्गम् । तत्र महाशरीरत्वे
वस्तिवति व्यवहियते । प्रत्याया (विदाया)त्वङ्गमिति केचित् । अन्ये तु वर्णाङ्ग-
प्राधान्यतद्विभागैस्तालैरारोधान्यङ्गनिबन्धाभ्याम् । तत्रैक त्वङ्गविभाग विवस्तु-
र्वस्तुनिबन्धादि सूचयति । द्विविध भद्रकमिति । सत्रयंथ मद्रकाशप्रहृतवस्तुना
लभ्यते गीतकमिति ॥२०१॥

शीर्षको यद्दसकीर्णरूपमिति हेतुस्तद्वत् पञ्चपणि । असकीर्ण व्यश्चकत्व
मद्रस्यावेदयत इति शीपकत्वेनोक्तम् । शीर्षकस्तु त्रिवस्तुक एव । न चतुर्वस्तुकत्वे-
ऽपरान्तके पञ्चवस्तुनि षट् सप्त वा । अन्ते शीर्षकोऽपरो द्वितीयोऽतोऽवयव प्रति-
शास्त्रात्मा यत्रैतपरान्तकम् ॥२०२॥

प्रकर्षात्त्रीणि साधानि वस्तुनि चत्वारि । प्रकीर्णत्वाद् विक्षिप्तत्वात् ।
विक्षिप्तत्व च वस्तुन यन्मात्रमेव क्रियत इति । प्रकरो गौरवादि शेष
(गौरादित्वान् शेष) (पा म ४ १ ४१) । वस्तुनिबन्धेषु वस्तुविभाग ॥२०३॥

अथाङ्गनिबन्धेष्वङ्गविभागमाह । रोविन्दकस्तिव(क त्व)ति । इहाङ्गनिबन्धेषु
क(कि)ञ्चिदेव तालरूप प्रधान वस्तुनिबन्धेष्विव वस्तु तावत् । व्यवस्थितेन रोविन्द-
कशब्देन प्रस्वारात्मक शरीरम् । प्रकृष्टस्वराणा वर्णानुकर्षरूप च प्रस्वार च

१ NS तत्र ।

२ KSS वापि NS स्यु ।

३ KSS रोविन्दकस्तु । NS रोविन्दक तु सप्ताङ्ग ।

४ KSS समवर्णो एकैकस्तत्र कीर्तित ।

प्रवृत्तं विवधश्चापि ^१तस्य चादौ प्रयोजयेत् ।

[ततो वेहं ततोऽङ्गानि यथायोगं निपोजयेत् ॥२०५॥

आकारश्चास्य मध्ये स्यादाकारश्चान्ततः स्मृतः ।

प्रविकल्पितमङ्ग^२स्य शीर्षकं सम्प्रयोजयेत् ॥२०६॥

सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं वा ^३प्रोक्तमा(मो)वेणकं बुधैः ।

तत्र ^४द्वयन्तं तु सप्ताङ्गं ^५त्रयन्तं द्वादशकं स्मृतम् ॥२०७॥

पादः सन्धिर्मविघातो वक्ष्यं सम्पिष्टकं तथा ।

^६एककं चतुरस्रं च तथा चंबोपवर्तनम् ॥२०८॥

शीवितम् । तेन रसनं शब्दं । रसनस्य विन्दे मध्ये रसे वक्षिकपिबिन्देषु(शः) । ततः समासात् सजायां कन् (पा. श्र. ५. ३. ८७) । एवमेतद् रोविन्दकं सप्ताङ्गमपरतो षोडशाङ्गं यथायोगमित्युच्यते ॥२०४-२०५॥

न कला द्वादशकले य इति सप्तपराणि षोडशपराण्यङ्गानि.....स्वाराङ्गेषु वर्णानुक्रमेण कालभूयस्त्वसिद्धार्थमाह । आकारश्चेति । आकारेण विततीकरणम् । आकार. शुष्काक्षररूप । आकार(श्चा)स्य मध्ये चेति । शीर्ष(कं)ं शिर इव प्रधानम् । तत एवाविकल्पितम् ॥२०६॥

प्रचीवेणकाङ्गविभागमाह । सप्ताङ्गं द्वादशाङ्गं चे(वे)ति । तत्र मापघात एवात्र प्रथमः । तथा च दत्तिलाचार्यः ।

असमानत्वनिवृत्तये तस्य प्राधान्यकारणे । (दत्तिलम् २०३)

इति । स च द्वादशकल इति कलयाङ्गमासूत्रयन् द्वादशाङ्गानि यावत् क्रोडीकृत्या-वतिष्ठते । तत एव मापेण द्वादशभागात्मना हननं गुणनं यास्य(यस्ये)ति स माप-घातः । स एव प्रचीवेणकम् । अस्यते इत्यसमाङ्गमभेदात् । प्रसु वेणयति वेणीरूपा या नेकसन्धारूपा करोतीति असौ विकृत् । वेणी प्रातिपदिकार्थजणित्वात् श्नुम् षष्ठोऽसमाप्तः । तत्र यदा सप्त तस्य वा एककादीनि तथा द्विविधोऽन्तः । तत्र यथा द्वादश तदा व्यश्वचतुरश्रमिश्रात्मना त्रिविध ॥२०७॥

तत्र पाद इत्यादीन्त्येव द्वादशाङ्गादीनि । तालाङ्गशासन एत एव । एतन्म-घ्यात् संपिष्टकमुपपात प्रवेणीद्वयमुपवर्तनं च हित्वा स(प्ता)ङ्गता कार्येति । नर्णाङ्ग-

१. NS तस्मात्पादौ KSS तस्य त्वादी ।
२. NS प्राक्तमो...।
३. KSS. द्वयङ्ग ।
४. KSS. द्वयङ्ग ।
५. NS तथा ।
६. KSS. शीर्षकम् । NS varies

उपपातः प्रवेणो(ण्यौ) च द्व्यङ्गं सहरणं तथा ।
 द्व्यङ्गानि द्वादशाङ्गस्य स्मृतान्योवेणकस्य च^१ ॥१०६॥
^२सम्पिष्टकोपपाताभ्यां^३ प्रवेणीम्या च वृत्ति(जि)तम् ।
^४उपवर्तनहीनं च सप्ताङ्गं परिकीर्तितम् ॥१०७॥
 निवर्तनं^५ च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।
 अन्तयोर्द्वादशाङ्गे तु तथाप्यपदमिच्छते ॥१०८॥
 उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानामेव एव विधिः स्मृतः ।
 अथगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥१०९॥
^६अ्यङ्गोऽन्तः स्यात्तथा द्व्यङ्गो माहाजनिकवर्जितः ।
^७स्थितप्रवृत्तसयोगावेकाङ्गो वापि कीर्त्यते ॥११०॥

वादिनश्च तालाङ्गञ्च । पादद्वययोगेनास्तादभेदगणनया चाधिक्यसख्ययान्तमभि वा
 ऋत्वं मग्यमाना वर्णाङ्गान्येकप्रतिपत्तिबन्धनीयानि । तानि च द्वादश सप्त वा ।
 तालाङ्गानि तु उदाख्यभूतानि सम्पिष्टकादीनि । वर्जनं च वर्णाङ्गेषु सप्तसु विधीयते
 न तु तस्मादेव सप्ताङ्गमित्याहुः । एकक चतुरस्रमिति । एकाश्रयभूत चतुरस्रमित्य-
 नियमः । यद्यन्तर(र) (द्व्यङ्ग)सहरणमिति । अन्ताहरणेनान्तेन च युक्तमिति
 यावत् । एव द्वादशाङ्गे पादाख्य सप्ताङ्गे त एव सम्पिष्टकतालाशा इति विशेषः
 ॥१०८-११०॥

विशेषान्तरमप्याहुः ।

निवर्तनं च सप्ताङ्गे तुल्यवर्णपदं स्मृतम् ।

अन्तयोरिति ॥

अन्तयोरिति यथावर्तनं तत्र गीति पदादि चेत्याहुः । यत्तुल्यसप्ताङ्गद्वादशाङ्गे तु
 भीतात्मा वर्णपरं । तुल्यपादानि त्वग्यानि । तदाहुः । द्वादशाङ्गे तु तथाप्यपदमिति ।
 एवमन्ते विचारमित् प्रकान्ते तस्यान्यमपि विशेषमाहुः ॥१११॥

तत्प्रसगादुल्लोप्यकेऽप्यतिदिशति । उल्लोप्यकेऽपीति । तदेवैकप्रकरणमेव

१ KSS न्यावेणकस्य तु ।

२ KSS सविष्टको ।

३ KSS प्रवेण्या च विवर्जितम् ।

४ NS उपवर्तनहीनं च सप्ताङ्गपरिवर्जितम् । KSS उपवर्तनहीनं च सप्ता-
ङ्गमपिकीर्तितम् ।

५ KSS तु सप्ताङ्गम् ।

६ NS भागात्स्यात्तथा द्व्यङ्गो

७ NS स्थितिप्रवृत्तः ।

एकाङ्गे संविधातव्यं माहाजनिकमेव तु (च) ।

१द्वघङ्ग स्थितं प्रवृत्त वाऽप्येकाङ्गं वा प्रकीर्तितम् ॥२१४॥

२[द्वघङ्गे व्याससमासाभ्यां ३बहुधा तु विधिः स्मृतः ।

प्रोवेणकस्य संहारो व्यङ्ग एकाङ्ग एव च ॥२१५॥

एकको विवधो वापि कार्षो द्वघङ्गे ततः सदा ।

उल्लोप्यके तु चान्तानामेव एव विधिः स्मृत ॥२१६॥

स्थितं प्रवृत्तं च तथा माहाजनिकमेव च ।

अप्यङ्गोऽन्तः स्यादप्यङ्गो माहाजनिकर्वाजितः ॥२१७॥

अथगाढं प्रवृत्तं च माहाजनिकमेव च ॥

अप्यङ्गोऽन्तःस्यात् ॥

पुनरिदं मन्तव्यम् । अङ्गानामित्यन्तसम्बन्धिनाम् । एव एव य प्रोवेणके । तत्र तावत् को विधिरित्याह ।

इति । अन्त अथगाढमिति वर्णाङ्गस्थिततालाश्रयम् । अन्त्येषां पाठ । स्थितप्रवृत्तं च तवेति । तथा व्यङ्गो माहाजनिकर्वाजितः स्थितप्रवृत्तसयोगाद् । रूपस्याह । एकाङ्गो वेति ॥२१२-२१३॥

कथमित्याह ।

एकाङ्गे संविधातव्यं तथा (माहा)जनिकमेव च ।

इति । अथैका त्रयाणां वर्णानामङ्गविधिमाह । व्यङ्ग स्थितमिति । चापीति भिन्नरूपेण । तेन स्थितं प्रवृत्तं च व्यङ्गमेकाङ्गं चेति ॥२१४॥

के ते तयोरप्यं अशाङ्गा इत्याह । व्यङ्गे व्याससमासाभ्यामिति । यदा एकक-
द्वय तथा समासा(सो)ल्पत्वात् । यदा प्रवृत्त विविध तदा व्यासो विदारोणा बहुत्वात् ।
माहाजनिकस्वनियमादङ्गानां स्थित एवार्थत्वमेकैकं सामेयवत भवति । एवमन्तविधि-
स्तावद् व्यपोषितम्(त) । इदानीं प्रकृते प्रोवेणके उपदिशति । प्रोवेणकस्येति । योऽयं
संहारोऽत स उच्यते । प्रोवेणके यदा क्रियते तदाऽऽभ्यामङ्गान्भ्यामेकैकेन व्यङ्गेन
व्यङ्गे । एकद्वय विधयद्वय चैकाङ्गत्वनियम इत्युक्तं भवति । एवमोवेणक उपदिश्य
प्रागुपक्षिप्तमनुदेशमनुसन्धत्ते । उल्लोप्यके तु चान्तानामित्यादिना चतुरधस्तदा(पा)-
अत्रो मिश्रद्वान्तः प्रकीर्तित इत्यन्तेन । कस्मादयमन्त उच्यते इत्याह । प्रोवेणकस्य

१. NS द्वघङ्गं चित्तप्रवृत्तं वा चैकाङ्गं वापि कीर्तितम् ।

२. KSS does not read

३. NS अथाप्यङ्गविधिः स्मृतः ।

एकाङ्गोऽपि विधातव्यो साहाजनिकसंयुतः ।

एवं श्याससमासाभ्यां बहुधाङ्गविधि स्मृत ॥२१८॥

चतुरश्रस्तथा त्र्यश्रो मिश्रश्चान्तः प्रकीर्तितः ॥

^१ श्रीवेणुकस्य संहारो ष्यङ्ग एकाङ्ग एव च ॥२१९॥

नादौ न मध्ये संहारे नित्यं चैव प्रयुज्यते ।

^२ एको विविधो वापि कार्यो ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ॥२२०॥

उल्लोप्यक षड्वर विशत्यङ्ग परं स्मृतम् ।

^३ तच्च संहरणे कार्यं मुखप्रतिमुखाचितम् ॥२२१॥

[वंहायसकसंपुषत तेनापि च विवर्जितम् ।

त्रिष्वङ्गे ष्ववर ज्ञेय परं स्याद् द्वावशस्वपि] ॥२२२॥

संहार इति । आदौ मध्ये वायमन्ते न प्रयुज्यते । अपि तु नित्य संहारे । प्रतेनापमन्त-
संहार(च)वत इत्यर्थः ।

नन्वन्त कस्मादङ्गानि । वर्णाङ्गमध्योऽप्य पठित इत्यत आह ।

एककं(को)विवध(धो)वापि कार्यं(यो)ह्यन्ते प्रयोक्तृभिः ।

इति । ह्रियंस्मादर्थे । अङ्गाश्रयत्वाद्बहुमेतदिति यावत् । अन्ये स्वतिदेशात् सन्धानग्रन्थं
(स्थितमित्यादि) चतुःश्लोकात्मक प्रयोक्तृभिरित्यन्त नाधीयते । अन्ये द्विपाठत्वेन
पाठ । एके श्लोक विभज्य उल्लोप्यकेऽङ्गानि विभज्जित । उल्लोप्यकं षड्वरं
विशत्यङ्गं परमिति । वर्णाङ्गानामिय परतोक्ता । तत्रोऽल्लोप्यमिति मात्रा लुप्यते ।
ऊर्ध्वं शून्यतारूपेण यत् । एतच्च वक्ष्यामः । तच्च मात्रारूप संहरणन्ते कार्यम् ।
तावन्मात्रमेवोऽल्लोप्यकं कार्यमिति यावत् । तत्र मात्रारूपं मुखमर्धत प्रतिमुखमर्धत
इति विभजनीय (यम्) । यत् एवोर्ध्वं यद्वैहायसकादि तद्यतोऽलोप्यकमतोऽपि भवति
ततोऽप्युल्लोप्यकम् ॥२१९-२२१॥

तच्च द्विधा वंहायसकेन संयुक्त रहित च । प्राक्पक्षे त्रीण्यस्याङ्गानि वंहाय-
सकेन संयुक्तानि । द्वादशककानीत्यावृत्त्या वंहायसके एकमङ्ग षट्परं कार्यमिति
यावत् । अस्य स्थानमाह । अस्य चाङ्गत्रयेऽतीत इति । टीकाकारास्तावद् श्याकुर्वन्ति ।
इह चतुरश्रेऽस्मिन् प्रथमाङ्गो न वंहायसकेन तादश(श)भाव्य । द्वादशकलाधिकं सत्कृत

१. KSS श्रीवेणुकस्य ।

२. KSS एककोविवविधोवापि कार्योऽप्यङ्गं बुद्धिं सदा ।

३. KSS तत्र संहरणं ज्ञेयं मुखाप्रतिमुखनिवृत्तम् ।

एकाष्टं(ङ्गं) षट्परं ज्ञेयं वैहायसिकमेव च ।
अस्य चांश(चाङ्ग)त्रयेऽतीते प्रयोगमुपपादयेत् ॥२२३॥

"उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुखे स्मृते ।
ततोऽङ्गानां समाप्तो वा विस्तरो वा विधायते ॥२२४॥

मुखप्रतिमुखे चैव ज्ञेये विवधसंज्ञके २ ।
वृत्तं प्रतिमुखे च स्यादनयोस्तु समाप्ततः ॥२२५॥

उल्लोप्यके ३ तथा शाखा सौत्तरा सापरान्तके ।
प्रतिशाखा तथा चैव ४सवर्णाऽन्यपदा स्मृता ॥२२६॥

चतस्रः कतामात्रान्तरशून्यप्रयोगेन वर्णानुरूपंणान्निर्वाह्यम् । तत्र चैककान्यङ्गत्रयम् ।
तदाह । अस्य वैहायसिकस्याङ्गत्रये तत शून्यरूपे प्रयोगं कुर्यात् । अत एव विहायसि
शून्ये भवमिति वैहायसमिति लक्ष्यं चेत्य वक्तव्यम् । यत् तत्र हित सत्तामान्तराद्
दृष्टव्यमिति मन्तव्यमिति ।

अन्ये लक्षणमिथ पश्यतो(न्तो)ऽङ्गत्रय ईति । तन्मर्यादाभात्रायामतीताया
वैहायसक कुर्यात् । कच्च द्वादशकलत्वेऽपि चत(तु)रश्रमेवेति द्विकलैककलत्व चच्चत्-
पुटप्राधान्यात् । अत एव तु द्वादशकलतोचता । न वा तच्चातुरश्र्यमावृतमस्य । तस्या
नानारूपमपारमार्थिकम् । तत एव शून्ये भवमिति वैहायसकमिति मन्यते(न्ते) ॥२२२-
२२३॥

प्रसङ्गादुत्तरस्याप्येतद्रूप तुल्यकक्ष्यात्वलक्षणमङ्ग्याऽतिविशति । उल्लोप्यको-
त्तराभ्यां तु मुखप्रतिमुख इति । चतुर्थीय तादर्थ्ये । तत इति । मुखप्रतिमुखरूपाया
मात्राया परतोऽङ्गानि(ना) वैहाय(स)कान्ताहरणादीना सक्षेपेण बिकासेन वा प्रयोग
॥२२४॥

ननु मुखप्रतिमुखाङ्गविभक्तभात्रत्वे त्रयङ्गत्वमुक्त त्रिष्वङ्गेष्वधरमिति (भ०
ना० ३१.२२२) वचसा । तत्र कानि त्रीण्यङ्गानीत्यत आह । मुखप्रतिमुखे (इ)ति ।
मुखे विवध. प्रतिमुखे स च वृत्तं चेत्यङ्गत्रयम् ॥२२५॥

उल्लोप्यके शाखाप्रतिशाखा(षि) विघातुमपरान्तरयोश्चातिबेष्टु तुल्ययोगि-
त्वेनाह । उल्लोप्यक इति । शाखैव प्राधान्यात् । शाखातुलना तु प्रतिशाखा च । सा

१. KSS उल्लोप्यको...वापि ।
२. NS विविधराज्ञिते ।
३. KSS. तु शाखाख्य सौत्तरे ।
४. KSS. समवर्णापदा ।

१ कलिकं द्विकल चापि नैव वा प्रत्युपोहनम् ।

२ द्विर्भावाद् द्विकलस्यैव विज्ञेय तु चतुष्कलम् ॥२३६॥

सप्तमे लघुनि त्वन्ते द्विर्भावोऽस्मिन् विधीयते ।

चतुष्कलेऽत्र विहितः कलाष्टकमुपोहनम् ॥२३७॥

एका द्वे वा(च)चतस्रो वा(अश्च) तथा स्यात् प्रत्युपोहनम् ।

यथाक्षरस्य कर्तव्य मद्रकस्य तु शीर्षकम् ॥२३८॥

चतुष्कल पञ्चपाणिद्विकलः द्विकलः स्मृतः ।

चतुष्कलस्तु कर्तव्यो मद्रके तु चतुष्कले ॥२३९॥

द्वे एका वा नैव वा । त्रिषु गुरुषु पातो नोक्त इति पादभागत्रये तदभावात् ।
 ५५५ प्रति. इति द्विगुणो द्विकलमन्द्रक । अर्थतद् द्विगुण चतुष्कलमाह ।
 द्विर्भावादिति । अर्धवावापविक्षेपा । यतो विश्लेषणे कला यत्र पूर्वं पूर्वं निवेशयेदिति
 (भ० ना० ३१ २३५) वचनादादौ साऽधिका कला योग्यते ॥२३६॥

अनया परिभाषया सप्तमे एककलादर्शनदक्षितकलाच(तुष्टय)योगे लघुन्या-
 दावावापमपोजना न प्राप्ता आयता इति । अतोऽत्यष्टमे सन्निपानतधुन्यादौ विक्षेपकले-
 स्यन्ये(न्ते) पादभागे प्रताविसमिति प्राप्ते तदपवादमाह । सप्तमे लघुनि त्वन्ते
 द्विर्भावोऽस्मिन्निति । द्विर्भवतीति द्विर्भावोऽसाध्य(व)धिक आगत स चान्त्य इति
 चतुष्कले ह्याद्य भावापस्तदपेक्षयाऽप्यो निष्क्राम स विधीयते । सोऽपि किं तालात्
 पूर्वं निवेशय ( ) । नेत्याह । अस्मिन्निति । अङ्ग एव स्थान इति यावत् । तेन तानि
 विगतपादभानोऽयो जायते । अये तु द्विर्भावशब्देन ताल व्याचक्षते । सोऽत्य
 प्राप्त भावापस्थाने विधीयते । तदनन्तरं(र) त्वर्यानिष्क्राम इति । कलादेशाद्यमित्यन्ये
 स्पष्टमेव पठन्ति । अष्टौ कला आद्ये वस्तुन्युपोहनम् ॥२३७॥

क्षेपेषु यथाक्रममेका द्वे च चतस्र इति । अन्ये च स्थाने वाच्यं पठन्त प्रत्यु-
 पोहने सर्वेषु वस्तुष्वेकद्विचतु सख्या विकल्पितामाहुः ॥२३८॥

एककले मद्रके चतुष्कलेन पञ्चपाणिना द्विकलमिति विश्लेषणमिति ।
 चकाराचचतुष्कलेन मिश्रेण वा । अन्ये त्वेककले एककलेन द्विकले द्विकलेन चतुष्कले
 चतुष्कलेन । एव सकुलवद् रूपस्फुटीकरणात् सुष्ठुत शीर्षरूपता निर्वहतीत्याह ॥
 २३९॥

१ KSS कलिका द्विकल चापि भवेच्च NS न वा स्यात् ।

२ KSS, NS vary absolutely

१ त्रिवस्तु त्रिप्रमाणं च २ श्र्यभ्रतातसमुद्भवम् ।
इत्युच्यते मद्रकं पातंस्त्रयोदशानिरन्वितम् ॥२४०॥
गुवंक्षराणि चत्वारि चत्वारि च लघून्यय ।
३ [तृतीये च चतुर्थे च शम्पातालो लघून्यपि ॥२४१॥

तालं शम्पां च तालं च सग्निपातं च योजयेत् ।
लघ्वक्षरं कलिकैः पातैः सम्यक् प्रयोजयेत् ॥२४२॥

यथाक्षरं बुधैरेतद्विज्ञेयमपरान्तकम् ।
धात्री कलोपवहनं विश्लेषाद् द्विगुणं भवेत् ॥२४३॥

एतदुपसहरति । त्रिवस्तिवति । चतुर्थमपि द्वि वस्तु तच्छीर्षकाङ्गसन्निविष्टम् ।
तथा च बलिनाचायं । मधेइस्तु कनासकृत्याह (ह) (दत्तिलम् १९५) । इहापि
मिश्रकरत्वेन तदुक्तमेव । चतुर्वस्तुकरत्वेन शीर्षकं शीर्षकमग्यत् प्रागेव निषिद्धम् । तेन
त्रिवस्तिवस्तुवनम् । त्रीणि प्रमाणाणि (इति त्रिप्रमाणम्) । ननु तानान्तराण्येवंतानि
सन्तु किं तदनुपायिरूपं यतो मद्रकतेत्याशङ्क्याह । पातंस्त्रयोदशानिरिति । अद्वैतरी-
त्वंतत् त्रिध्वनुरूपेण्वङ्गानि वस्तुनो रूपं तदेव च मद्रकमिति यावत् ॥२४०॥

अथापरान्तकम् । अथ गुवंक्षराणि चत्वारि । चतुर्णां गुरुणा तृतीये तुर्ये
च शम्पातालो । लघुचतुष्टये तालशम्पानानसग्निपातानचक्षराण्यथा गुरुद्वयमुपोहन-
प्रत्युपोहनबोजकध्रुवप्रयोज्यमिति दर्शयति । लघ्वक्षरा एककलिकापाता यत्रेति स्मार-
यन् गुवंक्षराणि तत्रैव कलिका इत्यपि स्मारयति ॥२४१-२४२॥

एतदुपसहरति । यथाक्षरं बुधैरेतदिति । एककलमिति यावत् । अपरान्तक-
निर्वचनलक्षा च प्रतिशास्त्रा सर्वत्रेति लक्ष्यविद । एतदपि च त(म)द्रकवदकलव्य-
श्रुतासमेव । प्रस्तार उद्वगताताशताशम् । अथैतद् द्विकलोर्कतुमाह । धात्री कला(लो)
पवहनं विश्लेषाद् द्विगुणमिति । तत्र न(म)द्रकवदेव गुरुणा द्विर्भावि लघूनामेव
कमारूपत्व विश्लेषणं कलाश्चात्र यथापूर्वं निवेशयेत् (भ० ना० ३१ २३५) इति सर्वं
पूर्वोक्तमनुस्मरेत् । धात्री यावच्छ्रुत्वाद्युपोहनत्वेनोक्ता ध्रुवा वा पातत्वेनैव कार्या ।
तेन प्रथमे पादभागे न विद्विलग्रा कनेत्युक्तं भवति ॥२४३॥

१. KSS चतुर्थस्तु ।
२. NS. अक्षताल
३. KSS. varies

द्विकले कलिक ज्ञेय द्विकलं चाप्युपोहनम् ।

कलिक कलिक चेष्टं तथैव प्रत्युपोहनम् ॥२४४॥

एतदेव द्विगुणित विज्ञेयं तु चतुष्कलम् ।

लघ्वक्षरे तृतीये (द्वितीये) तु द्विभविऽन्या कला स्मृता ॥२४५॥

अथतालसमुद्भूत पार्तः षड्भिविभूयितम् ।

चतुःशाखाख्यमित्येतद्गदित चापरान्ति (न्त)के ॥२४६॥

यथा शाखा तथैवाख्य प्रतिशाखा विधीयते ।

पञ्चमार्धसमा सा तु तथैवाख्यपदा स्मृता ॥२४७॥

शिरःचककलेनापि कर्तव्यं पञ्चपाणिना ।

१ [वृत्तौ निवृत्तयोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ॥२४८॥

सत्र द्विकले कला द्वेषा । उपोहन कलिकम् । कलिक प्रत्युपोहनमिति ।
 अथाद्विस्तुभूयस्त्वात् । एव द्विकलस्य प्रस्तार । इडनिप्रतिशनिताताशताशतासम्
 द्विकलमपरान्तकम् ॥२४४॥

अथ चतुष्कलमाह । एतदेव द्विगुणितमिति । अ(अ)वापविक्षेपयोजनयेति
 भावः । अत्रापि मङ्गकवदस्य पादभाग प्राप्तः । पूर्वं पूर्वं निवेशयेदिति (भ० ना०
 ३१.२३५) वचनात् । तदपवादमाह । लघ्वक्षरे तृतीये तु द्विभविऽन्या (न्या)कलेति ।
 तेन तानि विशसमित्यमिन्त्यापवादो न तु अनि विशमिति । एतच्च इतोवार्धं प्राग्बदेव
 व्याख्येयम् । तदप्यप्रस्तारः । अनिद्विद्विनिविश आनिविता आताविश तानि विषम्
 ॥२४५॥

गणयन्तस्तस्यापि प्रतिशाखामाहुः ॥२४६-२४७॥

गते च वस्तुचतुष्टये पञ्चमस्यारम्भेन निवृत्तिरावर्तनं कार्यम् । सा च वृत्तौ
 मार्गे चकारात् पञ्चपाणिना ।

एतदुक्तं भवति । चतुर्थवस्त्वन्ते यान्येव द्वादशकलासु भीयन्ते पादानि तान्येव
 क्षीघ्रोच्चारणैः पञ्चमवस्त्वादिभूतकलापटके भेयानीति सत्र च म्वासोऽर्धसमाप्ति-
 श्चेत्याचार्याः ॥२४८॥

शाखायां प्रतिशाखायां विशेषः पश्चिमे त्वयम् ।
पट्टकलापातसंयुक्ते तालिके तु ततः स्मृते ॥२४६॥

सर्पककलयुक्तेऽस्ति विधिवत् पञ्चपाणिना ।]
यथाक्षरेणैव भवेदनयोःपवर्तनम् ॥२५०॥

उपोहन च वस्त्वर्थे(यं) द्विकलं प्रत्युपोहनम् ।
दक्षिणे तु सया वृत्तौ चतुष्कलमपीष्यते ।
(द्विकलं दक्षिणे कार्यं वृत्तौ चैव चतुष्कलम्) ॥२५१॥

[अथतानसमुद्भूत पातं यद्भिर्विद्विष्यितम् ।
चतुःशाखाद्यमित्येतद् गदितं चापरान्ति(न्त)के ॥

पञ्चमस्य विशेषमुक्त्वा हे वस्त्वित्याह । शाखायामिति । शाखायां यत् पश्चिममन्त्यं वस्तु प्रतिशाखायां च द्वयोर्वस्त्वनीयां मन्त्याः पट्टकला विद्यमानिविष-मित्येव रूपास्तास्तु(सु)खंताशताशता इति पञ्चपाणिपाताः । अन्ये तु पाणिपातास्त एव पञ्चपाणिगतस्तु प्लुतं च प्लुतलघुगुरुद्वयलघुप्लुतरूपतात्र केवलपरिवर्ते पञ्च-पाणिप्र(णिग)त पातविधिरिति मन्यन्ते । अज्ञातस्तालस्तालिकाज्ञाता च वस्तुरूप-प्राप्तोकारात् पञ्चपाणि(रुने)न(त)स्यः ॥२४६-२५०॥

अथोपोहनविधिमाह । उपोहनं च वस्त्वर्थमिति । भाष्ये च वस्तुनि द्वादशसु कलास्वरूपेषु द्वयोर्वि दक्षिणमार्गे वार्तिकेषु चतसृष्वपि । अन्ये तु वस्तुनिबद्धपश्चिमे समान्ते पृथग्भूतामेव पट्टकला तालिकामाह । दक्षिणादयस्तु द्वितीयं पादविभाषं धानिविष्णुरूपं चतुर्थं धानिविष्णुरूपमाह ।

अहमी विशिका चैव हे शम्भे परिकीर्तिते ।
द्वादशाष्टादशी तालावैकविंशस्तथैव च ॥

(दत्तिलम् १७२-१७३)

इति बदन्त । एवमेत्यर्थः ॥२५१॥

वस्तु भवतीत्याह । अथतानेत्यादिना वस्त्वित्यन्तेन । वस्तुन एव च भाष्यप्रतिशाखायेत्यया शालेति व्यपदेशः । प्रतिशाखाया च स एव प्रस्तार इत्याह ।

१. KSS यथाक्षरे तु ।

२. KSS. varies.

यथा शाखा तथैवास्य प्रतिशाखा विधीयते ।
 पश्चिमार्धसमा सा तु तथैवान्यपदा स्मृता ॥
 शिरश्चककलेनापि कर्तव्य पञ्चपाणिना ।
 वृत्तो निवृत्तपोगश्च गते वस्तुवस्तुष्टये ॥
 उल्लोप्यक तु द्विगुह द्विलब्धन्तेऽप्य गुर्वप्य ।
 'शाम्या तातो द्विरभ्यस्तो सन्निपातोऽन्त्य एव च ॥२५२॥
 प्रत्यक्षरकृते पादे (तं) पञ्चमि. समतङ्कृतम् ।
 चतुरश्र सुविच्छेदमेतन् ज्ञेय यथाक्षरम् ॥२५३॥

यथा शाखेति । प्रतिशाखात्वेन च प्राधान्यात् कदाचिद् भागोऽप्यस्या इत्याचार्या ।
 प्रतिशाखाया स्वरूपमाह । पश्चिमार्धसमेति ।

विशाखिलाचार्याः प्राहुः । पश्चिम वस्तु सप्तकादिरूपत्वमिति तस्यैव यद्
 पश्चिममप्य तत् पृथक् प्रतिशाखात्वेन चतुर्विंशतिकल वस्तुगत्या तद्गतान्त्यद्वादश-
 कलात्मा प्रतिशाखेति वस्तुनि मन्तव्यम् । अत्र च लिङ्ग यदोक्तेः एककेन पादे
 लक्षितभ्ये घ्राय पाद सम शाखाया परस्मिन् प्रतिशाखाया इति वक्ष्यति (भ० ना०
 २८१-२८२) । उपपातस्य प्रतिशाखात्वात् घट् द्वादश कलातालिका मध्यपतितेऽप्युप-
 पातो न ततोऽधिको भविमुमहति । तत्राद्यतुल्यगीतित्वे चान्यपदार्थमिति । अग्रे
 निर्लुप्यते श्वेतत् । यदि तदेव तत् कथं साम्यमित्याह । (अन्य)पदेति । गीतितान्ता-
 भावे चाक्षराभ्यस्यामन्यानीति । अनन्तर ए(मे)ककलेन पञ्चपाणिना शिरः । केचित्
 तवपि शाखामध्ये ।

अथ शाखाप्रतिशाखाप्रसङ्गागत वस्तुनिबद्धप्रकरीपरित्यागेनाप्युल्लोप्यक वा-
 (भ्या)चिकीर्षुराह । उल्लोप्यक इति । अनेन पूर्वव्यश्राम्यामचातुरश्रयेणाविशेष
 सूचयति । शताशता इति । यथाक्षरमुल्लोप्यक यथाक्षर वैहायसकादन्यन्न किञ्चिदिति
 तत्रोक्तम् । अत्र एवोर्ध्वं सर्वं लोप्यमत्रेत्युल्लोप्यकम् ॥२५२॥

एतदुपसहरति । प्रत्यक्षरकृतेरिति । ननु यदि पञ्चमिः पातैरथ तर्हि कथं
 चतुरश्रता । आकारविच्छेदगुरुरेकोऽत्र सिद्धत्वेन शोभते । तेनापूर्वोण चञ्चत्पुटपरिवृत्तौ
 विभक्त इति यावत् ॥२५३॥

पूर्वोक्तेन विधानेन द्विवत्तुष्कलमिष्यते ।

१ अस्य चाङ्गत्रयेऽतीते वैहायसकमिष्यते ॥२५४॥

तत्रेकाङ्गावर ज्ञेय द्वादशाङ्गपर स्मृतम् ।

प्रमाणाव्(ण) द्वादशकल ३ तथा पातमपापि च ॥२५५॥

अस्य तु द्विकला शम्भा तालस्त्रिकल(द्विकलस्ताल) एव च ।^३

द्विकला च पुन. शम्भा तालश्चैककलः स्मृतः^४ ॥२५६॥

तत शम्भा ततस्ताल सन्निपातस्तत पुन ^५ ।

शाखेय प्रतिशाखा तु नित्यमन्यपदा स्मृता ॥२५७॥

अथ द्विकलचतुष्कलयोगमुपपादयति । पूर्वोक्तेनेति । द्विगुण्येन कला पूर्व निवेशयेदिति च । विधिनेत्यर्थः । तेन निश्चिन्ताशानानिश्च द्विकल । प्रतिविध चतुष्कल । अस्य खेति । अस्यैव द्विकलचतुष्कलात्मनो वैहायसकम् । अङ्गत्रयेऽतीत इति टीकाकार पठति व्याचष्टे च शून्यरूपे पर गीतमात्रात्मनि कलाचतुष्कलिष्ठे वर्णाङ्गत्रये प्रयुङ्क्त उपपादनमिति । लक्ष्यानुसारिणस्तु भागगत एव मुखप्रतिमुखगते वर्णाङ्गत्रयेऽतीतेऽथ प्रयोग इत्युक्तवन्त । वैहायसकत्व तु यथाधरापेक्षया शून्ये स्थानेऽस्य परता ॥२५४॥

तदिति वैहायसकमेकाङ्गा(ङ्गा)वर द्वादशपर प्रोक्तम् । षडङ्गपरमित्युक्त- (प्राक्) । तेन विकल्पोऽत्र ब्रीहियववत् । अस्य स्वरूपमाह । प्रमाण द्वादशकलमिति । तथा पातमिति । द्वादशपातमिति यावद् ॥२५५॥

पातानाह । अस्य तु द्विकला शम्भा द्विकलस्ताल इति । त्रिकलत्वमनयो । द्विकला शम्भेति । निष्क्रामान्तरगा । तत्र द्विकलत्वे चञ्चत्सुटे अन्त्या सन्निपातकला । अन्तस्थानादेव(क) कनश्चकव्युष्टगताद्यशम्भयाऽपसारितद्विकलैककलयोऽप्यत्र मध्ये सन्निपात स्यात् । एक सता एकोऽय ताल इति न स्यात् । प्रथस्त .द्विकलगतता सप्तकानन्तरं मध्ये शम्भादिरेककलवञ्च-पुटाक्षिप्तस्तदनन्तर सा सन्निपातकला । अष्टम्यपि द्वादशसस्थानता । तदेतदाह ।

- १ KSS अन्ते चाङ्गत्रयातीते । NS. अस्य चाङ्गत्रये गीठे ।
- २ KSS सप्तपातमपापि च ।
- ३ NS तालश्च द्विकलस्तत ।
- ४ KSS द्विकल स्मृत ।
- ५ KSS अत परम् NS. तत परम् ।

१ यदा त्वस्य भवेदन्तस्तदन्ता हरणं बुधे ।
यथाक्षरेण २ नियमात् सहायं पञ्चपाणिना ॥२५८॥

स्वतालेनान्तहीनस्य सहायं. परिकीर्तितः ।^३
त्रि(द्वि)प्रकारनिवृत्तस्तु(श्च) त्र्यङ्गोऽन्तस्त्रिविधः स्मृतः ॥२५९॥

श्रधश्च चतुरश्रश्च मिश्रश्च परिकीर्तितः ।^४
स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाब्जिकमेव च ॥२६०॥

द्विकला च पुन शम्भा तालश्चैककलः स्मृतः ।
तत शम्भा ततस्ताल सन्निपातः ॥

इति । (प्रस्तारः) निविशनिवितानिघताशता वैहायसम् । शाखेयमिति वैहायसम् ।
केचित् प्रतिशब्देति । यावत् । नित्यमिति यदि भवति तत् सर्वसंधान्यपदेति यावत् ।
अन्त्ये नी(स्त्रि)ह नित्यमिति लिङ्ग्य प्रतिशाखाया भन्यत्रानित्यत्वस्येत्याह ॥२५६-
२५७॥

यदा त्विति विशेषो धोत्यते । अन्तेन हि सङ्घितेनान्ताहरणम् । तद्धि संहार-
मर्हतीति सहायम् । अन्तस्याहरणं सूचकमिति यावत् । तच्छेककलेन पञ्चपाणिना
॥२५८॥

यदि स्वन्तो न क्रियते तदाय विधिरित्याह । स्वतालेनेति । स्वतालो वैहाय-
सम् । तेनैव संहार समाप्तिः । तदपि यदा न क्रियते तदा स्वतालेन प्रथममात्रारूपैव
न समाप्तिरित्यावेदयितुं स्वतालेनेति साधारण्योक्त्या व्यवहृतः । यदा त्वस्य(स्यः)न्त
इत्युक्तं ततस्तदाह । द्विप्रकारनिवृत्तश्च त्र्यङ्ग इति ॥२५९॥

एतत् स्वयमेव निर्णिनीषुस्त्रिविधित्वं तावदाह । त्र्यश्रश्च चतुरश्रश्च मिश्र-
श्चेति त्र्यङ्गरवमाह ।

स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे माहाब्जिकमेव च ।

इति ॥२६०॥

१. KSS. पदात्वस्य भवेदन्त्ये ।

२. KSS कर्तव्यं सहायं ।

३. KSS. परिवर्त्यते NS परिकीर्तयते ।

४. NS अथ त्रिविधस्तथा ।

५. NS. मिश्रश्चापि प्रकीर्तितः । KSS. मिश्रश्च द्विविधः स्मृतः ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
 १ तदा स्थितं भवेद्युग्मं तस्य पातविधिस्त्वयम् ॥२६१॥
 शम्पाऽपि द्विकला कार्या तालोऽपि द्विकल स्मृत ।
 चतुष्कलः सन्निपात प्रवृत्तमत्र इष्यते ॥२६२॥
 अस्य तु द्विकला शम्पा २ तथा चंककला पुनः ।
 चञ्चत्पुटस्तु तालादिः सन्निपातस्ततः परम् ॥२६३॥
 ३ स्थितं तालेन कर्तव्यं माहाजनिकमस्य तु ।
 निवृत्ततालः कर्तव्य ४ प्रवृत्तस्यापि तस्वतः ॥२६४॥

त्रिविधस्य प्रयोगपौर्वापर्यमाह ।

स्यात् पञ्चपाणितालेन तदन्ताहरणं यदा ।
 तदा स्थितं भवेद्युग्मम् ।

इति । यथेति यतः । तथेति ततः । यत्तद(यदातदोर)परमं । प्रादौ युग्मस्थितं कार्यं
 शान्ताहारेण पञ्चपाणि । अयुग्ममिति परमाने न विच्छित्तभं बति ।

अग्ये तु यथेति यस्मिन् ताल इति व्याचक्षाणा अन्ताहरणमन्तेन नियतमपि
 तु विपर्यय इति । ततश्चान्ताहरणमात्रे यदान्तस्तदाय नियमः । प्रादौ युग्ममिति
 स्थिरमिति नामबलात् स्थायिवशंप्रधानमेतत् ।

अग्ये त्वेकस्याभेदाद्वा स्थितत्वमिदमेक(म)मुक्तमित्याह ॥२६१॥

शम्पा द्वे चेति । द्विकलचञ्चत्पुटोऽयम् । निघानिताशानि प्रनिसंस्थितम् ।
 प्रवृत्तवर्णज्ञयोग्यं प्रवृत्तम् ॥२६२॥

अस्य तु द्विकलेति । निघताताशताशत वृत्तम् ॥२६३॥

स्थितस्य तालः । स एव माहाजनिकस्य किन्तु निवृत्तिरन्ते कर्तव्या । अत एव
 पुनः प्रवृत्तनादपि प्रवृत्तम् । तदाह । अस्य तु निवृत्तस्ताल कर्तव्य इति । निवृत्तिर-
 स्यात्तीति मत्वर्थीयः । भनि(नि)वृत्तस्ताल इति तालान्तो भाव कलाचतुष्टयात्वात् स
 पुनरावृत्तः कर्तव्यः । आद्यासु चतसृषु कलासु यदि निष्पन्मानि वाग्येष बाह्यानि
 यावत् । न केवल माहाजनिकमेव निवृत्त्या युक्तम् । यावदुक्तमस्य प्रवृत्तमपि ।
 द्विप्रकाशे निवृत्तोऽन्त इति । अत एव हि पूर्वमुक्तमित्येतदित्याह प्रवृत्तस्यापि तस्वतः
 ॥२६४॥

१. KSS. तथास्थितं भवेद्युग्म प्रथमस्य विधिस्त्वयम् ।
२. KSS तालचंककल. पुनः । NS. तथेवैककला पुनः ।
३. KSS स्थिततालो न कर्तव्यो ।
४. KSS. निवृत्तस्यापि

१ अत्र तालविधिश्चेत् प्रायशस्तूपवर्तने ।

मावाबुद्धट्टकः कार्यः परिवर्तक एव च ॥२६५॥

युग्मे हि मिथ्यतालत्वाद् युग्मे (गुग्मे) ह्यन्तः^२ प्रयुज्यते ।

विवर्धकसंपुञ्जतः पूर्वं पश्चाद्विधिः स्मृतः ॥२६६॥

यथावदन्त (न्य) तालोऽयं युग्मो मिथश्च कीर्तितः ।

अतः पर प्रवक्ष्यामि अथमग्यविधिं पुनः ॥२६७॥

अत्रेति । अत्र यत् प्रवृत्तमुक्तं न तु बर्णाङ्गरूपं तस्यापि यस्तालविधिरन्तः सोऽपि प्रायश उपवर्तने निवृत्तविषये कर्तव्यः । अन्यत्रभावो विषयायं । प्रायश इति । प्रकर्षमनेनेत्ययमत्रार्यो विवक्षितमित (त इ) त्यभिप्रायमाविष्करोति । मावाबुद्धट्टकस्तास कार्य इत्यनयात्मनि युग्मरूपक्रमवशेन द्विकलचञ्चत्पुटेऽपि । अत एव प्युत-सधुविभागहीनेऽपवादतमाऽकतं व्याखेनोक्तः । परिवर्तकस्यपदेशश्च द्विकलेऽपि परिवृत्त्यागतत्वादन्यस्तालादिश्चञ्चत्पुटतालः कर्तव्यत्वेनोक्तः । चकारात् सन्निपातश्च नोपवर्तने प्रयुज्यत इति प्राञ्चनेन सम्बन्धः । तत्र पृथक् सामान्येन चोपवर्तनमिति बहवो भेदाः ॥२६५॥

अनु तालसमुदायरूपं प्रवृत्तं पश्यामः । तत्र कथमेकरसञ्चलमुपवर्तनमित्या-
शङ्क्याह । युग्मो ह्यन्त इति । अन्ताङ्गप्रवृत्तमात्रान्तःसकलचञ्चत्पुटत्वादेक एव ताल
इति यावत् । विशेषे किं प्रमाणमित्याह । युग्मे हीति । हि यस्माद्युग्मोऽन्तविधिरत्रोप-
क्रान्त इति । प्रकरणमात्र इति यावत् । तन्चंकरसो यद्ययमष्टकलस्तालः । कथ
तत्पुंद्धट्टकादिव्यपदेशो भवता न व्यषायीत्याशङ्क्याह । मिथ्यतालत्वादिति ।
उद्धट्टकचञ्चत्पुटोचितव्यामिश्रतामात्रमत्रेति यावत् ।

अग्रे तु परिवर्तकमित्यनेन चञ्चत्पुटसङ्ग्रहविशेषसन्निपातोऽन्तः प्रयुज्यत
इत्यनेन स्वीकृत इत्याहुः । एवमयं श्लोकः प्रवृत्तस्योपवर्तनमिति विधिपर्यवसायी
अत्र (उद्धट्ट) टाविमिस्त्वेकमयं बुध्यमानं क्वतः । स श्लोकपाठविप्रलम्ब्यैः सर्वत्रैवाष्टकल-
स्योक्तः । प्रस्तारस्य वृत्तस्यादौ पृथग्भूत उद्धट्ट । कर्तव्ये नाम्ना तदा तत् लक्ष्ये
चिरन्तने न दायते प्रक्रान्तमुग्मामुग्मविभाग च विध्यसयतीत्यनपेक्ष्यमेव । विवर्धक-
संपुञ्जतः पूर्वं पश्चादिति । उपवर्तनस्येति विशेषः ॥२६६॥

एव चतुरश्रमुपसहरति । यथावदन्त्यतालोऽयं युग्म इति । अथ मिथः संकीर्णं
इति यावत् । उद्धट्टयोगेन संकीर्णताया शक्यत्वे साप्यपसारितेति भावः । अग्रे

१. KSS. स्थितमाहाजनिकयो प्राय शस्त्रप्रवर्तकम् ।

(NS. प्रायः समुपवर्तनम् ।)

२. KSS. अन्तः ।

शम्भ्या तु द्विकला पूर्वं ततस्तासो विधीयते ।
त्रिकलः सन्निपातश्च प्रवृत्त वाप्यतः परम्^१ ॥२६८॥

प्रवृत्तमस्य कर्तव्यं यथावत् परिवर्तनम् ।
^२यथाक्षरप्रवृत्तेन नियमात् पञ्चपाणिना ॥२६९॥

अस्या(त्रा)पि स्थिततालेन माहाजनिकमिष्यते ।
^३निवृत्ततालः कर्तव्यस्तथाऽत्रापि निवृत्तिमान् ॥२७०॥

[युगमौजमिध्रतासत्वान् मिध्रोऽप्यन्तः प्रयुज्यते ।
विषयककसपुषतः सर्वंश्चान्तविधिः स्मृतः] ॥२७१॥

व्यङ्गमेकाङ्गमपि वा स्थितं कार्यं समासतः ।
तत्र युगमं भयेद् व्यङ्गं यथाश्रमेकाङ्गमेव च^४ ॥२७२॥

स्वकारप्रपतेषु नेचद्व्यंतो यद्यप्यन्तालेन मिध्रतथापि उक्तपुत्रत्या युगम उक्त इति
स्याचक्षते ॥२६७॥

व्यथे स्थितमाह । शम्भ्या त्रिविती । निशताप्रतिस्वितम् । प्रवृत्तमत परमिति
वचनात् स्थितमेतदिति ज्ञायते ॥२६८॥

परिवर्तनमिति । परिवर्तनयोगात् तत्र चैककल पञ्चपाणि ॥२६९॥

स्थिततालेनेव निवृत्तियुद्धं माहाजनिकम् । तदाह । अत्रापोत्पादि निवृत्त-
तालः कर्तव्यस्तयेत्यन्तम् । एव प्राया-यादादौ युगमस्ततस्त्वयोऽन्तः कर्तव्य इत्युक्त्वा
तद्व्यङ्गपूर्वकत्वात् सर्वंश्चान्त कर्तव्यमिध्रान्तमाह । अत्रापि निवृत्तिमान् ॥२७०॥

युगमौजमिध्रतासत्वान्मिध्रतादीनां वैशिष्ट्याद्बहुप्रकारमिध्र
इत्यर्थः । सोऽपि च पृथक् प्रयुज्यते । न तु पौनरुक्त्याऽशङ्क्या न प्रयोज्य इति ।
अत्रापि निवृत्तिस्थाने प्रावृत्तिरित्यत्रापोत्पाद्यं । अथ तस्याङ्गान्याह । विषयककसिति ।
स्थितादि त्रयेऽप्येतद् । उत्सर्गं इत्यर्थं ॥२७१॥

विद्येय एवाह । व्यङ्गमेकाङ्गमपि वेति । व्यथस्थितविभाषाविषयमिति
वर्णयति । तत्र युगमं व्यङ्गं यथाश्रमेकाङ्गमिति ॥२७२॥

१. इतोऽपि पद्यमेकमधिकं का० पुस्तके ।

२. NS यथाक्षरप्रवृत्तेन विधिवत्., KSS. यथाक्षरप्रवृत्तेन समासात् ।

३. KSS. प्रवृत्त. काल. कर्तव्यस्तथास्यान्तनिवृत्तिरे ।

NS. ...तथात्र विनिवृत्तिमान् ।

४. KSS. इष्यते ।

प्रवृत्तमपि विज्ञेय व्यङ्ग्यमेकाङ्गमेव वा ।
 माहाजनिकमेकाङ्गं ^१व्यङ्ग्यं सहरणं स्मृतम् ॥२७३॥
 स्थितादिकं ^२प्रवृत्तान्तं एवमन्तविधिबुद्धं ।
 उल्लोप्यके समायोज्य ऊहापोहविशारवं ॥२७४॥
^३प्रकरी वस्तु षष्मात्रं पाताश्चेकान्न(कोन)विशति ।
 वस्तु प्रमाणं कर्तव्यं तथैव च चतुष्कले ॥२७५॥
 न यथाक्षरयोगेन न चापि द्विकलं स्मृतम् ।
 घाद्यमात्राद्वयस्यान्तः शम्पातालान्वितो भवेत् ॥२७६॥
 मात्रात्रयस्य ^४चाग्तस्य शम्भ्यैर्केकात्ततं स्मृता ।
 चतुर्ध्यां द्वादशस्तालं पञ्चम्यां चाष्टमो मतः ^५ ॥२७७॥

प्रवृत्ति(त्त)विशेषमाह । प्रवृत्तमपीति । प्रवृत्तेऽपि पूर्ववन्व्यवस्थितविभाषैव
 मन्तव्या । माहाजनिकस्तू(क तू)भयमप्येकाङ्गं सहरणरूपं सर्वसमाप्तिकालेऽप्य माहा-
 जनिक । तद् व्यङ्ग्यं मध्यवर्ति श्वेकाङ्गमेवेत्येष । यन्मे तु सहरणभिर्याहरण
 व्यङ्ग्यमिच्छति ॥२७३॥

एतदुपसहरति । स्थितादिकं प्रवृत्तान्तं इति । यावदङ्गानां विशधादीनां
 चैकव्यादिरूपतया भूयाद्योऽत्र सति प्रकारा इति सूचयति । ऊहापोहेति । ऊहनमनुक्तं
 स्योपवर्तनभेदादेः कल्पनम् । अपोहनं तूक्तस्यान्तविध्यादेरपसारणम् ॥२७४॥

एव वस्तुनिबद्धमपरान्तकमभिधाय शास्त्राप्रतिशास्त्राप्रकङ्कवद्धमुल्लोप्यक-
 मुक्तम् । प्रधुना तु यथाप्रसृतां प्रकरीमाह । प्रकरी वस्तु षष्मात्रमिति । प्रकर्षा वस्तु
 प्रकरीरूपं वाऽत(व)स्तिवति समान(ना)कृतौ भावितपुस्तकरवमिति यावद् । पाता
 एकोनविंशति । अय(त्य) तु चतुष्कलमात्रासमुचितमाह्रिष्टपादी(४ इ)त्युक्तम्
 ॥२७५॥

पातानाह । घाद्यमात्राद्वयस्यान्तं इति । षोडशी कला शम्पा मात्रायामाद्यायां
 द्वितीयस्या तु ताल ॥२७६॥

मन्वत्र त्रयेऽपि षोडशी शम्पा । तुर्यमात्रामा द्वादशतालः । पञ्चम्यान्वद्धम
 इति पञ्च मात्रास्तादुक्ता ॥२७७॥

१ KSS व्यङ्ग्यं सहरणं भवेत् ।

२ NS प्रवृत्ताङ्गं एवमन्तविधि बुद्धं । KSS प्रवृत्तान्तमेवमन्तं विदुर्बुधा ।

३ अस्य स्थाने का० पुस्तके श्लोकत्रयी पठिता ।

४ NS चाग्तस्य शम्भ्यैका तु ततं स्मृतं । KSS चान्त्या स्यात् शम्भ्यैका च
 पुनस्तथा ।

५ KSS, NS चाष्टमं स्मृतं ।

षष्ठ्यां तु द्विकला शम्भा तालश्च द्विकलो भवेत् ।
 पुनश्च द्विकलस्तालः शम्भा च द्विकला पुनः ॥२७८॥
 शम्भा तालश्च तालश्च शम्भा तालस्तर्ध्वं च ।
 शम्भा तालः सन्निपात इति वस्तु प्रकीर्तितम् ॥२७९॥
 यदा त्वर्ध्वचतुर्षानि वस्तूनि प्रकरी भवेत् ।
 पश्चिमाध्वपदस्यैव तदर्थं प्राङ् निवेशयेत् ॥२८०॥

षष्ठ्यां तु चतुष्कलत्वोचिता प्राप्तावाबापविक्षेपी न कार्याविति दर्शयति ।
 षष्ठ्या त्वित्यादि । द्विकलेति । द्विकलोचिताधिनिष्क्रामान्तरभाविनीत्यर्थं ॥२७८॥

इति वस्तिविति । मात्रापट्कमिति । यावत् । तेनाय प्रस्तार । आनिविप्र
 आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्र आनिविप्र आनिविता आनिविता आनिवा आनिविप्र
 आनिवि ..आनिविप्र आनिविप्र आनिविता आनिविता निरासा निहा नितानि शशता
 यता (२८) ॥२७९॥

एतदुक्तमन्यैरतो द्वैकलमग्रय इति यदा त्वर्ध्वचतुर्षानिति सार्धवस्तुत्रयपक्षे
 प्रागित्याद्य यदर्थं वस्तुनो मात्रात्रयरूपं तत् पश्चिमाद्यन्तद्वितीयेनार्थेनान्येन मात्रात्रयेण
 तुस्य निवेशयेत् । तेन चतुर्ध्या मात्राया यस्ताल प्रथमाया पञ्चमीगतो द्वितीयाया.
 षष्ठ्यास्तु यस्तान् न एव तृतीयस्या इत्येव वस्तुत्रये गीते ततो वस्त्वर्ध्वं पश्चिमाध्व-
 रूपं प्राधान्यादित्यर्ध्वचतुर्षवस्तुमित्यमुं कैचिद्व्यप्यमनेषु ।

टीकाकारास्तु पश्चिमाध्वं यन्मात्रात्रयं तदादौ कुर्यात् । तस्य उपोहनमन्ते
 न(न्तरेण) द्वैकलमङ्गीभिर्युक्तं यत् मात्रात्रयं तस्य उपोहने(न) कुर्यात् । यदाध्व-
 चतुर्षा(र्षा)नि वस्तूनि प्रकरी राध्वमिति । तेनाध्वचतुर्षा(र्षा)नि यदा तदादौ
 कुर्यात् । तस्य च यस्तालविकिरा(ह)पश्चिमाध्वंशब्देन ततालस्तमहंतीति । अत्र तु
 पक्षे उपोहनत्वं यदुक्तं तत् कथमिति न विद्यो मुनिनोक्तत्वात् । वलिसाधिमिरेव हि

उपोहनं च तत्राद्य स्मृतं सार्धविवर्जितम् ।

(दत्तिलम् १६६)

इत्युक्तम् । तेनाधिकं यद्वस्त्वर्ध्वं तस्य स्थाने तालविधि (उपोहने)नोच्यत इत्येतावदेतत्
 ॥२८०॥

कनिष्ठासारितेनास्य(स्याः) कार्यं संहरणं ततः ।
 पाद पूर्वः सप्तः कार्यस्त्वपरान्तकशास्त्रया ॥२८१॥
 प्रोवेणके द्वितीयेऽपि तस्यैव प्रतिशास्त्रया ।
 अनिरयः शीर्षके तालो माघघातस्ततः परम् ॥२८२॥
 ३घट्टपातो द्वादशकलस्त्वस्य पातविधिस्त्वयम् ।
 कर्तव्या द्विकला शम्भा ४तालो द्विकल एव च ॥२८३॥

कनिष्ठासारितेति । अस्य इति । चतुर्ध्वस्तुकाया साध्वस्तुरूपायाश्च प्रकर्षां
 संहरणं नामाङ्ग कार्यम् । कनिष्ठानासा(ष्ठासा)रितेति । सा(स)ब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्त-
 व्यवहारवत् । वस्त्वर्धोऽत्र य(ग)म्यते । तेन तदीयसा(ता)लोऽतिदिश्यते ।

ननु गुहलघुप्लुतविभागेनाप्युपोहनमन्त्यसन्निपातस्य च मुनतत्वादत्रानतिदेश
 एव । माघमात्रावत् षोडशकलामात्रैवेयमिति ..मत्रार्धेन प्रकर्षां.....सङ्गता । एवा
 च मात्रा द्वैकलमद्रकतालः पष्ठमात्रास्थाने कार्येति केचित् । अग्रे स्ववस्तुनि सप्तम्ये-
 वेय मात्रेति मन्यन्ते च पञ्चपाणितालानुप्रवेशात् व्यभक्तसुचिकाप्रकर्षा इयमेव
 शीर्षकरूपेत्याहुः ।

प्रोवेणक लक्षयति । पाद पूर्व इति । अपरान्तकं यद्वस्तु सैव शास्त्राय-
 (शा तया)बोधत वस्तु शास्त्रायमिति । तेन चतुर्विंशतिकला पादः ॥२८१॥

द्वितीयोऽपि तस्यैव प्रतिशास्त्रयेति । विशेषवचन तुल्यगीतिरखे अन्वयपदवा-
 भाव । यथाह दत्तिलः ।

अथ नान्यपदो पादो तुल्यगीत्याविलक्षणो ।
 पृथगीवेणकस्यादावपरान्तकवस्तुवत् ॥
 (दत्तिलम् २०१-२०२)

इति । अनिरयमिति । शीर्षकमस्य भवति वा न वा । माघघातस्ततः परमिति ।
 चद्वट्टस्तत एव चाविकल्पित इति यावत् ॥२८२॥

तस्य स्वरूपमाह । कर्तव्या द्विकला शम्भेति । तानि तानि यता प्रतिशसम्
 ॥२८३॥

१. KSS ताल सवरणे गत ।
२. KSS स एव पातविन्यासो मासघातमत परम् ।
३. NS. माघघातो ।
४. KSS. शम्भा च द्विकला पुन ।

[पुनश्च द्विकलस्तालः शम्भ्या च द्विकला पुनः ।]

^१पुनश्चककलस्तालः सन्निपातः कलाश्रये ॥२८४॥

प्रायेण मापघातश्च विवधाङ्ग प्रकीर्तितः ।

^२सन्निपातश्च(स्य) पश्चात् कदाचिदुपवर्तनम् ॥२८५॥

शम्भ्य स्यात् कलिकेनेव तद्योज्य पञ्चपाणिना ।

सन्धियंथाक्षरेण^३ कतंभ्य(व्य.) पञ्चपाणिना ॥२८६॥

^४एककं विवधो वापि तस्याङ्ग समुदाहृतम् ।

^५श्रन्तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतः ।

^६विवधो(धा)ङ्गेन तेनैव चतुरश्रकभिव्यते ॥२८७॥

सन्निपातस्येति । तदुपलक्षितस्यास्य मापघातस्य पश्चिमेऽर्धे पाणिफमु-
पवर्तनम् ॥२८४-२८५॥

तत्र चककल पञ्चपाणिस्ताल ।

अत्र केचिदाहुः । कदाचित् पूर्वार्धे कदाचित् पश्चिमाधे । तेन मापघाते
वाग्यक्षराणि द्वादशकलासु तान्येव श्यशीघ्रतया षट्कलासु प्रयोज्यानि । तन्ना-
(तान्या)दौ षड्वाहा मापघातस्येति ।

अन्ये तु मापघातस्य षट्कलासु तैरेवान्तरैरन्या षट्कला पञ्चपाणिगत-
प्लुतादिविभागेन गेया । तालस्तु मापघातीय एव शमायात इति ।

अपरे त्वाहु । सन्धिस्तावदेककलेन पञ्चपाणिना कार्यं । तत्र मापघाती-
पानामेवाक्षराप्यन्यानि चेति कदाचिच्छब्दस्यार्थ इति ।

व्यश्ररूपे भाविग्यङ्गद्वये वा सन्धायत्वेन सन्धि ॥२८६॥

तस्याङ्गमेकको विवधो धा । श्रन्तस्येति । चतुरश्र तस्य यत् प्रवृत्तमङ्ग
द्विकलवन्वत्पुटमुक्ता तदेव विवधाङ्ग चतुरश्रम् ॥२८७॥

१. NS वतः ।

२. KSS. सन्धिश्चैव हि तस्मान्ते ।

३. KSS यथाक्षरेणैव ।

४. KSS एकैकं विविधो वापि तस्याङ्ग ।

५. NS. श्रन्तस्य ।

६. KSS विधिनामेन ।

सन्धिवद् 'वज्रतालश्च द्विधा सम्पृष्टक मतम् ।
सप्ताङ्गे द्वादशकल द्वादशाङ्गैर्द्वि' शेष तु ॥२८८॥

निष्काममावित कृत्वा शम्पास्तिल प्रयोजयेत् ।
३तालत्रय ततश्चैव शम्पाताली ततः परम् ॥२८९॥

शम्पाताली तत कार्या सन्निपातोऽन्य एव च ।
प्रोवेणके तु सप्ताङ्गे सम्पृष्टकमिव मतम्^३ ॥२९०॥

द्वि शम्पातालयोगेन द्वादशाङ्गेऽपि चेप्यते ।
पाता नवैकादश वा सम्पृष्टकमुदाहृतम् ॥२९१॥

वज्रवत् सम्प्रयोक्तव्यमुपवतनमेव च ।
युक्ता विषयवृत्ताभ्यां प्रवेणी द्विविधा स्मृता ॥२९२॥

तन्नामाङ्ग पुनरपि च सन्धितास इव वज्रमेककाङ्गत विषयाङ्गत्व च । अत्र
वज्रस्यान्तेनैककलैककमात्राङ्गम् । तत एवाभञ्जनीयत्वाद्द्वयत्वम् । चतुरध्व्यविहिता
व्यभधी पुनवज्रलेपेनेवानेन वृद्धिरुतेऽपि वज्रम् । सप्ताङ्गे प्रोवेणके सम्पृष्टक
वशाकल द्वादशकल वा ॥२८८॥

तत्राद्यस्य प्रस्तारमाह । निष्काममिति । निशशशससताताशशशसम्
॥२८९॥

सम्पृष्टक चञ्चत्पुटचाचपुटादिरूपस्य स(व)वासचूण इवान्न द्विदत्तवाह-
सम्प्रेणमिव ॥२९०॥

द्वादशाङ्गे दशकलमाह । द्वि शम्पातालयोगेनेति । शम्पायास्तासस्य च यत्
चित्तमुक्तं तदपसाय द्वित्वं कायम् । अत एव नव पाता भवन्ति । निष्कामश्चाद्य ।
प्रोवेणकाशपाता । निशशशशशशशशश.. दशकलसम्पृष्टकम् ॥२९१॥

सम्पृष्टकाक्षरैरेवैककलपञ्चपाणिनापवतन वज्रवद्भावादेकाङ्ग तथा वज्र-
वदिति । प्राद्या प्रवेणीति विवक्षेन । अपरा तु वृत्तेन ॥२९२॥

१ KSS वज्रकालस्य ।

२ KSS तालस्तत्र ततश्चैव शम्पाताल...।

३ KSS सम्पृष्टकमिति स्मृतम् ।

पञ्चपाणिस्तु कर्तव्य(व्य) प्रवेण्याश्च यथाक्षर १ ।
द्विकलो वापि मिथो वा प्रयोगो द्वाद(ऽङ्ग)शानुगः ॥२६३॥

२ अन्ते चा(वा)स्याः प्रकर्तव्य कदाचित्तुपवर्तनम् ।
पञ्चपाणिविधानेन ययोक्तेनैव तद्भवेत् ॥२६४॥

३ द्वितीयपादतालेन ह्यवपातश्च कीर्यते ।
वज्रतालेन कर्तव्य^२मताहरणमस्य तु ॥२६५॥

सत्राद्यायास्ताल पञ्चपाणिर्यथाक्षरः । अपरस्या स एव द्विकलः । यदि
यः मिथ इति । एककलद्विकलश्चत्पुटसमुदायरूप इति लक्ष्यते । प्रकृष्टा वेणीति
प्रवेणी । वेण्या शिरो लक्ष्यते । अनेन प्रधानमिदमङ्गम् ।

ननु यदि द्वयोरपि तालस्तुत्यस्तर्हि को विशेष इत्याह । प्रयोगोऽङ्गशानुग
इति । अद्याया विवधोऽन्यस्यां च वृत्तमित्यङ्गभेदाद्भेद इति यावत् ॥२६३॥

पाक्षिक भेदान्तरमप्याह । अन्ते वाऽस्या इति । द्वितीयस्या पर्यं(प्रवे)ण्या
अन्ते उपवर्तनमावृत्ति कार्या । कदाचित्तत्र च यथाक्षर पञ्चपाणि ॥२६४॥

द्वितीयपादतालेन ह्यवपात इति । अत्र वज्र इति द्वादशकलावधिकेन
पादनेन भाष्यम् । तथाभूतात् प्रकरणात् तन्त्रान्तरेषु च स्वकण्ठोक्तेनैवास्य द्वादश-
कलत्वोक्ते ।

प्रवेण्या अवपातश्च द्विकले स्फुरिहोसरे ।

इति । तदत्रान्तस्य द्वितीयपादस्य तावद् द्वादशकलत्वम् । तच्चापरान्तकप्रतिशाखाया
द्वादशकलत्वे लिङ्गमिति सदेतत् प्रतिज्ञान(न) सहन्ते । प्रकरणे द्वादशकलतां निश्चि-
न्वत् द्वितीयपा(पा)दतालेनेत्यस्यैव विशिष्टे विग्रहे स्थापकम् । यतो द्वितीय पादस्य
द्वितीयपाद । अपरमयं द्वादशकलपादस्य । द्वितीयतृतीयेति (मष्टा २ २ ३) समास ।
तत्र पञ्चपाणिना द्वितीयपादतालेन द्वादशकलेनेति सम्बन्धे द्विकलपञ्चपाणिताल
एव सम्यत इति । प्रतश्चानितानिषताप्रतिष उपपात ।

अप्ये तु पञ्चपाणिग्रहणं नानुवर्तयन्ति । सत्राद्यपादद्वितीयार्धतालमुपपात
प्राहुः । अनिषिता घाताविशतानिषिष उपपातः । तदुक्तं दत्तिलाचार्येण

- १ KSS यथाक्षरम् NS यथाक्षरः ।
- २ KSS अङ्ग^२ चास्य प्रकर्तव्य ।
- ३ KSS द्वितीया तालपातेन NS द्वितीयपादतालेन ।
- ४ NS क्रम सहकरणस्य तु ।

रोविन्दके तु यष्मात्रा. पातास्त्रिकान्विशति १ ।

२ यथाधेऽन्ते च मात्राणां पञ्चाना पात उच्यते ॥२६६॥

३ तालः शम्भा च तालश्च शम्भा तालस्तयैव च ।

पञ्चानामपि मात्राणां विधिरेव यथाक्रमम् ॥२६७॥

चतुर्विंशोऽपि पञ्चम्या मात्रायास्ताल उच्यते ।

चतुष्कलाऽन्तयया तुल्या षष्ठी मद्रकमात्रया ॥२६८॥

उपपातद्वितीयस्तु तालः कैश्चिदुदाहृत ।

(दत्तिसम् २०८)

इति द्वितीय इहान्यपातद्वितीयार्धनिविष्ट इत्यर्थं । एतत्तदुदाहृतत्वात् इत्तिले विवरणकृतौ ध्रान्तास्ताल विशेष व्याख्यातवन्त । इत्यतान्ताह्वरणप्रह्वणादेककलापञ्चपाणि-रेकाङ्गत्व च सम्यक्ते । चतुर्विंशो यद्यन्त चिकीर्षित तदेव कार्यमिति । अन्येऽपि नोच्यते नाञ्चान्ताह्वरणमित्ययमर्थो विशेष इत्याहु ॥२६९॥

अथ रोविन्दक कलयति । रोविन्दके त्रिविधे । यष्मात्रा इति । चतुर्विंशो(शो)-ऽपि पञ्चम्या (भा भा ११ २६८) इति वक्ष्यमाणत्वात् । चतुष्कला त्रिमात्रा षोडशभि कलाभिः । तत्र यद्गु पातानाह । अथाधेऽन्ते चेति । यथाक्रममिति । तालोऽर्धोऽन्ते च । अन्यस्यान्ते द्वितीयस्ताल । द्वितीयस्या मात्रायामर्धे । त्रिविधे चेति यथाक्रममिति । एव पञ्च चतुर्ध्यां पञ्चम्या च । तथैव चेति यथाक्रममिति । यथात् सर्वासु मात्रास्त्रिके तालान्ते शम्भेति । अथाधेऽन्तरमनानुसारेण व्याख्या चेति यद् टीकाकारेण कल्पित तालोऽर्धोऽन्ते चान्यत्ता शम्भाधेऽन्ते न तुयस्या तालो-ऽर्धोऽन्ते पञ्चम्यामिति तदुपेक्ष्यमेव । तथा हि दत्तिसाचार्यः ।

तथाधेऽन्ते च मात्राणां तालः शम्भे यथाक्रमम् ।

(दत्तिसम् २११)

इति । पञ्चम्या चतुर्विंशोऽपि ताल इत्येकादश पाता । पञ्चसु षष्ठी त्वष्टपाता मात्रेत्याह ।

चतुष्कलाऽन्तयया तुल्या षष्ठी मद्रकमात्रया ।

इति । चतुष्कलमद्रकमन्त्या योक्ता मात्रा तुल्य(स्य)तालात्र षष्ठीनि ॥२६६-२६८॥

१. KSS पादभागेऽचतुष्कले ।

२ NS अर्धातीते (च) KSS अर्धेऽन्ते चैव मात्राणां ।

३ KSS तालशम्भा च तालश्च NS ताल शम्भाधेऽन्ततालश्च ।

द्विकलेनैव कर्तव्यो विशेषात् पञ्चपाणिना ।
कलाद्वादशनिर्दिष्ट प्रमाण चास्य तत्त्वतः ॥३०२॥

रोविन्वकशरीर तु षट्कलोपोहन स्मृतम् ।
१ विवधो वाऽपि वृत्त वा तस्यादौ परिकीर्त्यते ॥३०३॥

२ प्राकारवृत्तमस्य स्याच्चतुष्क त्रिकमेव वा ।
त(अ)स्योपरि ययेष्ट स्यादधस्तादङ्गयोजनम् ॥३०४॥

प्रा(अ)विशेषनिवृत्त तु शीर्षक सम्प्रयोजयेत् ।
यथाक्षरेण तच्चैव कर्तव्य पञ्चपाणिना ॥३०५॥

मिति शरीर वक्तव्यम् । तदाह । शरीरताल कर्तव्य प्रस्वार इति । प्राच्यगीतानुकर्ष
इति यावत् । अस्य विशेषत इत्यसाधारणेनोक्ता(क्त) ॥३०१॥

ननु कौश्ली शरीरतालो य पूर्ववर्णिकर्षणेन प्रस्वाररूप क्रियत इत्यत आह ।
द्विकलेनैव पञ्चपाणिना कर्तव्य इति । शरीरताल इति विशेष । प्राच्यवर्णानुकर्षाद्
प्रस्वारक्रिया क्रियत इत्याह । कलाद्वादशेति । अस्येति प्रस्वारस्य ।

एतदुक्त भवति । द्वितीयपादस्य षष्ठ्यामल्पासु द्वादशकलासु या यौतया
द्वादशकला द्विकलपञ्चपाणितालेन गीयमाना उपोहन च षट्केन प्रागुक्ता । यत्
प्रमाणमुतास्ता शरीरमित्युच्यत(न्त) इति ॥३०२॥

तदाह । रोविन्वकशरीरन्तु षट्कलोपोहनमिति । तस्या शरीरस्यादिरूपोहना-
व्यस्तत्र विवधो वृत्त वेति प्राक्तन स्मारितम् ॥३०३॥

प्राकारवृत्तमिति व्याख्यातम् । वृत्ताख्य वर्णं प्रा इत्येवभूतं स्तोभैस्त्रिंशत्तुर्वा
प्रयुक्तं कार्यम् । यदाह । चतुष्क त्रिकमेव चे(वे)ति । नातो न्यूनमिति यावत् ।
अस्येत्याकारवृत्तस्य मध्यस्थितस्याङ्गचतुष्कृतस्योपर्येष्वन्धान्योऽन्यविशिष्टान्यङ्गानि
कुर्यात् । शरीरे प्रस्वार षोडशाङ्गता चेत्यवधान सम्पाद्यमित्यत्रावग्या(क्ष्य) विधेयम्
॥३०४॥

तत्रैककलपञ्चपाणिना वर्णाङ्गैर्वैपारुचि द्विस्त्रिर्वा पा(प्रा)वृत्तमनावृत्तमेव
कार्यम् । तदाह । अविशेषनिवृत्त तु शीर्षकमिति ॥३०५॥

१ KSS विविधो वा प्रवृत्त वा NS विविध वापि वृत्त....।

२. प्राकारवृत्तमन्यत्..... इत प्रारम्भ ६२ श्लोका नि० मुद्रित पुस्तके न
पठिता ।

१ [आकारककमस्यान्ते प्रवृत्त नियमाद्भवेत् ।
 इति रोविन्दकं प्रोक्तं स्यादुत्तरमतः परम् ॥३०६॥
 मुत्प्रतिमुखे(शो)स्यातामुत्सोप्यकवदुत्तरे ।
 उत्तरं संश्रद्धयामि यथाविहितसक्षणम् ॥३०७॥
 अत्येदमुत्तरस्याप मुत्तां प्रतिमुत्तां भवेत् ।
 उत्सोप्यकवदस्यादौ मात्रा चंका चतुष्कला ॥३०८॥
 शोविन्दकवशाकारमणमर्जं प्रयोजयेत् ।
 शाखा षडङ्गाधरा स्याद् द्वादशाङ्गा परा स्मृता ॥३०९॥
 षट्पाता द्वादशकला शाखा श्रेया प्रमाणातः ।
 तस्यां तु द्विकलस्तालः शम्भा चंककला भवेत् ॥३१०॥
 पुनश्च(सयैवं)ककलस्तालः सग्निपात. कलात्रये ।
 शाखायत् प्रतिशाखा तु भवेद्व्यपवा तु सा ॥३११॥

अस्य विशेषमाह । आकारककमस्यान्ते इति । वृत्तस्यावरोही प्रवृत्ताद्यो भेद
 उक्तः । सोऽस्य शौर्यकस्यान्ते नियमात् कार्यं । एकाकिन्याकारे स्तोत्रपदे आकार(?)
 एकौ यस्याकारस्तदाकारककमिति बहुबोधिः । एककलाश्रोऽशब्देन सत्येति नास्य
 पूर्वनिपातः ॥३०६॥

एतदुपसहृत्यान्पदामृत्तिकं दर्शयति । मुत्प्रतिमुखो स्यातामुत्सोप्यकवदिति ।
 उत्तरे मादो(शो)मुखप्रतिमुखविभक्ता षोडशकला मात्रा ॥३०७-३०९॥

अन्तरं द्वादशभिः कलाभिः शाखा । नत्र पाता षड्भ्यन्ते । तस्यां तु त्रि(द्वि)-
 कलस्ताल इति कला । द्वादशकलेन प्रकरणं द्विकल षड्भ्यन्तिराशित्ये । न ह्यत्र
 प्रकरणं चाचतुष्कलत्रयं कवापि श्रुतं । तेनात्र त्रि(द्वि)कलं विभक्तोपलक्षणमेव
 द्विकलत्वादिकर्मन्तमात्रावदिति । चतुष्कलत्वप्याह । तयैवेति । प्रतिदिशनिशताप्रतिषे
 शाखा । ष(षा)ठनोऽत्र वर्णानि षट् परतो द्वादश । एवभूतैव प्रतिशा(खा)न्यपवा ।
 अत्र च रोविन्दकानन्तर्पिच्छरीरत्वमुपजायते इति वर्णानुसर्षात्मा प्रस्वार प्रति-
 शाखाया कार्यं इत्याहुः ॥३१०-३११॥

१. इतः प्रारम्भः कोष्ठवद्वैकर्मिणश्चरुका निर्णयसागरसंस्करणे न पठिता ।
 काशीसीरिजपुस्तके त्वभ्यासान्त पाठा भिद्यते ।

अविशेषनियुक्तिश्चाप्यस्यान्तो नियतो भवेत् ।

अन्ते चास्य विशेषेण मध्ये चंद तु शीर्षकम् ॥३१२॥

तालोऽय दक्षिणे मार्गे सप्तरूपस्य कीर्तितः ।

य एव दक्षिणे तालो वृत्तावपि स कीर्त्यते ॥३१३॥

कलार्थं तु कला तत्र विशेषोऽन्त्य(न्य)श्च कीर्त्यते ॥

अर्धयोगस्तु तत्कालादर्धकाल प्रकीर्तितः ॥३१४॥

तर्हि प्रस्वारस्यात्र कियन् मानमित्याह । अविशेषनियुक्तिश्चाप्यस्यान्तो नियत इति । प्रतिशास्त्रात्मक एवात्रान्त सहरणकारित्वात् । स चाविशेषेण वणनिवृत्तिरूप-वर्तनारम्भा यस्यास्तादृक् कार्यं । स च नियतः । अग्ये तु वतिलाधनुसारिणो व्याचक्षते । शास्त्राप्रतिशास्त्रात्माऽन्त पृथग्भूत सन्नियतः । चकारेणावृत्त्याऽन्तश्च स्थित इति भ्रुतो यदि भवेत् तन्नियतम् । अनियतोऽन्तस्व्यध्वादीनामन्मतमो यथाऽचि कर्तव्य इति । अस्येति । शास्त्राप्रतिशास्त्रमपश्यन्त इति प्रतिशास्त्राया समाप्ती । मध्य इति शास्त्राप्रतिशास्त्रे । अत्राशीर्षकमिति शीर्षकद्वयम् । अग्ये त्वेकमेव शीर्षकं तथा कार्यं यथा...ऽन्ते मध्ये च कृतं भवतीति व्याचक्षते । तेन शास्त्रान्ते शीर्षकं कार्यमित्युक्तं भवति ॥३१२॥

अथाऽत्र मार्गवैचित्र्यनिरूपणार्थमाह । तालोऽय दक्षिण इति । सप्तरूपतास परिकीर्तितः । स दक्षिणे तावद् बाहूल्यात् चतुष्कलत्वात् तद्गतत्वाच्च दक्षिणस्य दक्षिणेन चात्र विलम्बितो लयो वक्ष्यते । तेन विलम्बिते लये तावदय प्रयोगः । अथ मध्यद्वयमप्यनुजानीते । य एव दक्षिण इति । विलम्बितलयनिष्ठोऽय ताल उच्यते । स वृत्तावपि । न तु दक्षिणोऽसौ तालः ॥३१३॥

तस्य तर्हि वृत्तविषयना विदग्धाः । सा हि द्विकल एवोचितेत्यत्राङ्क्याह । कलार्थं तु कला तत्रेति । दक्षिणे यत् कलार्थं तत्तु वार्तिके कलारूप कर्तव्यम् । न च सार्वत्रिकमेतदिति दर्शयति । विशेषोऽयश्च कीर्त्यते इति । वर्तमानसमीप्येऽपवादोऽत्र वक्ष्यते इति यावत् । कलार्थं तु कलेत्युक्तम् । तत्र स्तुतिपदवर्णाङ्गाद्देरङ्गीकरणं प्रति-कलमिति यो विपरीतं बुध्येत् तं प्रति बोधयितुमाह । अर्धयोगस्तु तत्कालादिति । योऽयमर्धयोगः प्रकीर्तितः कलार्थं तु कला तत्रेत्यमुना वचनेन स दक्षिणकलादर्धकालो भवत्य- । स्तुतिपदवर्णाङ्गादिसर्वेण्डमेव केवलं जालमात्रमेव भिद्यते । अत एव लयभेदमात्रमिति तात्पर्यम् ॥३१४॥

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैकक तथा ।

चतुष्कल स्याद् द्विकल त्रिकल च यथाक्षरम् ॥३१५॥

रोचिन्दकोल्लोप्यकयोमंद्रकोत्तरयोस्तथा ।

क्षरोरेषु विधिह्येष शेषेषु प्रकृतिर्भवेत् ॥३१६॥

अपवादो बक्ष्यत इत्युक्तम् । तमाह—

उल्लोप्यकोत्तरमुखे हित्वा युग्मैकक तथा ।

इति । इह परिमितेऽपि तालशरीरे यत्र वर्णाङ्गभूतस्वन-त्रबिलम्बितलयेन विना तत् सवादम् । एव स्थिते उल्लोप्यकस्य यद्विग यङ्गपरत्वमुक्तं तत् प्राधान्यात् मुखे ताव निवेश्य तच्च परिमित मात्राधरूपत्वाद्दुसरेऽप्युल्लोप्यकवद्भावाद्यमेव विधिः । युग्म शब्देनाश्रित्येणकाङ्ग च चतुरश्रं नाम । तत्र च स्वरूपेण विविधाङ्गमुक्तं लक्षणम् । तस्य चतुरश्रस्य प्रवृत्ते यो विधिः स्मृतो(त) । विविधाङ्गेन तेनैव चतुरश्रकमिष्यत (भ० ना० ३१ २८७) इति । तस्यैव च सप्ताङ्गं द्वादशपर(कल)मि । (भ० ना० ३१ २८८) त्यश्रोदेशे पाद सग्न्यर्माषघात (भ० ना० ३१ २०) इत्यत्रैकं चतुरश्रं चेत्प्रवृत्तम् । तदेतदतीतप्रहेणावपाणिना पा तत्स्वरूपातिरिक्तं कायम् । तच्चेत् मध्य-लये न क्रियेत तद्विपरीतं प्रयोगः । तथाहि । प्रवृत्तसम्बन्धी तत्र तालः । प्रवृत्ते चोद्धट्टचच्च पुटयोरेस्तालोपलक्षणमात्रम् । न तु त(य)थाक्षरम् । तथापि द्विकल-मपथात्वनं चतुरश्रं स्यात् । द्विकलमपि तच्चतुष्कलत्वाद्भिन्नस्तदोचित्याद्विलम्बित-मेव प्रयुज्यते । एवा च सर्वाङ्गैकैकद्विकलतायोगेऽपि व्यनस्था । ने(ना)त्र यदोषेण कपादे मध्यमलयेन क्रियते तदकक तत्त्वानुवर्ति चेत् तदभिन्नस्तदङ्गताङ्गस्येति । तस्मात् पूर्वोपात्ता च स्थिति चेच(द)त्र(मु)ञ्जु(ज्ज)तीति । उल्लोप्यकं च भ्रूयोऽङ्गा नतीतक्षरोराणामुपलक्षणम् ।

उत्तरं तु तस्याङ्गान्यप्राप्यतिदेशादिकं स्पष्टमिदमुपास्यम् । युग्मैककमङ्गानां मुपलक्षणम् । एव विनम्बिते मध्ये च सप्तरूपं प्रयोज्यम् । तथाहि । यस्तत्र तु लयो मध्यस्तःप्रमाण(णा)कलेति (भ० ना० ३१ ६) तावन् मध्यमः । अत एव तत्र वर्त-मानत्वाद्भ्रूतिव्यवहारः । विधिरपि भर(व)तु । समस्तं वणतालपदादि(कं स्पष्टफले) केवलवैचित्र्या(या)यमस्य प्रयोगो न चास्पष्टफले वैचित्र्यं शासितुमुचितमिति । अथाप्यथा मार्गभेदमाह—

प्रकृतावपि नेधं स्याद् द्विकले तु(लेन) चतुष्कलम् ।
कालेनैवं भवेद्वृत्तावर्ध(यं)योगश्चतुष्कले ॥३१७॥

चतुष्कलं स्याद् द्विकलं त्रिकलं च यथाक्षरम् ।
रोविन्दकोल्लोप्यकयोमंत्रकोत्तरयोस्तथा ।
शरीरेषु विधिह्येष ॥ इति ।

केचित् यस्य येनार्थसम्बन्ध इतीत्य योजयन्ति । रोविन्दकोत्तरयो प्रस्वारात्मक शरीरं द्वादशकलम् । तद् द्विकलमरि तद्यथाक्षरं स्यात् । स(प्रस्वारः) । उल्लोप्यकमंत्रकयोस्तु चतुष्कल शरीरं तद् द्विकलं स्यात् । न त्वेककलता तन्नेयम् ।

नन्वेककलं तयोक्तमेव । सत्यम् । इदं स्वम्यद्रूपं यद्विका(रा)त्मकं नाम । चतुष्कलगतान्यन्यदे(र्दे)न हि वर्णाङ्गस्तुतिपदानि द्विकलीक्रियन्ते । तथाहि । देवं शत्रं प्रणमामि सदा इति यच्चतुष्कलं पादभागः स एव । नैव शीत्यान्तरिकयोगेन द्विकलः पादभागं क्रियते ।

नन्वसावेककलीकतंभ्य इत्युक्तं । द्विकलं त्वेककलीकतंभ्यमित्युक्तमेव । रोविन्दकोत्तरयोस्तु विकाररूपमेककलमस्ति न तु प्रतिरूपमिति ।

अन्ये त्वाह । द्वादशकलत्वे चतुष्कलत्वमेव । यदाह ।

अनादेशे तु सर्वत्र कर्तव्यः स चतुष्कलः ।

इति । द्विकलता केवलतालपातोपलक्षणाय । तेन चतुर्ष्वपि चतुष्कलं यदुपरान्ते तु वाचनिक एवाविकारः । तदाह । शेषेषु प्रकृतिरिति । चतुष्कलत्वे वैत्यर्थं ॥३१५-३१६॥

ननु प्रकृतिर्नाम स्वरूपमुच्यते । तच्च मापघातस्य द्विकलं द्वादशकलत्वादा-
(वा)दापविक्षेपाभावाच्च न चाचपुटगतायेन चतुष्कला स्यादित्याशङ्क्याह । प्रकृताव-
पीति । द्विकलेन । अपिशब्दादेककलेन च । उपलक्षितायामपि प्रकृती चतुष्कलमेव
नेयम् । निर्वाह्या स्यादिति न्यायत एव सम्भाष्यत एतत् । प्रधानानुविधानमङ्गाना-
मिति ।

नन्वपादान्प्रकर्षणमोवेणकेषु संबंधैव वृत्तियोगो नास्तीति कथमविशेष-
णोक्तम् । य एव दक्षिणे तालः स एव । वृत्तावपि स इत्याशङ्क्याह । कालेनैव

वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यात् कदाचन ।
न मद्रकोत्तलोप्यकयोमुखोपवहनेषु तु ॥३१८॥

यो दक्षिणे तालविधिवृत्तौ च समुदाहृत ।
चित्र व्यस्ते समस्ते वा तावुमौ परिकीर्तितौ ॥३१९॥

शास्त्रानिवृत्तादन्यत्र चित्र तूमयमागिकम् ।
इति मागत्रयेऽप्येतत् सप्तरूप प्रकीर्तितम् ॥३२०॥

मवेदिति । चतुष्कले मागस्थितानामपरान्तकादीनाम(ता)वृत्तिविषयो योऽर्थयोग ।
एवमिति पूत्रमुक्त । सकलायात् परणाद् भवेत् । एव सख्या तु कलानामग्रपूर्तवेति न
विकार माग ॥३१७॥

वेचिन्त्यान्तरमप्याह । वृत्तौ चतुष्कलो योगो दक्षिणे स्यादिति । चतुष्कलेऽपि
प्रयोगे वचनेन यो वृत्तिमार्ग उक्त । तथाया । अपरात्तके

वृत्तौ निवृत्तियोगश्च गते वस्तुचतुष्टये ।

(म० ना० ३१ २४८)

इति । स कदाचिद् दक्षिणे स्यात् । यच्चद्वयमथ(य)योगेन दक्षिणस्यापि वृत्तरूपत्व
मुक्तम् । त मुखनाम् पङ्गे उपोहनप्रत्युपोहनषु च न भवतीति सोदाहरण दशयतीति ।
न मद्रकोत्तलोप्यकयोरिति । न मुखोपोहनेष्वप्य विधि । मुख उदाहरणमुत्तलोप्यक
मुपोहनेषु मद्रकम् ॥३१८॥

अथ चित्रमागस्थितस्यैककलस्य विकारमाह । यो दक्षिण इति । दक्षिणे
यस्तालविधिश्चतुष्कलवृत्तौ च द्विकलस्तौ चित्र एककल क्रमण युगपद्वा भवत ।
एतदुक्त भवति । एककले या-नराणि ता येन द्विगुणतालयोगन । तावत्ये(त्स्य)क
कलारूप निष्कामप्रवृत्तन कदाचिद् द्विकलतया कदाचिन्नावापाद्यप्यावापनचतुष्कल तथा
नेयानाति व्यस्तपक्ष । क्वचिद्भाग द्विकलतया क्वाचच्चतुष्क(ल)त्वनति समस्त-
पक्ष । ए(म)त एव चित्रमार्गेण ॥३१९॥

वेचिन्त्यात् सामत्यस्यापवादमाह । शास्त्रानिवृत्तादिति । शास्त्रानिवृत्त मति-
शास्त्रात्त्रेण च निवृत्तमुपवतन तन प्रातःशाखायामुपवनन च चित्रमुमयमागमुक्त
भवतीत्यथ उपमहरति । इति मागत्रयेऽपीति । उक्तेन वेचिन्त्येण सप्तपि चित्रस्ता
दिमार्गत्रयमाञ्जीति यावत् ॥३२०॥

द्विविधा प्रकृतिश्चास्य कुलकं छे(भे)द्यक तथा ।

एकावर्ण कुलकं तत्र पृथक् छे(भे)द्यकमिष्यते ॥३२१॥

नियुंक्त पदनियुंक्तमनियुंक्तं तथैव च ।

त्रिविधं चापि विज्ञेयं सप्तरूपं प्रयोषतृभिः ॥३२२॥

बहिर्गोताङ्गशाखाभिर्युंक्तं नियुंक्तमिष्यते ।

बहिर्गोताङ्गहीनं चाप्यनियुंक्तमिति स्मृतम् ॥३२३॥

बहिर्गोतविहीनं तु पदनियुंक्तमिष्यते ।

इत्येतत् सप्तरूपस्य प्रकृतं त्रिविधं स्मृतम् ॥३२४॥

अष्टाङ्गात्(ङ्गा) षोडशाङ्गाच्च(ङ्गा च) युग्मीजौ(जा) वा प्रमाणतः ।

इति युक्ते(स्तुतियुक्ता) तु कर्तव्या मात्रायुक्ता तु पालिका ॥३२५॥

अथ भेदान्तरमव्याह । द्विविधा प्रकृतिश्चेति । अस्येति सप्तरूपस्य स्वभावः ।
एकावर्णपरस्परान्वितार्थवस्त्वङ्गयुक्तं कुलकम् विपरीतं भेद्यकम् ॥३२१॥

तत्रापि प्रत्येकं त्रयो भेदा इत्याह । नियुंक्तमित्यादि ॥३२२॥

बहिर्गोतेनोपोह्यप्रत्युपोहनात्मनाऽङ्गं शाखाप्रतिशाखाभ्यां च युक्तं
नियुंक्तम् । नि शेषस्वरूपयोगादस्तुशाखामात्ररूपमुपोहनान्तरङ्गेश्च हीनमनियुंक्तम्
॥३२३॥

उपोहनैरेव हीनं पदनियुंक्तम् । अर्धप्रतीतिनिबन्धनपरिश्लेषतायोगात् ।
एतदुपसहस्रं । इत्येतदिति । प्रकृतं प्रकारो भेद इत्यर्थः । ते सप्तानां भेदाः । तद्यथा
मद्रकादिति(वीनि) चत्वारि त्रिकैककलादिभेदात् । प्रत्येकं पुनर्विकारभेदात् त्रिधा ।
पुनर्मानंभेदात् त्रिधा । पुनर्नियुक्तादिभेदादिति त्रीणि शतानि चतुर्विधत्पथिकानि
वस्तुसंख्यया । अङ्गपरत्वरवंचिद्व्यसङ्ख्यायाश्च भेदाद् भूमासो भेदाः । ते त्वनुपयोगान्त्र
प्रतिपदं लिखिताः । अन्येषु त्रिषु मार्गभेदाद्विकारभेदाः । सनियुक्तादिभेदास्वयंस्त्रयो-
(दास्त्रयो) भेदा इत्येकाशीतिः । तत्राप्युक्तवद् भूयासः प्रकाराः । पञ्चाधिकानि
चत्वारिंशदानि प्रधानभेदाः । ते च सर्वे एकोपभेदा अप्यष्टोपयोगिनः । अङ्गभूयस्त्वं
तु पत्युपस्त्वव्येति न्यायः ॥३२४॥

अथ मुकुमारप्रायास्लास्यदशरेण पूर्वरङ्गोपयोगिनीं पालिकां तक्षयति ।
अष्टाङ्गेति । अवरनं षोडशाङ्गेति परतः । अङ्गानि शीपकादीनि तालाङ्गानि चैक-

सर्वेषामपि गीतानामन्ते छन्दकमिच्छते ।

चतुरश्रस्तु सत्(स)श्रो नवाङ्गो युक्त एव तु ॥३२६॥

कादी यङ्गात्रेभ्यस्तु .. देहावयववाचिनो षट्शान्निदिष्टम् । मुखत्वमस्या शरीर-
मात्राया षोडशकलायास्तदाह । मात्रायुक्तेति । सा च मात्रा घोत्रा भवति यदा
सादयो युग्मा द्विगुणा । एवमस्या अत्रस्या भेदा ।

अन्ये त्वचार्यास्ता (आन्तिको चैव पाणिकेति पठन्त भ० मा० N S Edition
P 521) षड्कुचितमतयो व्याचक्षते । आदी मात्रायुक्ता मात्रया युक्त(क्त)द्वयस्या
तेन रोविन्दकमात्रानुसूत्रे चेति द्व मात्रे । ततो देहमाह घोत्रस्थश्रो युग्म पदत्रय
आद्यत्वत् पञ्चपाण्यस्या । श्रियान्तो प्रमाणात् । प्रमाणानि चत्वारि व्याप्यज्ञा-
पतेरपारिहरेति (-पायसूत्रम् १ १ ३) चत्वार पञ्चपाणयो देह इति यावत् । अष्टा-
ङ्गे पादो वर्णाङ्ग षोडश पञ्चाङ्गे यस्या तेनोवेणुके पद शोषकमाघातप्रासस्त-
तोऽवर्तनसन्धिचतुरश्रकवज्जानन्तर षट्शम सन्धिषट् नटिष्ठने यस्मात् । षोडश
वाम्ताहरणम् । कस्मादिय पाणिका । आह स्तुतिमुक्ता (क्ता) । तेन पा(प)णि
स्तुतानि(वि)त्यतो (पा० षा० ४३६) भावे षुडि(ठक)मत्वर्था (थ) । पठति च
रूपमिति । स्तुतिपुस्तक्यनेन च(क)भोयत्वमस्या कथयति । सुकुमारप्रयोगे हि पूर्व-
रङ्गे तदङ्गे वा गारीप्राये नियमे च प्रधान मुकुमा त्वात् । एव च गीतकतुल्यकृष्ण-
तयैवेय लक्षयित युक्ता । एव तावत् प्रधानयोगो व्याख्यात । तदनन्तर तदनुयायिन
एव रञ्जनाप्रधानस्याप्रयोगेन भाष्यम् । तत्र यथाकथञ्चिदत्रै(त्रै)वाद्यानुपकृतमेव
वैशिष्ट्य प्राय । तत्र गीतकासारितादीना छन्दकमपमनुयायि । पाणिकायास्तु चतुष्क-
लसास्याङ्गानम् ॥३२८॥

तान्यस्य लक्षणमाह । सर्वेषामिति । आन्तारितवर्धमानगीतानाभित्थयं ।
आन्तारितवर्धमानयोरपि हि वर्णाङ्गकल(तो) योगम(गोऽ)स्त्येव । गीतत्व केवलमा-
मासारणवृद्धिभ्या अप्यपदेश प्रयोगे प्राधा यम् । अत एतन्नूत्तप्रयोगद्वन्द्व(गे छन्दत)-
द्वन्द्वत प्रवर्तितत्वाच्छन्दकम् । जातान्नेकवचनम् । तस्य च यदा यदा ल्यश शरीर
क्रियते तदा तालङ्गाना वर्णाङ्गाना चान्यतमानि चत्वार्यङ्गानि । अथ चतुरश्रमेव तत्र
चैव कारेणानेनाधिकव्युदास । चतुरश्रविशेषमाह (अथ इति) । प्रधानव्यधचतुरश्र
भावरथानुवर्तन विशेषे ।

अन्ये तु वैचिष्यातिशयेन वैपरीत्य विशेष इत्याह । अन्यत्राप्युक्तम् ।

चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा वा परिकीर्तिता ।

मद्गुर्ध्वस्तैः समस्तैर्वा युग्मौजा वा प्रमाणात् ॥३२७॥

एकस्या वा बहूना वा द्वयोर्वाय प्रयोजितमु(त्ता) ।

तथा शृङ्गारभूमिष्ठा त्रिविधा स्याच्चतुष्पदा ॥३२८॥

प्रवृत्ताख्या द्रुतलया स्थिताख्या तु विलम्बिता ।

स्थितप्रवृत्तसजा च ज्ञेया मध्यलया तथा ॥३२९॥

लास्यमित्येव यत् पूर्वं मया च परिकीर्तितम् ।

लक्षण तस्य वक्ष्यामि प्रयोग च यथाक्रमम् ॥३३०॥

मुखपादा शीवरूपहरणान्ता यथास्त्रि छन्दके पूर्वगीतानुवर्तिन्यथ विपर्यय इति ॥३२६॥

अथ सुकुमारप्रयोगोपक्रमप्रधानपाणिफान-तर्भाविप्रयोगलास्यगान दर्शयितुं चतुष्पदा लक्षयति । चतुष्पदा तथैकाङ्गा त्र्यङ्गा चे(त्रे)ति । तथेह स्वरुच्या तस्या एकमङ्ग त्रीणि वाङ्गानि च व्यस्तान्यनन्वितानि तावन्त्यन्तराभिधेयपदानि तस्या यदा छेदकरूपा यदा कुलकरूपा तदा विपरीतानि । तथाह । अङ्गैष्यस्तं(समस्तै)वेति ॥३२७॥

दारीर चास्या चतुरश्र वा शृङ्गारभूमिष्ठमिति भूमिष्ठग्रहणात् कामावस्थादा-वपि परिग्रहो न हि तदैकरूपत्वे भूमिष्ठव्यवहार । स्थितभूमिष्ठ भोजनमिति द्रुतादित्यस्यद्वाच्च वृत्त्यादिमज्ञा । तत्करचरणप्रयोगभेद पक्षे पा(स्या)त् प्रयोजनम् । तथाहि । द्रुताना प्रयोगस्य प्रकर्षेण वर्तन करचरणकियात्रहृष्टत्वाद् विलम्बिता नाम विपर्यये मध्यमाना तु द्वयमिति । तत्र द्रुता व्यथ्रा खण्डा । चतुरश्रा नकरण.. कमध्या पये । आञ्जितिका परिगीनिक विचलितेऽपकृष्टोत्थित इति पादाऽङ्गभेदा द्वादशपा-भेदककुलकभेदाच्चतुर्विंशतिधा । पद चतुष्कयोगाच्चतुष्पदीति । अनया च विशालि-लादिनक्षित सबमेव नास्यगान स्वीकृतमुपलक्षित च ॥३२८-३२९॥

अन्ये तु चतुष्पदा तथेति (म० ना० ३१ ३२७) वचनाद्गीतककारि..... स्कन्दकरक . कादीनि मन्वते । न तु तत्र प्रयोगे चतुष्पद युगपत् प्रयुज्यत इति मनसि कृत्वा तद्विषय तद्वैविध्य तत्क-व्यव-च दर्शयितुमुपक्रमते । लास्यमित्येवेति । यदिति यस्मादिति तस्मात् । एवकारो यथाक्रममि यस्यान-तर । तदप्यमर्थः । यस्मा-

ससनाल्लास्यमित्युक्तं स्त्रीपुंभावसमाश्रयम् ।

एकाद्यं(यं)पृथगर्थं(यं) च तदङ्गंस्तु प्रकीर्तितम् ॥३३१॥

भारवच्चकहार्यं स्याद्ब्रह्मवस्तु तथा भवेत् ।

तत्र गेयपद तावत् प्रथम परिकीर्त्यते ॥३३२॥

ल्लास्यं पूर्वं कीर्तितं लक्षणं च तस्माद्यथाक्रममेव प्रयोगमधुना ब्रह्मामीति ॥३३०॥

तत्र पूर्वं यत्ताण्ड्याध्याये (भ० ना० ब्रा० ४) दशरूपके (भ० न० ध० १८) इह च तदेकीकुर्वन् स्मारयति । ससनाल्लास्यमिति । असनं क्रीडा चित्तसंश्लेष स्थित्य-
पुंसि तस्य वा तस्या भावः । स्त्रीपुंसेत्यभिधाने तु प्रज्ञार एव सङ्गृहीतो भवेत् । तेन
सासमर्हति तत्र साधु लास्यम् । अनेन सुषंध्यायोक्तं स्मारितम् । स्त्रीपुंसयोस्तु ससा-
इति । एकाद्यं पृथगर्थं दत्त्वेतदध्यायोक्तम् ।

ननु पृथगर्थत्वेऽन्यो-यमन्वये वैरस्य स्यादित्याशङ्कयाह । तदङ्गः पृथगर्थ-
इति । वचनस्य पश्चात् परिपाठ्या वचनान्तरमित्यनेन क्रमेण यद्यपि सङ्गतिर्नास्ति
तथापि स्त्रीपुंसभा(पुंभा)वरूपे प्रधानेऽर्थे सर्वमन्वितमेव । तथा च डोम्बिकास्वेशा-
(कामु स एवा)र्थे प्रधानभूत इति त्रुडामणौ स्पष्टमेवोक्तम् । चोरिप्रमिकुणमय मह-
सा कुकुहे मितइ (चौर्यमर्थुनभव महत् सा ककुद भित्रे) इति । तथा च चिरन्तनोऽ-
... . दयप्रवाद(द)पडमचूडामणिया (प्रथमचूडामणिया) इति । (तदेतद्) मट्टतो-
तेन काम्यकौतुके वितत्य दशित च प्रासारस्तु न व्यत इति श्लोके । नास्नात्तदे-
चैव प्राधानाङ्गान(ना)प्रगतानुपायितामन्यो-यमनुनय सन्मत एवेति यावत् । त-
स्त्रिमा पुंसि भावो यथा फनादि तदणी अणसछमो (फलादि तरुण्यनुसङ्ग-
इत्यादय ॥३३१॥

पुंसि स्त्रिया मन्यो य यथा सिद्धा कटशेषु यथा वा सोल्लासा मन्-
इत्यादौ । भाणव-वैकहार्यं स्यादितिनेन सव्यध्यायोक्तं (भ० ना० ध० १६)
स्मारितम् । भाण इवैरुपयोग्यमिति । एकेन पात्रेण हरणीय निर्वाह्यमिति यावत्
कह्या(ह्य)वस्तिवात् । स्वश-शर्मिहिनव्यङ्ग्योऽयं । प्रधानाभिद(ष)लकोक्तिरह-
मिति यावत् । तथा

सन्तउपच्युह विदुवि(पि)कप्रइवेच्च अलज्जिआए हृइ पञ्च ।
 सन्तव करणा कलजि(पी)अमकुविन्दोपउह्वेहलाए ।
 वेरणुलो अओ वासलति वेभिमिमअरनयसरगुणहत महअम् ॥

[सन्तापपक्षे विधुपिकानिवच्चात्तज्जिताया मत्रन्ति पञ्च ।
 सन्ताप करणा कलपीनमधुवत् दोषोत्प्रेक्षणम् ।
 वैरानसस्ततो विलसति वैरिणमिममनवसरगुणहत महान्तम् ॥]

इति । अत्र हि दूत्या स्वशब्देन भावी भाव उक्त । छेकोक्त्या तु नामिकान्तरोद्-
 भेदेन नायकस्य मूर्खत्व स्वसस्या अनुरागित्व सीभार्थं सुरक्षितत्व चेति । यदिदं
 सोत्सासामला इत्यत्र सोत्प्रेक्षयाऽन्योन्यमवियोग क्षोभावहृत्वमीचित्य च (चेति तत्)
 वस्तुत्वाद्य वस्तिवति वा । एकाहार्यमिति । पात्रान्तरमत्रोक्त पूर्व नेति भाव । अत्र
 दश लास्याङ्गानि सन्वयध्याये (भ० १६) वैचिद्या(शृङ्गोपजीवेन) नाट्यसंस्काराय
 निरूपितानि । इदं तेषां लक्षणम् । क्षेत्रमारुह्यासारितवध्वंमानगीतिकवर्गस्योद्धतपूर्व-
 रङ्गोपजीविकाभिनययोगिनो यथालक्षणमध्याये यथामुकुमारपूर्वरङ्गोपयोगिनो
 लास्याङ्गवर्गस्येति । न ह्यत्र गान्धर्वमात्रं लक्ष्यम् । सामकपाल देरलक्षणात् । सापि
 प्रुवोपयोगी(गिनी) मागध्यादीनां लक्षणाभावात् । न च स्वतन्त्र गान्धर्वमिष लक्षणा-
 हंम् । न तु वेदत्वात् तत्र गेयपा(प)व लास्यम् । पूर्वरङ्ग इत्यनुद्भिन्नतत्त्व वाक्य
 टीकाकृतः ।

इदं त्वत्र तत्त्वमुपाध्यायेनिरूप्यते । इदं द्विविधं हि नाट्यम् । उद्धत मुकुमारं
 च । वीरङ्गारयोरेव नायकगतयोरशेषपुरुषार्थसिद्धिषु व्यापारात् । तत्र प्रथमे
 समुद्धतः पूर्वरङ्गो महेशचरितप्राधान्येन । यथोक्तं पञ्चमे (चतुर्थे) । माहेश्वररङ्ग-
 हारंरुद्धतैरिति (भ० ना० ४.३.११) महेश्वरस्य चरितमिति (भ० ना० ४.३.१६)
 च । शृङ्गारप्रधाने तु नाट्ये मुकुमार एव पूर्वरङ्गो यदि हि प्रायण पञ्चमे लास्यं
 सूचितम् । तं वागङ्गनिरूपणेन तत्र ह्युद्धतं समवकारं सूचितं । पूर्वरङ्गो मुनिना
 भगवदग्रे प्रयुक्तः । तस्यैव परमेश्वरेण चित्रता कृता । तदभिप्रायेणाह । पीतानामि-
 (ति)श्लोके (भ० ना० ५.१.२) । इह समुद्धते पीतकं बर्धमानं तत्र मुकुमारमिति
 दर्शयितुमिहेत्युक्तम् । तेन साधारण्यं चारीमहाचार्योः समुद्धताङ्गानां निरूपणेनोद्धत्यं
 च बर्धमानादिप्रयोगेण पूर्वरङ्गस्य पञ्चमे निरूपितम् । तदुपयोगी चाङ्गसार्थस्तत्र
 तन्निरूपणे निर्णीतं । अमुना मुकुमारोपयोगि दर्शयितुं ग्रन्थान्तरमिति ॥३३२॥

स्थापिते माण्डविन्यासे पदे चंवापकपि(सारि)ते ।
ब्रह्मणस्त्रिषु पाश्वेषु चासने सम्प्रकल्पिते ॥३३३॥

माजितेषु मूदङ्गेषु प्रयुक्ते च त्रिसाम्नि तु ।
मार्गासारितक कुर्यात् तन्त्रीवेणुविभूषितम् ॥३३४॥

माण्डवाद्येन संयुक्तं ततश्चासारितं बुधं ।
परिवर्तस्त्रिभिर्दुश्चतमशोपोहनं भवेत् ॥३३५॥

त्र्यध्वेण द्विकलेन स्यात् ततश्च परिधावन(नक)म् ।
प्रयोक्तव्यं प्रयोगज्ञः परिवर्तनमेव च ॥३३६॥

तत्र गेयपद तावदित्युपलक्ष्यस्य दर्शयति । स्थापित इति । पदेऽपसारिते सति
माण्डस्य त्रिपुष्करस्य विन्यासे यथास्थान कृते ब्रह्मस्थानमवेक्ष्य पूर्वदिशि नतंकोना
पाश्वद्वये च वैणिकानां गायन्तीनां च ॥३३३॥

मूदङ्गेषु दत्तमार्गेषु चकाराद्वीणायांमासारितायामितीयता प्रत्याहारादीनां
दृष्टार्पणामवश्यकं ध्यतोक्ता । यत् पुनरेव तत्परितोषार्थमदृष्टार्थं च बहिर्गतिविधान
तत् सङ्कोचयतीति त्रिसाम्नि प्रयुक्ते तन्त्रीवेणुयुक्तं मार्गासारितक-कुर्यादिति । प्राचन्-
प्रयोगेन मध्यप्रयोगपूरणमाह । अनेन च लास्यात् परमेश्वराधनेऽन्तरङ्गं समस्तादृष्ट-
सिद्ध्यै विष्क(ध्न)प्रशान्त्यै च पर्याप्तमिति सूचयति ॥३३४॥

ततो मध्यपातोय आसारितविधिः । त कर्तव्यत्वेन दर्शयति । तस्य कलापातो-
त्पत्तिमूलहेतुकरत्वात् समुत्क्षिप्तस्य प्रयोग इत्याह । माण्डवाद्येन संयुक्तमासारितमिति ।
ए(क)कल विवक्षितम् । तत्र प्राचम्यात् कनिष्ठस्यैव प्रयोगः । बुधंरिस्वनेन गीतक-
विध्याभ्यस्यान्यस्य बहिर्गमनिकाङ्क्षान्यस्य(स्त)स्य पाणिकाप्रयोगः । सत्तितर्वबोहृते-
(ते)रङ्गहारैरित्याह (भ० ना० ४.३१२) । उक्तं हि पूर्वम् । गीतकेषु प्रयुक्तेषु
वेद्यास्तुष्यन्ति (भ० ना० अ० ५.४७) । वर्धमाने प्रयुक्ते तु ह्रस्वदुष्यतीति (भ० ना०
अ० ५.४८) कीर्तनान् । देवतानां च यो ज्ञेयो (च ज्ञेयो) गीतविधिः (भ० ना०
५.२१) । इह चोक्तम् । स्तुतिप्रयुक्ता पाणिकेति (भ० ना० ३१.३२५) । तदेतद्वा-
च्यार्थसमितेन स्थान्यादेरन्तर्भावसम्बन्धत्वमिति ॥३३५॥

एव गीतकविधिस्थाने पाणिका तदनन्तरं गेयपदं सद्यैवेणोत्पादनपरिवर्तनयो-
स्थानमित्यवसरमस्याभिधाय लक्षणमाह । त्र्यध्वेण द्विकलेनेति । चाचपुटेन द्विकलेन

परिवर्तनके चैव पुष्पाक्ष्य प्राक् प्रयोजयेत् ।]

पुरुषोऽत्र त्रिवाक्य स्याच्चतुर्वाक्यङ्गना^१ स्मृता ॥३३७॥

^२कार्यं तयाऽवसानं च प्रत्यर्थं परिधानके ।

इत्येतत् प्रथम त्वङ्ग लास्ये गेयपद स्मृतम् ॥३३८॥

स्थितपाठघस्य वक्ष्यामि विधान चाप्यतः परम् ।

वृत्तमेकमय द्वे वा योजयेत् पञ्चपाणिना ॥३३९॥

परिधानक नामाङ्गम् । परितो धीयते बुद्धौ धार्यंते प्रतियोगोऽनेनेत्यर्थापन्नत्व वक्षितम् ।
घनेन करपि परिधान(क)लक्षण कृतम् । परिधानव व्यश्रमपकृष्टमेकावर चतुर्वस्तु वा
द्विगुणमयोपबहनमिति यावत् । अपरंस्तु घटचत्वारिंशत्कल वस्तु द्वादशोपोहन
मध्यो लय इति । तेनैवावतंमाने दिग्बन्दनाय परिवर्तन कार्यम् ॥३३९॥

अनु किं तत्र काव्ये गीयमाने निबध्यत इत्याह । पुरुषोऽत्र इति । स्त्रीपुंसयो-
(सौ)स्तावदत्र सल्लापो निबध्यते । तत्रादौ परिवर्तने पुष्पाक्ष्य तत्प्रेरणारूप तत स्त्री
वाक्य तदनन्तर पुष्पाक्ष्ये द्वे स्त्रीवाक्यानि नीणि । त्रिभिर्केशिक्यङ्गानंमंस्पञ्जो(दो)
ह्यवसानात्मक इति मङ्गलप्रधनेऽत्र निबध्यते । निवृत्त्यावृत्तुपवर्तनवाचोयुक्त्या गीता-
वर्तनम् । न तत्र प्रसिद्धमपीह परिवर्तनमित्युक्तम् ॥३३७॥

परिवर्तनाङ्ग इत्यासूचनाय प्रत्यर्थमिति । वस्त्वन्ते निर्वहणमुत्थापनीयवस्तु-
विषयाभिबन्दनविषयमवाक्यान्तरवाक्यार्धसिद्धिसमाप्तिरूप कार्यं स्थापभावसमा-
श्रयत्व न त्यजेत् । निर्वहणमन्तःहरणमित्यर्थे । गेयादिपदान्यत्रेति । पाठपाण्ड्या
भ्युदस्य निर्वचनमेव । प्रथमग्रहणादङ्गाभिधानाच्च मुकुमारपूर्वरङ्गलास्यस्याङ्गत्वम् ।
अग्न्या किं तल्लास्य यस्येदमङ्ग स्यात् । काव्यरूप किञ्चिदिति चेत्ताव(द) इष्टार्थम् ।
तथात्वे प्राण्यतालादिभेद नियमस्यानभिधेयत्वान् । अष्टार्थत्वे तु पूर्वरङ्गद्वार
किञ्चित् त्यज्यते । अत एव वस्तुप्रधानत्व परमेश्वरशृङ्गारवर्णनं चात्र प्रधानम्
॥३३८॥

स्थितपाठघस्येति । तत परमित्यनन नान्दीस्थानिकत्वमस्य इह वृत्तमेकश-
(कमप)द्वे वा योजयेदिति पठेदिति यावत् । वृत्तस्य नान्दीस्थानकत्वात् तद्वर्तकवा-
च्यार्थं मन्तव्यम् । एक द्वे वेति दोषत्वोपपत्तया । अनन्तर त.....पञ्चपाणिना
चञ्चत्पुटेन वा गीयमाने अभिनयनृत्ताभ्या वा योजयेत् ॥३३९॥

१ NS चतुर्वाक्य गता ।

२ NS कार्यं तया निर्वहण प्रत्येक परिधानके ।

ततः पर ते भ्रूयोऽपि युग्मतालेन वा स्मृते ।
भवसानं च कर्तव्यं त्वरितं पञ्चपाणिना ॥३४०॥

द्विकलेनेति ^१वित्तेय स्थितपाठश्च प्रयोषतृभिः ।
उपोह्य तालं त्र्यथ तु बृहद्बृत्तं समस्तथा ^२ ॥३४१॥

आसोनपाठघं युञ्जीत सर्वैर्भावंस्तु पौरुषं ।
गेयं चतुर्भिः पादैस्तु समं रघं (यं) वशानुगं ॥३४२॥

आसोनपाठये (ठय) कर्तव्यं विधिवत् पञ्चपाणिना ।
प्रतीते युग्मतालेन श्लोकं कार्यं रतयाऽपर ॥३४३॥

अनन्तरमवसानं तदर्थं निबन्धेण कार्यम् । द्रुतलयेन द्विकलेन पञ्चपाणिना
पाठव्यं नतितव्यम् ॥३४०॥

इति करोति क्रियासामान्यमिह विशेषनिष्ठीकरोति । अवसानम्ङ्गसमाप्ति-
मन्ताहरणं च । इतीत्येके मन्त्रवर्णाङ्गम् । वाशब्दं समुच्चयाय इति केचित् । प्रविश्य
स्थितयं च भूचारोऽथवा नर्तक्या पठयतेऽनेति स्थितपाठघमः । अथान्यत् पूर्वरङ्गे प्रा-
(प्र)थान्य(न)मिति तत्रैवान्तरङ्गमाह । उपोह्य तालमिति । चाचपुटेन शुष्कमुपोहनं
कृत्वा । प्रकरणाद् द्विकलेनेति केचित् ॥३४१॥

तेन चोपबहनेन स्थानके आसने वा आसित्वाऽऽसोनपाठयं युञ्जीत । पौरुष-
मर्बिलक्षणालङ्कारादिगीतस्पर्शरिति यावत् । उक्तं हि पूर्वं पुरुषस्य पाठे त्र्यं स्त्रिया
गीतमिति । तत्पठेदित्याह । (बृहदिति) बृहतो न चाक्षरं यद्दसं समं सवृत्तगते
पादैरुपलक्षितम् । ततश्च समुचिनायां चतुःपदा (दी) पञ्चपाणिना गायत । तस्याश्च
नृत्ताभिनयादिप्रयोगः । तदाह । गेयं चतुर्भिरित्यादि ॥३४२॥

ततोऽपि चञ्चत्पुटेनैकश्लोकेऽष्टभिर्द्विदशभिः पादैरवान्तरवाक्यैर्नात्यु(स्यनु)
चित्तं पुंक्तं प्रयोज्यं । सोऽस्तीत इत्यतीतग्रहं उपरिपाणिं कार्यं इति यावत् । अतीत
इति वृत्ते पञ्चपाणाविति केचित् ॥३४३॥

१. NS कर्तव्यं ।

२. NS वृत्त्या तैस्ते समस्तथा ।

१ घटौ दश द्वादश वा पदानि तु ततः परम् ।
 कुर्याद्दुतरसालेन ततो निर्वहणं पुनः ॥३४४॥
 एतदासीनपाठ्यस्य विधानं परिकीर्तितम् ।
 स्यात् पुष्पगण्डिका नाम यतङ्गं तन्निबोधत ॥३४५॥
 तत्रैकं पौखं श्लोक समवृत्तं प्रयोजयेत् ।
 चतुभिः सन्निपातंश्च ज्ञेयं चञ्चुपुटाश्रयम् ॥३४६॥
 पादे पादे तु तस्येष्ट वाद्यं नृत्त तयैव च ।
 प्र(त)तश्चान्ये स्मृतं(ते)वृत्ते खञ्जनकूटसज्जिते ॥३४७॥
 ग्रन्थे निर्वहणं चास्याः शीघ्रं पञ्चपाणिना ।
 प्राविद्धचार्याङ्गहारैरुद्धतैस्तत्र योजयेत् ॥३४८॥

३ वशाद्यहण मिश्रपूर्वरङ्गसूचनार्थमिति दीर्घवर्षिनः । ग्रन्थे स्वष्ट्रादशान्तरा-
 लभतेर्ना दशसंख्यैवोभयानुप्राहिणी ग्रा(ष्ट)ह्यते (इति) । एवमन्ये उपान्ते इत्याचक्षते ।
 उपरे पृथगन्यरूपाश्वेवैतानि पदानीति मन्यन्ते । ततः पञ्चपाणिना पाणिसन्धिप्रति-
 पादकं कार्यम् । तास्यप्रस्तावात् सर्वत्र स्त्रीपुंसयो(सो)स्तु सन्नाप इत्यादि योज्यम्
 ॥३४४॥

एव नान्दीस्थानेऽङ्गद्वयमुक्त्वा शुष्कापकृष्टाप्रसङ्गे पुष्पगण्डिकामाह । स्यात्
 पुष्पगण्डिकेति ॥३४५॥

समवृत्तं पुरुषभावादथ जनस्तुतिसमुचितश्लोक चतुभिः पादे. प्रतिपद चञ्चत्-
 पुटेन युक्तमत एव चतु सन्निपात तावद् गायेत् । सामान्योक्ति समासव्यासवशा-
 द्वाचार्यमुष्यैककल(ल)द्विकलाना यथेच्छ प्रयोग इति सूचयति ॥३४६॥

अस्य प्रयोगमाह । पादे पादे त्विति । एक पदमभिनीय सदनन्तरं तावदेव
 शुष्कग नम् । तत्र च विचित्र वात्र नृत्त च । एवं सर्वेषु पादेषु । प्रत एवोक्तं माल्य-
 ग्रथनव पुष्पगण्डिका इति (म० ना० १६ १२६) । ततश्च खञ्जनकूटकवृत्ते प्रयोज्ये
 ध्रुवाध्याये (म० ना० म० ३२) लक्षणं भवति बहुभेदत्याग(त्याद)स्यास्मानिरिह न
 लिखितम् ॥३४७॥

ते चान्ते शुष्कापकृष्टायास्ते रङ्गद्वारोक्तप्रयोगसूचके नतिगास्ये इति यावत्
 तेन रङ्गद्वारमित्युक्तं भवति । एव शुष्कापकृष्टा रङ्गद्वारेऽतिरसप्राया रसवति पुष्प-
 गण्डिकाङ्गे निवेशिते ॥३४८॥

१. NS घटादश ।
२. NS. चञ्चुपुटाश्रयम् ।
३. NS प्राविद्धचार्याङ्गहारैरुद्धतैस्तत्प्रयोजयेत् ।

उयोत्स्नायां मदिरायां वा सलिले दर्पणेऽपि वा ।
 छायां सन्दृश्य कान्तस्य प्रहृष्यां(हृष्या)य विभूषितम् ॥३४६॥
 नूत प्रा(प्र)सादक्रीडायां हेलादिमिरसड कृतम् ।
 १श्वङ्ग प्रच्छेदक तत्र विद्याहलास्यप्रयोगवित् ॥३५०॥
 चञ्चत्पुटस्य तालेन तस्य प्रक्रीडित भवेत् ।
 मात्रावृत्तसमं पारं इलोकयन्धो भवेदप ॥३५१॥
 बहुक्षरार्यंसयुक्त तोटक पञ्चपाणिना ।
 द्विकलेन प्रकृतस्य मिश्रैर्लोककलेन वा ॥३५२॥

अथ चारीप्रस्थाने प्रच्छेदकमाह । उयोत्स्नायामित्यादि । एतत् सम्भोगोचित-
 कालोपलक्षण प्रत्येक सम्बन्धते । प्रियतमप्रतिविम्बदर्शनेन तदवियोग उपलभ्यते । तेन
 स्वाधीनभर्तृकोचितमत्र पानगोष्ठीजलक्रीडाऽन्योन्यप्रसाधनविषयमत्र गेयकान्यमित्युक्त
 भवति । निवृत्तार्थं तदवकाशसिद्धये यत् ॥३४६॥

प्रसादो मानभङ्ग । तत्र या क्रीडा भङ्गी तत् पाठयम् । उक्त ह्येत(त) ।

यस्मिन्नङ्गे प्रसाद तु गुह्यीयाद् युवति स्वयम् ।

(भ० ना० ४ ३१०)

इत्यादि । हे नादय सामान्याभिनयोक्त (क्ता) । अङ्गजा स्वाभाविका यतश्चा सर्व
 धर्मा । आदिशब्दो ह्यत्र प्रकारे ॥३५०॥

त्रीण्यङ्गान्यस्य व्याचक्षाण आद्यमाह । चञ्चत्पुटेनास्य प्रक्रीडितास्यमङ्ग-
 मन्वयति काव्यलाभार्थलाभ । वृत्तमस्य मात्रावृत्त सम च । नन्वत्र समविवमो(म)-
 पादग्रहणे(ण) आर्याद्यर्थनिवृत्त्यर्थम् ॥३५१॥

अथास्य द्वितीय तोटकाख्यमङ्गमाह । बहुक्षरार्यंसयुक्तमिति । अक्षरमिति
 तदप्र-थोपलक्षणम् । बहुभि(वि)प्लो गम्भीर । तेन गम्भीरोऽक्षरेषु शोऽर्षो यथा ।
 ..... अत्र हि मितैरक्षरे कपोतलसक्रान्तसस्त्रीप्रतिविम्बावलोकनपरत्व गम्भीराशौ
 दशित । तेन मयुक्त तोटकमिति भेदनाद्वर्णयोगादीर्घ्याप्रायेऽत्र काव्यार्थ इति मन्त-
 व्यम् । तत्र द्विकलः पञ्चपाणिस्ताल । एककलमिश्रो वा द्विकलः । अ ये तु द्विकलक-
 मिथ एककल इति व्याचक्षते ॥३५२॥

१. NS छायासदशकान्तस्य

२ NS अङ्गप्रस्वैदक

नाराचक च कर्तव्य गुरुप्रायाक्षरान्वितम् ।

यथाक्षरेण व्यथ्येण सन्निपातैस्तथाष्टमि ॥३५३॥

विवि(व)र्धकसयुक्त कंशिकीजातिमाश्रितम् ।

अ(प्र)ङ्गवि(प्र)च्छेदक विद्याद्युक्त प्रकीडितादिभिः ॥३५४॥

अनिष्टुरश्लक्ष(क्ष)पद गान्धारीजातिमाश्रितम् ।

चञ्चस्पुटेन घोषनव्य त्रिमूढ द्विकलेन तु ॥३५५॥

नाराचकाख्य तृतीयम् । शक्यत्या श्याभ नाराचर(क) चेत्यन्वयान् मदनशर । प्राधान्येन मारपर स्यात् ।... इति लभ्यते । गुरुप्रायाक्षर चात्र युक्तम् । ताल एककनश्चाचपुट । स चाष्टकृत्वस्तदाक्षरसन्निपातैरष्टमिरिति ॥३५३॥

विवर्धनकावत्र वर्णाङ्गी । कंशिकीजातिमि(मा)श्रितमिति । शृङ्गारप्रधाना वृत्तिरत्र गेयकार्याभ्यमादिशति । केचित्त्वाह्यलक्षणादतद्विशेषणाच्चैकार्थमेतदित्यभि-
युक्ता । तेन कंशिकी जानिरत्र । तेन तदशरूपेण भलवकंशिकेनाथ मानमित्युक्तं
भवति । प्रकरणमप्यत्रार्थे साक्षो लक्ष्यते । अग्रे हि गान्धारीजातिमाश्रितमिति
भविष्यति । यद्यपि च पूर्वङ्गे पाडेन गान्धारी स्वरावलयकला तथापि लास्येन
यथा(दा) भवत्यपरिभोग्य तदाऽयदेव प्रधानम् । रागविनियोगादि तु रञ्जना-
तात्पर्येण । तथा हि । स्वादक स्वशब्देन हृद्ये कुमुमधूम(प)विलेपनेनैवेत्यादिना
भगवन्त भवानीपतिमाराधयेदिति विधौ कण्टककुमुभकन्दुरिक(न्दलित)पूतिकेननखा-
दीना तु प र(रि)र्जनं हृद्ययथाक्षेरात् । एकमिह लसनात्सास्यमित्येवमाक्षिप्तो
(स्त) पर च कवगलत्प्रथमवाहृहेनुरिति मन्तव्यम् । अनेनैवाशयेन देवगृहेषु प्रेक्षाणीय-
कमोजना परमेश्वरतोषणं सर्वत्र प्रसिद्धमिति । मममेवोद्धतपूर्वङ्गे विचित्रतया
मन्तव्यम् । उपसङ्गरति । अङ्गप्रच्छेदकमिति । अस्यान्वयार्थता व्याचष्टे । युक्तं प्रकी-
डितादिमिरिति । प्रकृष्टच्छेदोऽङ्गविभागस्येति । भावजिज्ञासो पृष्ठस्थितस्य मदिरावो
निपलितप्रतिबिम्बमयनोक्य नायिकायास्तन्मदनविचारवर्णनमप्यत्र काव्यार्थम् ।
तदेव प्रतिबिम्बयोगात् प्रच्छेदकम् । प्रच्छेदो हि प्रतिबिम्बमप्याचित(चष्ट) इति
॥३५४॥

अथ महावारीस्थानक त्रिमूढकम् । अनिष्टुरेति । प्रयतोद्युक्तकान्तस्य
पौरुषप्रधान गुणनिकर धरुयेत् । यत्र काव्यार्थ उत्साहो वा स्या(द)यवति रौद्रस्था-
निकत्वकृतौदत्यान्वयम् । तत्र च कार्यं पुण्यानुभवसप्रय सम्बध्यत इति तत्परिहारार्थ-

चतुष्पष्टिः सन्निपातास्तस्मिन्चैव प्रकीर्तिता ।

•यथामार्गं कलोपेता विदारोद्विषयान्विताः ॥३५६॥

मङ्गहारान् सविष्कम्भान् नैव चात्र प्रयोजयेत् ।

केवलं पौरुषं भविष्यति नाट्यायितेन यत् ॥३५७॥

नकुण्डं सञ्जक चैव त्रिविधं न प्रयोजयेत् ।

संघबोधाभिषिक्तां भाषां श्रेय संघवकं बुधं ॥३५८॥

सन्निष्ठा इत्यादि । इलभनादि व्याख्यातुं भाषुयंश्लेषगुणप्रधानान्वयत पदानि । तातोऽत्र द्विकलसञ्जकत्पुटः ॥३५५॥

पोष्णकृत्य भावृत्तसचतुभिः पारं । तदाह । चतुःषष्टिः सन्निपाता इति । ते च यथामार्गं । ध्रुवकादिचतुष्कला.....मार्गो गृहीत । तदुचितेन पञ्चलघ्वक्षरा-
विना कलामानेनोपनीता ।

अन्ये तु यथोचितो मार्गो यथामार्गं इति विग्रहेण मुकुमारत्वाद् ध्रुवक एवा-
त्रोह्य इत्याह । यथा हि मूट्टगोपातेन स्वाभिप्रायेण ध्रुवके विधिरिति भेद (श्रोतः)
तेन भेदे विद्यते विदारिकेना(णा)न्वितास्तु सन्निपाताः । तेन प्रतिपाद्य सन्निपाते
विदार्यावित्युक्तं भवति ॥३५६॥

पौरुषोचितादुद्धाताम(द)ङ्गहारा मर्थे ये प्राप्नुवन्ति तेषां कञ्चिद्विषयमाह ।
मङ्गहारान् सविष्कम्भानिति । विष्कम्भो विस्तारः । तेनातिविस्तीर्णमङ्गहारानत्र न
कुर्यात् । लास्यसामान्यलक्षणमनुबन्धमनुगच्छेदिति ।

अन्ये तु विष्कम्भाख्यं करणमङ्गहारांश्चात्र न कुर्यादित्याहुः । तेन करणैरेव
मसृणैरेतत् प्रयुञ्जीतेति ।

मन्वेव पौरुषशक्तिः । आह । केवलमिति । पौरुषसूचका भावा सात्त्विकाद-
योऽत्र वाक्यार्थं योज्या । तेन नाट्यायिता नाट्यकल्पा न तु सर्वेषां नाट्यरूपा एव ।
प्रतिविम्बप्राणप्रस्तावनाकल्प हि नाट्यस्य नृत्तगीतमित्युक्तं प्राक् । तन्नाट्यायितं
वा । स्येने(तेने) ध्रुवास्वभिनय इति तस्यादश्याच्चात्र तद्व्यपदेशः । यदित्यभिषयै
नित्यप्रवृत्तिविधिमाह ॥३५७॥

नकुण्डं सञ्जक चैवेति । नकुण्डसञ्जकवृत्तबन्ध काव्यम् । त्रिविधोऽभिनयो
जायेत । आहार्यस्यात्राभावात् । भाष्यं तु किञ्चिद् भवतीति ज्ञापयिष्यते न आह्वयं
स्वल्पमित्यत्रेति (म० ना० ३१ ३८०) । तेन वाचिकोऽभिनयोऽस्त्येव ।

रूपवाद्यादिसयुक्त युग्मतालकृत तथा ।

वितस्ताऽऽलिप्तमार्गेण सैन्धव वाद्यमित्यते ॥३५६॥

उपाध्यायास्त्वाह । नर्कुटलञ्जके च नायकस्य व्यलीकवन् नायिकास्वेष्टा-
(स्किष्टे) । बे(ई)र्ष्याप्रणयभङ्गलज्जादिस्त्रिविधोऽत्रो(त्र) वणनीय । अत एव त्रयाणां
मोहत् प्रिमृशस्र । नानारूपस्य शृङ्गाररसयोपपत्तिरत एवेति लास्यमुकुमारत्वा-
च्चारीलक्षणद्वयप्रधान सरसत्वादित्याशयेन तद्गतमङ्गद्वयमन्यदाचक्षाणो मुनिश्चा
याङ्गसम्ब व तावत् सैन्धवकमाह । सैन्धवीमाश्रितां मायामिति । सरसकुमारत्वावजि-
तम् । भावेति सैन्धवी । अत्रामिश्रिता । सैन्धवीशब्दान् मत्वर्यीयेति(ऽणि) सैन्धव-
मिति रूपम् । एतदुपजावनादेव लोके प्रेक्षणीयावयामि शोम्बिकावि(वी)जकप्रस्थाना-
दीनि जात्यैव भाषया कविभिर्निबद्धानि । तत्र त्वङ्गानामेवा दधाना सम्बधि
काव्यार्थवैधित्यमिति रूपक तत् प्रकृत प्रति ...त्यादि यत तादातोद्यविधौ निरूप्य
ज्ञ पुष्कराध्याये (भ० ना० प्र० ३४) वक्ष्यति । तेन युक्ततास्तोऽत्र घञ्चत्पुट।
॥३५६॥

पुष्करवाद्ये विशेषान्तरमप्याह । वितस्तालिप्तमार्गेणेति । वीरादभुतरौद्राणा
वितस्तमार्गेण वाद्यम् । योज्य स्वालिप्तमार्गेण इति वक्ष्यमाणत्वात् तदर्थबन्धोऽपि
ध्याययाऽत्र योज्य । तथा हि ।

रसालूणिकभल्लि ए तू पद्ममुद्गहि चरु तुभ्र कपन्थी ।

रभ्ररा मम रूपराइणिया ताराभ्र सातराम च ।

अत्वरमुपविजइ हण हणगणकारि विपरिपण्ड ।

[रसालनिर्मलसहरि न तू पतिमुद्गहेश्चरु तव कल्पस्त्रि ।

रक्ताया मम रूपरागिण्यास्ताराया स्वाश्रयाय च ।

सत्वरमुपव्रजामि श्रुष्ट धनगणकार्ये विपरिपन्थिनि ॥]

इत्यादि क्रोधशोकस्मितयोत्साहध्यायया निबद्ध गीतवाद्यप्रधान च लास्य न काव्यार्थ-
प्रधानमिति । काव्यार्थ स्त्रीपुंभावाप्राधान्ये वितस्तालिप्तयोरविरोध इत्यमिषुयता ।
अग्ये तु सप्तमी न प्रोक्तु पठन्त । उद्धतगोमुखगतमत्र वाद्यमिति मन्वन्ते ।

शृङ्गारहास्ययोगे वाद्य योज्य तथाऽऽडिते मार्गे ।

बोमस्तमयानकपोद्गाढय(वलि) कार्यं तु गोमुहयाम् ॥

॥३५६॥

ना(न) पाठय स्वल्पमप्यत्र प्रकुर्वीत विचक्षणः ॥
 मुखप्रतिमुखोपेत तथा ^१चाञ्चुपुटाश्रयम् ॥३६०॥
 यथाक्षरे सन्निपातेस्तथा द्वादशमित्युतम् ।
 नैकपुञ्जिनविचित्रार्थं पौरुष भावमाश्रितम् ॥३६१॥
 एकाङ्ग शीघ्रक गन्धा द्विमा(मू)ढ परिकीर्तितम् ।
 उत्तमोत्तमके त्वादी नकुट सम्प्रयोजयेत् ॥३६२॥
^२श्लोक विचित्रार्थपद तथा चंबोपपादयेत् ।
 ततश्च वस्तुक कार्यमपरान्नकशाखया ॥३६३॥

अथ च मनागपि पाठार्थं न कार्यम् । अङ्गान्तरेषु स्वल्प कार्यमिति भाव ।
 तथा च लक्ष्येऽपि भाणकादौ तदल्पशब्दवाच्य प्रसिद्धम् । अथ महाचार्यंङ्गमाह ।
 मुखप्रतिमुखोपेतमिति । मुखप्रतिमुखे अङ्गे सन्धी(न्धा)य इत्यन्ये । पादचतुष्क चाञ्च-
 पुटकृतम् ॥३६०॥

त्रिरावृत्त तालोऽत्र । नदाह । सन्निपातेर्द्वादशभिरिति । नैकशब्द प्रतिपदि-
 कान्तरमनेकगर्थाय । अने ककार्ययुक्त्या योज्यमानेन आन्तरछायावन्धेऽतिविचित्र
 प्रकृतोऽर्थो यत्र । प्राषा येन च त्रिमूढ उत्साहः । उत्साहेनात्र वर्णं इत्याह । पौरुष
 भावमाश्रितमिति ॥३६१॥

एककेन वर्णाङ्गकेन च युक्तमत्र शीघ्रकम् । तच्च गत्येति नाभिनयप्रधानम् ।
 अपि तु परिवृत्तिप्रधानमिति गतिप्रमाणम् । तेन पञ्चपाणिरत्र ताल । प्रकरणाद्
 प्रमाणमित्याहु । द्वयोश्चात्र न विकानादकयाभ्यामोहाद्यम् । तत् त्रिमूढकमेव हि
 तालकाभ्यवशात् स्वल्पमदीर द्विमूढकम् । अथ विगतस्थानिकमुत्तमोत्तमकमाह ।
 आदौ नकुटमिति । वृत्तविशेष तच्च नकुटवृत्तम् ॥३६२॥

शेषविचित्रेण वाऽद्यादिप्रधाननार्थेन युक्तं कुर्यात् । त च तर्पेवेति पाठमार्ग-
 णोपपादयेत् । न तु गान्धित्यय । अनन्तर द्विपदावाहनया यद्गन्तुकाख्य वृत्त तच्चतु-
 विशतिकलन तालेन योज्यम् । तदाह । अपरात्कशाखयेति । तेन तद्गत एव कशा-
 योगोऽत्र ॥३६३॥

१ NS चञ्चुपुटाश्रयम् KSS चाञ्चुपुटाश्रयम् ।

२ NS स्तोक ।

यथाक्षरेण कार्यं तु शीर्षकं पञ्चपाणिना ।
उत्तमोत्तमकं प्रोक्तं हेलावृत्तिविभूषितम् ॥३६४॥

शोषप्रसादबहुलं सविक्षेपैरुपक्रमः ।
संलापरचित्तेनित्यमुक्तवत्पुस्तकमिष्यते ॥३६५॥

वच्चार्येण प्रकर्यास्तु तस्य तालविधिः स्मृतः ।
ततस्तु शीर्षकं कार्यं सपुस्तकं पञ्चपाणिना ॥३६६॥

उक्तप्रत्युक्तमेव हि यथोक्तं परिकीर्तितम् ।
एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयं गानं तालप्रमाणतः ॥३६७॥

ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपं प्रकीर्तितम् ।
यस्तु शालं न जानाति न स गाता न वावकः ॥३६८॥

शीर्षकमेककलपञ्चपाणिना । उत्तमेभ्यो लास्याङ्गैर्म्य इदमुत्तमं हेलादियोपे-
नोत्कृष्टतमत्वात् । अन्ये तु तमस्यान्त्यस्योत्तमं लास्यमित्येवमिति । यत्र भावा नियम-
(मे)नोक्त(क्ता)स्तत्र प्रापम्यात् सस्कृतैव । यथेच्छमित्यथे । स्त्रीपुंभावाश्रयत्वात्
प्राकृतमार्षदेव्यपरे । संन्वयेति प्रकरणादिति नट्टततोतः । तदाह काव्यकौतुके । न
भाषानियमः पात्रे काव्ये स्यात् संन्वयी । मि(इ)ति । एव लास्यपूर्वैरङ्गोऽयम् ।
भेदान्तरमपि च पुष्कररथ्याये (अ० धा० अ० ३४) भविष्यति । ताण्ड्यपूर्वैरङ्गत
पुष्करतालव्रतमनुसन्धीयते मुनिना । द्विरङ्गविधौ प्रकरणपट्कत्व परिनिश्चय कुशल-
मिति । साम्यं तावद् यन्चेदमासारितवर्षमामगीतकछन्दकलास्याङ्गरूप तालवैचि द्य
सत् मानरूपत्वान् मेयरूपपर्यवसामीति दर्शयस्तालगानस्य काल(रूप)तामाह । एवमेत-
दिति । एव तालरूपप्रमाणमुक्त तेन प्रमाणेन गान स्वरात्मक ज्ञेयम् । बुधैरिति
मागमेव(ज्ञै)रिति ॥३६४-३६७॥

अथाऽत्र कम्प्यधिकमुगादितालस्वरूपमस्ति । तत् कस्मान्नोक्तमित्याद्यह-
स्याह । ऋग्गाथापाणिकादीनां सप्तरूपमिति । ऋगादीना यद्रूपं तत् सप्तैव । गीतक-
सप्तरूपानतिरिक्तमेवेति यावत् । व्यधत्तुरश्रतालप्रकारातिरिक्तं हि(ऋगा)दि ।
उक्तं हि प्राक् । वृद्ध्योऽष्टगुणपर्य-तमित्यादि । धादियैवामित्युपलक्षणाद्विनियुक्तेन
धामरूपाना(साधा)दिना (ऋग्गाथा)पाणिकादि हि स्वरूपेणैव लक्षिते(तमि)ति ।

तस्मात् मंत्रंप्रयत्नेन कार्यं तालावधारणम् ।

अङ्गभूता हि तालस्य यतिपा(पा)णिलया रमृता ॥३६६॥

त्रयो लयास्तु त्रिज्ञेया द्रुतमध्यवि रन्ध्विता ।

छन्दोशरपदाना हि समत्व यत् प्रकीर्तितम् ॥३७०॥

कलाक(का)लांतरकृत स लयो मान(नाम)सञ्जित ।

श्री(स्त्री)तोयता च गोपुच्छा(च्छा)समाद्या विधाय च ॥३७१॥

अथास्य ताल(विधे) बहुमानास्पद उ(त्वं)माशङ्कीत्यागमनाह । यस्तु तालं न जानातीति । गायनपिन गता वद नपि(न) गदक । प्रयोगो हि तानसूत्रस्यूतो हि नटप्रवेशयोगी भवतीत्युक्तमसकृत् । गद्यादिना वद गीतमभ्योन्वयिष्यति । तालस्य प्राधान्यात् । असकृन् नटोऽप्यनालज । अत्र एव तालस्य सामान्यलक्षणं वाच्यम् ॥३६८॥

अञ्जत्पुटादिभिविशेषस्तस्येत्याह । अङ्गभूता हि तालस्य यतिपाणिलया इति । यतिपाणिलयममूह इति तानस्य सामान्यलक्षणम् । तत्र ताल एव तावद् क्रियाणां सर्वांश्च परिच्छेदक इति प्रतिबद्धम् । अतो नटानामपि च क्रियाकालस्य विरक्षेपणादिति परमार्थं । सोऽपि च (लय) न (वाल)स्य परमार्थिकी(क्रिया) । अपि तु कालपत्निकी । तथात्वेऽपि चान्योपापेक्षया तत्कल्पने द्वयोरपरवत्कल्पन स्यादिति मध्योऽवधिभूत । अत्र तृतीयोऽयं प्रकीर्तनीय । ते चैव न त्रयो लयाविचर विनन्धित शीघ्र द्रुत मध्य मध्यममेवेति ॥३६६॥

लया(य) एव तान इति मनसि कृत्वा तस्यैव प्राग् लक्षणमाह । त्रयो लयास्तु त्रिज्ञेया इति । लोकासिद्धत्वादिति भावः । उक्तो विभागे लयस्य कक्षण(क्ष)-स्वान्न(स्वत्र) ।

छन्दोशरपदाना हि समत्व यत् प्रकीर्तितम् ।

कलाकालांतरकृत स लयो नाम सञ्जित ॥

इति । ल्लक्षणा तस्या(स्ये)यमुच्चारणा कला प्राकृतव्यपदेशयत्वा । प्रसिद्धा । अभ्योयमध्यवर्ती काल । तत्कालान्तरं तत्कृत संपादितोऽयं एव संकृतस्वभावो लयो नाम सञ्जितोऽवधलगात्(भव) । इत्येवविश्रान्तियारमार्थं स लयः । तस्य च स्पृश-सूरुपकार्यंगम स्वरूपमाह । छन्दोशर इति । यदिति । यस्माद्विश्रान्तिलक्षणाच्छब्द-

[लयप्रवृत्तवर्णनामक्षराणामथापि वा(च) ।

नियमो या(यो)यति सा तु गीतवाद्यसमाश्रया]॥३७२॥

दृश्यन्दीग्तरेण सम तुल्यकाल प्रयुक्तमिति व्यपदेशो जायते तेनाक्षरगत पदगत सकल-
वाद्यगतश्च लय इत्युक्तं भवति । अनेन च यतिभेदस्यास्यावकाशो दत्तः । न च लय-
मात्रस्तालः । सकलक्रियामु तद्भावेऽपि तालाभिमान(ना)भावादिति । तद्विशेषणभूता
यति निरूपयति । श्रोतोगता च गोपुच्छा समा चात्रति । त्रिधा यति । अत्र लये
विशेषणतया या यति सा त्रिधा ॥३७० ३७१॥

ननु विभागोऽयम् । अस्या लक्षणं तु वाच्यमित्याह—

लयप्रवृत्तवर्णनामक्षराणामथापि च ।

नियमो या(यो)यति सा तु गीतवाद्यसमाश्रया ॥

इति । गीतवर्णनां स्वाम्यादीनां वाद्ये चाक्षराणां भ्रुण्टुकटकथादीनां सम्बन्धिना या
लयप्रवृत्तिलयविशेषो द्रुतादिस्तयोपलक्षितो यो नियमः सा यति । क्रमेण गीताध्या
वाद्याश्रया च । पूर्वं यद्वेयाधिकार एवमुक्तं शिरःकर्मादिवर्तनाचार्यादीनां लयप्रवृत्त्या
नियमो नित्यवाद्यमात्राश्च सा यतिरिति तन्मन्तव्यम् । एतदुक्तं भवति । लयस्य य
कश्चित्तालनियमोऽनुवर्तनं अत्र चरितप्रवृत्तिस्त्वेन सा लघुमपि गुरुमपि लघु...
...स विविधे नियमः । तत्र प्रथमभागे विलम्बितस्य यावदन्ते द्रुतस्य नियमः इति
श्रोतवद्गमनात्तथा यतिरुक्ता । एतद्विपर्ययाद् गोपुच्छा ताद्रूप्यादेव । यस्तु प्रथमे
तावद्यतिनिर्वाहपर्यन्ता स एव लयो नियमः सा समा । तत्रासा क्रमेण द्रुतविलम्बित-
मध्या प्राधान्याशयेन विषय उच्यते । परमार्थतस्त्रिष्वपि तिस्र इति । एव नियम-
विशिष्टो लयस्ताल इति तावत् । अत एव नियमाशस्यैव प्राधान्यालोके यतिरिति
ताद्रूप्यव्यवहारः । एव साक्षाद्यत्र साम्यं वदितं फल फलसाम्यद्वारेण दृष्टमपवर्गान्तमपि
तस्य लौकिकस्यैव लक्षणं यद्यवच्छिन्नलय तालमिति । यत्र तु साक्षाददृष्टमपि फल
तत्राग्यदपि रूपं वक्तव्यम् । तत्र चिरशीघ्रतादौ क्रिया यद्यपि या काचिदप्युपायस्तथा
नियमादृष्ट(फल)सिद्धये विशिष्टहस्ताङ्गुलक्रियेवोपयोगिनी । सा च पाणिशब्देनोक्ता ।
तदाह दत्तिलः । तत्र ताल(च)पाणि च प्राहुरेकमिति (दत्तिलम् १५३) । तद्गतया
क्रियया क्रियान्तरमपि वीणापुष्करवादनानि(दि) स्थीक्रियते । तेन विशिष्टक्रिया-
परिच्छेदो यद्यवच्छिन्नो लयस्ताल इति पान्धर्बीयताललक्षणादेर्बीणावाद्यादेश्च
क्रियायाः प्रदेशान्तरे लक्षितादिह न पाणे. सामान्यलक्षणं कृतं विशेषलक्षणं वा
॥३७२॥

समपाणिश्च विज्ञेयो ह्यवपाणिस्तथैव च ।

तथैवोपरिपाणिश्च गीतवाद्यसमाश्रयः(या) ॥३७३॥

लयेन यत् समं वाद्य समपाणिः प्रकीर्त्यते ।

ध्रुवाद् यदवकृष्टं स्यात् सोऽवपाणिः प्रकीर्तितः ॥३७४॥

लयस्थोपरि यद्वाद्य पाणिः स उप(मोपरि)ड(रि)ष्यते^२ ।

तत (त्र) स्थिति(त)लयो यो वै सन्निपातो त्रिषोपते^३ ॥३७५॥

यस्त्वविशिष्टविशेषस्तमाह । सम(पाणि)श्चेति । ननु साम्य पश्चाद्भाष्युपर्यु-
परिभाषित्व च । एतदेवात्र विश्राम्यतीत्याशङ्क्याह । गीतवाद्यसमाश्रया इति ॥३७३॥

पृथग्विशेषलक्षणान्युच्यन्त । लयेन यत्सम वाद्यमित्यादिना । काश्चिन्मिथया-
दृष्टा रक्त्यतिशया वाऽन्या क्रियाऽवच्छेदिका तथा गीतस्य समकालताऽऽयन्तुककालता
वा । तत्रेहावापादिकाऽऽयात(काल)ता । तथा सह यथायोग समकालत पूर्वलकालताऽ-
समकालत्वे मन्तव्य । यथाह दत्तिलाचार्यः ।

सम बोपरि वा तस्य यद्वाद्य सस्थित भवेत् ।

वाद्य यदाति(नि) पाणो वा तदेवमभिषोपते ॥

(दत्तिलम् १५३-१५४)

इति । तत्र लय इति सात्वयत्वाद्गोतमुच्यते । तथा च त्रिशम्योपरि पाणो (भ० ना०
२६ ८७) इत्याश्वाखणकाल ग्रादो वीणादिवाद्यग्रह इति प्रदर्शितमभिपुक्तयंथायोगं
क्रियान्तरेण सह सामर्थ्यस्य चि-तनात् । तत्र गीतक्रियाया नाट्यक्रियातुल्यकाला(त)-
समपाणि । स चोद्वेजिन्ध्यात्ममध्यमेव । यथा(दा) तु गीतक्रियाप्राधान्यात्.....
तृक्रिया पश्चात् तथा(दा)(ऽव)पाणि ॥३७४॥

* द्रुतलयोचितो यस्यातिशीघ्र गच्छति स प्रथममेव निर्याति स चापरमपि न
प्रसोक्षते गीतक्रिया तु यदा न तावद् प्रवर्तते प्रथममेव वाद्यानि क्रियान्तर तबोपरि-
पाणिः । स चोचित्यादिलम्बिते लये दीघसूत्रा हि सहचरेषु प्राडनिर्गतेषु गतिमारभत
इति । सोपरीति । सोऽभि लये चेत्पादपूरणमिति (प्रष्टाभ्ययो ७.१ १३४) सोपः ।
एव यतिपाणिभ्यामुपक्रियमाणो लय एव ताल इति तस्यैव प्राधान्यं दर्शयितुं पुनस्त-

१. NS घर्षपाणि

२. NS, KSS उपकीर्त्यते ।

३. KSS. भवेदप्य ।

१स तु मध्यलयं प्राप्य सन्निपातद्वयं भजेत् ।

२द्रुतं चापि लयं प्राप्य सन्निपातचतुष्टयम् ॥३७६॥

यावत् तत्रोत्त(त्त)रकृता (कला) द्रुतमध्य(एव) लयो हि सः ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्जैद्रुतलयाश्रयाः(श्रित) ।

अत ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानां न विधीयते ॥३७७॥

द्विषयमेव वक्तव्यमनन्तरमाह । तत्र स्थितलयो यो वै इति । वैशब्दोऽतिशये । तदय-
मर्थः । इह द्रुतमध्यविवम्बिता क्रमेणाधिका इति तावदुक्तम् । तत्र यद्यतिशयो
भवति द्वैगुण्यं न ततः परं वक्ष्यते । ऊर्ध्वं प्रमाणं तु कलानामिति (भ० ना० प्र०
३१ ३७८) । सन्निपात इति । हेयरूपकम् ॥३७५॥

तदेको यदा येन बिलम्बिनेन लयेन गायतीति तदा तावत्तैव कालेन परो
दिर्गापति मध्यलयम् । तदाह । सन्निपातद्वयमिति । तृतीयस्तु चतुर्गायति स द्रुतलयः ।
तदाह । सन्निपातचतुष्टयमिति । ३७६॥

ननु तत्राऽपि किञ्चिदष्टकृत्यस्तदेव नि(यमरहिता)दित्यादिलयानवस्थेत्या-
शाह्वक्याह ।

यावत्तत्रान्त(त्रोत्तर)खला द्रुत एव लयो हि सः ।

एवकारोऽभि(भिन्नक्रम) । उत्तरैव या कला ग्रहेत्या(प्राहृत्य) स द्रुतलयाश्रयत्वाद्
द्रुतो लयः । एतदुक्तं भवति । यत् कलावर्णाङ्गस्वरूपे लक्षणं परं न निबंहुति
स एव द्रुतलय इति । तेन (न) काचिदनवस्था । अथात्र प्रसङ्गादवपाण्योचित्यं
दर्शयति ।

सोऽवपाणिस्तु विज्ञेयस्तज्जैद्रुतलयाश्रिताः(तः) ।

इति । अयादवकृष्ट स्यादिति यतो लक्षितः । एतच्च दिग्दर्शनं मन्तव्यम् । अन्ये त्वव-
पाणि बिलम्बिते (ऽ)परिपाणि द्रुते विनिमुञ्जते । तत्तु याद्यै प्रधाने मीते चानुया-
यीति मन्तव्यम् । तत्तु प्राधान्ये ।

अथ प्रकृतमेवाह । अत ऊर्ध्वमिति । द्वैगुण्यादूर्ध्वं बिलम्बितादिषु यत् प्रमाणं
तत्र विधीयते विधिना शास्त्रेणोच्यते इत्यत्र दृष्टप्रधाने गान्धर्वे इति मागाधिकत्वा-
दारम्भं द्वैगुण्यं द्रुतादीनामुत्तरोत्तरमित्युक्तं भवति । स्वच्छन्दप्रयोगो तु न नियमः
कश्चिदिति यावत् । अतस्तत्र लययतिपाणिभेदानामन्योन्याश्रयानुगुणपूर्वापर्यस्य भाव-
प्रसृतिलोष्टप्रस्तरेण भेदः । अत एव लयश्रयस्यैव परमार्थं(त) प्लुतलभृगुरलभृरूपताऽ-

१. इत प्रभृत्याध्याय समाप्ति पर्यन्तस्य पाठ का० पुस्तके सर्वथा भिद्यते ।
२. NS एत ।
३. NS तत्रान्तरकृता ।
४. NS अर्धपाणिस्तु ।

[इत्येव लक्षणविधिनिर्दिष्टो गानयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ध्रुवाणामङ्गकल्पनम्] ॥३७८॥

इति भारतीये नाट्यशास्त्रे तालाध्याय एकत्रिंश ।

विभिन्नेषुपि त्रिभागाधिकत्व प्लुते गुरो च लघो द्वैगुण्यमिति मूल एव सकलतालतान-
प्रधानभूते भगवत्तावंतीपतिवक्त्रचतुप्रयोद्गीते चन्द्रे सुरचितयेव । तथा च गीत-
कादावष्टकत्र तैरेव व्यवहार साम्यमात्रोपयोगिता तालध्याप्ते तु लयवधं(ना)त्तेन
तदर्थेन बिन्दुना सार्धेन वा द्रुतेन विरामवना मवि-दुकेन वा सद्रुतेन वा गुरुप्लुताम्घा-
मेवभूताभ्या वा भवन्ति विचित्रास्तान्यतम । तत एवापरिसस्येयत्वान् मुनिना
दक्षिता । लक्षणकारेण प्रतिपद लक्ष्य कथ दर्शनीयम् । लक्षणोऽत्र [च ते गता(त्य)-
ध्याये (म० ना० १२) चतुरर्धक(धं)कल (वा)स्यात्तथा(द)धंकल वा(लमेव च)
(म० ना० १२ ३१) (३)ऽत्र । अपराधानुसरण ..प्लुतो तथा एतेष्वधपतिप्रतविलक्षी-
त्यादिना ।

[अपरादानुसरणे इवापदानुगती तथा ।

एतेष्वेव गति प्राज्ञो विकला सम्प्रयोजयेत् ॥]

(म० ना० १२ ३६)

इत्यादिना] च सग्रहीता (पुन्दरा)ध्याये (म० ना० अ० ३४) च सग्रहीत्यन्त इत्या-
स्ता तावत् ॥३७७॥

वत्तमध्यायमुपसहरन् भाविनमासूत्रयन् सङ्गति करोति । इत्येव लक्षणविधि-
रिति । लक्ष्यतेऽनेनेति लक्षण ताल । तत्र विधि(वि)दृष्टोपयोगी सास्ति(म्य)स्वरूप-
मानता(स्ता)ल । अत्र ऊर्ध्वमिति । एतदध्यायोवावस्तुतामा(सा)दे[ष ध्रु]वा इति
प्राप्तावमरत्पात्ताल(ला) इदानीं लक्षणीया । इति शिवम् ।

प्लुतयन्ते यदुपरि[परे] पारलीमानवाप्ते

य(पं) प्रोक्ताना विमलमपि सन्वेहपेवावहेत ।

पायोपाधिप्रकटगहनात्तालतस्वाऽमुष्मात्

प्रोतीर्णा.[स्म.]स्मरदमत्रमदी स्मरामो ध्रुवापंम् ॥

॥३७८॥

इति महामाहेश्वराचार्याभिनवगुप्तद्विरचिताया नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारत्या
तालाध्याय एकत्रिंश समाप्त ॥

नाट्यशास्त्रम्

अथ द्वात्रिंशोऽध्यायः ।

१ ध्रुवासनानि यानि स्युर्नारदप्रमुखद्विजैः ।

२ गीताङ्गानि तु (नीह) सर्वाणि विनियुक्ताभ्यनेकशः ॥१॥

या ऋचः पाणिका गायत्र्या सप्तरूपाङ्ग एव च ।

सप्तरूपप्रमाणं हि तद् ध्रुवेत्यभिसंज्ञितम् ३ ॥२॥

द्वात्रिंशोऽध्यायः

प्रावेशिकयपवगन्ततिमहामागेषु या क्षेपिका

चित्रात् ससृतिरङ्गमण्डलतलादस्माच्च नन्धकात्मिकी ।

सम्भोगान्तरसप्रसादसुभगश्रोतुद्विद्यात्मिका

च्छन्दसारमयी ध्रुवा विजयता स्पर्धात्मिका सा तनु ॥

उक्तं तावदनन्तराध्याये (म० ना० म० ३१) ध्रुवाणां लक्षणं वक्ष्यामीति ।

तत्र ध्रुवाशब्दार्थं व्याचिकीर्षुर्मुगलकमाह । ध्रुवासनानि यानि स्युरिति । पूर्वं नारदा
घाश्च गन्धर्वा गानयोग इति (म० ना० १ ५१) । तदयं सम्बन्धः । नारदाद्यैर्वानि
गीताङ्गानि वर्णाङ्गानि सप्तरूपाङ्गमात्रा मुखप्रतिमुखानि सप्तरूपप्रमाणं व्यथचतुर-
श्वादि याश्चर्चं ऋगाद्या ( ) पाणिका इह नियुक्तानि तदव ध्रुवेति संज्ञितम् । नान्यत्
किञ्चिदिति नपुंसकेन गीताङ्गसप्तरूपप्रमाणानां सम्बन्धः । या इत्य(ने)न ऋगाद्या-
पाणिकानाम् । इहेति नाट्ये । अनेकश इति अस्त्वममस्ताद्विप्रकारवंचिद्व्येण विशे-
षोपरञ्जनाय नियुक्तानि । तद् ध्रुवेति संज्ञितम् । कथं सर्वाणि सन्ति । सर्वशब्द-
प्रकृतं कात्स्व्येन यावति यथ रञ्जनातिशयां नियुक्तानि तावन्ति तत्र समुदिताभ्येका
ध्रुवाः ।

ननु कस्मादेतत्समुदायो ध्रुवाः । आह ध्रुवासनानीति । स्त्री(न)पुंसकैकशेषः ।
तदयमर्थः । गीताङ्गसप्तरूपाङ्गसप्तरूपप्रमाणस्य ध्रुवति सज्ञा । ऋगाद्यापाणिकानां
च ध्रुवा हि मूलप्रकृतिरुच्यते । एतावच्च गीतानुपदे शीष्टवादी जगद्वातिनि गेवमार्गे

१ KSS ध्रुवेति संज्ञितानि स्युः । NS ध्रुवासनानि तानि ।

२ KSS या-यङ्गानीह वृत्तेषु तानि मे सन्निबोधत ।

३ KSS सा ध्रुवेत्यभिसंज्ञिता ।

एव्यस्त्वङ्गान्यथोद्धृत्य^१ नानाच्छन्द कृतानि तु ।

^२ध्रुवात्स्व यानि गच्छन्ति तानि वक्ष्याम्यहं पुनः^३ ॥३॥

मूलप्रकृति । तेन कारणेन गतेन ध्रुवेति व्यपदेशेन काव्यरूप समुदायेऽपि भवितव्यम् । या ऋग्गाथा यानि गीताङ्गानीति । (ए)वेति भेदोपक्रम उपजीव्याशस्य विनियोगभेद ज्ञापयति । तं च यथावत्पर दर्शयिष्यामः । अथ ये तु गीताङ्गानि यानि ध्रुवासप्तानि नियुक्तानि च तानि ध्रुवासप्तानीति तच्छब्दाध्याहारेण श्लोक प्रथमं योजयित्वा या ऋच इति द्वितीयं पृथगेव योजयन्ति ।

ननु कारणे मूलप्रकृतिस्वानुन्मीलिताद्यष्टके तावदस्ति ध्रुवाव्यपदेशम्(श) । यथोक्तम् ।

उन्मीलिता मा(मृ)ता चैव विश(शा)त्वाविरले तथा ।

उत्सृष्टा विधृता चापि विप्रकीर्णा तथोद्गता ॥

एता ह्यष्टौ ध्रुवास्तत्र वर्णतानेन चित्रयत् ।

अक्षराणि यथाकुड्य तद्विद्यादगुरुलाघवम् ॥

।
।
।
।

शशिनूडार्माणे विरचितशोभ वरदम् ।

शरणं गतोऽस्मि भगवन्तमोऽवरम ।

पितृवनरङ्गमहानर(ट)मजित शम्भु नमामि सर्वोत्कृष्टम् ॥

शम्भु नमाम्यखिललोकपतिम् ।

नमत महेश्वरपदपुगलम् ।

प्रणमाम्यहं शिव वरदम् ॥

एता(इत्या)दय ॥१ २॥

मलिप्रकृतौ ध्रुवाव्यपदेश(शो) इष्ट कार्येऽपि भवतु नाम । कार्यस्य तु स्वरूप वक्तव्यमित्याह । एव्यस्त्वङ्गानीति । एव्य इति सम्परासृज्यते । गीताङ्गेष्वोऽपि प्रथमस्य कस्यचिदशोद्धार । स एवेहाङ्गमित्युक्तम् । एतानि गीताङ्गादीनि समुदाय-

१ KSS अङ्गम्य उद्धृत्य ।

२ NS काव्यत्व ।

३. KSS, NS अहं द्विजा ।

मुखं प्रतिमुख चैव वैहायस(ति)कमेव तु ।

स्थितप्रवृत्ते 'वज्र च सन्धि. सहरण तथा ॥४॥

प्रस्ता(स्वा)रो मापघात. स्यादुपवन्तनमेव च ।

उपघा(पा)तः प्रदेगी च चतुरथ मुशीर्षकम् ॥२॥१४॥

रूपाणि या प्रालम्ब्य यन्निद्रयन्ते उत्कभाजो भवन्ति । तथा ध्रुवामव नानाप्रकार
रसभावप्रकृत्याद्योचित्यात् प्रवृत्त मात्रावृत्तविशेषमाध्याग्माश्रित्यायैव सङ्घातव्यता
भजन्ते । यानि कार्यरूपाणि ध्रुवात्त्र तदुपपदेश गच्छन्ति अथ तानि वक्ष्यामीति
वाक्यभेदेन तन्मन्थ । अथेति वाक्यभेदेन सूचक । उद्धृत्येति । क्रियारूपमिति
निम्नकर्तृताभाव ।

एतदुक्तं भवति । यथाऽन्युहृत्तमनि सङ्घातेन रसनायमङ्गानि पुरुषभञ्ज(ट)-
गजादीनि केनचिदुत्कर्षेण स्थितानीति कृत्वा सङ्घातान्तरेण सम्पाद्यमानापूर्वदशा-
वैचित्र्येण कारणकार्यात्मभावोऽभिधेयनाक्ति तथा गीताङ्गादी-यदृष्टप्रधाने गीतकादि-
रूपसघातोत्पितानि कुतश्चिद्रसभावकृता-योचित्यसमर्पणशात्मकरञ्जनायोग्यलक्षणा-
दुत्कर्षाद्बुद्धितगीयमाप्रवृत्तविशेषाद्येग सघात्मकरूप प्रतिपन्नकारणत्व प्रद(प्राग् द)-
शाया मननुभूय कार्योत्तरकालिक भजन्ते करणशब्दव्यपदेश्यानि च भदन्तीति ॥३॥

तानि यद्यपि तान्नाख्याये (भ० ना० अ० ३१)दशितानि तथा(ऽपि) विस्मर-
णशीलायोपलक्षणार्थं पठति । सुत्र प्रतिमुख चैवेत्यादिना । पट्कलाप्रमाण पूर्वोक्त-
मिति (न)लिरुपेते । न चात्रैतदीपमुपकरोति(तीति) लक्ष्यते । तथाऽष्टकलमान सङ्घ-
हीतमिति कि प्रतिमुखादिना । एव मन्धिप्रन्वग्बज्जादौ पीनरुक्त्वं स्यात् । क(स्मि)-
श्चिदेवाङ्ग उपजीव्यत्व वक्ष्यामः । सहरणमन्मम् । चकारा परिगणनाशङ्का व्युदस्य
माना गीताङ्गानि वर्णाङ्गादीन्यपि स्वीकुर्यन्ति ।

तदयमर्थः । गीतकानामुन्नाधापाणिकानामङ्गतो यत् किञ्चिदुत्कृष्टमङ्गरूप
लक्ष्यते तद् सामान्यानुगुणै प्रावेशिक्यादिभि पञ्चभि सङ्घातै स्थापयितव्यम् । स
नास्ति सङ्घातो यत्र मप्रा(वी)रिण तानि न व्याप्रियन्ते । रूपरसगन्धस्पर्शा इव . . .
भाष्येषु बाहृत्यादलवैचित्र्यकृतस्तु विशेष । तथाहि । प्रधानार्थसूचना मुक्तात् । तदनु
बस्तुसूचन प्रतिमुखात् । पशुन्या(वस्तुन्य)लङ्कारयोजन वैहायसात् । यथास्थितप्रस्थि-

१ KSS वज्रश्च ।

२. KSS, NS सुशीर्षकम् ।

सम्पिष्टमन्त्राहरणं महाजनिकमेव च ।
ध्रुवाणामङ्गसंज्ञानि पञ्चानामपि नित्यशः ॥६॥

तानुद्वय ( ) स्थिताना (त्) । निवृत्ताना सन्धान प्रवृत्तात् । अर्थापादन वञ्चात्मना (नो) ह्यनुसन्धान सन्धेः । वाक्यार्थमभास्ति सहस्रणात् । वर्णानुत्कर्षं प्रस्वारात् । सम्पिष्टिततात्पर्ययोगो भाष्यतात् । पुनरावृत्त्या गीतमुपघर्तनात् । पूर्वार्थनिगमनमुपपातात् । एकस्यैवार्थस्य वैचित्र्ययोगो वेणीप्रवेणीभ्याम् । द्वैधीकरणं चतुरश्रकात् । प्रधानार्थविधान्ति शीर्षकात् । छन्द क्रमायातगुरुलघ्वादिसपूर्णात्वेन गतिवैचित्र्यसम्पिष्टकात् । भाष्यार्थान्तरसमाक्षेपोऽन्ताहरणात् । मिति पूर्वोक्त म (भा) हाजनिकात् । एवमन्येभ्यो वाङ्मयस्नद्रूपमनुसर्तव्यम् । तथा । अङ्गिनोऽङ्गेभ्यो गीयमानमृगस्य पदविच्छेदस्य गीतमध्यविघट्टनम् । तथा चोक्तम् । सामिप्रपितावस्थानेऽवप्रहो भवेत् इति । गायाम्यो हृदयाल्लादकवृत्तोपयोग । यथोक्तम् । नानाच्छन्दः-संस्तुतानि । ह्लादनार्थस्य च्छन्दे च्छ (छन्देऽत्र)न्द इति स्मरत सौकुमार्यादिगुणगणयोग । पाणिनास्तालविभाग शम्पादिकमपि ह्रीनसप्तरूपप्रमाणम् । तत्र हि तासोऽन्योन्यै शम्पादिभिरुपनीयमानससर्गो दृष्ट इति प्रमाणमा (म)त्र एव ध्रुवासु निवेशयति । तदेव प्रतिध्रुव गीताङ्गादिभ्य एतदुपजीवितम् । गान्धर्वसंस्कृता नारदाद्या- (नारदीयशिक्षा १-२) मानयोग (ग) विहीयैवम्नस्य गान्धर्वप्रकृतित्वेन व्यवस्थापयन्तो भोगोपयोगिनमुक्तपूर्वमघातं नायमस्माभि स्वमनीषिकाकृतं किन्तु प्रकृतावपि न दृष्ट इत्याममप्रामाण्येनोपोद्बलयन्तान्त (ग) मभानुरमा (नूसारि) हि दृष्टफलमपि भोजनादि प्राणा (णायाम) मन्ध्यात्र इत्याग नानुसन्धानोपबृहयन्ति । नैतन्न वाच्यम् । किमिति एते साक्षाद्दर्प (र्ष) साधनो गता । किमनया कल्पयति । ये त्वे- तद्गत सत्याद्युपजीव्यमित्थाहुस्ते किमत्र फलमिति प्रष्टव्या । भोजनप्राङ्मुखतादिवद् दृष्टफलतायाम्परदृष्टमिति चेत् तत्समस्ताना युगपद्वा विव एनेन वेति सर्वसमञ्जस-प्रयासम् । तस्मादुक्तधर्मोपजीवनमेव परमगुह्यरूपितं युक्तम् । यथोक्तं श्रीमदुप्तस्येवपादै ।

स्थितात् स्थायित्वसम्पन्नात् प्ररुतस्थेमघोजनम् ।

ध्रुवासु यत्तदन्येभ्यस्तद्वत् प्रज्ञोप (ज्ञ प्र) कल्पयेत् ॥

इति । भट्टमतेनापि ।

गाथाना पाणिकाना च गानमा (न म) मृणमग्गदा ॥

इत्यादि ध्रुवकार्ये कारणवद् धर्मानुगमात् ॥४-६॥

१ [एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया द्विवस्तु परिगीतिका ।

त्रिवस्तु मद्रक ज्ञेय चतुवस्तु चतुष्पदा] ॥७॥

२ ध्रुवा वर्णास्थि(ह्य)लङ्कारा यतय पाणयो लया १३

ध्रुवम योन्यमम्बुजा(न्या) यस्माद् तस्मात् ध्रुवा( ) स्मृता( ) ॥८॥

ध्रुवेति सामान्यव्यपदेशे स्थितेऽपि तानप्रमाणगानगताद् विशेषव्यपदेशेनाह । एकवस्तिवति । यत्र केनैव तालेन वर्णाङ्गेन च निवहण तत्र ध्रुवेत्येव सज्ञा । यत्र त्व-समव्रतपादो (युग्मोज इति नि) यमे द्वाभ्या तेन परिच्छिन्ना गीतिरत्रेति कृत्वा परिगीतिकेत्यपि सज्ञा । यत्र तु त्रिभिरपूर्वैर्बणाङ्गै स्तुर्याङ्गाना निवहि छुते तुयंस्व भावस्य तन्मध्यादेव केनचिन्निर्वहण व्यश्ररङ्गोचितपरिक्रमण इव वादिल्लण्टत्वमेव ल्लण्टनेति ध्रुवामु नियमाभावात् तन्म-द्रकगीतकवत् व्यङ्गत्वान् मद्र(द्र)कम् । विवम-वृत्तवत् तुयंऽपि तालेऽन्यतालवर्णाङ्गयोगे चतुष्पा(प)देत्यपि सज्ञा ॥७॥

अन्ये त्वेकद्विचित्रिचतु ल्लण्टकृता एता सज्ञा इत्याहु । गीतज्ञानपदान्यत्र । एव कारणानुगमाद् ध्रुवेति यो व्यवदेनस्तम-न्याऽपि समर्थयती ।

ध्रुवा वर्णा ह्यलङ्कारा यतय पाणयो लया ।

ध्रुवमन्यो-यसम्ब-या यस्मात् तस्माद् ध्रुवा स्मृता ॥

इति गीतकादी ..पातानां स्याद्यादीना (द्रुतादीना) च ब्राह्मणाद्या(दिश्व)-न्योन्यमनुवर्षानुवर्णकभाव कश्चिद् विनियोगमुमेन प्रकृत्या सर्वेषा तत्र भावात् । ध्रुवामु तु रसाद्यनुगुणो यो गीयमानस्य वत्तस्याधमनत्रान गुणो य प्राधान्यात् पाता दीनाम-यतम । तदोचित्येना येऽपि प्राल ने । यया रथगत्योचित्याद् द्रुतरूपे पाते तदनुसारिणो वर्णवर्णाङ्गादय । रुण्णरसोचिते वर्णाङ्गे तदनुगुणा गुरुत्नुतादिरूपेण पातादय । एव प्रत्यक वाच्यम् । तत्र ध्रुवा इति पाताद्यः । एतेषा ध्रुवादीनामन्यो-व्यसम्ब-येऽव्यभिचारितया ध्रुवरूपे निमित्त पदम् । आघारत्वाद्यो(शी)चित्ययोज-नाच्च । न हि निराधारा वर्णावयो(य इति) । दगित चेतत् ।

अन्येऽपि कुड्पचित(त्र)श्टाग्नेन तेन ध्रुवाणामाधार पदमिति पर्यायात् तद्विवृते यस्या वृत्तजाती सा ध्रुवेति । अत एव लक्ष्ये गीयमान रूपकमेव ध्रुवेत्याहु । अक्षरयोजना(च)ध्रुवा द्रुताद्या लया । तस्या (वर्णा)द्यपेक्षामाश्रित्यान्योन्यसम्ब-धा भवन्ति(न्ति) । ध्रुव पद तस्माद्धतो प्रावेशिव्यादया ध्रुवा इति ॥८॥

१ KSS does not read

२ NS वाक्यवर्णा ।

३ KSS लया यस्योपपाणय ।

ध्रुवास्तुपञ्च विज्ञेया नानासंस्थानसथयाः^१ ।

^२ एतासा सम्प्रवक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकारणम् ॥६॥

^३ उपवृत्त प्रवृत्त च प्रावेशिक्यां प्रकीर्त्यंते ।

वज्र च शीर्षकं चैव शीर्षकायां विनिदिशेत्^४ ॥१०॥

तासा विभागा रसाध्याये (भ० ना० ध० ६) यद्यपि दशितास्तथापि तदवान्तर-
भेदसम्भवाभिधन्सया तदनुवदति । ध्रुवास्तु पञ्चेति । पञ्चैव प्रावेशिक्यादयस्ता
एव... नाना ...। अत्र विशेषणद्वारेण हेतु सस्थाने तु गुरुलघुसन्निवेशोऽक्षरमाश्रेयता
रसभावप्रकृतिभेदश्च तदाश्रेयेण प्रकारनानात्वम् । तथाहि । प्रावेशिक्या एव रसादि-
वशात् स्थिताकारादिभेदान्तरात्..... च्छन्दोवृत्तभेदाच्चासह्यभेदा । तासा त्व-
प्रत्येकं यद्यपि समस्तो रूपादियोगो दशितास्तथापि किञ्चिदङ्गं प्राधान्येन निवेश-
यितव्यमित्येनत् सूत्रमिति ॥६॥

उपवृत्तमिति । उपवर्तनप्रवृत्ते प्रावेशिक्याम् । तथाहि ।

प्रविशति दयिताविरहजमतिसोहास्यानजगुरुकोपम् ।

जलद्र(व)तटि(डि)त्कृतलक्षण कुञ्जरनायो वनम् ॥

इत्यादिक प्रवेशध्रुवया निमित्तानुसन्धि क्रियते । प्रवेशके द्युन्मतो भविष्यतीति
सादृशचिह्नं भवति । तत् प्रविशतीति हि दूरस्थो सामाजिक(का)गोचर प्रयोगानङ्ग-
त्वात् तदीय सर्वैव प्रावेशिकी निवृत्तानुसन्धान प्रवृत्तानुपजीवति तदवकाशदशकस्तु
ग्रन्थ ।.....द्वि समस्तवस्तुगर्भाधानस्थानीया । (त)च्च वस्तुमात्राक्षयशीघ्रता नाव-
श्यमेव युक्तम् । अतिमग्नचित्तवृत्तेरपि सागरिकाया मनोरथकल्पितप्रियतमसमागमा-
लापादेशीत्सुक्यप्रवृत्तस्वरविषयोऽस्त्येव (रत्नावली) । तथा चित्तद्रुतलयात्(त् तु)
प्रायस्त्वयश्च प्रयुञ्जते । चल हि गुणवृत्तमिति (ब्रह्ममूत्रशाङ्करभाष्यम् २.२.६
योगभाष्यम् २ १५) नीत्या चित्तव्यभिचारिभावानुसन्धि स्थायिभावानामित्युक्तम-
कृत् । (इ)ति तथाविधचित्रतासूचक समस्तलय इत्यादिसिद्धये भाव्य गानेन । तदुप-
वर्तनानौतमस्थि(स्वस्ति)पूर्वकैव सर्वां चेति । का गतिरिति दीप्ते विलम्बितादिरे-
वोचित् प्रयोग इति सर्वा तावत् प्रावेशिकी प्रवृत्तोपवर्तनाभ्याम् । अन्ये तु सुखाव-
बोधाय तु विदारिकत्व वृत्तावित्याह । तत्र

शीर्षका चोद्धता चैव अनुबन्धा विलम्बिता ।

अद्भिता चापकृष्ठा च पट्टप्रकारा ध्रुवा स्मृता ॥

(भ० ना० ३२ ३२८)

१. KSS नानावस्थासमाथया ।

२. KSS एतासा चैव वक्ष्यामि सप्तरूपाङ्गकल्पनम् ।

३. KSS उरपात प्रवृत्तश्च प्रावेशिक्या प्रकीर्त्यंते । NS प्रावेशिक्या स्मृत तत्र
प्रवृत्तमुपवर्तनम् ।

४. ध्रुवाया शीर्षकस्मृते । NS शीर्षकायं विनिदिशेत् ।

प्रस्वारो भाषघातश्च ताहागनिकमेव च ।
प्रवेणी ह्युष्पातश्च घड्डितायामपि च^१ ॥११॥

२[मुक्तप्रतिमुखोपेता ह्यव(प)कृष्टा विधीयते ।
वैहायसान्ताहरणे स्थितायां सम्प्रकीर्त्यते ॥१२॥

इदि प्रतिघ्नदं षड् भेदा विशेषरूपा रसभावप्रकृतिकथादिभेदा वक्ष्यन्ते । तेष प्रावेशिकयपि षट्प्रकाराः । तस्या सर्वत्र तावत् प्रवृत्तोपवर्ण(तं)ने उक्ते । अथुना तस्या एव च शीर्षकभेदेऽधिकं कर्तव्यमाह । यच्च च शीर्षकं चेति । चकारेण प्राक्तनोप-
जीवनं पृथक्कारेण प्रावेशिनयामेव शीर्षकभेद इत्याह । तत्र यथाप्रथममन्यत्र पापमु-
पक्रान्तम् । यथा सूत्रधारस्य प्रवेशेच्छादेर्वा प्रवेशने शीर्षकं शिरःस्थानमेव । द्वितीयं
तत्र वित(त)तया विभावादिष्याकीर्णनेन सोऽप्यो बध्यमानो ह्दीकर्तव्यः सामाजिकाना
धियि तदेतदवज्ञाप्रदाने विश्रान्ति[मन्ति]मशीर्षकात् ।

अन्ये तु प्रावेशिकीभेद एव शीर्षकं ध्रुवायामेतदपि तु पञ्चानामपि शीर्षक-
भेदे विनियोगोऽयमित्याहुस्तत्रापि च ॥१०॥

अथाद्विद्वताख्ये ध्रुवाणा भेदे विनियोगमङ्गानामाह । प्रस्वार इत्यादि ।
ध्रुङ्गारप्रधानाद्विद्वता । तत्र वर्णानुत्कर्षाद्विभावादिसम्पिण्डोकरणमन्यायंसमर्पणमय-
स्व वैशिष्ट्योत्प्रेक्षणपूर्वका (क) चेत्यवश्यकर्तव्या । यद्वक्ष्यति ।

घड्डिता तूत्कटगुणा शृङ्गाररसम्भवा ।

यस्माद् स्थानप्रसन्ना च तस्मावेता(ता):द्विद्वता स्मृता ॥

(भ० ना० घ० ३२.३३४)

इति । तदेतत् प्रस्वारवैरुपस्था(पा)तान्ताद् ॥११॥

अथापकृष्टाख्ये भेदमाह । मुक्तप्रतिमुखोपेतेति । अपकृष्टमाकृष्ट वर्ण(न)म् ।
मिताक्षराण्येतस्या प्रधानम् । तदनुगामि सूत्रनीयम् ।

अथ विलम्बिताभेदमाह । वैहायसान्ताहरण इति । वैहायसान्ताहरणे
स्थितायां द्रुतविलम्बिताया शून्यातच्छारव्योणात् विलम्बितरवादेव सर्वैहायसकाद् ।
मध्यमाना च सा वक्ष्यते ।

मध्यमानां प्रवेशे तु ज्ञेया द्रुतविलम्बिताः ।

(भ० ना० घ० ३२.३३६)

१. KSS घड्डितायाः प्रकीर्तिताः ।

२. KSS omits these

सहारश्चतुरश्रश्च नकुटे सञ्चके(नकुटे) तथा ।

सन्धिय प्रस्वारसंपुषता घ(क्तस्व)न्तराया स्मृता(तस्)तथा ॥१३॥

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तगंतानि तु ।

तानि छन्दोगतैवृत्तविभाष्यन्ते ध्रुवास्वय ॥१४॥

इति । एषा च प्राधान्यात् प्रधानानुयामित्वमिति भाविक(त)प्रधानार्थस्याक्षेपः ।
अन्ताहरणात् संव च द्रुतविलम्बिता । प्रासादिक्या भेदत्वमस्ति तस्याम् ॥१२॥

घञ्जविनियोगमाह ।

संहारश्चतुरश्रश्च सञ्जम नकुटे तथा ।

इति । हास्यप्रधानत्वात् तस्य च मितशरीरत्वाद्वाङ्मयार्थसमाप्तिः । शृङ्गारानुगमयोगा-
च्चार्यस्य द्वेषीकरण ललितभावत्वाद्वाङ्मयार्थसमाप्तिः इति हि वक्ष्यते (भ० ना० अ०
३२ ३४०) । तदेतत् संहाराच्च (रश्च)तुरश्चाच्च (श्रश्च) । तथेति यथासंख्य ष(मु)-
पासनाय । उद्धतानुबन्धयोस्त्र सामान्यविनियोग एव पूर्वोक्तः । एव प्रावेशिक्या प्रति-
सामान्यतो विशेष चेति विनियोग उक्तः । आक्षेपिकाप्रासादिक्यान्तरानेकमिकीनां
चातिसामान्यतो विशेषतश्चेति द्विधा । अन्तरध्रुवायास्तु तृतीयमपि सामान्यविनि-
योगमाह । सन्धियः प्रस्वारसंपुषतस्वन्तरायाभिति । भावितोऽनुसन्धिर्घर्णानुत्कर्षश्चा-
न्तरध्रुवाभेदेषु सर्वेषु प्राधान्येन योज्यः । यत्र पठिताञ्जविशिष्टतानुविशेषयोजन रश्च-
भावप्रकृतिपरमार्थोद्घोषनमिति टीकाकारैरुक्तं तद्युक्तिमार्गाभिप्रातिपातः सत्यते ।
विरुद्धं च तदुपेक्ष्यमेव ॥१३॥

ननु ध्रुवायास्तु(वास्तु)पञ्च विज्ञेया नाना सस्थानसध्रयाः । भ० ना०
३२ ६) इत्यत्र छन्दोवृत्तरूप सस्थान यत्सूचितं तत् कुत्राश उपयुज्यत इत्या-
शङ्क्याह ।

यान्यङ्गानि कलाश्चैव गीतकान्तगंतानि तु ।

तानि छन्दोगतै(वृत्तै)विभाष्यन्ते ध्रुवास्वय ॥

इति । अङ्गानि विवधादीनि कला गुरुलभुष्पुतद्रुताद्या नी(ना)तिवैचित्र्यात् कृतावी-
त्यनुसारेण वर्धमानादिगीतकान्तगंतानि मुख घ (ख)प्रतिमुख चेति (भ० ना० ३२ ४)
चकाराल्लययत्यादयः । एवकारो भिन्नक्रमः । तुविशेषद्योतकः । तेन कलादयो
यावच्छन्दोगीतैरेव वृत्तैर्विरच्यन्ते । निराधाराणां पदेन विना केषाञ्चिद्दर्शयितुम-
शक्यत्वात् । तद्यथा । मुखप्रतिमुखाद्युपजीवितस्मार्यस्य केचित् शक्या अतिरसभाव-
प्रकृत्यादिनिरूपकयोग्या न भवन्ति यथा विवधादयः ।

१ KSS विभाष्यन्ते ।

अथश्च चतुरश्रश्च ताल. कार्यो ध्रुवात्मक. १ ।

पटकसोऽष्टकसर्व्वेव यस्तु पूर्वं प्रकीर्तित २ ॥१५॥

३ पूर्व्वेषामेव गीतानां यान्यङ्गानि स्मृतान्यथ ।

४ तेषां वृत्तविधौ कार्यमेकक(को) विवधोऽप्यथा ॥१६॥

नन्वेव पदमात्रमस्तु किं वृत्तेनेति तु शब्दवृत्तमपि स्फुटमेव रसभावादिब्यञ्ज-
कमिरयुक्तं पूर्वं वाचिकामितये (भ० ना० प्र० १५२) । वृत्तग्रहणं च्छन्दसो षण्डकादि-
गतगुह्यनिवेशात्मकवृत्तापाकरणार्थम् । जपुकन्याससरस्यामात्रस्या, गायत्र्यादि-
सदृशस्य व्याकरणार्थम् । मात्रावृत्तेष्वपि च्छन्दस्तदेव मात्रासख्या । तथाहि । गाय-
त्र्यादित एवोद्गत्य च्छन्दोऽप्यभिप्रेत्य भेदसकरेण मात्रावृत्तानि दक्षितानि । ध्रुवादि-
गणादि(ध्रुवादि)ति । यन्मात्रा यावत् पण्डितमणीनामादौ कलहलमित चतुर्पा-
ङ्गम् । अन्तरायास्तु हसस्यादयो षण्डककल्पमात्रावृत्तभेदा ॥१५॥

नन्वङ्गानि तु विविधानीति सज्ञातपूर्व्वकारिणि । कला पुनरित्यभिप्रेत्य शम्भ्या-
द्यशब्दा परिहर्तुमाह । अथश्चेति । अथश्चतुरश्री यो ध्रुवात्मको च मूलप्रकृतिभूतो
ये(यो)श्च पूर्वं तद्विकलभेदो षट्कलाष्टकलो कार्यो तालरूपो । चकारान् मिश्रभेदो ।
चतुष्कलमिति चैतन्यप्रदमिति दक्षितम् । प्रतिविततचतुष्कलप्रकारोऽपि चकारेण
द्वितीयेन सङ्गृहीत ॥१५॥

एव कलास्वरूपमभिधाय गीताङ्गेषु ववतव्यमाह । पूर्व्वेषामेव गीतानामिति ।
पूर्व्वेषां सामवेदतुल्याना मद्रकाना यान्यङ्गानि तेषा मध्याबेकको विवधो वा । अथ
शब्दाद् वृत्त कायम । एकमेव वर्णाङ्गं ध्रुवासु निवेश्यम् । न तु कान्येष्विव ।
मात्र्या विशत्यङ्गपरत्वादिति तावदेको विशेष । विशेषान्तरमप्याह । वृत्तविधावि-
ति । गीतकेषु तालोचितवर्णाङ्गानुसारेण मात्रानियमात्मक वृत्तम् । यथोक्तम् ।

प्रक्षरैर्वा चतुर्मात्रा द्विमात्रा वर्णतस्तु सा ।

(भ० ना० प्र० ३१ ११८)

इति । अस्वारस्तु गुणा (भ० ना० प्र० ३१ १०६) इत्यादि च । इह तु विषयम् ।
रसभावादिचित वृत्तमेव प्रधानम् । तथा तु गुणेन शय्या बन्ध स्थितो वर्णाङ्गतातो
नियो(ज्य) इति । केचिद् वृत्तविधौ कार्यमिति पठन्तो वृत्तो वृत्त वर्णाङ्गशब्दतालि-
कादिकमाह ॥१६॥

१ KSS ध्रुवात्मक ।

२. NS य पूर्वं परिकीर्तित ।

३ KSS सर्व्वेषा ।

४. KSS तेषा सविविध एकैक च भविष्यति । NS. तेषा मध्यात्तासु कार्यो
मक्षक विवधोऽप्यथा ।

[एककं तु विदार्येका ते चोभे विवध स्मृतः ।

वदपर त्र्यवर वाऽपि विदार्या वृत्तमिच्छते ।]

पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारोत्यभिसजिता ॥१७॥

एतेषा ऽपि वक्ष्यामि विधिं प्रकृतिसम्भवम् ।

ज्येष्ठानां वृत्तसयुक्तं कुर्यादादौ तथैव च ।

विवधं चैव मघ्यानां नीचानामेककं तथा ॥१८॥

विदा(री)तियोग ( ) कृत एककादिभिरिति सा वक्तव्या । नन्वनिकान्तेऽध्याये (भ० ना० प्र० ३१)ऽङ्गलक्षण एवा(णा)वसर एव विदारीलक्षण कस्मान् नोक्तम् । उच्यते । वेदे विच्छेदसम्भवात् । विदारी निवेश्यमाना क्षोभातिशय पुष्पातीत्याद्येन प्रुवाध्यायेन (भ० ना० प्र० ३२) तल्लक्षणमाह । पदवर्णसमाप्तिस्तु विदारोति । अन्तरवाक्यस्य समाप्तौ स्याद्यादिबर्णस्याप्यपन्यासेन न्यासेन वा समाप्तिविदारी । विदारणं विदारी । विभाषास्येन बहुना वृत्त्या इति कदिकारान्तान् डीपि (अष्टाध्यायी ४ १ ४५) च रूपम् । तदाह । अभिसजिता अन्वयेति । तद्योगाच्च गीतखण्डो विदारी ॥१७॥

एव प्रसङ्गाद्विदारी लक्षयित्वाऽङ्गानां प्रवृत्तिभागेन विनियोगमाह । एतेषामिति । विधिर्विभाग प्रकृतिषु सम्भवोऽस्येति । तत्र वृत्तं बहुवन्दारिकम् । ज्येष्ठेषु तेषां हि प्राधान्यात् तद्वान्तरायविश्रान्ति सम्भवति । यत्र विश्रमोऽलङ्कारयोगः । विचित्रव्यभिचारिकत्वात् स्थापितान् (न) । यथा । ...रो अनुसरइ गुरु अइ च्छिज्ज हृष्टेण किलोवणे विलज्जिभ रइट्ठिम् । [अनुसरति गुरुमपि शिष्यो दण्डेन केलिवने विनमित्ति दट्ठम्] (अत्र) वृत्तं च निषम्यते न तु ज्येष्ठानां । तेषु विवर्धकयोरपि सम्भवात् । एकद्विखण्डादाविह तालस्य लक्ष्यते । अथमस्य त्वन्यत्र गुणीभावाद् बहुचेष्टाभाव इत्येकैव विदारी । यथा विदूषकस्य । यथा । महुअर इह तिरिअ [मणुकर इह अत्वा] इति । मध्यमस्य तु मध्यमादेकको विवध सम्भवी । अत्र चोभयतोऽपि न नियमः । अत्र टीकाकारेणाक्षिप्तम् । वज्रं च शीर्षकं चेति (भ० ना० प्र० ३२ १०) विनियोग प्रागुक्तः । तत्र वज्रादिषु वर्णांतराङ्गानां तालाध्याये (भ० ना० प्र० ३१) बहुना बहुशाखि (खी) पूर्वापरविरोध इति । तदेतदस्मदागमस्याह्यार्यां निरुत्थाम(रूपित)मेव । अन्यदेव हि वज्रादिभ्य उपजीव्यमिति दर्शितम् । तेनाऽपि न परि-

श्वश्र वा चतुरश्र वा योग ज्ञात्वा प्रयोगजम् ।^१
तेन प्रमाणयोगेन ध्रुवा^२ कार्याऽवसानिकी ॥१६॥

गायत्र्यादजा(श्या चा)पि शक्वव्याश्चा(यां चा)न्तरे वा व्यवस्थिता ।
तेन^३ पादप्रमाणेन ध्रुवा कार्याऽवसानिकी ॥२०॥

हारमुत्प्रेक्षमाणेन प्रज्ञातयेयमेव दिक् सृष्टा । सदागमान्नावात् न स्पष्टीकस्तु^१ पायति
द्वि । तथाहि तेनोक्तम् । प्रकृतिविकारभावमात्रमेतत् । अन्यथा गीतकाङ्गमेवेद गोपत
इति भवेत् । लयभङ्गोत्थानबीजगत चेदमेवेति ॥१८॥

अथ रसप्रसादनोपयोगकृतात् प्र(प्रा)धान्याद्वा प्रासादिकीं ध्रुवा विचारयति ।
श्वश्र(श्वश्र) चेति । युज्यते योगो वाक्यम् । प्रयोग उक्तो वक्ष्यमाणो विनियोगस्त-
ज्जम् । श्वश्र चतुरश्र वा पाठय ज्ञात्वा तत्पदप्रमाणे च प्रासादिकी कर्तव्या । एत-
दुक्तं भवति । इह श्वश्र चतुरश्र वा भागेन तावच्छब्दोवृत्तविनियोगो वक्ष्यते । तदनु-
सारेणैव तत्सदशवृत्ती प्रासादिक्या पाठयान्तरभाविन्या कुर्यात् । एक द्वि ध्रुवापाठय
योग्य(ग्या)ङ्गमीचित्येन । अवसायोऽवसान निश्चयो रस । तत्प्रयोजनमित्यस्या(मस्ये-
रया)वसान(नि)की ।

अपरे तु न वृत्तमनेन प्रासादिक्यामुच्यते तस्य वक्ष्यमाणत्वात् । अपि तु
पक्षोचितस्तालरूपश्च विनियोक्यमाणत्वात् । अपि तु या ध्यम्ना चतुरश्रा । उचित-
वृत्तपाठयाना तु चतुरश्रताम इत्याह । इदमेव पुस्तमित्युपाध्याया । अन्ये तु इमश्र
चेति प्रावेधिकी कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभावानुभावाम्या स्फुटभिरूपणा
॥१९॥

अथास्य शब्दाङ्गस्याह । गायत्र्याश्चाति(पि)शक्वव्यामिति । अन्तरग्रहणात्
तयोपलक्षणमात्रत्वं न कार्ययोगात् । मैत्रचैत्रयोद्विजास्तद्भोजयेति । तेन उष्णिग-
नुष्टुपत्रिष्टुब्हुतीपङ्क्तित्रिष्टुब्जगत्यतिजपतीशक्वरीच्छन्द प्रमाणेन वानैककेन द्वाम्यां
त्रिभिश्चतुर्भिरधिकैर्वा प्रासादिकी कार्या । अल्पीयोऽक्षरे च्छन्दसि न विभावा...नि
स्फुटरूपणा । प्रतिवितते च पाणिकात्वमपि तु योग्य(म)पि न चेदुभय चैतत् प्रसिद्धि-
विरुद्धमित्येवम्परमेतन् । तासु यत् प्रमाणं लडुपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्तं तेनेति
॥२०॥

१. KSS श्लोक ज्ञात्वा प्रयोजक ।

२. NS ह्याद् ।

३. NS प्रमाणयोगेन ।

१ शश्वर्याश्चाति(यां चाभि)कृत्याश्च(प्या च) येऽन्तरे चावसानिकी ।
२तेषा मात्रार्धविहिता^३ ध्रुवा पादमया (यो) स्मृता ॥२१॥

यतिच्छन्दोविधानेन गुह्यलक्षणरान्वित ।
कार्यो मात्राप्रमाणेन ध्रुवापादोऽवसानिक ॥२२॥
मध्यमोत्तमयो ४कार्यो चतुरश्रावसानिकी ।
मध्यापमानो कर्तव्यो अथवा चैवावसानिकी ॥२३॥

एव बह्वृत्तं प्रासादिक्या तालव्यवहितमभिधाय मात्रावृत्तरेप्याह । शश्वर्या
चामिकृत्या चेति । चतुर्दशाक्षरा शश्वरी । एकविंशत्यक्षराऽभिकृतिः । यदन्तराल
यानि मात्रावृत्तानि तत्पादयोगेन प्रासादिकी कार्यं । मात्राभूयस्त्वेऽपि लुक्कारणि
गुह्यप्रवेशान्न भूयासि भवन्ति । मात्रेति यात्रावृत्तादि । तदय समन्वय । शश्वर्यमि-
कृत्यपर्यन्तरे मात्रा विहितेति मात्रावृत्तान्गुह्यतानि । तेषा ये पादास्तन्मयी
भवसानिकी ध्रुवा स्मृतेति । ये इत्युपरितनशब्दोपक्रम । तेषामित्युपचारविषयो यथा
सममारो या च ऋत्तकामाय यो मोदो(वा) तस्मादागत(म)वत् ।

यन्ये तु श्लोकद्वयेऽपि चकारादुपलक्षणमपि सगृह्यते । छन्दोविनियोगमात्र-
मत्र । न तु अन्यतोपयोगिता । गुह्यलक्षणनियमे मात्र किञ्चित् कृत्यम् ॥२१॥

गीतवशादेव यस्याद्यच्छेदाच्छ्रुत्यत्वसिद्धिरिति यो मयोक्त (भ० ना० १४ १)
इत्यत्र त प्रत्याह । यतिच्छन्दोविधानेनेति । छन्दो विधीयते येन प्रयोजनेन
तच्छन्दोविधानं श्रव्यत्वम् । तेन ध्रुवापादो यस्या विरामेणोचितेन शुद्धतया चीप-
लक्षित कर्तव्यो वष्यत्वे च नियमो गुह्यलक्षणरान्वित कर्तव्यो मात्रावृत्तत्वे यादृशमेव
प्रमाणमागमोदित रूप यथा वैतानिकी यतिरन्तराणां वा समपादो . दत्तेन युक्त
कार्यं । एव चावसानिको रसवृत्तिनिश्चयकृद्भवति । यथा गीतयोगेऽप्यवसानिको
निश्चययुक्त कार्यो न वृत्त यस्यादिसमाच्छादक कार्यम् । अपि तु तदनुवर्ष्यैव कार्य-
मिति पूर्वपक्षिकसम्मत हेतुद्वयमप्यहेतुकृतम् । भवसानिक इति मत्वर्थाय च्(यच्छन्)
(अष्टाध्यायी ५ २ ११५) ॥२२॥

एव पाठधरोजनया प्रासादिक्यास्त्वध्यादितालविभाग निरूप्य प्रकृतिभागेना-
प्याह । मध्यमोत्तमयो कार्यो चतुरश्रेति । गीतकस्यवसानिको निश्चययुक्त कार्यं ।

- १ KSS शश्वर्याश्चातिकृत्या च ।
- २ KSS नत्वेवसानिके तेषा मध्यार्धविहिता ध्रुवा ।
- ३ NS मात्रा द्विविहिता ।
- ४, KSS ध्रुवा न्यस्यो ।

अथ पूर्णपदी या तु तस्या वृत्त प्रवेशजम्^१ ।

तत्रेष्टवृत्तप्रामाण्याद् ध्रुवा कार्या प्रमाणात्^२ ॥२४॥

ध्रुवास्तु पञ्च विज्ञेया नानावृत्तसमुद्भवाः ।

यथास्थानरसोपेता ह्युत्तमाधममध्यमा ॥२५॥

कनीयसोप्रहा कावित् सन्निपातप्रहाऽपरा ।

^३तयाऽऽकाशप्रहा कावित् त्रिविधा तु ध्रुवा स्मृता ॥२६॥

एवमुत्तमस्य तावच्चतुरश्रतालेन मध्यमस्यापि तदनुगतस्य चतुरश्रं च । अथ-
मस्य तु त्र्यश्रं तद्वाहृत्ये मध्यमत्वे च । एवमेव द्वित्रिचतुरश्रेति.. पादयुक्तानां
प्रासादिकीनां वृत्ततालविधिरुक्त ॥२३॥

यासां तु नियमेन पादचतुष्क तासां विधिमाह । अथ पूर्णपदीति । पूर्णं(णं)
पादो यो द्वितीयपादस्तावच्चतुर्भाग इति पूर्णत्वमस्य । चतुर्वर्षं(षपद)स्वमनेन चतुष्पदी
या प्रासादिकी सा प्रावेशिकी वृत्तेनैव कार्या । न तु तत्रैव... इष्टम् । कविप्रथमस्वी-
कृतस्य प्रवृत्तस्य प्रामाण्यात्(त्) प्रमाणीकृतच्छन्दोविशेषाद् ध्रुवा कार्या । न तदेव
वृत्तमपि तु तच्छन्दकमिति यावत् । प्रमाणात् इति चतुरश्रादिनेत्यर्थं ।

दोकाकार(रा)स्तु परिक्रमणैस्त्रिकोणचतुष्कोणरङ्गापेक्षया व्यश्चतुरश्रताल-
विभागमाह । तदस्मद्गुरुभ्यो न रुचितम् । पादविभागेन बहिरङ्गविभागत्वात् । तत्र
कलचतुष्कलविभागेन चाक्षुष्टेऽपि चुल्लवराद्ययज्जवाज्ज रस्तणीया (बोलपराजय-
यशोऽथ रक्षणीयम्) इति पादचतुष्टययोगे मुखचतुष्टयदर्शनात् ॥२४॥

एव प्रासादिकी विचार्य सर्वंध्रुवाविषय विचारमाह । ध्रुवास्त्विति । या
एता पञ्चापि ध्रुवा यथास्थानरसोपेता स्थान प्रवेशादि(दि) रस अनतिक्रम्योपेता
रचिना(क्ता)स्तथा वक्ष्यमाणा नानावृत्तसमुद्भवास्ता उत्तमाधममध्यमास्तु ज्ञेया
यद्योत्तमादिप्रकृतिविषये स्वस्वप्रमुख एव ज्ञेयम् । तथा हि कर्तव्यमिति यावत् ॥२५॥

तत्रोत्तमविषय कनीयस्या ग्रहणेन सूच्यते । कनीयस्याश्चाद्यपरिक्षेपप्रवेशात् ।
ग्रन्थतमदर्शनेनोत्तमविषये य ध्रुवेति दर्शयेत् कुशीलवानां तदुचितपुष्करवाद्यादिसवि-
धानावधानसम्पत्तिरित्य कार्या । मध्यमध्रुवा तु हस्तद्वयसन्निपातेन प्रदणकालप्रथम-

१. KSS प्रवेशनम् NS प्रयोक्तव्येत् ।

२. KSS अवनिकी ।

३. NS, तथा कारेप्रहा ।

१ [प्रावेशिकी तु प्रथमा द्वितीयाऽऽक्षेपिकी स्मृता ।
 प्रासाधिकी तृतीया च चतुर्थी चान्तरा ध्रुवा ।
 निष्कामिकी च विज्ञेया पञ्चमो वृत्तकर्मणि २ ।
 ३ प्रासामेव प्रवक्ष्यामि छन्दोवृत्तसमन्वितम् ।]
 ४ गान्धर्वं यन् मया प्रोक्तं स्वरतात्परात्मकम् ।
 पद तस्य भवेद् वस्तु स्वरतात्परात्मकम् ॥२७॥

भाविना सूच्या । एतदुभयाभावेन शून्ये च ग्रहणमात्रेणाधया ध्रुवा । अङ्गुल्यूर्ध्वतया
 गुणप्रकाशनमुत्तमेषु सन्निपातो मध्येषु शून्यत्व मुणुशून्यादधमेधिवति केचिद् यथा-
 सशयोल्लङ्घनेन व्याचक्षते । अन्धे तु कनोपसी प्रहारपातेनोत्तमध्रुवासु भाण्डग्रह^३
 समहस्तप्रहारपातेन मध्यमध्रुवासु शून्यवर्तनामात्रोपक्रमेणाधमध्रुवास्तिवत्याह ।

उपाध्यायास्तु मन्थन्ते । कनोशब्देनाद्य एव पादभाग । तेनोत्तमध्रुवाया
 गानसमकाल पुष्करवाद्यमित्यर्थं । तेन ध्रुवातुल्यवृत्तत्व भाण्डवाद्यवृत्तमुत्तमे येन गान
 स्फुटमिति यावत् । सन्निपातः प्रथमपाशान्ता कला । तथा प्रथमध्रुवासु भाण्डम् ।
 मध्यमेष्वादादेव भाण्डग्रह इति ॥२६॥

ननु गान्धर्वमुद्येन भागवद्गानमिह लक्षयितुमारब्धम् । गान्धर्वेऽपि तर्पण च
 स्वरविधिरध्यायत्रयेण (प्र० २८ २६ ३०) दर्शित । तालविधिरध्यायेन (प्र० ३२)
 च । तर्पणं पदविधिरिति (रपि) दर्शित । कुलकञ्छेद्यादि नाप्रमाणमिति किम्पि
 कथितम् । द्विगुणाक्षरसयोगात् (भ० ना० ३१ ८४) कार्यस्त्वक्षरयो विधि (भ०
 ना० ३१ १५७) इति । तदभिनयाध्याये (भ० ना० प्र० ८ ६) ध्रुवाणां प्रवेशादि-
 भेदो रा(र)साद्यौचित्यमात्रं च निरूपणीयम् । किमन्ये(ने)न वितनेन छन्दोवृत्ति-
 विचारेण । प्रयोच्यते पदमिह प्रधानं तद्गान्धर्वेऽपि तर्पणैतद्विद्यात्तद्व्याह । गान्धर्वं
 यन् मया प्रोक्तमिति । गान्धर्वं यत् कारकादिवत् प्रोक्तम् । अष्टप्राधान्यात्तस्य
 चापूर्वंप्राधान्यं न भवेत् । अन्पुपगतमेतत् । किन्त्वन्यथा तस्य गाने प्राधान्यमन्यथा
 च गान्धर्वं । तत्र हि स्वरतानो प्रधानम् । तो चानाचारी न शक्यो प्रयोक्तुमित्या-
 चारतया यदुपयोगि तदाह । स्वरतात्परात्मकमिति ॥२७॥

१. NS does not read

२. KSS ध्रुवा दुषे ।

३. KSS एतेषां चैव वक्ष्यामि छन्दोवृत्तनिदर्शनम् ।

४. NS गान्धर्वं यन्मृतं पूर्वं ।

‘यत् स्यादक्षरसम्बद्धं तत् सर्वं पदसंज्ञितम् ।
निबद्धं चानिबद्धं च येन तेन द्विधा स्मृतम् ॥२८॥

अतालं च सतालं च द्विप्रकारं तद्रुच्यते ।
सतालं च ध्रुवाऽर्थेषु निबद्धं सर्वंसाधकम्^२ ॥२९॥

यत् वाक्करणोपेतं सर्वातीद्यानुरञ्जकम् ।
^३अतालैर्निबद्धं च पदतानं प्रकीर्तितम् ॥३०॥

नन्वर्यावगतिरत्र प्रधानं गान इव । अनन्वयेतत् । अक्षराणि गान्धर्वे पदानीति यावत् । यत् स्यादक्षरसम्बद्धमिति । निबद्धमिति । भ्रुंटु दिग्लेत्यादि (म० ना० २६.६६) । एव हि प्राक्तना(प्राक्ता)न्यक्षराणि वक्ष्ये यानि पुरा ब्रह्मगीतानि (म० ना० म० ३१ १०४) इति । अनिबद्धं देवं शर्वमिति (म० ना० ३२.४८) कविभिर्न(रा)देयत्वात् । निबद्धं पद्यमनिबद्धं गद्यमिति तु युक्तम् ॥२८॥

अतालमिति । अप्रतिष्ठं च । द्वयमन्योन्यसगतौ । एव गतं तावद् गान्धर्वं पदप्राधान्यं गाने स्थितं तदित्याह । सतालं च ध्रुवेति । सतालं परस्परसगतिप्रधानः- (म्) । अर्थेषु च रक्षोचितेषु निबद्धं यदीदृक् पदं तद् ध्रुवा । अतो नादृष्टायं ध्रुवापवं गान्धर्वंपदवत् । अत्र हि सम्भवत्पदे च स्तोत्राद्यपिशा । नागमापेक्षि देवतापरितोष- क्तु । स्तुतिसम्भवमात्रादेव तत्सिद्धेः । गाने तु तदवगमं प्रधानं सामाजिकं प्रति । तदाह । सर्वंसाधकमिति ॥२९॥

ननु नाट्येषु स्वरालापप्रभृतिगानमन्तरमेव एष्टमित्याशङ्क्याह । यत् वाक्करणोपेतमिति । वाक्करणं वाक्क्रियामात्रस्वरालापे ह्रंकार इति तदुक्तं यद्गानं तदतालप्रतिष्ठं यावद्गतिं यावच्छक्तिं च प्रयुज्यमानत्वादनिबद्धं च । स्वरयोजनेऽपि गानं इव रसापेक्षकवर्णालङ्कारादिनियमाभावेन यथाकविस्वातन्त्र्यं तदेवंविधमतालं व्यग्रमात्रादिरूपविहीनं ध्रुवागानात्मकमेतच्च भवतीति यावत् । ननु किं तथादि- धस्य प्रयोगेनेत्याह । सर्वतोद्येति । सर्वातीद्यानां तत्तन्मुपिरादीनामनुरञ्जकं स्वाद्या- शस्य भाविध्रुवारञ्जनीपयोगिनस्तद्वीणावशादिवशात् पूरकमिति यावत् ॥३०॥

१. KSS यत्किञ्चिदक्षरकृतं ।

२. KSS. ह्यच्च वै स्मृतम् ।

३. KSS. अतालमनिबद्धं च पदं तु द्वयमेव च ।

नियताक्षरसम्बद्धं छन्दोपतिसमन्वितम् ।

निबद्धं तु पद ज्ञेयं सतानपतनाक्षरम्^१ ॥३१॥

धनिबद्धाक्षराणि स्युर्गान्य(नि) जातिकृतानि तु ।

२भातोद्यकरणंस्तेषां विधानमभिनिमित्तम्^२ ॥३२॥

अपदान्यनिबद्धानि तालेन रहितानि तु ।

आतोद्येषु नियुक्तानि तानि तानि तु रञ्जयेत्^४ ॥३३॥

ध्रुवाक(ड्रु)मेवविधगानमिति दर्शयति । नियताक्षरसम्बद्धमिति नियतानि प्रकृतरसाद्योचित्याय त(द)गुणान्कारसपटनादीनि गान्यक्षराणि तैर्युक्तम् । चन्द्र-साक्षरपरिमाणे यस्या विरामेण युक्तम् । सह तालेन यत्राक्षराणि सह पतनेनावगमनवत् ॥३१॥

ननु सङ्घे वाद्ययोगेऽपि तालप्रधानमिति विद्योत ताल(ला)कारादिनाथंशुभ्यष्टं तस्य कर्तव्युपयोग इत्याशङ्क्याह । धनिबद्धाक्षराणि स्युरिति । धनिबद्धान्ययं-शून्यानि गान्यक्षराणि जात्या छन्दोरूपया विहितानि तेषां यद्विधान तदातोद्यगतं; पुष्करवोणादिगतं करणं; क्रियाऽभिनिमित्त सम्यग् निर्णीतम् । एतदुक्तं भवति । पद्यतपरिक्रमणादौ भाण्डवाद्यमात्रे प्रधाने तन्मात्रोपदर्शनमात्रम् । तेन तच्चापि ध्रुवारूपं न भवतीति यावत् ॥३२॥

एवभूतेषु च गायनसावधानत्वं यत्नेन विधेयमिति दर्शयति । अपदानीति । एवभूतानि गान्यक्षराणि रञ्जयेद् यत्नेन रक्तियुक्तानि सम्पादयेत् । कथमित्याह । आतोद्येषुत्विति । वोणावक्षस्वरादिमिथीकरणेन नियोजनेनेत्यर्थं ।

नन्वयमेव तत्र रञ्जनाप्रकार इति कुत इत्याह । अपदानीति । कि... पवम् । धनिबद्धान्ययंशून्यानीत्यर्थं । अत एव विद्यमानेऽपि तानि तत्कायकरणतच्छून्यानि विना ह्ययेन तानोऽपि परिक्रमणादिरूपत्वादकिञ्चिच्चरकर इति यावत् ।

अग्रे तु ततमुत्तरगतानां स्वराणां वैचित्र्यं यथा क्रियेत तदनेनोच्यत इति व्याख्यसते । तते मुपिरे च विपदवृत्तानुहीनानि यानि स्वरमात्राणां करणमात्रजनितानि

१ KSS नानाच्य दसमुद्भवम् ।

२ KSS, NS आतोद्यकरण ।

३ KSS विधानमपि निर्दिशत् ।

४ KSS यानि तानि तु योजयेत् ।

यानि चैवं निबद्धानि छन्दोवृत्तविधानतः ।

^१ध्रुवारूपाणि पूर्वाणि तानि वक्ष्यामि तत्स्वत ॥३४॥

अत्युषत च प्रतिष्ठ च मध्य गायत्रमेव च ।

एताः स्थिताव(प)कृष्टास्तु(सु)ऽपस्त्रा ज्ञेयास्तु जातयः ॥३५॥

उल्लिगानुष्टुब् बृहती पङ्क्तिश्चेतीह जातयः ।

^२एताः प्रासादिकीना तु त्र्यथा ज्ञेया यथाक्रमम् ॥३६॥

ध्रुवुष्टुब् बृहती चैव जगत्पथ विलम्बिता ।

ध्रु(द्व)ता च चपला ^३चैवमुद्गता कृतिरेव च ।

ध्रुवाणां जातयो ह्येता प्रयोगेषु प्रकीर्तिता ॥३७॥

रञ्जयेत् । आश्रित्येत्यध्याहार । तानि तालपदवृत्तवन्त्यक्षराण्याश्रित्य त-मेलनीयता तदनुहारेणेति । अत एव गान्धर्वादिकलक्षणमत्र पदप्रधानमिति स्थितम् ॥३३॥

तत प्रकृति.....यानि चैवमिति । वैचित्र्यमिति । पदानीति प्रकरणा-द्विशेष्यम् । प्राधान्येन चारब्धानि ध्रुवारूपाणीति सामानाधिकरण्यम् । छन्दोवृत्त-विधानाद्धेतोयंतो वक्ष्यति तत एव पूर्वाणि प्रधानानि । अद्वत्तपदमात्रापेक्षया तानि रसाद्युपयोगीनीति विशेषत उक्तमसकृत् । अन्ये तु पूर्वाणीति पद ध्रुव या शुष्का-क्षराणीति तावन्त्येव पश्चात् कर्तव्यस्यार्थस्य सप्रहार्थमित्याहु ॥३४॥

एकैकाक्षरैर्नायंपुष्टिरिति द्विरादि(रक्षरैरि)ति । अत्युक्तादि गायत्र्यन्तं विलम्बिताह्य(स्व)पकृष्टासु च त्र्यश्रभेद । उल्लिगगाद्याश्चत्वारि(तल) प्रासादिक्यां निरूपयति । अत्युषत चेति । चकारात् । सुप्रतिष्ठा । स्थितासु विलम्बितासु ध्रुवा-स्वपकृष्टासु छन्द । जातय इत्युपचारात् सामानाधिकरण्येनोक्ता । छ-दस्सु जाति-शब्दप्रयोगो वक्तव्य । तदनुयायित्वाद् वृत्तेषु जातिशब्दप्रयोगो ध्रुवाभेदेऽप्यनुगमात् । ध्रुवासु जानि-व्यवहारो रसभावकृतभेदस्यान्वयात् । एवमि(म)त्प्य(त्यु)क्तादि गायत्र्यन्त विलम्बितास्वपकृष्टासु च त्र्यश्रभेदे । उल्लिगाद्यानि चत्वारि प्रासादिकीषु व्यश्रभेदो-
(दे) ॥३५-३६॥

अनुष्टुब् बृहती जगती प्रावेशिकेषु । तत्रैव विलम्बितादीनि वृत्तानि ॥३७॥

- १ NS ध्रुवासङ्गानि...। KSS ध्रुवासङ्गानि वर्णानि तानि वक्ष्याम्यत परम् ।
२. KSS एता प्रासादिकीना तु युष्मा ज्ञेयास्तु जातय ।
- ३ KSS चैव चद्गता ।

प्रावेशिकीनां^१ जातीनामुद्धताना निबोधत ।
पङ्क्तिस्त्रिषष्ट्युप् सजगती तथाऽतिजगती पुन ।
शश्वरी चेति निदिष्टा उद्धताना तु आतप ॥३८॥

सर्वात्तमेव जातीना त्रिविध वृत्तमुच्यते ।
गुरुप्राय लघुप्राय गुरुलघ्वक्षर तथा ॥३९॥

गुरुप्रायाऽथ(प)कृष्टा स्वाल्लघुप्राया द्रुता तथा ।
गुरुलघ्वक्षरप्राया शेषा कार्या ध्रुवास्तथा ॥४०॥

वृत्तान्योजकृतानि स्युर्वृत्ते^२ यानि भवति हि ।
तानि द्रुतासु योज्यानि लघुयुग्मकृतानि तु ॥४१॥
यानि चाल्पाक्षराणि स्युरल्पच्छन्द कृतानि तु ।
तानि स्थिताव(प)कृष्टासु कार्या ह्या(ण्या)क्षपिकीषु च ॥४२॥

उक्तसु पङ्क्त्यादीनि पञ्च ॥३८॥

जातीनामिति । यस्वच्छन्दमिति ॥३९॥

अपकृष्टेति । विभक्तिता(त)लयवती प्रायो गुरुप्राया । शेषे(वा इ)ति । मध्य
लयवियया (गुरुलघु)प्राया ॥४०॥

व्याप्ति शिक्षयितुमाह । वृत्तान्योजकृतानि । भवतीति गत्र(म्) ।
पुनानीत्यन्ते । तत्रार्थे तत्र दु खे न तत्रप्रधाने करणादौ । प्रोजकृतानि चभेद
विषया(पकृष्टासु) युक्तानि स्युर्वृत्तानि । तानि द्रुतलययोग्यामुद्धतानास्वल्पवाग्तरेण
गुरुस्थाने लघुयुग्मेन योजितानि योज्यानि । तथा । अयुक्तादीनि व्यश्रे स्थितानि
स्वरभेदेन वा युक्तानि तान्येव लघुयुग्माकृतगुरुलघुपाण्डुद्धतासु । ईश वदे । देव
शश्वरी । (इयत्र लघुयुग्मीकरणे) द्रुतगति गजपतिरिह किल विचरति (इति) ॥४१॥

एतद्विषयमेव व्याप्तिमाह । यानि चाल्पाक्षराणीति । ह्रस्वाक्षराणि यानि
यानि वृत्तानि तानीति । छन्दोपेक्षयाऽल्पच्छन्दसि तथा स्थाप्य ते । युग्मस्य गुरुकरणे
तायाक्षपिकीषुद्धतासु द्रुतलयास्वयुक्तानि । मनया भङ्ग्या स्थितापकृष्टया करणा
हाणि । बोध्यर्थे । यथा ।

१ KSS जातिस्तु ।

२ NS दु खदानि ।

[गुर्वादिस्तु गुरुः कार्यो लघ्वादिश्च लघुस्तथा ।
 ये त्वोजच्छन्दसा युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा ॥]
 १यान्योज्युग्मच्छन्दासि ज्ञेयान्याक्षेपिकी तथा २ ।
 लघुयुग्मकृता यऽस्याः(ः) स्थिता साऽऽक्षेपिकी भवेत् ॥४३॥

[गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।
 ये त्वोजच्छन्दसा युक्ता ज्ञेया ते क्षेपिकी तथा] ॥४४॥

पवननन्दोद्यतो भवतिबद्धे उपक्रम सोवृत्त ।
 [पवननन्दोद्यतो भवानीपतेरुपक्रमः सवृत्तः]

लघुयुग्मस्य गुरुकरणे ।

सैव्यणस्रकाभरा ह्यपान्नाय संणेड(भ्रा) ।
 [सैवानपकातरा ह्यपामोगा सज्ञेया] ॥४२॥

अथाक्षेपिक्या कीदृग् वृत्त प्राधान्येनेत्याह । योग्योज्युग्मच्छन्दासीति । वृत्ता-
 न्योज्युग्मगतपृथग्लक्षणत्वाद् योग्यो युग्मानीत्युच्यते । तेनार्थसमानि वृत्तान्याक्षेपिकेषु
 पूर्ववद् पुरोर्लघुद्वयस्थाने योजनया स्थिताया विलम्बितायाम् । अन्धे त्वोजे (ज इ)-
 ति सप्तमी पठन्तश्चतुरश्रविषयाणि च्छन्दासि भङ्ग्यन्तरेण व्यञ्जेऽपि विधेयानीत्येव
 वाक्यस्य तात्पर्यमाहुः ॥४३॥

गुर्वादिषु गुरुः कार्यो लघ्वादिषु लघुस्तथा ।

इति । (न) क्वचिदपि लोके दृश्यते । सद्भूतलघुगुरुस्थाने यथासंख्य तालोचितगुरुलघु-
 योजन कार्यमिति ।... ..कतुं लघादितालजात सगृहीतेत्यय विरहे मप्रणो मप्रिप्र
 दृद्व(हउ) । (विरहे मरनोऽलितं दग्धुम्) । अनेन लघुद्वयगुर्वात्मना चर्चरीताल
 सगृहीत ॥४४॥

१. KSS यान्वोज युग्म ।

२. KSS स्मृता ।

१ विषमांशाक्षराणि स्युः। परैरर्थवशानुगाः।
शम्प्यातालेन ता योज्या वर्णैर्नाकर्षितेन तु ॥४५॥

जातीनां त्वय सर्वास्तां छन्दो^२वृत्तनिदर्शनम्।
स्थानप्रमाणं सज्ञामिर्गदतो मे निबोधत ॥४६॥

एव समार्थसमविषमविचार कृत्वा त्रिषमवृत्तविषय तमाह । विषमांशा-
क्षराणि स्मुरिति । विषमांशानि मात्रावृत्तानि । अशो हि चतुर्माश्रदि । विषमा-
क्षराणि च वर्णवृत्तानि विषमाणि वैषम्यसंख्यायाऽन्तरसंख्यायोगेऽपि गुल्लच्चात्मना
बोधयया वा ।

अनु तत्र प्रतिपाद तालस्य कथं समत्वेन योजनमित्याह । शम्प्यातालेनेति ।
अत्र यास्वित्यध्याहारः । यामु विषमाण्यक्षराणि च पादे हेतुभिस्ता ध्रुवामु चञ्च-
स्पुटादितालेन योज्यात्(.) । आकर्षितेन च वर्णेन । एतदुक्तं भवति । लघुस्थाने वर्णे
वाकपंणीयो गुरुस्थानेन कमणीय इत्येव वा साम्यमापादयेदिति । शम्प्यादिताल
ग्रहणेन चञ्च पुटादितालो लक्ष्यते । केचित्तु श्रमपरिहारार्थं भोजनप्राड्मुखतान्धायेना-
दृष्टिसिद्ध्यर्थं शम्प्यातालो ध्रुवात्तालेष्ववादृष्ट्या यावत्संभव योज्यो । तथा च मट्टवृद्धवत्ता-
धि(घोन)पाणितल(ल)यभङ्गलक्षणपुस्तकेषु सर्वत्र शता इति प्रस्तारो दृश्यते ।

अनु किं तथाविधं पादैराश्रितैरित्याह । अर्थवशानुगा इति । अर्थो ह्यत्र
प्रधानमित्युक्तम् ।

अपर श्लोकस्यार्थः । मरुत्स्वितेनापि विकारभाजा वर्णैर्नोपलक्षितम् । यच्च
शम्प्यातालमिति तालविशेष कश्चित् प्रतिपादमप्यन्वस्तेन योज्य । अर्थसमविषमेष्वय
.....भवति श्लोकः । तेन च चतुर्लयाद्विलयचतुर्भङ्गे यदुपभङ्गादीनां लक्ष्ये दृश्य-
मानानामिव तदक्षीजमिति शम्प्यापादनाय शम्प्याताल'वनं नादृष्टार्थमिति यद्यन्ते-
(मग्यन्ते) तदसत् । अन्यतरेणान्येनापि वा तत्रोक्तेन वा पा(प)द्यान्यतरेण वा
ध्रुवकासपिण्यादीनामपि साम्यसिद्धे ॥४५॥

जातीनामिति ध्रुवाणाम् । छन्दोग्रहणं षण्डकादिव्युदासाय । निदर्शनं अन्य
वक्ष्यामीति । तेन अन्येन कथं छन्दो वृत्तं प्रदर्शयति इत्याह । स्थानेति । स्थानं विनि-
योगविषयं स उवाहरणत्वेन दृश्यते । तदर्थमेवोदाहरणमिति वृद्धाः । यथा । सोमदि

१. KSS varies

२ KSS वृत्तिः ।

गुरुर्गाथाशको यत्(य) स्यात् सवपादेषु दृश्यते ।

^२श्रीरिति ह्यातनामा सा कीर्तिता प्रथमा ध्रुवा ॥४७॥

यथा ।

देव शवमीश धृदे

॥४८॥

मध्यलघुनाय ^२विद्युत्पादे पादे सम विभक्तेन ।

^३आदिलघुना धृति स्याद्गणन योज्या हि मात्रण ॥४९॥

यथा ।

शङ्कर शूलधु(भु)त् पातु मा लोककृत् ॥५०॥

लधु स्यात् पदादौ त्रिके या घृतिः सा ॥५१॥

यथा ।

उमेश सुरे व्रस्तवायु करोतु ॥५२॥

^४लघुनि गुरु वा कथिता रजनी (त्रियामा) ॥५३॥

यथा ।

विरहे मदन अधिक दहति ॥५४॥

^५एता नृत्त च गीते च ज्ञेया व गीतजातयः ।

प्रतिष्ठासुप्रतिष्ठाम्या भूयो वक्ष्यामि लक्षणम् ॥५५॥

^६द्वितीय लघु सवत्र चतुर्णां यत्र दृश्यते ।

सा प्रतिष्ठा बुधैजया सुप्रतिष्ठा द्वयेन तु ॥५६॥

ताराः अस्मि क्लिग्णा (गोवति तारा अशुक्लिन ना) । इमुदाहरणम् । भूतल
तम्ब्या इलोकविषये प्रयोग इति गम्यते । प्रमाण लक्षण(णम्) । सत्ता श्रीरित्या
दिका । तेनोदाहरणलक्षणसत्ताभिरिति यावत् ॥५६॥

तत्राय ग्रथ स्पष्ट इति विषयस्थाने व्याख्यायते । सुखग्रहणाय इति निजेन
इलोकेन हि तासा सग्रहं ज्ञम । उदाहरणाञ्च पाद लिखाम । यतिविषय अन्व
त्वाद्द्विनिबोधसिद्धये ।

१ KSS ह्योरिति ।

२ NS विद्युत्पादेन ।

३ NS आदि य लघुना वृत्ति स्याद्गणनायाज्योत्तिमात्रण ।

४ KSS लघुनि गुरु चेत् रजनी यन्तु सा ।

५ NS एताञ्च ते च एते च KSS गम्ये गुरते च ज्ञेया सा एता व वृत्तजातयः ।

६ KSS varies

प्रतिष्ठा यथा ।

सोसमन्तो अङ्गघ्राइ वादि वादो पुष्पवाही ॥१७॥

[शोषयन्नङ्गकानि वाति वातः पुष्पवाही ।]

मुप्रतिष्ठा यथा ।

एदिमुए ऊसइघ्रा अङ्गइ(इ) मा हसवहू ॥१८॥

[ईदृशक उत्सुकितार्चनि मा हसवधूः ।]

तधुनी प्राग् गुहणी द्वे यदि पादे अमरी(मतालि)सा ॥१९॥

यथा ।

वनसण्डे अदिमतो वणहृत्यो परिलिण्णो ॥२०॥

[वनसण्डे अदिमतो वनहृस्ती परिलिन्नः ।]

*प्रथमं च तृतीयं च यस्याः स्याच्चतुरक्षरे ।

पादे सञ्चक्षरे नित्यं सा जयेत्यमिसजिता ॥२१॥

यथा ।

हिमाहए वणंतरे अग्रं गग्रो पविण्णघ्नो ॥२२॥

[हिमाहते वनान्तरे अग्रं गजः प्रविष्टः]

*चतुर्णां यत्र पादानां तृतीयं च भवेत्सघ्नः ।

विज्ञेया मुप्रयोगज्ञंविजया नाम नाप्यत ॥२३॥

यथा ।

मारुस्तबो नञ्जन्तघ्नो मेहागमे सबहृघ्नो ॥२४॥

[मधूरा नृत्यन्तो मेघागमे समन्ततः ।]*

पादे पादे तु स्यात्(स्युः) सर्वेदीर्घे(मर्वे दीर्घा)वृत्तेऽस्मिन् दृष्टा विघ्न-
ज्जान्ता (विस्मया) ॥२५॥

मेहा गज्जन्ता लोघ्र द्वादन्तो तोय मुचन्ता सपत्ता मेहा ॥२६॥

[मिघ्रा गजन्तो लोकं द्वादयन्तस्तोय मुञ्चन्तः सपत्ता मेघाः]

१ KSS. लघुः गुरु मदा पदे भवेन्तु या जया हि सा ।

* [टोकाकारासम्मस पाठ ।] काशीसीरिजपुस्तके विजयालक्षणं तदुदाहरणं न स्त । इतोऽग्रे समस्तेष्वपि लक्षणोदाहरणे पाठो भिन्नतयैवोपलभ्यते अतस्तत्रैव प्रष्टव्य ।

आद्यपरे द्वे यत्र तु ह्रस्वे ना(सा)खतु नाम्ना भूतलतन्वी ॥६७॥

यथा ।

मेहणिरुद्धं पेक्विलम चन्द्रं सोमइ(दि) तारा अंशुकित्तिष्णा ॥६८॥

[मेघनिरुद्धं प्रेक्ष्य चन्द्रं शोचति तारा अश्रुकिल्गना]

यदि च गुरुः पदनिधने भवति हि सा कमलमुखी(पद्मिनी) ॥६९॥

यथा ।

एवनहरो सलिलघणो भमइ एहे उषफमसो ॥७०॥

[एवनहतः सलिलघनो ध्रमति नमस्तुपक्रमशः ।]

प्रथमं च तृतीयं च त्वन्तं चैव यदा गुरु ।

दृश्यते प्रतिपादं तु सा ज्ञेया वागुरा यथा ॥७१॥

मेहणिरु(हृ)द्धमो एट्टजोह्लमो एण्णण्णपपो एस चन्दमो ॥७२॥

[मेघरुद्धो नष्टज्योत्सो नित्यनिष्प्रम एष चन्द्रः ।]

द्वितीयं नैधनं [यत्र बीर्घणिए सर्वतः ।

सुप्रतिष्ठाकृते पावे शिखा ज्ञेया तु सा यथा ॥७३॥

यलाहएहि पगजिजदेहि एहं समता पवण अव(ध्व) ॥७४॥

[बलाहकं प्रगजितेनंभ समन्तात् पूर्णमेव ।]

सधुनि त्वादी चरणे यस्या गदिता नाम्ना घनपङ्क्ति सा(ङ्कुत्तिका)

॥७५॥

यथा ।

तडिसंखुद्धं रवसम्बद्धं जलधाराहि रुदवीव(दिहव)म्भम् ॥७६॥

[तडिसंखुद्धं रवसम्बन्धं जलधाराभी रुदवीवाभ्रम् ।]

एतास्तु जातयो ज्ञेया सुप्रतिष्ठाध्रुवास्वय ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गायत्रीपटिकल्पाम् ॥७७॥

श्रीगौ बिद्युदो यो वृत्ति स(सस्)त्रियाग ।

रथी प्रतिष्ठा सभगी मत्तालिः सगो जया जगौ ।

विस्मया त(म)पगास्तन्वी भगगा( ) पद्मिनी शन्ल(नल)गाः ॥

यन्दे । शङ्करः । उमेशः । मदनो(नः) । यति(दि) वातो(दो) । हंसवह । वराहत्पी ।

पविण्णइ(धो) । मेहा गज्जन्ता । सोमदि तारा । भमइ एहे ॥ ६७-७०॥

घ्राद्ये पुनरन्त्ये पादे गुरुणी चेत् ।

जेया तनुमध्या गायत्रसमुषा ॥७८॥

यथा ।

बज्राहतकूटो घातुभरस्रोतो एतो गिरिराजो भूमिविस्र(पत)वीव-
(दिव) ॥७९॥

बज्राहतकूटो घातुभरस्रोता एव गिरिराजो भूमि पततीव ।]

घ्राद्य चतुर्थमन्त्य च गुरुष्वेतानि यस्य तु ।

गायत्र्यधिष्ठिते पादे जेया सा मालिनी यथा ॥८०॥

बीतदि पुण्यप्रो पुंश्चरितासुहे ।

जोह्ला(ह्र)समागप्रो पुण्यमचन्द्रप्रो ॥८१॥

[इदमते पूर्णं पूर्वदिशामुखे ज्योत्स्नासमागतः पूर्णमाचन्द्र ।]

गुरुयुगमन्ते यदि परमत्मा इह कथिता सा मकरकशीर्वा ॥८२॥

यथा ।

इह सित्तिरमि(मी) भद्रजणमि(मी) पमदवणमि(मी) विलसति

वादी ॥८३॥

[इदं शिशिरे मद्रजतने प्रमदवने विलसति वात ।]

सधुनी चतुर्थं चरणे तु यस्या ।

भवतीह सा वै विमला तु नाम्ना ॥८४॥

कमलाग्ररेसु भमरोणदेसु सम शुद्धवत्ती विहयाणव(म)ती ॥८५॥

[कमलाकरेषु भमरोन्नदसु सम शुद्धवृत्तिविहगा नमन्ति ।]

यस्या स्युञ्चरणे श्रीश्यादी निघनम् ।

बीर्घाणीह तु सा बीघी(यिका) नाम ॥८६॥

यथा ।

गञ्जन्तो जलदा एचन्ते तिहिणो गायन्ते भमरा रम्ये पाञ्चसद् ॥८७॥

[गञ्जन्तो जलदा नृत्यन्ति शिल्पिनो गायन्ति भमरा रम्ये प्रादृषि ।]

त्रिलघुरादितो यदि च पञ्चम भवति पाञ्च प्रकथिता गिरा ॥८८॥

यथा ।

जलवनादप्र सुणिम कुजरो एददि काणो वडिगसाडरो ॥८९॥

[जलदनाव श्रुत्वा कुञ्जरो नवति कानने प्रतिगजासुरः ।]

घ्राष्ट्रे चतुर्थकमन्ते(न्ते) तथा गुरु ।

यस्यास्तु पावतो ज्ञेया हि सा जला ॥६०॥

यथा ।

एसा हि बाज्जला विक्लित्तमु(प)त्तप्रं ।

दद्दूण पावथ हंसी परुणिएषा ॥६१॥

[एषा हि बायुना विक्लित्तपत्रकं दृष्ट्वा पादपं हंसी प्ररुषिता ।]

त्रोष्पाक्षो यदि स्पुर्न्ते द्वे च बीर्षे ।

ज्ञेया सा विधिर्नान्ना यं सुनन्वा ॥६२॥

यथा ।

एदे गज्जमाणा प्रम्भ द्वादयन्ता ।

भीमा कालमेहा उध्वेवं जलन्ति ॥६३॥

[एते गर्जन्तोऽर्ध्रं छादयन्तो भीमाः कालमेघा उद्वेगं जतयन्ति ।]

घ्राष्ट्रं चतुर्थे (यं) च त्वन्त्यमुपान्त्यं च ।

यत्र गुरुणि स्युः सुललिता (विद्योतिका) ज्ञेया ॥६४॥

यथा ।

साह सुसब्भार्थं किमि पिह(ए) क्रुदा ।

षा चिरसम्बद्धं वेच्यति सव्भाबम् ॥६५॥

[साधय सुसञ्जावं किमिति प्रिये क्रुदा ।

षा चिरसम्बद्धं प्रेक्षते सञ्जावम् ॥]

सधुनी गुरु च द्विगुण यदि चेच्चरणे चरणे कथिता नतिनी ॥६६॥

बापुरा लंगा जगा( ) शिखा ।

सगः( ) पङ्क्तिका तयो तु मध्यमे(षा) ।

मरो मालिनी न्य(न्यो) शीषिका च ।

निमंसा स्यो तु धीषिका मसो मरो गिरा ॥

शि(लि)च्छलिच्छ(प्)हो । परुषा(गु) धश्च । सददिश्वन्मम् । सुनि पत-
रिष्व । गुणिसवन्दधो । विससदि वावो । विहृषा शमती । एक्षन्ते सिहिलो ।
सुलिप्र कुञ्जरो ॥७१-८६॥

यथा ।

पथणाहृतका तदृणा तरभो कुमुमागमए विप्रसन्ति विप्र ॥६७॥

[पथनाहृतास्तदृणास्तरवः कुमुमागमे विकसन्तीव ।]

धोण्यादो तु यदि चान्त्य चाऽपि गुरु ।

नाम्ना वै कथिता पङ्क्तिः सा तु यथा ॥

यथा ।

एषा हसवहृ विद्धा कालाणदो कान्त संगहुवा गन्तु उत्सहिष्वा ।

[एषा हसवधूविद्धा काननत कान्त सङ्गन्तु गन्तुमुत्सहिष्वा ।]

स्याद् द्वितीयं ह्रस्व सर्वमन्त्र्य दीर्घम् ।

यत्र पादे पादे नीलतोया(नीला) वै सा ॥६८॥

यथा ।

मेहवृन्द वादो विकिरन्तो धादि ।

द्रुसहो भ्रावादि पादवाण लासो ॥६९॥

[मेघवृन्द वातो विकिरन् वाति द्रुःसह भ्रामाति पादपानां लासः ।]

गायत्र्या जातयो ह्येता विज्ञेयाः समवृत्तजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उद्विण्गजातिविकल्पनम् ॥१००॥

गुरु निधनगत यदि भवति सदा ।

भवति हि चपला द्रुतगतिरपि सा ॥१०१॥

यथा ।

गुरुचिरनयण तत्र वध्रणमिदम् ।

रमणि रतिकर मम मदजणणम् ॥१०२॥

[गुरुचिरनयनं तत्र वदनमिदम् ।

रमणि रतिकर मम मदजननम् ॥]

तृतीय पञ्चम चैव गुरुयं(र घ)त्र तु नैधनम् ।

सदा त्रुद्विण्बहुते पादे लम्बो(तमु) सा नामतो यथा ॥१०३॥

यथा ।

पिप्रवादिवादभो सुवसन्त काळए ।

पिप्रकामुभो विप्र मदण जणेतभो ॥१०४॥

[प्रियवादवादक सुवसन्तकाले ।
 प्रियकामुक इव भवन जनयति ॥]
 गुरुणा लघुना चैव सम नीता तु या ध्रुवा ।
 छन्दस्सुष्णिहि वृत्तज्ञंविज्ञेया काशिनी यथा ॥१०५॥
 आद्यमन्तपञ्चमे स्यात् तृतीयमेव च ।
 पावतो गुरुणि वै यस्य(स्या) सा शिक्षा तु वा ॥१०६॥
 इत्येके पठन्ति ।
 पेशित्कण आद्यव माहव च इटठभो ।
 पादव ऋणोळ्ळभो वादि वामवादभो ॥१०७॥
 [प्रेक्ष्य आगत माधवं च इष्टकः ।
 पादप वनोद्यतो वाति वामवातक ॥]
 आद्ये पुनरन्त्ये च यस्या गुरुणी पादे ।
 ज्ञेया भ्रमरमाला(धट्पदिका) नाम्ना प्रकथिता सा ॥१०८॥
 यथा ।
 हसागमनधीर काश सुप्रविचित्रम् ।
 एव शरदिकाले रम्य सरसि तोयम् ॥१०९॥
 [हसागमनधीर काश सुप्रविचित्रम् ।
 एव शरदि काले रम्य सरसि तोयम् ॥]
 आद्यश्चतुर्थंगते अन्त्यतम च गुरु ।
 यत्र सदा चरणे सा खलु भोगवती ॥११०॥

तरी जला म्यौ तु सुनन्दिका ।
 भ्रमो विद्योतिका सौ नलिनी मं(नी)नीला ।
 ब्रुता गतिनी सजौ गुरुस्तनु ।
 शिखाजंगा( ) धट्पदिका नसौ गुरु ॥

हसी पदश्लिषा । नीला कालमेहा । किसि पिए कुटा । कुतुमागभए । विश्वरूपी-
 (न्तो)वाको(वी) । रमणि रतिकरम् । पिप्रवादिवादभो । वादि वामवादभो । रम्य
 सरसि तोयम् ॥१०-१०९॥

यथा ।

षष्कसना(एषा)भवह कान्तसहाइ णिघ्रा ।

णिग्मळ धम्मि(स्सि) जळ हिइदि सगविघ्रा ॥१११॥

[षष्कसनामघष् कान्तसहाय नीता ।

निर्मलेऽस्मिन्न जले हिण्डति सङ्गतिका ॥]

भादौ यदि गृहणी भन्त्य निधनगतम् ।

जेषा मधुकरिका उद्विण्णमिक्थिता ॥११२॥

एसा पिघन्न लदा रम्मा भन्नरजया ।

काले मदजणण जादा कुमुभववी ॥११३॥

[एसा प्रियण लता रम्मा भन्नरजया ।

काले मदजमने जाता कुमुभवती ॥]

भन्त्य च निधन च गुरुणि स्युः ।

सुमद्रा(मनोज्ञा)नामतो यथा ॥११४॥

[द्वितीयं च चतुर्थं च भन्त्योपान्त्य तयं च ।

पावे यत्र गुरुणि स्यु सुमद्रा(मनोज्ञा) नाम सा यथा ॥]

वणम्मि सुवल्लदधले पण्टठप(विल्ल)तोये ।

करेण्णम विहूणो जवेइ मत्तहत्थी ॥११५॥

[वने शुष्कवृक्षे प्रनष्टपक्षितोये ।

करेण्णकाविहीन उपैति मत्तहत्ती ॥]

यदि तु मवत्थेव य(प)दि य(प)दि बीर्घाणि ।

त्रिगुरिह प्रोक्ता भवति तु मत्तेयम् ॥११६॥

यथा ।

जलनरसमतो लिदिधरमूलमि ।

पिघन्नुवदीसत्तो पविचरिदो हत्थी ॥११७॥

[जलनरसम्भूत क्षितिधरमूले ।

प्रिययुवतिसक्त प्रविचरतो हस्ती ॥]

यदि हि गुरुण्यते चरणविधो त्रीणि ।

सत इह विज्ञेया कुमुभवती नामा(म्ना) ॥

[इति पाठान्तरम् ।]

द्वितीयं सवृतीयं तयाद्ये(स्त्ये) इह दीर्घम् ।
यदि त्रयं तु पादे नवेत् सा तु चित्रा(मुदिता) ॥११८॥

[द्वितीये गुह्ये द्वे तयाऽन्ते यदि स्याताम् ।
तदा सा मुदिताख्या ध्रुवेयं प्रतिभक्ता ॥]
यथा ।

महामेघविदारणं बलाकाकुलबद्धम् ।
महामौमणिणारवं पविष्णं गगणम्मि ॥११९॥

[महामेघवितानं बलाकाकुलबद्धम् ।
महामौमनिवारं प्रबलं गगने ॥
यदि चतुर्थमन्त्यं गुह्यं तयैव पठ्यते ।
अस्ति सा तु नाम्ना निपदिता मनोहरा ॥
[चतुर्थं नैघनं चैव पठ्यते चैव गुरुष्वप्य ।
यत्र त्रुष्णिकृते पादे नाम्ना साऽभिप्रकाशिनो ॥१२०॥

• [इति व्याख्यासृपाठः]

यथा ।

कुसुमगन्धवाही सलिलरेखुपुम्पो ।
रमणि वादि वातो मणसिजं जलगतो ॥१२१॥
[कुसुमगन्धवाही सलिलरेखुपूर्णा ।
रमणि वाति वातो मनसिजं जनयन् ॥]
द्वितीयं च चतुर्थं च मन्थोपान्त्ये तपैव च ।
यत्र पादे तु दीर्घाणि उष्णिक् सा तु बिलम्बिता ॥१२२॥

यथा ।

गङ्गतोयलोभा पटीपरित्पहंसा ।
मन्तचक्रवाभा नदी गभा समुद्रम् ॥१२३॥
[गङ्गतोयलोभा प्रतीपश्चद्वहता ॥
भ्रमण्यकवाका नदी गता समुद्रम् ॥]
प्रबलं यत्र पादे लघुनी पञ्चमं च ।
कविता सा तु दीर्घा सततं चैव(य)मुष्णिक् ॥१२४॥

यया ।

पवनो(णो) पुष्पहारी(बाही) अइसोबो समन्ता ।
सितसिरे वादि काले मम सोम जपतो ॥१२५॥

[पवनः पुष्पहारी(बाही) अतिशीतः समन्तात् ।

शिशिरे वाति काले मम शोक अनयन् ॥]

आद्यमय पञ्चमं दीर्घमय नैधनम् ।

यत्र यदि नाम चञ्चललपतिस्तु सा ॥१२६॥

यया ।

मेहमलमुत्पन्नो निम्मलगहाउलो ।

सोहवि एहंगणं शिम्मलकरो ससो ॥१२७॥

[मेघमलमुक्तको निर्मलप्रहाकुलः ।

शोमते न मोङ्गणे निर्मलकरः शशी ॥]

एतास्तु जानयो ज्ञेयाः स्थिताः प्रासादिकीध्वय ।]

अतःपरं प्रवक्ष्यामि त्वनुष्टुभलक्षणं पृथक् ॥१२८॥

सधुनी गुरुलघुनी सधुनि गुरु च यद्वि ।

अरणे नियतगती कथिता विमलबला ॥१२९॥

यया ।

विकथाम्बुजहसिरे ममरावलिमुहले ।

बहुशिम्मलसलिले विहगो सरदि(ममइ) सरे ॥१३०॥

भो गो भोगवती (मधुकरिका तनया) ।

जरणि मनोज्ञा नरगो मता ।

सुरिता यस्यो प्रकाशी नरगा ।

अरगा बिलम्बा सरिणो दीप्ता ।

भजगो अरुबलगतिरमनाम्बु सनतगमणा ॥

अक्षतलामवह । एता पिप्रमलदा । करेणुषा अहलो । पञ्चवर्तिनी हृदयी । अहा-
मेहविद्यालम् । रमणि वादि बावो । परे(टी)परितपहंता । पवलो पुष्पवाही ।
सोहवि न(ए)हंगमे । विहगो ममइ सरे ॥११०-१३०॥

[विक्राम्बुजहसिते भ्रमरावलिमुलारे ।
बहुनिमलसलिले विहगो भ्राम्पति सरसि ॥]
पञ्चम नैधन चैव पादे स्याता तु यत्र वै ।
नित्यमानुष्टुभे दीर्घे विज्ञेया सन्तितेति सा ॥१३१॥
यथा ।

कुसुमसुगन्धिघ्नं मणसिजदीवणम् ।
प्रमदवणसुगणं विलसति हसवह् ॥१३२॥
[कुसुमसुगन्धिते मनसिजदीपने ।
प्रमदवनाङ्गणे विलसति हसवधू ॥]
यदि च सत्तु षष्ठकालघुगणं इहाहितः ।
पुनरपि च सप्तमं लघुं भवति सा मही ॥१३३॥
यथा ।

बहुकुसुमसोहिषं कमलवणसङ्घम् ।
सहस्ररसहाइणो परिसरति हसिष्वा ॥१३४॥
[बहुकुसुमशोभिते कमलवनधण्डे ।
सहस्ररसहायिनी परिसरति हसिका ॥]
लघुगण इव षट्के यदि भवति मुखे तु ।
अरण्यगतिविधौ सा मधुकरसदृशास्या ॥१३५॥
यथा ।

द्विविधवणद्विधारी पमदवणसुगन्धो ।
कुसुमवणद्विबोधो लसति सरदि वादो ॥१३६॥
[द्विविधवनद्विधारी प्रमदवनसुगन्धि ।
कुसुमवनद्विबोधो लसति शरदि वातः ॥]
यदि सधु पञ्चमकं पुनरपि चान्यथमम ।
गुह्यं चरणं तु भवद् भवति हि सा नलिनी ॥१३७॥

ललिता नजलगि नसलगि अरणी ।
मधुकरिका नो यो नजलगि नलिनी ।
स्रनगा(भनलगी) च नदी ॥

विलसति हसवह् । परिसरति हसिष्वा । लसति सरदि वादो [पन्नरदि सारसिष्वा ।]
द्विविधं मधुकरिष्वा ॥१३१ १४०॥

यथा ।

पुत्तिनतलंगणए कमलित्तिवाससिद्धा ।

पजव हि वासगिहं पचरदि सारसिद्धा ॥१३३॥

[पुत्तिनतलाङ्गणे कमलनिवासिन्याः ।

प्रजवं हि वासगृहं प्रचरति सारसिका ॥]

प्राग् यदि निघनगतं स्यादयं गुहस्त(च त) तम् ।

यत्र हि चरणविधौ सा खलु भवति नदी ॥१३३॥

यथा ।

हंसकुलसंमुदिते सारसवदमुहले ।

भक्तमहुधरगणे हिण्डति महप्ररिषा ॥१४०॥

[हंसकुलसंमुदिते सारसवत्समुदरे ।

भक्तमधुकरगणे हिण्डति मधुकरिणा ॥]

भनुष्टुञ्जातयो ह्येता प्रावेशिष्य प्रकीर्तिताः ।

स्त्रीणामुत्तममन्यानामवकृष्टा निबोधत ॥१४१॥

धाद्ये चतुर्थमपि चान्ये दीर्घाणि यत्र चरणे(तु) ।

भावेशिकी तु बृहती सा नाम्ना तथैव खरिण्यया ॥१४२॥

यथा ।

राहू(हू)पराग्रहवसोर्हं चवं खहिण्य समिञ्जए ।

तारागणे(णो) विहदसोहो तेजस्मुएहि खदिव्य ॥१४३॥

[राहूपराग्रहतशोभं चन्द्रं नमसि समीक्ष्य ।

तारागणो विहतशोनस्तेजोऽश्रुनी खतीव ॥]

यदि पञ्चमं हि सत्तुतीयं गुरुरी यदान्तरचिते द्वे ।

प्रमितेति सा भवति नाम्ना ह्यवकृष्टजातिरिह पङ्क्ति ॥१४४॥

यथा ।

अणगन्मनेहपरिहितो अकण्णहापिहिदसीहा ।

गधणगणेऽपिहिबरस्ति ए विमादि जोह्हरहि इन्दु ॥१४५॥

भनुच्छेदा मध्यमोत्तमानु प्रावेशिन्याम् ।

यथ निकृष्टानु ॥१४६॥

घनगर्भेहपरिक्षिप्तोऽरुणप्रमापिहितशोभ ।
 गगनाङ्गणेऽपिहितरश्मिनं विभाति ज्योत्स्नारहित इन्दु ॥]
 यदि खलु षष्ठमयाग्ये भवतो गुहणी घरणयोगे ।
 स्थितिलयकृता तु जगतीय भुवि निगदिता विगतशोका ॥१४६॥

यथा

जलहरविहा(आ)णपिहिमङ्गो रविकिरणजालहृदसोहो ।
 गहमुहविस्त्रिगणप्रविषणो अस्तु विसदि अत्यगिरिमिन्दू ॥१४७॥
 [जलभरवितानपिहिताङ्गो रविकिरणजालहृदशोभ ।
 प्रहमुखविनिगतविषण आशु विशत्यस्तगिरिमिन्दु ॥]
 आद्ये चतुर्थमपि चाष्टममक्षर चैकादश यदि भतेत्तु गुरु ।
 सा त्रंष्टुभे भवति पादविधौ विश्लोकजातिरथकृष्टगता ॥१४८॥

मेहृत्पद्मो रविकरामिहदो तगरागणेहि विधुरे गमिदो ।
 अत्य उवेदि अरुणामिहदो च-दो एहम्मि रअणीसहिधो ॥१४९॥

[मिधस्थितो रविकरामिहतस्तारागणर्वैच्यं गमित ।
 अस्तमुपैत्यरुणामिहतस्यन्दो नमसि रजनोसहित ॥]
 आद्ये चतुर्थे(ये) दशम नैघन ह्यष्टम तथा ।
 यत्र दीर्घाणि पादे स्युस्तद्वृत्त ललित स्मृतम् ॥१५०॥

यथा ।

एसो पमतगमद्रुमिदाणसो दीणो पफुळ्ळवनवादवचा(वचा)ळिदो ।
 वासामिवद्वृषळणो गआणुगो रम्म(म्मे)वण(णे) गप्रवरो
 पलाय(अ)दि ॥१५१॥

रविरा तभया( ) ।

प्रमिता सजसगि नमना गी च विशोका ॥

तेषस्सुएहि रुदविध्य । ए विमादि जोल्लरवि(हि) इन्दू । जलहरविघाणवि(वि)हि-
 प्रगो ॥१४२ १४७॥

तभजलगा विश्लोका ललित तभजरि कथितमिद वृत्तं ।

अत्य उवेदि अरुणामिहदो । रम्मे वण गप्रवरो पलाप्रदो ।

॥१४८ १५१॥

[एष प्रमतगजद्वाननो वीनः प्रफुल्लवनवातचालितः ।

पाशाभिबद्धधरणो गजानुगो रम्ये वने गजधरः पतायते ॥]

यदि पञ्चम हि सप्तमोऽथ न चतुर्थं त्रितीयमपि तस्य तादृशम् ।

धरणे गुरुणि यदि सातिपूर्विका जगती बुधैर्निगदिता सा
म(ता म)नोवती ॥

यथा

घणसन्तदायद्विदाणमध्वरं श्रवलिम्बिऊ(न)रम(श)णीमुहे सती ।

गहगाहसकुड्दमन्वजोऽप्यो ए विराजते सवदि कि पधाविधौ(धो) ॥

[घनसन्तदायतवितानमध्वरमवलम्बितु न रजनीमुधे शशी ।

प्रहगाहसङ्कुलितमन्वजोऽस्मिकी न विराजते सपदि कि प्रधावितः ॥]

एतास्तु जातयो ज्ञेयाः स्थिताना हि प्रयोगजाः ।^१

^२आक्षेपिष्यवकृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥१५२॥

सुप्रतिष्ठादिक द्यन्दस्त्वकृष्टासु योजयेत् ।

^३वृत्तान्यग्यानि यानि स्युर्वेवस्तुत्याश्याणि तु ॥१५३॥

^४[अक्षराणां(णि) निवेशं तु (लया वर्णा) यतयः पाण्यस्तथा ।

अवकृष्टास्तु यस्याः स्युरवकृष्टा भवेत् सा ॥१५४॥

एतदुपसंहरति ।

एतास्तु जातयो ज्ञेया स्थितानां हि प्रयोगजाः ।

इति अग्यथा सूत्रयति । आक्षेपिष्यव(व)कृष्टानां सम्प्रवक्ष्यामीति । आक्षेपिकीत्वे सत्यवकृष्टत्वं यासा ता आक्षेपिष्यवकृष्टयः(ष्टा) । तेन रमाक्षेपकृतमाक्षेपिकीत्वमनु-
बध्यते । कष्टलाघो भवत्येवेति दर्शितम् ॥१५२॥

सुप्रतिष्ठादिकमिति । मितक्षरम् । आस्त्वकृष्टास्त्विति यावत् । न सकल-
ध्रुवागाने नाट्योपसंज्ञकेऽत्रकृष्टानामय विधिर्यावत् पूर्वरङ्गगते भागधर्वे कृष्टावकृष्ट-
ध्रुवामामिति दर्शयति । वृत्तान्यग्यानि यानि स्युर्निति । देवस्तुत्याश्याणि निवृत्ताग्यु-
क्तानि ईश बन्धे इत्यादीनि तान्यवकृष्टध्रुवाविधौ पूर्वरङ्गयोगे स्यु ॥१५३॥

अवकृष्टत्वं निर्वचनतो दर्शयितुमाह । अक्षराणि लया वर्णा इति
॥१५४॥

१ KSS, NS प्रवेशना ।

२. KSS आक्षेपिकावकृष्टाना NS आक्षेपिकावकृष्टाना ।

३ KSS. अत्युक्तादीनि च तथा ।

४. कोष्ठबद्धश्लोकी नि० सा० पुस्तके न स्त ।

स्थापिचर्यां स्थिततया कलान्तरकृताक्षरा ।

समपाणिमतिश्चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ॥१५५॥

१ अथकृष्टभ्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।

अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यां विधीयते ॥१५६॥

२ अल्पवर्णान्तरा चैव ह्यवकृष्टा विधीयते ।

प्रावेशिशब्दास्तु सक्षेप क(का)रणानां परिग्रहात् ॥१५७॥

पाण्यवकंपणादवकृष्टेति यदुक्तं तदेव स्फुटमिति । स्थापिचर्यां(र्या) इति
वर्णस्य स्थापित्वमेवापकर्षणं तस्यस्य विलम्बितत्वे पाणे समत्व पातद्वय ।

केचिदाहुः । समपाणे समयतेस्व मध्ये यो विनियोगो विलम्बिततयापाम-
वकृष्टाया सयोगात् सम उचितो य पाणि उचिता या यति साऽत्र मन्तव्येति ।

अग्रे तु यतिपाणिपरस्परापेक्षया समो तुल्यो परस्परानुबन्धाविति ईशा
साम्यमाहुः ।

उपाध्यायाश्च मन्यन्ते । शीघ्रित्य तत्रापेक्षया पूर्वमुक्तम् । मध्ये मये
समपाणि समा च यतिरित्यादि । वस्तुतः सर्वत्र सर्वस्य विधेः सम्भव इति ॥१५५॥

कलान्तरकृताक्षरेति यदुक्तं तद्विस्पष्टयति ।

अथकृष्टभ्रुवाणां हि कलान्तरकलासु च ।

अक्षराणां निवेशस्तु वृत्तजात्यामिति ॥

वृत्तजात्यां यान्यक्षराणि गुह्यलघुक्षराणि तेषामक्षराणां कलान्तरे कलाया च यो
निवेशः स सावकृष्टासु विधीयते । एषोऽसावकृष्टाक्षराणाभावकृष्ट इति यावत् ।

एतदुक्तं भवति । गुह्यलक्षरणां स्वराधारभूता तालकनया ध्याप्ता तदपेक्षया
द्विक्रमाध्यापिनी या तत् कलान्तरमित्युक्तम् । लघुना त्वेकैवकला निर्वाह्येति ।
एवमेव च लक्ष्ये कहरादौ द्विपत्रीभञ्जकादिप्रयोगो दृश्यते । यत्तु दक्षिणामणेण या
कलान्तरमात्रेति तदतिविलसतदर्शनाच्चोपेक्षम् । चत्वारिणः तल्लघुकाक्षरतालकनाम्नुवा-
मनुलक्ष्य लक्षित इति ॥१५६॥

मिताक्षरच्छब्दो यद्यवकृष्टायामुक्तं तथापि चित्तमपि भवति तस्यानिबद्ध-
त्वादिति यो मन्येत त प्रत्याह । अल्पवर्णा-न्तरा चैवेति । वर्णविशेषा अल्पवर्णान्ते
स्य ते चाऽवकृष्टेति नियमः । भूयाऽक्षरत्वे च भेदातिशयसम्भवात् । एव यदा
क्षेपिकथवकृष्टा भवति तद्दृशयति ।

१ KSS अथकृष्टा । NS अथकृष्टा ।

२ KSS अल्पवस्तुनवा निम्नमथकृष्टा विधीयते ।

प्रवेतिकार्य सक्षेप करणाङ्गपरिग्रहात् ।

एव ज्ञेयोऽवकृष्टानां जातीनां धृतसम्भवः^१।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि द्रुतानामपि लक्षणम् ॥१५८॥
 मुखे तु^२ दोषकृत्वा शेषं ह्रस्वंस्तु योजयेत् ।
 युगमोज विमिश्र च तथैव सधुसञ्चयः ॥१५९॥
 जगत्यादिभवेत् सा तु^३ तथाऽतिघृतिनेधना ।
 *तथाभूता च च्छन्दोमिर्नातावृत्तसमुद्भवा ॥१६०॥

प्रावि(वे)शिक्यास्तु संक्षेपं कारणानां परिग्रहात् ।

इति । प्रावेशिक्या अपि संक्षेपो मिनाक्षरत्व भवति । कुन । कारणानामवकर्षण-
 हेतुनामक्षरत्वाद्यवकर्षणानां परिग्रहणान्या(दा)श्रयणात् ॥१५७॥

एतदुपसहरति । एव ज्ञेयोऽवकृष्टानामिति । एव विलम्बितामभिधाय द्रुत-
 ध्रुवा प्रतिजानीते । अत ऊर्ध्वं द्रुतानामिति ॥१५८॥

तत्र द्रुवध्रुवासु यावन् भावातस्तावत् साधारणं रूपमाह ।

मुखे तु दोषकृत्वा शेषं ह्रस्वंस्तु योजयेत् ।
 युगमोज विमिश्र च तथैव सधुसञ्चय ॥

इति । सन्धिर्मुखमन्त्रेऽप्यसत् अप्रकृतत्वात् । किंतु प्रारब्धप्रथमपादे दोषकृत्वा शेषं
 पादत्रयं ह्रस्वं कुर्यात् । (युगम) चञ्चत्पुटमोज चाचपुट मिश्र वा सप्तकला तदिह
 योजयेदित्यावृत्त्या सम्बन्धः ।

ननु पादत्रये यानि ह्रस्वानि क्रियन्ते तानि कियन्तीत्याशङ्क्याह । तथैव
 सधुसञ्चय इति । दोषकमात्राणां पूरक एव सधुसञ्चयः पादत्रय इति यावत् ।
 अन्ये तु

जगत्यादि भ(र्भ)वेत् सा तु तथाऽतिघृतिनेधना ।

(भ ना ३२ १६०)

इति वक्ष्यमाणः वाचं पदत्रये जगतीमारभ्यातिधृत्प = यानि च्छन्दासि तेन सधुसञ्चय
 कुर्यादित्याचक्षते ॥१५९॥

१ KSS जातय ।

२ KSS तोटक कृत्वा शेषं ह्रस्व ।

३. NS तथा च घृतिनेधना ।

४ KSS तथाभूता च । NS तथा हता च ।

प्रष्टावादी यस्या सात्य स्यान्नवम
 दीर्घाणि रपाप्ये शिष्टे च द्वे लघुनो ।
 वृत् ह्येतज् शेषे तज्जं वृत्तविधौ
 गौते ह्येव नित्य विक्रान्ता जगती ॥१६१॥

यथा

एसो मेहो नाणद्धतो धूमणिहो
 विञ्जुञ्जुत्तो धाराएहि मूमिदलम् ।
 जाषाबद्धो भीमुश्विगो(हस्तिणिहो)
 विण्णाकश्राविञ्जो (विद्वभूद्वणो) पीणाप्रन्तो
 एादिगमो ॥१६२॥

[एष मेघो नानदन् धूमनिमो
 विद्युद्युषतो धारामिभूमिदलम् ।
 जालाबद्धो भीमविग्रहो हस्तिनिमो
 विद्युद्वणं पीनान्तो नातिगत ॥]
 प्रष्टावादी दीर्घाणि(दीर्घाण्यष्टावादी) स्पुस्त्वतिजगती ।
 अन्य दीर्घं सा विज्ञेया मदनवती ॥१६३॥

यथा ।

एसो मेहो एाणद्ध (द्)तो सबड(भलक)णिहो ।
 सदारतो विञ्जुञ्जोश्रा ममदि द्ददम ॥१६४॥

[एष मेघो नानद-नचकनिम
 सदारयन् विद्युञ्जयोत्सो भ्रमति द्रुतम् ॥]
 पञ्च (वाद(दी) यत्र हि गुवटमनवमम ।
 अन्य दीर्घं सा खलु नाम्ना धिमलगति ॥

यथा ।

एसो अस असुसहरसो पवणसखो
 जालालो धूमसमिद्धो ममदि वणे ॥
 [एषोऽस्मिन्-असुसहस्र पवनसख ।
 जालालो धूमसमिद्धो भ्रमति वने ॥]

एव तावद् द्रुवध्रुवासु—साषा यविधिमुक्त्वा विशेषमाह जगत्याविरिति ।

प्रतिपूर्य तादिवृत्तेन द्वाद ॥क्षरभयेकोनविशत्यक्षर द्वासु च्छ द इत्यर्थं ॥१६०॥

प्राच्यतुष्यं पञ्चमश्ले नवदशमे
पादविमलौ यत्र तु दीर्घं निघनकृते(तम्) ।
तत्र तु बोध्या पञ्चदशाश्ले भुवि हि सदा
भूतलतन्वो वृत्तविधानेऽप्यनिविहिता ॥१६५॥

यथा ।

पादपसंज्ञं कम्पय(य)माणो पटु(इड)णिएणवो
सेलतडेसु पञ्चलमाणो विसमवदि ।
रेणुसमूहं उद्धममाणो श्लोकविलो
षाभदि वातो चण्डप्रवाही गगणबले ॥१६६॥

[पादपसंज्ञं कम्पयमानो पटुनिनवः
शैलतटेषु प्रस्खलमानो विवमगतिः ।
रेणुसमूहमुद्धरमाणोऽश्लोकविलो
षाति वातो चण्डप्रवाही गगनतले ॥

[प्राच्यतुष्यं पञ्चमश्ले नवदशमे ।
अन्त्यमयो दीर्घाणि तु स्यात् कुमुमवती ॥ इत्यग्रे ।]
प्राच्यतुष्यं कसप्तममन्त्यं दशमपरे ।
यत्र गुह्यय सा मुकुमारेऽप्यभिगदिता ॥१६७॥

यथा ।

मेहसमूहणिवद्धविदाण जलमतिवम्(भरिवम्) ।
सौइ(इ) इन्द्रेणुजममजम् गगणबलम् ॥१६८॥

यदि खलु पञ्चमश्लममन्त्यं दशमपरे ।
अरणगतानि गुह्यि तु भाता भवति तदा ॥१६९॥

[मेघसमूहनियद्धवितानं जलभरितम् ।
शोभत इन्द्रधनुस्त्रयसमद्य भगनतलम् ॥]

एतदिति । द्रुतध्रुवा । तत्र जगत्वा प्रभृति वृत्तानि इत्यग्रे । बोध्यापञ्चदशविधावि ।
अत्रयसा विक्रान्ता मद्यतनगाश्च मदनिका तन्वो ।

ममसमसा. मुकुमारा त्रिभतनगा—

विभ्रुण्णो पीलाभान्तो श्लाविगमो । एसो मेहो श्लाणहृगो मय(स)कनि(लि)हो ।
पादपसंज्ञं कम्पयमाणो पटुणिएणवो । मेहसमूहणिवद्धविदाणं जलभरिवम् ॥१६९-
२६८॥

यथा

असलिरवाहदपादकूटो धरणिघरो
 पणलिप्रकंदरनिजभरसानु(नू)रघो(व) मुह(ह)लो ।
 विवहविहगमसेविप्रकुंजो जहजमदो
 परह्रप्रचपप्रगोअसणाहो हसदि विप्र ॥१७०॥

[असनिरवाहतपादकूटो धरणिघर
 प्रगलितकन्दरनिर्भरसानू रघमुखरः ।

विविधविहङ्गमसेवितकुञ्जो यतजलदः
 परभूतचम्पकगोतसनाथो हसतीव ॥]

तृतीयं च चतुर्थं च सप्तमं चाष्टमं तथा ।
 नवमं द्वादशं चैव नवमं सत्रयोदशम् ॥१७१॥

यत्र दीर्घाणि पादे तु ध्रु (धृ)तिच्छन्दःसमाश्रये ।
 सा जेया गीतकविधौ ध्रुवा स्तलितविक्रमा ॥२७२॥

दिवसं सूरसणाहं खे दिश्र चन्दो कुमुदवणे
 उदितो दीसदि एमो दप्पणविम्बाकितिसाविसी ।
 गहणे मेहविमुक्ते(क्ते) सोम्भसहाप्रो रतिसुहगो
 वहन दिक्खिरमाणो सारवो(व)जोह्ले पजति दुदम् ॥१७३॥

[दिवसं सूर्यसनाथं खे इव चन्द्र कुमुदवने
 उदितो दृश्यते एष दर्पणविम्बाकृतिसहस्रः ।
 गगने मेघविमुक्ते सोऽम्बुसहाप्रो रतिसुभगो
 बहुलं विकिरन् शारदज्योत्सना व्रजति द्रुतम् ॥]

पञ्चमं ह्याष्टमं यत्र त्रयोदशमपर्य च ।
 गुरुष्यष्टादशं चैव द्रुता वै चपना तु सा ॥१७४॥

यथा ।

एवगविघ(घृ)णिलदपङ्कज(श्र)कुसुम सरसि जल
 कभलिरिवत्तपसाहिवगुमह फलिहगिह ।
 यलदतरतविदाहिवकुसुम चलितगद
 कवभिरविहङ्गविकग्पिदमहल हसदि विप्र ॥१७५॥

[पवनविघ्नितपङ्कजकुमुमं सरसि जलं
कमलिनीपत्रप्रसाधितमुमं स्फटिकनिभम् ।
बलतरङ्गविदारितकुमुम चलितगत-
सुमितविहङ्गविकम्पितमुकुचं हसतोद्य ॥]
पादे पञ्चममन्थे(म्यं) च दीर्घं द्वादशमेव च ।
यदाऽतिवृथा सा ज्ञेया चपला मुखसंहिता ॥१७६॥

यथा
पिभ्रसहि आइभ्रगभ्रणदले चपलतरमुहो ।
पविचरदे भवसुरभिमुहो सुरवरपुवदो ॥१७७॥
[प्रियसखि आयतगगतले चपलतरमुखी ।
प्रविचरति भवसुरभिमुखी सुरवरपुवतिः ॥]
एता ह्यष्टौ परित्याग्या ध्रुवाणां मूलजातयः ।
आम्यो विनिस्तुताश्चान्या गुप्तौजां विपमा पराः ॥१७८॥
एतास्तु जातयो ज्ञेया इतानां वृत्तसंभवाः ।
देवानां पापिवानां च ह्यौपम्यगुणसध्या (भवाः) ॥१७९॥

—(नज)जयनलगा माला ।

स्वलिता सभमसभस्युजि चपला नजननभसी च ।
मुखचपला नजनसननगा अष्टादेतानि इतविधो प्रयोष्यानि ॥

असणिरवाहवपादवकूडो घरणिघरो । गहणे मेहविमुक्ते सोम्भसहाभ्रो रतिसुहृद्यो-
(गो) । पवणविघ्नितपङ्कजकुमुमं सरसिजक(ल)म् । पविचरदे भवसुरभिमुहो सुर-
वरपुवदो ॥१६६-१७७॥

सर्वत्रात्र प्रतीयस्या(ता)प्रमूदिति(ऽभूदिति)प्रासा विषयं निरूपयिष्यंस्तद्यो
विषयान्तरेभ्य एव द्रुतध्रुवा कल्पयेदिति दर्शयति ।

एता ह्यष्टौ परित्यग्य ध्रुवाणां मूलजातयः ।
आम्यो विनिस्तुताश्चान्या गुप्तौजविपमाः पराः ॥

सप्तदशाष्टावनाकरेकावशपञ्चमाष्टमवृत्तीयैः ।

गुहमिपंस्याः पाद ता(सा) श्लेषाऽऽसिप्तिकर नम ॥१८०॥

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मौजावयवेतरा ।

एतद्ब्रूतगता या तु विज्ञेया सा ध्रुवा द्रुता ॥१८१॥

इति । यावत्ता जगत्यादावतिकृत्यन्ते षण्णन्दसि विक्रान्ताद्या मुखपलान्ता षष्ठी वक्षिता । ता परिरथय्य बर्जयित्वा परा इत्येता वक्ष्यमाणविषयव्यतिरिक्तविषया-
न्तरागता ग्रन्था एता द्रुतध्रुवाणां मूलजातया योनिः इति शेषः । कथमन्या.....
इत्याह । आम्बो विनिःसृता इति । कथमित्येवं युग्मौजस्त्वेन विवक्षा । एतदुषतं
भवति । एतास्तावदुत्तमविषये षष्ठी तन्मध्यमाधमेषु योज्या । एतदीर्यरेव तु यथेच्छं
पादो(द्वै)मिलितंविषयवृत्तस्वभावान् मध्यमाधविषयाः कल्प्या इति ॥१७८॥

नन्वासामप्यन्ता कोऽपि विषय इत्याह—

एतास्तु जातयो श्लेषा द्रुतानां वृत्तसंख्याः ।

देवानां पार्थिवानां च । इति ।

वृत्तमानामिति वृत्तवशादररापानुसरणरथममनादिद्रुतक्रियावतामेव विक्रान्ताद्यष्टी
द्रुतध्रुवा इति । देशापिवाद्ययोऽधिका वर्ण्यन्ते ध्रुवास्त्वित्याह । औपम्यगुणसम्भवाः ।
सादृश्यमेषु सम्भवा यस्तां ता । सञ्ज्ञ सुरगजहसादि तत्र वर्ण्यमिति यावत् ।
देवपार्थिवप्रहृष्टं प्रहरणान् मालविकादेः(मालविकाग्निमित्रम्) सापरिकादेः(रत्ना-
वली)श्चोत्तमत्वेऽपि नियमार्थम् ॥१७९॥

अथ मध्यमाधमविषयसाधारिणीं द्रुतध्रुवामाह । सप्तदशाष्टावनाकरिति ।
सप्तदशाक्षरेयम् । मध्यमाधमसाधारण्येन मुनिनोदाहरण नास्या दत्तम् । उदाहरणादि
विषयसकोचशङ्का स्यादिति । सञ्ज्ञयनलना मध्यमाधमयोर्द्रुतविषया साधारणी भवति
प(प्र)वणा । आसिप्तिकेति प्रकरणादेतद्ब्रूवेत्यर्थः ॥१८०॥

अथाऽस्या बहुविषयत्वमेव यद्विच्छेदे सालयोजनया प्रकटयति ।

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मौजावयवेतरा ।

एतद्ब्रूतगता या तु विज्ञेया सा द्रुता ध्रुवा ॥ इति ।

आदौ द्वे गुरु(द्वे)निधने त्रीणि यस्याः पादेऽवयव चतुर्गुरुण्यस्या
(प गुरुणि) स्युः ।

तेषां वृत्ते खलु बृहतीसस्या(स्ये) नाम्ना सा कथित(नक)लता ॥
यथा ।

एसो मेहो सिंहरिनि(णि)हो नीलो
धारापार्तरतिमधगो(दो) मूमिम् ।

आपूरन्तो षडुत्तरसम्नादो
तोयापुण्णे गगनतले आमाति ॥

[एष मेघः शिखरिनिभो नीलो
धारापार्तरतिमपदो मूमिम् ।

आपूरयन् षडुत्तरसम्नादो
तोयापुण्णे गगनतले आमाति ॥]

आद्ये ह्यप्य निधने त्रीणि पादेऽप्य यदि गुरुणि स्युः ।
तेषां खलु बृहती नित्य नाम्ना कनकलताऽऽक्षिप्तिका ॥१८२॥
यथा ।

एसो गगणदले मेहो
मीमो मयजणो दिदृहो ।

मूमिं नवजलधाराहिं
सिञ्चन्तो(न्) भुवनतले जाति ॥१८३॥

[सिञ्चेदिय सहि गज्जन्तो]

[एष गगनतले मेघो मीमो मयजनो दृष्टः ।

मूमिं नवजलधारामि. सिञ्चन् भुवनतले याति [सिञ्चयित्वा सखि
गज्जन्] ॥]

तालगतिरिहोच्यते । ध्रुवाबन्धस्यैव ग्रहचक्रस्य तालस्य गत्यनुबन्धस्य गीत-
नृत्तनाद्यादिक्रिया(प्र)बन्धस्य (इति) विकृता शङ्का न (अभ्युहनीया) । एतदुक्तं
भवति । द्रुतविषयो गुर्वावित्तच्छाविः । अयश्चन्दान्मन्मन्तो वा त्वयश्चतुरस्रो मिश्रो
वा यस्तालविशेष स एकस्मिस्तूकतलक्षणो सप्तदशाक्षरे वृत्ते योग्यमि(इ)ति । ताल-
धेदश्च लोके भङ्गलयादियं प्रसिद्धं सोऽप्ये मुनेरेव सम्मत इति स्फुटं स्वावच्छे-
दशंयिष्यामः ॥१८१॥

यदि खलु पञ्चममध्ये धरणाविधौ च गुरुणि भवन्ति तु ।
सा क्षणितेला भुवि बृहती प्रचिता सा ॥१८४॥

यथा ।

गिरिव(च)रधा(धारणरूपं क्षुमितमहणवसहस्सपणादसु
(वणादसु) ।

यदु(इ)पवणेण विघ्नं ममदि बलाहकगृह(ध)म् ॥१८५॥

[गिरिवरधारणरूप क्षुमितमहणवनादम् ।

पटुपवनेन विघ्नं भ्रमति बलाहकगृहम् ॥]

यदि तु खलु षष्ठमन्त्य(न्त्ये) गुरु(रुणि) भवति(न्ति) पात्रयोगे ।

इति विप्रदितादिवृत्ते सततमविचालिता सा ॥१८६॥

यथा ।

शशि(ससि)किरणलम्बहारा उडुगणक(कि)दावदंसा ।

ग्रहणक(कि)दङ्गसोहा जुवदि विप्र(य)भादि राई ॥१८७॥

[शशिकिरणलम्बहारा उडुगणकृतावतसा ।

ग्रहणकृताङ्गसोभा युवतिरिव भाति रात्रि ॥]

यदि खलु धरणाविधौ लघुवसुणकमिवम् ।

भवति हि खलु बृहती मणिपुलानिकरकृता ॥१८८॥

यथा ।

श्रदु(उडु)गणकुमुभवदी ग्रहणकिदतिलका ।

रजनि(णि)करममिमुली च यदि(वजदि) विप्र(य) प्रसु
तिता ॥१८९॥

[उडुगणकुमुभवती ग्रहणकृततिलका ।

रथनिकरममिमुली वजतोवायु निशा ॥]

धत्वार्यादौ गुरु निघन ह्रस्वानि स्युर्येदि च तथा ।

मान्ना ज्ञेया जगति हि सा सिहाक्रान्ता खलु बृहती ॥१९०॥

यथा ।

आकम्पन्तो गगन(ण)बल विषसेवन्तो धरणिदलम् ।

विज्जुज्जोदा श्रवत्रिहवो एसो मेहो(हो)पायचरिदो ॥१९१॥

[भाकम्पयन् गगनतल विक्षिपन् धरणीतलम् ।
 विद्युज्ज्योत्स्नादविमथ एष मेघ. प्रविचरित ॥]
 बृहत्या जातयो ह्येता विज्ञेया वै प्रवेशजाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पङ्क्तिजानिदिकल्पनम् ॥१६२॥
 भाद्रचतुर्थे पर(ऋचम)निघने यद् गुह्येण प्रतिघरणम् ।
 गीतविधाने भवति हि सा पङ्क्तिकृता दे शुरदयिता ॥१६३॥

यथा ।

पङ्कजसङ्घे विमलजले सारससङ्घे (केहि)समणुगवो ।
 कुन्दणिकासो ससिधवब्धो हसजुवाणो परिभ्रमिदो ॥१६४॥

[पङ्कजसङ्घे विमलजले सारसकं समनुगत ॥
 कुन्दनिकाश शशिधवलो हसयुवा परिभ्रमि ॥]
 दीर्घाणि ह्येष निघनगत श्रीणि स्फुर्यन्ति चरणविधौ ।
 सा ज्ञेया कुसुमसमुदिता पङ्क्तिश्चेदपि च कुमुदिनी ॥१६५॥

एष ।

दाजन्तो कुसुमसमुदितो वाव(स)-तो कुसुमसुरहिणो ।
 सोस्तो विभ्ररहितजण सप्तो भ्रुु शवभ्र(स)रदो ॥१६६॥

[बीजयन्ती कुसुमसमुदिता वासयन्ती कुसुमसुरभि ।
 शोपयन्ती प्रियरहितजन सम्प्राप्ताऽऽशु नवशरद् ॥]
 सप्तममाद्यचतुर्थपुत्र यत्र हि तंघनमेव गुरु ।
 पादयिषो यदि पङ्क्तिकृता सा कथिता खलु दोषकदत् ॥१६७॥

यथा ।

एष समुष्णघ्नमन्ध(म्ब)रके मेहरव सुणिऊण गधो ।
 रीसवसेण समुज्ज्वलिदो हिडति कारणए कुयिदो ॥१६८॥

[एष समुन्नतमन्द्रे मेहरव धृत्वा गज ।
 रीषवशेन समुज्ज्वलितो हिडति कानने कुपित ॥]
 श्रीभ्यावो तु गुह्येण यदा स्यु षष्ठ चान्त्यमुपान्त्यतम थ ।
 सा ज्ञेया खलु पादविधाने पङ्क्ति सा तु कृतोद्धतनाम्ना ॥१६९॥

यथा ।

अम्भ अम्बुधरेहि(हरेइ)पिण्ड विज्जुज्जोअखणतरदीवम् ।
वादायणिएदकपिदवन्त उप्पा(म्मा)देदिब हत्थिसमूहम् ॥२००॥

[अभ्रमम्बुधरे पितृ विद्युद्योगक्षणान्तरदीपम् ।
वाताघूर्णितकम्पितदत्तमुम्माद्यतीष हस्तिसमूहम् ॥]
आद्यचतुर्थे नेघनके न(च) पञ्चपष्ठे यत्र तु दीर्घे ।
वृत्तसमूह्या सङ्कथिता सा पङ्क्तिरथैवा गीतकबन्धे ॥२०१॥

यथा ।

मेहसमूह पीणबलाक विज्जू(ज्जू)पळि(ळी)क(व) पेविल्लए एसो ।
उटिठतरोसो भीमणिएणावो पावदि हत्थो दवहवणम्मि ॥२०२॥

[मेघसमूह पीनगलाक विद्युत्प्रदीप प्रेक्ष्य एष ।
उत्थितसेषो भीमनिनादो धावति हस्ती रक्षवने ॥]
यदि खलु पञ्चममन्त्य चरणविधावपि दीर्घं स्यात् ।
भवति तथाष्टममन्त्ये(नवमे) विपुलभुजा भुवि सा ज्ञेया ॥२०३॥

यथा ।

जलहरणादसमुद्विगो पगळितगण्डकुमहाणावो ।
वणगहण कुविदो हत्थो सरमसगविवदक याति ॥२०४॥

[जलपरनादसमुद्विग्न प्रगलितगण्डमहानाद ।
वनगहन कुपितो हस्ती सरमसगवितक याति ॥]
एतास्तु जातय प्रोक्षता पङ्क्त्यामेव समागत ।
अत पर प्रवक्ष्यामि त्रिधुब्जातिविकल्पनम् ॥२०५॥

आदाविह यदि खलु गुदणी निरथ निघनमपि च परत ।
वृत्ते कविमिरपि निगदिता त्रिधुम् अपलगतिरिह सदा ॥२०६॥

यथा ।

एदे खिविधरवरसदिसा भीमा पडुपडहसमरवा ।
गोळातिदक्षगकिदरसला मेहा एहवळममिपडिवा ॥२०७॥

[एते कितिधरधरसदृशा मीमाः पदुपटहसमरवाः ।
 नोलासितखगकृतरशना मेघा नभस्तसममिपतितः ॥]
 यदि खलु मध्ये त्वय गुदली पुनरपि चाग्र्यं गुद चरणे ।
 भवति हि नित्य रचिरमुली कमलदलाक्षीति हि कविता ॥२००॥

यथा ।

परिपुणमाणो किरणपट् प्रमिदहमाणो उदयगिरिम् ।
 उदुगणभग्नु कुमुदसहो उदयति चन्द्रो गगनदले ॥२०१॥
 [परिपुणवानां किरणपटमिरोहमाण उदयगिरिम् ।
 उदुगणभग्नुः कुमुदसख उदयति चन्द्रो गगनदले ॥]
 यदि खलु पञ्चमकाष्टमके पुनरपि चाग्र्यमक(गत)तु गुद ।
 चरणविधाविह वृत्तविधौ भवति हि सा द्रुतपादगतिः ॥२१०॥

यथा ।

गगन(ए)तलगणहिङ्गणो किरणसहस्रविहूसिदधो ।
 विहृण्णिभमेहपट् समसु विसद सती गगने विदुषम् ॥२११॥

गगनतलाङ्गणहिङ्गणक किरणसहस्रविभूषितः ।
 विदुषनितमेघपटं तमसि विशति शशी गगने विदुरम् ॥]
 यदि खलु पठ्ठ गुदपुगलं निधनगतं चाप्यय गुदकम् ।
 भवति हि संघं चरणविधौ मुलचपला त्रिष्टु(ब)मिरचितः ॥
 यथा ।

कुमुमसुगन्धी सुप्रपणो विचरति रम्भे एतिलिभने ।
 तद्वरलासे पद्मदवणे बहुकुमुमे स्तिश्लवसरदे ॥
 [कुमुमसुगन्धी सुलपवनो विचरति रम्भे मतिनीवने ।
 तद्वरलास्ये प्रमदवने बहुकुसुमेऽप्या भवशरदि ॥]
 ततोऽभन्त्यं खतुयं च पञ्चम वष्टमेव च ।
 गुदली(कलि) त्रिष्टुने पादे यत्र सा विमला यथा ॥२१२॥

यथा ।

कुसुमाकिणो शिम्भकसद्विळे एळिणीसडे छप्पवमुहळे ।
 सबहृदग्भे सारसमुदिते समदो हृत्पो सोम(एव)विचरियो ॥२१३॥

- [कुसुमाकीर्णो निर्मलसलिले नलिनीखण्डे षट्पद्मसुन्दरे ।
सर्वधूमध्ये सारसमुदिते समदो हस्तौ एष विचरितः ॥]
घतुर्थं पञ्चमं पूर्वमन्तयोपात्पे तथैव च ।
गुरुणि त्रैष्टुभे पादे यत्र सा रुचिरा यथा ॥२१४॥
- मेहविदाणं श्रवणुणमाणो कम्पप्रमाणो सगन्धवणाहम् ।
तोश्रसमूहं श्रवकिरमाणो वाश्रदि वादो कुविद इवासू ॥२१५॥
- [मेघवितानमधधूनयमानः कम्पयमान सकसवनानि ।
तोयसमूहमश्रवकिरमाणो वाति वातः कुपित इवाशु ॥]
यदि सल्लु चरणे तु सप्तमं पुनरपि नवमं सनिधनम् ।
गुह्यं तदपरवक्षत्रमुच्यते नियतमिति निदर्शनं यथा ॥२१६॥
- गिरितटविवरे विधुणितोऽश्रनिधनरवेण कम्पयन् ।
श्रमिपददि बुधं महीदलं पटुतरणिणा(ण)दो महारवो ॥२१७॥
- [गिरितटविवरे विधुणितोऽश्रनिधनरवेण कम्पयन् ।
श्रमिपतति द्रुतं महीदलं पटुतरनिनदो महारवः ॥]
त्रिष्टुभो जातयो ह्येता जगत्प्रास्तु निबोधत ।
श्रष्टमं नैधनं चैव(नवमं नैधने द्वे च) गुरुणि चरणे यवि ।
वृत्ते तु जयती सा तु ज्ञेया कमललोचना ॥२१८॥
यथा ।

पूर्वं ब्रह्मवाद्यान्वतिजगत्पन्तानि च्छन्दसि त्रिविधाऽवकृष्टात्मध्रुवासङ्ग्रहे
दशितानि । श्रधुना तु द्रुतध्रुवादिविषयाणि तानि दश्यन्ते । आद्ये इति ।
प्रथमं कनकलता तनया(या) शशिलेखा नजया ह्यविचलिता नसया ।
मणिक्कुन्नीसं सिंहाक्रान्ता मभस्ता सुरदयिता भतनगि ।
कुमुदा मननगि दोधकविषया भत्रयगयुता मससगि चोद्धतिका ।
भमसगि पङ्क्तिरथा नजयगि विपुलभुजा चपलगतिस्ती नलगा ।
चप(कम)लाक्षी नज(य)नलगा द्रुतगा नभजलगा रुमतलगा विमला ।
रुचिरा भञ्ज(त)नगयुग्मा नीरलगापरवक्षत्रा कमला नौससगी ।
श्रतिचपला नचतुर्गुं(गा) नजनसगा मदकलिता ॥

दिग्गणमुनिगणविव(एव)इडिभ्रतेभ्रो
 पविततकिरणसहस्रपिण्डो ।
 विधुलिप्रतिभिरपडं जगदीवो
 उदयति गगणदले ध्रुवु सूर्यो ॥२१६॥

[द्विजगणमुनिगणवधिततेजाः
 प्रविततकिरणसहस्रपिनडः ।
 विधूनिततिभिरपटं जगदीव
 उदयति गगनतले ध्रुवु सूर्यः ॥]

यदि खलु तघुगण इह निहित
 यदि यदि गुह निधनगतम् ।
 नयति हि खलु गतिरतिचपला
 त्वरितगतिरधिकमतिजगती ॥२२०॥

यथा ।
 विधुलिप्र जलधरमसिदपड
 दिग्गणमुनिधरपरिपिडो ।
 उदयगिरिसिहरतटमुकुटे
 विचरति गगणतलमधु रवि ॥२२१॥

[विधूय जलधरमसितवटं
 द्विजगणमुनिधरपरिपिठितः ।
 उदयगिरिशिखरतटमुकुटे
 विचरति गगनतलमधु रविः ॥]
 यदि खलु पञ्चमनिधनगते द्वे चरणविधौ नवति(तो)हि गुहणी वु ।
 प्रतिजगती भुवि कथितगुणा सा भवकलितेव निगवितनामा(ध्नी)
 ॥२२२॥

यथा ।
 गगनतलगणमभिरहमाणो रजतमहागिरिसिहररुवो ।
 रजतमद्यो विभ्र पिभ्रकळसोसु पविचरिदो विभ्र[दि हि]णिखि
 चन्दो ॥२२३॥

[गगनतलाङ्गणमभिरहन् रजतमहागिरिशिखरसरूपः ।
 रजतमय इव प्रियकलशोऽसौ प्रविचरितो वियति हि निशि चन्द्र] ॥
 एतास्तु जातयो ज्ञेया प्रावेशिष्यो द्रुतास्तथा ।
 समवृत्तपदाना तु वर्धमान निबोधत ॥२२५॥
 एतासां लक्षणं पूर्वं सर्वमुक्त विधानतः ।
 प्रतिष्ठादि यथाच्छन्दः सम्यक् पदविभागतः ॥२२५॥

एता प्रावेशिष्यो द्रुतलयविषया ।
 एसो गगणदले मेहो । पटुपवणेण विचूदम् ।
 ससिकिरणलम्बहारा । उडुगणकुसुमवदो ।
 आकम्पन्तो गगणदलम् । पंकमसण्डे विमलजले ।
 सपतो(तो) मसु णवसरदो । मेहरव मुण्डिण्येण मग्ने ।
 मग्ने मग्नेहरेद्द पिण्डम् । पीणसमूहं पीणबलकम् ।
 जलहरणादसमुत्थितो । एवे खिदिधरवरसदिसा ।
 परिघुणमाणो किरणपदम् । गगणतलंगणहिङ्गणयो ।
 कुमुभाकिण्णे निम्नलसल्ले । मेहविदाण भवघुणमाणो ।
 गिरितलविचरे विचुण्णिवो । पविततकिरणसहस्रपिण्डो ।
 विभ्रगणमुनिवरपरिपडिवो । गगणतलंगणमभिरहमाणो ।
 ॥२२२-२२३॥

एतदुपसहस्रं सहस्रं शिष्याणां दर्शयति । एतास्तु जातयो ज्ञेयाः प्रावेशिष्यो द्रुता इति । एताः प्रावेशिकीनां जातयः । एतन्मध्यादेव चान्यां प्रविशक्योऽप्रेक्षाद्य(स्या म)था विभ्रान्ताम्मुखचपलाः । पा(दगता)न्यक्षराणि गृहीत्वा वृत्तान्तरं निर्वर्त्यन्ते । तथा च विभ्रान्तायाः । विष्णुविज्जो(विज्जुदण्डो) पीणा मतो णाविगग्ने । (भ० ना० ३२ १६२) (विज्जुदण्डं पीतान्तो नातिगत) । इत्यत्राष्ट(ष्ट)भिरक्षरैराद्याश्चतुर्भिवृत्तान्तरं कल्प्यम् । तदाह ज्ञेया इति । अन्यदुपना प्रतिजानीते । समवृत्तपदानां तु वर्धमानमिति । समवृत्तेषु ये पादास्तेषां क्रमेणाक्षरे वृद्धिं गते यद्दूषं तन्निबोधतेति । शानच् तद्द्वारापरमभिदवद्वीप्सा सूचयति ॥२२५॥

तत्र चतुरक्षराणां या प्रतिष्ठायां प्रारभ्य जगत्पन्तमक्षरस्योत्तराधिक्येन वृद्धिददाहरणे दर्शिता । तत्रोत्पिण्णगतं वर्धमानं व्यप्रे । अन्यच्चतुरश्रेः । एवं यान्ये-

यथा प्रतिष्ठा ।

मेघरव णवसरदे ।

निसमिघ्न क्रुद्धो भवद् गगनरो ॥२२६॥

[मेघरव नवशरदि निशम्य क्रुद्धो भवति गजवर ।]

सुप्रतिष्ठा ।

विज्जुकसाहि अभिहत य ।

रुदविय गगन् पसमिघ्नगहतारम् ॥२२७॥

[विद्युत्कशाभिर्गमिहतमिव ।

रुदतीव गगन प्रशमितप्रहतारम् ॥]

गापत्री ।

मेघरवपातुकर(वातुर)नटठगु(ग)हचन्द्रश्च सकर ।

रुददि किम् णहवळम्(स) ॥२२८॥

[मेघरवातुर नष्टप्रहचन्द्रक सकलम् ।

रुदति किल नम ॥]

उष्णिक् ।]

पुल्लित्तनरुसण्डे सुरमिपवनहृदे ।

विभ्ररदि पमदवणे हसो ससन्नरिपरिवुधो ॥२२९॥

[पुल्लित्तनरुसण्डे सुरमिपवनहृते ।

विचरति प्रमदवने हसः स्रहृत्तरोपरिवृत ॥]

प्रधेमान धर्यथ तु व्यध्याणामपि कीर्तितम् ।

पुनश्च क्षतुरध्याणामेवमेव निबोधत ॥२३०॥

अनुष्टुप् ।

ताराश्च घवसणाहो विश्विरमाणो मेहपञ्चप ।

किरणसहस्रविहूसिदो उदयदि एसो रश्मिधरो ॥२३१॥

[ताराश्च घवसनाहो विश्विरण् मघपटम् ।

किरणसहस्रविभ्रुवित उदयत्येष रश्मिनिकर ॥]

बृहती ।

एसो सुमेश्वणत(क)न्मि दिघ्न देवसिद्धपरिणीवो ।

सुरहिमुग्रधवणधारी पविचरदिवि णहृत्तण्डूतघातो ॥२३२॥

[ए९ सुमेध्वनकम्बो देवसिद्धपरिगोत ।
सुरमिसुगन्धवनचारी प्रविचरतीव नमोऽङ्गणदूतवात ॥]
पङ्क्तिः ।
पादपलण्ड कम्पयमाणो सुरहिमुष्मन्मुवासिदधो ।
उपवणतदगणलास्यगधो विघ्नरति वरतश्च वणपवणो ॥२३३॥

[पादपलण्ड कम्पयमान सुरमिसुगन्धसुवासितकः ।
उपवनतदगणलास्यगतो विघ्नरति वरतनु दनपवनः ॥]
त्रिष्टुप ।
कुमुदवनस्य विह्वलणधो विधुशिश्रितिमिरपड गगणे ।
उदधगिरिसिहरमहिषहन्तो रश्मिणिकरो उदयवि विमलकरो ॥२३४॥

[कुमुदवनस्य विभ्रुषणो विघ्निततिमिरपट गगने ।
उदयगिरिशिखरमधिरोहन् रजरिकर उदयति दिमलकरः ॥]
जगती ।
दिघ्नवरमुनिगणसवुदधो तविघ्नमुदणपिण्डसमदेहधो ।
गणदलगणमभिरुहमाणो विघ्नरदि एत दिवसकरो ॥२३५॥

[द्विघ्नवरमुनिगणसवुतकस्तप्तमुवणपिण्डसगर्बह ।
गगनतलाङ्गणमभिरोहन् विचरति एष दिवसकर ॥]
एतास्तु जालयो जयाश्चतुरश्रविर्वाचिता ।
धत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि गणमाश्राविकल्पनम् ॥२३६॥

अध्यायां तु(यास्तु)गणा पञ्च सन्निपातो विधीयते ।
अष्टौ च चतुरध्याया सन्निपातो भवेत्तथा ॥२३७॥

तानि वर्णवृत्तान्युक्तानि तेषां तालयोजना त्रिभिरभिधाय मात्राविभागो दक्तव्य इति तन्माह । अत ऊर्ध्वमिति । गणश्चतुर्मात्रिः । मात्राग्रहण द्वयत्रयादिसप्रहापम् । गणद्वारेण विधानत्रिभागाद्यकरूपेण वर्णवृत्तानामेव योजनं वक्ष्यामीति ॥२२४-२३६॥

तत्र अध्यायास्तामजाते पञ्च गणाश्चतुर्मात्रा । सन्निपाताः परिच्छेदः ।
चतुरध्याया अष्टौ ॥२३७॥

द्वी पादो सन्निपातश्च ध्रुवाणां परिकीर्तिता ।
द्रुतं च शीर्षकं चैव हित्वाभ्यानि सवन्ति र्वं ॥२३८॥

अक्षरपिण्डस्यथ्रे पञ्चादिर्नयपरश्च विज्ञेय ।
अष्टाविंशतुरथ्रे त्रयोदशपरस्तु विज्ञेय ॥२३९॥

सर्वगुरुत्वाष्टादिस्त्रयोदशपरश्च सवलधु ॥
एव अ्य(रव)क्षरपिण्डो विज्ञेयो र्वं ध्रुवाविधानज्ञं ॥२४०॥

तत्र पञ्चाक्षरा सुप्रतिष्ठा । तदवसान व्यथभेदो दर्शित । तत्र सर्वगुरो
पादद्वये दश गुरवो भवन्ति । त एव मात्राविभागेन पञ्चगण इति पादद्वये ताल
समाप्ति । तदाह । द्वी पादो सन्निपातश्च ध्रुवाणामिति । अत्रापवादमाह । द्रुत
य शीर्षकं हित्वेति । तयोस्तु गणविधिरन्य एव बध्यते । एवमेतद् गण्यम् ।
मान्यग्यानि वृत्तानि तान्यनेन इमेण भवन्ति । एव वर्यवृत्तेषु मात्राविभागेन ताल
योजने दिग्दर्शनं कृतम् । न त्विदमेव तावदेवेति मन्तव्यम् । तेनाष्टाक्षरायामनुष्टुभि
सर्वगुरुणा पादद्वये गणाट्टकम् । भवति तावत् त्रिचतुरश्रताल एव गुरुलघुव्यति-
कीर्णेषु वृत्तेषु गणविभागकल्पनया पादे वा द्वय वा व्यथचतुश्रयोजन कल्प्यम् ।
तद्यथा । वसन्ततिलक (भ० ना० १५ ८७) मात्राविभागे पञ्चगणमिति इत्यथ
॥२३८॥

एव विभागेन तालच्छद वर्यविभागेनेवाह । अक्षरपिण्डस्यथ्रे पञ्चा
दिर्नयपर इति । ब्रुह्म त इति यावत् । अष्टाविंशतुरथ्रे त्रयोदशपर इति । अनुष्टुभो
जगत्पन्त ॥२३९॥

ननु यदा पञ्चाक्षराणि व्यथ तालच्छदस्तदा कीदृश गुरुलघुविभाग इत्याह ।
सर्वगुरुत्वाष्टादो(दिरि)त्याह । पञ्चगणभेदेन पञ्चकोऽक्षरपिण्ड सयगुरु । तेन द्वेय
वदे शर्वं त्वामिति त्रिकले ताल । अयकला हि विद्या त्या गुरुणकेनेव । पर इति ।
नवकपिण्डो य पर सवलधु । जय जय शशिमण्डा(ट) । तृतीया कला ह्रस्वेनेव
विश्रान्त्या । चतुरथ्रे तु श्रीरीदेहाधम् तावद् वदे यावत् जय जय भुवनतत शशिधर ।
एतदन्तरालमित्यमेव गुरुलघुविभागेनोह्य । यथा व्यथ पदक्षरे द्वी लघू चत्वारो
गुरवा । मां त्वामिति । एतन्निगमयति । एव त्वक्षरपिण्ड इति । द्रुत शीर्षक
य हित्वेति तद्विषय रूपा तर सूनितम् ॥२४०॥

गणमात्रांशविकल्प ष्यास्यास्यामि द्रुतापाञ्च(स्तु) ।
अर्धषष्ठगणोऽ(ए)पादैः(दः) सन्निपातो द्रुतास्वध ॥२४१॥

मात्रा द्वाविंशतिश्चैव गुरुलघ्वम्परान्विताः ।
शीर्षकाणामनिपतो भवेत्, पादविधानतः ॥२४२॥

नानावृत्तसमुत्पन्नं कुर्याद्वै शीर्षकं वृथः ।
गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मं सर्वलघुस्तथा ॥२४३॥

चतुर्मात्रा(त्रो) गणो शेषः पूर्वच्छन्दोषिकल्पितः ।
अर्धषष्ठगणा पादाः शीर्षकस्य भवन्ति वै ॥२४४॥

तत्र द्रुतविषय प्रतिजानीते ।

गणमात्रांशविकल्पं ष्यास्यास्यामि द्रुतापास्तु ।
अर्धषष्ठगण इति ।

द्रुतस्ये बहूना वर्णाना गीत्या प्रास कार्ये इत्यर्धगणोऽप्राधिको भवति । तेन व्यश्राया
द्रुतध्रुवाया सार्धषष्ठगणा कार्या ॥२४१॥

अत्र द्वाविंशतिर्मात्रा भवन्ति प्रतिगणं चतस्र इति कल्पनया । गुरुलघुनिवेश-
स्तु षादण्डिकस्यानमात्रम् । द्रुतायामर्धाधिक्याभिधानेन चतुरश्रद्रुताया सार्धा षष्टौ
गणा इति दशितमेव भवति ॥२४२॥

एव द्रुतानां विधिमुक्त्वा शीर्षकाणामाह । नानावृत्तसमुत्पन्नः(न्)कुर्याद्वै
शीर्षकमिति । शीर्षकं ध्रुवोचितं वृत्तशीर्षकं नानवृत्तैः समुत्पन्नमुक्तपूर्वैभ्यो
वृत्तैभ्यो गणविभागोचित्येन कल्पनमिति यावत् । तत्र च तालविधिमाह ।

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मं सर्वलघुस्तथा ।

इति शीर्षकाणामुत्तमविषये विनियोग इति युग्म एव चञ्चत्पुटः । चतुरश्रषोडशात्मक-
भेदास्त्रयः । तथेति । तेन वृत्तप्रकारेण योज्यम् । अन्येन चञ्चत्पुटस्य कलापाद-
(दि)वैचित्र्ये ये प्रभेदा भवन्ति तेषु दिग् दक्षिता । तदाह । गुर्वादिरिति । प्रथम-
प्रस्तारभेदः । तथा लघ्वादि । पस्तारान्तरप्रकारः । सर्वलघुरिति । सर्वात्म्यभेदेन
प्रस्तारसमाप्तिरिति पिथुनतया.....कोहलादिप्रदशितमिति भवति ॥२४३॥

एव तालविधिप्रस्तार

गुर्वादिरथ लघ्वादिर्युग्मं सर्वलघुस्तथा ।

चतुर्मात्राश्च विज्ञेया युग्मोजाक्षरकैः पर्वैः ।
शीर्षकस्यैकविंशत्या षड्विंशतिपरस्तथा ॥२४५॥

प्रक्षराणां भवेत् पिण्डः पादे ह्येकत्र निश्चयात् ।
युग्मा श्लोका मिथ्या वादी कार्या गणास्तु चत्वारः ।
नियतं शीर्षविधाने षड्वाल्लघुसंचयः नार्यं ॥२४६॥

इत्यनेनाभिधाय नानावृत्तसमुत्पन्नं शीर्षकं कुर्यादिति यदुक्तं तद्गणविभागेन सामान्येन निर्णेतुं चतुर्मात्रो गण इति गणस्वरूपाभिधानपूर्वकमाह । अर्थाष्टमगणाः पादाः शीर्षकस्येति । एव च गणानामेव प्राधान्यं न तु वर्णनामिति दर्शयति ॥२४५॥

युग्मोजाक्षरकैः पदैरिति । युग्मानि सामान्योजानि विषमार्णि येषु सन्ति तै । मत्वर्षीषष्ठम् । षडशब्देन पादः । एतदुक्तं भवति । प्रक्षराणि समानि विषमार्णि वा एकादशप्रभृतीनि चतुर्मात्रा गणा योजयितव्या इत्यवघातव्यमिति । अथ शीर्षके वर्णवृत्तिविषय सामान्यवचनगणमाह । शीर्षकस्यैकविंशत्या षड्विंशतिपर इति । शीर्षकस्यैकत्र पादे अक्षरश्रुतिरुतंभ्य । एषा यदि परतस्या कार्या माहुरे । एकविंशत्येति लक्षणं तृतीया ॥२४६॥

निश्चयादिति । एतावानेव परवान् नियम इत्यर्थः । तेन सर्वलघुत्वे षड्गणा मात्रा द्वयाधिका इत्युक्तं भवति ।

अपार्श्वं विशेषमाह ।

युग्मा श्लोका मिथ्या वादी कार्या गणास्तु चत्वारः ।
(नियतं शीर्षविधाने) षड्वाल्लघुसंचयः नार्यं ॥

इति । अक्षरविण्डविषयमेतत् । तेनादौ चतुर्मात्राश्चत्वारो युग्मा गुरुपलभुचतुष्टय-
रूपाः । श्लोका द्विनमुस्वरूपा । मिथ्यरूपा... ..नघव इत्ययमक्षरविण्ड परिपूरयित-
व्य इति । वक्ष्यमाण मत्ताक्रीडादि (भ० मा० ३२ २६८) विषयमिदमिति केचित् । युग्मोजामिथ्यत्वं तालकृतम् । तच्च समुदायस्य शीर्षके । तपोत्तमविषये तु युग्मस्वमन्य-
रन्वयविषयमिति केचित् । उदाहरणम् । भगवन् परमशिवत्वां वन्दे सपदि ।
इति ॥२४६॥

शीर्षेण गणा यस्य मुखे श्लोकेण ह्यस्य चाक्षरानानि ।
मध्ये चेद् गुहणी द्वे तच्छपलमिति ॥

श्रीणि गणा यस्य मुखे शीण्येष हि यस्य चावसानानि ।
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे तन्वपल शीर्षक भवति ॥२४७॥

पूर्वार्धेऽथ(र्धे ह्यर्धे) चतुर्ह्रस्वा मिथा गणास्तु चत्वार ।
पादे भवन्ति नियत पदवात्सल्युत्तचय शेष ॥२४८॥

एकद्विकल(ल) त्रिकला च(श्च)तुष्कलाः षट्कलास्तथो(तोऽ)-
ष्टकला(ः) ।

कार्या ध्रुवाविधाने प्रासादिव्यन्तराक्षेपै ॥२४९॥

मध्ये विरामस्त्रिकलश्चतुरक्षे चतुष्कलः ।

प्रावेशिवया ध्रुवायास्तु नैष्कामिवयास्तथैव च ॥२५०॥

अवसानापेक्षया नपुंसकत्वम् । अन्ते निर्वहन्तीत्याशयेन सामान्योपक्रमान् प्रथम-तेनैव
निर्देश । यतिश्च प्राप्या । अत्ररविण्डविषयमेवोदाहरणम् । शिव तत्र पुरमिह चन्दे
सकलजनहृदयकृतमिति । द्रुतेऽपि यथा पाद शीर्षकस्य ॥२४७॥

अस्मैव पूर्वव्यामिश्रणेन भेदान्तरमाह । पूर्वो ह्यर्धे इति । चतुर्ह्रस्वाभ्यु-
त्तान्त्राभ्यन्वार पूर्वोर्धे । मिथा इति । मन्भवेद् ततो लघु इत्याद्ये पादद्वये लक्षणनिरय-
स्मिस्तु पादद्वये य(व)स्त्रव पदुक्त श्रीणि गणा यस्यति कुतलक्षण योज्यम् । पाद
इति ज्ञातो । पादशोरिति यावद् । एकत्रचनानुरोधत् त्रिविध वृत्तजातिरिति
केचित् ॥२४८॥

अथान्तालविधिवैचल्यमाह—

एकद्विकला(ल) त्रिकलाश्चतुष्कला षट्कलास्तथा(तोऽ)ष्टकलाः ।

इति । प्रास विधीनेनापेक्षितेनोलक्षिते ध्रुवाविधाने त्रिचतुषट्कला क्रियन्ते ।
ततस्कारेण एककलद्विकला यो विधी उक्ता तानुनायेगैककला कार्या । एककलाभु-
सारश्च यथापरविधिना विचित्ररूप इति प्लुतगुरुचतुष्टयमेत्युक्त भवति । एककला-
प्रस्तारात् पञ्चद्विकलो विधि । अत एव चतुष्कल पुनर्नोक्त । द्विकलप्रस्तारस्य
तवीर्यस्य स्थाभात् प्रासादादिभेदस्य चानुवयोगात् । अनेन प्रावेशिकीर्नेष्कामिवयोरेव
गुर्वात्मा प्रस्तार इत्युक्त भवति । शीपरप्रकरणेऽपि प्रसङ्गादपुंसमतालोऽपि (प्रति-
पादित) ॥२४९॥

अथ प्रावेशिकीर्नेष्कामिवयोर्वक्तव्यशेषमाह । अथ विरामस्त्रिकल इति ।

समस्तविविधतागते विराम काय । न तु मध्ये (इति) तात्पर्यम् ॥२५०॥

विरामो द्विकलोऽप्य(त्य)न्तमन्तरायाः समासतः ।

पादान्ते द्विविरामस्तु क्षिप्तायाश्च प्रकीर्तित ।

स्थितायाश्च तथा ह्यर्थे प्रासादिव्यास्तवं च ॥२५१॥

कलाकलार्थयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विता ।

त्रयो ध्रुवाणां विज्ञेयाः संयोगा वृत्तसंभवाः ।

सर्वदीर्घः सर्वलघुगुरुह्रस्वाक्षरस्तथा ॥२५२॥

गुरुप्राया स्थिता कार्या लघुप्राया वृत्ता तथा ।

गुरुलघ्वक्षरप्राया प्रासादिव्यन्तरा तथा ॥२५३॥

प्रथान्यामु विरामनियममाह । विरामो द्विकल इति । अन्तरध्रुवाया पद-
समाप्ती कलाद्वयपरिमाणालकारवैचित्र्येण वा तूष्णीकतया विश्रान्ति कार्या ।
अत्यन्तमिति ततोऽधिकेत्यर्थः । तुश्चार्थः । आक्षेपिकया अत्येवमेव । द्विविराम इति ।
द्विकलो विराम इति मध्यमपदलोपे द्विविराम इति । स्थितायाः प्रासादिव्यास्तव
पादद्वये समाप्ते तावती विश्रान्तिः । न तु त्रिपादमिति यावत् ॥२५१॥

अथ वृत्तविभागेनापि यथाक्षररिचत्या तालवैचित्र्यमस्तीति दर्शयितुमाह—

कलाकलार्थयोगेन गुरुलघ्वक्षरान्विता( ) ।

इति । कलासहितं कलार्थं प्लुत कला च गुरुरूपा कलार्थं लघु कलार्थं चेत्येकमेवं(यो)
गुण्यते । प्रासादिव्याया लघुभावेन नियोगे वृत्तकला कलार्थादियोगश्चेति समाहार ।
तदयमर्थः । प्लुतगुरुनध्रुद्वतीपलक्षिततत्समूहरूपा वक्ष्यमाणा ये ध्रुवाणां त्रयः संयोगा-
स्तै वृत्ताभ्याः कार्या । वृत्तात्रय त्वाह । गुरुलघ्वक्षरान्विता इति । गुर्धक्षरे लघ्वक्षरे
च द्वि(कल)ता लम्बा । एतदुक्तं भवति । यत्र छन्दो गुरु तत्र तालगुरु(तालो गुरु) ।
एवं लघु निवार्यम् । यत्र च लघुगुरु(रू) तत्र तालप्लुत तथापि च तालवृत्तम् ।
तथा । षट्कलमित्यत्र गुरुलघुगुरुणि गुरुद्रुतगुरुणि प्लुतगुरुणि गुरुप्लुते इति चतुर्धा
प्रस्तारं स्थापनीय । एव सर्वध्रुवासूत्रम् । एष एव समवृत्तेऽपि चतुर्लयादेविव्या ।
तत्र त्रय संयोगा इत्याह । सर्वदीर्घ इति । यत्र सर्वे प्लुता । सर्वलघुरिति यत्र
सर्वे वृत्ताः । गुरुह्रस्वाक्षर इति । प्लुतगुरुलघुद्रुतमय इत्यर्थः । प्लुतद्रुतयोश्च
गुरुलघुत्वमुक्तपूर्वम् ॥२५२॥

अस्य वृत्ताभयस्य तालस्य विभागमाह । गुरुप्राया स्थितेति । यथा.....।
लघु प्राया वृत्तेति । यथा अरनल्लर । गुरुलघ्वक्षरप्राया तु यथा अरनन्तादि । प्रासा-
दिव्यन्तरे प्रत्येक सम्बन्ध(ध्ये)ते ॥२५३॥

एव प्रुवाणा कर्तव्या जातयो वृत्तसम्भवा ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि शीर्षकार्णां तु सप्तसप्तम् ॥२५४॥

प्राद्यमन्त्य तृतीय च पञ्चम सप्तभाष्टमे ।
 गुरुणि यस्या पादे तु सा श्येनी तु कृती यथा ॥२५५॥

यथा ।

सागर समुद्रु(द्)णतो रप(व) इव सधुगदिरभिभवति
 पथ्थवा समाहणतो तदसु च जणप्रवि भयमतुलम् ।
 देखुजालमुक्खियन्तो दिवसकरकिरणो[ण उपकलितो]
 बोधप्र पलासु काम बिचरति वरतनु सुहपवणो ॥२५६॥

[सागर समुद्रुन्वन् रव इव सधुगतिरभिभवति
 पर्वतान् समाध्नन् तद्यु च जनपति मयमतुलम् ।
 देखुजालमुक्खियन् दिवसकरकिरणोपकलितो
 बोधमन् प्रजासु काम बिचरति वरतनु सुहपवनः ॥]
 प्रकृत्प्रां पञ्चमान्त्ये तु हाष्टमकादशे गुरु ।
 द्वादश चेति वित्तेय नामतश्रपला यथा ॥२५७॥

प्रासङ्गिकमुपसहरति । एवमिति । वृत्तसम्भवा वृत्तगीतगुरुलघ्वाभवा
 प्रुवाणा जातयः । तालप्रकारा एव कार्याः । अथ प्रकृतमेव शीर्षकविधिमनुबध्नाह ।
 अत ऊर्ध्वमिति ॥२५४॥

लक्षणविशेष तत्प्रकृतेराद्यपूरकत्यन्तमाहाद्यमित्यादिना ।
 जी गो श्रुतिम (न)गश्च श्येनी ।
 ञी ज्यो नी सी गुरुरिति चपला ।
 मतया(य) श्रुतिन गयुत कौञ्चम् ।
 भमसाव श्रुतिन ग पुष्पसमृद्धा ॥
 नवम गो श्रुतिन ग सम्भ्रान्तम् ।
 मत्रयमय गो श्रुतिन ग स्वसिता ।
 मी गो शरन लगि चेन् भत्ताकीडा ।
 नजनसभ श्रुतिन लगि बेगा ।
 अष्टौ शीर्षकजातय एता उत्तमविषये युग्मताले ।

मुनिगणमण्डवि(नि)वन्धि(वन्धि)दधो(ते)जो विघुणिघ्न तिमिरपट्टम्
 कमलवणाहं विबोधघ्नमाणो गहगणपरिगणदो ।
 भुजगसहस्रविधन्धिदपासो धितधितकणकवपू
 उदधवि संपदि राविवलोघ्नो वरतणु दिवसकरो ॥२५८॥

[मुनिगणमण्डलोवन्धितेजा विघ्नय तिमिरपटं
 कमलवनानि विबोधयमानो ग्रहगणपरिगणितः ।
 भुजगसहस्रविधन्धितपाशर्वो विद्योतितकनकवपुः ।
 उदयति सम्प्रति तापितलोको वरतनु दिवसकरः ॥]
 पञ्च त्वादी यत्र तु दीर्घं नवममपि च गुणसमयकृतं
 दीर्घं चान्त्य चाष्टममन्यल्लघु द्विरचितमिह चरणवियौ ।
 वृत्ते जेषा जग(जा)तिरपीयं बहुविधनिचयचितविहिते
 ऋञ्चं नाम्ना छन्दसि चोक्ता द्विजगणमुनिगण[परि]पठिता ॥२५९॥

यथा ।

एतो चन्दो एण्मलजोह्ला विघुणिघ्न घणमसिपट्टणिहं
 लोकानन्दो लोकप्रदीपो उडुगणग्रहगणसमनुगतः ।
 वासादाणं कारधमाणो सितपट्टणिवसनमिव विपुलम्
 लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरति वरतणु गणमसु ॥२६०॥

[एष चन्द्रो निर्मलजयोःस्नो विघ्नय घनमसितपट्टनिभं
 लोकानन्दो लोकप्रदीपो उडुगणग्रहगणसमनुगतः ।
 प्रासादानां कारयमाणः सितपट्टनिवसनमिव विपुलं
 लोकालोकं रञ्जयमाणो विचरति वरतणु गणमसु ॥]
 घ्राष्टचतुर्थं पञ्चमवच्छं नवममय च [मय वशमं] निघनगतं
 ये च ततोऽप्ये येषु लघ्वत्वं यदि भवति च चरणम(ग)तिविधौ ।
 सा निहृतिः स्यात् पुष्पविवृ(सम्)ढा द्विजगणमुनिगणपरिपठिता
 नामविकल्पाद् वृत्तकृता वैश्वसतनुमितमिह नभसि नदी ॥२६१॥

पुष्पविदारण उडुणमाणो रव इय पट्टतर(द्रुत)गतिरमिपत्त(व)ति
 पञ्चत्रयमाणो मेहत्तरेसु तदसु च जणयदि मयमनुष्ठम् ।

जम्भितहस्तं उद्गुणमाणो सरसक्षुभिरसन्निकळकळी
भीमणियावो चण्डप्रवाही विचरति धरतणु सुहृषणो ॥२६२॥

[पुष्पवितानमुद्धूनयमान रथ इव पटुगतिरभिपत्तति
प्रस्तलमानो मेघतटेषु तदपु च जनयति मयमतुलम् ।
कमिसहस्रमुद्धूनयमानः सरसक्षुभितसलितकलकलो
भीमनिनादश्रण्डप्रवाही विचरति धरतनु सुहृषणः ॥]
धन्यं च पञ्चमं षष्ठं सप्तमं दशमं परम् ।
वृत्ते सङ्कृतिसंज्ञे तु सा(स)ध्रान्ता नामतो यथा ॥२६३॥

किरणसहस्रं विकिरणमाणो फलि(टि)ह(क)मणिरुचिरधवलणो
कुमुदवणाई बोधयमाणो कुमुदबलनिकरसदृशवपु ।
गहगरणबन्धु लोकपदीवो उद्गुणगहणसमष्टगदो
उदयति चन्द्रो रोहिणीकान्तो एवसरदमुदितसुखजणो ॥२६४॥

[किरणसहस्रं विकिरणु स्फटिकमणिरुचिरधवलनिमः
कुमुदवणानि बोधयमानः कुमुदबलनिकरसदृशवपु ।
पहमणबन्धुलोकप्रवीप उद्गुणगहणसमनुगत
उदयति चन्द्रो रोहिणीकान्तो नवशरदि मुदितसुखजननः ॥]
आद्यमन्यं चतुर्थं च सप्तमं दशमं तथा ।
गुरुण्येकादश चैव संकृतौ वृत्तसंशयम् ॥२६५॥

सधुःपन्यानि शेषाणि पावे यस्मिन् भवन्ति तु ।
सज्जेय शीर्षकं तर्ज्जं स्खलितं नामतो यथा ॥२६६॥

वातसमुद्धतवीचितरङ्गो(ङ्गे) स्फटिक[मणि]निकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्गे [वि]लुलितकमलकुवलयदले ।
भोटितकल्पतरुःपितशाले सुरपुष्पनिनयनसमनुसृत
क्रीडति बानसुगन्धिमहोच्चैः (मिः)सुरगज इह [किन]सुरसरि(रिति)
॥२६७॥

[वातसमुद्धतवीचितरङ्गे स्फटिकमणिनिकरसदृशजले
पङ्कजरेणुपरागपिशङ्गे विलुलितकमलकुवलयदले ।

मोदितकल्पतरुत्पितशाखे सुरयुवतिनयनसमनुसृतः
 क्रीडति वानसुगन्धमहोर्मि सुरगञ्ज इह [किल]सुरसरिति ॥
 घटावादी वीर्याणि स्फुरयन्ति च पुनरपि हि भवति बहू सघृणणो
 म्रुयन्त्रान्ते वीर्यं त्वेक यदि भवति पवि पवि पुनरपि च तथा ।
 मत्ताक्रोडा विद्युन्मालेरपि च विविधकविभिरपि बहुभिददिता
 माम्ना छन्दोवृत्ते देवीत्यभिकृतिगतिविधिषु च निपतमभिहिता

॥२६८॥

यथा ।

एतो मेहो सेलामोघो(भो) प्रसणिमुरजपट्ट(ड)पट(ड)हसम(द)रभो
 णाणाविग्जुञ्जोघ्रातोभो घणपट्टनिघयजळधरसम(रम)णुगवो ।
 णाणावणो तोडगारी चरितदवळखगविचरितकुमुमपनो
 सजा(द्या)घ्नतो लोभ याते(तो) गिरिरिच गिरिणिवह इव

शुमसलिलळो ॥२६९॥

[एष मेघः शैलामोघोऽशनिमुरजपट्टपटहसमवरभो
 नानाविद्युद्योगालोको घनपटलनिघयजळधरमनुगत ।
 नानावणस्तोयोद्गारी चरितधवलखगविचरितकुमुमप्रभ
 सल्लावपन् सोक यातो गिरिरिच गिरिनिवह इव शुमसलिल ॥]
 पञ्चम द्वावदा चष वीर्यमनय त्रयावशम् ।
 चरहरयां तु भवेत् पावे वृत्त वेगवती यथा ॥२७०॥

गणसतलगणममिदृमणो उडुगणगहणसमणुगवो
 पुवतिअणण[एत] मुसुचितरुवो सुखितववितअणमवणकरो ।

सागर समुद्रणन्तो रह(व) इव सघृणविरमिमवहि(वि) ।

मुनिगणमण्डलिवन्धि(वन्धि)द भो(ते)जो विद्युणिम तिमिरपट्टम् ।

एतो ऋ(च)न्दो णिम्भळजोह्ला विद्युणिम घट्टतमवग्धमिदम्

(घणससिदपट्टिहम्) ।

पुष्कविवाण उडुणमाणो रव इव वृत्तगति घनपट्टवि ।

किरणसहस्रवि(दि)मुरचितवन्दो रञ्जतगिरिसिहरसदिसवपू
उदग्रदि संपदि अमु जगदीषो कुमुदवणदधिरविमलकरो ॥२७१॥

[गगनतलङ्गणमिरोहन्नुडुगणग्रहगणसमनुगतो

युवतिजनानतमुर्धितरूपः सुखितवपितजनमदनकरः ।

किरणसहस्रविप्रचितवन्दो रञ्जतगिरिसिहरसदृशवपु-

रुवयति सम्प्रत्याशु जगदीपः कुमुदवनदधिरविमलकरः ॥]

एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेयाः शीर्षकाणां तु जातयः ।

पुनर्नर्कुटकानां तु सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२७२॥

अष्टौ नर्कुटकानां तु विज्ञेया जातयो बुधैः ।

दशानं लक्षणं त्वासां नामानि च निबोधत ॥२७३॥

रथोत्तरं बुद्धुवकमुद्गतं वंशपत्रकम् ।

शिवाक्षरा हसवती हंसास्यं तोटकं तथा ॥२७४॥

प्रथमं च तृतीयं च सप्तमं नवमान्तके ।

गुरुणि श्रेष्ठेने अत्र नर्कुटं तद् रथोत्तरम् ॥२७५॥

यथा ।

एतिका कमलगन्धगेहके

रेणुपिञ्जरित(व)चाद्य गतिया(धा) ।

सारदे मदकलोपकृजिवा

हिण्डवे सरवरम्भि छप्पदी ॥२७६॥

किरणसहस्र विशिख(बिल)रमाणो फलिकमणिदधिरवधल-
रिहो ।

यातसमुद्रतवीचितरङ्गे स्फटिकनिकरसदृशजले ।

एतो मेहो सेलामोघो अस्तणिमुरजपडुपग्रहसम[व]रवो ।

गगणतलङ्गणमिहमारणो उडुगणग्रहगणसमणुगवो ।

अथाधमविषयाः प्रासादिनपादयो ध्रुवा उच्यन्ते । पुनर्नर्कुटकानामिति । नटोऽधम-
प्रकृतिः । अत्र भवानि नर्कुटानि वृत्तानि । ततः संज्ञायु(या)कः (कन्) (मष्टा०
५-३,७५) अधमविषयाञ्च व्यश्रोऽत्र तालः ॥२५५-२७२॥

[एकः कमलगर्भगोहके

रेणुपिण्डभरितचाण्डिका ।

धारदे भद्रकलोपकूजिता

हिण्डति सरोवरे षट्पदी ॥]

पञ्चमं सप्तमं चैव नैघर्तं च गुरुष्यप ।

पादे तु बृहतीसंस्ये यत्र बुद्बुद्वा(व)कं यथा ॥२७७॥

यथा ।

तद्विगुणबन्धनिद्वयो(प्रद्वो) सितस्रगपङ्क्तिशोभितः ।

एहसि गजो समुद्रगतो विचरति एष मेहुद्रो ॥२७८॥

[तद्विगुणबन्धनिद्वयो सितस्रगपङ्क्तिशोभितः ।

नमसि गजः समुद्रगतो विचरति एष मेघकः ॥]

ग्रन्थे तु ।

सतृतीयपञ्चमनवमं त्रयोदशं षोडशं तथा ।

यत्र वै गुह्यं भवतीह शेषसधुसंयुतं

बृहती स्यात्तच्च संभितं प्रयवन्ति बुद्बुदकमेव नर्कटं तद्वि नामत ॥

चिरकालमनिसम्भरन्तं(न्तं)पिप्लं गाणत मुहिवं ए-रोद्वध

मुविमालइतद्विदिवो कालणे घणे परिखेदिते बहुविधे हि यन्मुनो

वासराहरो ।

तदसन्धुवज्जुहिभए संवसि(ति)प्रो मोदमोदप्रो

धमु कोधर विसरइ(सइ)पासवा(पा)द्वेच्छ दीणदीणप्रो ॥

[चिरकालमनिसम्भरन्तं प्रियगानान् मुवितं न रोर्द्ध

मोदमानायां तद्वितीतः कानने घने परिखेदिते बहुविधे

हानुगो वासराहरो ।

तदसन्धुवनं दृष्ट्वंनञ्चयको मोतमोतक

धामु कोटरं विशति पादवंपादपस्यो दीनदीनकः ॥]

तृतीयं पञ्चमं चैव नवमकारणे तथा ।

द्वारस्त षोडशं चैव चतुर्विंशत्यपि च ॥२७९॥

अस्मिन्नद्विकृते पादे गुरुभ्येतानि सर्वंशः ।

छन्दोर्ज्ञेयमेतत् नर्कटं ह्युद्गतं यथा ॥२८०॥

वणस्रष्टं [ष्टकं] जहृदि कोसिको वायसाहृदो

भयमोदधो अशदि (मजदि) पावपं वीणवीणधो ।

तदकोटरं वसति सम्पवं ङोळणेतधो

समभिद्रुदो गिणसिधरो धर्म एदि सोहिदो ॥२८२॥

[वनस्रष्टकं जहाति कोशिको वायसाहृदो

भयमीनको मजति पावपं वीनदीनक ।

तदकोटरं वसति साम्प्रतं लोकनेत्रकः

समभिद्रुतो निशिचरोऽयमेति क्षोधितः ॥]

धन्ये तु

प्रथमे यथा तु गुण यत्र चान्तं

तृतीयकं यदि च द्वितीय.....ता गुण ।

अथ पौडशासरे कृते तु पादे

चतुर्थकं त्रिकमिहोद्धटम् ॥

नर्कटं हि तदिति यत्तु चतुदशमनिधनगं-

भूषितमक्षरं गुरुकृतं, श्वणमुखकरं ।

तत् खलु वंशपत्रपतितं मुनिगणगदितं

नर्कटकं वदन्ति त्रिपमादतिधृतिदचितम् ॥२८२॥

यथा ।

चूदवणं पफुळळतिळक कुरवघसहिधं

चारुअसोअसाळकळिवं कुमुमसमुदिदम् ।

माधवकारणं जुवदिघा[जण]मदजणं

हिण्डति कोकिला फळरसासवमधुरवा ॥२८३॥

[चूतवनं प्रफुल्लतिलक कुरवकसहितं

चारवंशोक्तसालकलितं कुमुमसमुदितम् ।

माधवकाननं गुधतिजनमदजनन

हिण्डति कोकिला फळरसासवमधुरवा ॥]

सुतीयं यञ्चम चं व नवम नंघन तथा ।

गुरुभ्येतानि पादे तु यत्र तत् प्रमिताक्षरा ॥२८४॥

यथा ।

कमलाग्ररेषु ममि(म)रु(क)ण बुड (चिर)

ममरीमुहासवसुकवक्षणयो ।

मधुसूक्तिव सुरहि चूदवण

परिहिण्डितो सुतणुं छप्पदयो ॥२८५॥

[कमलाकरेषु भ्रान्वा चिर

भ्रमरीमुहासवसुकवक्षणकः ।

मधुसूक्तिव सुरमि चूतवन

परिहिण्डित सुतनुं पट्पद ॥]

नयमान्दयपञ्चमत्तीय-

गुह्यलघुशेषमक्षरगतम् ।

भवति चरण तु यस्य सतत

विदिच प्रमिताक्षरेति कथिता खलु सा ॥

तृतीयपञ्चमान्त्यानि प्रथम सचतुर्थकम् ।

पठ च नैधन(ने) चाप गुह्यणि ध्वजिनो यथा ॥२८६॥

यथा ।

विलसन्तिप्र(या) कमलसण्डे पुष्पसुगन्धके कुमुदलुब्धा ।

सुरिभ्र पद्मोत्तमधुमला छप्पदिका(त्रा) कुळ समुपयाति(वि) ॥२८७॥

[विलसति या कमलसण्डे पुष्पसुगन्धके कुमुदलुब्धा ।

स्वरित प्रयोत्तमधुमला छप्पदिका कुळ समुपयाति ॥]

दशम सप्तम यत्र चतुर्थकमथ पठम् ।

तृतीय नियत गुह्य कथित(हसाद्य)नर्कट जगतीगतम् ॥

दिग्महसा वसन्ते सल्लिलासए

कुमुदासादलुब्धा कमलाग्ररे ।

एल्लिणीपत्तमञ्जे परिहिण्डिवा

धमलासासल्लिण्या ममरावलो ॥

यच्च चान्त्यतृतीयकपठगतंनैधमेन च मूयितमेवम् ।

गुह्यभिः सततं त्विह तद् घदित तोटकमेव हि नर्कटकम् ॥२८८॥

पया ।

रमणीसहिदो रञ्जनीविरमे

गगलंगणए लगकोसिभ्रमो ।

अ(नुवाय)सए हि विघट्टिदधो

परिमण्टदि कोटरभ्रं सुरि(हि)दम् ॥२८६॥

[रमणीसहितो रञ्जनीविरमे गगनाङ्गणे लगकोशिकः ।

अनुवायसैहि विघट्टित परिमण्ठति कोटरं सुहितम् ॥]

[दशमं सप्तमं यत्र चतुर्थकमय षष्ठम् ।

तृतीयं निधनं पुष कथितं (हसास्यं) नर्कुटं जगतीगतम् ॥२६०॥

विभ्रहंसा वसन्ते सलिलासए

कुसुमासावबुद्धा कमलाभरे ।

शठिणीपत्तभ्रम्भे परिहिण्डिवा

गमनायासलिण्या भमरावली ॥२६१॥

[विष्यहंसा वसन्ते सलिलाशये कुसुमास्वादबुद्ध्या कमलाकरे ।

नलिनीपत्रमध्ये परिहिण्डिता गमनायासलिण्या भमरावली ॥]

रवर(भ)नगी तु रत्तोद्धतिरय नबर बहुबुदकम् ।

सबस[य]जगुरुद्वगति वशपत्रमय भरनभनलगम् ।

प्रमिता सजिसौ इवजिनी सजसगिभरनंगी ।

सधृतितोटकमुदित हसास्यं सरभरमित्यष्टी ॥

रेणुपिञ्जरिवचारगतिद्या । विचरदि एस मेह्रमो । मयमोदधो मप्र(ज)वि पार्यं
वीणवीणधो । चूदवण परुण्णतिलक कूरदभ्रसहिभ्रं । कमलाभरेसु मभञ्जण चिरं ।
दिलसन्ति या कमलसण्डे छप्पदिद्या कुलं समुपयादि । रमणीसहिदो रञ्जनीविरमे ।
विभ्रहंसा वसन्ते सलिलासए ।] ॥२७३-२६१॥

अय मध्यमाधम विषय सञ्चक्र जातीयेन प्रतिजानोते । पुनस्तु सञ्चक्रकाना-
मिति । प्राणादिक्वादिद्युवा एवोत्तमाधमविषयतया शीर्षकमिति नाम्ना नर्कुटसञ्च-

एतास्तु आतपः प्रोक्ता नर्कुटानां समासतः ।

पुनश्च(स्तु)लञ्जकानां च सम्प्रवक्ष्यामि लक्षणम् ॥२६२॥

आमोर्धं कञ्जनी(लञ्जकं) पूर्वं भावनी घत्तवेष्टितम् ।

एतास्त्रिजः समाख्याताः लञ्जकानां तु जातप ॥२६३॥

आद्यचतुर्थ्यष्टदशम सधोदशमयान्त्यमेव च ।

यदि द्वादशमेव यत्र चरणेषु सप्तवशकात् परं च विहितम् ॥२६४॥

अन्वधि सततं चेतया युव वेदयाकृतिगतं भवेत् सततम् ।

मद्रकमेव लञ्जकमिदं पुनश्च कथितं प्रमोदकमिवम् ॥२६५॥

यथा ।

माहवभाससोहितसमगके उबवणमि फुत्सकुमुमे

एिच्च[प]मतञ्जतवृषणिलसघपरिबुद्धपुष्ट)एावमुहले ।

कठिलवध्रुवपुण्ड्रसहस्रारमंकरिवितोतनादपवणे

हिण्डवि छप्पदानुगतमगमो परहृवो (नि)विट्ठवघणो ॥२६६॥

[माघवभाससोहितसमगके उपवने फुत्सकुमुमे

नित्यप्रसन्नजुष्टवृषणिलसघपरिबुष्टनावमुहरे ।

कठिलवृत्तलण्डसहकारमञ्जरीविलोलनादपवने

हिण्डविति छप्पदानुगतमार्गकः परभृन्निविष्टववनः ॥]

आद्यपञ्चमान्त्यसप्तमं स्यात् तृतीयमेव दीर्घकम् ।

अस्य पादयोगतो हि सा भाविनीति लञ्जकं तथा ॥२६७॥

अनामा(म्ना)च स्वबह्वियते । तासा चोक्तरूपमिदं वैचित्र्यान्तरेणोच्यते इति पुनः
सम्भाषं ॥२६२॥

अरजरतमि रजरी जरलगि

मोदकभाविकमत्तविचेष्टा(ः) ।

लञ्जक इति गतिर्वक्तव्यादुच्यते । अग्रे तु युवाऽपि विकलाङ्गोऽन्त पुरोचित इति ।

पण्डितपरवाद् प्रमोदादित्रय लञ्जकमुच्यते ।

यथा ।

जातिफुस्तपानमत्तघो वृद्धरेणुगुण्डिमगघो ।

फुस्तपङ्कज(जी)धसोहिबो छप्पघो मुबं यथाविबो ॥२६८॥

[जातिपुष्पपानमत्तश्चूतरेणुगुण्डिताङ्गक ।

फुस्तपङ्कजोपशीमित घट्पबो मुबं प्रघावितः ॥]

यथा तृतीयसप्तमं तदाद्यपञ्चम सधु ।

तथा तु मत्तचेद्वितं वदन्ति खञ्जकं बुधा ॥२६९॥

यथा ।

पफुल्लपुष्प(फ्)पादवं विहङ्गभोपसोहिदम् ।

घर्षं पगीदद्यप्पद उवेद् एस कोकिला ॥३००॥

प्रफुल्लपुष्पपादप विहङ्गभोपशोमितम् ।

यन प्रगोतपट्पबमुपंत्येय कोकिल ॥]

१ मर्कुटानां तु खञ्जानामेता यं मूलजातयः ।

आप्यो विनिस्तुताश्चान्या धुमोजा विपभास्तया^२ ॥३०१॥

खिञ्च(प)मत्तकुत्तबहुपविलसंघपरिघुट्टणादमुहले । जातिफुस्तपान-
मत्तघो । पफ(फु)ल्लपुष्पपादवम् ।

अन्ये स्वाकृते(ती) छन्दस्यधमविशयत्वं न युक्तमिति मन्वानाः प्रमोदकरूपाने बहुबुध-
वर्षं पठितमपि वंशपत्रपतितं पठन्त्युभयपठितमित्युभमविषयता सिद्धपर्यमिति ॥
॥२६३-३००॥

आप्यो विनिस्तुता इति । अर्षसत्रविषमरूपतयेति भाव ॥३०१॥

अथ सर्वंश्रुवाभु गायत्रमेव प्रधानमिति दर्शयति । चतु षष्टिभ्रुवाणां त्विति ।
पञ्चमरे गायत्रे चतु षष्टिभेदाऽऽद्यन्वोप्याये (भ० ना० अ० १४ ५५) दर्शिता । सम्-
बृसाक्षराद् गायत्रादेव च पादक्रमेण नीवृदि भुञ्जि द्विभागेन च सर्वंछन्दोभेद-
सिद्धिः । तथाहि । पादचतुष्टयोपरि पूरिते षड्विद्यत्यक्षरोत्कृतेऽवतुःषष्टिभ्रुसप्तातयः ।

१. KSS. मर्कुटानां बुधसंज्ञाः ।

२. KSS. अक्षरा

चतुष्पष्टिध्रुवाणां तु विज्ञेया मूलजातयः ।

समवृत्ताक्षरकृता अतोऽन्या विषमा मताः ॥३०२॥

समवृत्तास्तु(त्तु) जायन्ते ध्रुवास्तिस्रस्तु नित्यशः ।

^१युग्नोच्चाश्चापि मिश्राश्च विषमाश्च समा मताः ॥३०३॥

सुप्रतिष्ठादिकानि स्युष्वं हत्यादीनि यानि तु ।

छन्दांसि तेषां मानेन श्र्यभा कार्या ध्रुवा युषः ॥

अह्निगादीनि यानि स्युः शक्यन्तानि नैव हि ।

छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्राध्रुवा मता ॥

त्रिष्टुबादीनि यानि स्युरत्कृत्यन्तानि चैव हि ।

छन्दांसि तेषां मानेन चतुरश्रा द्विपादिका ॥

इत्यग्ये ।

^२सत्रार्धविषमाणां तु षट्पञ्चाशे शते स्मृते ।

एतदेव परीमाणां विषमाणां प्रकीर्तितम् ॥३०४॥

ते (ता) मनन्ताः । अत एव गायत्रस्त्राय(ते) इति गायत्रमाहुः ॥३०२॥

एतदेव स्फुटयति । समवृत्तादिति गायत्रतानसमवृत्तावग्या समाधंसमविषम-
भेदात्त्रिभा ध्रुवा जायते । तासा च प्रत्येक तालभेदस्त्रिधा । युग्न ध्रुवो मिश्र-
श्चेति नस्वम् । एतावताऽनन्तो लक्ष्ये जयभङ्गोदाहरणेषु यो ध्रुवावृत्तप्रपञ्चो व्रयते
सोऽपि षट्पुद्गीत एव ॥३०३॥

केचित् पठन्ति ।

श्र्यभायां सुप्रतिष्ठादिव हन्त्यन्ताविषुभकः ।

अह्निग्न्यः शक्यरी यावत् त्रिष्टुभो यावदुत्कृति ।

युग्न एव विघातम्यः किन्तु कार्या द्विपादिका ॥

इति । तत्रयचतुरश्रविकृष्टात्मकता विविधमण्डपभेदो विषयत्वमस्य ग्रन्थस्य व्याच-
क्षिरे । तत्र हि परिक्रमे विषमार्थयोगेन बहुधा मतिपूरणमिति ।

अर्थाधंसमादे. संख्यामाह । सत्रार्धविषमाणां तु षट्पञ्चाशे शते इति । षट्-
पञ्चाद्यादिकानि यत्र ते द्वे शते ॥३०४॥

१. KSS. युग्नोच्ची विषमाणां तु पञ्चाशीतिः शते स्मृताः ।

२. पयमिह का० पुस्तके नास्ति ।

१ सामान्योच्चारश्च जायते ध्रुवा विषमपादिकाः ।

२ स्वेन नाम्ना तु नामानि भासां कार्याणि वृत्ततः ॥३०५॥

एव तु जातय प्रोक्षता नानावृत्तसमुद्भवा ।

अतः ३ ऊर्ध्व प्रवक्ष्यामि विकल्पान् पञ्चहेतुकान् ॥३०६॥

जातिः स्थान ४ प्रकारश्च प्रमाण नाम चैव च ।

अथो ध्रुवाणां ५ गानर्तविकल्प पञ्चहेतुकः ॥३०७॥

वृत्ताक्षरप्रमाण हि जातिरित्यभिसन्निता ।

समाधिविषयमिदं ६ प्रकार परिकीर्तित ॥३०८॥

षट्कलाष्टकले चैव प्रमाणे द्विविधे स्मृते ।

७ यथागोत्रकुलाचारैर्नृणां नामानिधीयते ॥३०९॥

स्वेन नाम्नेति । यत्र एव समवृत्तद्वयावयवसम तदेव तस्या नामैत्यर्थं । यथा श्रीशङ्करभक्तिसालिना मट्टशङ्करेणावयवसमवृत्तप्रकरणे दर्शितम् । उद्धृता समोजसमो वसिता जवन इत्यादि ॥३०५॥

पञ्चहेतुकानिति । निमित्तकृतान् पञ्चप्रकारान् वक्ष्यामीति ॥३०६॥

तत्र निमित्तपञ्चकमाह । जाति स्थान प्रकारश्च प्रमाण नाम चैवेति

॥३०७॥

वृत्तेश्च प्रमाण जातिः । स्वरूपजननात् । स्थान बहु वस्तुभ्यत्वाद्यप्रतो ऽभिधास्यते । समाधिसमविषयना प्रकार ॥३०८॥

षट्कलाष्टकलप्रमाण त्रिकलाभिधाने नाम । जात्यादीनामत्र प्रयोजनमाह । कलाधिक्येऽपि समुदायताले हि व्यञ्जिता विभाति । अवयवताले बहुवेति । अन्ये तु नात्यल्पत्वन्नातिविस्तृतत्वाच्च षट्कलाष्टकले वस्तुभ्ये इत्याह । उपलक्षणमात्रमेतदित्यपरे । अथ नामाह । यथागोत्रकुलाचारैरिति । आश्रयणनावयवयोगेनोपेतम् ॥३०९॥

१ KSS सामान्या एव । NS सामान्योच्चारश्च ।

२ KSS varies

३ NS पर ।

४ KSS प्रमाण च प्रकारो नाम ।

५ KSS नाट्यज्ञं NS गीतिज्ञं ।

६ KSS विषयमाणा च ।

७ KSS यथा हेतुकुलाचारैः ।

एवं ^१नामाश्रयोपेतं ध्रुवाणामपि चेष्ट्यते ।
 प्रवेशाक्षेपनिष्कामप्राप्तादिकमयान्तरम् ।
 मानं पञ्चविधं ^२विद्याद् ध्रुवायोगसमन्वितम् ॥३१०॥
 नानारसाद्यंयुक्ता नृणां या गीयते प्रवेशे तु ।
 प्रावेशिकी तु नाम्ना विज्ञेया सा ध्रुवा तर्जः ॥३११॥
 अद्भुतं निष्कमणे ^३पात्राणां गीयते प्रयोगेषु ।
 निष्कामोपगतपुरा विद्यान्नेष्कामिकीं तां तु ॥३१२॥
 क्रममुल्लङ्घ्य त्रिविधं क्रियते या द्रुतस्येन नाट्यविधौ ।
 आक्षेपिकी ध्रुवात्तौ द्रुता स्थिता चाऽपि विज्ञेया ॥३१३॥

ध्रुवाणामपि चेति । न केवल रसभाषानामित्यर्थं । किं तन्नामेत्याशङ्क्य पूर्वोक्त स्मारयति । प्रवेशाक्षेपे(क्षेपे)ति । रसाध्याये (भ० ना० ध० ६ २६.३०) व्याख्यात श्लोकः ॥३१०॥

एतेषु नामान्वर्थं योजयति । नानारसाद्यंयुक्तेति । नाना रसा भावा अर्थाश्च विभावादयः तेषा युक्त(वत) सामाजिकाना हृदयेषु प्रवेशो यथेति प्रयोजनम् । नृणा-मिति । एकत्रेये नारीणा च ॥३११॥

प्रविष्टस्यावश्य निष्कमण न स्वेवमाक्षेपादित्याशयेन नैष्कामिकीमाह । अद्भुत इति । अद्भुतस्य समाप्ती असमाप्तेऽप्यद्भुते यदा पात्राणा निष्कमणं तथा चेत्पर्यं । निष्कमणक्रियायासुपगतो वर्णमैवेनाङ्गीकृतो पुरा इत्युपचरितार्थो हंसराजा-विर्यस्याम् ॥३१२॥

अशाक्षेपिनया. समर्थेन स्वरूपमाह । क्रममुल्लङ्घ्येति । प्रस्तुत रसम् । द्रुत-स्येनेति । खलु खलकादिवाक्यप्रयोगो या रसापेक्षयोजना तद्विषय (या) प्रयुज्यते(सा) आक्षेपिकी । तत्राक्षिप्यमाणरसस्य दीप्ततया द्रुता । यथा उदात्तरागवे रामस्य प्रस्तुतगुह्यारक्रमोत्पन्ननेन

अद्ये तापत स्थिरी(रो)भव । अवेदानो गम्यते ।
 स्वसुमंस परामवप्रसव एकदत्त०पय ।

१. KSS. स्थानाश्रयोपेत ।
२. KSS जेयं श्रुयता चास्य लक्षणम् ।
३. KSS. या तु भवेत् प्रस्तुतस्तुतियोगे ।

या च रमान्तरमुपगतमाभेपवशात् कृतं प्रसादयति ।

१ रागप्रसादजननीं विद्यात् प्रासादिकीं ता तु ॥३१४॥

२ विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते वस्त्राभरणसंयमे ।

दोषप्रच्छादना या च गीयते सान्तरा ध्रुवा ॥३१५॥

इत्यादिना (रावणवाक्येन) । यथा (द्रुता)वाक्याकर्णनेन शीररसस्याक्षेप्यस्य तु रसस्य मासृष्ये । स्थितेति विलम्बिता । यथाऽऽशरयान्मो युद्धवीरे क्रमोलङ्घनेन

कुतोऽद्यापि ते तातः ।

(वेणोसंहारम् ३ ८)

इति नेपथ्यव्यवस्थादि तस्य करुणरसस्य ॥३१३॥

अथ प्रासादिकीमाह । या च रमान्तरमुपगतमिति । उपगतमभ्युपगतं प्रस्तुतं रसविशेष यदा प्रसादयति निर्मनीकरोति । कथम् । अनुकनस्य विभाषानुभावव्यभिचारिबर्गस्य प्राक्षेपवशान् स्थिरकरुणसमर्थत्वादिति । कान्यगतेनोत्कर्षेण रागप्रसादस्य जात्यशक्ते निवर्गालङ्कारस्य सौभाग्यकृतस्य सामाजिकहृदय तन्मयीभावापत्तियोग्यतामहमनो जननमिति गीतिशोभया वा प्रासादयोजन । प्रासादिकीं विद्यात् विशेषमस्या ज्ञोतयति । इयं हि प्रावेशिक्याक्षेपिक्या अनन्तरमवश्यप्रयोज्या भवति ॥३१४॥

अथान्तरागानमाह । विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्त इति । अनुरे छिद्रे गीयत इत्यन्तरा ध्रुवा । तदाह दोषप्रच्छादन(ना) इति । तान् योयानुशाहरति । विषण्ण इति । अनुकन्युं दनाशङ्कितयनविषमादत्युद्धतप्रयोगक्षमवशाद्वा भ्रमादिदोषसम्भावना वस्त्राभरणानकाशदित्तया[या]गीयते सान्तरा ध्रुवा । तत्र च प्रावतनं भावि वा रसस्वरूपमनुवृत्तमित्यत्र इत्युक्तमप्यविलम्बितान्यतमेन भाव्यं (धम्) । न स एव च ताल (म० ना० ३१ १) इत्युक्त्वात् तदाप्रागुक्तया छन्दोनिबद्धया भाव्य । केवलं द्विशाच्छादनमात्रप्रयोजनार्थमस्या न सार्यकपङ्कदम्बयोजनमुपगीतिदुष्कासरैरेवेयं लक्ष्ये च तत्तिकादिनाम्ना प्रसिद्धा गीयत इति नाट्यदर्पो(मं)प्रायेयम् । यद्यपि प्रावेशिक्यादेरपि नानुकार्यविषयसम्भवस्तथापि काव्यवाक्येन वाक्यताया—

तरत्तयसि वृशं किमुत्सुकाम् ।

इत्यादि काकतलोच्युतिशानुनान्ययेन लौकिकस्य सम्भवं नात्यन्तं नाट्यधर्मभाव । एव नाम व्याख्यतम् ॥३१५॥

१. KSS रङ्गरागप्रसादजननी ज्ञेया प्रासादिकी सा तु ।

२. NS. विषसमूर्च्छिते । KSS varies

ध्रुवाणां चैव सर्वासामि रसमावसमन्वितम् ।

^१यथास्थान प्रवेद्यामि यत्र नेयं प्रयत्नतः^२ ॥३१६॥

द्विविध तु स्मृत स्थानं परस्वप्नात्मसंशयम् ।^३

यत्स्वाक्षेपसमापुङ्गव तच्छ्व मे सन्निबोधत ॥३१७॥

बद्धे निरुद्धे पतिते वधाधिते ^४मूर्च्छिते मृते ।

श्वकृष्टा ध्रुवा कार्या भावे च कर्तव्याश्चये ॥३१८॥

प्रथमं ज्ञाति-स्थान प्रकारद्वय प्रमाण नाम चेति श्लोक (भ० का० ३२-३०५) यथास्थानानुद्दिष्ट तत्प्रत्ययानुक्रमते । ध्रुवाणां चैव सर्वासामिति । तत्र स्थानस्य सामान्यलक्षणमाह । यत्र नेयं प्रयत्नत इति । रसोपयोगी पात्रविशेष स्थानमित्यर्थं ॥३१६॥

मनु प्रवेशनिष्क्रमाक्षेपप्रसादच्छिद्राण्येव नेयस्थानानि । तानि च नामनिवचनेन लन्धानि । तत् किमिदानीं स्थान नाम्ना विदितव्यत इत्याशङ्कयाह । द्विविध तु स्मृत स्थानमिति । न प्रवेशादिस्थानमत्र लक्ष्यते किन्तु प्रधानभूतो यो रसमावादि-र्यस्तदुपयोगि तावद्गानम् । तत्र कदाचिद्यत्रैव योऽयंस्तुद्देशोर्नैव गीयते । यथा रामस्य सीतादिप्रयुक्तरविप्रलम्भे तदाश्रयमेव कदाचित् पञ्चांतराश्रयणेन । यथा तस्यैव विप्रलम्भे लक्ष्मणाश्रय ति(नि)तराम(सा)हरित्यत्र । तदाह । परस्वप्नात्म-संशयमिति । परस्वप्नत लक्ष्मणाश्रय । आश्रयाश्रय रामस्य । तेन स्थानमिति स्थानाश्रय गानं द्विविधमित्यर्थं । नन्वपरस्यासी कर्तव्य एव भवति । न हि रामे विप्रलम्भे लक्ष्मणस्य विप्रलम्भः । केवलं तद्-^५खदु खितस्यास्य कर्तव्य इत्याशङ्कयाह । यत्स्वाक्षेप समापुङ्गवमिति । यदिति ब्रह्मात् आक्षेपः तदमोपेक्षेवित्तेनोपयोगि । तेन आसमन्ताद् पुङ्गव स्वरसस्य समिति सभ्यक् धर्मेकल्यपूर्णात्मा तेनापुङ्गवाऽऽत्मसंशयम् । एतदुक्तं भवति । लक्ष्मणस्य कर्तव्ये विनयोचित(ते) मत्सूत्रमन्तर(रे) गान(ने) प्रयुक्तेऽपि तु रामविप्रलम्भ एव तत्र प्रयोजको भवति । तथा च लक्ष्मणस्य ^६पेशोऽपि परं च तन्तरा गानं प्रयोजयति । परस्योऽप्यसौ प्रयोजको भवति । स विधि-
नोपदेशदिशा च शक्य(व्य) प्रतिपादयितुमिति दर्शयति । तं ॥३१७॥

तत्राक्षेपिकया तावत् स्थानद्वयोचित लयविभागात्
माह । बद्ध इत्यादि । बद्धो निगडादिना निरुद्धोऽश्वत्थः
मृत इति ध्रुवर्षा । श्वकृष्टेति विलम्बिता । कर्

१. NS तथा स्थान ।

२. KSS योज्य विभागात् ।

३. KSS परस्वप्नात्मस्य संशयम् । NS

४. KSS. साधिते ।

धीःसुखये ह्यवहित्ये च विन्तायां परिदेविते ।
 धने दीने^१ (देःये) विषादे च स्थिता कार्या ध्रुवा बुधेः ।
 एतेष्वेव तु भावेषु कर्णावेदितेषु च
^२ध्रुवा द्रुता च कर्तव्या करणे भावसम्प्रया ॥३२०॥
 यत्र प्रत्यक्षज दुःखं^३ मृताभिहतदर्शनम् ।
 स्थिता तत्र हि कर्तव्य कर्णे तु रसे बुधेः ॥३२१॥
^४उत्पत्तदर्शने चंय प्रहर्षेऽद्भुतदर्शने ।
 विषादे च^५ प्रसादे च रोषे सम्बन्ध दर्शने ॥३२२॥
 वीरवीरमयाद्येषु प्रत्यभावेदितेषु च ।
 ध्रुवा द्रुततया कार्या ह्यावेगे सम्भ्रमे तथा ॥३२३॥
^६प्रसादे(ब)यावने चंय तथाऽनुस्मरणे पुनः ।
 तथाऽतिशययाशयेषु तथा च नय(ब)सङ्गमे ॥३२४॥
^७हर्षेऽप्य प्रापने चंय शङ्काराद्भुतदर्शने ।
 ध्रुवा प्रासादिकी कार्या तत्रनेमेष्यतयाधया ॥३२५॥

स्थितेति । मध्य विलम्बिता च ॥३२१॥

एतेष्वेव तु भावेषु कर्णेति । तदाश्रयेषु जायेषु द्रुता ध्रुवा कार्या । तेषु
 पात्रेष्वित्याह । कर्णेति । कर्णास्यावेदन येषु स्वयमनुस्मरणस्यावेदन येषु । तेन
 शोकाद्यादिभ्यः शक्तिरिति कर्णादिभ्यश्चिह्नितेषु परिजनादिष्विति यावत् । अत
 एवाह । भावसम्प्रयेति । भावसम्प्रयान्निकटपात्तिनिमित्त वा द्रुता ध्रुवेति ॥३२०॥
 तद्विपरदुःखे सर्वत्रैव, ध्रुवा । नेत्याह । यत्र प्रत्यक्षज दुःखमिति । दुःख-
 ज्ञानम् । कुपे यात् । मृतेति । मृतस्यापमृत्युना अभिहतस्य आकस्मिकतीव्ररोगसोका-
 दिना अभिव तस्य च दर्शनं यस्मिन् तत् प्रत्यक्षज दुःखम् । तत्र विलम्बिता कार्या ।
 कर्णे स्थिति । परस्मै ॥३२१॥

उत्पातो भ्रुकम्पादि । विषादे वृत्ते सति । (प्रहर्षे) भ्रुकृति यः प्रमोदस्तत्र
 ॥३२२॥

द्रुताभ्यापक लक्षणमित्याह । आश्रये सम्भ्रमे च द्रुतेति ॥३२३॥

प्रसादविषये यावने ॥३२४-३२५॥

१. KSS दैवविषादे च NS दैवे ।
२. KSS ध्रुवा ध्रुवा तु कर्तव्या तथा वेगसमाश्रया ।
३. KSS मृताभिहतदर्शनात् NS भिहतदर्शनात् ।
४. KSS प्रयोक्तव्या NS प्रकर्तव्या ।
५. KSS उत्पाते सम्भ्रमे चंय ह्यमर्षेऽद्भुतदर्शने । NS उत्पातदर्शनं चंय
शङ्काराद्भुत दर्शने ।
६. KSS प्र दे NS प्रमोदे ।
७. KSS प्रासादयावने NS प्रसादयावने
८. KSS. हर्षे च NS हर्षे च ।

शरीरव्यसने रोधे पुनःसम्धानकर्मणि ।

सानुबन्धा धुधं कार्या १ गीतज्ञंरन्तरा ध्रुवा ॥३२६॥

ध्रुवास्तु प्रवेशाः स्फुरायितो रुदतस्तथा ।

सम्भ्रमे प्रेपणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा २ ॥३२७॥

सानुबन्धेति । सानुबन्ध त्वरा तेन सानुबन्धेति द्रुतलयेत्यर्थ । वत्र सा क्रियते । माह । शरीरव्यसने रोधे प्रवृत्ते सति । सानुबन्धसम्धानकर्म तस्मिन् । एतदुक्तं भवति । शरीरव्यसनवशाद् दो(रो)धवशाद्वा यदा नटे(टो)ऽपसर्पति तदा तस्यानेऽव्यस्य तद्भूमिका(पा) द्वितीयस्य योजनं त्वस्या कर्तव्यम् । तत्र चान्तरा ध्रुवा इवेति ॥३२६॥

अथ यत्र प्रावेशिकीशून्यं तदाह—

ध्रुवास्तु प्रवेशाः स्फुरायितो रुदतस्तथा ।

सम्भ्रमे प्रेपणे चैव ह्युत्पाते विस्मये तथा ।

इह प्रावेशिकी नाम प्रवेशयत् पात्रस्य स्वरूपं सामाजिकमनसि मक्षेपणं समपमितुं गीयते । तत्र गायता यदा प्रविशति तदा प्रावेशिक्या गीयमानाया प्रकृत्य न रोधनं च व्यधीय(र्यं) त । सम्भ्रान्तस्य परेण त्वरया प्रवितस्य तुरगात्विस्मयावावेदयितुमाया-तस्य त्वरयेव प्रवेश उचित इति ।

अन्ये त्वाह । पूर्वप्रविष्टस्य च प्रधानपात्रस्य देवीप्रायस्य गायतो रुदतो वा सम्बन्धो परिक्तो यदा प्रविशति तदा ध्रुवाऽस्य प्रवेशे मा भून्मुखोपराधकत्व इति । कार्यान्तरव्यये च प्रधानपात्रे उत्तमात्विस्मयाद्यवेदनाय तन्निकटमुपसर्पतो मध्यमपात्र-स्यापि स(प्र)ध्रुवः प्रवेश । प्रधानपात्रस्याऽपि सम्भ्रमे सत्यध्रुव एव । शङ्खचूडयेव शीघ्रतवाहनभक्षणः कूलगह्वरनिकटमुपसर्पतः (भागानन्दम् ५ १७) । प्रेक्षाग्रहणं नैका-धिकी विषय प्रसङ्गात्तेन त्वरयता प्रतीहायदि प्रेषितस्याध्वनिःकामणम् ।

अत्र तु प्रविष्टपात्रेण गायता रुदता वा सह यदा प्रविशतो रुदति नास्ति सम्बन्धस्तदा प्रकृतापु(सू)परमो मन्तव्यः ।

उपाध्यायास्त्वाह । गायतो रुदत इत्यनेन ह्यन्योन्यक्रोषणोक्तविषयैव क्रमेण लक्ष्यते । तेन च सम्भ्रमो विशेष्यते । तेन क्रोषणोक्तह्युत्पाते सम्भ्रमे प्रध्रुव

१ KSS हितज्ञं ।

२ NS विषये तथा ।

एवमपेक्षितं ज्ञात्वा वेदकालमनु तथा ।

प्रकृतं भाषणिकं तु ततो योग्या ध्रुवा बुधः ॥३२८॥

^१ शीर्षका चोद्धता चं ह्यनुबन्धा (दा) विलम्बिता ।

^२ अद्भिता चापकृष्टा च यद्प्रकारा ध्रुवा स्मृताः (ता) ॥३२९॥

^३ शिरःस्थानीयमेतद्धि यस्मात् तस्मात् शीर्षका ।

^४ उद्धता सूद्धता यस्मात् तस्मात् ज्ञेया ध्रुवा बुधः ॥३३०॥

प्रवेश इति । तथा चाग्रे वदयति अपटाक्षेपकृता चात्यधिकी ह्यंरो (रा) ग कार्येषु (म० ना० ३२ ४१३) इति । एतच्च स्वस्थान एव व्याख्यास्यते । तच्च प्रकृतसंस्थो-
परोधिका ध्रुवा न प्रयोग्यैवपरमिति मन्तव्यम् ॥३२७॥

अथ कविशिक्षार्थमाह । एवमपेक्षितमिति । अपेक्षित्यादिकं ज्ञात्वा ध्रुवा बुधः
कविभिर्योग्या । सत्रार्थविधिराक्षेपप्रसादनादिप्रयोजनप्रकार हसगजादिरित्यन्ते । वेदः
सरोऽरण्यादिः । काल रात्र्यादिकम् । ऋतुर्दसम्नादिः । प्रकृतिवृत्तमादि । भावो
रत्यादि । लिङ्गमनुभाववर्गः । येषा मध्ये यदेव प्रधानमन्ते वाधं द्विशस्त्रिणः
सामान्येन वा कविना ध्रुवाया व्याख्यानोपमिति यावत् ॥३२८॥

अथ प्रावेशिक्यादिषु पञ्चस्वपि प्रत्येक प्रकारवत्क सम्भवतीति दर्शयितुमाह
शीर्षका चोद्धता चं ह्यनुबन्धा विलम्बिता ।

अद्भिता चापकृष्टा च । इति ।

विलम्बितेति । इतविलम्बिता ध्रुवाणामनियताक्षरका । सा यानप्रयोगमपनयन्ती
कार्यस्वरूप परिपूरयितुं प्रयुज्यते तत्पूरणं च प्रकृतिसूत्रेण वा रसभावचेष्टितसूत्रेण वा
तत्रोत्तम प्रकृति प्राधान्येन प्रवर्तमाना हि शीर्षका । उत्तमसमाश्रयो हि रसभावादि-
रन्तपरिजनादिगतचित्तवृत्त्यन्तरजीवितकल्प । अतोऽस्य शिर इति व्यपदेश विचित्र
प्रकृतिचित्रवृत्तिकल्पेन प्राधान्यात् । चेष्टितप्राधान्येनोद्धतसङ्गता समस्तविभावानु-
भावव्यभिचारिसम्पद सूचयत्यनुबन्धा । अथममध्यमनोचरित्यादिस्थिता तु भिन्ना
प्रकृतिवृत्तवृत्ति भिन्न च तद्गत चेष्टित सूचयति इतविलम्बिता । सापेक्षभावरूपं
सविद्विकासमुन्वर रसमाश्रयत्यद्भिता । तद्विपरीताऽपकृष्टेति प्रतिध्रुव षोडा विभागः
॥३२९॥

तस्माद्धेतोरेतत् सगत शिरस्थानीय प्रधान भवति । तस्माच्छीर्षकेति सङ्गतिः ।
उद्धता सूद्धनेति गमागमधमणादिप्राधान्यात् । अन्ये तु बीररोद्रविषमेयमित्याहु
॥३३०॥

१ KSS शीर्षक । NS शीर्षका ।

२ NS इति (अद्भिट ?) ता चापकृष्टा ।

३ KSS शिरस्थानीयते तद्धि यस्मात्तद्धि च शीर्षकम् ।

४ KSS उद्धय यस्मान् ।

‘यति लय वाद्यगति पर वर्णान् स्वराक्षरम् ।

अनुबन्धाति यत्रैवमनुबन्धा भवेत् सा] ॥३३१॥

प्राक्की(पो)हिनप्रवृत्तो यश्चतुर्पलकारकः ।

नाटघोषधारजनितः सोऽनुबन्धः प्रकीर्तितः ॥३३२॥

यति लय वाद्यगति पर वर्णान् स्वराक्षरान्(रध) ।

अनुबन्धाति यत्रैवमनुबन्धा भवेत् सा ॥

इति । यति. समाया । लयो द्रुतादि । वाद्यगतिसवबुविद्यतोद्यवैचित्र्यम् । पर वृत्तगो यस्यात्मा विराम । वर्णो वृत्तगत एव गुणलघुभेद । स्वयते यथोचित गीत क्रियाया विस्तार्यते यत स्वरागभेदेन वर्णाङ्गरूपा गीति । अक्षर गीयमान पदम् । अन्ये तु चन्व-पुटादितालमक्षरमाह । न क्षरति न साम्याच्छयते गीतवृत्तादिक येनेति । एतच्चत्माद्यज्ञान्तरम् । यस्या ध्रुवायामेवमिति प्रयोगोचित्येन कविर्नाट्या चार्थो वर्णकविर्गता नटो वा यत्रानुबन्धाति सा ध्रुवा अनुबन्धा ॥३३१॥

अनुबन्धनं व्याचष्टे ।

प्रापोहितप्रवृत्तो यश्चतुर्पलकारकः ।

नाटघोषधारजनितः सोऽनुबन्धः ॥इति॥

अनुबन्धना गीहितम-यो-धमश्चित् कृत्वा प्रकर्षेण प्रवर्तनं यस्यादीनामक्षरान्ताना यत्रो भवति तदा क्रियाविशेषोऽनुबन्धः । य च कवेस्तथोचितध्रुवायंयोजनम् । उचितश्च ध्रुवायं । तत्र विभावादिपूणसविद्रूप । तस्मिन् योजना पातकमिव रस प्रसूते । तस्योजनायंश्च यस्यादेरञ्जरा-तस्य व्यामिश्रीकरणेन वर्णकव । क्रियाविशेष पातुश्च तस्यैवाधिकलो नयात्मा । आचक्षर्यस्य सम्पत् तदर्थयोजनं किमपि तत्त्वान्तरमिव विद्यतं आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव परस्परस्य तीना योजने अन्ये च (न) यतिवस्तु । यतिलयाना च योजने दृग्नादिशक्तिरिव एव नयो भवेत् । एव पातकविद्यादीतमिष्य इत्यत परस्परतश्च योजने किमपि तत्त्वान्तरमिव विद्यतं आत्मा । पात्रगतपात्रस्य तदा पात्राङ्गेन निर्वहणम् । अत एव च परस्परस्यतीना गुडमरीचादिरसयोजनमयस्य पात्र इव रसा तमत्तम् । तं ह । चतुर्थेति । चतुर्पलयो द्रुतादिश्रयोऽय करोति स्फुरपतीति । लयप्रदं प्राधान्यं च । लय एव हि तालमितिःपुञ्जममकृत् । लयेन सर्वं वैचित्र्यं लक्ष्यते । अत एवायमनुबन्धो नाटघोषध्व

१. यद्यमिदं नास्ति पुस्तकद्वये ।

२. यस्य स्थाने का० पुस्तके ‘अन्यभावेऽपकृष्टा’ इति पठनेकमस्ति ।

१ नाट्ये स्वरितसञ्चारा नाट्यधर्ममनुव्रता ।

सविलम्बितसञ्चारा भवेद् द्रुतविलम्बिता ॥३३३॥

अड्डिता तूत्कटगुणा शृङ्गाररससम्भवा ।

२ यस्मात् सा न (स्थाने) प्रसन्ना च तस्मादेवाड्डिता स्मृता ॥३३४॥

३ अन्यभावेषु कृष्टश्च (ष्टा च) कृष्टहेतुषु गीयते ।

यस्मात् बाध्यसंप्रवृत्ता ह्यवकृष्टा भवेत् ततः ॥३३५॥

व्यवहारेणैव जनित । सर्वपैदातिलौकिकत्वान्नाट्यस्य च रसस्योपचरणहेतु । विभावादिप्रसम्पत्तिजनित नाट्योपचार च नाट्यायितमुपचारादिसामान्याभिनयकषितम् । तैर्जनितो लब्धसत्ताको नाट्यायितप्रयोजनबहुन इति । ईदृक् क्रियाविशेषोऽनुबन्धनमित्युच्यते । तद्योगाद् ध्रुवाऽनुबद्धेति ॥३३२॥

एवमनुबद्धा व्याख्याय द्रुतविलम्बितामाह । नाट्ये स्वरितसञ्चारेति । स्वरितो द्रुत. सञ्चारो यस्या सह विलम्बितेन सञ्चारेण वर्तते प्रकृतिभेदात् । अत एव नाट्यधर्मोक्त्य चित्र रसादिवचिद्व्य च अनु तदोचित्येन अत नियमो विद्यते । तस्येति मत्वर्षोऽश्च (अष्टा० ५ २ २७) तेन कृतप्रयोगान्ता वा द्वितीयैव ॥३३३॥

अड्डिता तूत्कटगुणेति । उत्कटोऽतिस्फुटो गुणोऽनुभाववर्णः शृङ्गाररससम्बन्धी यस्या व्यावर्ण्यते सा उत्कटगुणा । अत् (त) (पा० वा० पा० ३८) अतिक्रमे । प्रतिशयेन क्रमणमाक्रमण व्यापार च रसस्य (विभावाविभि सञ्चितम्) । उन्नत शरीर व्याप्यते तेन (अ० ना० ७.७) इत्यत्र । अन्तरे शृङ्गारग्रहण सुखप्रदान हास्याद्भुताद्युपलक्षणम् । तेन हृदयस्थेन विवक्षारूढेन सम्भवो निर्माण यस्या. अस्या । अड्डितत्वे निवचन स्फुटयति । यस्मात् स्थाने प्रसन्नेति । स्थानस्य चित्तवृत्त्यवस्थात्मन प्रकृष्टसन्न व्यापन यस्माद् भवतीति ॥३३४॥

अन्यभावेषु कृष्टा चेति । काहण्ये सम्यगु(भ्यु)वता उचिता प्रकृष्टा यस्मात् कृष्टमुत्थान कृत्वा गीयते । कि कर्ण एवेत्याह । अन्येषु च कृष्टहेतुषु । कर्मणि चित्तवृत्त्यवसादरूप मा-ययं कारणेषु विप्रलम्भप्रधानादिषु व्यभिचारिभूतेषु निर्वेदग्लानि-धमचिन्ताप्रभृतिषु चो भिन्नैकम् ॥३३५॥

१. KSS varies and reads after 334.

२. KSS यस्मात् तस्मात् प्रसन्ना च ।

NS यस्मात् स्थानप्रसन्ना च ।

३. KSS varies

या तु प्रावेशिकी दीप्ता सा कार्या वृद्धता नृणाम् ।

१ [या तु प्रासादिकी नाम स्त्रीणां कार्याऽऽदिता तु सा] ॥३३६॥

२ या स्थिता साऽऽवकृष्टा तु या वृत्ता सा विलम्बिता ।

याऽऽत । साऽऽनुव-या न प्रकारास्तु प्रवेशजा ॥३३७॥

३ शीर्षका वीद्धता चैव देवर्षापरिषयोर्भवेत् ।

दिव्यर्षापरिवेश्यानां स्त्रीणां घोष्या तयाऽऽदिता ॥३३८॥

मध्यमानां प्रवेशे तु तथा वृत्तविलम्बिता ।

नीचानां चैव कृतशये नृणां ये सञ्जनकुंटे ॥३३९॥

सञ्ज ख नकुंटे चैव स्थाने प्रासादिकी तु सा ।

कस्मान्तलितमावासाद्वास्याङ्गारयोर्भवेत् ॥३४०॥

अथ सम्भवानुसारेण विषयदिशमासा दमयति । या तु प्रावेशिकीत्यादि । प्रावेशिकीपहरासुपलक्षणापम् । नृणामिति चेष्टाबाहुव्यसम्भवात् । अग्रे तु नियम-परत्व व्याचक्षते । तच्छेद(३)ष्टाङ्ग सञ्जविहङ्गमित्युपेक्षयेत् । परसरपदाशयेनार्थ-ग्रह इतीतरे । प्रासादिकी नामाऽऽदिता(तो)पल-नपम् ॥३३६॥

प्राकारास्तु प्रवेशजा इति । स्त्रीणाम(मि)ति वर्तते इति केचित् । या वृत्ता सा विलम्बिता याऽऽतरा सा स्त्रीणामनुबन्धेति । अग्रे तु नियमपरत्व व्याचक्षते । अथकृष्टेत्येव शीर्षका वीद्धता चैव देवर्षापरिषयोर्भवेत्पुस्तकप्रत्यय योजयन्ति । वक्ष्यते इत्यस्याहार्यं (म्) ॥३३७॥

दिव्यर्षापरिवेश्यानामिति । अन्तराणां गणिकानां च । स्त्रीणामिति । कुमाङ्गनामपि ॥३३८॥

मध्यमानां नीचानां च सम्प्रवेशे वृत्तविलम्बिता । तस्या च सञ्जनकुंटे इति कार्यं इति सङ्गति । तुरप्यर्थे ॥३३९॥

प्रासादिविषयि स्थानेऽवसरे सञ्जनकुंटरूपा । प्रवसरमाह । हास्यशङ्कारयो-रिति । अत्र हेतुर्ललितमावासाविति । तो रसी सुन्दरस्यापिभावो । सञ्जनकुंटे च ललितमावे साहित्य भावयत अग्रे इति ॥३४०॥

१ इदमर्थं नास्ति का० पुस्तके ।

२ KSS याः समासितसञ्चारा भवेदर्थविलम्बिता ।

३ इतः प्रारम्भाध्यायान्त का० पुस्तके सर्वथैव पाठो भिद्यते अतएव अन्त-विस्तरभयादेव न दीयते ।

कुर्यान्नीचे भृते चैव त्वनुबन्धं लयाश्रयम् ।

स्त्रीणां राजन्यवँश्यानामथ(प)कृष्टा तथैव च ॥३४१॥

सन्निपातास्तु चत्वार प्रावेशिना भवन्ति हि ।

शेषा हि सन्निपातास्तु शीवि(र्वै)का. षट्परता स्थिताः ॥३४२॥

स्थितं चाप्यद्भुतं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

सर्वभावाभ्यगतैस्तेषां कार्यं तु नाटकम् ॥३४३॥

त्रयो भावा भवन्त्येषां हासशोकमयात्मका १ ।

एष भावाद् विदित्वा तु ध्रुवा कार्या प्रयोक्तुमि. ॥३४४॥

भृते कस्मिंश्चन्नीचपात्रविषय । तथा स्त्रीणामनुबन्ध लयाश्रयम् । चतुर्थ-
स्यकारक कुर्यात् । नीच एव हि कृष्णे बहुविधेति दक्षितम् ।

स्थैर्येणोत्तममध्यानां नीचानां परिवेधितं ।

(भ० ना० ७ ६३)

इति । राजन्यवँश्यानामिति । उत्तममध्यमानामपि षषकृष्टा कृष्णे ॥३४१॥

मानमाह । चत्वार सन्निपाता प्रावेशिकया इति । चत्वारस्तालपरिवर्तना
इति यावत् । शेषा नैष्कमिकयादे । सन्निपाता । अत्रैवमपवादमाह । शीघ्रंका षट्परते
(रा इ)ति । द्वी परिवर्तौ । तत्रावरता षट्परता ॥३४२॥

अथ मन्यरभावावसरे प्राप्तमपि स्थिताद्भुतयो प्राप्तमभिदध्यात्(वत्)
पूर्वोक्त स्मारयति ।

स्थितं चाप्यद्भुतं चैव नीचानां न हि कारयेत् ।

इति द्रष्टव्यो(टया)चार्योऽत्र प्रयोजक. तेषां तु यन्नटन प्रयोगसम्पादन तदाश्रिता(व)
विषयस्वेनोचितं सञ्जनकुंटे कार्यं (यम्) । कोश्यं सर्वे भावा येषा व्यङ्ग्यत्वेन
तैः । उद्धतप्रयोगे तैरेव द्रुतलयध्रुवाप्रयोगे तैरेव बिलम्बिते(तैरि)त्यर्थं ॥३४३॥

तत्र किम्भारूपैरया प्रधानपदाश्रयेण भूमसा मानमित्याह । त्रयो भावा
इति । हास्यशोकमया धोज प्राचुर्येणेत्यर्थं ॥३४४॥

वस्तु प्रयोग प्रकृति रसमावात्(व्)तु वय १ ।
 देश कालमवस्था तु शाखा योज्या ध्रुवा बुधं ॥३४५॥
 वस्तुद्देशसमुत्थ तु पुन (नाग)रारण्यसम्भवत् ।
 प्रयोगद्वयं चित्तो दो दिव्यमानुषस्य ॥३४६॥
 उत्तमाद्यमध्या तु त्रिविधा प्रकृतिमता ।^२
 रसमावा तु पूर्वोक्तावत्, कालकृतस्तथा ॥३४७॥
 शिशुपोषनबुद्धत्वे वयस्त्वं प्रकीर्तितम् ।
 कक्ष्यादिनागजनितो^३ देशस्तु द्विविधो मत् ॥३४८॥
 कालो रात्रिद्विकृतो यामकालविनिमित्तः^४ ।
 अवस्था चैव(या तु) विज्ञेया सुखदुःखार्थसम्भवा ॥३४९॥

पूर्वमुक्त लक्षणित् पूर्णं चाभिघात् स्मारयति । वस्तु प्रयोगमित्यादि ॥३४५॥

एतत् क्रमेण लक्षयति वस्तुद्देशसमुत्थमित्यादिना अवस्था या तु विशेषा सुखदुःखार्थसम्भवा इत्यन्तेन । उद्देशसमुत्थ यदुद्दिश्य गानकार्यस्य समुचितमुत्थान प्रसरणम् । नागर, कीरहमादि । प्रयोगो दिव्यमानुषाश्रय इत्येकशेषेण । तं वेत्ति दिव्यमानुषाद्या तृतीयाऽपि स्वीकृता तद्भेदेन गजादेर्भेद । काव्ये तद्यथा । दिव्ये सुरगमे इत्यादि ॥३४६॥

उत्तमादिका प्रकृतिः । तद्भेदाद् रसाङ्गचक्रवाकमधुकरादिवर्णनम् । रसा भावो तु पूर्वोक्ताविति । रसाध्यायोक्तो (भ० ना० ६) । जातिवाचिनोरेकवचन त्पोरद्व(यद्वं)द् । कालकृत कालवशात् कुमुमादिविशेषोद्भेदरूप श्रुतिरित्यर्थः । ॥३४७॥

वयः शिशुपोषनबुद्धत्वमिति शिशुशब्देन नि शेषे समाहारे द्वन्द्व । कक्ष्या-दिनागेन जनितः कलित पवते चापहादतिदेश दिग्भागजनित पूर्वोत्तराविति द्विविधो देशः ॥३४८॥

रात्रिद्वि(त्रिद्वि)ना(व)कृत इति । सामान्यविषय कालः । यामकालकृतस्त्व-हरष्टया विनश्य रात्रिमष्टयेत्यनेन । येन राजादिविशेषविषया सुखदुःखार्थ(साथं)ना रूपा चापिता । व(त)त्सम्भवोऽस्या इति त्रिधाऽवस्था सुखित्वे तु क्षित्वमपित्व चेति भावत् ॥३४९॥

- १ NS रसमावाधिन च यत् ।
- २ NS स्मृता ।
- ३ NS भावजनितो ।
- ४ NS विनिश्चित ।

स्थानान्येतानि तु बुर्धनानावस्थानि नित्यश ।
 प्रयोगे सम्प्रयोज्यानि रसभावी समीक्ष्य तु ॥३५०॥
 यानि वाक्यंस्तु न ब्रूयास्ता(त्ता)नि गीतंरपा(वा)हरेत ।
 न तरेव तु वाक्या(काव्या)घेर ये प्रवकेवला(येरोपम्यस)धयं
 ॥३५१॥

ध्रुवाणामाश्रया कार्या श्रीपम्यगुणसम्भवा ।
 उत्तमाश्रममध्यानां नृणां स्त्रीणामथापि च ॥३५२॥
 १ आदित्यसोमपवना देवपारिवयोमता ।
 वंत्थानां राजस्थानां च भेषपर्वतसागरा ॥३५३॥

एतदुपसहरनेव योजयति । स्थानानीति । स्थानानि त्वनिमित्तानीकार्यं ।
 ज्ञानावस्थानीत्य परिसह्येयावातरभेदानीति यावत् । यस्त्वादिमध्ये च रसभावी
 प्रधानमित्याह । रसभावी समीक्ष्य त्विति । तुरयेम्मोऽनयोविशेषक । न केवल
 गीतिभावोऽत्र रञ्जनोपयोगित्वत् प्रधान यावत् कार्यभावोऽधिकतरसगतस्य वाक्येना-
 स्पृष्टस्यानुभावस्य ग्यभिचायदि पूरणमिति दर्शयति ॥३५०॥

यानि वाक्यंस्तु न ब्रूयातानि गीतंरुदाहरेत ।

इति यस्त्वशाक्यो वर्णयितमित्यर्थं । काव्यवाक्यं वक्तुं कुतश्चिन्निमित्तकशान्त
 एक्यन्ते ते गीतवाक्यंरुदाहृतुं कथयितुं शक्या । तर्हि नाटककाव्यवद् गीतकाव्ये
 सन्धितदङ्गनिर्वहणादिप्रयाससम्भवः । (न) तरेवेति राजादिबर्णनया न तानि
 गानेऽपि तत्सदृशरसादिवर्णने

न तरेव तु काव्याघेर-येरोपम्यसधयं ।

इत्युक्तम् ॥३५१॥

तत्र कस्य केनोपम्यमिति प्रस्तावयितुमाह । ध्रुवाणामाश्रया इति । वर्ण-
 नीया । श्री(श्री)पम्य सादस्य तदेव गुण प्रकृतीपयोगसम्भवप्राप्तिरौचित्य वेदा-
 मित्यर्थं ॥३५२॥

कस्य किमुचितमिति दर्शयति । आदित्यसोमपवना इत्यादि । यत्रादि प्रता-
 वान्हावकत्वर्णम्याश्रवस्थान्तर राजादेर वेध्यम् । एव सवत्र ॥३५३॥

सिद्धगन्धर्वेयक्षाणां^३ प्रहोडुवृषभा मता ।
 तप स्थितानां सर्वेषां सूर्याग्निपवना मता ॥३५४॥
 हव्यवाहस्तु विप्राणां ये चान्ये तपसि स्थिता ।
 एतेषामेव या भार्यस्तासामौपम्यस श्रया ॥३५५॥
 विद्युद्गुल्काकरदग्धाद्या^२ विद्या(दिव्या)नामपि च स्मृताः ।
 देवानां तु प्रयोज्या ये नृपाणांमपि त स्मृताः ॥३५६॥
 नागसिंहवृषायाश्च^३नेते दिव्येषु कीर्तिता ।
 महियारक्षसिहाश्च क्रत्यादा पशवश्च ये ॥३५७॥
 हिंस्रसत्त्वेषु ते कार्या यक्षराक्षसजातिषु ।
 उत्तमानां प्रयोक्तव्या नानारससमाश्रया ॥३५८॥
 मत्तमातङ्गसहिता राजहसाश्च योषतृमि ।
 शिलिन सारसा क्रीञ्चाश्चक्राह्वा कुमुदाकरा ।
 मध्यमानां प्रयोक्तव्या^४ औपम्यगुणसधया ॥३५९॥
 कोकिल पटपव ह्वाट्टञ्ज कूररकीशिक धकम् ।
 पारावत सकादम्बमधमेषु प्रयोज्येत ॥३६०॥
 एषमेया प्रयो(पु)षतानां म्त्रिये यास्तु भवन्ति हि ।
 उत्तमाधममध्याना तासां चैव निबोधत ॥३६१॥

प्रहा जीवादय । उडुवृषभास्तित्यादय काला इति सम्प्रसाह ॥३५४॥
 ये चान्य इति । क्षत्रियाद्या ॥३५५॥

श्चिम प्रकृते स्त्रीनिङ्गतात्यर्यापिवादिदोषितिमरीचिप्रभाषा अनेतना ।
 षषमा विषयास्ते सहकाराद्या अपि ॥३५६-३५७॥

हिंस्रसत्त्वेष्विति । हिमाप्राधान्ये विवक्षिते ब्रह्म्याद (दा) । अत एव ररक्षसेषु
 ॥३५८॥

१ NS प्र(पा?) हेम (भ) वृषभा स्मता ।

२ रसाद्या ।

३ वृकाश्चैव ।

४ प्रकर्तभ्या ।

१ शर्वरी च सुधा ज्योत्स्ना नलिनी करिणी नदी ।
 नृपस्त्रीणां भवन्त्येता श्रीपद्मगुणसधया ॥३६२॥
 बीधिका कुररी बल्ली भारती शिखिनी मृगी ।
 मध्यमानां भवन्त्येता वेश्यास्त्रीणां^२ च नित्यश ॥३६३॥
 घट्पदी कुररी ध्वाङ्क्षी परपुष्टा^३ च योजयेत् ।
^३अधमाः स्युर्ध्वा ह्येता प्रयोक्तव्याः प्रयोक्तृभिः ॥३६४॥
 गत्यर्थोपमिता याश्च चलनार्था भवन्ति हि ।
 प्रावेशिकया बृधरेव नैष्कामिकयास्तथैव च ॥३६५॥
 प्रावेशिकयाधया यास्तु^४ पूर्वाह्णार्थे तु ताः स्मृताः ।
 नवतन्त्रिवसमुत्पास्तु नैष्कामिकया स्वकालया ॥३६६॥
 सौम्याः पूर्वाह्णकाले तु मध्याह्ने^५ दीप्तिसधयाः ।
 अपराह्णे तथा मध्या^६ [सशोकाश्व]सन्ध्यायां कक्षणाधयाः ।
 चलनार्था हि ये प्रोक्ता आक्षेपिकया भवन्त्यपि ॥३६७॥

(कुमुदाकराः) समुदा । तदभावविषया उक्ता ॥३५६-३६४॥

गत्यर्थोपमिता इत्यादिना क्रियात्कति(विषय)त्व प्रावेशिकयादिविषयमाह ।
 एत्यर्थस्तूपमित सामाजिकहृदयसमीपे प्रक्षेपो यैश्चलनार्थेषामुभिस्तेऽत्रापि प्रवेशे ।
 दर्शनीयमिति तथैव चेति । प्रदर्शनवेशादिप्रकारेणैवेत्यर्थं । कामिभिर्दर्शयितुमात्मानं
 गूहयितुमित्यादिभेद इत्यर्थं ॥३६५॥

भूयस्त्वाभिप्रायेण कालोचित्यमाह । प्रावेशिकयाधया यास्तु(पू)रा(र्वा)ह्णा(र्थं)
 इत्यादि । तत्काले कार्याभ्युत्थानस्य भूयसा दर्शनात् । तदाह । नवतन्त्रिवेति । तुर्यस-
 पीत्यर्थे । प्रावेशिकयानर्थत्वेनाश्रीयमभ्याया कार्याविशेषा यद्यपि रात्रौ दिने च
 समुत्तिष्ठन्ति । तथाहि(पि) भूयस्त्वाश्रयेणोदमुक्तम् । एतदुक्तं भवति । प्रकृत कार्यं
 नत्र काले भवत्युपमानं तु पूर्वाह्णे योज्यम् । एवमोचित्वात् प्रवेश स्फुटं सूचयती-
 त्यर्थं ॥३६६॥

एव सौम्या पूर्वाह्णे दीप्तिमध्याह्ने शोकानपराह्णे वर्णनीयमित्याह ।

१. NS शर्वरी वसुधा ज्योत्स्ना ।
२. वेश्यानी च ।
३. अधमाना ध्वास्तवेता ।
४. गत्यर्थे यमिता ।
५. पूर्वाह्णे यास्तु ।
६. दीप्ति ।
७. काले ।

घासेषा एषमेव स्युर्द्रुतस्थितगतास्तथा^१ ।
 रोषामर्षादिसम्पूर्णा (समूता) लोकाद्भुतमयानका ॥३६८॥

२मद् द्रव्य वसुधासस्यमृते वैषतमानुषान् ।
 तत्सर्वमुपनेय तु गानयुक्त्योपमाश्रयम् ॥३६९॥

अन्ते सौम्य वस्तु पूर्वाह्निकाले प्रयोज्यमिति प्रयोगकालनियमोऽयमिति मग्यन्ते । अन्ते तु बन्दिमागधादीना सौम्या(स्य)दीप्तादिवस्तुविषय(स्तुत्यादिगते) कालनियमोऽय-
 मिति । प्रतिपन्ना ज्वनक्रोडाऽऽक्रोडादयोऽर्षा आक्षेपिष्या ॥३६७॥

अत्र हेतु । घासेषा एषमेव स्युरिति । एषमेव लयभिन्ना अ(इ)त्यासेषा ।
 सामञ्जस्ये द(रिषय)मुद्भूता द्विधा । एवमेवेति । चसनादिरूपकतयैव भवतीति सम्भा-
 व्यते । कृतस्त इत्यादिविशेषा भवन्तीत्याह ।

रोषामर्षादिसम्पूर्णा लोकाद्भुतमयानका ।

इति । पु[लिङ्ग] .. त्वान् मत्वर्थीयोऽथ (अष्टा० ५ २ २७) शोक. पुत्रशोकादय
 कारणत्वेन येषा सन्ति । अत एव शोककृताक्षेपमध्ये विलम्बितलयस्य सम्भव.
 ॥३६८॥

यदुपतमस्मामिरादित्यसोमेति (म० ना० ३२ ३५३) । एव स्थितिरि
 (ते इ)त्यादि(म० ना० ३२ ३७४)दिवप्रदर्शनमिति । तदर्थमाहः मद् द्रव्य
 वसुधासस्यमृते वैषतमानुषाश्च (वान् । ताश्च) वर्जयित्वा । आदिस्थावयस्तु
 परिश्यमानस्वभावा एवोपमानत्व उचिता । मनस्त्वविष्ठातुदेवतास्वरूप संबन्धम् ।
 तद्द्रव्यम् ।

ननु किमतो नियमाद् दृष्ट भवतीत्याशङ्क्य हेतुमाह । तत्सर्वमुपनेय त्विति ।
 सुहृते । यस्माद् गजेन्द्रपवनादीना क्षिप्रिष्टे प्रवेशादिके श्रुयमाणे स्वयमनधिकारिघाती-
 रत्वादोपद्वत्वाच्च न तावन्मात्र एव वाक्यार्थे सामाजिकस्य प्रतीतिविश्राम्यति । अपि
 तु प्रस्तुतप्रशस्ति-यायेनाधिकारिणि प्रकृते चित्तवृत्तिर्धावति । अतश्च तद्रस्तूपनेतु
 प्रकृतार्थं प्रति सङ्गमयितुं शक्य भवति । किञ्च नाटयो पत्तो रसाध्याये (म० ना०
 ६) प्रतीतिविश्रान्ता आहार्यादि(रक्षक) न प्रयोज्यस्त्वमपि तु चित्तवृत्ति(ते)रिति
 चित्तस्य शक्तिम् । तत्राधिकारशरीरोर्या रिवनस्याद्यस्य पुस्तचित्रालेख्यप्रकृतस्य चित्त-
 वृत्ति घाशोकारयोग्यत्वाद्भुतानतया भासमानाऽसौ सर्वत्र विशेषेणोपनेतुं शक्या यदुप-
 नयाद्रसास्वाद । यथोक्तं मट्टतोतेन ।

सविशिष्टेन केनाऽपि प्राप्तीकारादपह्नुतः ।

प्रकाशतेऽत उत्ताना सर्वस्यास्वादनभरम् ॥इति ।

१. NS स्थितिगता ।

२ पदस्य वसुधासस्य कृतवैषतमाश्रितम् ।

स्यावरं स्थावर कुर्याद्गत्यर्थेऽचपनाश्रयम् ।
 सुखदुःखकृतं मां वीरोपग्यगुणसश्रयात् ॥३७०॥
 भूमिस्य धाजिकुञ्जरमुगपशु शिविकाविमानानाम् ।
 गतिविभ्रम हि हृष्टवा कर्तव्या नु ध्रुवा तज्जनेः ॥३७१॥
 रथपत्रवाजिवारणविमानशिविकास्य^२पक्षियानेषु ।
^३द्रुतपदवर्णावर्णो कर्तव्या तु ध्रुवा तज्जने ॥३७२॥
 षोडशकृता तु स्र वं गुरुवर्णा वृषगजेन्द्रसिहेषु ।
 सारसयानरहसे तथा मयूरे विधायतव्या ॥३७३॥

इन्द्रावेरजुनादेश्च गानकाण्यार्थनेतु स्वयमेवाधिकारित्वात्तावन्मात्रविश्रान्तिसम्भ
 बान्नोपमेयत्वमिति । गानपुत्रव[काण्यगो]तिनाटकगामोभयकाव्यार्थोचितस्य गीति-
 विक्षेपस्याभियोजना तु सवित्साधारणी भवति । गीतेऽश्चित्तवृत्तिमात्रद्योतका[कर्त्तव्या]
 दिति ॥३६६॥

यत्रापि शिक्षान्तरमाह । स्यावरं, स्यावरमिति । एकोऽर्थशब्दोऽपरो रुद्धि-
 शब्दस्तेनावस्थानशीले सहकाराद्युपमान भवति । सहकारतरुः शोभत इति । न
 धायतीति । तत्र तेषु स्थानेष्ववश्य(स्य) स्यामिनी गति ॥३७०॥

सा च विभज्य वर्णनीया । उपमान च तत्रोचितमाश्रयणीय सत्कविभिरिति
 धर्मयति । भू(मि)स्येत्यादि । भू(मि)स्य पादचरी गतिविभ्रमो गतिवैचित्र्यम्
 ॥३७१॥

तदुदाहरति रथपत्रेति । पत्र युग्यादि । पक्षिभिर्णट्टाद्यर्थानि येषाम् । रथादि-
 शिविकाश्च[स्या] पक्षियान(ना)श्चेति द्वन्द्व । काण्ये पद(र)द्रुत(त) लघुवर्णम् ।
 वर्णो गीति । साऽपि द्रुतवर्णा इति । स्फुटवर्णपर्वुदासेन तत्तत्त्वा अवर्णा पीष्करा
 वर्णानुहारा । तेऽपि द्रुता लघुवहूला । द्रुतं पदवर्णावर्णोपपक्षिता । द्रुतेति
 सम्बन्ध ॥३७२॥

षोडशकृतेति दीप्नार्या तेभ्य । गहवर्णोति । वर्णशब्दोऽत्रापि वर्णवैदि[ष्येते]-
 ति तालाक्षरेषु । सेति ध्रुवा ॥३७३॥

- १ NS. स्यावरा (रे)स्यावर ।
- २ सिषपस्य ।
- ३ हृष्टपदवर्णावर्णो ।

द्रुतगमने ^१लघुवर्णा विलम्बितगते च दीर्घवर्णकृता ।

एवस्थितद्रुतानां^२ ज्ञात्वा भाव ध्रुवा कार्या ॥३७४॥

नास्ति ^३किञ्चिद् वृत्त तु पर गानसमाश्रयम् ।

तस्माद्गीतिमभिप्रेक्ष्य तद्वृत्त[त्वा] योजयेद् ध्रुवाम् ॥३७५॥

तस्माद्वाहनगत्यर्थे^४ ध्रुवा कार्याक्षरंस्तथा ।

अङ्गानां समता यत्र भाण्डवाद्ये करिष्यति^५ ॥३७६॥

^६यद्भ्रुत्तौ(त्वा) वाहनगतौ ध्रुवापादौ विधीयते ।

तद्वृत्त तु ^७भवेद्वाद्यमङ्गवाद्यसम तथा ॥३७७॥

एतदेव व्याख्या दर्शयति ।

द्रुतगमने लघुवर्णा विलम्बितगती च दीर्घवर्णकृता ।

इति ॥३७४॥

यस्मादविद्यमान गुह्यतनं यत्र पदे सादृश्यस्य नास्ति तस्माच्च गानस्य गीति स्थानगतस्योद्धतमसुणादेराश्रयणाद्या गीतिवर्णाङ्गरूपा विलम्बितद्योचित्येनायाति ता विषयं तद्वृत्त्या तद्वृत्तगुह्यलभुनियमा ध्रुवां वृत्तजामिति योजयेत् गीतावसानतया सम्बन्धयेदिति ॥३७५॥

त्रितयसाम्यमेव स्फुटयति ।

तस्माद्वाहनगत्यर्थे^४ ध्रुवा कार्याक्षरंस्तथा ।

अङ्गानां समता यत्र भा(भा)ण्डवाद्ये करिष्यति ॥

पुष्करवाद्याक्षरं सेति । अङ्गानां वर्णानां गानमेककादीनां श्येनविन्द्याद्यलङ्काराणां च समतामुचिन्नपरत्व करिष्यतीति विकीर्षितम् । तस्मादिति । भाण्डवाद्य हृदयेनाब-
सम्भ्य वाहनगत्यर्थे^४क्षरं पदेऽपलक्षिता ध्रुवा । तथेति । तत्रकारंरेव कार्येति सम्बन्धः ।

एतदुक्तं भवति । इदमत्र वाहनगत्यादि वर्णनीयम् । ईदृशेनात्र वर्णाङ्गेन भाष्यम् । तत्र चेदंशेन भाण्डवाद्येन तत्र चेदमुचितं ध्रुवावृत्तमिति पर्यालोचनम् । कवि[त्वा]प्रनाङ्गमत्र पदत्रयस्य साङ्गोपाङ्गमुत्तर[त्वा] श्रवणादिति केचित् ३७६-३७७।

१ NS लघुवर्णा विलम्बितगती ।

२ हृताना ।

३ किञ्चिद्वृत्त ।

४ करिष्यते ।

५ ग्रहती वाहनगतौ ।

६ भवेद्वाद्यं ।

पूर्वं गानं ततो याद्य ततो नृत्तं प्रयोजयेत् ।

गीतवाद्याङ्गसंयोगः प्रयोग इति सञ्जितः ॥३७८॥

हृदयस्यस्तु यो भावः सोऽङ्गामिनयनैरेव ।

निवृत्त्यङ्कुरसूचास्तु (सु)कार्यस्त्वमिनयाऽन्वितः ।

तत्र प्रासादिकी योग्या 'प्रहृषार्थं गुणोद्भवा ॥३७९॥

आकाशपुरुषो यत्र यत्र चाकाशभाषणम् ।

अन्यथा तत्र कर्तव्या ध्रुवा ह्याभार(काश)संभ्रिता ॥३८०॥

यत्र साम्यकलमाह । पूर्वं गानमिति । पूर्वं प्रधानमपि रञ्जकत्वसाधारणी-
कारणाम्या रसस्यान्तरङ्गत्वाद्यन लयसाम्यार्थं वाद्य तदनुवर्ति न पात्रस्य गत्यादिरूपं
गात्रविक्षेपात्मकं वृ(नृ)त्तम् । यद्यपि गत्या वाद्यानुसारिण्या (भ० ना० ४.२.२७४)
इत्यत्र नाट्येऽङ्गविक्षेप (पस्ततो) गीतवाद्यं न तु विपर्यय इत्युक्तम् । तथापि सिद्धे
प्रयोगे न तदत्रोच्यते प्रतिवक्तुः प्रतीत्यभिप्राय(यो) मन्वव्यम्(व्य) । प्रयोगस्य
तु सिद्धिरेतद्यदा नियमे तदा प्रयोक्तृव्यवहारस्थिता(ते) गीतवाद्ये पूर्ववद् व्यव(हार)-
स्थापितो(ते)ऽपि रूपे यदा भवनस्तदा द्रुत तदपेक्षी भवेत्येवेत्यल बहुना ।

एव गीतानां सम्यग् योजनं प्रयोगं प्रकृष्टं योजनमिति कृत्वा ये तु ताण्डवा-
भिप्रायमेतद्यथाश्रुतं नाट्यत्रिवर्गे पूर्वं नृत्तं प्रयोग्यमिति धर्णंसन्ति न ते प्रकरणं प्रयोग-
हृदयं च पराम(मो)र्शुरित्यास्ताम् ॥३७८॥

यद्यपि प्रासादिकी चक्रवर्त्य त्रिगिष्टं पूरयितुमाह । हृदयार्थं तु (स्थस्तु) यो
भाव इति । तुरेवार्थे । अत्रेति चार्थे । हृदयस्य एव गतिर्भू(भू)त एव(च) न तु पृथग्
वाच्यार्थता प्रायोभावनिवृत्त्यात्मिका(को)चेष्टात्मा वा । अत एवमिदंङ्गामिनयनैरेव
साध्यं इत्यङ्कुराभिनयेषु सूचाभिनयेषु च यो भावोऽभिनयात्मकोऽभिनयमात्रसार-
स्तरकाले काव्यस्य व्यापारात् । तत्रैतेष्वङ्कुरनिवृत्त्यङ्कुरसूचाविषयेषु भावेषु
प्रासादिकी ध्रुवा योग्या योजनमर्हति । प्रहृषलक्षणं नामाजिज्ञानां योऽर्थः प्रयोजन
स एव गुणो यत्र साध्यं तस्योद्भवो यस्या इति प्रयोजनमन्वयस्व चोक्तम् ॥३७९॥

विषयान्तरमप्यस्य दर्शयति । आकाशपुरुषो यत्रेति । प्रविष्टेनाऽपि सता
येन सम्भाषणमादौ सता प्रवेद्यमाणता या साऽऽकाशभाषणेनेह लक्षिता । यस्तु नैव

१. NS प्रहृषार्थं गुणोद्भवा । (KSS प्रकर्षार्थं) ।

२. NS. varies absolutely

प्रा(प्र)सादिषया(दना)श्रया चापि हीष्यक्रोधाधयाऽपि वा ।

शृङ्गाररसमासाद्य ध्रुवाऽन्वया प्रयोगतः ॥३८१॥

यानि प्रासादिकानि स्यु स्वरानानि रससंश्रयान् ।

अन्वया तत्र कर्तव्या ध्रुवा प्रासादिकी तथा ॥३८२॥

१भाषा तु शीरसेनी हि ध्रुवाणां सम्प्रयोजयेत् ।

यदाऽपि मागधी यत्र कर्तव्यं नर्कुटं तथा ॥३७३॥

प्रेक्ष्यति भाणादाविवोभमादादि कल्पन्त(ल्पन्त) एव वा स प्राकाशपुरुष उक्त
(म० ना० २२ ३२१) । तत्राकाशमंश्रयाव्यवधान सूचिकंवापत्तिगता ध्रुवा कार्या ।

कम तु तरिभ्रं शिघ्र सहप्रतिभ्र सागइ सामु

पुरिभोमु भरसु अयदि ॥

[क त्वं तरिरिव सहचरि स्वगते स्वामिनि

पुरीश्वरसमयसि ॥] ॥३८०॥

अपि सर्वप्रासादिकी भवति । तथापि शीरसो भाण्डवाद्यकोल(ला)ह्लादि-
प्राधान्यमिति शृङ्गारे सा प्रधानभूतेति दर्शयितुमाह । प्रा(प्र)सादनाश्रय चा(च)पीति
॥३८१॥

अश्रयसविषयत्वात् सम्भवत्येवेति दर्शयति । यानि प्रासादिकानीति ।
रसप्रसक्तिः प्रयोजनं येषा काव्यस्याना तेषु प्रासादिकी अन्वेक्ष्यति । सा हि तत्प्रयोज-
नेति भावः ॥३८२॥

अथ प्रकृतिषु भया ध्रुवाविषयत्वाद् विभजति । भाषा तु शीरसेनीमिति
सामान्यमिति । मागध्या ३ नर्कुटमिति मागध्याविषयमेवमुक्तं भवति । नर्कुटस्यैत-
द्विषयत्वेनाभिधानात् ॥३८३॥

दिव्यानां १सस्कृत गानं प्रमाणस्तु विधीयते ।

अर्घतस्कृतमेव तु मानुषाणा प्रयोजयेत् ॥३८४॥

ये त्वोपम्यकृता दिव्या यदि तेषां प्रयोगतः ।

२प्रवेशो नाटके तु स्याच्छृणु तेषां समाश्रयम् ॥३८५॥

धस्त्वेषा सात्त्विको भावः कर्मसङ्कीर्तनं च यत् ।

३तत् कार्यं गानयोर्नेऽपि प्रमाणगुणसश्रयम् ॥३८६॥

दिव्यानां तु देवतुपाणां प्रमाणव्याकरणादिलक्षणरूपेत सस्कृतं गानं शुद्धम् । मनुष्याणांमर्घसस्कृतम् । [अर्घ्यतु] त्रिवर्गं(वर्गं)प्रसिद्ध पदमध्ये सस्कृत मध्ये देश-भाषादियुक्त तदेव कार्यम् । दक्षिणापथे मणिप्रवालमिति प्रसिद्धम् । काश्मीरे घाटकुलमिति । अन्ये तु मरुजलोकप्रसिद्धैर्भाष्यानांनपेक्षिन्नि सस्कृतं कृतमर्घसस्कृत-माह्वे । अपरे वररुच्यादिप्रणीतप्राकृतलक्षणान्वित शौरसेन्यादिदेशभाषाचतुरिंशत् प्राकृतभेदाधर्मसकृतमिति मन्वन्ते । यस्य या पाठे भाषा तस्यैव तस्य गीतमिति मुनि-मतमित्य(त्यु)पेक्षयम् ॥३८४॥

मनु ये पूर्वमादिःपाग्निसोमादय उपमानत्वेनोक्तास्तेषा यथा प्रयोगवशादिति-वृत्तीनित्यात् साक्षादेव प्रवेशो भवति यथा रामाम्पुरये मेदकस्तथा ध्रुवाया किं वर्णनीयमित्याडक्याह । ये त्वोपम्यकृता इति । गणिकास्तेषां समाश्रयं वर्णनीयत्वे शृण्वित्यवधारयेति मुनीन् प्रति प्रत्येकं भरतमुनिराह । न तेषामुपमानमुद्धेन वर्णनमपि तु स्वरूपेणैव ध्रुवा । तदन्य (न्य)पात्रवदेव त्रयेष्वपीति केचित् । अन्ये त्वविष्टान-देवताया प्रवेश एवाश्रयो लोकपरिदृश्यमानभूतरूप उपमानमिति प्रतिपन्ना । अग्नि-युक्तास्तु स्वयमाश्रय इ-पुत्रमागत वर्ण एवाश्रय उचितत्वादाश्रयेणै(त्य)र्घं । उपमान-त्वेन सजातीयत्वाच्च स्वतन्त्र(न्त्र)ता । अग्नेर्मध्याह्नादित्य स एवोपमानतया कार्यं इति वर्णयन्ति स्वेनोपमानाश्रयमिति । अन्ये तु गानध्रुवा तावदन्यपात्रपदै[रन्य] सैतद्वन्द्वेत्यधिश(धीश)स्तुनिध्रुवा प्रयोजयेति । एतदनेन ग्रन्थेनोच्यत इति । एतदेव च युक्ततरं देवस्तवसूचनात् ॥३८५॥

यस्त्वेषा सात्त्विक इत्यादिना विकल यस्त्वरूपं च वर्णयमिति दर्शयति । प्रमाणगुणसंश्रयमिति । सकललक्षणोपेतमित्यर्थं । स्वरूप(त)स्तु प्रमाण गान्यव-शास्त्र तद्गुणैरविभक्तैरेव जात्यशकैरदृष्टप्रमाणकथनेस्तथाविधेषु गान कार्यम् ॥३८६॥

१. KSS, NS सस्कृताङ्गानां ।

२. NS प्रवेशे नायक तु । KSS प्रदेशे नाटकेऽपि स्यात् कार्यं...।

३. NS तत्तत्कार्यं गानयोर्ने ।

छन्दप्रमाणस्युक्त विधानां गानमिष्यते ।

पुण्याश्रय च तत् कार्यं कमसञ्ज्ञोतनादपि ।

१(ध्रुवापदविधौ कार्यं यच्च पुण्य गुणाश्रयम्) ॥३८७॥

माला वक्त्रपुटवृत्तविश्लोकाचूलिका तथा ।

२उद्गताऽपरवक्त्रा च कतंग्या वं प्रयोवृत्तिम् ॥३८८॥

विधानं छन्दसामेतन्मया पूर्वमुदाहृतम् ।

जपान्गोर्वावपुक्तानि कार्याण्येतानि वैवर्ते ३ ॥३८९॥

ऋगाद्याः पाण्डिकाश्चैव द्रष्टव्यास्तु प्रमाणात् ।

मुखवच्चैव यस्मात् तस्माद्गीतं प्रयोजयेत् ॥३९०॥

गान्धारमध्यमयुता पञ्चमयुक्तास्तु जातयो यास्तु ।

तामि प्रमाणान कर्तव्यं वैवर्तोपेतम् ॥३९१॥

एव पुण्यनिमित्तत्व लक्ष्यत इत्याहुः । कमसञ्ज्ञोतनादपि पुण्यनिमित्त केवल
नाश्रवणोभादित्यपि शब्दार्थं वक्ष्यति ॥३८७॥

माला वक्त्रमित्यादिना विकल प्रवृत्तिविधिमाह । स च उक्तभावे(व इ)त्याहुः ।
पूषमिति । अये अस्मि(चूलि)केत्यत्र चूर्णिकेति पठन्ति । वृत्तान्तग वृत्तचूर्णिकेत्याहुः ।
जयातीवदिति । स अयु पायादित्यादिपुस्तानि । तदयमेव हि तेषा[विधि] । तमिह
वदेदिति नाप्रकृतमेतदिति शङ्कितव्यम् । आ(प्र)हति कार्याणीति अहं कृत्यं
(प्रष्टा० ३३ १६६) । गान्धर्वमपि योज्यमानं सुकुमारमेव योज्यम् । रञ्जनापत्वाद्
(ग)-धर्वाणामिति ॥३८८ ३८९॥

ऋगाद्या पाण्डिका इति । चकारोऽयदपि सुकुमार च चतुष्पदा सङ्गुल्लिति ।
एवकारं सुकुमारं व्यवच्छिनत्ति । सुश्रव इत्ययं हेतुः । इत्ययमङ्गापातिसम्बन्धी
तालविधिः ॥३९०॥

स्वरविधिस्तर्हि वक्तव्यं इत्याहुः । गान्धारमध्यमयुता पञ्चमयुक्ता-

१ NS does not read

२ उद्गताऽपरवक्त्रा च कतंग्यानि प्रयोवृत्तिम् ।

३ वैवर्ते ।

प्रासादिकं स्थितं चैव नैष्कामं सम्प्रवेशनम्^१ ।
प्रमाणमपि कर्तव्यं घृतुःस्थानसम्बन्धितम् ॥३६२॥

प्रायशः संस्कृतं योज्यमनुष्टुप्छन्दस्ता कृतम् ।
नानावैधतकार्येषु^२ ह्यन्तरा या विना तथा ॥३६३॥

^३वक्त्रं चापरवक्त्रं च माला चेति प्रवेशजम् ।
पुटं च चूलिका चैव नैष्कामिकमयेष्यते ॥३६४॥

प्रासादिकयुद्गतावृत्तिः(ः)स्थितं चानुष्टुभोष्यते ।
स्थानान्येतानि बोध्यानि प्रमाणस्य बुधैरथ^४ ॥३६५॥

स्त्विति । गान्धारी मध्यमा पञ्चमी चेति । अत्र एव गान्धारपञ्चमे भिन्नं यत्
पञ्चमं नै चोक्षपञ्चमेन प्रयोक्तुमीतिः ॥३६१॥

दिव्यविषये चतस्रो ध्रुवा इत्याह । प्रासादिकं स्थितं चेति । प्रमाणमिति
तालपरिचिह्नं गानम् । तदपेक्षमेव प्रासादिकमित्यादौ नपुंसकम् । स्थितस्य रसान्तरा-
क्षेप कार्यमिति स्थितमत्राक्षेपिकं गानम् । अन्तरत एवान्तरगतविषयस्याभावाच्च
स्थान[स्थिति]गानं स्पष्टम् ॥३६२॥

यदा बहुतर तदङ्गं प्रविष्टस्य रङ्गं स्थितिस्तदाऽन्तरध्रुवाऽपि भवति । तत्र च
संस्कृतमनुष्टुब्गानम् । मार्गदीर्घं कलाया तु स्थितौ सा नैव भवतीत्याह । विना
तथेति । अन्तरध्रुवार्थात्यर्थं । पुरवस्तु मन्यन्ते । नैष्कामिकं सम्प्रवेशज(न)मिति ।
साहित्यसूच(चि)तेन प्रावेश(शि)की नैष्कामिकी च दिव्येष्ववश्यं भाविनी । कृतेष्वा-
(तावा)पदासम्भ्रमादेश्चान्तरं तु कालपर्या(य)सापेक्षमिति ॥३६३॥

प्रथं वृत्तानि विभजति । वक्त्रं चेति । वक्त्रापरवक्त्रमालाः प्रावेशिकयो
देवानाम् । पुटचूलिके निष्कामे ॥३६४॥

प्रासादिकय(य)(स्था)भुद्गता । आक्षेपिक्यामनुष्टुप् ॥३६५॥

१ NS सम्प्रवेशजम् ।

२. कार्यं तु ह्यन्तराया ।

३. विष्कम्भापरवक्त्रं च ।

४. प्रमाणबिबुधैरथ ।

यदनुष्टुप्कृतं गानं स्थितस्थानसमाश्रयम् ।

^१ स्वप्नश्च शाश्रयकृतं चिन्ताद्बुद्धसमन्वितम् ॥३६६॥

गुरुप्रायाश्चरकृतं कदणभृतिजातिकम् ।

^२ प्रकृष्टवर्णबहुलं स्थितस्थानं तु तद्भवेत् ॥३६७॥

उत्पादनार्थं नृणां तु तथा विहरणेऽपि ।

दिव्यान्वयं तु कर्तव्यं गानं पात्रसमाश्रयम् ॥३६८॥

मानुषेष्ववतीर्णेषु मर्त्यस्य स्मरणाश्रयम् ।

प्रायेण गानं कर्तव्यं दिव्यस्य स्मरणाश्रयम्^३ ॥३६९॥

अस्पर्शं बुद्धविषयं शोकचिन्ताविनाशजम्^४ ।

प्रमाणगानं कर्तव्यं शोकावस्थान्तराश्रयम् ।

[नरान्वयेन कर्तव्यं गानं मानुषकादिषु ॥४००॥

नत्वाक्षि(वाक्षे)पिकी स्थितिलया यदा भवत्येषा सा का[ला]वकाशवशा-
दित्यादाहृत्वाह । स्वप्नश्च शाश्रयकृतमिति । यथा क[चिदा]श्रयाय कश्चिदेव स्वामिना
भगवद्बुद्धविष्णुविरिञ्चादीनां परवश एव भ्रष्टदिव्यभावो बहुतरं कालं विभ्रज्यते ।
तथोपद्रुक्ष्य गं स्थितस्य शोकोचितस्थान्तरा स्वस्थानशरणाद्युपवर्णनेऽवस्थकाल
इति तात्पर्यम् । नत्वन शापादिना स्वगन्धश्च इति भ्रमितव्यम् । तदानीं दिव्यत्वव्य-
पगमे कदणोऽस्मिन्न वक्तव्यं स्यात् ॥३६६-३६७॥

ननु किमर्थं दिव्यानां मा(म)नुष्यमध्ये प्रवेष्ट इत्याशङ्कयेतिहाःसवृत्तान्तस्मर-
णयो(णो)त्तरं ददाति । उत्पादनार्थमिति । इन्द्रस्यावतरणमर्जुनजन्मनेत्यादि ।
विहरणं कीदृश(ना)मानुसरणम् ॥३६८॥

याऽपि दिव्यो मर्त्यधर्मो व्रतते यथा भगवान् कृष्णो रामो वा सदा स्वं
स्वरूपं स्मरति तदास्य दिव्योचितप्रमाणेन शास्त्रविधिना तु लौकिकस्य च्छन्द(न्दो)-
रीतिः क्रमया गानं कार्यम् ॥३६९-४००॥

१ NS स्वर्गभ्रान्त्याश्रयकृतं ।

२ अश्रुवर्णबहुकं ।

३ दिव्यभावसमन्वितम् ।

४ विनाशनम् ।

ध्रुवाणां हि विधान(कार)स्य ह्याध्ययस्य विशेषतः ।
यथा प्रयोग कर्तव्यस्तच्च मे सन्निबोधत ॥४०१॥

स्यापिते भाण्डविन्यासे त्रिसाम्नि परिकीर्तिते ।

१ प्राश्नावणाद्य कर्तव्यं बहिर्गोतप्रयोगजम् ।

प्रयुज्य च बहिर्गोतं पूर्वरङ्गं प्रयोजयेत् ॥४०२॥

२ पूर्वरङ्गे प्रयुज्ये(वते) तु नाट्याचार्यसमाश्रये ।

ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या प्रकृतीनां प्रवेशया ॥४०३॥

गत्याश्रयेण नाट्यज्ञं पाद्वरनुगतंस्तथा ।

परिक्रमेण रङ्गस्य गानेनार्थवशेन च ॥४०४॥

अथ्यदा तूत्तरप्रयोगिन्यो ध्रुवा उत्थाप(पि)यादिका पञ्चमाध्यायवर्णित-
स्वरूपा वक्तव्यशेषेण पूरणीया । तत्प्रस्तावप्रयोगे सम्बन्धे च दर्शनव्याजेन भणाहि-
(नी)ति ध्रुवाणां विकारस्य प्रकारपञ्चकस्य य प्राश्नयो नाट्यप्रयोगस्तस्य पूर्वण-
(पूर्वरङ्गे) सहाय प्रकृष्टो योगः स यथा कर्तव्यस्तन्निबोधत । चकारोऽत्र वक्तव्यशेष
सूचयति ॥४०२॥

स्यापिते भाण्डविन्यासे इत्यर्थेन प्रत्याहारावतरणे सूचिते प्राश्नावणाद्यभि-
त्यर्थेनान्त्यंवनिकाङ्गानि पूर्वरङ्गे प्रयोजयेदिति बहिर्गोतविकाङ्गजा तत्प्रसङ्गेन गाना-
श्रिता ध्रुवा सोप(वर्णिता) ॥४०२॥

नाट्याचार्यकलितानां तु पूर्वरङ्गाङ्गवदनादिगाध्ययंशेषपरिष्ठा[नाम्] ।
प्रकृतीनामिति । उत्तमादिपात्राणां प्रवेश प्रावेशिकी ॥४०३॥

अथ पूर्वरङ्ग उत्थापनादिपूर्वतः परिवर्तास्तु चत्वारः पाण्यस्त्रय (भ० ना०
५४१) इत्यादि तच्चानुद्भिन्नमुदभेदनीयमित्याशयेन पूर्वरङ्गविषये वक्तव्ये शेषा
अभिधानायमुत्तमाङ्गक्रमस्या(प्रा)यास्त(तान्)निरूपयति । गत्याश्रयेणेत्यादि । ये
परिवर्तास्तत्रोक्ततास्तं पाद्वरनुगतंरिति चारीभिरतालप्रमिताभिगतेराश्रयणेन तथैव
परिवर्ता प्रयोग्या । कथम् । रङ्गस्य व्यश्रवतुरश्रविकृष्टभेदत्रयस्य य उचित
परिक्रम [स] किन्निमित्ति परिवर्तकानामित्याह । गानेनार्थवशेन चेति । गान

१ NS प्राश्नावणाद्य ।

२ प्रयुक्ते पूर्वरङ्गे तु नाट्यागार समाश्रयेत् ।

परिवर्ताः प्रयोक्तव्या पादैरनुगतैरथ ।
 ध्रुवा तत्र प्रयोक्तव्या देवतामिर्मुता बुधं ॥४०५॥
 तत्र पाता प्रयोक्तव्या एकविंशतिरेव च ।
 श्यधा वा चतुरधा वा ध्रुवा नाट्ये प्रयोगतः ॥४०६॥
 त्रिकल पादपतन श्यधायास्तु(यां तु) विधीयते ।
 चतुष्कलं तु पतन 'चतुरधागत भवेत् ॥४०७॥
 उत्तमे चतुरधा च श्यधा चैव तु मध्यमे ।
 श्यधं नर्कुटक चैव ह्यधमेपु प्रयोजयेत् ॥४०८॥

इ(मि)ति सामवेदम्(द) । अथ(धं) प्रयोजनम् ।

एकस्मिन् परिवर्ते तु गते प्राप्ते द्वितीयके ।

(भ० ना० ५ ३६)

इत्यादि षड्वमाध्याये दणितम् । तेन परिवर्तंबहुलगति । सामवेदप्रभवत्वं
 अर्च्यहृण तन्मन्त्रजपनादिक च प्रयोजन परिवर्तेषु निमित्तमित्यर्थं ॥४०४॥

तत्र च ध्रुवा देवतामिर्मुता । देव[ता]बहुवचनेन मन्त्राङ्गे यावन्ती क्रियमाण-
 स्वेन देवतोक्ता सैव तत्र ध्रुवायां स्तुत्येति दर्शयति । षडे पितृमहमित्यादिनां (भ०
 ना० ३२ ४०५) ॥४०५॥

गति स्मारयति । तत्र पाता इति । पादपाता षडधमेऽध्याये सामवेदस्तु
 (तत्राधि) विक्षेपो दक्षिणस्य च(तु) (भ० ना० ५ ८४) इत्यादि षड्विंशति ।
 एकविंशतिः श्यधा वा चतुरधा वा द्विप्रकारता पूर्वैरङ्गस्य स्मारयति । नाट्यविषयात्
 प्रयोगात् प्रागथ क्रम । अन्ये तु ध्रुवा नाट्ये ध्रुवेति च । [नाट्या]भिनयप्रक्रमारा-
 धय विधिरिति ॥४०६॥

त्रिकलं श्यधायां पादपतनम् । अन्यत्र चतुष्कलम् ॥४०७॥

अत्रोत्तमत्व देवताविषयम् । मध्यमत्व राजादिविषयम् । प्रशास्त्रिणां षडु-
 राक्षः पृथिवीमित्यादौ । अधमत्व विदूषकादे । त्रिगतकथितकादौ । अन्ये तु देवता-
 नामेव । कृतित्रय योजयमित्याहु । मध्यमाधमत्व(यो) स्थान् तेन विशेष । अथपता
 तुल्यतं(तयं) च तयो ॥४०७॥

विधि स्वस्थगतो ह्येष भवेच्चारणपातने ।^१

सम्भ्रमोत्पातरोदेषु कलाधकलामिष्यते ॥४०६॥

त्रिकलद्विकलककलाश्चतुष्कला यत्र पादविन्यासा ।

तत्र च साम्य कार्यं भाण्डेन सम च^२ गानेन ॥४१०॥

न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविरामा भवन्ति गानविधौ ।

तस्मान्(एव) साम्य कार्यं(कुर्यात्) भाण्डेन सम च^३ गानेन ॥४११॥

चारोमहाचारीरङ्गद्वारादिषु रसादेशवैवक्ष्येण गतिस्त्रिकलाधिकैति दर्शयति । स्वस्थगतो ह्येष इति । अनादेशे त्रिकलचतुष्कला वा गति । सम्भ्रमोत्पातरोदेषु महाचार्यादी कलिक वा पादपतनमिति सभ्रमादसम स्यात् ॥४०६॥

भाण्डादीना सङ्गतिरवश्यमेव तत्सूचकमुचितमिति यो विपर्यस्तस्य भ्रान्तिम-
पसारयितुं तालसाम्यमेव तत्र वि(हि)तमिति दर्शयति । त्रिकलद्विकलककलेत्यादि ॥४१०॥

नन्वर्धकनिका कलिका च गतिस्वतेति तावत्यपि स्याद् ध्रुवेति भ्रम वार-
यति । न ह्येककला द्विकला ध्रुवाविग(रा)मा इति । कलाया निषिद्ध मार्गस्वरूप-
निरूपणा .. पञ्चलक्ष्मणपरमाण लक्ष्मणमिति । इत्य ध्रुवस्य प्रतिपादित तेन
प्लुतो गुरुत्व । गुरुत्वदपेक्षया लघु । लक्ष्मणपेक्षया ल(घु)भूरेवेति प्रस्तारे विभाग ।
तत्र प्रस्तारविधिरुच्यते ।

प्राद्यगुरोर्लोप स्यात् पर(द)मुपश्चि पदादितो गुरु. पूर्ण ।

लघुना पूरणमत्र च यावद्गति गुरुलघुत्व स्यात् ॥

तेन प्लुतस्तद्भङ्गे ऽष्टादशभेदास्तेन सह पद्भेद । लघू द्वौ । तद्यथा । एतेषा प्रत्येक
विरामभेदतुल्यो द्विगुणस्त्रिगुणश्चतुर्गुण इति पञ्चधा विरामभेद षष्ठकलाया कला-
धंस्य साधकलाया(या) वा । अतएव च विरामा मध्यविरामो मूल भवत्येव । प्राप्ते
सन्धानाविति हि कोहलाचार्य । तेन प्लुतभेदाश्चतुर्दशाधिक शतम् (११४) । गुरु-
भेदा पद्त्रिंशत् । लघुभेदा द्वादश, तेन चञ्चत्पुटस्य तावता गुणने (५३७७) तस्य
द्वादशभिर्गुणने तस्याङ्कस्य चतुर्दशोत्तरेण शतेन (गुणने ७७५५७३६) । एते गुण-
कृता भेदा । अत्रान्तरभेदाना तु निस्सङ्ख्यत्वमेव । चञ्चत्पुटवत् चाचपुटादिभेदेन
भेदान्तराण्यपि दर्शनीयानि । यथोक्तम् ।

१ NS चरणपातने ।

२ सम न ।

३. सम न ।

ये पूर्वोक्ता भावाः स्थिताश्रया वा दत्ताश्रया वापि ।
तेषां पात(इ)निपात ज्ञात्वा सम्यग् बुधैः कार्यम् ॥४१२॥

प्रसङ्गव्यानि सहस्राणि कोटीनामयुतानि च ।
तान्द्वयप्रभेदेन पुरा प्रोक्तानि तन्भुना ॥

इति । एव मिश्रभेदोऽप्यनुसर्तव्यः । अत एव ह्यश्रुतुरश्रमिधाणां घट्टपितापुत्रकस्य च मूलप्रकृतितया ध्रुवाशब्दवाच्यानां भञ्जिनाटुर^२ प्लुतगुहलप्लुतद्रुतमयास्तासां विरामभेदा विचित्रा । तथा भङ्गोपपदेशेन यदाह ध्रुवाणां भञ्जनाङ्गुजा इति । एव त्रिचतुष्प(इ)ष्टकध्रुवातावभञ्जन भङ्गानां रूपस्य । उपभङ्गास्तु सङ्कीर्णस्वरूपेभ्यः कलाः पञ्चे (भ० न० ३१ २४) तयादिनोक्तस्य भञ्जनादपि भवन्ति । तथाऽभिनयकाले व्यथा । ह्ययगह्यद्वैगुण्या । मिश्रा च दशकलाचतुष्कं च तमस्य तमयमित्येक(व)रूपी(पिण्डी) । यत्र तु द्विविधत्वाद् गुहलप्लुतद्रुतविरामादिरूपेण भञ्जनं तेषां भङ्गा । लयभेदेन तु यत्र वैचिह्यं तद्यथा द्विविधानां चित्रपदानां गुह्यरूपप्रस्तारसाम्येऽपि लयकृतविभेदः । एव भङ्गोपभङ्गविभङ्गलयरूपा तावच्चतुर्धा तालजातिगौत्रलोचर्वद्व्या लहयते । तद्व्यपदेशाद्विभक्ता सव्यवहारसिद्धयः कोहलाचार्यप्रभृतिभिस्तु तेषां विभाग विनियोगशेषः न दूषितम् । तद् दयं तु नात्मन्थो हचितम् । पूर्वाप्रसिद्धिर्हि यथोपपद्यते तथा मतिचतुरिमां सहस्रणीयः । एवमेव भङ्गभेदभङ्गस्तस्य च प्रस्तार आचार्यप्रस्तारवचनोक्तया चञ्जापूपाचरितं(तयै)व । कथं तर्हि कु(क)लिकपादपतनमि(भ० ना० ३१ ४१०)त्याह ।

एव साम्यं कुर्याद् भाण्डनं समं च गानेन ।

इति । भाण्डवाद्यगानान्यां सहगतं । एवमिति । कलाद्वयकलार्थकलारूपेण साम्यं कार्यम् । तत्र ध्रुवा समवायिन्याः । तथा हि । हितार्थस्य पट्टि । तालगतभेदद्वयगत्या गतः च । अथ तु गीतवाद्ययोस्तावत्यवान्तरविदारीयागं वायं इति तत्र तात्पर्यम् ॥४११॥

लयत्रयवैचिह्यमपि चात्र भवतीति दशंपतिः । ये पूर्वोक्ता भावा इति । पूर्वभङ्गमहानाद्यादी यथामन्थरस्वरितरूपा चित्तवृत्तिस्तत्सम्बन्धिनः तत्सूचितपादपाताद्यां परिक्रमणं कार्यम् ॥४१२॥ ,

अपटाक्षपकृता चेदात्ययिका(की) ह्यरागशोकाद्या (कोत्यं) ।

विच्छदस्तत्र सम कायस्तत्र प्रवेशे तु ॥४१३॥

एवमेते बुधर्तेषाः प्रयोगपरिचयका ।

अत पर प्रवक्ष्यामि भाण्डप्रह्विकल्पनम् ॥४१४॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।

चतुर्थे परिवर्ते तु तस्य भाण्डग्रहो भवेत् ॥४१५॥

सन्निपातग्रहा काश्चित् काश्चिद् तजनीग्रहा ।

तथाऽऽकाशग्रहाः काश्चित् ध्रुवा गाने भवति हि ॥४१६॥

अथानेन प्रसङ्गेन सामञ्जस्य न क्वचिदपि युक्तमिति दशयति ।

अपया(टा)क्षपकृता चेदात्ययिकीहर्षरागशोकोत्यं ।

यो वि(वि)च्छदस्तत्र सम कायस्तत्र प्रवेशे तु ॥

इति । चेदेति यद्यप्यर्थे । करण कृत् । अत्यये भवे(वा)प्रात्यायिका(की) । अप्रपुण्य मान तदीय योजनाहर्षादिभिरुपलक्षिते पात्रप्रवेशे पदाक्षेपकस्याकरणेन यद्यपि प्रावेशिकी ध्रुवा सम्भवति । अत्र वास्तु प्रवेशजा (भ० ना० ३२ ३३७) इत्युक्त्वा तत्रेत्यविद्यमानध्रुवास्थानेऽपि प्रविशत पादस्तालेन समीकृतव्य । एव बलनिका दिना तत कलिकेनापीति ॥४१३॥

एव प्रसङ्गादुक्तम् । प्रकृत पूवरङ्गमेवानुसरनुक्तमुपसहरनयदासूत्रयति । एवमेते [बुधर्तेषा प्रयोग] परिवर्तका इति । भाण्डप्रह्विकल्पन प्रवक्ष्यामीति च ॥४१४॥

अभाण्डमेव गानस्य परिवर्तन प्रयोजनम् । चतुर्थे सन्निपातम् । भाण्ड ग्रहणे सन्निपात । परिवर्तने तुयं परिवर्तने भाण्डग्रहाद्यास्त्रय श्रूया इति । अन्ये त्वाद्य एव परिवर्ते भाण्डश्रूय । तदानीं यावत्य सन्निपातकला सधीना प्रयोऽन्ये भाण्डवाद्यमुक्ता इति ॥४१५॥

सन्निपातग्रहा काश्चिदिति । ध्रुवा हस्तद्वयहननजैरक्षरैस्तजनीग्रहतिमि छते सक्षरश्रूयवतनामात्रेण वा भाण्डवाद्यस्य ध्रुवानुग्रह इति त्रिधा । अन्ये त्वाहु ।

१ NS तत्र परिच्छदस्य कायस्तत्र प्रवेशस्तु ।

२ अत ऊव प्रवक्ष्यामि ग्रहभाण्डसमाश्रयम् ।

ध्रुवायास्तु ग्रहो यस्मात् कलाकालयान्वितः^१ ।
 स तु भाण्डेन^२ शोक्तव्यस्तज्जगतिपरिक्रमे ॥४१७॥
^३शीर्षकोद्धतयोर्नैव प्रवेशिन्या ग्रहो भवेत् ।
 विनम्बितास्थितायोते सन्निपाते तृतीयके ॥४१८॥
 नकुण्डस्याद्द्वितायां च^४ प्रामादिव्यास्तयेव च ।
 सन्निपातग्रहः कार्यो द्रुतायाश्चोच्चके ग्रहः ॥४१९॥
 नैष्कामिकमित्यनुबन्धानां^५ ग्रहे(हो) गानसमो भवेत् ।
^६नस्वसो परिवर्तस्तु कार्यो गाने प्रयोक्तृभिः ॥४२०॥

एककले ताते सन्निपासन्त्यकलातो द्विकले चतुष्कले च ध्रुवायास्त्विव तर्जन्या इति ।
 तदुपलक्षिततुर्यपादे भागप्रथमकलान्त । एककलादिनिगमाभावे तु भाकाशाच्छून्याद्
 गीत एव नामभाण्डग्रह इति । अस्मत्परमगुरुभिश्च श्रीमदुत्पलदेवपादैरयमेव प्रति-
 पन्नोऽर्थः ॥४१६॥

गानसम (भ० ना० ३२ ४२२) इति सन्निपातश्च शम्भ्याचे—(भ० ना०
 ३२ ४२१)त्यकारण भाण्डस्यैव साक्षीति । भाण्डबायशा(शी)ले च गतिपरिक्रम इति
 वर्णयति । ध्रुवायास्त्विति । कल (काललयाश्चित) । कालदिचत्रादिभेदेन त्रिधा ।
 तथा सयो द्रुतादि । तद्वन्वितो य । भाण्डेन साहित्यग्रहसङ्गति परिक्रमाविवये
 योजनीया ॥४१७॥

शीर्षकोद्धतयो. प्रवेशिन्या हुनद्विलम्बितायस्थितायोतृतीयपातान्यात्
 ॥४१८॥

नकुण्डादोना प्रासादिकी । द्रुतानामूर्ध्वके प्राये वा देय सन्निपात । तत
 ऊर्ध्वके मुरज इति केचित् ॥४१९॥

नैष्कामिकमित्यनुबन्धयोगानसम एव ग्रह सन्निपातादेतस्माज्जायते
 गानकाले । एव तर्जन्यादिग्रहोक्त । न मुरजास्तराणि । अनयोश्च परिवर्तो न
 कार्यं ॥४२०॥

- १ NS कलातालसमन्वित ।
- २ कलंध्य ।
- ३ शीर्षकोद्धतायाश्च प्रवेशिन्या प्रदी भवेत् ।
- ४ अद्द्वितायाश्च ।
- ५ बद्धानां ।
- ६ तेषां हि ।

१[नर्कटस्यापि चत्वारो ग्रहाः कार्या प्रयोक्तृभिः ।]
 सन्निपातश्च शम्पा च तालश्चाकाशजस्तथा ॥४२१॥
 सम्प्रमावेगहर्षेषु प्रवेशा ये भवन्ति हि ।
 २ग्रहो गानसमस्तत्र सोद्धात्यः सम्प्रकीर्तितः ॥४२२॥
 भ्रूणवास पतने वंकरूपे विस्मृते परिध्वान्ते ।
 ३दोषाच्छ्रावमहेतोरुद्धात्यः सम्प्रयोज्यस्तु ॥४२३॥
 ४एवं प्रयोक्तृभिः कार्यं ध्रुवाणां सम्प्रवेशनम् ।
 यथास्थानाश्रयोपेतं यथान्तकृतं तथा ॥३२४॥
 यथावर्णाहते चित्रं न शोभोत्पादनं भवेत् ।
 एवमेव विना गानं नाट्यं ५रागं न गच्छति ॥४२५॥

नर्कटस्य शम्पायस्ताल , सन्निपाताच्छम्पादेव भाण्डग्रहः । शम्पातालाभ्यां सम्प्रापसव्यहस्तप्रहारजान्मक्षराण्येनेति । अग्रे एतत् पूर्वरङ्गविषय परिवर्तित्यापनादि ध्रुवासु तत्तत्लक्षणाङ्गदर्शनेन शीर्षकोद्धतादिव्यवहारयोगास्त्विति । अग्रे तु दृष्ट-प्रयोजनेऽपि नियमाददृष्टप्रयोजनेऽपि नियमाददृष्ट भोजनप्राङ्मुखस्त्ववदिति ॥४२१॥

स्थितानां भागानां विषय(स)प्रसङ्गादेतदुक्तम् । (द्रुतायां नोक्त)मित्या-
 दाङ्कयाह । स-प्रमेत्यादि । सम्प्रम दो प्रवेशे गानसमो ग्रहः । उद्धात्येन उद्रेकहनना-
 हेण खलखलकेन ॥४२२॥

भ्रूणवास पतनादावपि त्वलखनकस्य प्रयोगः ॥४२३॥

एतदुपसहरति एव प्रयोक्तिमिरिति । यथास्थानं यथाश्रयं च प्रवेशादावुक्तं
 मादौ नाट्यध्रुवागानं यथान्तकृतं पूर्वरङ्गध्रुवागानं कुर्यात् ॥४२४॥

ननु पूर्वरङ्गगतं त्वलखनसिद्धये नाट्ये तु किं तेनेत्याशङ्क्योपरञ्जकत्वेन
 रसोपयोगितामप्याह । यथा वर्णाहने चित्रमिति । वर्णो हरितालादि । वैचिह्यान्नि-
 वेशितमिति । घटिकामागादिनेति भाव(व) । रसभावोक्तिरनेन सूचितेति टीका-
 कारा । अस्माभिस्तु रसतत्त्व विमृष्टपूर्वमेव ॥४२५॥

१. NS does not read

२. ग्रहो गानसमानस्तदुपात्य सम्प्रकीर्तितम् ।

३. varies

४. एक (तो?)

५. रङ्ग ।

पूर्वरङ्गविधाने^१ तु कर्तव्यो^२ रागजो विधिः ।

देवपूजाधिकारस्तु तत्र सम्परिकीर्तितः^३ ॥४२६॥

ततश्च काश्यपग्रन्थेषु नानाभावसमाश्रयम् ।

ग्रामद्वयं तु कर्तव्यं (यगतं कार्यं) यथासाधारणाश्रयम् (स्थानरसान्वितम्)

॥४२७॥

मुखे तु मध्यमग्राम पङ्कजः प्रतिमुखे भवेत् ।

^४साधारितस्तथा गर्भे वि(श्व)मशे चैव पञ्चमम् ॥४२८॥

कौशिकं च तथा कार्यं गानं निर्वहणे^५ बुधं ।

सन्निवृत्ताश्रयं चैव रसभावसामन्वितम् ॥४२९॥

तथा रसकृता नित्य ध्रुवाः प्रकरणाश्रिताः ।

नक्षत्राणोव गगनं नाट्यमुद्योतयन्ति ता ॥४३०॥

पूर्वरङ्गे दृष्टेऽप्यप्रयोजनं तदाह । देवपूजाधिकारस्त्विति सुरप्यर्थे ॥४२६॥

ननु किं तत्र स्वरगतमित्याह । ग्रामद्वयगतमिति प्रष्टावशजात्यात्मक-
मित्यर्थः । यथास्थानरसान्वितमिदमिति चाग्नीमहाचार्यादी यत्र रस प्रथमनुसवणत्व
यथा.....यौगधरायणप्रवेशे रत्नावल्याम् (धङ्क १) ॥४२७॥

तत्र शरदाश्रयं गानमिति दर्शयन् तत्र युक्तं परमनमप्रतिविद्धमनुमतं अग्रे
...सुगतं चेति नीत्या काश्यपपुनिप्रभृतिभिर्निरूपितमपि ग्राम(राग)नागरगानं स्वी-
करोति । मुखे मध्यमग्राम । पङ्कजं प्रतिमुखे । गर्भे साधारितः । पञ्चमोऽश्वमशे
॥४२८॥

प्रधाननिर्वहणे कौशिकमिति । गानापेक्षया नपुंसकप्राचुर्यम् । शुद्धानां ग्रहण-
मित्यग्रे । मित्तं शौडानामपोत्पपरे ।

पूर्वरङ्गविधाने तु कुर्याद्विं चोक्षणाडवम् । (भ० ना० ३२.४२६)
इति ॥४२९॥

भवद्वयप्रयोज्या ध्रुवा इति दर्शयति । य(त)था रसकृता इति । प्रकरणं
प्रवेशादिपदार्थस्य वर्णयितुम् ॥४३०॥

१. NS विधानेन ।

२. मानजो ।

३. स च पूर्व. प्रकीर्तितः ।

४. साधारितः ।

५. निर्वहणे ।

नाट्यशास्त्रम्

॥श्री ॥

अथ अयस्त्रिशोऽध्याय ।

गुणात् प्रवर्तते १ गान दोष चं (पाचं) च निरस्यते ।

तस्मात् यत्नेन विज्ञेयी गुणदोषी २ समासतः ॥१॥

अथ अयस्त्रिशोऽध्याय* ।

ज्ञानक्रियादिवर्गं विधानहेतु

दोषापवजनपटु क्लिप्त मवितमाजाम् ।

आनन्दपूर्णं परशङ्करसारसिन्धु-

धारास्थितिचिजयतां परमेऽश्वरोऽसौ ॥

एव गान्धर्वस्वरूप यद्रूपयोगित्वेन प्रदर्शित तत् प्रकृतनाट्योपयोगिध्रुवागान-
प्रतिष्ठाया तत्रैव द्वे परत्वं निरूपयितुमध्यायान्तरमारभ्यते ।

अथ वेदित् म य ने । उपरञ्जनात्मनि गान एक मुतरा गुणग्रहण दोषाव-
यर्जनं चास्त्य उपरञ्जन प्राण हि गानम् । उपरञ्जन च गुणदोषायस्तविवेकायत्तम् ।
अथ एव तद्विवेकस्य ग न प्रति प्राधान्य प्रयोजयितुं पृथक् च प्रत्यध्याय रम्भ । गान्धर्व
तु रञ्जना न तथा प्रधानमपि तु चञ्चलप्रयोक्तुष्टफलं तदिति ।

नैतत् । तथाहि यथा स्वरूप विकल प्रवृत्तो दिशि फल प्रसूते । शारीरयो-
(वा) रवस्वरूपसम्पत्तिरेव च रक्तकण्ठस्वदित्तहस्त्वादिना विना नय लयादित्त्वज्ञानम् ।
याऽत्र विहृता कालसम्पत्तिरतत्त्वज्ञानस्य च का सङ्गतिरदृष्टफलसङ्गरथा ।
उक्त हि ।

वीणावादनतस्वज्ञ. श्रुतिस्मृति(जाति)विशारद. ।

(या० स्म० ३११५)

इति । तालज्ञ इति च । तस्माद् गा धर्वे सुतरा गुणदोषदिवेका(कोऽ)यवान् । स्वरस्य
हि तावदपर्यमधुरञ्जनात्मनश्च सधु (धु)तालस्यापि गान प्राणास्तदुभयमपि गुणा
यत्त तशयत्ता वाऽऽनिदि । विज्ञाविलाचार्ये साम्यादिह सिद्धि परचेति बद्ध
प्रादीद्शन(म्) । अथ द्रुयात् ज्ञानादिस्वरूपादिवेये गान्धर्वाद् गानस्य वे भेद ।
यद्यनेकजनग नवनो भावने स्वस्वभिव च तयः च गानाभिमत गान्धर्वं स्वरूपेणेति

१ NS ज्ञान दोषाच्चित्त निरस्यति ।

२ विज्ञेया गुणदोषा ।

ततो निगद्यस्य हि व्यापकं ततो भिन्नलक्षणत्वम् । अन्यथा भेदापातापत्तेस्तु च(तन्) नोपलभ्यतेऽप्युनेति व्यापकतानुपलब्धि । तथाऽसिद्धो हेतु । स्वरतालान्मक गान्धर्व-मिति (भ० ना० २८ ११) गेयाधिकारारम्भ एव मुनिनासङ्गीतगानस्य न(च) तत्स्वरूपादिक लक्षणमुक्तम् । इदानी तन्नोच्यते । इहाय गान्धर्वशब्दो लोके शास्त्रे च द्विविधो नाटकशब्दवत् । मामान्यविशेषणास्य प्रयोगवर्जनात् । गान्धर्विक इति ।

गान्धर्वमेतत् कथितं स्यात् पूर्वं यदुक्तं प्रथितमहेन ।

(भ० ना० ३३ २३)

इत्यध्याग्ने नाट्योत्पत्तौ सामान्येन गीतिरित्युक्ते गान्धर्वं गानमपि । अत्र विशेषे तु गान्धर्वं । अत्रेत्यादौ गान्धर्ववेद इति च । तत्राद्ये पक्षे सिद्धसाधनपरमे त्वसिद्धो हेतु । न ह्येतावदेव गान्धर्वास्य लक्षणं बालगोपालसारमादि[रस]बासा[बलाका]दि-गीतेऽपि गान्धर्वापत्ते । तथा च तत् एवाष्टलाभेऽप्य न वैयर्थ्यप्रसङ्गो यदा(द)यमाने-दंयन्त (हत) फलाद् व्यतिरेकाच्चेति ।

नन्वेव गान्धर्वस्य किं लक्षणमुक्तमध्यायचतुष्टयेषु मुनिना । तथाप्यनुसन्धान-यन्म्यो महाभो(भा)ग बोधयितुमनुसन्धीयते । स्वरतालपदविशेषात्मक प्रवृत्तिनिवृत्ति-प्रधानशृङ्गाशृङ्गफलसामवेदप्रबन्धमनादिकालनिवृत्तमन्योपरञ्जनगुणात्ताविहीन गान्धर्व-मिति स्वरूपकक्षात् कालाद् धर्माच्च भिद्यमाना (नम)वश्य गानर्वलक्षण्य भेदैक-सम्पादनम्, तदुभयानुषङ्गयोगाच्च वाद्यानम् । गाने तु काकल्पन्तरश्रुतिपरिभ्रमणाद् विचित्रश्रुतिप्रहणम् । स्वराणां मालवकेशिके चतुश्श्रुतिकालस्य दर्शनात् कियद्वा रागभाषाविभाषादेशीमार्गादिगतानां स्वराणां श्रुतिवैचित्र्यं धूम । उक्तमपि च प्रतीत-मनुचित्रा(त्री)यते । प्रतीतानामप्यनक्षणाज्ञानां बालविज्ञानवद् वेद्यम् । परतन्त्रतप (त)याऽविषयो दिग्दर्शनात् । तस्मादपि तथेति । किं चान्तरालनियमोऽस्त प्रमाणस्या नस्वरकासाश्रवधान्न(शाद)सारतया गान्धर्वेऽवश्यसवेद्य । न त्वेय गाने । लोपोऽपि नियतगान्धर्वे दर्शितो ग्रामद्वयभेदेन च जात्यशभेदेन दर्शित । गाने तु रक्त्यनुसारेण प्रबन्ते(वृत्ते)रसावनियत । स्यापि गान्धर्वे यस्मादनादित्वमेव सममितं तस्यापि मध्यमस्य भिन्नध्वजकालिन्या लोपो रस्यचतुरस्वरपञ्चगन्धर्वान्म्युपगममपि । अन्तर-मार्गो(र्ग)ऽपि विधापिवर्गं(गा)गान्धर्ववेदगीता ये शोभानुरोध एव तत्र करणम् । नट-केशिकलो(ला)टन(ना)गगदावृषभगान्धारयोर्भूयसाऽनबलोकनात् सप्तचत्वारिंशदधि-कजात्यशकोचितसङ्गीतवशविचित्रीभवदेकैकस्वरस्वरूपयोगात् त्रिस्वरोनमध्यगतं स्वर-राणां गान(म्) । गान्धर्वे गाने शुद्धभिन्नगौडराग(वेसर)साधारणभाषाविभाषान्तरभाषा रूगमौत्यष्टकोचितललित गीतनादि(द)स्वरस्वरूपलाभे प्रत्येकदर्शं(श)पूर्णावदृष्टञ्चतु-स्वरभेदयोगाद् द्वात्रिंशत् सप्त त्रिंशत् स्वरानामुक्तसङ्गतिवैचित्र्यात् स्वराणां येऽङ्क-नाद्यष्टचत्वारिंशत्तानि तावत् प्राधान्येऽप्यस्व(र)सरवभट्टपा-धर्मे च मूर्धनादचतुर्विंश

तन्नाशचतुरशीतिरिति । यदेव स्वररूपसम्पत्तिं गाने तु द्विस्वरात् प्रभृति पूर्णस्वर-
 पयन्तं द्विधा योढा चतुर्विंशतिधा तथा विंशत्यन्तशतधा चत्वारिंशत्पञ्चसहस्रथेति
 कथितनीत्या य कूटनभेदस्तत्कृत स्वरवैचित्र्यं वर्णावृषीणा(त्तीना)मेव च ह्येतत् ।
 बिन्दुप्रभृतीनामलङ्काराणां प्रयोगो न तद्विपरीताना मङ्गलारप्रसन्नादीनाम् । एतेन
 गान्धर्वे स्वर प्रधान तदाधारत्वेन गुणभूत पदमिति यत् तद्विपरीत गान्धर्वेऽयं सवेद-
 घोनेन पदस्य प्राधान्यात् तद्वपरञ्जनाच्च गुणभावात् स्वरस्यैतदपि ह्य कथितं
 भवति । वैणुस्वराणां च धातुप्रयोगनिघमानपेक्षो रक्त्यतिशयप्रवाहाय न प्रयोगभेदो-
 च्छित एव प्रयोगो वैणवानामप्ययमेव पन्था । एतेन गान्धर्वे देवताविशेषपरिभाषानु-
 सारिण विनियोगो यथेच्छ वा । गाने तु रसभावनिघमोचित्यविशेषो दर्शित एवेति
 स्वरगते तार्वदिशेष । तालोऽपि गान्धर्वे नियतरत्वेन संख्यापरिमाण भ(र)ञ्जन परिच्छे-
 दोषाय यत्तिस्वरैवंत्तिमेव मेलनमातोद्योगमङ्गाङ्गिभावव्यावरुध्यमान साम्यमात्र-
 फलमिति न शक्य भवतुम् । तथा हि । चञ्चण्टादिष्टनियना चतुरादिका कला सख्या-
 परिमाणाया चित्रादिभेदे मात्रालयादिभञ्जनमपि । एककलाऽपि त्रयस्थित्या चतुष्क-
 शान्तत्वेऽपि । एकरसलघुप्रस्तारयोगोऽपि श्रुतलघुभेदप्येकरसगुरु यन्तमेव । परिच्छे-
 दोऽपि वा योऽपि कानायातरूपो नियतो नियतक्रमध्यायतेरपि मध्ये स्रोतोगता यती-
 (तिरि)यादावष्टोपयोगप्रधानत्वे । परिवृत्तिरपि विशाला सङ्गता चे यादावुपवर्तन-
 भेदे च नियतैव । गेयात्मना मेयेन च गान्धर्वतालस्य मेलना । पाणित्रयवैचित्र्येणा-
 दावुपवर्तनभेदे च नियतैव । गेयात्मना मेयेन च गान्धर्वतालस्य मेलना । पाणित्रय
 वैचित्र्येणातोद्यघटो(द्याधारो)ऽयन्नाण्डमेक मात्र(न)स्येति (भ० ना० ३२.४१५)
 चतुर्थे सन्निपात (भ० ना० ३२.४१५) इत्यादौ वित्तित्र एवाङ्गाना योगोऽपि । वर्ध-
 मानासरिताया वर्धमस्त(मान)वदगीतपाणिकादौ नियत एव तु तस्य भेदमुपनिवहन
 षस्तिवव वास्वे(म्ये)द शीर्षकमिति वैचित्र्यविधिरेव प्रभवति यतो गाने पुनरुत्तमादि-
 भेदभिन्नप्रकृतित्रयमतपद्योचितमसृणमन्धरोद्धतादिभेदभिन्नसङ्गीतप्राणवलन एवोपाङ्ग-
 परिस्पन्दितपरिक्रमणाद्यनुसारेण साम्यसम्पादनफलयोगे कलासख्यादिभेदेन श्रुतगुरु-
 सधुमावभञ्जनद्रुतबिन्दुपर्यन्तभङ्गसम्भवान् कलापर्यन्तकमप्राधान्यम् । न यतेराक-
 स्मि करुवेनादृष्टमात्रकवता । नापि परिवर्तितपाणिरुभयभाण्डग्रहणान् न वाङ्गाङ्गि-
 भावेन विततित तालमकाराम्भकण(क)मनुरुष्यत इति मोऽपि विमक्षण एव । पद-
 मपि विनियुक्तादिभेदत्रयस्य कुलकादिभेदत्रयगुणनया नवधा भवेन् देवस्तुती प्रधा-
 नम् । गान्धर्वे तत्रैवार्थानुसारमनवेऽयं जात्यन्तरविचितवर्णाङ्गाधारभास तालप्रमि-
 तस्वरप्रधानतया गुणत्वेन प्रतिपाद्यते । गाने पुनश्छेद्यकामे मूल एवासम्भवेरसभायो-
 चितवृत्त जातिनिबद्धम् । यत् काव्ये तन्नीवतमित्युक्ते रसपूरणोपयोगात् प्राधान्यमुप-
 स्तुवन् तत एव वित्तवृत्त्युचितजात्यङ्गविशेषग्रामरागाङ्गभाषाङ्गगीतिमुपरञ्जकतया
 समाश्रयात् क्वचित् मुगेचिनम् । भिण्डिहाद्विपदीगानादी स्वरालङ्काररसोभा इत्येव यत्
 न्यविद वीररीदोचितारिकमण्णादिसरणादिदुत्तानीकृततालविभ्रम सम्पादयत् क्वा/कि

च विप्रलम्भशृङ्गारोचितवन्धविविचित्रबन्धविविचित्रादिगान इव नाट्यापितावकाश-
मादधानं स्व वाच्य प्रोन्मार्जयद्वभातीति स्वरतालस्थानेषु यथोचितकारिषु नयनसामि-
भावमालम्बमानभागमास्त इति । एष तावत् स्वरपादतालात्मकरूपवर्षचिह्न्यवै-
सक्षण्यम् । धनेन च फलवैलक्षण्यमपि व्याख्यातम् । गान्धर्वस्य प्रयोजसति प्राधान्येन
इष्टफलत्वाद् । गानस्य तु पात्रवर्गे साम्यसम्पत्तिं सामाजिकधने चोपरञ्जनपूर्वकं
प्राग् रसाध्यायो(भ० ना० ६)दितसाधारणसम्बन्धुत्मात्मकरसभाववृत्तानुस्यूतिहेतुसूचि-
ससाध्ययोगश्चेति दष्टं मुख्यं फलं प्राङ्मुखभोजनत्वदष्टमप्यस्तु ।

ननु त(य)द्वि प्रवृत्तिः सोऽयं कार्यभेदः कारणभेदोऽपि गान्धर्ववेदवत् स्वध-
मनादिर्वा सामवेदप्रभवत्वेऽपि यत् तदर्थादितमा तस्येदमप्रथमतयोत्पत्त्यनुपलब्धेरनाद्ये
च गान्धर्वप्रभवस्तु नादोत्पत्तौ तदुपयोगि कल्पितमिति । गान्धर्वं वा नाट्योपकरण-
भूतमेव सत्फलसम्पन्नये । गान तु नाट्यसामग्रीमध्यनिजस्वर सफलायेति स्वरूप-
भेदोऽपि । एवं परोक्तो हेतुरसिद्धीकृत इति यदेव केवलं यदसत्पक्षे वैलक्षण्येऽपि
साधकप्रमाणज्ञानमाख्यातमेव । यद्यद् स्वरूपेण कार्येण धर्मेण च भिद्यते तत् तेन
विलक्षण भावो भावान्तरादिश्च । भिद्यते च स्वरूपादिना गानम् । गान्धर्वाद वैल-
क्षण्यस्य हि तन्मात्रनिमित्तत्वं व्यापारान्तरमिति व्यापकानुपलब्ध्यापि पक्षादपि
वैलक्षण्याद् व्यावृत्तौ हेतुः पक्षेण वैलक्षण्येन व्यापृत इति । तत्र च गान्धर्ववेदोदित-
विचित्रबन्धप्रधानत्वादिदं गान्धर्वम् । गीतिसारत्वाच्चेदं गानमिति । अत एव
कठकाठकवद् गान्धर्ववित्त्वाद् गन्धर्वव्यपदेशमेकं मग्यन्ते । गन्धर्वाणामिदमिति तु
सामान्यशब्दोऽप्ययं भवेदेव । उक्तं हि प्राक् ।

नारदाद्याश्च गन्धर्वा गानयोगे त्रिषोऽजिताः । (भ० ना० १ ५१)

इति । तथा गानशब्देऽपि गीतिः । तत्राश्रयेणास्ति सामान्यवचनता । अमान्दमेको-
(कं)गानस्येत्यादौ (भ० ना० ३२ ४१५) पूर्वर्द्धगे गान्धर्वमेव प्रधानम् । न त्वस्य
तर्हि तदङ्गत्वे कथमेकान्तत स्वप्राधान्ये सम्भवमात्रेण तु गानस्यापि तत् । न हि
नाट्याद्वहिल्लयभङ्ग(डग्वा)पि ध्रुवागत गीयमानमुखपादमुत्पादयति । अत्रपुटे चैवं
वपुनिज वा ज(जा)गदतीति सोऽप्यत्र ललित इव गुरुसङ्घसेवावैकल्यादनुसन्धिबर्ज-
स्तथापि न स्मर्यते मुकु(मा)रमतिरे(मे)व हि प्रति प्राय इदं प्राय इदं प्रव(प्रा)वृत्तत् ।
न पूर्वर्द्धो नामान्यः कश्चित् । अपि तु गीतकान्येवेति दक्षित पञ्चमे । पादनागा
कालादवैवेत्यादिना (भ० ना० ५.६) । तदेव सामान्यशब्दत्वेऽपि द्वयोस्तत्रान्तःपाति-
परीक्षकहृदयानुसारेण विशेषशब्दश्च यत्तन्नायुक्तम् । यत् अदृत्तोतेन तदभेदसिद्धये
क्रियामागे तु कालस्ताल इति निरूपितम् तत् क्रियातोऽनग्यो वा कालो वा भाव-
प्रबन्धः । एवं सा ताल इत्यादि पदान्तरमानयत् तत्तथा प्रकृतोपयोगीति काव्यकीतुका
देव श्लेषमिति च नास्माभिस्तत्परिवर्तनप्रपासः कृतः । इयतैव सिद्धो गान्धर्व
गानयोर्भेदः ।

गाता प्रत्यप्रवया स्निग्धो मधुरस्वरोपचितकण्ठ ।
लयातलकलापातप्रमाणयोगेषु सत्यज्ञ ॥२॥

नन्वव स्वरतालादिरूपत्व द्वयोरपि समाने किमिति विवेको घृणागानोपयो-
गित्वेन दर्शितः । तत्र केचिदाहुः । सत्य मधुरकण्ठस्वजितहस्ततालगुणोपादानमपि स्व-
रत्वादिदोषपरिवर्जनं च समानमुभयत्र । किं तु प्रत्यप्रवयस्त्वादिवद् गात्र(तु)प्रभृते-
र्गुणत्वतोऽप्येते । तद्वगानोपयोगी नाट्यस्थ सु दरवपु प्राणत्वात् । न तु गा-धर्वे । तत्
पुनरेतदुच्यमानं भेदहेतीवमशस्तस्मान्मन्येति बचनं स्मारयति । गातरि प्रत्यप्रवयस्त्व-
गायिकास्वरूपादियोग इत्येतावदेव ह्यतोऽधिकं तु स्यात् । न च तावताऽपि भेद-
कश्चित् प्रत्यप्रवयस्त्वनं स्वरसम्पादनोचितबलयोगोऽप्युपलभ्यते । यत्राकृतिस्तत्र
गुणा । त्रिसिद्धा च रूपादियोगेन प्रकृतकलावैलक्षण्यस्यापि पाटसिद्धता लक्ष्यते । नाव-
(वाच) विमृजेदित्यत्र नक्षत्रदश(ने)नेष कालविशेषः । गानगा-धर्वोभयविशेषभावप्रति-
पादनार्थं च पृथग्गद्यायारम्भः । अभ्यर्थकता शयत्तैव शक्यत इति ।

कथं तर्हि गुणात् प्रवर्तते गानमिति । प्रकृतोपयोगादेवमभिधानं सामान्य-
शब्दत्वाद्वा । उक्तं चैतत् । कलापातनतएवञ्च (भ० ना० ३३ २) इति । चित्रादिवाद्य-
कुशल(लो० भ० ना० ३३ ८) इति च । गा-धव एवाञ्जस्येन सङ्गच्छत इति सिद्ध-
पृथग्गद्यायारम्भोऽपि ।

गुणात् प्रवर्तत इति । प्रकृतयोत्कृष्टतया वतन इत्यर्थः । बोधोपहृतयोर्विचि-
न्निश्चयेनास्य विक्षिप्तिः । नत्वकाग्रं करोति । न रञ्जयतीति यावत् । अनेनैवेदमाह ।
यद्यपि गुणाभावा दोष एव तथापि भाविकपिम(प) लापस्यतादिदोषाणामभावः च
गाता तावत् क्षिपति न तूत्कृष्टदोषयोगे तु तदगानमेव न किञ्चित् । गदमाभाषित-
हि तत् । गुणायोगे तूत्कृष्टस्तदभवति विक्षोदीति नाट्याचार्यस्य गुणवत् प्राधानं (तु)
दोषवत्तश्च त्यक्तुमिति ॥१॥

तत्र शारीरस्वरपूव(व)कत्वाद्दे गुणानां वश्यानां च क्रमेण गातृणां विपञ्ची-
वादको(क)त्रशवात्रकीनां च गुणास्त्वेदाह । गाता प्रत्यप्रवया इत्यादिना । स्निग्ध-
इत्यपश्यस्वरः । उपचारान् मधुरशब्देन माधुष्यम् । (तेन युक्तं स्वर)स्त्रे(स्ते)नोपचित-
पूण कण्ठ(ण्डो)ऽप्येति नादोऽत्र कण्ठः । तेनानुद्भूजको विभ्रान्तिवदश्च यस्य स्वरः ।
लयो द्रुतादि( ) । (ता)लशब्दचस्पुटादि( ) । कला धावावादि । पाताल (ता)
शब्दादि । प्रमाणं चित्रादिभागः । योगो योजनं समपाण्यादि । एकस्व विवक्षितमि-
त्येक ॥२॥

रूपगुणकान्तिपुत्रता मधुघोषेत्सत्त्वसम्पन्नाः ।
 पेक्षत्तमधुरस्निग्धानुनादिसमरवत् गुह(मुम)कण्ठाः ॥३॥
 सुविहितममकविभाषिण्योऽशोभ्यो(भ्यास्)ताललयकुञ्जलाः ।
 घ्रातोद्यापितकरणा विलेया गायिका श्यामाः ॥४॥
 प्रायेण तु स्वभावात् स्त्रीणां गानं मूला च पाठ्यविधिः ।
 स्त्रीणां स्वभावमधुरः कण्ठी नृणां बलित्वं च ॥५॥
 यत्र स्त्रीणां पाठ्यात्(ठ्य) गुणैर्नराणां च गानमधुरत्वम् ।
 श्रेयोऽलङ्कारोऽसौ न हि स्वभावो ह्यप्येतेषाम् ॥६॥
 मुनिविद्वेषाणिसद्ययतिमोगमो^१ मुमधुरत्वगुहस्ती ।
 मातृगुणैश्चोपेतान्त्वहितमनसो मुसङ्गोती ॥७॥

एवं तन्मध्य(ध्येऽ)सौ केवलं यत्र(त्रा)धारप्राया मधुघोषेतेति । यत्र वेदानु-
 त्वणता मधुघुं तेनोपेतं सत्त्वमिति बलम् । पेक्षतो विकारगुण्य( ) । मधुरोत्वणरुण-
 विभाषि(षी) । स्निग्ध( ) नेत्रतन्त्रकम् । अनुनादो(दो)विच्छेदाभावमुक्तं । सत्रा
 परस्पर कीर्ण(र्णो) मिलितं । रक्त. कोमलोऽभिराम । शुभो गीयमानपदभावक-
 कर्ण(ण्ठ) । (रू)पाणि यासांमिति तावद् ॥३॥

नवितं सुविहितं शक्यता च व्यतिरिक्त्वा चेति श्यायेन ज्ञानापरपर्यायमन्तर्भाव-
 तया विदधत इति व्युत्पन्नत्वं गीतवाद्ययोर्लेपं गोषाणाम् । तच्चचातोद्यविषये करणस्व
 श्रोत्रमनोऽर्णणाद्भवतोऽयम्यास उक्तः । श्यामा इति तद्व्ययं । तद्वर्णा एव च क्लेश-
 हत्वाद् ॥४॥

गायिकानां बहुत्वे हेतुं दर्शयति । प्रायेण त(तु)स्य(स्व)भावात् स्त्रीणां गानं
 नृणां च सविधिरिति । उपमागर्भमेतत् । प्रायेणेति लयं व्याचष्टे ॥५॥

यत्(त्र)स्त्रीणां पाठ्यमिति । यत्र वा(व)न्तिदे मति स्त्रीणां गुहपाठ्यात्
 गुह्यात् अनरुञ्जतमधुरकण्ठत्वे च मति नृणां ज्ञानविषय मधुरत्व सत्त्वविधि स्त्रीणां
 वृक्षं चानङ्गारः काराबिस्कत्वात्नाशरणीय एवमत्र प्रनधुरत्वक्यमाणाचार ॥६॥

गात्र(तृ)गुणैरिति प्रत्ययवया इत्यादिभिः । स्वराङ्गोत्तिथीत्तं चाम्बा-
 धिति ॥७॥

मेनति(नि)काकुशलेनाहेतुरवसानं । स्फुटमानमगृहीतमूहाचोहास्याम् । स्वव
 न विद्वत्तम् । सत एव च विद्वत् । करणसाधितया ययातिरमागमानुसारप्रियं बंविष्णौ(र)

१. NS. नियोगमो मुमधुर प्रलय हस्ती ।

स्फुटरचित^१ चित्रकरणौ गीतश्रवणाघली प्रबोधी च ।
चित्रादिवाद्यकुशली धीणाम्नां वादकी भवत^२ ॥८॥

बलवानवहितबुद्धिर्गीतसपज्ञस्तथा सुसङ्गीतः ।
भावकमपुरस्निगधो^३ दृढपाणिर्वंशवादको ज्ञेयः ॥९॥

प्रविलितमबिचक्षणं वर्णालङ्कारबोधकं मधुरम् ।
स्निगधं^४ दोषविहीनं वेणोरेव स्मृतं वाद्यम् ॥१०॥

ज्ञानविज्ञानकरणवचनप्रयोगसिद्धिनिष्पादनानि षट्वावायंगुणा इति । तत्र
ज्ञानं शास्त्रावबोधः । य(त्)था च क्रियासम्पादनं विज्ञानम् । कथहस्तगोप्यं करणम् ।
जितप्रणयता वचनम् । देशादिसम्पवाराधनं प्रयोगसिद्धिः । शिष्यस्वभावविशेष्यो-
पात्तय उपदेशाच्छिष्यनिष्पादनमिति ॥११॥

से यतनीयमित्युक्तं भवति । यदि वा वैष्णिकवैष्णिकयोस्तुत्यकालवादाने परस्पर-
मनुसारिणा बलक्षण्य चेत्यनेन दर्शितम् । गीतश्रवणा फला इत्यभ्यासं प्रकृष्टबीजा-
विषयवीथयोद्विचित्रादौ मार्गद्वये । यद्वा.....मुक्तं तत्र कुशलेन । ध्यादिप्रद्वेषाद्
वैष्णिकको वैष्णिकश्च ॥८॥

वंशवाद(क) । इत्युद्देशत्वात् तस्य गुणानाह । बलवानिति । जितप्राणम्-
(ण) । दृढपाणिरिति । स्वरस्थानादचलाङ्गुलि ॥९॥

यत्र फलमाह । प्रविलितमिति ॥१०॥

स्वस्थानाद् दोषाणां मात्रकुशलं विज्ञानम् । तदुपयोगिनो वागादे करणवर्गस्य
गुणवन्तं (ता) करणमुक्ता (क्ता) करणतेत्यर्थं । जितप्रणयतेति धारकत्वम् । वचनं
धारकत्वं हि परस्मै रूपेण स(न) विस्मर्ता । देशादिसम्पवाराधनं प्रयोगसिद्धिः ।
शिष्यबुद्धिमनुसृत्यादेष्टृत्वं यद्वैशिष्यं तच्छिष्यनिष्पादनम् । यत्र शीते स्वराणां
आवागममिति दर्शयितुमेतावन्तो गुणा प्रवश्याह(द)रणीया इति ॥११॥

१. NS. विचित्र.....।

२. भवति ।

३. दृढपाणि.....वेदिको ज्ञेयः ।

४. शीघ्रावारण (?)

धावको(शो)ऽथ घन स्निग्धो मधुरो ह्रावमानवान् ।
त्रिस्थानशोमीत्येव तु घट कण्ठस्य गुणा मताः ॥१२॥

उदात्त श्रूयते यस्मात्स्माच्छ्रावक(ण)उच्यते ।
धावक (ण)सुरवरो यस्मादपिद्यन्न^१ स घनी मतः ॥१३॥

ग्रहक्षध्वनिसयुक्त स्निग्धस्तनं प्रकीर्तित ।
^१मन प्रह्लादनकर स वै मधुर उच्यते ॥१४॥

स्वरेऽधिके च हीने च ह्राविरगतो वि(ऽव)घानवान् ।
शिरःकण्ठेष्वभिहित(हृतस्) त्रिस्थानमधुरस्वर^३ ।
त्रिस्थानशोमीत्येव तु स हि तन्नेववाहुतः^४ ॥१५॥

कपिलो ह्रा(ऽव्य)वस्थितश्चैव तथा सन्वष्ट एव च ।
काकी च तुष्यकी च (चैव) पञ्च दोषा भवन्ति हि ॥१६॥

वेरवयं च भवेद्यत्र तथा स्य(स्या)द् घर्घरापितम् ।
कपिल स तु विज्ञेय श्लेष्मकण्ठस्तर्षथ च ॥१७॥

ऊनताऽधिकता चापि स्वराणां यत्र दृश्यते ।
^५हृत्तदोषहृतश्चैव ज्ञेय स स्वव्यवस्थित ॥१८॥

हात्पर्येण कण्ठस्य नादस्य गुणानाह । धावण इत्यादि ॥१२॥

एतत् क्रमेण लक्षयति । त्रिस्थानत्व केचिदाक्षिप्य प्रतिक्षमादयति । वामुर्ना-
भेरुष्मंभिहृत्योरसि वृत्त शिरस्यभिहृतो मुखेन वृत्त सञ्च, छन्नमागच्छन्नयमुरस्त्वं
नाबिकाशेप तथापि तन्नेवाय शब्द इति प्रतिभास्यो यत्तत्तशादिति तन्नास्त्वमिति
समाधि । ग्रहमासिस्तु यदत्र वक्तव्यं तदुक्तमेव काववध्यायादा (म० ना० १७)
वित्पत्तम् ॥१३-१५॥

घघ दोष तद्दोषलक्षणाभ्यामाह । कपिल इत्यादिना ॥१६॥

कम्पन कपिस्त लात्य(लयतीति).....उपताल य(घ)र्घरापित स्वानाच्
श्रुति श्लेष्मलाऽपि स्थानस्थालाभस्ततो वैस्वर्यम् ॥१७॥

घघवस्थानादऽप्यवस्थितो नाव ॥१८॥

१ NS छिद्र स घन स्मृत ।

२ मानप्रह्लादकर ।

३ स्वरे ।

४ प्रकीर्तित ।

५ कृप ।

दृष्ट(स्त)प्रयोगात् सन्वष्टस्त्वाचार्यः परिकीर्तितः ।
 यो न^१ विस्तरति स्याने स्वरमुच्चारणागतम् ।
 तथा ऋषस्वरदत्तं स काकीत्पमिसन्तित ॥१६॥
^२नासाग्रप्रस्तशब्दस्तु तुम्बु(म्ब)की सोऽमिषीयते ॥२०॥

अग्ये तु ।

समप्रहरणे चैव जघिनो विशदो तथा ।

^३चित्तधमो विकृष्टो च मधुरो स्वैदवजितो ।

तथा बृयन्महो चैव ज्ञेयो हस्तस्य च गुणाः ॥२१॥ इति ।

एते गुणाश्च दोषाश्च तरवतः कथितो(ता) मया ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ह्यवनद्विर्षिषि पुनः ॥२२॥

गान्धर्वमेतत् कथितं मया तत्(व)

पूर्वं यदुक्तं प्रपितामहेन ।

कुर्याद् म एव तु नरः प्रयोगे

सम्मानमर्प्यं समते स लोके ॥२३॥

इति ।

इति मरतीये नाट्यशास्त्रे गुणदोषविचारो नाम त्रयस्त्रिंशः ॥३३॥

वन्तयन्त्रसन्दर्शात् सन्वष्ट. । काकोदुम्बरिकाम(मु)क्त किन्तु स्व(र)तन्तु-
 खीणाद्यभेदेन च सादृश्यं यस्यास्ति शब्दस्य स काकी तुम्बकी च ॥१६-२०॥

समप्रहरणविदिसभ्यसाचिवद् द्वावपि प्रयोगसमो स्वदेहितस्तन्त्री क्लृप्तारक्ष्यसि
 ॥२१॥

अध्यायाद्यंस्वोपसहारमन्यस्यासूत्रण करोति । एते गुणाश्चेति । एतदर्थीयान्-
 सिध्यर्थं गान्धर्वंयुक्तमिति समाम केचिदाहुः । अग्ये तु गान्धर्वमिति सामान्यशब्दो
 लोके इह चामुत्र चेति शिवम् ॥२२-२३॥

इति माहेस्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचितायां नाट्यवेदवृत्ताचक्रिनवकार्या
 गुणविवेकाध्यायस्त्रयस्त्रिंशः ॥३३॥

१. NS निस्तरति ।

२. KSS नासागतस्वरो यस्तु विज्ञेय स तु तुम्बक ।

३. NS. चित्तधमो विकृष्टो च मधुरो स्वैदवजितो ।

तथा इदमहो चैव ज्ञेया.....।

॥श्रीः॥

नाट्यशास्त्रम्

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्याय ।

‘ततवाद्यविधानं तु यन् मयाऽभिहितं पुरा ।
भवन्नद्यतस्यापि तस्य वक्ष्यामि लक्षणम् ॥१॥
यद्योक्तं मुनिभिः पूर्वं स्वातिनारदपुष्करैः ।
सर्वैस्तत्रैतत्समुक्तं सर्वा(तया)तोद्यविनूयितम् ॥२॥
मूढज्ज्ञानां सभासेन लक्षणं परावस्य च ।
दवंरस्य च संक्षेपाद् विधानं वाद्यमेव च ॥३॥

॥ अथ चतुस्त्रिंशोऽध्याय ॥

भार्जनानुगतमार्गमुन्दरं

पुष्करत्रितयमाश्रितं सदा ।

धिन्नवानपदसमुत्तविग्रह

श्रीसदाशिवतनु शिवं नुमः ॥

वृत्तेऽध्यायेऽवनद्विविधि ब्रूम इत्युक्तम् । तत्र पुनरर्थ(यं)स्फुटयितुमाह ।
ततवाद्यविधानं तु यन् मयेति । यत्तद्विधानं पूर्वमुक्तं तस्यैव लक्षणं वक्ष्यामीति
सङ्गतिः पुनरर्थ(यं) । न च पुनरुक्ततया तावदन्तर्धानं गतमिति प्राप्तमपि तस्य
विशेषस्वरूपं भवति तच्च नोक्तमिति । भवहृत्तन चर्मणा बन्ध । अ यद्यपि भीष्मा-
दावस्ति तथापि स्वोऽशोऽत्रारादुपकारी न सन्निपत्य तन्त्रीपणवाशो तताशवदिति ।
तच्च अथपदेशोऽपि कृतः । तत एव बद्धपाणिकरटादीनि । यद्वाद्यकेषु पक्षातोद्यक-
व्यवहारो लोके तैश्च समुक्तं कृत्यापि । तथेति तस्माद्धेतोःकृतम् । तस्मान् मूढज्ज्ञाना-
(नां) प्रयाणां पुष्कराणां क्लृप्तवस्य दवंरस्य च लक्षणात्मकं विधानं चर्मादि-
कारणत्वं वाद्यं च फल संक्षेपाद् वक्ष्यामीति पूर्वेण सम्बन्धः । एकरथो यस्मादर्थं

घातोद्यतमवाये तु यानि योऽयानि वादकैः ।

घञ्जप्रत्यञ्जयोगेन गदतो मे निगोषत ॥१३॥

विपञ्चो चैव चित्रा च शारवीट्यञ्जसहिते ।

कञ्चपीघोषकादीनि प्रत्यञ्जानि तथैव च ॥१४॥

मूदञ्जा वरंराश्चैव पणवाध्याञ्जसहितः ।

भन्सरोपटहादीनि प्रत्यञ्जानि तथैव च ॥१५॥

घञ्जलक्षणसमुक्तो विज्ञेयो वश एव हि ।

शाल(शल्ल)स्तुविड(ण्ड)किनी चैव प्रत्यञ्जं परिकीर्तिते ॥१६॥

नास्ति किञ्चिदनायोऽयमानोद्य वशरूपके ।

रसमाव(वे) प्रयोगे तु शारवा योऽयं विधानत ॥१७॥

उत्सवे चैव घाने च नृपाणां मञ्जलेषु च ।

सुभक्त्याणयोगे च विवाहकरणे तथा ॥१८॥

प्रत्यञ्जम् ॥१३॥

तत्त्ववनदस्यैव विमय न तदादेरपीत्याह । विपञ्चो चैव चित्रा चेति ।
 घाव्याते प्राक । शारवीट्यिति । वीणासु ते घञ्जम् । कञ्चपी वृषी सैरग्रीति
 प्रसिद्धा । घोषक विप्रनका । ती प्रत्यञ्जौ ॥१४॥

मूदञ्जा इति । पुष्करप्रपथ्यनिरिकता एवात्र महन्(हा)मदंलाकारास्ते ।
 पटह(हा)मूहञ्जा(न) वरंर सभेययोक्ता (भ० ना० ३४ ११) । ते मूदञ्जददंरपण-
 (या) मूदञ्जादिषु त्रिपुष्करे प्रत्यञ्जानि ॥१५॥

सुषिरेऽनरिता यञ्जप्रत्यञ्जानोऽन्याह । घञ्जलक्षणसमुक्त इति । पूर्णंरवरे
 वशोऽञ्जस्वरत्वाद्यञ्जत्वेन मध्यमाणी वश एवागाविशेयकार । शल्लवत् सुविड(ण्ड)-
 किनी तर्तुकेति प्रसिद्धा तत् प्रत्यञ्जम् ॥१६॥

मन्वेव न किञ्चिदिहातोद्य इत्यत भवति नाट्ये इत्याह । नास्ति किञ्चिद-
 नायोऽयमिति । भवितु किञ्चिदित्याह । रसमावे तु ॥१७॥

वदचित्तु सर्वमपि योऽयमितिआह । उत्सवे देवकार्यादि(दी) । एव एवप्रकारे
 समुच्चय । द्वितीय एवकार प्रकारान्तरव्यावृत्त्यै । घाञ् दण्डयात्रादि । एतच्च नाट्ये

१. NS मूदञ्जो वरंरश्चैव पणवेष्वञ्जसहिते ।

२. शल्लस्तु इति किनी चैव ।

उत्पाते सम्भ्रमे चं च भद्रप्रामे पुत्रजामनि ।
 ईदृशेषु हि कार्येषु सर्वातोद्यानि वाचयेत् ॥१६॥
 स्वभाषगृहवार्तायामल्पभाण्ड प्रयोजयेत् ।
 उत्पानकार्यं(स्य)व्येषु सर्वातोद्यानि वाचयेत् ॥२०॥
 भङ्गानां तु ^१समत्वाच्च छिद्रप्रच्छादने तथा ।
^२विधामहेतो शोभायं भाण्डवाद्य विनिमित्तम् ॥२१॥
 तत्रावनद्धे वक्ष्यामि विधिं स्वरसमुत्थितम् ।
 नानाकरणस्युक्तं मार्गजातिविभूषितम् ॥२२॥
 यावन्ति चर्मनद्धानि ह्यातोद्यानि द्विजोसमाः ।
 तानि त्रिपुष्कराद्यानि ह्यवनद्धमिति स्मृतम् ॥२३॥

लोकेशि च ॥१६-१६॥

स्वभावेन प्र(गृ)हवार्ता । उद्यानगमनादिरनाविष्टभावात्समा । तत्राल्प भाण्ड-
 वाद्यम् । भण्णीति भाण्ड त्रिपुष्करम् । उत्पानमि पुस्त्याह । तत्रप्रधानेषु काव्यव्येषु
 बीररोडादिनियमेषु डिमादिषु सर्वं(सर्)तोद्यानि ॥२०॥

नन्वेव शृङ्गारपरिक्रमादौ दीप्तत्वायोगिनि किं भाण्डवाद्येनेति शङ्कित्याह ।
 भङ्गानामिति । शास्त्रोपाङ्ग(च)रगादीनां समत्वाय परिश्रमणे । छिद्रप्रच्छादन
 इत्युत्तरश्रुवागने । विधामहेतो रित्याक्षेपणानादौ । शोभायंमिति प्रसादगाने ॥२१॥

एवमुत्पत्तिस्वरूपप्रयोजनान्यभिधायावनद्धस्य वाद्यं मक्षयितुमुपक्रमते ।
 तत्रावनद्ध इति । स्वर(स)मुत्थितम् । स्वर शब्दमसिन्धाय यो विधिं प्रवृत्त-
 इत्यमम शब्दो भवतीति वक्ष्यामि । स्वरपटकाद्यनुहाररूपकरणानुहाररूप च शब्द-
 मात्रमिह करणरूपादिवद्धिविद्यमार्गोचितत्वं ताभिश्चतुर्धाजातिं शुद्धाधिक्याष्टादशधा
 च सद्यते । लेपमार्जनैरत्रैवोपयोग इत्याद्यवन तद्धि नोक्तम् । अन्ते तु स्वरसम्भ्रमेन
 स्वरानुहारं च । अक्षररूपं तु वर्णं । अनुहारकरणशून्या सगृह्यन्ते ॥२२॥

ननु भल्लरोपटहादौ पूर्वं वण्णियनुहार इत्याह । यावन्ति चर्मनद्धानीति ।
 आदौ त्रिपुष्करे वाद्य प्रधानं येषां तदङ्गानि मन्ति तानि प्रयुज्यन्ते ॥२३॥

१. NS समत्वायं ।

२. विप्रतिहेतो .. . जायते ।

एतेषां तु पुनर्भेदा शतसंख्याः प्रकीर्तिता ।

^१किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य लक्षणं प्रोच्यते यथा ॥२४॥

शेषाणां कर्मबाहुल्यं यस्मादस्तिन्न दृश्यते ।

^२न स्वरा प्रहाराश्च नाक्षराणि न मर्जनाः ॥२५॥

मेरीपटसञ्जम्भा(ञ्भा)भिस्सया दुग्दुभिडिण्डमः ।

शेषिण्यावापतस्वाच्च स्वरेऽगान्मोपंमिष्यते ॥२६॥

^३प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्तु त्रिपुष्करस्यास्य भ्रूयतां यो विधिः स्मृतः ॥२७॥

अन्यथा तु एतेषां तु पुनर्भेदा इत्यकस्यत्वादलक्षण इ(मि)त्याशय नन्वयनदे एवानारम्भणीय । नेत्याह । किन्तु त्रिपुष्करस्येति । वाद्ये अन्यपदार्थबहुव्रीहि । अथयत्र विग्रह । समुदायो वृत्त्यर्थ इति गुर्वाचार्यादि (दय) ॥२४॥

नन्विदानीमङ्गप्रत्यङ्गकृतो ज्ञेय इत्याह । शेषाणामिति । कर्मबाहुल्यमिति । वाद्यं तत्तद्बहुलं तेषु । अत्र हेतु ।

न स्वरा न प्रहाराश्च नाक्षराणि न मर्जनाः ।

इति । पञ्जादिस्वराभा(बा)त् त(सम्पत्तये) । मर्जना मर्पूर्याद्य(द्या)स्तेऽप्रायस्ता-
स्तसम्पत्तिका । अक्षराणां षोडशाना मान तदभावात् तसम्पत्तये । निगृहीतादय-
स्त्रय. प्रहाराः ॥२५॥

ननु स्वराभावे कथं शब्दवैचित्र्यमित्यत आह । मेरीपटहञ्जञ्भानिरिति ।
तुरीयेऽप्याये स्वरूपमुक्तमेवाम् । एतेषां क्रियते स्वर शब्दस्तत्र केवलं शेषिण्याच्च
बध्नवमंकीलिना .. ..त् घामभिर्यन् मदस्वभापतस्वात् न गान्मीपंमुच्चत्वम् ।
आवृत्त्याकारः शिल्लः । एतदुक्तं भवति । उच्चनीचतामात्रमेवात्र परं तु न तावता
स्वरौदयः । स्वरान्तरभ्रूयाद(दावा) यतो हि सस्कृतो भवतीत्युक्तम् । मत्तकाकिला-
दयस्तु न तथा । भावरक्ति ..योगादेतच्च स्वरगते मध्येण चर्चितमित्यास्ताम्
॥२६॥

पुनर्भेदां सर्वदा नोपयोग इति दर्शयति ।

प्रायशस्तानि कार्याणि कालं कार्यं समीक्ष्य तु ।

किन्तिवति । प्रकृतं सूत्रयति । त्रिपुष्करस्यास्य भ्रूयतां यो विधिरिति

॥२७॥

१. NS किन्तु (?) त्रिपुष्करस्यस्ते ।

२. न स्वरास्तत्र हाराश्च ।

३. प्रायश स्वानि ।

वाग्वात्मको भवेच्छब्दः^१ स चापि द्विविधो घनः ।
स्वरवादिच्च विज्ञेयस्तथा च्चामिषानवान् ॥२८॥

तत्रामिषानवान् नाम नानामाषामाशय ।
स्वरवानपि विज्ञेयो नानातोषसमाशय ॥२९॥

शारीरमिष वीणायां स्वरा सप्त प्रकीर्तता ।
तेभ्यो विनि.सृताऽखंडमातोषेषु द्विजोत्तमाः ॥३०॥

पूर्वशरीराहुद्भुता^२ स्ततो गच्छन्ति दारवीम् ।
ततः पुष्करजं चंभमनुयाति घनं(घनि) पुनः(पुताः) ॥३१॥

तत्र शब्दस्य तावत् स्वरूपमाह । शरवात्मको भवेच्छब्दः स चापि
द्विविध इति । वायुरात्मस्वरूप जन्मगुणादान व्यवहृती वा निमित्तमात्र यस्य शब्दस्य ।
एतच्च

याधोरम्नां ज्ञानस्य शब्दत्वापत्तिरिष्यते ।

इत्यत्र ब्रह्मकाण्डोद्देशे विवेचितम् । इह स्वप्रकृतमिति न विस्तारितम् । स्वरात्मक
स्वरूप यस्य नित्यमस्ति स स्वरवान् नादमानात्मक । तत्र पाण्डित्ययोगनियमपर्यं-
सायित्वा वदता वर्णात्मके नादरूपता नास्तीत्युक्तम् । अभिघने समयादिनाऽर्थप्रति-
पादनं विद्यते यस्य सोऽभिधानवान् वर्णात्मक ॥२८॥

तत्रेदमिह बचनस्य मत्वा पूर्वाभिधानोपयोगिनमाहमाह । स्वरवानिति
मातोषे वीणायां स एव भवतीति ॥२९॥

तदसम्यक् । (ना)नाशय मातोष एवेति कश्चिदमस्तेत्याह । शारीरमिषेति ।
तत्रैवोक्तं धृतिसम्बन्ध । यतस्तेषु इति । शारीरभ्यो विनि सृता इति । तत्सामा-
न्यादिति भावः । मातोषेतिवति तनादिषु ॥३०॥

तदपि गुणप्रधानतामाह । पूर्व शरीराहुद्भुता उच्यन्ता अभिव्यक्ता वा ततो
गच्छन्ति दारवीम् । वीणायां पूर्वत्वात् तत्रा(पा)सिद्धताया रवते । घनेन वेद्यवा
अप्युपलक्षिता । तत्र पुष्करजं चंभमनुयातीति । वीणास्वरेषु यादृशी रक्तिं पुरस्ता-
दणी पुष्करेषु केवलं नाभ्यानुहारमात्रम् । तदाह । ध्वनिमनुयातीति ।

भवेदमनुहरण साम्यस्य[दारव्या]शयप्रसिद्धि । तत्रैवमुक्तं स्वरा इति ।
तत्रैकमेवानुहारमात्रं(मि)ति न स्वरानुहारत्वं तत्र स्फुटम् । इह तु मर्दनयोनात्

तेषां वाक्करणंज्ञेया प्रहारा वचनाश्रयाः ।

२ भणमण्या चेति (भण्टुं भाभेति) सपुषना वीणावाद्यप्रयोगिन ॥३२॥

शारीर्यामय वीणाया भण्टु जगदि यदि च ।

भवेद्वाक्करणं तत्र नानाकरणमयुतम् ॥३३॥

तत्पठनेन च सम्प्रादिनत्रयान्तरसम्पत्तावप्येकस्त्रिविवान्यो भवन् नीचभावसवेदाद्
व्यवहारानुहारो मिश्रत्वान् । तदाह । युता इति । सू . . . नत्वादित्यर्थः
॥३१॥

एव त्रिपुष्करे मार्जनास्वरयोग सूचयत प्रहाराक्षरयोगमपि सूचयिष्यन्
तत्प्रकृती .. वीणाया दर्शयितु सामान्योपक्रम सूचयति । तेषां वाक्करणंज्ञेया प्रहार-
(रा)वचना (श्रया) । इति । तेषामित्यातोद्याना परामर्शं । आतोद्येत्विति प्रकान्त-
त्वात् । वाक्करणेऽस्तीमाक्षरैस्वररञ्जितमित्ये । आतोद्याना नाश्रयो(य)वर्णानुहार-
सम्पादका हस्ताङ्गुलिप्रहारा भवन्तीति । वाच एव क्रिया न त्वर्थं प्रतीत्यादि ।
किञ्चिदित्यत्र तद्वारु रचन वर्णा इह तु तदनुहरः । ननु कानि स्तोमाक्षराणि ।
कुत्रेत्याह भण्टु भाभेति । न प्रकारे वि(हि) वीणावाद्यप्रयोगे विद्यते येया हेतुनेति
वीणावाद्यप्रयोगिनः ॥३२॥

ननु वीणाया वाद्यनावाद्यावदक्षरमिति वा नामेत्याशङ्क्याह । शारीर्यामय ।
भण्टु जगति यदि चेति । आदिना दिगितिभिर्भण्टुप्रभृतीनि । ननु तुल्येङ्गुलिप्रहारे
कथमकारादिस्तत्त्वा विशेष इत्यत शिक्षा ददानि ।

भवेद्वाक्करणं तत्र नानाकरणमयुतम् ।

इति । नखाङ्गुलपयमध्यादिनाऽनीवतीत्रपरिपत्ति तत्र तस्या तद्व्यादिभावेत्विति ।
नानाहपरिपत्ति भण्टुमादिवाक्करणेन चर्यभूतेन सपुष्यते श्रुत्या ॥३३॥

प्रसं तदाह ।

य य गाता स्वर गच्छेत् तमातोद्यं प्रयोजयेत् ।

इति । आतोद्यं. वीणादिभि । यतिपाणयो व्याख्याता । परमगुरवश्च प्रकृत
व्याचक्षते ।

गुरुत्वक्षरे गीयमाने अन्वितमाश्रितम् ।

स्वन्त स्वर यादमान यादयेदेव भासयेत् ।

कथं यतिविराम (स्यात्) तत्प्रधानेन पाणिना ॥

१ NS एषा गङ्गावर्ण

२ मुदादिभि सदा याज्या वीणावाद्येषु योक्तृभि ।

यं यं गाता स्वर गच्छेत् तामातोऽर्चः प्रयोजयेत् ।

यतिपाणिस्तमादुश्न गुदलघ्वसराश्वितम् ॥३४॥

पौष्करस्य तु वाद्यस्य मृदङ्गपणवाभयम् ।

विधानं मप्रवक्ष्यामि ददरस्य तयं च ॥३५॥

योऽङ्गाक्षरसम्पन्न धतुमार्गं तयं च ।

वि(द्वि)सेपन घटकरण त्रियति त्रिसय तथा ॥३६॥

इति पाणिप्रहारेण सयुक्तम् । पाणिना वशेषु पूत्कारो लभ्यते । गुरो गीयमाने पुरुषा विच्छेदो लघोः शीघ्रतयेति ॥३४॥

ननु भवत्वेव वीणादौ । प्रकृते पुष्करे कचमेदित्याह । पौष्करस्य । तयंवे-
ति । नैव स्वराक्षर वादनप्रकारेण हेतुना पौष्करस्य लक्षणं वक्ष्यामि तदनुषङ्गी
नामश्च । ददरस्य मृदङ्गपणवाभय कृत्वा । तेन मृदङ्गपणवस्य चानुषङ्गिणो विधानं
स्वराक्षरसम्पादक प्रकारं वक्ष्यामीति सम्बन्ध ॥३५॥

योऽङ्गाक्षरसम्पन्न धतुमार्गं तयं च ।

इति । अक्षरप्रकारेण मार्गच्छेद इति ।

द्विसेपन घटकरण त्रियति त्रिसय तथा ।

त्रियत त्रिप्रकार च त्रिसयोग त्रिपाणिकम् ।

दशार्धपाणिप्रहत त्रिप्रहार त्रिमाजंनम् ।

विशत्यसङ्कारपुत तथाष्टादशजातिकम् ॥

इति । तत्र योजनमाह । एव प्रकारैर्यस्मात् पुष्करज वाद्यं परिपूर्णं तस्मान्नाट्ये रस-
भावाभिव्यञ्जनसमर्थामित्यतो भणनयोग्यमिति सम्भाव्यते । तत्र पौष्कर वाद्य प्रकार-
नयेण नाट्योपयोगिनि(गीति) । वर्णानुसारेण स्वरानुसारेण साम्यात्मना ताते च ।
तथा हि । वर्णा कस्मैचिदपि वाद्यविशेषतया प्रभवन्तोऽप्यज्ञातायंभ्रुतिमात्रेणैव पुष्प
नागरग्राम्योपनागरिकात्मवृत्तिप्रयाणि तात[लय]भेदेषु दीप्तमध्यमगुणरूपसविद्भृत्ति-
व्यञ्जका इति तावत् प्रतिज्ञमेव । ततश्च प्रागलङ्काराध्याये (भ ना १६) निर्णेत-
यस्मामि सहृदयलोकलोचने (ध्वन्यालोकलोचनम् ३ २) च । त एव त्वनुहाररूपतायां
वर्णरूपस्वन्वकारेण नादरूपतया सद्वादितात्मानो भवन्ती नादस्य लालित्यपारुष्यादि-
तारतम्यभेदे नितरा द्विरावृत्तिमेवोद्दीपयन्ति । नादो हि चित्तवृत्तेरन्तरङ्ग समयान-
पेक्षिन एव । लोकेऽपि चित्तवृत्ति(तै)र्भवनवित । सवित्प्राणित तु वाक्पस्वस्य प्रथम

त्रिगत त्रिप्रका(चा)र च त्रिसयोग त्रिवाणिकम् ।

दशार्धपाणिग्रहत त्रिप्रहार त्रिमानंनम् ॥३७॥

विशत्यसङ्कारपुत तथाष्टादशजातिकम् ।

एभि प्रकारैः सम्पन्न याद्य पुष्करज भवेत् ॥३८॥

तत्र षोडशाक्षरमिति षडुक्तं तदनुभ्याष्यास्यामः ।

कलगघटठडढतयदधमरलह इति षोडशाक्षराणीह ।

नियत पुष्करवाद्ये वाक्करणं सविधेयानि ॥३९॥

नादात्मना विवृत्तस्य । वर्णात्मा चरमो विवर्तो बहिरङ्ग । यत सा श्वेय नादरूपत-
यैव ब्रह्ममाणा पातहन्ममा(ना)-यपुष्करमुखोदिता-येव चोच्चार्यमाणेषु वर्णेषु
प्रयत्नघटैरपि न सम्पद्यते । तत्र हि सर्वंघा(घा) वर्णंप्रापान्यमेवोन्मीलति ।
नादप्रधान्या.. उच्चार्यमाण(र्णा) वर्णा वाद्यमान तु वादिभूतवर्णमय
सन्ध्याया दाबलेयादय इव गो भूता । अत एवोच्चार्यमाण वाद्यमपि प्रसिद्धमपि
सूदृष्टयति । उदटन सूत्रमुच्यते । सोऽय वर्णान्तरानुहारभागी रसभाव-
प्रकृत्वादिभि सूत्रतया विमलमत(तम)दृष्टिना मुनिना ज्ञात्वा तथैवोपदिष्ट ।
तत्र वर्णस्वरूप पुष्करहस्तयोगजन्म । तत्र च पुष्करगत सस्कारो लेपद्वये भ्रातिङ्गके
ऊर्ध्वके च । निगृहीत यत्ताडनममन-तर पीडितम् । अनुरणनक्षणे यत्तनि(दधंनि)-
गृहीतम् । विश्रम्य(विश्रम्य) पीडितमेतदनुरणनसिद्धये । मुक्त च पीडितसम्पूर्णानु-
रणनसम्पत्ये इत्येतत् प्रहारत्रयम् । (पञ्चपाणिग्रहत)समाधंतदधंप'सर्वंप्रदेशिन्यात्मनि
हस्ततन्निवेशात्मनि अरणरूपे धातपञ्चवे इति कर्तव्यसा सपूरयद्वस्तस्य सस्कार इति
लेपघातप्रकारप्रहारसर्णानुहार । प्रत्युपयोगिना वर्णानामेव त्रिय(ग)तम् । सयोगा-
मार्गे भ्रातिस्तादिश्चतुर्विध । गुरुलघुमिश्रतावर्णस्वरूप ; निगृहीतादिश्रममिति सयोग
त्रयवर्णस्वरूपतापत्तयैव । प्रचारत्रयस्य भागश्चतुष्टय एवोपयुज्यते । हस्तसाम्येन वैषम्ये-
णोन्नयथा चेति । यदा मार्गभेदास्तावत् सिद्धस्तज्जातयोऽष्टादश शुद्धा पुष्करकरणेत्या-
दय । यद्यपि चासा समस्तमेवैतदुद्देशगत (लघुलुन)लयश्रुताद्यधिगमनरूपमत एव हि
शर्वं भीलनाज्जायत इति निवचन चासामेव प्रयोगपर्यन्तम् । तथापि मार्गारम्भमासां
शरीरमिति मागजास्ता उच्यते । तेष्वेव वर्णेषु पणवददरमृदङ्ग वाद्ययोजनया
वैचित्र्योत्पादककरण (म्) । यद्ब्रह्मकृतप्रकृतमिथादि करणपट्टम् । अत एव प्रचार-
त्रयसहितमार्गाभिधानादन तर पणवददरलक्षणमकालकृष्माण्डपतनदेशीयमिति न
शक्यते ।

षोडशान्नरसम्पन्न चतुर्माग द्वित्रेप षट्करण त्रिप्रचार त्रिसयोग दशार्धपाणि-

चतुर्मासं नाम । मालिप्तार्द्धतगोमुखवितस्ताश्चस्वारो भार्गाः ।

^१द्विलेप नाम । व(वा)मोर्ध्वकप्रलेपात् ।

पट्करण नाम । रूपं कृन्प्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोघः ^२प्रतिशुल्का
चेति । त्रिपतिर्नाम । समा स्तोतोगता गोपुच्छा चेत्यन्वयात् ।

त्रिलयं नाम । द्रुतमध्यविसम्भ्रतयोगात् ।

त्रिगतं नाम । ^३तस्त्वमनुगतमोघश्चेति ।

त्रिप्रवार नाम । समप्रचारो विषमप्रचारः समविषमप्रचारश्चेति ।

त्रिसंयोगं नाम । गुह्यसयोगो लघुसयोगो गुह्यलघुसयोगश्चेति ।

त्रिपाणिक नाम । समपाणिरक्षपाणिरुपरिपाणिश्चेति ।

पञ्चपाणिप्रहत नाम । ^४समपाण्यर्थं समपाणिरर्थाद्यं समपाणिः पार्श्वपाणि
प्रदेशिनी चेति ।

त्रिप्रहरं नाम । निगूहीतोऽर्धनिगूहीतो मुक्तश्चेति ।

त्रिमाजंन नाम मापूर्यर्थंमापूरी कामरिथी चेति ।

विशत्यलङ्कारा (रान्)प्रष्टावशजायि(तो)श्च पदभेदे दर्शयिष्यामः ॥४०॥

प्रहतं त्रिप्रकारमष्टावशजातिकमिति । यस्तूद्देशभागे बर्णानुसंहारविषयो यस्तु स्वराणु-
हाराशस्तत्र द्विलेपमिति । स्वरूपसिद्ध्यं त्रिमाजंनमिति । स्वरसयोजनाक्षे नादीभूतवर्ण-
सम्पत्त्यनुभावि सदनुत्तररूप तद्गानाशस्यितस्यायित्व स्वरूपमनुवर्तमान तत एव
तत्कृतचित्तवृत्त्युद्दीपन एव सुतरात्मानमाश्रयतीति यत्तत उपदिश्यमानस्वरानुहाराद्य
इति प्रकारप्रथमम् । घातपञ्चकादेरत्र यत्रोपयोग एव । गतयो लयास्तत्त्वादीनि
त्रिगतम् । समपाण्यादित्रयमिति साम्यावात्तान उपयुज्यते । साम्य यत्र यस्यान्योन्य-
मूदङ्ग य इति भाविकारिण्यदिप यङ्गैस् इत्यादिभिरातोद्यान्तरैर्ध्रुवागानेन परिक्रमणादि-
पात्रवेष्टितेनेति तद्विचित्रोकरणे विशतिरलङ्कारा इति । एव पुष्करवाद्यमनुरञ्जरु-
त्वेऽपि विवाह...शोभाभावहृतीति । तथा च नन्दिमते ।

न पुष्करविहीनं हि वाद्यवृत्त विराजते ।

तत्रैव हि श्रुते लोक उन्मुखत्व प्रपद्यते ॥

इति । विभक्तविषयत्वेऽपि मिश्रितत्वेन प्रयोगे तत्सम्पादन न हि विभज्येति प्रतिपाद-
यितुं मुनिः शङ्करे(संक्षेपे)णोददिक्षत् ॥३६-४०॥

१. NS विलेपनं ।

२. प्रतिशुक्लेति ।

३. घनमोघश्चेति ।

४. समपाणिरर्धपाणि, प्रदेशिनीति ।

एतावत् सूत्रम् । अत पदभेद । सत्र घोडशास्त्र नाम ।

१ अमिष्यञ्जितानि पूर्वं यायेतानि घोडशास्त्रानि ॥

तायदतराणि जानीत पुष्करेषु यथाक्रमम् ।

पणवे देवरे चैव मृदङ्गेषु तथैव च ॥४१॥

कटदतपरास्तु दक्षिणमुखेऽत्र घम(पम)हाश्च वामके

नियता ।

गवकारो चोर्ध्वे (चोर्ध्वाक्ष्ये)दठडोण (खठडम)सा स्पुरालिङ्गे

॥४२॥

एतेषामक्षराणां स्वरसंयोग व्यञ्जनसंयोग च व्याख्यास्याम ।

सत्र घ घा इ ई उ (इ उ) ए ओ अ इति स्वरा व्यञ्जनैः सह संयोग गच्छन्ति ।

घकारेकारोकारंकारोकाराङ्कारा इति ककारे । यथा । ककिकुकुकेकोक
मिति ।

इकारंकारोकारा इति लकारे । लिलेखो इति ।

एतदत्र वस्तुतस्व शिष्ट ग्रन्थयोजनामात्रम् । तदाह मुनि । एतावत् सूत्रमि
ति । स(सा)मात्यो नेत्याह अत पदभेद इति । सूत्रेऽस्मिन् यानि पदानिःपवात्तर-
वाक्यानि तानि व्याख्यायन्तेऽस्मिन्निति स ग्रन्थस्तथोक्त । तत्र पणवददरमृदङ्गेश्व-
कारविभाग पुष्करेषु तावदाह ॥४१॥

कटदतपरास्तु दक्षिणमुखेऽत्र घमहाश्च वामके नियता ।

गवकारो चोर्ध्वे कटणव(खठडम)साश्च स्पुरालिङ्गे ॥

दक्षिणस्य पुष्करस्य सम्पत्तो वामतश्चेति मुखद्वयम् । अतएव सयवाङ्को
ससणमस्तोत्यङ्किक । तस्य दक्षिणस्य दक्षिणमुखे पद् वर्णा । बाये त्रय ।
मध्यमे तु प्रधानत्वादिङ्गकालिङ्गाभ्या सरर्षं त्रयम् । तालाभ्यामाधिवयेन चतुस्तास-
त्वेन वक्ष्यमाणस्वाचोर्ध्वकशब्दवाच्ये द्वौ वर्णौ । आसिङ्गके पणवददरवाद्येन
मिश्रीक्रियते यस्य बाह्यमासिङ्गयकरणवबहुल वमेव तडाद्यम् । न तु तच्छ्रय
कदाचित् । तत्रालिङ्गके पञ्च । एव घोडश ॥४२॥

तेषां स्वरसंयोगमाह । तत्रेत्यादिना हकारमा(म)कारो शुद्धाविरमन्तेन ।
श्लुएभ्रोम इत्येतद्वजम् । अत्र स्वरविनियोग इति । मध्ये हि हृदित्याद्यो टकारो न

१ NS. अमिष्यक्तानि ।

२ ददरे ।

उकारंकारो गकारे । यथा गुणे इति ।
 घकारेकारोकारोकारा इति घकारे । यथा घघघुघो इति ।
 प्रकाराकारेकारोकाराङ्कारा (इति) ढकारे । यथा ढढाढिढोढमिति ।
 प्रकाराकारेकारंकारोकाराङ्कारा इति ठकारे । यथा ठठाठिठेठोठमिति ।
 एकारोकारो ढकारे । यथा ढेढो इति ।
 प्रकाराकारंकारोकारा इति एकारे । यथा एएणणेणो इति ।
 प्रकाराकारेकारंकारा इति तथयो । यथा ततातिते यथायिये इति ।
 प्रकारोकारंकारोकारा इति वकारे । यथा ववुवेवो इति ।
 प्रकाराकारेकारोकाराङ्कारा इति यकारे । यथा यथायिये
 (घोषमिति)
 घ्रा(घकारा)कारेकारंकारा इति रेफे । यथा ररारिरे इति ।
 घका(राका)रेकारंकारा इति लकारे । यथा ललालिले इति ।
 हकारमकारो शुद्धो ॥४३॥

ककारगकारघकारतकारधकादकाराणै रेफोऽनुबन्ध । यथा क घ घ्र प्र ङ
 घ्र । ककारस्य लकारोऽनुबन्ध । यथा कल भले कलमिति । हकारस्य एकारोऽनुबन्धः ।
 यथा ह्ल इति । तकारस्य घकारोऽनुबन्ध । यथा त्य इति । ढकारस्य घकारोऽनु-
 बन्ध । यथा ढ ढा ढे इति । एवमेतैः सयोगैर्द्विहस्तसप्तशतान्यक्षराणि भवन्ति
 ॥४४॥

तत्रैत एव द्विपुष्करे । धाञ्जिकमुबङ्गे द्विपुष्करे समहस्तनिपातनाडकारः ।
 तत्रैवाङ्गुलिप्रचलनाद् ध्रकारः । तत्रैवावष्टम्भान् तत्रैवार्धनिगूहीतात् स्य(घ)कारः ।
 तत्रैव दक्षिणमुखे पार्श्वनिपीडिते ककारः । तत्रैवाङ्गुलिकुञ्चनात् कुकारः । ऊर्ध्व-
 कवामकयोः समहस्तनिपातनाडंकार । प्रवेशिन्या चातिङ्गे ङेङ्कारः ॥४५॥

मन्तस्य । हकारश्च(स्य) शुद्धस्याप्यभिधानात्लक्ष्ये तद्दि १हतदित्यादी मन्तस्य-
 मित्यादि ञाडघ(वाघ)म् । अत्रे च षड्वाये कुपूहल इति कतस्यम् । न तु कुपूहलमिति ।
 शिष्ट स्पष्टम् ॥४३॥

प्रथमं व्यञ्जनमयोगमाह । ककारेत्यादिना एवमेतं सयोगैरित्यन्तेन । सयोगै-
 रिति । भावसाधनम् । एतद्योजनोपलक्षितानि यान्यक्षराणि तानि हस्तद्वयसयोग-
 जानि । व्यापाराद्भृत्तिभेदाद्बहुद्वयस्तसयोगत्त्वमात्रं सम्भाव्यमपीति द्विप्रहणम्
 ॥४४॥

अनुबन्धशब्दत्वेन विश्रुत्वेन वैचित्र्यमाह । एत एव हि (द्वि)पुष्करे

पञ्चपाणिप्रहृतमिति यदुक्तं समवायवपाञ्चर्षाघपाणिपाशवंपाणिप्रवेशिन्य-
श्चेति । त(य) एते पञ्चपाणिप्रहृता के(ते) निगृहीताधनिगृहीतयुक्ता यथायोग
कार्या । तत्र समवाणिप्रहृतो मकार स निगृहीत । यकाररघकारदकारपकारा अघ-
पाणिप्रहृता अघनिगृहीता । ककारखकारटकारदकारा पाशवपाणिप्रहृता निगृही-
ताश्च । तकारपकारावर्षाघपाणिप्रहृताअघनिगृहीता । प्रवेशिन्या हता धातिङ्के टका-
रणका(र)रेफवकारा युक्ता । द्विहस्तप्रहृता ध्रुवोत्के इति । मुक्तापाशवो चिका
इत्यर्घपाणिप्रहृता निगृहीता( ) । एवमेतेष्वक्षरेषु प्रयोगवशेन कार्या प्रहारा ॥४६॥

षोडशतानि दृष्टानि वाद्यजा-यक्षराणि तु ।

अनेनेव विधानेन योग्यं चिकरणं बुधं ॥४७॥

द्विमुखोऽङ्गिक इति । मुखद्वये सम कृत्वा हस्तनिपाताविति समग्रहणं क्रमनिवेशापम् ।
अत एवाव्यक्तपूर्णान्तरमेवेदं केवलमुद्धटने । सध्वंवेत्यङ्गिके दक्षिणमुखे द्वयमित्युक्तम्
॥४५॥

षोडशाक्षरमिति निर्णयि तदुपयोगि दशाघपाणिप्रहृतमिति निर्णयितुमाह ।
पञ्चपाणीति । पञ्चसन्निवेशे पाणिभिः प्रयोगसिद्धये हस्त हस्त येषां ते कर्णा
निगृहीतादित्रयरूपा कार्या इति । त्रिप्रकारस्येतिकतन्पतारूपतामाह । यययोगमिति ।
व्यावष्टे समपाणिप्रहृतमिति इत्यादिना । अघपाणिप्रहृताअघनिगृहीत इति तुल्यत्वेऽपि
पुष्करभेदात् स(ग)कारावीना भेद ॥४६॥

ननु तत्र यदि वरुणानुहारस्वरभवा एतेऽय एव तथा सति सयोगजनां च्चनोता
परमायतोऽयत्त्वमेव । तथा रूपादिकरणवमृदङ्गध्वने पुष्करध्वनिमेलने वक्ष्यमाणो
वस्तुतोऽय एव विचित्रो निनाद इति किमर्थोऽय षोडशरनियप्रयास इत्या
शङ्कयाह । षोडशतानोति । तुहेती । यस्मादनेन षोडशाक्षरात्मना विधानेन वाक्करण
वाचा सात्वोद्धटनं बुधंरनुहारसादश्यविवेककुशलैर्मो जयितुं शक्यते । सद्योजनया
अतिना तद्वाच्याभ्याससम्पादनयशक्यत्वात् प्रयोगविच्छेदमित्यदृश्य योजनाहंम् ।
एतेरेव षोडशभिच्छट्टनिकारूपं सवमेव वाक्करणं योजनाहंम् । अधिका-यक्षराणि
नापेक्षत इति । ततो हेतोरेतानि वाद्याञ्जातानि कल्पनया तत धा(प्र)षोडशारेण
अव्यस्वरूपाणि षोडशाक्षराणि दृष्टानीति सम्भव ॥४७॥

चतुर्भागं यदुक्तं तमनुभ्याख्यास्याम ।
 अहिंसातिप्तभागं (गौं) तु वितस्ता गोमुखी तथा ।
 मार्गश्चित्तवार एवंते प्रहारकरणाध्यायः ॥४८॥

तत्र किङ्क (त्राङ्किक) मूवङ्क प्रहारयुक्तोऽड्डितभागो वामोर्ध्वप्रहारयुक्त
 घालिप्तभागं । ऊर्ध्वकाङ्किके दक्षिणमुखे घालिप्तहस्तो वितस्तभागं । घालिङ्कक-
 करणबहुलं सर्वपुष्करहस्तो गोमुखीभागं इति ॥४९॥

तत्राड्डित(ता)प्रहारजानम । अटकटपिधघटपेधोघहमधि घघनपिधि ह्य-
 ङ्ङिताभागं । घट गुटुगुटमघेदोपिधदुधिदुधेपि (इत्यातिप्तभागं ।) किकाकिट्ट-
 नेटकिता किकेकितादि . तसिता गुटुगेत्येव ज्ञेयो वितस्त्यास्तु । शुद्ध सिद्ध
 मट्टिकुटपेधेमरिपिद्विषम्बुखुणपेधोटस्यमट गोमुखीभागं ॥५०॥

अर्धपा बर्णानां चतुर्धा समूहीभाव रसविशेष उपयोजयितुं प्रक्रमते चतुर्भाग-
 मिति । यदुक्तमिति । लहेणसूत्रे मार्गं चाकाङ्क्षा तथा मन्त्रमन्त्रन समूहीभावात्मा
 लक्ष्यते । स चतुर्धा । एको द्विक इत्यङ्गिकमुखम् । तच्च प्रथमो(ममु)क्तम् कटर-
 कटस्थान मूदङ्गपूर्विकमङ्गम् । इह यत्र घटकारण(यु)क्तैरेतद्गतं प्रहारयुक्तो द्विको
 मार्गं ॥४८॥

अहिंसात्मा प्रुवा गुञ्जारनिषया ध्रुवाध्याये (म ना० ३२) दक्षिता । तत्रो-
 धिते कृत्वाऽङ्गिक(ङ्क)कस्य यदाममुख यत्र घहमाश्च वामकमित्युक्तम् । यत्रोर्ध्वं
 कटस्थान तत्रप्रहारयुक्त घालिप्तभागं । शोकातरो हि शरीरपरिक्रमविग्रहान्(होत्र)-
 मुख घालिप्त । तदुचितकरणोचितवचायमिति । ऊर्ध्वके पदस्थानेऽङ्गिकस्य दक्षिण-
 मुखे करटघातद्वये उक्तिरसातिष्ठपवेगताडनहस्ताभ्यां प्रहार प्रकृष्टहनन यत्र स
 वितस्तभागंश्च । अस्य दक्षिणो स(वित्त)स्तस्येति नाशयति तस्य भावोचितस्ता
 हिंसता तद्विषये दीनरोदाभासस्य विनियोगो यत । वितस्तमात्राक्षिप्तहस्तप्रहारण-
 सूचनार्थं वितस्तभागं इत्यन्ये पठन्ति । सर्वेषु पुष्करेषु यद्वनन बाहुत्वेन चाङ्गिक(ङ्क)
 एव नोर्ध्वकस्थाने स गोमुखीनः । गोमुखमन्तर्वंशत्र न पूर्वम् । तत्र बोभत्सयोव
 इत्यक्षरसङ्गतिरपि गोमुखीरुक्ता ॥४९॥

तत्र मार्गचतुष्टये ताव्यक्षराणि दर्शयति । तत्रावहितप्रहारजातमित्यादिना
 गोमुखीभागं इत्यन्तेन ॥५०॥

कुर्याद्वितस्तिमार्गे षरविजितान् प्रहारस्तु ।
 उद्यतमार्गेण विना शेषा कार्यास्तु गोमुष्याम् ॥५१॥
 श्रोत्रास्तु गृह्णुतेऽथपिषटकेदोराडिम् ।
 एष वि(तस्त)याद्य विज्ञेय वादकस्तज्जं ।
 ठिण्णिलिठिण्हो ङङ्ङधो गोमुष्याम् ॥५२॥
 ये त्वालित्तसमुत्था(ः) सर्वमार्गेस्तु ते विधातव्या(ः) ।
 ग्रहो न लक्ष्यस्त्वो नाट्यविधान सभासाद्य ।
 ग्रहमोक्षणसम्पानास्तु मूढङ्गानां ग्रहो भवति ॥५३॥
 एतेषां चैव यस्यापि दर्शनानि यथाक्रमम् ।
 धतुर्णामपि मार्गाणामशरग्रहण यथा ॥५४॥

यथात्रैव मागक्षतुष्टयेनेत्युक्तम् । विशेषमाह । कुर्यादिति । आङ्गिकदक्षिण-
 मुखवती रेफो वितस्तमार्गं । प्राप्ता उर्ध्वककटसाञ्च दकारस्तामभेद निविध्यते ।
 नकाराकारस्यालिङ्गकेऽप्यप्राप्तस्य ह्यधोश्चाङ्गिकल(स)ममुखगतयोरप्राप्तयोनिषेधः ।
 गव्येऽस्य तद्वर्गप्रक्षेपाद्यज्ञाय तदाहरणम् । षरविजितान् प्रहारस्तरेङ्ङितमार्गेणोप-
 सद्य(डि)ते वितस्ते कुर्यात् । मारवर्षोयोऽत्र चयोगे । ते शेषा इह विजिता वृत्तिस्ते
 गोमुष्यां कार्या इति । प्राप्तानामप्येषां पुनर्विधान भूयस्त्वं रूपापयति ॥५१॥

यालित्तमार्गे रेफस्य पूर्वलक्षणाप्राप्तिरित्यन्यानुबन्धत्वेन रेफावेदोनात्र
 भवतीत्युदाहरणव्याजेनाह । श्रोत्रामित्यादिना । गोमुषीमार्गे सर्वेषां रवादीनाम-
 विद्येये प्राप्ते ङ(ङ)कारोऽभ्येन तुस्य इत्युदाहरणलक्षणा दशंपति प्रणव इत्या-
 दिना ॥५२॥

षरविजितावर्जनमार्गत्रयभुक्त्वा विशेषान्तरमपि परस्परानुग्रहतो भवतीति
 दर्शयितुमाह । ये त्वालित्तसमुत्थानभाकर्मभ्यो येषां ते । यालित्तादयस्त्रय इति
 यावत् । तेन सर्वे त्रयोऽपि मार्गा इत्यर्थं । विपरतव्या ।

ग्रहमोक्षणसम्पानास्तु मूढङ्गानां ग्रहो भवति ।

इति । यथमर्थ एक मूढङ्ग यदा बाधवित् प्राधान्येन स्वीक्रियते तदा मूढङ्गान्तराद्
 भूतं कुर्यात् । तद्यथा । ऊर्ध्वकाट्टुकालिङ्गवा दक्षिणमुखाद्यतो(मुवित)रिति । अथ
 तत्र भीक्षारतथा[विग्रहा]दिति सम्पानम् । तत्र व्यापिग्रहत्वेन वरुणस्य जननं विचित्रमेव
 निषी दर्शयितुमशक्यमेव । एष ग्रहमोक्षणसम्पानानामेकभेदा(ऽत्र)यो द्विभेदा पट

दाघवदधिमटां घीमठां दिघिविबलं यिक्तापितांशलापिकटाम् ।
कटधिमटा खोखोघेटातड्डितावाधम् ॥५५॥

तन्त्रान्तिकिता घंपद्रघटितयेत् ।
यटथकिकेत्(टाकुट्टिकिकिद)वितस्तायाम् ॥५६॥

ध्रामांघृट्टुघेघेटाघटितकधिधिघोटामाम् ।
घातिप्तकसंयोगो(गः) कार्ये(यं) सवादने सन्यक् ॥५७॥

ध्रटमिघिवेटांघिवेतमधिधोणालमत्पिघक्तेताम् ।
खोखोपापा णाणाणाणा च योमुह्याम् ॥५८॥

एतेषां पुष्कराणां त्रिविध. प्रचारः । समप्रचारो विषमप्रचारः समविषम-
प्रचार इति ॥५९॥

तत्र ।

वामोर्ध्वंकयोर्वामः सव्यो वै दक्षिणोर्ध्वंके चापि का(के का)यैः ।
समप्रचारे ह्यातिप्ते तिप्तबाद्यकरणे तु ॥६०॥

त्रिभेषाश्च पठति । यथा पञ्चदशभिर्भेदैः पुनर्मागार्गिर्वैचित्र्यम् । यथोक्त नन्दिमते ।

योऽशस्वपि वर्णेषु भेदाः पञ्चदशोदिताः ।
तावने प्रहस्तग्वानमोक्षंमूलचतुष्टये ॥

इति । अग्नये तु चत्वारो मार्गाः प्रातिपत्समुत्था इत्यनेन स्वीकृताः । सूत्रे तदादित्वे-
नोक्त्या नीत्याऽऽचक्षते ॥५३॥

अथास्य मार्गंनतुष्टयस्य लक्ष्यसमवाहितमुदाहरणभेदमाह । वर्णान्नीति ।
निबिडयते लक्षणं पूर्वा... त येषु । पूर्वं हि रूपोदाहरणमात्र दत्तमित्यपीन-
हक्तधम् । तदाह । यथाक्रममिति । यावत्लक्षणं तावदुदाहरणं दत्तमिति यावत् ।
प्रायशोऽत्राभिरेव अन्वहृता लक्षणाद्य दक्षितमिति भद्रो(ज्ञो) यथा भवति तथा
पाठे यतितव्यम्) ।... ..इत्यादिना प्रहृणमोक्षेण दक्षितो सन्धानत्वलक्षणमि-
त्युक्तम् ॥५४-५८॥

अथ मार्गशेषभूतमेव त्रिप्रचारमिति व्याचष्टे । त्रिविध प्रचारमि(र इ)ति ।
वामस्य हस्तस्य वामभागे दक्षिणस्य दक्षिणे प्रचरणं च समप्रचारः । वैपरीत्येन
स्वस्तिकवर्तनादिना विषमप्रचारः । मिश्रताया समविषम । तेन च वर्णानामेव
तीक्षादिरूपजननं न तथा वैचित्र्यान्तरमाधीयत इति मार्गशेषता ॥५९॥

वामोर्ध्वकसंस्थानां प्रहृतौ वाच कररतु कर्तव्यः ।

संस्थोर्ध्वकसंयोगात् प्रहृतौ हस्तप्रचारे तु ॥६१॥

स्वच्छन्दकः(क)कराणां प्रहृत शेषेषु मार्गकरणेषु ।

अङ्घ्रितगोमुखयोगे समविवमो हस्तसञ्चारः ॥६२॥

शृङ्गारहास्ययोगे वाच योग्य तथाऽङ्घ्रिते मार्गे ।

वीराद्भुतरोद्राणां विस्तस्तमार्गेण वाचं तु ॥६३॥

कदणरसेऽपि हि वाचं योग्य ह्यालिप्तकरणमार्गे तु ।

बीमत्समयानकयोस्तयं च निरयं हि गोमुख्या(म्) ॥६४॥

तत्र मार्गभेदेन योजनमाह । वामोर्ध्वकयोरिति । घालिप्ते मार्गे वाचक्रियायाः कर्तव्यतायाः हस्तप्रभृति । तस्याः कर्तव्यतायामपि विधिः । वामोर्ध्वकप्रहार इति । घालिप्त इति तावदुच्यते । तत्र वामोर्ध्वकयोर्मध्यमाङ्गामेऽङ्घ्रिके वाममुखे सम्भेन गते सति ऊर्ध्वकेनापि दक्षिण एव हस्त कार्यं इत्येकहस्त समप्रचार घालिप्ते । तुरप्यर्थं ॥६०॥

अथ यथाप्रहृतसंस्थानमोक्षरचनं तथा विधिमाह । वामोर्ध्वकसंस्थानामिति । प्रहावेशाद्दामोर्ध्वकसंयोगमवलम्ब्य हस्तप्रचारे व्याप्रियमाणे हस्ते हस्त प्रवृत्ते सति प्रयाणामपि पुष्कराणां प्रघाताय वामो हस्त इति द्वितीय एव हस्त समप्रचारः ॥६१॥

शेषा प्रहादिविहीना ये मार्गभेदकरणभेदाः मार्गेषु क्रियाभेदास्तेषु करणाद्य-सम्बन्धि हननं यथासुचि तेन तत्र हस्तप्रचारोऽपि । एव सम्प्रचारस्त्रिविधः । अङ्घ्रितगोमुखयोगे समविवमो हस्तप्रचारः । तेषु नू विषम एवेत्यर्थाद् दक्षिण मर्त्तति । करणेष्विति बहुत्व व्यापारभेदात् ॥६२॥

अथवा विनियोगमाह शृङ्गारेति । शृङ्गारे हास्येऽप्यङ्घ्रितः । वीरानुतपो रीद्रे विस्तस्तः ॥६३॥

कदण्णे घालिप्तः । बीमत्समयानकयोर्मुखी ॥६४॥

अभिचारादिविषये तु स्वयमुच्यते कर्तव्य इति दर्शयति । रसभावसत्त्वयोप-मिति । रसेषु भावा व्याभिचारिणः सत्त्वमित्युक्तमादिः प्रकृतिः । अभिनयसम्बन्धोऽत्र वाखाव्यापारः । तत्र गतो.....वाचयोगः । गतिप्रचारस्तु प्रवृत्ते नाट्ये परभावा-दित्यनाट्य एव । तदाह । यथायथमिति । वृत्तशब्देनात्र नाट्यमिति ॥६५॥

रससत्त्वभाव(भावसत्त्व)योगान्(य) दृष्ट्वाभितर्षं गतिप्रचारोश्च ।
वाद्य नित्य कार्यं यथाक्रम(पथ) वाद्य(वृत्त)योगज्ञः ॥६५॥

एव प्रहृतविधानं कार्यं भार्गाभितर्षं बुधः सम्यक् ।
वक्ष्याम्यतश्च भूयो दर्शयणवाभितर्षं वाद्यम् ॥६६॥

प्रतिवादितमनुवाद्यं समवादितमुच्यते पणववाद्यम् ।
तत्रातिवादितं स्यान् मुरजानामप्रतो यत् ॥६७॥

यत्वनुगतं मृदङ्गं रनुवादितमुच्यते तु तडाद्यम् ।
समवादितं मृदङ्गंज्ञेयं साम्येन यद्वाद्यम् ॥६८॥

कलगा ठडणा वेह्वा एरलाः कृत्तिलंभ्रणेति किरिकिल्ला ।
एते वर्णा पणवातीद्यविधाने विघातव्या ॥६९॥

घोषोणाघोकिवृत्तं प्रवृत्तं लुल्लिति रिणिति रिह्लुपह्ले ।
कथित्वादेवेदेषां पणववाद्यम् ।

ह्लोणिकिमिकिल्लोणः इति पणववाद्यं तु ॥७०॥

प्रचारत्रयमुपसहरति । एवमिति । अथ मार्गवैधियोत्पादनाय करणवदक
निरूपयिष्यन् तदुपयोगि दर्शयणव गम्यमानं पणवं तावदाद्यं लक्षयितुमुपक्रमते ।
वक्ष्यामीति । सामान्यो(ग्येनो)क्तम् । विशेषस्तूच्यते इति भूयः पातस्य । तच्च
त्रिधा ॥६६॥

पुष्करतः पूर्वमपि वाद्यम् । यद्यनुवाद्यं मृदङ्गं हेतुभिर्यदनुगतं व्यपदेश्यता
नीतमित्यर्थं । अन्ये तु विपर्ययेणैतदाहुः । अतः इति पश्चादर्थः । तदन्तं सामान्य-
समवायं पूर्वोक्ताभरेभ्य एव । केचिदनुबन्धः... ..(साम्येन) तुल्यतेति
दर्शयति ॥६७ ६८॥

कलगा ठडणा इत्यायंया ॥६९॥

भार्गातरेण प्रयोगोपयागि तेषां... माह । घोषोणा । इत्यादिना ॥७०॥

अस्य पणवस्य कनिष्ठाऽनामिकाऽप्रकोणश्च कोणाप्रमितिः सम्बन्धः । अन्ये
त्रये मध्यम इत्याहुः । मध्यमाङ्गुल्येत्या (भ० ना० ३४ ७३)दि वक्ष्यते । पूर्वं तु
मध्यमानामिकामाहुः । शिथिलता माहवम् । तच्च न गाढीकरणम् । तच्च कस्याश्च
रुन्दारोहिणो वध्राश्च बन्धनरञ्जो... काष्ठिकावस्त्वस्य बाहकसम्बन्धिनः ।

शोभ्रकरणानुबन्धस्थितिरेव हि नि स्थन (न)स्त्र(ल)सितक स्यात् ।

इति दवंरे प्रहारा समासतस्तत्र चित्तया ॥८६॥

एव त्वसङ्करकृता प्रहारशुद्धिरिह कीर्तिता तज्जनेः ।

दवंरपणवमृदङ्गमिश्रितवाद्य प्रवक्ष्यामि ॥८७॥

तत्र व्यक्तीभाव वाद्ये गच्छन्ति मिश्रिता केचित् ।

केचिद्युगपरकरण केचित् पर्यायकरण तु ॥८८॥

एकैकसम्प्रयुक्ता वरुणानुगत(ता)स्तर्पव सम्प्रयुक्ता(ः) ।

घोत्रेरेवोलीकोत्रिहृत् सत्कृता मृदङ्गेषु ॥८९॥

अथ दवंरेऽपि विविधलेते पणवयोस्तु सयुक्ताः ।

डरणके खोददोदे विधिरै विधिन मिथ्यास्तु ॥९०॥

आम्बो घेऽन्ये शेयास्ते मिथा एव नित्यश कार्या ।

पूर्वो(र्व)ऽपि च मिथश्च यजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥९१॥

इति । शोभ्रक्रियाया अनुबन्धेन चिरबालानुबन्धेन स्थितियस्य शब्दस्य तत् ससितक एवसस्यवरूपत्वात् । तत्र सञ्चये (पा पा ५४५) । यतस्तत्ससितकमिति लोके ॥८६॥

अष्टवमङ्कराः । दवंरवाद्याक्षराणामेव सङ्कर । तेन कृता शुद्धि । अनामिथ वाद्यम् । इह तु निरूपयति दवंरपणवमृदङ्गानि पुष्कराणि । सक्षरणान्ये विच्छेद स्फुटो न प्रतीयत इत्यभिप्रायेण कुर्यात्(त्) ॥८७॥

तत्र मिथ्या एकरूपवर्णा यतश्च प्रहाराः । अन्ये तु विविधाः । युगपत् क्रमेण वा । तदाह । व्यक्तीभावमिति । तत्रै(व) नैकण प्रयुक्ता पर्यायकरणा वरुणानुगता यौगपद्येन सयुक्ता मिश्रितत्वेनैकैक कृत्वा सम्यक् प्रयुक्ता । पर्यायकरणानां इत्यन्ये पठन्ति ॥८८॥

तत्र मिथ्यान् निरूपयितुमेतावत् प्रतिनियता अमिथ्या इति साधयाऽऽयंवा दसंयति । एकैकेत्यादि । आनङ्गमृदङ्ग इत्यने ॥८९॥

अन्येऽ तेन दवंरपणवयो इत्यादिसहितायार्थेन पणवेऽमिथ्या उक्ता ॥९०॥

मिथ्यानाह । आम्बो घेऽ ये इति । षोडशाक्षरादिके भा संख्या भूविति मि शेप-पदसंयपव च । सुविहितवादनकशास्त्रेतेऽपि भवति मिथ्या इत्याह । पूर्वोऽपीति । यथायोगमिति । अम्बासवसात् ॥९१॥

अथ युगपत् करणानि तु हल्लङ्गे कुकुनणप्रलंबोह्लम् ।
प्रहृत मल्लादो एव योज्यास्तु पणवे हि ॥६५॥

घुपं-(पं) क्तासु(स्तु) क्रमशः करणे परिवादेन कर्तव्या(ः) ।
कोसोवेदोपोणल्लेति किणकिणिति कृताश्च ॥६६॥

पणवानामनुबन्धे कार्यं घुषदुल्लकेनि षाद्यं तु ।
भूय प्रतिकृतिभेदो भावङ्गिकवदरिभ्या च ॥६७॥

यद्यत् कुर्यात् मुरजे प्रहारजात गतिप्रचारेषु ।
अनुगतमक्षरवृत्त तदेव षाद्य तु पणवेऽपि ॥६८॥

न हि चित्र कर्तव्य गतिप्रचारेषु षादन तर्जः ।
समविषमं तत्र हि यत् वृ(त् तल्ल)ष्य पादसञ्चारे ॥६९॥

अथ युगपत्करणानीति । अक्रमा उच्यता ॥६५॥

पर्यायकरणानाह । घुष्यकृतास्तु क्रमश इति । पूर्वघुषंस्तत परिवादक करोति
य पणवयोरेव क्रम ॥६६॥

अनुबन्ध इति । परिवादेकेन छिद्रेषु प्रयोज्यमित्यदं । अत परस्पर
क्रममाह ।

भूय प्र(ति)कृतिभेदे(दो) भावङ्गिकवदरिभ्या वा(च) ।

इति । प्रतिकृतिरनुकार पश्चादनुकरणम् । स षाडा भिद्यते । यदा मुख्यमृदङ्ग(ङ्ग)
तत पणवस्ततो ददर इत्येको भेद । ददर पणव इति द्वितीय ॥६७॥

एव पणवे ददरे च मुख्ये प्रत्येक द्वाविंशति पट । तत्र गतिप्रचारे परि-
क्रमणादौ नुरजभावाव्य क्रमकरणयोग इति दर्शयति ।

यद्यत् कुर्यात् मुरजे प्रहारजात गतिप्रचारेषु ।
अनुगतमक्षरवृत्त तदेव षाद्य तु पणवेऽपि ॥

इति । ददरेऽपि । अनुगत रसादिवशायातम् । वृत्त प्रकार ॥६८॥

अत्र(गतौ) द्वित्रियुगपत्करण निषधति । न हि चित्र कर्तव्यं गतिप्रचारेषु
षादनमिति । अत्र हेतुः ।

समविषमं तत्र हि यत् तल्लक्ष्य पादसञ्चारे ।

इति । तत्र विविधे यत् सम विषम च प्रकारजात तत् पादसञ्चारे लक्षणीय
योज्यम् ॥६९॥

उपरिकरणे यथेष्ट कर्तव्यस्तु परणवो मृदङ्गेषु ।
 तत्र प्रहारकरणमं ब्रह्मबाधं विघातय्यम् ॥१००॥
 प्रायेण सर्वभावेष्वादी परणवग्रह प्रयोक्तव्यः ।
 अस्याम्बहमतः परं तु सक्षणं करणजातस्य ॥१०१॥
 रूपं कृतप्रतिकृत प्रतिभेदो रूपशेषमोक्षस्य (श्च) ।
 यन्मि च प्रतिशुचतेत्येव ज्ञेय करणजातम् ॥१०२॥
 तत्र रूप नाम विभक्तकरणम् । यथा ।
 घ(वे)घगेष किटिमा किटिमा घटत्पि घटपत्पि ।
 घटुघटकिटिकट कृह्णं बोधे बोधे बले ॥१०३॥

इति रूपम् ।

कृतप्रतिकृत नाम यत्रैक करणं त्रिपुंकर इत्यु(मप्यु)द्भा(ध)यति ।

यथा ।

वं(धु-ल)ल(लु)लुण(भणे)कमभिमवाणेदोटतितोडमित्यमानकम् ।
 मुरजे किटिले दोह्लु बोधो बोधोण से वाद्यम् ॥१०४॥

न च ताण्डवादि मुक्त्वा गतो तद्योजनाङ्गमित्या(त्य)तशेष । गतिप्रचा-
 रादन्यत्वे तु न शेष इत्याह । उपरिकरण इति । वाद्यप्राधान्य इत्यर्थं ॥१००॥

अथ यदर्थं परणवददंरूपमुक्तं तत् करणपट्टकं च वक्तुमुपक्रमते । अस्यामीति
 ॥१०१-१०२॥

रूप नाम विभक्तकरणमिति । मुरजे मृदङ्गम् । अथ तत्समकाल लघु-
 द्रवम् । मृदु चेत्यादिना विभक्ता यत्र क्रिया तद्रूपम् । बोध इति मुरजे । किटिमा
 इत्यन्यत्र ॥१०३॥

कृतप्रतिकृतम् । यत्रैक करणं त्रिपुंकरमप्युद्भाषयति ।

सर्वबालाक्षरयुक्तमिति यावत् । एकस्मिन् कृतेऽप्यपि प्रतिकृतं सविभक्त
 पुंकर यत्रेति । धुलुधुमणे इति । उपाध्यायास्त्वाह । नेतावता परणवादिभि सह
 किञ्चिदुक्तं स्यादिति । तदयमर्थः । एकमिति । एक परणवादिकरणमित्यर्थः ।
 पदवाद्भावि सपुंकरवाद्यमुद्भाषयति अनुकरोति सति प्रतिकृतमिति । बोणावाद्य-
 मित्यनुकृतं भवति । न हि सारस्यमात्रमेतत् । ततोऽयंत्वादनुबद्धस्येति । उदाहरणम-
 खण्डथा विभक्तनीयम् । ललुलुणं इति मुरजे पञ्चधा । कमिमोट इति परणवे
 इत्यादि ॥१०४॥

प्रतिभेदो नाम युगपत्कृते करणे मृदङ्गानां यदुपरिकरणेन गच्छन्ति य(त)-
व ।

दाघा(घोषो) घाणिया मटगतमधि घटे घटे ।

दोघे घट मत्थिण्णको लो ।

(एभिः करणत्रिशेषैः प्रतिभेदो नाम वित्तेयः) ॥१०५॥

इति वाद्यम् ।

रूपशेषं तु [रूपशेषं(पो)नाम करणानामविशेषो यथा ।

खुल्लुणं एरण्णएण मडापेव मघिटां घेटां घेदो ।

ये घेटमडिण्णएणवो इति वाद्य रूपशेषं तु] ॥१०६॥

प्रतिशुल्कं(ल्को)नामानुस्वारो मार्वंङ्गिकदंदरवादकानाम् । यथा ।

घटमधि कुण्णकिटि गळाटा कपिधिजाण्णकोलोलावा ।

कुटकिटि कुण्णकिटि कट्ठे प्रतिशुल्काहयं सदा करणम् ॥१०७॥

घोषो नाम सर्वभाण्डविधेयो द्रुतपालिलयो नद्योषवत् ।

घोषो यथा ।

पकिटिमयकिटिकिटिये घदघुबेदेण घाण्ण दायान्णोलो ।

घदुगुदुघदुगुदुपदघेरेण्ण एते तथोघे च ॥१०८॥

मृदङ्गानां युगपदेव करणे क्रियमाणे यदुपरिकरणेन । तद्यथा । सपुद्गये
मुरजेन प्रयुयुधिते पाटस्थे गृहनिषते तदा प्रतिभेदः । घोषो इति प्रयोज्यमानः ।
कुहलमिति ॥१०५॥

रूपशेषः करणानामिति । यथा(दा) मौरजिको विराम करोति तथा तच्छिद्रे
पाणविको वा वादयति । एतदन्वयदपि क्रियमाणे(ण)त्रिच्छेद । खुल्लुणं इति मुरजवि-
रामे एरण्णं इति पणवे इत्यादि ॥१०६॥

प्रतिशुल्को(ल्को)ऽनुस्वार इति । बहुक काल मार्वंङ्गिकेन प्रयोगे कृते घृत्वा-
कृतितत्काल पणवम्प दंबरस्य वा प्रयोगः । घटमधि इत्यादि ॥१०७॥

शोधे प्रयुक्ते पणववाद्य कुटकुटण कंटकटखिट । घोषो विषम्बितलये मुख्ये
एको द्रुततम । एतच्च करणवद्क (पिण्डी)प्रतिसरादिनूतेषु दृश्यते । हुलदुष्का
पणवभेद एव ॥१०८॥

उपसहार कुर्वन् करणस्य सामान्यलक्षणमभ्याह । करणानां सभायोगः
षड्विध इति । मित्रानां वाद्यक्रियाणां मिश्रि(श्र)ता येन क्रियते तत् करणमिति

करणानां समायोगः षड्विधः परिकीर्तितः ।

अग्नेर्नैव विधानेन योज्यः सावकरणं चूर्ध्वं ॥१०६॥

त्रियति नाम । समा स्त्रोतोगता गोपुच्छा चेति । लययतिपाणीनां त्रिविधः
संयोगः । स च त्रिप्रकारो भवति । तद्यथा । राट्टं विद्धं शय्यागतं चेति ॥११०॥

त्रिसय नाम । द्रुतो मध्यो विसम्ब्रितश्चेति ॥१११॥

त्रिपाणिक नाम । समयपरिहरणपाणिकपरिपाणिकश्चेति ॥११२॥

समा यतिर्द्रुतश्चैव लयो यत्र भवेदथ ।

तयंयोपरिपाणिकश्च राट्टस्त्रेय विधिर्भवेत् ॥११३॥

स्त्रोतोगता यतिर्यत्र लयो मध्यस्तयं च ।

समपाणिकस्तथा चैव विद्धं वाद्यं तु तद्भवेत् ॥११४॥

अधकारिणस्तु यत्र स्यात् तया चैव स्थितो लयः ।

यतिश्चैव तु गोपुच्छा वाद्यं शय्यागतं तु तत् ॥११५॥

स्थिताल्लयात् प्रभृत्येवं प्रमाणं सम्भवति ।

कायहानि कलानां च दोषेष्वन्येषु पाणिषु ॥११६॥

यतयः पाणयश्चैव लया वै वाद्यसयया ।

यथाकामं हि कर्तव्याः नाट्यशक्तिमवेक्य तु ॥११७॥

यावत् । रूपादीनां चान्वयसमाध्याये (भ० ना० २६) व्याख्यातः । एतत्करणानु
सारेणुबोद्धवित्वा नार्था इत्याह । अग्नेर्नैवेति ॥१०६॥

एव वर्णानुहारैश्चैवममुक्त्वा तालप्राधान्येनावनष्टप्रवृत्ततदुपयोगि यत्यादि
कमाह । त्रियतीति । यतित्रयाणां तालाध्याये (भ० ना० ३१) उक्तं रूपमितीह परमां
मेलनामाह । त्रिविधः संयोगः स च त्रिप्रकार इति । न च तावदत्र सम्भवन्ति भेदाः ।
इह तत् त्रयं उपादेया इति भावः ॥११०-११२॥

समा यतिर्द्रुतो लय उपरिपाणिरिति राट्टं सिद्धोऽनयापेक्षो द्रुतादेव समाप्ये
॥११३॥

स्त्रोतोगता मध्यं समपाणिरिति विद्धं ॥११४॥

समयहरानुबेधाच्छेषवच्छय्यागतं शय्यां विश्रान्तिं प्राप्तो एत ॥११५॥

प्रयोगविधिमाह । स्थिताल्लयात् प्रभृतीति । एवामिति राट्टादीनाम् ।
हानिरिति न्यूनप्रमाणात् ॥११६॥

वपसहरानि । यतय इत्यादि । सभया नियामका ॥११७॥

त्रिभाजनं नाम ।

भापूरी हाथमापूरी तथा कार्मारवीति च ।

तिलस्तु मार्जना ज्ञेयाः पुष्करेषु स्वराभ्याः ॥११५॥

गान्धारो वामके कार्यः षड्जो दक्षिणपुष्करे ।

ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव भापूरी तु स्वरा मताः ॥११६॥

वामके पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणे तथा ।

ऊर्ध्वके धैवतश्चैवमर्षमापूर्युवाहृताः ॥१२०॥

ऋषभः पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।

पञ्चमश्चोर्ध्वके कार्यः कार्मारभ्याः स्वरास्त्वमी ॥१२१॥

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।

प्रातिङ्गमार्जनां प्राप्तो निषादः स विधीयते ॥१२२॥

अथ स्वरानुहारभाग निर्णेतुमुपक्रमते । त्रिभाजनमिति । स्वराभ्या इति । स्वरानुहारभेदा इत्यर्थं ॥११५॥

गान्धारो वामे प्रातिङ्गके । दक्षिण प्राङ्गिके षड्जः । ऊर्ध्वके पञ्चमः । त्रिश्रुतिर्भापूरीरम् । मध्यमग्रामे निषादधैवतर्षभानामेतत्प्रीडनादेव सम्पादितत्वात् स्थितिः । चतुर्वे त्त्रशिश्टे मुखे मध्यम पूर्वस्वरत्वम् ॥११६॥

वामे षड्जः दक्षिणे ऋषभः । ऊर्ध्वके धैवतश्चतुश्च्रुतिः । मर्षमापूरी षड्जग्रामे ॥१२०॥

ऋषभो वामे षड्जो दक्षिणे ऊर्ध्वके तु पञ्चमः स त्रिश्रुतिश्चतुश्च्रुतिर्वा ॥१२१॥

अत इय साधारणाश्रया लक्ष्यते । साधारण तुल्यग्रामद्वयाश्रयण पस्या इति । स्वरत्रय-पातेऽपि प्राधान्यस्वरान्तर भवेदित्याशङ्क्याह ।

एतेषामनुवादी तु जातीनां यः स्वरो मतः ।

प्रातिङ्गमार्ग(र्ज)ना प्राप्तो निषादः स विधीयते ।

इति । मृत्तिकायाः सम मार्जनाम् । तरुतः स्वरयोगोऽपि तथा । तन्त्रोद्दिष्टोत्तर-णायामनात्मकसाधारणाप्रभवो हि स्वरयोगः । साधारणायामेतेत(न) एतेषा स्वराणा मध्ये य स्वरो जातिध्रुवा गानजात्यङ्गरागादीना यो वादी अशस्वर स(मनुवादि)-नेति शेषः । प्रातिङ्गसम्मार्जनादुत्पद्यतमार्जन(न)शब्दवाच्य गान्धारम् । अन्यत् सादृश्यवक्षणेन य प्राप्नोति निषादस्वरोऽथ स विधीयते निषादाद्यत्वे प्राधास्येमा-श्रीयते । एष षड्जस्य तु.....मन्तव्यः । मनुवादीह सवादीति । अग्ये तु भिन्न व्याचक्षिरे ॥१२२॥

मापूरी मध्यमप्राने यञ्जे त्वर्था तथैव च ।
 कार्थारवी तु कर्तव्या साधारणसमाश्रया ॥१२३॥
 [स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।]
 त एव मार्जनकृताः शेषाः सञ्चारिणो मताः ॥१२४॥
 वामके षोडशके कार्या ग्राह्याः लेपतः स्वराः ।
 शयित्यादापतस्वाब्जावध्राकोटनयाऽपि च ॥१२५॥
 स्वरार्णा सम्भवः कार्यां मार्जनासु प्रयोक्तुमि ।
 मार्जना तु कृता कार्यां वाचकोर्षकयोः सदा ॥१२६॥
 लक्षण मृत्तिकायास्तु गदतो मे निबोधत ।
 निशकंटा निस्तिकता निस्तृणा निस्तुवा तथा ॥१२७॥
 न पिच्छिला न विशदा न क्षारा न कटुस्तया
 नावशाता न कृष्टा च नाम्ना नैव च तिष्ठतका ॥१२८॥
 मृत्तिका लेपने शस्ता तथा कार्या तु मार्जना ।
 नदीकूपप्रवेशस्था द्यामा च मधुरा च या ॥१२९॥
 तोषापसरणश्लक्ष्णा तथा कार्या तु मार्जना ।
 बधिरा ह्यवदात्ता तु कृष्णा कुर्वात न स्थिरा ॥१३०॥

श्रुतिनियमादिभागमाह । मापूरीत्यादि ॥१२३॥

जात्यशकगनस्याविस्वरप्राधान्यकृत प्रयानमभिधाय स्थानस्वरकृतमपि भवति प्राधान्यमपि (मिति) दर्शयति ।

स्वराः स्थानस्थिता ये तु श्रुतिसाधारणाश्रयाः ।

त एव मार्जनकृताः शेषा सञ्चारिणो मताः ॥

इति । इह स्थितः मम । स्वर इत्यग्रे । स्थानस्वरौऽन्वयश्चाश्वरस्तथा च लभ्यो व्यवहारो वेद्यताप्राप्तिककुम्भयङ्गो गीयते । इत्यादि । तेन पत्स्थानत्वेन त्वाश्रयण प्रहण येषामित्यर्थः ॥१२४॥

अथ मार्जनासु स्वरत्वमाह । वामके षोडशके चेति । लेपत ग्राह्यरणीया स्वराः कर्तव्या । अन्यत् चर्मण एवायतत्वशेषित्यकृताभ्यां चाह । हनन पातन बध्नाणां वा बध्नकानांशेषित्यनादित्वाभ्यामपि द्वित्रि(शक्ति)शश्चेति । समुष्ण्यमाह अग्रहणेन ॥१२५-१२६॥

वि(र्षं)च्छ्लेषम् । लेपार्थं मृत्तिका लक्षयति । निशकरेत्यादिना ॥ १२७-१३०॥

न जुया न स्वरकरी इयामा स्वरकरी मवेत् ।
 यवगोधूमचूर्णा(र्ण) वा तत्र इद्यात् प्रलेपने ।
 एकस्तस्य तु वीथः स्यादेकस्वरकृत मवेत् ॥१३१॥

त्रिसयोग नाम । गुहसञ्चयो लघुसञ्चयो गुहसघुसञ्चयश्चेति ॥१३२॥

तत्र गुहसञ्चयो नाम । गुहस्यतलयौघवृत्तो यथा ।
 घतां केतां यदां धित घष तथैव केतांघम् ।
 इवदेवेदाघेतांल्लेतांल्लेतामिति च गुह स्यात् ॥१३३॥

लघुसञ्चयो नाम । गुहसघुमध्यप्रवृत्तो यथा ।
 घटमटघटमपटमपटमघिद्धङ्गुहसङ्घटकृमघ् ।
 घटमघिघुगुहसघदुपकृतो लघुसपदश्च ।
 इति संयोगी जेपी मृदङ्गवाद्ये प्रयोगज्ञैः ॥१३४॥

गुहसघुसञ्चयो नाम । गुहसघुमध्यमप्रवृत्तो यथा ।
 घटपिम्मघियि घषित किटा ।
 घटधि (मघि) टत्पिमटक ।
 इति समोगो गुहसघुप्लुतः स्यात् ॥१३५॥

कञ्जमात्रे विधिमाह । यवगोधूमचूर्णेति । मिश्रीकृतमित्वाह ॥१३१॥

यद्य त्रिसयोग व्याचष्टे । गुहसञ्चय इत्यादि स्पष्टम् ॥१३२-१३५॥

त्रिगतमाह । तत्त्वमित्यादिना । भवेन सह यदुपमन मिश्रता तद्गतस्य
 त्रिविधम् । अत एव स्वातन्त्र्येण ताण्डवश्री वाद्यप्रयोगे गानामात्रे नाट्येऽपि
 छिद्रछादमाद्यौघम् । अनुगत गाने शय्यागतसिद्धराजभेदाद्गाने सह मेलनन कृत
 तदवादन्यमि(दि)त्यपीनकृत्यम् । तत्र तत्त्वमाह ।

अक्षरसदृश वाद्य स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
 कुविभक्तकरणमुक्त तत्त्वे वाद्य विद्यातन्वम् ॥

इति । इह विचित्रे यथाऽरसाद्यमपि नास्ति । यथा दुकटरवादिभिरक्षरं सास्य
 तदा तत्त्वम् । यथावाद्यमताद्रूप्यस्य सम्भवात् सास्यमुक्त न ताद्रूप्येऽनुगतम् । यथा ।

त्रिगत नाम । तत्त्वमनुगतमोघं चेति ।
 अक्षरसङ्घातं वाद्य स्फुटपदवर्णं तथैव वृत्तसमम् ।
 सुविभक्तकरणपुञ्जं तत्त्वे वाद्य विधातव्यम् ॥१३६॥
 समपाण्यवपाणिपुत्र स्फुटप्रहारकरणानुग चंघ ।
 गेयस्य च वाद्यस्य च भवेद्व्यधाताय तदनुगतम् ॥१३७॥
 नेककरणाभ्यगतं ह्युपयुं परिपालिकं द्रुतलयं च ।
 प्राविद्यकरणावहृतं योज्यं वाद्यं बुधंरोघे (वे) ॥१३८॥

अभिहतदरं गरहरणकरणं
 हरलताटोत्पलतरणिभारणि (भारण) काम
 रुमगीतिशि (तीश) शीवंरणि ततम (मो) हते
 कुट्ट त (त) कुट्ट त (त) मम करणगणा (णम्) ।
 गिरिगुदतन्त्रहा ड (ध) रोद्धरण-
 मि (म) हाति (वि) मलकि (शी) मन्तुतुभा (तन्तुभा) रघा-
 यमघामहा हाघटितोवित-
 कातरफीटककोटिराकर्वक
 कजु (कुट्ट) तडो (डो) रसमकाण्डे ॥

इत्युच्चार्यमाणो (लो) याज्यं प्रसीतिः सा च तत्त्वादिः स्वात् ॥१३६॥

पदे गीयमाने यो वर्णः स्वाम्पादि (.) स स्वरानुहारेण यत् तत् स्फुटं वृत्तसमय-
 मित्वष्टौ साम्पानि लक्ष्यन्ते । एतच्च सुविभक्तं कृत्वा प्रहारक्रिया भवतीति गानेन सह
 ताद्रूप्यम् । तत्त्वसमपाण्यवपाणिपुत्रस्फुटप्रहारस्तु कर (र) णानुगं चंघ गेयस्य वाद्यस्य
 वा उभयभेदधाताय स ..... तत्त्वे गीतं सर्वथा प्रधानम् । इह तु बाद्यमपि तेन समैः
 पाणिप्रहारैरवपाणिभिः स्ववर्तनादिवैचित्र्यप्रवृत्तौ यत्तदनुगतमेवाह । त्रिप्रहारक्रियास्कु-
 टनष्टत् ..... पादनमनुगच्छति ॥१३७॥

ननु तासर्वस्मिनाऽन्वहकन्दतीत्युभय सा (स्या) दनुगतत्वं यस्याप्यपातकं यत् ।

नेककरणाभ्यगतं ह्युपयुं परिपालिकं द्रुतलयं च ।

प्राविद्यकरणावहृतं योज्यं वाद्यं बुधंरोघे ॥

इति । नेकस्य प्रातिपदिकान्तरं द्विविधार्थः । करणं क्रियाधातः । (उ) उपयुं परिपाले-
 रिति इहाराणां च विभक्तत्वम् । अत एवाक्षरसाहस्यमप्यर्थ (र्थ) दुर्लभ्यम् । प्राविद्या

सर्वस्यापि हि वाद्यस्य षट्ठी साम्यानि भवन्ति । तद्यथा ।
 अक्षरसममङ्गलसम तालसमस्य यतिसमक(लययतिसम) प्रहसमकम् (म च) ।
 न्यासापन्याससम पाणिसम चेति विज्ञेयम् ॥१३६॥
 यद्वृत्त तु भवेद् गान गुह्यलक्षणरान्वितम् ।
 तद्वृत्त तु भवेद् वाद्य तदक्षरसम भवेत् ॥१४०॥
 ध्रुवाणां प्रहमोक्षेषु कलातरकलासु च ।
 यदङ्ग क्रियते वाद्य तदङ्गसममुच्यते ॥१४१॥
 यच्छरीर भवेद्गान कलातालप्रमाणम् ।
 तत्प्रमाण तु तद्वाद्य तद्वै तालसम भवेत् ॥१४२॥
 स्थिते मध्ये वृत्ते वापि लये गान तु यद्वृत्ते ।
 तथा भवेत् तद्वाद्य तद्वै लयसम भवेत् ॥१४३॥
 समा स्रोतोगता चापि गोपुच्छा च यतियथा ।
 तथा भवेत् तद्वाद्य तद्वै यतिसम भवेत् ॥१४४॥
 तत्सावनन्दप्रशान्तिकभ्रूतिहृत्तोऽपि च ।
 यहा गानेन सहिन सत्तु प्रहसम भवेत् ॥१४५॥

निबद्धा हि पणवदक्षरकरटादिक्रिया हि । बहुवचनमिति वृत्तलयमित्येतेषां षोडशकल्पम् ॥१३८॥

तानि साध्यानि तत्रैव सूचिना-याह । सर्वस्यापीति । पणवादेरपि ।

अक्षरसममङ्गलसम ताललययतिसम प्रहसम च ।

-यासो(सा)पन्याससम पाणिसम चेति (विज्ञेयम्) ॥

इति ॥१३९॥

(अक्षरसम) पदगत तावद्गाने गुह्यलघुनी वाद्ये समम् ॥१४०॥

(अङ्गसम) ताले सामाङ्गानि तु चत्वारि सामानि । तत्राङ्ग ध्रुवास्ता

स्थितप्रवृत्तादौ । तेन बन्धस्फुटादिसमुदायसाम्यमङ्गसाम्यम् ॥१४१॥

तद्वृत्तमूलाभिः प्लुतमङ्गुलकलादेः साम्यम् ॥१४२॥

लययतिसाम्यं व्याख्याते ॥१४३-१४४॥

न्यासापन्यासयोगस्तु स्वराणां तु भवेद्यथा ।
 तद्वाद्यं यदातोद्ये न्यासापन्यासज तु तत् ॥१४६॥
 समपाण्यर्षपाणिस्य तर्षवोपरिपाणिकम् ।
 गीतवाद्यानुगं वाद्यं नैयं पाणिसमं तु तत् ॥१४७॥
 अष्टादशजातिकमिति यदुक्तं तदनुव्याख्यास्यामः । तद्यथा ।
 शुद्धा पुष्करकरणा विषमा विष्कम्भिनैकरूपा च ।
 पाणिसमा पर्यस्ता समविषमकृता च(ब)कीर्णा च ॥१४८॥
 पर्यवसानोच्चितिका सपुषता संव्लुता महारम्भा ।
 विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका चकवाद्या च ॥१४९॥
 एतासां जातीनां लक्षणनिदर्शनाभ्यन्विष्यास्यास्यामः ।
 एकाक्षरकृतं वाद्यं यद्भवेत् सार्वभाषिकम् ।
 नित्यं करणयोगेन सा शुद्धा नामतो यथा ॥१५०॥
 षड्रद्वयलासोक्षोहाणेति विहितवाक्या ।
 सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्थोर्णा सवा जातीः ॥१५१॥

स्वरगत द्विधा । प्रहेण न्यासापन्यासयोरितरेतरवृत्तेन । तद्दर्शयितुमेतत् साम्य-
 मुक्तम् । यत्राद्यो श्रुतिस्तत्साम्यं प्रहेणम् । विपरीतं वा साम्यं वा ॥१४५-१४६॥

तत्र गीतापत्तं यद्वाद्यं तत् पाणिसमम् । इत्येत... लाङ्गवाम्यमाह
 ॥१४७॥

अथोक्तं पूर्वोक्ते गमस्तं यद्वाद्यते । जायमानः वादसंभावप्रकृत्यादिष्विषेयप्रति-
 पत्तेर्जननेहेतुत्वाज्जनिवाच्यं प्रयोगं वक्तुमुपक्रमते । अष्टादशजातिकमिति ।

शुद्धा दु(पु)ष्करकरणा विषमा विष्कम्भिनैकरूपा च ।
 पाणिसमा पर्यस्ता समविषमकृता च(ब)कीर्णा च ।
 पर्यवसानोच्चितिका सपुषता संव्लुतिका महारम्भा ।
 विगतक्रमा विगलिता वञ्चितिका चकवाद्या च ॥

इति ॥१४८-१४९॥

कञ्चित्कलक्षणमेव । कञ्चित्तुदाहरणमेव । अन्यदुक्तम् । एकस्याक्षरस्य कृता
 धातुतिर्यत्र । सार्वभाषिकमिति । रसभावोचित्यात् ॥१५०॥

मध्यमस्थोर्णां शुद्धः पुष्करः वा द्विपरीतलक्षणा युक्ता ॥१५१॥

स्वस्तिकहस्तविचारा सर्वमृदङ्गप्रहारसयुवता ।
 सा त्रिलयवाद्ययुवता पुष्करकरणा भवेज्जातिः ॥१५२॥
 घेताकेताखेतौ दीक्षंकृत्तरक्षरं कृता या च ।
 राज्ञा स्वभावगमने सा विद्यमा नामनो जातिः ॥१५३॥
 गृहपुग्म लघुयुग्म तोटक वाग्नि ।
 नित्य यत्र तु वाद्ये विष्कम्भा नाम सा जातिः ॥१५४॥
 वामोर्ध्वकप्रयुक्तादोद्ये क्षिप्तायष्टलययुवता ।
 सा कदशा स(रांश)प्राया जाति स्यादेकरूपा तु ॥१५५॥
 घित्यं घिकट घिघिकट मटयिकरणं सपाष्णकृते ।
 थेवलेटाघेप्रयिता पाष्णसमा सा भवेज्जाति ॥१५६॥
 तार्धेतानादोद्येदोह्लामित्यक्षरंस्तु सयुवता ।
 पयस्ता जातिरिय मध्यमपुरुषेषु कर्तव्या ॥१५७॥

दु(पु)ष्करणेति । दु(पु)ष्कर चित्र स्वस्तिकादि करण मस्या । साधन...
 ...तस्यामित्याहु । अस्या उदाहरणमूह्यम् । घटविष्णुघटगणलघुषु इत्यादि एष-
 मन्वय ॥१५२॥

दीर्घाक्षररूपात् स्वभावरूपे गमने राज्ञाम् । विपमेत्युवतत्वात् ॥१५३॥

गुहलघुपातो (तोटकमिति) लघुयुग्मेकगुह्रूपा राज्ञा त्वरितगती विष्क-
 म्भिता । त्वया मयि ते सत्त्वेन विष्कम्भो यापुर्णमस्यामिति (विष्कम्भिता)
 ॥१५४॥

(वामेत्यादि) । श्रोत्रे इत्यादि । कदण्डे(रां)करूपा । एकाक्षरसूचनादिति
 ॥१५५॥

(दि(घि)त्यमित्यादि) । घोष्या(पाष्ण्य)घालकृता पाष्णसमा । कदण्डेतर-
 विषयसोपग्रहणोपस्थाने (प्रयोग) ॥१५६॥

(तायेमित्यादि) । गुर्वक्षरत्वेऽपि यत्र स्वरत्वं गानाकारोऽन कगत्यादेर्नेकरूपत्व
 सा मध्यमपुरुषेषु पर्यस्ता ॥१५७॥

कुत्वोपरिपाणिकृत वाद्य यद् द्रुतलय समाहृतम् ।
 पुनरेव समलय स्यात् समविषया सा तु विज्ञेया ॥१५८॥
 प्रवकीर्णं यद् द्विगुणस्त्रिगुणैर्वा करण मूवङ्गानाम् ।
 परावेयु बह्वरेष्वध्यवकीर्णं नाम सा जाति ॥१५९॥
 पर्यवगच्छति पूर्वं यस्मिन् वं प्रस्तुत करणजातम् ।
 त्रिविधेऽपि तु लययोगे पर्यवसाना तु सा जाति ॥१६०॥
 घंटाबोहूण षष्ठ्याहामेभि स्यात्स्वक्षरं हि सम्बद्धा ।
 साम्यायै उच्चित्तिका जातिर्वापि तु धोद्वध्या ॥१६१॥
 यकेटाकेटाकराभेमिर्था त्वक्षरंस्तु सयुक्ता ।
 सयुक्तकृता जाति सा सा(का)चेदगती विधातव्या ॥१६२॥
 सर्वाङ्गुलिचलनकृता सर्वमूवङ्गप्रहारसयुक्ता ।
 मोतनमोपानगती सलुप्तजाती विधातव्या ॥१६३॥
 प्रवपाणिकरणयुक्त कृत्वादी मध्यलयतुल्यम् ।
 वाद्य द्रुतलयमन्ते जातिः स्यात् सा महारम्भा ॥१६४॥

(कृत्विति) । गुह्यत्वेन परित क्षेत्रे यस्या स्थायिनि ह्लादवात् तदेव द्रुतलयो
परिपाणितया समविषया ॥१५८॥

(प्रवकीर्णमिति) अधमाना (नभावमगतिप्रचारेषु) तेषामेव सम्प्रभावकीर्णं
यत्र तदेव द्विगुणं त्रिगुणीक्रियते । श्रोत्रोद्योमटमट विधिमतमटविधीत्यादि ॥१५९॥

(पर्यायव) गच्छतीति । प्रस्तुत करणजात युक्त यस्या पर्यवसाने
क्रियते सा पर्यवसाना । तेषामेव त्रिविधविषयेष्विति । नृतादियोगस्य इत्यर्थं
॥१६०॥

(घोह्ला[घष्टाबोहू]मित्यादि ।) उल्लसिताऽपि निश्चेतन्यमस्यामिति ।
उदस्यते चित्तिका उच्चित्तिका ॥१६१॥

(यकेटाके इत्यादि ।) काचेडाना गती सयुक्ता । एकाङ्गिकमुक्त एव
॥१६२॥

(सर्वाङ्गुलीति) ॥१६३ १६४॥

ऊर्ध्वाङ्कुरक्षिणमुले क्षिप्तप्रहता वितस्तमार्गा च ।

अङ्गुध्वंकप्रवृत्ता दक्षिणवामप्रहारजाता च ॥१६५॥

प्रायेणोद्धतमार्गा वितस्तमार्गाधयेण दिग्घानाम् ।

पद्मं (घुघु)धर्माप्राया जातिविगतवलमा नाम ॥१६६॥

लघ्वक्षरभूयिष्ठा विचित्रकरणा च सर्वमार्गेषु ।

घाद्याऽविसर्पिकरणा विगलितनामा तु सा जातिः ॥१६७॥

करणं बंधुभिश्चित्तैः(त्रै) सर्वमूदङ्गसंहारसयुक्ता ।

स्वामाधिकोत्तमगती वञ्चितिका सा तु विज्ञेया ॥१६८॥

प्रोप्रोभ्रेभ्रेषोषं एमियां त्वक्षरैश्च संयुक्ता ।

सा ह्येकवाद्यज्ञानिन् (नृ)त्तगतिविधानश्च कार्या ॥१६९॥

एवमेतेन विधिना कर्तव्यं वादनं कुर्वं ।

गतिप्रचारे गीते च दशरूपे विज्ञेयतः ॥१७०॥

(ऊर्ध्वाङ्कुरेति ।) दिग्घानामिति । सार्धंघायंया सम्बन्धः । वितस्ता.. सेति । वाद्यग्रहणं दर्शयति । अङ्गुध्वंक इति । प्रवृत्तेति । उदाहरणदिशं दर्शयति घुघु इति ॥१६५-१६६॥

(लघ्वक्षरेति ।) चित्रलघ्वक्षरवाद्ये अक्षिसर्पि अपुनारूपेण करणं क्रिया यस्या । अपुनरुक्तवाद्येत्यर्थः । सा विगलिता नाम । विटादिपरिक्रमे विशेषेण गलितपनावृत्त्या प्रत्यभिवाञ्जराणां यत्रेति ॥१६७॥

(करणंरिति) । चित्रप्रहारा सर्वमूदङ्गनाम् । राज्ञोऽन्येषामुत्तमाना गती सा वञ्चितिका । वञ्चित(ञ्च)गताविति (प० धातुपाठ १८६) ॥१६८॥

(प्रोप्रो इति) एकमेवाक्षरं सयुक्तं पुनरन्येन सयुक्तं पुनरन्येनेति वंचित्येण येन वाद्यते नृत्ते (सा) एकवाद्यः ॥१६९॥

एतदुत्सहरति । एवमेतेनेति । अस्य जात्यष्टादशरूपस्य प्रयोगस्येति कर्तव्यता नाट्यनृत्तापेक्षयाऽभिधान(या)स्य प्रथमं तावद्भयरूपतःमाह । गतिप्रचारे गीते चेति । उत्तरार्धान् त्रिषाऽस्य मा(त्र)नोपेक्षया समुच्चये । तेन लययोजना । दशरूपे च गीते ध्रुवागोतदिकये ॥१७०॥

सप्तस्वविधानेन छन्दकासारितेषु च ।
 तस्य चानुगतं चैव तद्विधौ वाचमिष्यते ॥१७१॥
 वाचं शुर्बंशरकृतं तयास्वाशरमेव च ।
 गतिप्रकारे कर्तव्यं गन्ने सम्पत्तिरेकता ॥१७२॥
 तस्य चानुगतं चापि श्लोचश्चापि कदाचन ।
 रागां ललितगामित्वाद्वाचं योज्यं स्वभावजम् ॥१७३॥
 तस्य तु प्रथमे गाने द्वितीयेऽनुगतं मवेत् ।
 तृतीये श्लोचसङ्गं तु वाचं गतिपरिक्रमे ॥१७४॥
 ध्रुवाणु छन्दसिचित्रं शेषाणां सम्प्रयोजयेत् ।
 तथा स्थितावकृष्टायां वाचं त्वनुगतं मवेत् ॥१७५॥
 प्रावेशिकीनां कर्तव्यं तस्य चानुगतं तथा ।
 नैष्कामिक्यन्तरकृतं तस्य त्रिलयचारितम् ॥१७६॥

गीतकमस्तकस्य विधानं प्रयोगं च छन्दकासारितप्रयोगं च वादनं कर्तव्यम् ।
 विशेषतो गतिप्रकार इति । गुनरेकार्थदशोक्तमावृत्त्यं गीतकादीं तत्काविक्रमरूपं स्वा-
 तन्त्र्येण वाचमिष्यते इति सम्बन्धनीयम् । तत्र हि वाचस्वापि प्रायाः य प्रयोगस्यैव
 भवति । यद्योक्तं तुर्याच्छाये । गद्यां चाद्यानुसारिष्येति (भ० ना० ४ २७४) । नाट्ये
 गत्यपेक्षया नियतं वाच(च)म् ॥१७१॥

तदाह । वाचं शुर्बंशरकृतमिति । अत एवास्वशास्त्राशरम् ॥१७२॥

तस्वादीनां चान्युक्तम कदाचिद्भूवति ॥१७३॥

तत्रापि यदा नृत्ताने वा प्रावेशिकयादी वा क्रमस्वरायोणे वा त्रयाणामपि
 तस्वादीनां प्रयोगस्तदा क्रममाह । तस्य तु प्रथमं गानं इति ॥१७४॥

गती ध्रुवाणु गानं गीतिश्रियाया तद्वाचविषयं राज्ञामित्यनुवृत्ती (भ० ना०
 १४ १७३) । शेषाणामपि (च) प्रकृतीनाम् । छन्दस इति । इत्युक्तं १ विचित्रं
 तस्वादि । (स्थितावकृष्टायां)मनुमतत्त्वात् ॥१७५॥

प्रावेशिकयां तस्वीयम् । अथ तु तथा गद्यादीषु इत्याह । नैष्कामिक्याम-
 ध्रुवायां च किल ॥१७६॥

द्रुते प्रासादिकीनां तु द्रुत चो(चो)घ च वाचयेत् ।
 एव ध्रुवाणां कतस्य वाद्य प्रकरणावितम् ॥१७७॥
 मात्राशकविकल्पस्तु ध्रुवापादेषु यो भवेत् ।
 स तु भाण्डेन कतस्यस्तज्जगतिपरिक्रमे ॥१७८॥
 एव गतिप्रचारेषु कार्यं घाद्य प्रयोजयति ।
 ताण्डवे सुकुमारे च वाद्य वक्ष्यामि तत्स्वत ॥१७९॥
 अभाण्डमेक गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
 तस्या(या)त सनिपाते च कार्यो भाण्डग्रहो दुर्ध ॥१८०॥
 अथवा नृत्तशोभापमङ्गानां परिवर्तनम् ।
 सङ्गीतस्य प्रकृतस्य लयस्य च निवर्तनम् ॥१८१॥
 यत्रामिनेयमङ्गे तु तत्र वाद्य प्रयोजयत् ।
 यत्र पाणिपशादङ्ग मूयो मूयो निवर्तते ।
 स तत्रार्थोऽभिनेयस्तु शेष नृत्तेन योजयेत् ॥१८२॥

द्रुतासु प्रासादिकीषु द्रुतस्येनो(नो)वन । (प्रकरणति) प्रकरीमुद्धतमसृणादि
 समुक्त विचार्यत्यय ॥१७७॥

प्राधान्येन ध्रुवानु तत्त्वम् । तत्रार्थि तत्त्वाऽकर्मध्य लयसममक्षरसम च
 प्रचानमिति दशयति । मात्राशकविकल्पस्त्विति ॥१७८॥

एतत्त्वयविययप्राधान्येनोक्तत्वान् नृत्तप्राधान्यमाह । ताण्डवे सुकुमारे चेति
 ॥१७९॥

अभाण्डमेकमि यादि । .. तदयत्र प्रयोगक्रमसम्पत्तय तूदितम् । तथा चेति
 यदि चेत्यय ॥१८०॥

अङ्गाधीनस्यपि सम्पिष्टकादीनाम् । अननेकदुक्तम् । क्वचिदुपवतनादी
 शास्त्रोक्तमेव परिवर्तनम् । क्वचिदनुक्तमपि नृत्तशोभार्थं क्रियत इति । अत एव
 सरुलस्यापि गीतस्य वस्तुप्रायस्य त्वत्रिसम्बितादेर्गीतशोभाय पुनरावृत्तिर्भवतीति ।
 सङ्गीतस्येति । साकल्यऽप्यपीभाव ॥१८१॥

एव स्थिते प्रकृते किमित्याह ।

यत्राधीने स्वमिनय(त्रामिनेयमङ्गे तु) तत्र घाद्य प्रयोजयेत् ।

इति ॥१८२॥

यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिच्छते ।
गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविवेचितम् ॥१८३॥

यथा गुर्वक्षरं चैव तथात्पाक्षरमेव च ।
मुखे सोपोहने कार्यं प्रकृतेर्वर्णतस्तथा ॥१८४॥

स्थिते शुद्धप्रहार तु मध्येऽक्षरसम तथा ।
कार्यं तु गीतके वाद्य द्रुते क्षीपरिपाणिकम् ॥१८५॥

सम रश्त विमश्त च तथा शुद्धप्रहारजम् ।
नृत्ताङ्गप्राहि च तथा वाद्य कार्यं तु ताण्डवे ॥१८६॥

सन्तुत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्व ह्यनुगतं तथा ।
अन्तुत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघ क्रमेण तु ॥१८७॥

स्थिते मध्ये द्रुते वापि यथा गानं तु गीयते ।
तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥१८८॥

ननु नास्ति न(य)त्र वाद्यमिति सम्भबमात्र एत्र वाद्यम् । न तु प्रधानमित्युक्तम् । तस्य विधिमाह । यद्वृत्तं तु पदं गाने तादृशं वाद्यमिति । अतश्चेद सम्पाद्यत इत्याशङ्क्याह ।

गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्यात् च्चाङ्गविवेचितम् ।

इति ॥१८३॥

गुर्वक्षरं चैव वाद्यम् । इदं हि गीतकयोगेनावृत्तं भवति । मुखोपवहनम् । यन्मुखं तन् । यदा प्रकृतेति यदा भाषनपेक्षया वर्धते इति ॥१८४॥

वर्णाङ्गात्मकगीतिभागमपेक्षया स्थितं विलम्बितलयं भवति । तदा शुद्धजातिगतैः प्रहारैर्वाद्यम् । यदा मध्यमवस्तवाक्षरसमम् । यदा द्रुतलयस्तद्वीपरिपाणिकं कार्यमिति सम्बन्धः ॥१८५॥

सङ्क्षिप्याह । सममित्यादि । एतत्तुरीये (अ० ना० ४ २६७) व्याख्यातम् ॥१८६॥

प्रकृतक्षणात् । सन्तुत्तेति । नृत्तप्राधान्ये तत्त्वमनुगतं च । तदभावे तत्त्वमनुगतं रूपमनुगतं ॥१८७॥

यो विधिर्गानवागानां पदाक्षरलपान्विता(त) ।

स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगवृत्तिः ॥१८६॥

एतास्तु जानयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाष्यजाः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसंश्रयान् ॥१८७॥

तद्यथा । विद्यः समो विभक्तदिग्न्न(शिद्यन्न)शिद्यन्नविद्धो विद्धो (द्धो) वाद्यसंश्रयोऽनुसृत प्रतिविद्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः परिक्षिप्त एकरूपो नियमान्वितः साधीकृतः समनेवदिग्ब्रलेखः सर्वसमवाय(य)कृतो हृद इति ॥१८९॥

तत्र ।

रिखितोजकृतश्चित्रो नानाकरणमूपितः ।

प्रसन्नकरणं चैव त्रिपाणितयसम्भवः ॥१९२॥

द्वंद्वरपणवम्बङ्गं नानाकरणं समनुयातः ।

सासाङ्गवेद्युषतः स तु विज्ञेयः समो नाम ॥१९३॥

यदीह तत् प्रधानं तत्र तदनुसारि वाद्यमित्याह ।

स्वित्ते मध्ये द्रुते चापि यथा गानं तु गीयते ।

तथा नृत्ताङ्गहारेषु तेन चैव क्रमेण तु ॥

अथ द्युवापुष्कराष्यायद्वय(ये) (भ० ना० ३२ ३४) नाट्योद्देशेन यदुषत तन्नुत्तेऽप्यतिदिशति । यो विधिर्गानवागानामिति ॥१८६॥

जायत(तय) एव प्रयोगसमवायिन्य प्रधानाः । तासामेवेव प्रयोगैतिकर्तव्यता कथितेत्याशयेन ता एवोपसहरति । एतास्तु जातय इति । तुरव्यर्थं । न केवलं स्वरजातयोऽष्टादश यावद्वाद्यजातय इत्यपि । अथ विशत्यलङ्कारयुतमिति निर्णेतुमाह । अत ऊर्ध्वमिति । प्रकृष्टता क्रियन्ते ये तेषु(क्रियन्ते येषु ते) प्रकारा ऊर्ध्वहेतवोऽलङ्कारा इत्यर्थः । काम्यगानविषयताशङ्का क्षमयति । वाद्यसंश्रयानिति । वाद्य तावज् जात्यात्मकम् । तस्यैवोत्कर्षहेतव इत्यर्थः । आतोद्यान्तरमेतातिकृतो ह्यत्रोत्कर्षं ॥१९०॥

तानुद्दिशति । विद्यः समो विभक्तदिग्न्नशिद्यन्नविद्धो विद्धो वाद्यसंश्रयोऽनुसृतः प्रतिविद्युतो दुर्गोऽवकीर्णोऽर्धावकीर्णः परिक्षिप्त एकरूपो नियमान्वितः साधीकृतः समनेवदिग्ब्रलेखः सर्वसमवायकृतो हृद इति ॥१८९॥

नाट्यापतस्तथा स्यादिह सास्थानस्थितो विभक्तश्च ।
 पथरपाणिलघु च विभक्तकरणे विभक्तस्तु ॥१६५॥
 वाद्य द्रुतनय यत्र सहसा विनिवर्तते ।
 सर्वातीक्षेपु मन्नेषु प्रकारच्छिन्न एव स ॥१६५॥
 अवपाणिमूढश्लेषु पणवोपरिपाणिकः ।
 यदा भवति वाद्येषु छिन्नविद्धमत्वसो भवेत् ॥१६६॥
 शुद्धानुविद्ध यदाद्य सर्वातीक्षेपु दृश्यते ।
 परस्परानुक्षेपेन सोऽनुविद्ध इति स्मृत ॥१६७॥
 मूढश्लेषकरणे वाद्यं पणवानुगतं च यत् ।
 सूचीविद्धंविचित्रंस्तु करणविद्ध उच्यते ॥१६८॥
 विशुद्धवाद्यप्रकृतिः समपाणिकृतस्तथा ।
 स्वभावानुगतश्चैव विज्ञेयो वाद्यसंश्रय ॥१६९॥

सप्तम(मोऽ)लङ्कार इत्यर्थं ॥१६२-१६३॥

(नान्यापत इति) यत्रान्तरपाणयोर्वो स्फुटो विभाग स विभवत । य य कागं-
 स्वातन्त्र(न्त्य)मुक्त भागात्तर । एव सर्वत्र ॥१६४॥

वाद्यमिति । य-पाण्यन्तयि वीणादौ वाद्यमानेऽपि मुरत्रवाद्यस्य मध्ये तूपाणी-
 भाव । तदाह । मन्नेष्विति । प्रविरमस्वित्यर्थं । स छिन्न ॥१६५॥

(ट)गवर्गमुक्तेषु मूढश्लेषु पणव उपरिपाणिर्यत्रालङ्कारे स प्रथम
 मूढश्लेषेदश्वि(विद्य)न्नविद्ध ॥१६६॥

(शुद्धेति) धादौ शुद्ध तत्र धातोवान्तरेऽनानुविद्ध यत्र नाद्यम् । अनुविद्ध
 व्याचष्टे । परस्परानुक्षेपेनेति । सोऽनुविद्ध ॥१६७॥

मूढश्लेषेति (मूढश्लेषक्रियाया प्रयुक्तताया पणवा यदा वाद्यमिति वाद्य कुर्वन्ति ।
 विचित्रं सूचीविद्धंरिति । मूढमसूढमंरक्षरमंध्ये विभागो वदति वरगा क्रिया-
 मिस्तन्मध्ये योऽसौ विद्ध ॥१६८॥

(विशुद्धेति) गीतमनुमरद्वाद्यसंश्रय । वाद्यस्य गीतसंश्रयणमस्मिन्निति ।
 स्वभावोक्तिश्चालङ्कार ॥१६९॥

मुरज (अ) मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ।
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ॥२००॥
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ॥२०१॥
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ॥२०२॥
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ।
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ॥२०३॥
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ।
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ॥२०४॥
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ।
 मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे मुरजे ॥२०५॥

(मुरज(नि)ति) मुरज(अ)मुरजा(बो) मुरा मुरंमुरासुर ५२ मुरं(१)-
 मुरा(बो) मुरजम्य सरामप्रयोग एतवनुसुता ॥२००॥

(अनुमम्येति) । अत्रविधमाम्यसपुरो वास्ये कर्मभे (तदु)तरोतरानुसुत ।
 येन वास कर्तुं । अनुमम्य यदा तु स्ववाचम् । भावतारिणि । विमन्त्रितसदेन वापुमात् ।
 वेषया । मुरज ( ) मुरजस्ततो दर्शर । तत्रहादेव तदा पतिघोत्रनम् । विघोतनात्
 प्रतिविद्युतः । इयुपथके (मष्टा० ३ १ १३५) ॥२०१॥

(वाच इति) । विधमप्रचारपोयात् सर्वमार्गंभ्यामिथणाञ्च बुगं । अतिभक्त-
 त्वादक्षरपं(क्षरपदो)वर्णविच्छेद । दुस्र नाग (गेतात्) गम्यत इति यत् (बुगं)
 ॥२०२॥

(समवृत्ताविति) । समवृत्तो तु तुल्यदासपयोगे तति पणवत्राय यदा मुरज-
 वाद्यस्यावकीर्णता न्यक्कार करोति तदाऽपकीर्णः ॥२०३-२०४॥

(पणवैरिति) । यदा मुरज्ज्ञाऽगयोग पणवत्राय प्रपानं तदा परि तस्यैव
 क्षेत्रात् परिक्षिप्त ॥२०५॥

सर्वातोद्यानि यत्रकं करणं भावयन्ति तु ।
 समवृत्तपदान्येवमेकरूप उदाहृतः ॥२०६॥
 प्रशान्तनियमोपेतः स्फुटवाद्यसमन्वितः ।
 उपयाति च गीतं यः स ज्ञेयो नियमान्वितः ॥२०८॥
 चित्रं हि करणं यत्र वाद्यैर्नकेन वाप्यते ।
 वृत्ताङ्गहारानुकृतो ज्ञेयः साचीकृतस्तु सः ॥२०८॥
 कृत्वोपरिगतं वाद्यं पणवो रवंरोऽपि वा ।
 प्रयानि मुरजं यत्र समलेखः स कौतितः ॥२०९॥
 चित्रं बहुविधं वाद्यं भूवङ्गवणवाविमिः ।
 क्रियते यत्र सरब्धेदिचित्रलेखः स उच्यते ॥२१०॥
 सर्वभागंगतो यस्तु सर्वपाणितयाश्रयः ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च तत्सम समवायितम् ॥२११॥
 यस्तु मध्यलपोपेतः समं सुविहिताक्षरः ।
 गतिप्रचारे विहितः प्रकारो हृद्य एव स ॥२१२॥
 एवमेते प्रकारास्तु कर्तव्या वाद्यसश्रयाः ।
 गतिप्रचारे गीते वा रसभावानवेक्ष्य च ॥२१३॥

(सर्वातोद्यानीति) । सर्वरातोद्यैरेकस्मिन् प्रयोगे निर्वाह्यमाणे एकरूपः
 ॥२०६॥

(प्रशान्तेति) प्रशान्तस्य गतिविरामस्य नियममनुवर्तमानो नियमान्वित
 ॥२०७॥

(चित्रमिति) । एकेनैव मुरजवणवदरं रस्या-वनमेन सर्ववाद्योचितान्यक्षराणि
 यदा प्रयुज्यन्ते तदाऽन्यस्य पराङ्मुखीकरणात् साचीकृत ॥२०८॥

(कृत्विति) । यदेवमुरजेन बहुनीयस्नदेवोपरिपाणिनेति प्रथमं ददर्शेन पणवेन
 वा क्रियते पश्चान् मुरजेन यत्र न (स)समवर्णोल्लेखात् समलेख ॥२०९॥

(चित्रमिति) । प्रथमेव हि नानाक्षरत्वे चित्रत्वं चित्रलेखः ॥२१०॥

(सर्वेति) । विभक्तरूपैर्वाविमिश्रीकृत्य सर्वसमवायिकृतं सर्वसमवायितः
 ॥२११॥

(यस्त्विति) । स्वप्राधान्येन वर्तमानो मध्यमलयो येन तेन वृत्तः ॥२१२-
 २१३॥

प्रकारा जानयश्चैव सत्रंमार्गेषु संस्थिताः ।

ये च गतिप्रचारेषु शुद्धास्ते केवला मताः ॥२१४॥

प्रयोगमिदानीं दक्ष्यामः । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखे रङ्गे कुतप एव विन्यासः कर्तव्यः । तत्र पूर्वोक्तपोनेपय्यगृहद्वारयोर्मध्ये कुतपविन्यासः कार्यः । तत्र रङ्गाभिमुखो भौरजिकस्तस्य पाणविकवर्बरिकी वामतः । एव प्रथममवनट्टकेन तस्य दतः कुतपविन्यास उक्तः । तत्रोत्तराभिमुखो गायक । गायकस्य तु वामपाद्वर्षे वंशिक । वंशिकस्य दक्षिणेन वंशयादकी । गातुरभिमुख गायिका । इति कुतपविन्यासः ॥२१५॥

तत्र ।

प्रयोगेषु प्रणेतव्यो देशस्थानवशानुगः ।

यथास्थानस्थितेष्वेषु यामकातोद्यकेषु च ॥२१६॥

एवमचलाकम्पितास्खलितासन्नो(नो)पविष्टेषु मार्बंङ्गिकदार्दरिकपाणविकेषु शिथिलाञ्चितवध्रस्तनितेषु यथाग्रामरागमार्जनालिप्तेषु मुदङ्गेष्वरुद्वयनिषोडने तेषु निगृहीतार्थनिगृहीतमुक्तप्रका(हा)रकृतेषु वंशवादनविन्यस्तेर्वेतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव तावत् त्रिसाम कर्तव्यम् ॥२१७॥

एवमुद्देशं परिसमाप्य प्रयोगे नाट्यपरिक्रमे जातिमार्गशुद्धे नृत्ते पुनरलङ्कारबाह्वल्पमित्येतदाह । ये च इति । प्रचारेष्विति ॥२१४॥

पूर्वरङ्गे तावत् प्रयोग दर्शयति । प्रयोगमिति । तत्र प्रत्याहार तावदाह । तत्रेति । रङ्गसामाजिकसङ्गमे प्राङ्मुखरङ्गपराङ्मुख उपविष्टे सति यवनिकादानपूर्वकं कुतपविन्यासः ॥२१५-२१६॥

तत्राहृत्सिद्धये करिष्यमाणस्य त्रिसाम्नामु(एत्रिसामो)पक्रमाय प्रथमं भाण्डानित्य परीक्षयाणीत्याह । (अचलेति) । अचले स्टे अकम्प्ये निष्क्रिये अस्खलिते उत्तानत एव भासने उपविष्टेषु मार्बंङ्गिकादिव शिथिलादिव अञ्चितान्यायतानि वाद्यानि वध्राकोटनकल्पितस्वरे(द्वि)त्यर्थं । यथा ग्रामरागमार्जनालिप्तेष्विति । ग्रामरागप्रयोग । तथा वाद्य जानीते । यथा ग्रामरागश्च गतिप्रधाने मार्जनासिद्धये यवादिचूर्णेषु लिप्तेषु । ऊरुद्वयेन समुत्पीडित तस्मिन् सति । मुक्तप्रहारेषु वंशरेषु । तथा ऊरुद्वयेन पीडनशिथिल वाध्राणकस्य । किमित्युक्तम् । देवताना रङ्गे पूजितानामावाहनार्थं तन्प्रविसर्जनार्थं त्रिसाम ॥२१७॥

तत्र ।

वामे चाग्रमक्षं साम तद् प्रीणयति पन्नमान् ।
 दक्षिणे जातज साम तदधीन् प्रीणयत्यथ ॥२१८॥
 उदीच्यापदि चान्नेयं तद्बुद्धवतामि च ।
 त्रिसाम शीतितं सम्यक् त्रिसामत्वाद्बुधैरथ ॥२१९॥
 त्रिप्रकारं त्रिगुणितं तथा चंवाद्द्विताश्रयम् ।
 त्रिकर्तं यद्बलं चंष त्रिसाम परिधीतितम् ॥२२०॥
 त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुदलप्यक्षरान्वितः ।
 यकारश्च मकारश्च त्रिकर्त्तित्रिगुणित भवेत् ॥२२१॥

समुदायस्तत्रपेश (त्रिचा साकम्) । त्रिचा दिग्ने ऋष्टं प्रथम साम । त्रिचा
 ऋष्टं दिग्ने द्वितीयम् । त्रिष(त्रिचा)ऋष्टं ऋष्टं तृतीयमिति । तदन्ते पूर्वैरङ्ग-
 विधानयनुप्राप्य द्गन्तःसमेनाक्षरसमेन वा वाधेन बहिर्गतविधानमनुवर्तितव्यम् ।

तत्र वाम इति । गीयतीति । दक्षिण इति । नयेन । जातज ब्रह्मजातम् ।
 ऋषीस्तपयति संगायतीति ॥२१८॥

चान्नेयं बह्निमुक्षवत् । तत्सर्वदेवतातर्पणम् । प्रीणि सत्त्वपूर्वं विसर्जनम् ।
 क... ..त्यत्रेति त्रिसाम । तदाह । त्रिसामत्वादिति ॥२१९॥

एक एव गुदलभुसन्निवेशोऽक्षरैश्चिह्न्यानिमित्तते । तथाह । त्रिप्रकारमिति ।
 इमेणात्र द्वुतादीत्याह । त्रिगुणितमिति । वाद्यविधिमाह । अद्द्विताश्रयमिति ।
 स्वरूपं तस्य त्रिकर्तं यदक्षरम् । तालस्तु त्रिकलः ॥२२०॥

तान्यक्षरान्याह ।

त्रिसामाक्षरपिण्डस्तु गुदलप्यक्षरान्वितः ।

इति । गुदलभुविभागमाह । यकारश्च मकारश्च त्रिकर्त्तित्रिगुणितमिति । यत् एवं
 त्रिधा ॥२२१॥

समुदाय इति । तदपेश त्रिकर्त्तित बहुवचनम् । ति(त्रि)चा साकमिति ।
 तद्द्वयमक्षरपरिवृत्या त्रीन् भेदानाह । ...त्रिषद् चाह । अङ्गमेति स्वरवारम् ।
 ऋष्टम् । यस्य त्रिसाम्नोऽन्ते विधिमाह । तदन्त इति पूर्वैरङ्गविधिमाह । प्राप्येति ।
 मनुकृताया वाद्यविधौ । बहिर्गमनमायवणादावुक्तम् । तद्वाधेन गुदलभुयोपायनु-

आसारितप्रयोगे च तत्त्वानुगतप्रायं वाद्यं विधातव्यम् । यत्र त्रिसाम स प्रत्याहाराय-
(रो यां) चासावयनीर्णकोटी त(टिस्त)त्र वाद्य प्रवर्तते । तत्राद्यो तावद्भाभोर्ध्वक-
प्रहारयुतं पश्चादातिङ्गनविमर्दनकरं गोपुञ्जां च त्रिसामा विचित्रकरणमुत्
मार्वेङ्गकसर्वमाण्डिकमपि वाद्यं पश्चात् प्रवर्तनीयम् । पूर्वं हि भाग्धवाद्येन
सिद्धिफलपादनीया । स्त्रीबालमूर्खाविकोर्णे च रङ्गे कुतूहलजननसमर्थवाद्यमुपपन्नं
भवति ॥२२२॥

अपि च ।

आचार्याः समनिश्चयान्ति चरच्छेदं तु पण्डिताः ।

स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति चिह्न(ह्नु)दमितरे जनाः ॥२२३॥

तस्य(सर्वे) चान्ते तावद्व्यवप्रयोगमपि कृत्य नर्तक्या भवतरणकाले सधुबर्ण-
सञ्चयमङ्गिकेऽङ्गुलिप्रचलनप्राय वाद्य योग्यम् । गीतकसन्निपाते च सास्या(स्य)-
मनुवाद्यम् । तेन नृत्ताङ्गहारानुगत करणवाद्य प्रयोग्यम् । आलिप्तमार्गेण
जातिकरणान्वितमुत्थापने वाद्यं प्रयोक्तव्यम् । ततः पर परिवर्तनं चातुर्माणिक
शुद्धजात्याधय चतुर्यकारप्रवेशेषु वाद्यमङ्गुलिप्रचलनप्रायमिति । नान्दीशुक्काबहुष्टामु
करणभित वाद्य योग्यम् । रङ्गद्वारे प्ररोचनाया चर्चरे त्रिगते चाद्यां चाङ्गित-

सरणीयम् । ननु प्रत्याहारस्तु लक्षणमङ्गतम् । कृतमित्याह । यवान(या चासाव)-
वतीर्णकोटिस्तत्र वाद्यमिति । भवतरणस्य मार्गेऽ-तरसवमार्गमिश्रवाद्यम् । अन्ये तु
यावदवतीर्णकोटिकोटीति पठन्तस्त्रिसामावतरणयोर्मध्ये सर्वभाण्डे वाद्यमिति
मन्यन्ते । तत्र हेतुमाह । पूर्वं हीति । सिद्ध(द्धि)व्याचष्टे । स्त्रीबालेत्यादिना ।
कुतूहलजननमेव सिद्धि प्रदानमित्यर्थं ॥२२२॥

आचार्या एतत्तद्विदः । पण्डिताः वैम्बाकरणादयः । स्त्रिय इति यत्र
मधुरम् । इतरे बालमूर्खाविको चिह्न(ह्नु)दमितरे (मिति) प्रतिवृत्तम् ॥२२३॥

तस्यैवेति । बहिर्मौत्तेजितस्य वाद्यस्यान्ते । तु गीते । मङ्गुलिप्रचलनप्राय-
मिति । यतीवप्रायमित्यर्थं । गीतप्रयोगात्रिनये समाप्ते तदन्यसन्निपातात् प्रमृति
त्वात्स्यनृत्यनुगतवाद्य करणवाद्ययुक्तवीणादिमिधम् । अन्ये तु कृतादिषट्कमत्रेत्याहुः ।
एवमुत्तरत्र । उत्थापने त्वालिप्तमार्गेजितजातिः क्रियावाद्यम् । परिवर्तित्यां चर्चमात्रेण
शुद्धाया जात्या करणभितमिति । चातुर्चित सन्निपातासरयोजना.....

मार्गाश्रित सन्निपातग्रह प्रयोक्तव्यम् । महाघायां वितस्तिमार्गाश्रित प्रवेशिनी
ग्रहम् । एव तावत् पूर्वरङ्गे माण्डवाद्यमुक्तम् । नायकानां तु स्वस्यगतिप्रचार
बहयाम् । तत्र घट्टांदांदा इति देवतानाम् । घंतांकेतां, वृणकिटिप्राय विप्राणाम् ।
व्यञ्जकप्राय मध्यमानाम् ॥२२४॥

एव स्वस्वावस्थागतिप्रचारे विधीयते वाद्यम् ।

द्विकलाश्च तयैककलाश्चतुष्कलाश्चैव पादविधासा ॥२२५॥

तत्र तु साम्यं कार्यं माण्डे च समं च गानेन ।

पुनश्चावस्थाकृतं वाद्यं बहयाभि त्वरितगमने ॥२२६॥

पद्यघोषे इत्येव वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ।

रथविषयमादिगतमङ्गुलिप्रचलनकृतं विहितम् ॥२२७॥

(तत्रै)व पूर्वं सम्यग लिखितं गतिप्रचारे तु ।

पुनरुन्मावस्थायां याचिषान् प्रब्रूयामि ॥२२८॥

त्वरितगमनेषु माया ये पूर्वोक्ता गतिप्रचारेषु ।

प्रघघोषेप्राय तत्र तु वाद्यं प्रयोक्तव्यम् ॥२२९॥

नौरथविमाननेपथ्यानिलाकाशजैः ङ्गुलीचलनात् ।

कार्यं हि तच्चतुष्केऽप्यपीयसाश्रितं वाद्यमिति ॥२३०॥

दुःखावितस्थापितेष्टजनवियोगविमथनानवपथ-प ।

अतनियमोपवासादिपुक्तेः प्रासिप्तमागव घो विघातश्च ॥२३१॥

वश्यदानवधक्षराक्षमपन्नगादीनां घट्टांघट्टांघट्टात् ।

घोघेटाप्राय सञ्जविकलपङ्क्तुवाभनादीनाम् ॥२३२॥

टघटापेप्राय घेटकुसुत्वादीनां योक्त्वञ्जुलणैत्यादिकम् ।

यतिपागुपतशाव्यादीनां घट्टघट्टघेघप्रायम् ॥२३३॥

स्येति । प्रवेशिनीपातेन यस्य ग्रहणं तत् प्रवेशिनीग्रहणम् । एव पूर्वरङ्ग इत्युपसहस्य
नायकविषयमाह । नायकानां इति । यद्यपि जातिविनिश्चययोगो गतिप्रचारे कृत
स्तथापि ग्रहयोक्ते स चानयोगायेता पदराणि तत्र मिथ्यणीयानीत्येव योजनामाह ।
अप्ये तु विकल्पमिच्छन्ति ॥२२४॥

गतिप्रचार इति गतपथ्याये (अ० १२) । चतुष्कल(ला) इति भाङ्गिकमुसद्वये
ऊर्ध्वकालिङ्गके ॥२२५-२३३॥

श्रीपस्थापक निर्मूण्डववंबरादीना
 घेटाघोटाभाटाणालाप्रायम् ।
 वृद्धश्रोत्रियकञ्चुक्स्यूलादीना
 लोप्रोषोषो इति प्रायम् ॥
 गजवाजिसरोष्टरथविमानयानेषु वक्तिप्रायम् ॥२३४॥

सर्वश्रोतमभ्यस्यमाद्येषु पुरुषेर्विदस्य रसमावाननिससोक्ष्य याद्य प्रयोक्तव्यम् ।
 एवं तावत् पुरुषवाद्यम् ॥२३६॥

स्त्रीणां पुनरभिव्याख्यास्याम । तत्रोत्तमस्त्रीणां मध्याभां च टोत्तममिहो-
 घेटमधिके इति प्रायम् । अथ राजस्त्रीणां चकिल्लमपियबोह्लकसुसुप्रायम् । चकि-
 त्तिकिपिघटमटमटमिये इति ब्राह्मणीनाम् । अथ मध्यमस्त्रीणां देव्याशिल्पकारीणां
 किटिणालाण चर्कपिघटमपिट्टणकिटिकिटिप्रायम् । टमधिकुल (केडसुल्लिस्ति प्राय पीत
 स्त्रीणाम्) । एव तावत् सामान्यतोऽर्महित स्त्रीणाम् । अथस्यान्तरितानां तु त
 एव पौरुषा वाद्यविशेषा भवन्ति । सामान्यतोऽर्मिनये भयशोकक्रोधादयो हि नष्टा
 आसा समुत्पद्यन्ते । आसामपि रसमावानिनयापेक्ष मार्गाधित वाद्य भवति ॥२३६॥

अपि च ।

धातिमागंप्रचारेस्तु करणंरसरंरतथा ।
 वादयेद्यस्त्वसकीर्णं स श्लेष्ठी वादको मतः ॥२३७॥

अयान्तरवाद्यानि । अनुबन्धो विप्रहारित तिडिर्घ(घ)हण परिविच्छन्न-
 मिति ॥२३८॥

श्रीपस्थापि(प)को..... ..प्रतिनट । निर्मूण्डो जातिव्यक्तिः
 ॥२३४-२३५॥

सामान्यतोऽर्मिनये सामान्याभिनये क्रोधादयः । आसा स्त्रीणाम् । अर्पतिघो
 वादयो दर्शिता इति । तदनुसारेण श्त्रीणामपि वाद्य न केवल पुंशाम् ॥२३६॥

जातया शुद्धा या इत्यादि व्याख्यातम् ॥२३७॥

यानपरिक्रम च विना यद्वाद्य तदुत्त(वन्त)रवाद्यम् । तस्यतुर्षा ॥२३८॥

तत्रानुबन्धसंज्ञमन्तरबाध यथा शोणाधोवसधे इति ३ पाठ्यविरामे विप्रहारित
यथा धरांलोखोला इति ॥२३६॥

सिद्धिरपि ।

ऐश्वर्ये विस्मृते ज्ञान्ते वस्त्रामरणसंपन्ने ।

सिद्धिर्वावयितभ्या तु नानाकरणासंभया ॥२४०॥

सा च सिद्धिर्यथा समागंकरणाद्यथा कार्या विचित्रकरणा यच्छकता ।
प्रवस्थान्तरे पुनरेवमेव कृता भवति ॥२४१॥

अपि (अ)

साध्यविरामे वाद्यं परिवर्तनाद्यनकृते विरामे च ।

वस्त्रामरणनिपाते प्रकृत्यादिम्व्यञ्जने काले ॥२४२॥

अथ परिच्छिन्नं सार्वभाषिकम् । ध्रुवाद्यो(या) ग्रहोपशमने गम्भीर-
धीरप्रहारमुद्धत यथारसं च षट्कलम् । तत्रोत्तमानां वितस्तमार्गाधित द्रवंबन्धेधेके
इति ॥२४३॥

अथोत्तमस्त्रीणामङ्कितावाद्याद्यद्यलम् । लो लो ला इति । अथमाना
सञ्जनकुटकरम् । यथा टंकलाकिटिकिटिना इति ॥२४४॥

अथप्रासादिकीप्रावेशिकयाशेषिव्यवहृष्टासु । तत्र प्रासादिकीप्रावेशिकयोः
समपाणौ विभक्तकरणं वाद्यम् । द्रुतायामुपरिपाणिविचित्रकरण स्थितावहृष्टाया-

अनुबन्धो नाम यदङ्गानुसारेणाभिनय । मध्यम एव वर्तना । प्रयोमकाल-
बाधम् । अस्यायसमापा(प्ता)ववान्तरवाक्यार्थछेदे विप्रहारितम् । यथा यशशोयता
मित्यत्र विशेषेण प्रहारः ॥२३६॥

अशाङ्कितविभवलोभेऽभिनयपाठ्याक्षी विधि स्मृत. सिद्धिः । पूरणार्थं सिद्धि-
पहलम् ॥२४०-२४२॥

द्रुवगाने भविष्यति समाप्ते च यद्वाद्य ध्रुवावट्कपयन्तं त्रियतषट्कलत्वा-
वधिहृतात् परिच्छिन्नम् । तदन्तरवाद्यमेवोत्तरवाद्यविषये अक्षरैर्विभजति । तत्रोत्त-
मानामिन्द्रादिना । ध्रुवाणां ग्रहणे उपशमने च यद् परिच्छिन्नं नाम अतुर्धमन्तर-
वाद्यमुक्तम् ॥२४३-२४४॥

नयंसन्निपातकृतमिति । यथा धोष्नेषोयो इति ॥२४५॥

एवमेवत् प्रयोक्तव्यं वाद्यं गतिपरिक्रमे ।

प्रासादिष्यां ध्रुवायां च त्वन्तरायां तर्चं च ॥२४६॥

अमाष्टमेक मीतं तु परिवर्तं प्रयोजयेत् ।

सन्निपातावसानेषु भाण्डवाद्यग्रहो भवेत् ॥२४७॥

अथ द्रुतविलम्बितायां यथा । तलखो तलखो तलखो इति । अथाङ्गितायां यथा । धोष्णखोखोष्णे... . कुष्णाणाणा खोर्दे वलखोके इति ॥२४८॥

अयोद्धात्यम् ।

सम्प्रमावेगहर्षार्थं विस्मयोत्साहशोकजे ।

ग्रहे गानस्य यद्वाद्यमुद्धात्यं सम्प्रकीर्तितम् ॥२४९॥

मोक्षमिदानीं वक्ष्यामः । तद्यथा । खेन्नातिकिठिदत्तकित्तकिकिदोत्तगोगोग-
घेवोघेटघेघेरावो इति । य(अ)थाङ्गितायाम् । घटमयिघघखोलोगखोलोखोलोखो
चेण ड्यकणिकपयुङ्ङप्य इति । अथ नर्कुटलञ्जयोः । योषद्रायद्रतकितांगुटगुटु
घे इति । अस्थियतायाम् । घघघेटमटघेरेत्यिमटाकटत्यिमटत्यकटकटोपिटी
इति । अथावकृष्टायाम् । घटमटत्यिरयिगुटुघेट (घोणवघणणोणण) इति
॥२५०॥

एवमेते ग्रहा मोक्षा ध्रुवाणां नदिता मया ।

नित्यामे च प्रवेशे च त्वाक्षेपिवयन्तरासु च ॥२५१॥

तत्र ग्रहे यद्वाद्य तदेव यद्ग्रुवाभेदेन स्फुटयितुमाह । अथ प्रासाद(दि)की-
त्यादि ॥२४५-२४७॥

द्रुताया ध्रुवाया विप्रहारितस्य ध्रुवाविविषये नामान्तरेण प्रयोनमाह ।
उद्धात्यम् । उत्कृष्ट हनन यत्रेति ॥२४९॥

एवमुद्दीपनापरपययि ग्रहेऽभिधाय प्रथमनप्रलये मोक्षे दर्शयति । मोक्षमिदा-
नीकित्यादिना ॥२५०-२५१॥

तत्रास्य द्वी सहननी । सञ्चरसहनन यत्र समोणाक्षराणि बाहुल्येनान्यत्वासरणे
समानुसरण प्रयतितोपमिति यदुक्त तण्डुनाऽप्यंवादेन तद् द्रढयितुमाह ।

अकालतप्ततालतप्तमशास्त्रज्ञ च वादकम् ।

चमंघातक इत्येव प्रवदन्ति मनीषिणः ॥

इति , शास्त्रज्ञत्व लक्षणता । तालतता प्रयोगकोशलम् । कालो द्रुतादि । ताल-

एवं तासकलाज्ञाने मार्वाङ्गिकेन प्रयतितव्यम् । भवति चात्र ।
 अतालज्ञमकालज्ञमशास्त्रज्ञं च वाचकम् ।
 समंघातकमि(इ)त्येव प्रवदन्ति मनोविणः ॥२५२॥
 अनेनैवविधानेन कार्यं वाद्यं प्रयत्नतः ।
 अघमानां नर्कटसञ्जये(भि)दात् प्रयुक्तं च वर्णान्तरिकाः ।
 अत पर प्रवक्ष्यामि त्वातीछानां तु लक्षणम् ॥२५३॥
 त्रिधा कृतिमुदञ्जानां हारीतकयवाश्रया ।
 तथा गोपुच्छरूपा च मवन्त्येषां च रूपता ॥२५४॥
 हरीतका(श्या)कृतिस्त्वञ्जो यवमध्यस्तयोर्ध्वंगः ।
 घालिञ्जश्चैव गोपुच्छ आकृत्या सम्प्रकीर्तितः ॥२५५॥
 तालत्रय तथार्थं च मूवङ्गोऽङ्गिक इष्यते ।
 मुख तस्य च कर्तव्यं द्वावशाङ्गुलयोजितम् ॥२५६॥
 ऊर्ध्वकोऽपि तथा कार्यंश्चतुस्तालप्रमाणत ।
 अङ्गुलानि मुख तस्य कर्तव्यं तु चतुर्बश ॥२५७॥
 घालिञ्जश्चैव कर्तव्यस्तालत्रयमथापि च ।
 मुख तस्याङ्गुलानि स्युरष्टावेव समासतः ॥२५८॥
 द्वैर्व्येण पणवश्चैव कर्तव्यः षोडशाङ्गुल ।
 कृशाभ्याङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुखस्तथा ॥२५९॥

पञ्चम्यत्पुटादि । धर्मं निहन्तीति जुगुप्सोक्ता ॥२६२॥

लक्षणमित्याकार ॥२६३-२६४॥

हरीतक्याकृतिरङ्गि(ङ्गि)कः ॥२६५॥

समंतालत्रयो द्वावशाङ्गुलकः ॥२६६॥

ऊर्ध्वो यवाकृतिश्चतुस्तालश्चतुर्बशाङ्गुलमुक्ताकार ॥२६७॥

घालिङ्गो गोपुच्छाकृति । त्रितालोऽष्टाङ्गुलमुख ॥२६८॥

द्वैर्व्येण षोडशपरिणाहेनाष्टौ मुखत पञ्चाङ्गुल पणवः ॥२६९॥

प्रोष्ठावस्य तु कर्तव्यो तज्जौरध्वर्धनङ्गुलम् ।
 मध्यं च सुषिरं तस्य चत्वार्येवाङ्गुलानि च ॥२६०॥
 दंदेरश्च घटाकारो नखाङ्गुलमुखस्तथा ।
 विषानं चास्य कर्तव्यं घटस्य सहस्रं बुधं ॥२६१॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठस्य समासतः ।
 प्रतः परं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥२६२॥
 न उबरोपहतं चर्मं न च काकमुखाहतम् ।
 नापि दोषहतं क्लिन्नं न च धूमाम्निद्रूयितम् ॥२६३॥
 एमिदोषैर्निमुंक्तं चर्मं निर्वर्तते गवाम् ।
 शुद्धपल्लवसकाशं हिमकुन्देऽनुपाण्डुरम् ॥२६४॥
 प्रत्यामिपविहोतुं क्लिन्नं वा चर्मं कर्मणि ।
 विदित्वैव सुवर्णानि चर्मण्यपाहृत्य बुद्धिमान् ॥२६३॥
 शीतोदके निशामेका स्थापयित्वा समुद्धरत् ।
 वध्रं मुल्लितंदात्रिंशोमधैरक्षतमाजि(मवि)तैः ॥२६६॥
 चन्द्रकैस्तनुभिः पश्चात् मृदङ्गान् योजयेद् बुधः ।
 पुण्यावस्तर्तं(तं न) च कुर्यात् त्रिवृतिं चन्द्रकाश्या(य)म् ॥२६७॥

अङ्गु(प्रो)ष्ठो यत्र चर्मं विश्राम्यति । तेन सीर्ष्वो(र्षो)ङ्गुल्यमध्यतः ।
 अङ्गुलद्वयस्थूलं तु काष्ठमित्यर्थं ॥२६०॥

नखाङ्गुलमुखो द्वादशाङ्गुलमुषिरः पीनोष्ठी घटाकृतिदंदेरः ॥२६१-२६२॥
 अथ मुखोपयोगलक्षणमाह । न उबरोपहतमित्यादि ॥२६३-२६४॥
 पूष गोमयेभोक्तास्ततः सुमविता ॥२६६॥

चन्द्रकैरिति । वध्रा निरवस्थास्तथा कार्या यथा चन्द्रकाकारा इवचित् इवचित्-
 त्वद्भ्रुकुमुभवर्तनाकारा । त्रिवृतिमिति । त्रयाणां वध्राणामन्योन्ययोजनावैचित्र्येण
 ॥२६७॥

कक्ष्यास्य च परिकरमिति । देन स्कन्धे निवेश्यत इत्येतत् पणवत् प्रवेश-
 येत् ॥२६८॥

कक्ष्याख्य वै परिकर प्रोवाख्य त्वास्तिक तथा ।
 त्रिंशत् च प्रकुर्वीत पुष्करे ह्याक्षिकानि तु ॥२६८॥
 दश तत्र हि वध्नास्तु प्रक्षेप्या वर्तिसश्रयाः ।
 द्व(द्वे)हित्वा त्वाक्षिके वध्र (ध्र)तृतीये सप्रवेशयेत् ॥२६९॥
 सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयमाक्षिकेषु विधीयते ।
 तन्त्रीभिः पणव नह्येत् सुदृढाभिः समन्तत ॥२७०॥
 वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुषर्मणा ।
 एवं मृदङ्गपणवा कर्तव्या बर्बरास्तथा ॥२७१॥
 नवे मृदङ्गे दातव्य रोहण सतत बुध् ।
 गव्य घृत च तल च तिलपिष्ट तर्पण च ॥२७२॥
 तथा ह्येतेन विधिना त्वाङ्गिकालिङ्गकोष्ठीकान् ।
 देशतान्मन्त्रेण कृत्वा ततः स्थाप्या सहीतले ॥२७३॥
 चित्रायामथवा हस्ते शुक्लपक्षे शुभेऽहनि ।
 उपाध्याय शुचिबिद्वाद् कुलीनो रोगवर्जितः ॥१७४॥
 मतिमान् गीतितत्त्वज्ञो मधुरोऽविकलेऽन्द्रियः ।
 सोपवासान्पक्षेऽथ शुक्लवासा दृढव्रत ॥२७५॥

अक्षके साध्ये सति द्व वध्रे बन्धयित्वा स्पर्शान्तबध्रेषु मध्ये तृतीये वध्रे (प्र)
 देशयेदिति पणवत्वम् ॥२६९॥

सतस्त्रिभ्रबन्नीयात् ॥२७०॥

वातपुष्करिकां चैव योजयेत्तनुषर्मणा ।

इति । घातदाह्यं विनापि लघ्वक्षरपञ्चनक्षत्रादेव यथा मधुरसन्धादयो त्रिचित्रा
 भवन्ति य(त)था कुर्यादिति ॥२७१॥

दातव्य रोहणमिति । येन चमणा(णो) वाद्य प्ररोहति तद् द्रव्यम् । घृत
 (त) तिलतल तिलकल्क चेति । चमणि सेप ॥२७२-३७३॥

अथ मुरजपूजा यतनन कर्तव्य(ध्या)माह । चित्रायाविन्धादि । उपाध्याया-
 (व) इति । मोरजिक (क) ॥२७४-२७६॥

मण्डलत्रयमालिष्य गोमयेन सुगन्धिना ।
 ब्रह्माण शङ्कुर विष्णु त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥२७६॥
 घ्रातिङ्ग स्थापयेत् पूर्वं कृते ब्राह्मोऽय मण्डले ।
 उर्ध्वं तु द्वितीयेऽस्मिन् रश्मिनाम्नि निघापयेत् ॥२७७॥
 तिर्यग्मुस्तद्दिग् ७ सव्यम् वंशवे मण्डले क्षिपेत् ।
 बस्तिपुष्पोपहारस्तु पूजयेत् पुष्करत्रयम् ॥२७७॥
 पायस घृतमध्वरत चन्दन कुमुमानि च ।
 शुभलानि चं व वासांसि दग्धा लिङ्गो स्वयम्भुव ॥२७६॥
 श्यम्बकाय प्रदातव्य सगरायायोर्ध्वंके बलि ।
 स्वस्तिर्कौर्त्ताजिकापुष्परूपपिण्डाष्टकं सह ॥२८०॥
 उन्मत्तकरवीराकंपुष्पेरन्वयश्च भूमिपित ।
 बलि कार्यं प्रयत्नेन रश्मिकौटुम्बरैः सह ॥२८१॥
 वंशवे मण्डले स्थाप्य सर्वबीजगतोऽङ्गिक ।
 स्यात्प्रानेपनं प्रोचंश्चरुमिश्रं च तपायसं ॥२८२॥
 वाचयित्वा द्विजं स्वस्ति रत्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।
 पूजयित्वाविण्घर्वान् पश्चाद्वाद्य समाचरेत् ॥२८३॥
 दैवतानि च वक्ष्यामि येषां ते च भवन्ति हि ।
 वज्रेशण शङ्कुकर्णौ ग्रहश्वापि तथा महान् ॥२८४॥
 एतास्तु देवता विप्रा पुष्करेषु प्रकीर्तिता ।
 भूमिपत्वान् मृदङ्गा(ङ्ग)स्तु भाण्ड भ्रमयतीति च ॥२८५॥

घ्रातिङ्ग(ङ्ग)म् ॥२७६-२७८॥

स्वयम्भुव ब्रह्मणा(ण) ॥२७६-२८०॥

उन्मत्त घतूरम् ॥२८१-२८३॥

वज्रेशणादयोऽग्रत पूज्या ॥२८४॥

अथ निर्वचनमाह । भूमिपत्वान् मृदङ्ग इति । मुखे चेति मुख मङ्गल च करोति । भाण्डम् । भस्य डा घादेश । तदाह । भ्रमयतीति रसपतीत्यन्ये पठन्ति । एके भण्ड इति च भाण्डमाहुः ॥२८५॥

मुरजास्तूर्ध्वंकरणादातोद्य तोवनावपि ।

भाण्डस्यादौ प्रणीतोऽत्र पल्लवश्च विधीयते ।

द्वार शब्द वारयति तस्माद् भवति वर्वरः ॥२८६॥

मृदुषा मृदङ्गान् पणवर्षं वर्वरं च महामुनिः ।

मेघंश्च स्वरसंयोग मृदङ्गानामपासृजत् ॥२८७॥

विद्युञ्जिह्वो भवेद्दामे मेघ स तु महास्वनः ।

ऐरावतो महामेघस्तथा चैवोर्ध्वके भवेत् ॥२८८॥

धालिङ्गके तडिषांश्च नाम्ना चैव बलाहकः ।

बलिणे पुष्करो मेघः पुष्करो वामपोजितः (कोकिलो नाम विद्युतः)

॥२८९॥

मृदङ्गश्चैव नाम्ना तु ऊर्ध्वके नष्टपयोच्यते ।

प्रङ्कुकः सिद्धिरित्येवमालिङ्गश्चैव पिङ्गलः ॥२९०॥

भूतप्रियो बलिस्तेभ्यो दातव्यः सिद्धिमिच्छता ।

अपूजयित्वा ह्येतान् वं नैव प्रेक्षां प्रयोजयेत् ॥२९१॥

मुरजाः सर्वंकरणादिषु मुरा(द् वेष्टमाज्)जाता मुरजाः । ऊर्ध्वंकरणमुन्नत
सोषिर्यं च । अन्धे तु मुक्ति(पा० धा० २५१)जिह्वनति विक्रम ष(मल्ल)रूपमूर्ध्वं समनु-
कृषन्तीति प्रातिपदिकाद् षात्वर्थे(पा० षा० १=१६)णिषि टिनोपे पचाष्टच् (ध०
३०१.१३४) मुरजा इत्याहुः । आतोद्य तोवनात् । भाण्डस्यादौ प्रणीतः पल्लव इति ।
तेनैव पूर्वं व्यवहाराद् भ(प)ण व्यवहारे (पा० धा० ४३६) द्रव्यनिचय । वर्वरः ।
तदाथमत्वाद् बाधमपि । नृणामन्ते(द् विदारणे) क्वचि रूपमित्युक्तमेव (३४-८४)
॥२८६॥

अथ मेघानां तत्राधिष्ठातृत्व सूचयन् पुराकल्पमाह । मेघंश्च स्वरसंयोग
ह(नि)ति । मेघपोजितेन हेतुना तत स्वरयोजनामाश्रित्य । पुष्करपत्रेस्तु वर्णा बोद्धयेति
भावः ॥२८७॥

तैवोर्ध्वके चैरावतः । धालिङ्गेन वामेन निनाद ॥२८८॥

बलिणे त्वङ्गुके कोकिलः ॥२८९॥

ऊर्ध्वके नवी । धालिङ्गके सिद्धिः । धालिङ्गे पिङ्गलः ॥२९०॥

इति परमेश्वरपणविशेषाधिष्ठानद्वारेण सूचयन् तेषामप्यत्र पूज्यत्वमाह ।
भूतान्मृताद् वेदनोपानि तर्पणमनुभावनीयानि । येन ताम्-दती(तेषां प्रियो बलिः)
॥२९१॥

करीपस्य तु सङ्घाते मृदङ्ग स्यापयेद् बुध ।
 सुमभ्या(ङ्गा)तानचलिता(ना)स्तथा च(चा)पतिता(न)पुन ॥२६२॥
 आतोऽपणवैश्चैव नतकोपनतास्तथा ।
 शान्तिकर्म प्रयुञ्जीत विधिदृष्टेन कर्मणा ॥२६३॥
 चत्वार पणवा कार्या दशरूपविधौ पुन ।
 आतोद्यान्यपि ताग्येव नानावस्थामु वादयेत् ॥२६४॥
 नाटके सप्रकरणे भागके(णे) प्रहसने तथा ।
 मृदङ्ग पणव चैव दर्दर चैव वादयेत् ।
 एवमेतद् बुवंशेष मृदङ्गाना तु लक्षणम् ॥२६५॥
 गतिवाद्यतालपाठ्यप्रक्रमोक्षविशारदोज्य लघुहस्त ।
 छिद्राच्छेदविभिन्न सिद्धस्थाने ध्रुवाकुशल. ॥२६६॥
 कलरिभित्तमधुरहस्त मुनिविष्टो रक्तमार्जनो बलवान् ।
 अवहितशरीरबुद्धिर्दङ्गवादी गुणैरेतं ॥२६७॥
 आलेपनप्रमाणजडबतुमार्गकृतध्रम ।
 प्रतिग्राही च (ग्रहीता) सिद्धोनामङ्गदोषविवर्जित ॥२६८॥
 स्वभ्यस्तकरण सामे गीतज्ञो गुणितग्रह ।
 सुसङ्गीतप्रयोगज्ञो मृदङ्गै तु भवेद् गुणं ॥२६९॥
 भ्रान्तोऽप्यहस्त कालज्ञश्छिद्रावरणपण्डित ।
 अभ्यस्तकरणश्चैव भवेत् पाणविको गुणं ॥३००॥
 निष्चलो निपुण शीघ्रो लघुहस्ती विधानवित् ।
 वादनान्तरवादी च वर्दरी तु प्रशस्यते ॥३०१॥

करीपस्य शुक्लगोमयद्वा(ग)शिशोपमध्ये । यत्रैवा चर्मबद्धविकृतिर्न भवति ।
 सङ्घातानन्योन्यविश्लिष्टान् ॥२६२—२६६॥

कलश्चतुरो रिभित्तो दीप्नो मधुर श्रुतिसुखदो हस्तो यस्येति । सुश्लिष्टो
 दृ(ह)ष्णो दृटा(ढो)सह ॥२६७॥

प्रतिगृ(ग्र)हीता सिद्धोनामिति ॥२६८॥

अन्तरवाद्यज्ञ । गुणिता अभ्यस्ता ग्रहा ग्रहमोक्षान्धयो (ये)न । मुष्टु
 सङ्गीतप्रयोगमेलनिवा जानानीति तयोक्तम् ॥२६९॥

भ्रान्तेत्यत्र भ्रमणक्रियान्तुर ऊर्ध्वार्थ स्थिरश्च हस्तो यस्य ॥३००॥

वादनस्य मुरजवाद्य(द्या)-न्तर मध्यान्तर चेति विशेषश्च ॥३०१॥

एतत् सर्वं नाट्ययोग समीक्ष्य
प्रोक्त वाद्य सर्वलोकानुभावात् ॥

नोक्त यच्चेदागमाद्वस्तुबुध्या
सद्भि कार्यं भागेजातो समीक्ष्य ॥३०२॥

स्फुटप्रहार विशद विभक्त
रक्त विकृष्ट करलेपन च ॥

त्रिभाजंनानूपरितरागगम्य
मृदङ्गवाद्य गुणतो वदन्ति ॥३०३॥

वाद्ये तु यत्न प्रथम तु कार्यं
शम्या हि नाट्यस्य वदन्ति वाद्य ॥

वाद्ये च गीते च हि सु(स)प्रयुक्ते(क्तो)
नाट्यप्रयोगे(गो)न विपत्तिमेति ॥३०४॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्र पुष्करवाद्यो नामाध्यायश्चतुस्त्रिंश ॥

नोक्त यच्चेदिति । हुडुवका विसिसक्षानशङ्कामात्रमेतत् । वस्तुतस्तु न
सर्वमुक्तमिति दक्षयति ॥३०२॥

विकृष्टमिति । आराच्छ्रवणयोग्यम् ॥३०३॥

नाट्यस्य वदन्ति वाद्यमिति । पञ्चधेति साम्यात् प्रतिष्ठित भवति ।
तदाह । गीते । वाचाऽपि तु सम्प्रयुक्तो नाट्यप्रयोगो न विपत्तिमेति । गीतातीद्याभ्या
रामरावभादिद्वेषोपास्पर्शनेनैव रसाभाववर्णोचित्यमाधीयते साम्यं च यतो भवन्ति
सर्वा सिद्धय इति शिवम् ॥३०४॥

नादात्सादाशिवभक्तिधाम

सन्तानकृत्य कलित्ताभिधान ।

रात्रिदिव तस्य गुतेन दृष्टा

मुपुष्कराध्यायममातित्वुक्ति ॥

इति श्रीमहाभाहेश्वराभि(न)वगुप्ताध्यायविरचितायां नाट्यवेदवशावभिनवभारत्या
पुष्कराध्यायश्चतुस्त्रिंश ।

भिन्नपाठक्रमवान्

अथ चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ।

ततातोद्यधिस्वेय मया प्रोक्त समासतः ।
अवनद्धविभागेन लक्षणं कर्म चैव हि ॥१॥
आतोद्यानां प्रवक्ष्यामि विधिं वादनमेव च ।
मृदङ्गपणवानां च दर्दरस्य तथैव च ॥२॥
गान्धर्वं चैव वाद्यं च स्वातिनां नारदेन च ।
विस्तारगुणसम्पन्नमुक्तं लक्षणकर्मतः ॥३॥
अनुवृत्त्या तयोः स्वातेरातोद्यानां समासतः ।
पौष्कराणां प्रवक्ष्यामि निवृत्तिं सम्भवत्तथा ॥४॥
अनध्याये कदाचित्तु स्वातिर्वै दुदिने दिने ।
जलाशये जगामाद्य सलिलानयनं प्रति ॥५॥
तस्मिन् सरोनिषण्णे च प्रविष्टं पाकशासनं ।
धाराभिर्महतीभिश्च कर्तुमेकार्णवं जगत् ॥६॥
पतन्तीभिश्च धाराभिर्वाद्भुवेगाज्जलाशये ।
पुष्करी(रा)णां कलरवः पत्राणामभवत्तदा ॥७॥
तस्य धीरकल शब्दं निशान्य स महाश्रुतिः ।
आश्चर्यमिति संप्राप्तमवधारितवान् स्वयम् ॥८॥

केचिदेवध्वजं वेचित् त्रिध्वजं केचिग्निध्वजमिति । यथा
रेफः सर्वध्वजेषु । दका(र)धकारावासिङ्ग्यधामके । आतिङ्ग्य दक्षिणे

मकार । वागोप्ययो(र्यो वा) गकार । बवविवाविङ्गेति साधयार्थं पकार
 क्तस्य । एष तत्र प्रतिषेधो न जाय इति शु(भो)श्च इतरव्यञ्जनसंयोग
 पञ्चपानि प्रगताः समपानिरधपानिःश्रीपानि प्रवेगिणी चेति । एते मीष-
 (नि)गृहीतापगृहीतमुक्ता भवन्ति । तत्र समपानिहते मकार त विगृहीत ।
 वकारपकारा अशलापगृहीता । अर्धपानिप्रहताःषकार(क)कारलकारमकार
 षकार । पादधपानिप्रहताःनिगृहीताश्च तकारपकारहकार । अर्धपानि
 प्रहताःष प्रवेगिण्या इतरव्यङ्गिणे मकारवकारणकार । गुताःष्य विहरतप्रहते
 प्रहता अविग्रह वसेदिति । मुक्ताःष्यङ्(झ)इरधपानिप्र(ह)तोऽ(ता अ)धनिगृही-
 ताःष्य । एषमेतेष्वदरेषु प्रयोगवदेम जाय प्रहताम् ॥६॥

श्रुत ।

गोशंस्य तु दृष्टानि वाचजाम्यक्षराणि तु ।

अनेन्य तु घोतेन योज्य वा(क्)वरणं युषं ॥१०॥

अनुर्गांमिति यदुक्त तदनुध्याख्यास्याम ।

अङ्कितानिप्लमापो तु वितरतो भोगुलतथा ।

माध्यात्पस्वार वृत्तौ प्रहारकरणाधवा ॥११॥

तत्रालिङ्गमुबङ्गप्रहारमुत्तरत्वङ्कितो माग ।

वाधोर्ध्वगप्रहारमुत्तरवालिप्लमाग ॥१२॥

ऊर्ध्वङ्कवनिगोशिवास्तप्रहते वितरतमाग ।

आलिङ्गकरणवृत्त सावगुधरप्रहती भोगुलमाग ॥१३॥

इति तत्राङ्कितप्रहारो मथा । मट्ट वसितपट्टघण्टापट्ट गत्य युगसगस्यसगघण्टा
 रागिधत्य इत्यङ्कितो माग ।

इत्यागीमासिप्लमाग । आलिङ्गकरणवृत्त सार्वाधरो मागाधरो
 मागुदुप्येगुदुरनुसुप्येग्रेग्रे धम्रागाह ।

आसिप्लमागंवाचं विज्ञेयं नावर्देवम् ।

इत्यागो वितरतमागं । तन्निता तन्निता वलेगमा किन्ताभिश्च संवेता
 चतुष्टयुकेणा वितरते स्यात् । अङ्कितप्रचालनाशितो मकारो मुक्तस्य त एष
 रवितरकोपो च्वा क्रुकोरर्धनिगृहीत तयोरेव सागप्रहतरन्तात् प्रचालनात् हकारो

मुक्त इति । घृत्यतित्यडित्यडितकित्ता खवेड खवेड्, गुरुखेन्दु खेण्डभस्त्रित्यत्य
 न्धित्या विघातव्य । एव वितस्तमागणने समकरवजिता प्रहारः स्यु ।
 ऊर्ध्वमार्गेण विशेषो कार्यो(यं)श्च गोमुटया । खगमत्यमटघेण्डाखुखुण
 खरखेण्डा खेदुड्, खुणुमा दुणकितिकित्तिकिट्टिमा खखुणुद्वेधे घोषा विघातव्या ।

इदानीं गोमुखीवाद्यम् । डणघेण्डणखुखुणुधुलघुदुलेड्, घटमटटाड्,
 डुणुघुणाल्य घटघटिमा कुकुटाड्, डुणुघेड्, किदिमाड्, घे घे खो खो च
 गोमुट्या ॥१४॥

ये त्वालित्तसमुत्था सर्वमार्गैस्तु विघातव्या ।
 ग्रहणाक्षरसन्धानेऽप्याद(दि)मृदङ्गाद् ग्रहे भवाते ॥१५॥

एतेषा तु प्रवक्ष्यामि दर्शनानि यदाक्रमम् ।
 चतुर्णामपि मार्गानामक्षरग्रहणं यथा ॥१६॥

धृक्, वृड्, घट्टघड्, मस्त्रित्यमटामटत्यदिड्, मनघेड्, षत्तङ्, क्लेड्,
 विघकाड्, त्वड्, डिते वाद्यम् ।

मद्रा तकिता घृड्, वृड्, खो किटि घेडाड्, गत्य किटिकेत्या
 यकुताकिता किरटामिति सयोगो वितस्तेस्तु खोमाड्, गुदुघेड्, घेघेघेण्डा
 घेघेद्वमा ।

आलिप्ते सयोगे कायोऽ वादने तज्जे ॥

घंघटत्यकटागुदुघेड्, घेटा घेण्डा त्रिमितित्यघकेसरेधेगधे षोषोणमिति
 वैव गोमुट्या उक्ता मार्गा ।

एतेषा पुष्करणा त्रिविध प्रचारः । समो विषम समविषम इति ।
 वामोर्ध्वगयोर्वमित्ययोरडडितामार्गैऽपि कार्यं । समप्रचारस्त्वालित्ते वाद्यकरणे
 तु वाध्वय(ग)सव्यानां ग्रहणे वामस्तु कर्तव्यं । सव्योर्ध्वगमनानां सधयो
 विषमप्रचारे तु ॥१७॥

एव स्वस्तिक योगाद् द्वाभ्यामपि यद् भवेत्तु हस्ताभ्याम् ।
 भाने वितस्तिसन्ने ग्रहते विषम प्रचारः स ॥१८॥
 स्वच्छन्दकस्तु करयो दोष ग्रहतेषु मार्गकरणेषु ।
 अडडितगोमुखयोगात् समविषमो हस्तसञ्चारः ॥१९॥

शृङ्गारहास्ययोर्वाद्य धोऽप्य तयाद्भित्ते मार्गे ।
 धीराद्भुरोत्राणां वितस्तमार्गेण वाद्य स्यात् ॥२०॥
 कदम्बरतोऽपि च कार्यं वाद्य पालिप्तकरणमार्गेण ।
 बीभत्सभयानकयोस्तथैव नित्यं हि गोमुखा ॥२१॥
 रसात्सम्भययोगे दृष्ट्वाऽभिनेय गतिप्रधार च ।
 वाद्य नित्यं कार्यं यथाश्रम स्थानसयोगात् ॥२२॥
 एतत् प्रहृतमिधान कार्यं मार्गाश्रिते रसेऽसम्भयम् ।
 दक्ष्याम्यतदथ भूयो दर्बुरपणवाश्रित वाद्यम् ॥२३॥
 तत्राप्रतिवाहित स्यात् मुस्तानामश्रतो यत्र ।
 यत्पुगत मृदङ्गा(ऽङ्ग)मृदङ्गादनुश्रितमुच्यते तु सदाद्यम् ॥२४॥
 समवाहितमृदङ्गसौम्यं साम्येन यम् वाद्यम् ।
 कण्ठय पणयमुस्तां बोहुतां श्रुतुगाम् ।
 एते यर्णा नित्यं पणयवाद्ये प्रयोक्तव्या ॥२५॥

किरितिण्डां धोऽप्योत्राङ्गाकिरितिण्डां णोऽप्योत्राङ्गाश्च किरिकण्डां
 भाटाभट्टिण्डां टे टे बोऽप्योत्राङ्गां पणवाद्यं तस्य प्रहृतं कार्यं किरिकण्डानामिन्द्राङ्गांश्च ॥२६॥
 प्रशिक्षितव्यञ्जितकथये पणये कञ्ज्जार एकप्रकारस्तु ।
 तथै(श्वा)न्तः प्रहार पणये कार्यं प्रशिक्षित(स)कथये ॥२७॥
 कण्ठररररुत प्रहार सोऽप्योत्राङ्गां तु पणये विधातव्या (द्य) ।
 दोषा श्रान्तकरणसयोगात् तयोगवृत्ता विधातव्याः ॥२८॥
 धोऽप्योत्राङ्गां स्वारजे पणये कथयाञ्चिते तु समभवति ।
 णोऽप्योत्राङ्गां मुक्तां तु इति पणयप्रकारं स्यात् ॥२९॥
 तिस्रसमुद्गीतश्रान्तव्यञ्जितमिच्छते प्रहारोऽयम् ।
 पुट्टलां पुट्टलां येमससिन्धि पुट्टलामितीत्ये प्रकारं स्यात् ॥३०॥
 एष च सङ्करकृता प्रहारां शुद्धां प्रकीर्तितस्तस्मै ।
 दर्बुरपणयवृदङ्गमिश्रितवाद्यं प्रयक्ष्यामि ॥३१॥
 त यमिकाभावात् पेचिदिच्छन्ति मिश्रितं पेचित् ।
 पेचिद् युगपत्करणं पेचिन् पर्वपररणं तु ॥३२॥

एकैकसम्प्रयुक्ता वर्गानुगतास्तयं च सम्प्रयोक्तव्या ।
 घेता कय कुहुला तकिता मृदङ्गेषु ॥३३॥
 अय दररे वड् दरेड् कुहुला मटपि पगवे च ।
 यमटहिभ कुहुला मटल्यि देड् वेड् विमिश्रितस्तु ॥३४॥
 एभ्यो येऽन्ये शेषा न मिश्रा एव नित्यश कार्या ।
 पूर्वेषु च मिश्रत्व वजन्ति सर्वे यथायोगम् ॥३५॥
 अथ युगपत् करण कुहुलाणाम् लुखुणोखेटोमादोषणा ।
 यथोघोस्त्रिय द्वे योग्य पणववाद्यम घ(घु)यंकृत् च ।
 क्रमश करण परिवाधने के(दके) न कर्तव्यम् ॥३६॥
 भटभेभेधोघोषाणकिरिणि किण्णाकृत चेति ।
 पणवस्त्राचारबन्धे कार्यं घालुखुणोति वाद्यत्रयम् ॥३७॥
 भूय कृत च प्रतिकृत(त) मार्दङ्गकदादुरिकान्या तु ।
 यद्यन दुर्यति समुक्त प्रहारजात गतिप्रचारेषु ॥३८॥
 अनुगतन्तमक्षरवृत्त तदेव वाद्य तु पणवे ।
 न हि चित्र व्रतंध्य गतिप्रचारेषु वाद्य(दन)मनन्तम् ॥३९॥
 समस्तानि नत्र हि तन्न लक्ष्यते पादमञ्चारे ।
 उपरिकरण यथेष्ट व्रतंध्य पणवे मृदङ्गे च ॥४०॥
 तद्वत् प्रहारकरण मृदङ्गवाद्ये विधानध्यम् ।
 प्रायेण सर्ववाद्येष्ववादी णवप्रहा प्रयोक्तव्या ॥ १॥
 वक्ष्याम्यत परमह दमृक् घेततिता केतवेड् ।
 केसवेवेदेरेभिण्णतमिततिमल्यि ॥४२॥
 इति ददरे प्रहर कार्यो मुक्ते निषण्णे च ।
 कायस्तेन णण्णारेदेप्रेष्टिकित्यदक्किकिककरणे ॥४३॥
 वामेन तु भित्तियक्स(त) तस्ववृ(ष्ट)ष्टे( )करायेण ।
 मुक्ते लेमिति चैव निगृह्याशीप्रकरणानुबन्धास्पतिरेव हितक स्यात् ॥४४॥
 इति ददरे प्रहारे वक्ष्यामूर्ध्वकरणजातम् ।
 रूप कृत प्रकृति(प्रतिकृत) प्रतिभेदा रूपप्रोधमोघद्वय ।
 पच्छो(ष्ट) वं प्रकृति(प्रति) शुक्के(ष्क) ह्येते(तज्) जया (य) (हि) कव
 (र)णा(ण)जातम् ॥४५॥

तत्र रूप नाम विहस्तकरणकरणम् । यथा ।
 गलुखुणखुधत्रमयिमत्येत्तरघप घन्तिमेंविघेण्टा ।
 करगुडरणकिटिउखेघडचेघड घेक्खमिति रूपम् ॥४६॥

प्र(ति)कृत नाम यत्रक करण त्रिपुक्करमप्युद्भावयति । यथा ।
 यखुवण खु त्रमत्ये वगॅरघटा घट त्रियघक सां गुदु घ कुहलां ह्ना दोघोघोणा
 इति ॥४७॥

कृतप्रतिकृताएय प्रतिभेदो नाम युगपत् कृते करणे मृदङ्गाना
 यदुपरिकरणेन गच्छति । यथा । घोघोणाखोकुहुलालणाणात्थि क्टामटात्थिट-
 धिघेण्टाम् ।

एभि करणविशेषं प्रतिभेदो नाम विज्ञेय ॥४८॥

विरूपदोष नाम विरामकृतं । यथा । खुखुण्णाणोमटघेघेण्टा
 मदघेण्टामत्थि लांघोमिति वाद्य रूपदोष तु ॥४९॥

प्रतिशुष्क नामानुस्वारो मारदङ्गिक्कपाणविकदादुंरिकाणाम् । यथा
 घटमटत्थिवुणघेड्, किटिघेड्, घोड्, घोण्डा घोण घोण खोखो खेकुट्कुटु किटकिट
 वखोत्थिणत्थि ॥५०॥

चतुष्काट्ये सर्वभाण्डे विरामे द्रुतपाणिग्यो नद्यघोवा(व)दोष । यथा ।
 यकिटिमथिवडिकिडिधिटि घेड्, घेण्टाण्टाण घोण घोण घट घटगुदुघेड्, गघेतिरिण-
 नेग थो थो तथो घघु ॥५१॥

करणाना समायोग करणेषु विधीयते ।

अनेन (नैव) विधानेन योग्य वाक्करण बुधं ।

यतिन(नां)म तमा थोतोगता गोपुच्छे(जे)ति च ॥५२॥

यतिपाणि(णी)नां त्रिविध सयोग स च त्रिप्रकारो भवति । यथा ।
 राडा(ड)विडां(ड) शप्यर(म्या)गतम् । एवम् ।

त्रिप्रकार सप्रयोग करणेषु विधीयते ।

अपपाणिस्तु यत्र स्यात् तथा चैव स्थिता लया ॥५३॥

गोपुच्छा घ यतिर्वाद्य तट्टं शम्यागत भवेत् ।

यथाऽवगोतिप्राधान्य भागश्चैव च दक्षिण ॥५४॥

अत्युक्त(स)मेषु पातेषु वाद्य शप्या(म्या)गत भवेत् ।

श्रोतोगता यतिर्वत्र सती मध्य तर्बेव च ॥५५॥

समपाणिस्तथा चैव विद्ध वाद्य तु तदभवेत् ।
स्थितात्सयात् प्रभृत्येषा प्रमाण सम्प्रवर्तते ॥५६॥
कार्यहानि कुलानां च दोषध्वन्येषु पाणिषु ।
यथाक्रम विकर्तव्या नाट्यपुक्तिमवेक्ष्य च ॥५७॥
तिलो मार्जना नाम ।
मापूरी ह्यधमापूरी तथा कार्मारवी पुन ।
तिलस्तु मार्जना ज्ञेया पुष्करेषु स्वराश्रया ॥५८॥
गान्धारो वामके काय षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
ऋध्वंगे मध्यमश्चैव मापूर्यश्च स्वराश्रया ॥५९॥
वामके पुष्करे षड्ज ऋषभो दक्षिणो तथा ।
धैवतश्चोर्ध्वंगे कार्ये अधमापूरकाश्रया ॥६०॥
ऋषभ पुष्करे वामे षड्जो दक्षिणपुष्करे ।
पञ्चमश्चोर्ध्वंगे कार्ये कार्मारव्या स्वराश्रया ॥६१॥
एतेषामनुवादी तु जातिरागस्तरान्विता (त) ।
आलिङ्ग्ये मार्जनं प्राप्य निपादस्तु त्रिधीयते ॥६२॥
मापूरी मध्यममे प्यर्धा षड्ज तथैव च ।
कार्मारवी च कतव्या साधारणसमाश्रया (या) ॥६३॥
स्वरा ये स्थायिनो यानि धृतिसा(धा)रणाश्रया ।
त एव मार्जनं कृत्वा दोषा मञ्चारिण स्मृता ॥६४॥
वामोर्ध्वगान्यामार्था कार्ये च लेपनं स्वरा ।
शंथित्वादायतत्वाच्च कार्यस्त्वालिङ्गजातिके ॥६५॥
शंथि-य च यत्त चैव वर्धापीडनमादेवात् ।
एव स्वरोद्भव कार्ये मार्जनासु प्रयोक्तृभिः ॥६६॥
मार्जनं तु मृदा कार्ये वामगोर्ध्वगयोस्तथा ।
लक्षणं मिश्रिकायास्तु गहनो मे निबोधत ॥६७॥
निशकरा निशिकता निस्तृणा निस्तुषा तथा ।
न पिच्छिता न विशदा न क्षारकटुका तथा ॥६८॥

नायदाना(नयाकृष्टा)न चाग्ना(ग्ना)ना न वि(वि)रक्तदा ।

मृत्तिकातेपन ह्येषा यथाकार्यं तु मार्जनम् ॥६६॥

नवीकूलप्रदेशस्था श्यामा या मृत्तिका भवेत् ।

तोयाव(प)तरणश्लक्षणा तथा कार्यं तु मार्जनम् ॥७०॥

घट्टवा या(ह्य)घटात्तास्तु कृष्णा गुर्वी न च स्थिरा ।

ततुष्ण न स्वरकरी श्यामा यत्र न दृश्यते ॥७१॥

तत्र गोधूम(घु)र्णे वा यद्यधूर्णे च वापयेत् ।

यद्यगोघुञ्चूर्णसु(न्तु) बदाचिद्रुपभु(घु)ज्यते ॥७२॥

एवमस्य तु योष स्यादेकस्वरकरी भवेत् ।

एष तु मार्जनायोगाच्छ्यामा स्वरकरी भवेत् ।

त्रिसप्तयोगस्य यस्यानि रुक्षणं द्विजसत्तमा ॥७३॥

त्रिसप्तयोगो नाम गुदगच्छयो सधुगच्छयो गुदनधुगच्छय इति ।

तत्र गुदगच्छयो नाम गुदस्थितसप्तपक्षम् । यथा । त्रिवर्तटां तन्त्रितां

तन्त्रितां पतित्ति मत्ति गतयोत्थ घटमविभावेत् धेष्टानटयाभेय गुदतधु

स्यात् ॥७४॥

सधुगच्छयो नाम सधुद्रुतसप्तपक्षे यथा । घटमटघटमरियमटारियघटघट-

द्वयते सप्त(घु)सप्तय इति गयोगा श्रेया मृदङ्गयाद्यप्रयोगम् । (त्रि) प्रवृत्तिर्नाम

सर्वमनुगतमोघश्चेति ॥७५॥

अक्षरसदृशं वाद्यं पदयणं तम तर्क्यं प्रयुक्तम् ।

तमं मुदिभक्तकरणयुतं तस्य वाद्यं त्रिधा तस्यम् ॥७६॥

तमपाण्य(य)पाणियुतं स्फुटप्रहात्करणानुगतम् ।

वाद्यं पाण्यं भवेदनुगतं च नैव करणाश्रयम् ॥७७॥

(उ)पर्युपरिपाणि(तम) द्रुतलयं च (त्रिसप्तयम्) ।

आयिद्धकरणवहुलं वाद्यं योज्यं युधेरीतम् । ७८॥

सर्वसर्वं तु वाद्यस्य श्रेष्ठौ साम्यानि भवन्ति ।

अक्षरममं तासगममङ्गुलमं मयगमं च ।

म्याताय(प)म्यातायं पाणिगमं चेति विज्ञेयम् ॥७९॥

यद्यत्तं तु भवेद्मानं गुदगच्छयाऽविद्यतम् ।

सदृशं तु भवेद्वाद्यं तदक्षरममं स्फुटम् ॥८०॥

ध्रुवाणां ग्रहमोक्षे तु कलांतरकलासु च ।

यथा(ब)ङ्ग क्रियते वाद्य तदङ्ग सममुच्यते ॥८१॥

यत्प्रमाण भवेदगत कलाकालप्रमाणतः ।

तत्प्रमाण तु यद वाद्य तद्वै तालसम भवेत् ॥८२॥

सम मा) स्रोतोपता वापि गोपुच्छा च यतिवशा ।

यद्विद्य तु भवेद्वाद्य तद्वै यति-सम भवेत् ॥८३॥

व्या(न्या)सा(प)न्दास्योस्तु स्वराणां हि यथा भवेत् ।

वर्णार्णोदभव वाद्य न्य-सा(प) घासज तथा ॥८४॥

समसाण्युपाण्य (शु) इत रथबोधिपाणिजम ।

गीतानुग च यदाद्य स्मृत प-सिप्तम तु ततः । ५॥

अष्टादशज निवृत्ति यदुक्त तदुक्त नश्यास्य म । यथा । शुद्धा

एकहृपा-देशा गुणदाऽन्नाहदा पर्यायो(द)विच्छेदः पद्यत आरम्भो(म्)

पाणिममता(म) ॥ दुष्करणा ऊर्ध्वगोष्ठिका उच्चिन्निता एव वाया

मृदङ्गपणवा ज्योतीर्षा श्यां कीणा मन्त्रना त्रिधतमिति ॥८६॥

एताना जातोता -क्षणमि-दशाध्यास्याम । तत्र ।

एनाक्षर द्यक्षर वा यद वाच्य(द्य) साधमागिरुम ।

भवेत् करणदाग तु स शुद्धा तमतो दया ॥८७॥

यलोखोथवव मेभिर्जात्यक्षरं समायुक्ता । सा शुद्धा विज्ञेया मध्यस्त्रीणा

भवेज्जाति ॥ गोमुत्तीमड्डिका(ता)तिप्ती विन्दस्त वाशिता(ता) यदा ।

वादयति । तथकक एकहृपा हि सा यथा ॥ द्विड घोड बोड धोड

धेयमेड् ।

अडडितमार्गानरं समायुक्ता सा त्वेकहृपा जातिनृत्त गीतविधातत

कार्पा सर्वास्वपि प्रकृतिपु प्रयोज्या । सा स्थिताय(या) द्रुता वापि देश

कालमवस्था ज्ञात्वा मध्ये विनियोज्या । सर्वात्ये (८८) ता(तो)द्यानि यत्र

करण भावयति हि । ८ ॥

मृदङ्गव धानुगमादङ्गव तु सा स्मृता ।

अडडितमार्गविभक्त सम्भोगकृत भवति शङ्करे ॥८९॥

दशानुपपन्नाऽस्तिनिलयवस्त(युक्ता) च कत-गा ।

यथा मीम यस्माद्यस्मिन्ना एभिर्जात्यक्षरं समायुक्ता १०॥

देशानुरूपजातिशृङ्गारे चोत्तरे स्त्रीणाम् ।
 वामोर्ध्वगप्रवृत्ता दाद्याक्षित्वा(न्ता) चतुष्टययुक्ता ॥६१॥
 उपदेशादपेतरूपा कण्ठपरसे सा भवेज्जाति ।

यथा—

घेदाड् घेधेनेभिर्जात्यक्षरं समायुक्ता ॥६२॥
 देशादपेतरूपा सा कार्या दाद्ययोगेषु ।
 पर्यागच्छति पूर्वं यस्मिन् सिद्धंस्तु त करणजातम् ॥६३॥
 श्रिविधेऽपि च लययोगे पर्याया नाम सा जाति ।

यथा—

घेवोड् घेवोड् गुदुघड् प्राया वामोर्ध्वगमे वामहस्तमञ्चारा ।
 पर्यायकृता जातिर्वीराद्भृतरुद्रयोगेषु ॥६४॥
 गुरुयुग्म लघुयुग्म तथैव च गुरुलघुनो चैव लघुश्चैव ।

यथा—

धिङ् माङ् घटघेङ् गुदुघेङ् दघेङ् दघेङ् भारियमेत्यम् ।
 विटकम्भारूपा जाति शृङ्गारे चोत्तमस्त्रीणाम् ॥६५॥
 एकैकाक्षरयोगाद् यद् दाद्य सर्वधार्गसयुक्तम् ।
 पर्यस्ता कमहस्ता जाति समहस्तविचारसयुक्ता ॥६६॥
 आकाशे र(य)विमानरूपिबिद्यापरभुज्जमादीनाम् ।
 चरिते गनिविन्यासेऽय धा(रा)या चैव पर्यस्ता ॥६७॥

यथा—

घेङ् ताड् घेङ् ताड् देह्यानेभिर्जात्यक्षरं समायुक्ता ।
 पर्यस्ता जातिर्वं साऽधमपुष्टयेषु कर्तव्या ॥६८॥
 अगपरिणकरयुक्तमध्यदेशे(स्ता ह्यादी) मध्यमलयेन न यत्तुल्यम् ।
 आरम्भ त विद्यादन्तेवासि श्रुत यस्या ॥६९॥

यथा—

मगठ लुल्लुकिटा एभिर्जात्यक्षरं समायुक्ता ।
 अघमस्त्रीणा योज्या सरम्भा नाम वै जाति ॥१००॥
 ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुषे क्षिप्ता प्रमृता वितस्तमानो तु ।
 पाटिणसमस्ता जाति कार्या शृङ्गारहास्यगतौ ॥१०१॥

प्रौघ्रौढोढोमेभिर्जात्यक्षरं समायुक्ता ।
 मृदङ्गपणवा(दी)ना स्त्रीणामेया(भवेज) जाति ॥११५॥
 अवतीर्णं यद वाद्य त्रिगुणैर्वाद्यकरणंमृदङ्गानाम ।
 दर्दुरपणवोपणमादवकीर्णा नाम सा जाति ॥११६॥

यथा—

केन्ता केन्ता केतामेभिर्जात्यक्षरंस्तु सम्प्र(स)युक्ता ।
 गोमुखमार्गे जाति सा चंब (व)गुणा विघातव्या ॥११७॥
 क्षप्रकीर्णंविविधं करणंरिह भागंधोगसद्युपुक्तं ।
 ददुरपणवमृदङ्गैरघोर्घं(घं)वादाने कार्यम ॥११८॥

यथा—

थगदघेण्डा सेन्द्रामेभिर्जात्यक्षरंस्तु सयुक्ता ।
 सम्प्लवमिति विज्ञेया कर्तव्या धानरं करणं ॥११९॥
 विध्वंनानाकरणंविचित्रं समृदङ्गप्रहारसयुक्तं ।
 स्वभाविक्वोत्तमगतौ विधूय जातिविघातव्या ॥१२०॥

यथा—

तिक्षिप्ता मटत्यि कण कुक्कभ ।
 एभिस्त्वक्षरयोगैर्विधूतजातिविघातव्या ॥१२१॥
 एता गति प्रचारेषु विज्ञेया जातयो बुधे ।
 याश्च नोक्ता मयावाऽ(चा)स्मिन् ता ग्राह्या लोकतोऽर्थत ॥१२२॥
 एवमेतेन विधिना कतव्य वादन बुध ।
 गतिप्रचारे गीते च दशरूपे तथैव च ॥१२३॥
 सप्तरूपे विधाने च छदसा कारितेषु च ।
 वाद्य गुवक्षरकत तयार्थाक्षरमेव च ॥१२४॥
 गतिप्रचारे कतव्य गानसौम्यायदशनात ।
 तत्त्व चानुगत चैव तथोद्य करणाश्रयम ॥१२५॥
 राज्ञा ललितभावत्वाद् योज्य वाद्य स्वभावजम ।
 तत्त्व तु प्रथमे गाने द्वितीययेज्जुगत भवेन ॥१२६॥
 तृतीये त्वीयसज्ञ तु वाद्य गतिपरिचम ।
 वेदाणा छदतश्चित्र ध्रुवाणा सम्प्रयोजयेत् ॥१२७॥

अथ स्थितावकृष्टानां वाद्यं चानुगतं भवेत् ।
 प्रादेशिकीनां कर्तव्यं तत्त्वं चानुगतं तथा ॥१२८॥
 नैट्कामिक्यन्तरगतं कार्यं त्रिलयवादिना ।
 द्रुतं प्रासादिकीनां च ध्रुवा पञ्चविधा भवेत् ।
 एव ध्रुवाणां कर्तव्यं वाद्यं प्रकरणाश्रयम् ॥१२९॥
 यो माप्रांशविकल्पस्तु ध्रुवापादे भवेद्विह ।
 स तु भाण्डेन कर्तव्यस्तज्जगतिपरिक्रम (मे) ॥१३०॥
 एव गतिप्रचारेषु वाद्यं योज्यं प्रयोक्तृभिः ।
 अथ ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि ग्रहान् भाण्डसमाश्रयान् ॥१३१॥
 शम्पातालग्रहा केचित् तथाकाशग्रहा पुनः ।
 तत्र शम्पाग्रहा ज्ञेया नित्यं दक्षिणपुष्करे ॥१३२॥
 वामोर्ध्वगे ग्रहाश्चापि ज्ञेयास्तात्प्रहा बुधं ।
 तर्जनीग्रहकाटिग्य (नित्यं) मासिङ्गे परिकीर्तिता ॥१३३॥
 अथाकाशग्रहा प्रोक्ता निष्क्रामे वा प्रयोजिताः ।
 आसारितानित्यश (नि श) म्याद्यास्तालाद्यास्तु ध्रुवाङ्गजा ॥१३४॥
 तस्य च न ग्रहं गतं तत्र स्यात् तर्जनीग्रहं ।
 शीर्षकं चोद्धता चैव प्रादेशिन्यां ग्रहा स्मृता ॥१३५॥
 नत्कुटस्पाडडिका (ता) पाश्च प्रादेशि (सादि) क्वास्तर्षेव च ।
 सनिपातग्रहा ज्ञेयास्तर्षेवैककला (लो) विधि ॥१३६॥
 आकाशग्रहका ज्ञेयाश्चतुर्वि (डि) कलयोगजाः ।
 तथा चाङ्गनिबद्धानि गीतकानि यथाक्रमम् ॥१३७॥
 एवमेते बुधं शंयां ग्रहा भाण्डसमाश्रयाः ।
 ताण्डवे सुकुमारे च वाद्यं वदयाम्यतः परम् ॥१३८॥
 अभाण्डमेक (क) गानस्य परिवर्तं प्रयोजयेत् ।
 तस्यान्ते सग्निपातस्तु कार्यो भाण्डग्रहो बुधं ॥१३९॥
 अथा (थवा) नृत्तशोभार्यमङ्गाङ्ग (ङ्ग) परिकी (व) र्त्तनम् ।
 गीतकस्य प्रकृतं व्यं व (ल) यस्य परिवर्तनम् ॥१४०॥

यथाभिनेयमङ्ग तु न वाद्यं तत्र योजयेत् ।
 यथाङ्गहारनृत्तं तु तत्र वाद्यं प्रयोजयेत् ॥१४१॥
 यदा गीतवशादङ्गं भूयो भूयो निवर्तते ।
 तत्राद्यमभिनेयं तु शेषं नृत्तेन योजयेत् ॥१४२॥
 यद्वत्तं तु पदं गाने तद्वद्वाद्यं वाद्यमिष्यते ।
 गीतवाद्यप्रमाणेन कुर्याच्चाङ्गविचेष्टितम् ॥१४३॥
 वाद्यं गुर्वक्षरकृतं तथाऽल्पाक्षरयोजितम् ।
 मुखोपग(व)हनं कार्यं प्रकृष्टं वर्णतस्तथा ॥१४४॥
 स्थितेऽक्षरत्वं प्रहारं तु मध्येऽक्षरसमं तथा ।
 कार्यं तु गीतके वाद्यं (द्य) द्रुते चोपरिपाणित(क)म् ॥१४५॥
 समं रवतं विभक्तं च स्फुटं शुद्धं (द्ध) प्रयोगजम् ।
 नृत्ताङ्गप्राहिं कालज्ञैर्वाद्यं योज्यं तु ताण्डये ॥१४६॥
 सनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वं ह्यनुगतं भवेत् ।
 अनृत्तेषु प्रयोगेषु तत्त्वमोघं च वादयेत् ॥१४७॥
 स्थिते मध्ये द्रुते चापि यथागानं तु वादयेत् ।
 पदनृत्ताङ्गहारेषु कृतेन च प्र(न प्र)क्रमेण तु ॥१४८॥
 यो विधिर्गानवाद्यानां पदाक्षरलयान्वितः ।
 स तु नृत्ताङ्गहारेषु कर्तव्यो नाट्ययोगतः ॥१४९॥
 एतास्तं जातयः प्रोक्ता दश चाष्टौ च भाण्डजाः ।
 अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि प्रकारान् वाद्यसम्भ्रयान् ॥१५०॥

अयं प्रकारः । चित्र(त्र) सम(मो) विभक्त(क्तो) हीन(छिन्नो)
 भिन्न(छिन्नविद्धो) विद्ध (ओ) (ऽनुषीड) स्वरूप(प) स्वरूपानुगतम(तोऽ)नुगतः
 अ(सृतोऽ)नुसृत(सृत)विद्युतो दुर्गं अ(गोऽ)वकीर्णं अ(णोऽ)र्धविकीर्णं एकरूप
 परिक्षिप्त सञ्चि(गाचोक्)त. समनेत्र चित्रनेत्र सर्वसमवाय(यो) वृद्ध
 इति ॥१५१॥

तत्र ।

रचितादिभिः प्रयुक्तं चित्रं करणरनेकविधहस्तं ।
 अतएव त्रिपाणिपुस्तं चित्रं वाद्यं सुधर्मेयम् ॥१५२॥

ददुरपणवमृदङ्गैर्नानाकरणस्तु य सम्पक् ।
 समयतिकालान्नायुत् स तु त्रिज्ञेय समो नाम ॥१५३॥
 एकायनस्तथा यथा पतश्च सस्थान्तर्भावमत्तरच ।
 क्षक्षरपाणिलयेषु च दि.क्तस्तु स्व (स दिज्ञेय) ॥१५४॥
 वाद्य त त्रिलय यत्र सहसा च विवधते ।
 सर्वातोऽप्रवत्त त प्रतारद्विछन्न एव स. ॥१५५॥
 अयपानिमृदङ्गाना पणवोपरिपाणि च ।
 भवतां यत्र दद्ये तु छिन्नद्विद्ध इति स्मृत ॥१५६॥
 मृदङ्गकरण वाद्य पणवो वेधयेद् यदि ।
 सूचीवेधैर्विचित्रस्तु करणैर्द्विद्ध एव स ॥१५७॥
 द्विद्वानुवेद्यप द्वाभ्या (द्व यद्वाद्य) सवतोद्यपु दृश्यते ।
 परस्परविरोधे तु अनुगोडस्तु संस्मृत ॥१५८॥
 विमुद्वाद्यप्ररु न समतालकृतस्तथा ।
 स्वरूपपात खं,नश्चैव स्वरूप इति संस्मृत । १५९॥
 मुख (खो र) पणवो अपि पणवो ददुरोऽपि वा ।
 तयानुप्रागदानोद्य स्वरूपानुगनस्तु स ॥१६०॥
 अनुगद्य मृदानाद्य गच्छेद् यत् स सम पुन ।
 श्रुतवत् तदन्ता वाद्ये तदाऽनुमृत उच्यते ॥१६१॥
 एकैकानुगत ना(गा)ड वाद्यजातिसमन्वितम् ।
 कृत्वान्यजातिक कुर्यात् तदाऽनुमृतविच्युत ॥१६२॥
 यत्र प्रचारद्विदम (म) सर्वमार्गप्रबोधनम् ।
 श्रोत्रिमक्ताक्षकृत तद् दुर्ग वाद्यमुच्यते ॥१६३॥
 मनवत्संभृं दङ्गस्त वाद्यते पणवैर्मदा ।
 नान विचित्रकरणैरनकीर्णस्तदा स्मृत ॥१६४॥
 द्रुता(त)लय समाहृद्य पणवो ददुरोऽपि वा ।
 अवघातोऽपि यत्र स्वादर्धकीर्णा तु सा सदा ॥१६५॥
 सर्वातोऽनि यत्रैक करण भावयन्ति च ।
 समवृत्तपद,न्येव एकरूप इति स्मृत ॥१६६॥

पणवैशोदित यत्र वाद्यमल्पमृदङ्गजम् ।
 सुविभक्ताक्षरपद परिक्षिप्त तु(प्तस्तु) स स्मृत ॥१६७॥
 चित्र हि परण यत्र पदेनैकेन वाद्यते ।
 नृत्ताङ्गहारानुगत ज्ञेय साचीकृत तु यत् ॥१६८॥
 कृत्योपरिगत वाद्य पणवे(वो) दवंगीवि हि ।
 यत्रोदीक्षेत मुग्धान् समलेखरतु स स्मृत ॥१६९॥
 चित्र दहृविध वाद्य मृदङ्गपणवादिभिः ।
 त्रियते यत्र सरध्वंश्चित्रलेखस्तु स स्मृत ॥१७०॥
 तथंमागंङ्गो यस्तु सर्वपाणिसपाश्रय ।
 विचित्रश्च विभक्तश्च स सर्वसमवायक ॥१७१॥
 यस्तु मध्यलयोपेत सम स चिह्निताक्षर ।
 गतिप्रधारविहित प्रधारो दृढ एव स ॥१७२॥
 एवमेते प्रकारास्तु वर्तव्या नाट्यसश्रदाः ।
 गतिप्रधारे गीते च रसभावी समीक्ष्य तु ॥१७३॥
 एते प्रकारा जात्यश्च सर्वमार्गेषु ते स्मृताः ।
 ते वै गतिप्रधारेषु शुद्धारते वैवला स्मृता ॥१७४॥

एतेषां प्रयोगमिदानीं वक्ष्यामि । तत्रोपविष्टे प्राङ्मुखो रङ्गे
 कुतय(प)विनिवेशं कर्तव्यम् । तत्र पूर्वोक्तयोर्नैवध्यगृह्णारयोर्मध्ये कुतय(प)-
 विन्वात् । रङ्गाभिपुत्रा मार्दाङ्गकपाणविकदादरिषु गायकनायिकावांशिक-
 वैणिकसहितेषु च (त्र)त्रियिलागततन्त्रीवद्वरतनितेष्वतीघोषु यथासामरागमूर्च्छानि
 मार्जनानुसिद्धेषु मदङ्गेषुद्वाराय निपीडितेषु निगृहीतार्पनिगृहीतमुक्तप्रकारेषु
 ददंरवादनमुप्यविभ्यस्तहस्तैर्यादृक् देवतानामावाहनविसर्जनार्थं प्रथममेव त्रिसाम
 कर्तव्यम् । न त तर्थाचरोत्पत्तिस्थितिप्रलयरत्नरूपी मुत्ताभिध्यक्तेन प्रथमेन
 साम्ना ग्रामपार्श्वे चन्द्र सम्प्रीणयति रक्षिणेन पद्मगान अथा तरेण जलसाम्ना
 मुनीन् । आग्नेयेन बृहत्साम्ना देवतेन च ॥१७५॥

एव प्रीणयते यस्माद् देवतानि यथाप्रथम् ।
 तस्मात् त्रिसाम विज्ञेय त्रिसामत्वाद् बुधंरिह ॥१७६॥
 एव च ध्रुवने यस्माद् ग्रहाण केशव शिवम् ।
 तस्मादेतत् त्रिसाम तु ऋषिभिः परिकीर्तितम् ॥१७७॥

चतुर्णामपि वेदानामादावोद्धार उच्यते ।
 तथात्र सर्वगीताना त्रिसाम परिगीयते ॥१७८॥
 त्रिप्रकार त्रितयक तथा चंवाङ्ङिताभयम् ।
 षट्कल त्रिकल चंवा त्रिसाम परिकीर्तितम् ॥१७९॥
 त्रिविधः साक्षरविद्यस्तु(धो) गुरुलघ्वक्षरान्वितम् ।
 यकारश्च मकारश्च त्रिकंस्त्रिगुणित भवेत् ॥१८०॥

तस्यैव चान्ते पूर्वैरङ्गविधिमनुप्राप्त छन्दोतमेनाक्षरसमेन च वाद्य
 बहिर्गीतविधानवस्तुत्रितय वर्तनीयम् । तत्र च सा नितम्बियोग च तथानुगत
 वाद्य प्राय प्रयोक्तव्यम् । वृत्ते वस्तुत्रिसाम्ना च प्रकृत्याहारोऽप्य वर्तन यो
 गीतिकावद वाद्य प्रवर्तते । तत्रादौ वामोर्ध्वगप्रचारयुक्त पश्चाशलिङ्गनविमर्द-
 (चं)नो गोपुच्छा यदि सामाद्यपि चित्रकरणयुक्त चतुर्भाग विपञ्चीवाद्य
 प्रवर्तयितव्यम् । पूर्वं भाण्डेनाभिव्यञ्जिते रङ्ग स्त्रीवात्तमूर्वावि(व)कीर्णं च
 रङ्गे कुतूहलमुत्पन्ना(त्पादना)यं भवति ॥१८१॥
 अपि च ।

आचार्या सममिच्छन्ति पदच्छेद तु पण्डिता ।
 सुकुमारा(र)स्त्र(स्त्रि)यदचैव निकृष्टमितरे जना ॥१८२॥

तत्र भाण्डे ताण्डवप्रयोगमधिकृत्या तरणराते तद्यथादसञ्चर्यमर्दिङ्ग-
 कैरङ्ग लिप्रसक्तप्राय वाद्य योज्यम् । तत्रान्तराभिमुखो गायकः । गायकस्य
 वामपाश्वे वैणिकः । वैणिकस्य दक्षिणे मृदङ्गवादकः । गान्तरभिमुखा गायका ।
 मर्तव्यवतरणगीताग्ने सन्निपाता ज्ञेया । तास्यनुत्ताङ्गहारानुगत वाद्य
 करणघातसयोगमित्युच्यते । सम रक्तमित्यादि तत इदानीं वामोर्ध्वगप्रहारसमुक्त-
 मालिप्तमार्गदेशकरसभ्यय समुत्पापन्न(पन)केन वाद्य योज्यम् । यथा । शीर्षेष्ट-
 मतिस्तड मपावेड छिबिबि क्व लु लोकोथे दधा केत्ता केत्ता किट घट् इति ।
 पूर्वैरङ्गसम्पातनिश्चितप्रयोगसमुत्पापनके वाद्य योज्यमिति । तयो पर यत् परिवर्तन
 चतुर्मादिङ्गक शुद्धजात्याभय यथा प्रोक्तम् । लोलोका लोलाणा यलोलोणा ।
 एतदद्वय्यंपंथवाद्य स्यात् । पुन ( )स्त्री वाच्या स्यात् । लोलोरोलो लकेणा
 घयेत्ता घ । नपुंसकपदे यथात्वर ल दुर्मागि इति । चतुर्पकारप्रवेशे च वाद्यं
 त्रुत्पापनके वापहृष्टायांमर्षमपि ध्यायंप्रहो यथा । घेघेतां घे लोलोङ्गो घण

दोषो ह्ये य दो ष ष ये इति । सुव्यारकृष्टाया(या) यया । यो लो यो ले
 ष धोपेट्णाःरध्वट् एोप्रोवेतांतेलेनकगुपुनघेष्ट्, गिणाणां विलिखट्, ताट्,
 नेट्, न रित्रिदिट् धवेष्ट्, यवेष्ट्, बट्, लङ्, लयना लोलीलोलीलाप्रवटां मागिणाणां
 क्तिट्पणि इति । मतिरातप्रट् (हो) यया । यामवरणे वा लोली दोरोर मोक्
 न्हेणना यो धो धो ययत्तदिव सपोलीलोलीकट्कटम् मेणापो तिधि बट्कटां
 घट्कमदिव ये लो तिधि नाणां क्तिट्किणां ल्पत्त्यमिति आलिप्यमागधित
 वाचम् ॥१८३॥

यत पर भगवामविनासमागधित वाचम् । प्रदग्मिथा प्रणे यया ।
 लणणलो मपुणा लोलीमस्थि लकतां लक्तितां क्तिट्कितां क्तिट्कितां लोलीमनितां
 भूत्त्यत्र मतिर्य लिविति केतां केतां इतां ततकेतां ट केतोश्च केतां प्रातां
 किष्णां केतां पुतां योप्रवेताप्रप्राडां इ ष इ इ प्रापे प्रापे प्रापेष्ट् इति ।
 वेत(कट्)योपभोगात् तिदि । यनायचगुरधम् ।

पूवकृद्विधाने भवश्चाद्य प्रयोगेण ।

न्ययस्ये तदेव वाच्यमिति दुरन्ध्र नाटकाद्यु घोरोवाप्त पीरोद्धतपीरं
 तलितप्रभाताय घुणां नायकाणां गतिप्रचारेण्यवरायायु सिंभंत वाच्युपवेदेवाम
 तत्र प्र प्र प्र घाद्र प्रायो वेदा(वेया)नां गतो प्रयोग्यम् । घतां प्रयान(य्य)-
 राणाम् । घावेरा घट्ट् घेष्ट्, घेष्ट्, घेष्ट्, घेष्ट्, घट्टिरिप टुम क्तिटिति चिद्राणां नां -
 प्र इ प्राय मध्यतपुण्यो(ये) वाचम् । पुनरेव तिवनायां याद्यविद्यन धश्यामि
 ॥१८४॥

त्रिकल(त) द्विकसंभवत्वाद्भवतुस्तत्पार्थव पातकिपाता ।
 तत्र तु साध्य कार्यं भाण्डंर तस्य न गानेन ॥१८५॥
 रवरयो गतिप्रचारी वाद्य(घ)त्रिकलद्व(त घ)शुल्कत यावि ।
 (गति)लवपनिविधाने समीच्य मज्जे प्रयोग्यस्यम् ॥१८६॥
 न ह्येकवला द्विवला वा प्रुवाविरामा भवति वाद्येणु ।
 तामाक् भाण्डेन च क(त) साध्य कार्यं न गानेन ॥१८७॥
 सर्वत्र स्वरितगमनेषु वाता पूर्वोत्ता ये गतिप्रचारेणु ।
 घृष्ट्, घृष्ट्, घंष्ट्, घंष्ट्, प्राय तत्र च वाद्य प्रयोग्यस्यम् ॥१८८॥
 गो(गो)न्यविमायाणे यन्त्रि(ज)लावाजजडवि(नि)चलनरत
 कार्यं वाद्य अनुष्णैःप्ययो यक्दाविहृत्सं वाच्य १८९

दुःखार्थिव्याद्यतशापक्लेशनिपतितेऽजनिविभवनाशवधव्यग्रतनियमोपवासयुक्तेषु
 पूर्वसिप्तमार्गाभितमुत्थापनवाद्य प्रयोज्य स्यात् । वैत्यदानवधक्षराक्षसमृत-
 पिशाचग्रहा दिनिधाघ्राड् दुडु वधसयुक्त घुट्टुकृत तकेयोद्राम् इत्येवमादि करणंति-
 वाद्य प्रयोज्येत । सञ्जविकलवामनकुम्भादीना प्रवृत्तगमनेषु घंता कटकामिति
 वाद्य प्रयोक्तव्यम् । पतिमुनिपाशुपतशासमादीना वेल्लो सिद्धिद दुःखेड कसनदो-
 घन्तिकिनी वाद्य प्रयोक्तव्यम् । विदूषकोपधापन षण्डवर्षधरादीना घं घं जणोष्णा
 द्वौ ण्णा ण्णा ण्णामिति वाद्य पुनश्चैत्र । यथ वृद्धश्रोत्रिप्रकञ्चुकिस्स्यूनादीना ध्र
 ध्रौ द्राड् द्रो घीड् द्रोणा लो लोनाम इति वाद्य प्रयोक्तव्यम् । अथ राज्ञा
 क्षयिषभिर्गोकं खु खु इति वाद्य प्रयोक्तव्यम् । अजयना वेश्यागिणकारि(र)काणा
 नागरिकीयाना(काणा) धनुकुट्टिकिटमदिवतिणयोगा घो इति ॥१६०॥

एव तावत् समासाभिहित स्त्रीनामवस्यान्तरिताया च । एत एव
 पौह्यवाद्यविशेषः । तस्मात् सामान्यने हि भयस्नेहशोकक्रोधोपादयो विनावा
 समुत्पद्यन्ते । तत्र म(भा)वापेक्ष माणाश्रितवाद्य योज्य भवति ॥१६१॥
 अथ च ।

जानिमात्रंकारंस्तु करणैरक्षरैस्तथा ।

घादयेद् वस्तु तद्धीर्णं स श्रष्टो वादक स्मृत ॥१६२॥

अन्तरवाद्यनि च विप्रकारित सिद्धग्रहण परिच्छिन्नमिति । सत्रानुबन्ध-
 सज्ञानामान्तरवाद्यम् । यथा खोखोणा लो घ इति पाठ्य(म्) । विप्रकारित (तो)
 यथा । घद्रा छ खालो इति ॥१६३॥

सिद्धिरपि वा ।

ऐश्वर्ये विस्मृते ध्याते वस्त्रानरणसमये ।

सिद्धिर्वाचैव कर्तव्या नानाकरणसमये ॥१६४॥

सा च सिद्धिग्रहण भागकरणाश्रया कार्या विप्रकरणे पञ्चषट्कला । अथ
 परिच्छिन्न सर्वभाण्डिक इतध्रुवाभूषोपमने मन्गीरधीरग्रहारमुद्धत यथा पञ्चषट्कल
 च तत्रोत्समादा वितरतमुजाभित घृ घृ घ घ स इति । अथात्तमस्त्रीणामडहित-
 वाद्याभित यथा । ण्णा लो लो ण्णामिति । अथाथमाना ण्ण्डन नस्तुटविषय
 यथा । स सकेत किटि किष्णामिति । अवस्थानरेषु पुनरेवात्रकृत भविष्यति च ।
 वाद्यविरामे वाद्य साधनकृते विगमे च वस्त्राहरणविनिपाते समयमनकाले । अथ

प्रनाविषयां समवादी विभक्तकरणवाद्य योज्यम् । हुतायामुपरिपाणिकरणम् ।
अजितायामपकृष्टसामे(र्म)सग्निपातकृतमिति ।

एवमेतत् प्रयोक्तव्यं वाद्य गतिपरिक्रमे ॥१६५॥

अडडितायां च णा खो खो ण द दे दे दे दे खो खो घुण घुण् इति ।
अथ नस्तुटखञ्जयो( ) णणाखुखुणाण्णाणा खोणणा ण्णा दे दे दे खो खो खो खो
घे इति । अथोदगात्पसम्प्रमावेणामर्वाथंविस्मयोःसाहजो भोगाय तस्य घत् तदुद्धात्प
सम्प्रकीर्तितम् ॥१६६॥

मोक्षानिदानोमुपदेश्याम् । तत्राडडितद्रुता प्रां तिडि तिन्ता इति ।
असतस्थिताया घततामिति । अपकृष्टायां घघधमिति ॥१६७॥

एवमेते प्रहा मोक्षा द्रुतपा(क्षा पा) त्राणा गदिता मया ।

निष्क्रमे च प्रवेशे च आक्षोपिष्यतरामु च ॥१६८॥

एव तालकलास्वरा(र)ज्ञानेन मार्दङ्गिकेन सवितव्यम् भवति चात्र
दलोक ।

अतालकमतालज्ञमशास्त्रज्ञमवादकम् ।

चमघातकमित्येव प्रवदन्ति मनीषिण ॥१६९॥

अनेनैव विधानेन योज्यं वाद्य प्रयोक्तृभिः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि आतोद्याना तु लक्षणम् ॥२००॥

त्रिविधा(त्रिधा) क्रिया मृदङ्गानां हरीतकियवाश्रया ।

तथा गोपुच्छरूपा च भवत्पेयां स्वरूपत ॥२०१॥

हरीतकपाकृतिस्त्वङ्क्षया घवमध्यस्तथा स्वक ।

आतिङ्गश्चैव गोपुच्छाकृतिरेषां प्रकीर्तित ॥२०२॥

तालास्त्रयोध्व(ध)तालाश्च मृदङ्गा(ङ्गो)ङ्गिक इष्यते ।

मुखे तस्याङ्गुलानि स्युस्त्रयोदश चतुर्दश ॥२०३॥

ततो(थो)र्ध्वकश्चकतध्यश्चतुस्तालप्रमाणत ।

मुख तस्याङ्गुलानिस्युरष्टादिव समासत ॥२०४॥

पणवश्चापि कर्तव्यो दीर्घत्वे शोडशाङ्गुल ।

कृशो मध्या(ध्ये)ङ्गुलान्यष्टौ पञ्चाङ्गुलमुख त(सस्त)था ॥२०५॥

श्रोष्ठस्तस्य च कर्तव्यस्तर्जंरध्यर्धमङ्गलम् ।
 मध्ये तु सुषिर तस्य चत्वार्येवाङ्गलानि तु ॥२०६॥
 दर्दरस्य शुभकारो भवत्यष्टिमुखस्तथा ।
 मुख च तस्य कर्तव्य घटस्य सदृशं बुधं ॥२०७॥
 द्वादशाङ्गुलविस्तीर्णं पीनोष्ठं च समासत ।
 अत उर्ध्वं प्रवक्ष्यामि चर्मलक्षणमुत्तमम् ॥२०८॥
 न ज्वरोपगतं चर्म न च फाकमुखाहव(वह)म् ।
 न भेदोपगतं क्लिन्नं न च घूमादिदूषितम् ॥२०९॥
 षडभिदोषैर्विनिर्मुक्तं चर्मं निर्वर्तितं गवाम् ।
 देवताभ्यर्चनां कृत्वा तत रथाप्य महोत्तले ॥२१०॥
 चित्रायःभयवा हस्तेऽहनि पुण्ये शुभो(भे) तिथौ ।
 उपाध्याय शुचिर्भूत्वा कुलीनो राजर्वाजित ॥२११॥
 घनज्ञो गीततत्त्वज्ञो मधुरो नियतेन्द्रिय ।
 सोपवासोऽल्पकेशश्च शुक्लवासा दृढव्रत ॥२१२॥
 मण्डलत्रयमालिष्य गोमयेन सुगन्धित ।
 ब्रह्माणं शङ्कर विष्णु त्रिषु तेषु प्रकल्पयेत् ॥२१३॥
 भालिङ्गपं स्थापयेत् पूर्वं ब्रह्माणं पूर्वमण्डले ।
 उर्ध्वकं तु द्वितीयस्मिन् खरनाम्नि निपातयेत् ॥२१४॥
 त्रिविकं कृतां एति सम्यग् धैर्यवे मण्डले न्यसेत् ।
 बलिपुटरोपहारैश्च नानादुर्ध्वैर्विचित्रकै ॥२१५॥
 बालिङ्गे चञ्च(चाञ्ज)तिं दद्यात् मधुपायसमिधितम् ।
 अपूर्वं(पो)ल्लपिकामिधामालिङ्गे सम्प्रदापयेत् ॥२१६॥
 अनन्तरं च वातव्यम् सर्वमेवोर्ध्वंके बलिम् ।
 स्वस्तिकाऽपूपिकाघूपरूपकैश्च तिलै सह ॥२१७॥
 उन्मत्तकरवोरैश्च पुष्पैरग्न्यैश्च भूषित ।
 बलिं कार्यं प्रयत्नेन रक्तौ रक्ताम्बरं सह ॥२१८॥

वैष्णवे मण्डले स्थाप्य सर्वबीजकृतो हितम् ।
 शुद्धस्यालम्बनं पीतंश्चक्ष्मिदच सहास्यं ॥२१८॥
 वाद्यमित्वा द्विजान् स्वस्ति दत्त्वा पूर्वं च दक्षिणाम् ।
 पूजयित्वा च गन्धर्वान् पश्चाद् वाद्य समाचरेत् ॥२२०॥
 तन्त्रीभिः पणवः तु स्थात् समृष्ट्या(ष्ट्या)भिः समन्ततः ।
 घातपुष्परिकाश्चैव योजयेत् तत्र कर्मणा ॥२२१॥
 मृदङ्गरणवा वापि कर्तव्या रदंरास्तया ।
 देवतानि च दक्ष्यानि दान्तेषां च भवित्यति(वन्ति हि) ॥२२२॥
 लक्ष्मणश्या शङ्खुर्णो आ(भ्रा)मणी च तथा महान् ।
 एतास्तु देवता विप्रा मुरजेषु प्रकीर्तिता ॥२२३॥
 शृङ्गमयस्त्रान् मृदङ्गं तु भाण्डो भाण्डकृतीनि च ।
 मुरजं शुद्धिकरणादातोद्य तोदनात् तथा ॥२२४॥
 भाण्डस्यासौ प्रमाणेन पणवश्च विधीयते ।
 वारणाद् दण्डवाद्यानां दर्दरं परिकीर्तितं ॥२२५॥
 दृष्ट्वा मृदङ्गपणवदर्दरं च महामुनिः ।
 मेघंस्तु स स्व)रसवादान् मृदङ्गो नाम चाकरोत् ॥२२६॥
 विशुद्धिह्वो भवेद्वाद्यो मेघस्य तु महात्मनः ।
 ऐरावणो महामेघस्तथा चोर्ध्वंगतो मवेन् ॥२२७॥
 घ्राणिङ्गये च तडित् स्थाता नाम्ना मेघो बलाहकः ।
 दक्षिणे पुष्करे मेघा(घ) कोकिलो नाम स स्मृतः ॥२२८॥
 मृदङ्गश्चैव नाम्ना च ऊर्ध्वदो नान्यथोच्यते ।
 अङ्गार सिद्धिरित्येवमादिङ्गश्चाष्टपिङ्गलः ॥२२९॥
 तत्प्रयोगेऽपि वतिस्तेभ्यो दातव्यं सिद्धिमिच्छताः ।
 पूजयित्वा तु ता देवीं प्रेक्षां रङ्गे प्रकल्पयेत् ॥२३०॥
 करीषस्य तु सङ्घाते मृदङ्गास्त्वापयेद् बुधः ।
 नाटकेऽङ्गु प्रकरणे वीष्या भाणे डिमे तथा ॥२३१॥

मृदङ्गपगवाश्चापि दंडं चोपकारयेत् ,
एवमेतद् बुधंशेषं मृदङ्गानां तु लक्षणम् ॥२३२॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि उपहस्तस्य लक्षणम् ।
कर्करी समहस्तश्च हस्तपाणित्रयं तथा ।
वर्तना दण्डहस्तश्च पञ्चशिक्षाकरा(२)स्तत ॥२३३॥
तर्जनीयङ्गुष्ठयोरेण सदेशाद्भ्रुतिभिस्तत ।
पर्यापतनजया षकरी हस्तयोर्द्वयो ॥२३४॥
समयो सनतालेन द्वयोर्हस्ततलाद्यो ।
पर्यापश प्रयातो य संहस्त इति स्मृत ॥२३५॥
विभाधितस्य वापस्य पाणिनाङ्गुलिभिस्तथा ।
सकृदक्षिणहस्तस्य हस्तपाणित्रयं भवेत् ॥२३६॥
पूर्वं दक्षिणहस्तेन जमाद् वामेन वा(पा दत ।
षट्कारो यत्र वतन्ते वतनाद् वतना स्मृता ॥२३७॥
प्रथमं वामहस्तेन गृहीत्वा दक्षिणं तु ।
प्रहारा कमवातेन दण्डस्त समस्तयो ॥२३८॥
सौष्टव्यं लाघव च वाहुल्यं दुर्बलाणि च ।
सर्वेषां चैव हस्तानां गुणाश्चत्वार ईरिता ॥२३९॥
एवमेतन्न मया प्रीरत हस्तानामपि लक्षणम् ।
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि वादकानां तु लक्षणम् ॥२४०॥
गीतवादकलापात्प्रहृमोक्षविशारद ।
अथ लघुहस्तच्छिद्रपाणिविधिज्ञ सिद्धिस्थाने ध्रुवाकुरात् ।
कलाभिरतो मधुरहस्तं मुनिविष्टो माजनो बलवान् ॥२४१॥
मुनिहितशरीरबुद्धिं सतिद्धो वादकं श्रेष्ठं ।
आलेपनप्रमाणज्ञश्चतुर्गिकृतश्रम ॥२४२॥
प्रतिप्रहीता सिद्धीनामगशो निश्चलो निपुण ।
शोभो लघुहस्तो विद्यानविद वादनान्तरे वेदी ।
. . . . . दवरी च प्रशस्यते ॥२४३॥

[प्रतिपहोता सिद्धीनामङ्गदोषविषजितः ।
निश्चलो निपुण शोघ्रो लघुहस्तो विधानवित् ।
वादनान्तरवेदी च वर्दरी च प्रशस्यते ॥]

एतत् सर्वं नाट्ययोग समीक्ष्य
प्रोषत वाद्य सर्वलोकानुमानात् ॥
नोषत यत्र मानागमारुहास्त्रबुध्या
सद्भिः कार्यं भागंजाति समीक्ष्य ॥२४४॥

स्फुटप्रहार विषम विभवत २
सन्नोऽपि घुष्टारिभित कु(क)ल च ॥
त्रिमानंन पूरितरागयोग-
मृदङ्गवाद्य गुणतो वदन्ति ॥२४५॥

वाद्येषु यत्न प्रथम तु कार्यं
शय्या च नाट्यस्य वदन्ति वाद्यम् ॥
वाद्यैःविगीतेऽपि च सुप्रयुक्ते
नाट्यस्य शोभा न विनाशमेति ॥२४६॥

इति भरतीये नाट्यशास्त्रे वाद्याध्यायो नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः-

नाट्यशास्त्रम्

अथ पञ्चस्त्रिशोऽध्याय

विन्यास भूमिकानां च सम्प्रवक्ष्यामि नाटके ।
१यादृशो यस्य कर्तव्यो विन्यासो भूमिकास्वय ॥१॥
२गतिवाराङ्गेष्वेभि सत्त्वशीलस्वभावत ।
३परीक्ष्य पात्र तत्तस्तु युञ्ज्याद भूमिनिवेशने ॥२॥
तस्मिन्नन्विष्य हि गुणवान् कार्या(यं) पात्रसमाध्या(य) ।
न वेदजनन बुद्धेराचार्यस्य भविष्यति ॥३॥
४आचार्यं पात्रजांश्चैव गुणाञ्जनात्वा स्वभावजान् ।
सत कुर्वाद् यथायोग नृणां भूमिनिवेशनम् ॥४॥

यद्भूमिकालाभपरा सदाशिवपदस्थिता ।

तां घन्दे मरमा शक्ति चन्द्रमीले परां तनुम ॥

एवमातोद्यपर्यन्त निरूपिते नाट्यविषये यद्यपि न वक्तव्यान्तरमस्ति तथापि कठिनापदेशेनास्य शास्त्रस्य प्रवृत्तेर्नाट्याचार्यणेत्य भूमिकानिवेश कार्यं इति शिक्षयितुं समाधानान्तरम् । तदाह । विन्यास भूमिकानां चेति । नाट्यस्यावष्टम्भस्थानमि(मे)व भूमिका । ता(साम)वष्टम्भो हि योग्यबलनिमित्तानुभावहराद् रसभावप्रयोगकौशलमस्येति । नाटकमि(इ)ति ॥१॥

नाट्ये सत्त्व मानसो हेवाक्र(क)म(स) । शील शारीरवार(मा) हार्यमन्त ॥२॥३॥

स्वामाचिका गुणा सामायाभिनये व्याख्याता एव । ते यस्य सति(न्ति) ॥४॥

१ KSS, यादृशैरेव NS यादृशो यस्य कर्तव्या ।

२. NS, गतिवाराङ्गेष्वेभि सत्त्वशीलै समासत ।

३ 'परीक्ष्य पात्र' इत्यारम्य 'पात्र योग्य स्वभूमिपु' इत्यन्त का० पुस्तके नास्ति ।

४. NS. आचार्यो यमजा ।

अङ्गप्रत्यङ्गसयुक्तमहीनाङ्ग वयोन्वितम् ।

न स्थूल न कृश चैव न दीर्घं न च मन्थरम् ॥५॥

श्लिष्टाङ्ग दृतिमन्त च (विश्लिष्टाङ्ग) सुन्दर प्रियदर्शवम् ।

एतर्गुणैश्च सद्रुत देभूमिषु योजयेत् ॥६॥

स्थूल प्राशु बृहद्देह मेघगम्भीरनिस्वनम् ।

रौद्रस्वभावनेत्र च स्वभावध्रुकुटीमुखम् ॥७॥

रक्षोवानवदेत्याना भूमिकासु प्रयोजयेत् ।

पुरुषाणा ऽप्योगस्तु तथाङ्गत्रिययाग्धित ॥८॥

सुनेत्रसुभ्रुव स्वङ्गा सुललाटा सुनासिका ।

स्वीळा मुगण्डा कुमुक्षा सुकण्ठा सुशिरोधरा ॥९॥

स्वङ्गप्रत्यङ्गसयुक्ता न दीर्घा न च मन्थरा^१ ।

न स्थूला न कृशाश्चैव स्वभावेन व्यवस्थिता ॥१०॥

सुशीला ज्ञानवन्तश्च तथा च प्रियदर्शना ।

कुमारराजममौ तु सद्योज्याश्च नरोत्तमा ॥११॥

अङ्गैरविकर्षैरि^३ स्फुट वसनकर्मणि ।

न दीर्घं नैव च स्थूलमूहापोहविचक्षणम् ॥१२॥

स्त्रीभूमिकायामिति । कौशिकीप्राधान्यस्यापनाय पूर्वं स्त्रीभूमिकोक्ता ॥५॥

विशि(श्लि)ष्टाङ्गमिति । विमत्ताङ्गम् । रत्या दीपयात्मक सन्ततम् ।
स(सु)स्वरमिति ॥६॥

सुकुमार(त)या च पुरुषाणा य प्रयोगा(गे) भूमिकायोगि(गे)न उपयोगिनो
धर्मा उक्तास्त एव प्रियया तद्योपिता युक्ता वर्तव्यास्तेन स्थूला (लम्बियादि)

॥७॥८—१२॥

१. NS. दीर्घाश्च मदमन्थरा ।

२. कुमारराजभूमिषु प्रयोज्या भरलोत्तमर ।

३. वीरम् ।

अहीन च प्रगल्भ च प्रत्युत्पन्नविनिश्चयम् ।
सेवापतेरमात्यानां भूमिकासु प्रयोजयेत् ॥१३॥

पिङ्गाक्षं दीर्घनास च नेत्र(ह्रस्व)मुच्चमयापि वा ।
कञ्चुकिभ्रोत्रियादीनां भूमिकासु निषेजयेत् ॥१४॥

एवमन्येष्वपि तथा नाटयषमधिभागत^३ ।
देशवेद्यानुरूपेण पात्रं योज्यं स्वभूमिषु ॥१५॥

मन्थरं पामनं कुड्जं विकृतं विकृताननम् ।
विष्टवधनेषु कागाक्षं स्थूलं विपिटनासिकम् ॥१६॥

दुर्जनं दुस्वभावं च विकृताकारमेव च ।
दागभूमौ प्रयुञ्जीत बुधो दासाङ्गसम्भवम्^४ ॥१७॥

प्रकृत्याऽतिकृशं क्षामं तपश्चात्तेषु योजयेत् ।
तथा च पुरुषं स्थूलमुपरोधेषु योजयेत् ॥१८॥

प्रत्युत्पन्नविनिश्चयमिति । अत्रिणि मानवान् (म) सेनापतेरमात्यानामिति
पाठे ॥१३॥

त्रयो दीर्घनासं च । बुटिला (ना)साऽप्यत्रिणि ॥१४॥

एवमिति । उक्तव्यतिरिक्ता येऽप्ये तापसप्रभृतयस्तद्विषये नाटयषमर्णानु-
रागेण प्रवेशने कर्तव्ये देशहेनाकानुरूपेण वयोवर्णाश्रमादित्पावस्थो विविधानप्रत्यो-
चिताय भूमिकं मुषयोजयेत् ॥१५॥१६—१७॥

अ(ङ)परा(रो)धत्विति ॥१८॥

१ NS अहीन च प्रगल्भ च प्रत्युत्पन्न ।

२ दीर्घनास च ।

३. प्रवेद्यने ।

४. दशावस्थानरूपेण पात्रं युञ्ज्यात् ।

५ विकृताकारमेव च ।

६. संयुतम् ।

यदि या नैदृशा सन्ति प्रकृत्या पुरुषा द्विजा ।
आचार्यंबुद्ध्या योग्यास्तु भावचेष्टास्वभावत ॥१९॥

या यस्य सदृशी चेष्टा ह्युत्तमाधममध्यमा ।
सा तस्याऽऽचार्ययोगेन नियम्या(५)भावभाविनी^३ ॥२०॥

अत पर प्रवक्ष्यामि भरताना विवक्ष्यनम् ।
भरताश्रयाश्च भरतो विद्वपक सौ(कस्तौ)रिकस्तथा नान्दी(को नटी वादी)।
नन्दी समुद्रधारी नाट्यरसो(करो) नायकश्चैव ॥२१॥

मुकुटाभरणविकल्पौ वि(र्त्पवि)ज्ञेयो(या) मात्यवस्तुविविधैश्च ।
कार(ह)ककुशोलवाद्या विज्ञेया नामतश्चैव ॥२२॥

धुर्यवदेको यस्माद्बुद्धारोजेकभूमिकायुक्त ।
भाण्डग्रहोपकरणनाट्य भरतो भवेत् तस्मात् ॥२३॥

लोका(क)हृदाश्रयकृता(ता)सर्वप्रकृतिप्रचारसयुक्ता(म्) ।
नानाश्रया प्रकुरुते तथा च नारी तु सर्वत्र ॥२४॥

अत परिजनभूमिकाध्याय यदि तु स्वभावतस्तादृग्(न) भवति तदा
भूमिकाश्रमावोचिता चेष्टा आचार्य(र्षबुद्ध)या कार्या । चेष्टाग्रहणेनाकाराद्यपि
प्रतिशीर्षकादिना कर्तव्यमिति लक्ष्यते ॥१९॥

सा चेष्टाऽऽचार्येण नियमनीया । तथा सत्यभावेऽपि भवा(भावि)नी
श्रित्नी भवति । भावश्चारत्यादिक भावयति रसान्तेन(ना)पि विरोति
तच्छीला ॥२०॥

भरतानामिति । नाट्योपयोगिनाम् । इयता परिकरेण विद्या नाट्य तु न
निर्वहतीत्येतावदवस्थाहरणीयमिति भाव ॥२१—२२॥

स्वधुर्य(धुर्य)वदिति । य सर्वत्र प्रतिज्ञागमितरसभरोद्धहनाद्धरत्वच्छेद-

१. NS नेतर ।

२ KSS तथा चान्ययोगेन ।

३ अत पर का० पुस्तके 'एवमन्वेध्वपि' इत्यादय ५६ श्लोका अधिका ।

प्रत्युत्पन्नप्रतिभो नमंकृतो नमंगर्भनिर्भेद ।
 १ छेदविद्वूषितवचनो विद्वूषको नाम विज्ञेय ॥२५॥
 तूर्प (प) ति (यं) स्तु नर सर्वातोद्यप्रवादाने कुशल ।
 २ तूरपरिग्रहयुक्तो विज्ञेयस्तौरिको नाम ॥२६॥
 नटनृति (त्तौ) धात्वऽर्थोय भूत नाटयति लोकवृत्तान्मन् ।
 रसभावसत्त्वपुवत् यस्मात् तस्मान्नटो भवति ॥२७॥
 स्तुत्यभिवादनकूर्तमंधुरं वर्यं सुमङ्गलाचारं ।
 सर्वं स्तौति हि लोक यस्मात् तस्माद्भवेद्वादी ॥२८॥
 भावेभ्यो बहूधाऽस्मिन् रसा (नसी) वदति नाट्ययोगेषु ।
 प्राकृतसंस्कृतपाठेषो नन्दी नापेति स ज्ञेयः ॥२९॥
 ५ गीतस्य च वाद्यस्य च पाठ्यस्य च नैकभावविहितस्य ।
 ६ शिष्टोपदेशयोगात् सूत्रज्ञ सूत्रधारस्तु । ३०॥
 यस्मात् यथोपदिष्टान् ७ रसाश्च भावाश्च सत्वसयुक्तान् ।
 भूमिविकल्पैर्नयति च नाट्यकर कीर्तितस्तस्मात् ॥३१॥
 चतुरातोद्यविधान सर्वस्य तु शास्त्रे (वे) दविहितस्य ।
 ८ नाट्यस्यान्त गच्छति तस्माद् नैककोऽभिहित ॥३२॥
 नानाप्रकृतिसमुत्पन्न करोति य शीर्षक मुकुटयोगे ।
 विविधैर्वैषम्यैः स च (मु) कुटकारस्तु विज्ञेयः ॥३३॥

गीतिविविध कृत्वा दूषितादिवाचयंवानुभावादिप्रनिजागर कुर्वता (अ) न्यरस
 ॥२३॥२४—३३॥

१. NS. छेदविभूषितवचन ।
२. तूरपरिग्रहयुक्त ।
३. रिपो नाम ।
४. विज्ञेयः ।
५. गानस्य ।
६. शास्त्रोपदेशयोगात् ।
७. सास्वभावाद्यसत्त्वयुक्तान् ।
८. गच्छति यस्मान्नाट्ये तस्माद्नैकको भवति ।

[भाण्डवदाद्यज्ञा या सप्ततालज्ञा रसानुविद्धा च ।
 सर्वाङ्गसुन्दरी यं पतंथ्या नाटकीया तु] ॥३५॥
 यस्याभरणं बुभुक्षुः बहुविधविहितं स चाभरणं (१)^१ ।
 यश्चोपरणयोगात् स तेन नाम्नाऽभिधातव्य ॥३५॥
 यो यं मातयं बुभुक्षुः पञ्चविधं मातयाकृतं स विज्ञेयः ।
 सशनापि धेपयोगं बुभुक्षुः स च धेपवारी तु^३ ॥३६॥
 चित्रजद्विचित्रवरी यस्यायं रञ्जनात्तया रज्जकः ।
 जह्यश्मसोऽप्याऽर्द्धरूपं रं (२) कारुण्यं च ॥३७॥
 नानागोष्ठविधाने प्रयोगयुक्तं प्रवादेन कुशलं ।
 अतोऽप्यतिकुशलो यस्मात् स कुश (शी)ल्यश्च ज्ञेयः^५ ॥३८॥
 यद्यत् ममाश्रयन्तं गिर्यं वा कर्म वा पयोगं वा ।
 तन्नेपोपगतगुणं विज्ञेया नामस्य पुरया ॥३९॥
 एव तु नाट्यविधौ जातिर्नटस्यथा बुभुक्षुः ज्ञेया ।
 नाट्योपकरणयुक्ता नानाशिल्पप्रसक्ता च ॥४०॥
 [उक्तोऽत्र भूमिकाग्यास प्रयोक्तारश्च योगतः ।
 आदिष्ट नाट्यशास्त्रे च भुयः विभिन्नोच्यताम्] ॥४१॥
 इति भरतोये नाट्यशास्त्रे भूमिकाविवक्षित्याध्यायः पञ्चत्रिंशत् ॥

पञ्चविधमिष्टाहार्याभिनये दक्षितम् ॥३६—३७॥

कुशा (न् ला) शीति कुशल (.) । निरुद्धसंज्ञा । तेषां लावण्या (न्या)-
 दियम् । अत एव कुशजाति कुशि कुशी (धा) यो लुनाति अयोधिकारमपि यद्विच्छ-
 नन्ति स कुशील्यः । उपचारात् कर्मणि पुनर्नाट्योपकरणयुक्ततापि नटविद्वेष्यादि-
 शिल्पप्रयोक्ता (वृ) कू (मुवृ) ट्पारादि (दावे) ति शिवम् ॥३८—४१॥

इत्यभिनवगुणताचायविरचितायां नाट्यवेदवृत्तावभिनवभारतरयां
 भूमिका (वि) ब्रह्म पञ्चत्रिंशत् ॥

१. NS. चाभरणम् ।

२. कर्ता यश्चोपरणयोगात् स तेन नाम्ना विधातव्यः ।

३. स च धेपवारीस्तु विज्ञेयः ।

४. रञ्जनाद्भवत् ।

५. कुशीलवस्तरमात् ।

६. यद्यत् ममाश्रयन्ते ।

७. नाम्नोपरणयुक्ता नानाशिल्पयुक्ता च ।

नाट्यशास्त्रम्

अथपट्टत्रिशोऽध्याय

[^१अथाग्नेयो वसिष्ठश्च पुलस्त्य पुलह ऋतु ।
अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो मनुरापुस्तथात्मवान् ॥१॥
विश्वामित्र स्मृतशिरा सर्वात् (त) प्रमतिदनु ।
उशाना बृहस्पतिर्ध्यासश्चावन काश्यपी ध्रुव ॥२॥
दुर्वासा जामदग्न्यश्च माकण्ड्योऽप्य गालव ।
भरद्वाजश्च र्दभ्यश्च यवक्रीतरत्तर्षव च ॥३॥
रथूलास शकलाक्षश्च काण्वो मेघातिथि ऋतु ।
नारद पवतश्चैव सुवर्माऽयंकजो द्विज ॥४॥
नितम्बुर्भुवन सोम्य शतानन्द कृतप्रण ।
जामवग्न्यस्तथा राम कचश्चेत्येवमावय] ॥५॥
एव ते (तु) मुनय भृत्वा^२ सवज्ञ भरत तत ।
पुनरुचुरिद वाक्य कुतूहलपुरोगमम् ॥ ॥
यस्त्वया गदितो ह्येष नाटयवेद पुरातन ।
एकचित्तं न चास्माभि^३ सम्यक् समुपधारित ॥७॥

यास्मिन् निगूढपरमायमबुध्यमाना
सत्सारनाटयरसभावमुपाश्रयन्ते ॥
बुध्वा पुनर्महुरहो निजमेव यास्ति
तत पूषधाम शिवतस्त्वमह प्रपद्य ॥

यदि नाटयमुक्त तस्य रसभावरूपनाप्रतिपादने नियतानुकारतानुसारितैव
चावितस्य निरन्वयात्त्वात् (त्या) यत् पूवरङ्गस्य न नाटयरूपतेऽपुवतम् । तदेतदिहाध्याये
प्रदनोत्तरमुक्तेनेतिहासश्चा शब्दीक्रियते । न तत्र प्रथम पूवरङ्ग एव नाटयत्व
तावदाचक्षते । नस्तूववत्वात्नाटय मनोऽप्यनुकारकया निरस्यते ॥१—५॥

१ एतानि लोष्ठबद्धपद्यानि पुस्तकान्तरे न पठितानि ।

२ KSS पीना ।

३ KSS सहास्माभि NS सदास्माभि ।

एकद्वय सदायोऽस्माकं त नो व्याख्यातुमर्हति ।
 को वाङ्मयो नाट्यवेदस्य निश्चय वक्तुमर्हति^१ ॥८॥
 न वय परिहासेन^२ न विरोधेन नेर्वया ।
^३पृच्छामो भावन् नाट्यमुपवेशार्यमेव तु ॥९॥
 अस्माभिश्च तदा नीवत क्वाच्छेदो भवेदिति ।
 'इदानीं तूपशिक्षार्यं नाट्यगुह्यं निदर्शय ॥१०॥
 लोकस्य चरितं नाट्यमित्यवोचस्वदी (स्त्वमी) दशम् ।
 तेषां तु (शेषाणां) लोक(क)गुह्यानां निश्चय वक्तुमर्हति ॥११॥
 देवस्य (लोकस्य) कस्य चरितं पूर्वर्द्धे द्विजयंभ ।
 किमर्थं 'मुज्यते ह्येष प्रयुक्तं किं करोति वा ॥१२॥
 कस्माच्चैव पुन शौचं सम्पकं चरति सूत्रवृक्^६ ।
 वयमुर्वीतले नाट्य स्वर्गान्निपतित विभो ॥१३॥

नत्र प्रश्न तावत् दर्शयति । एव तु मुनय इति ॥६॥७—८॥

नत्र यान्या परिहासप्रायनाट्यशास्त्रविषयं च नाट्यतो यन्निश्चयमेव इति
 वचनान् नटानां जीविकोपायोऽभित्याशङ्कां वारयति । परिहासेनेत्यादिना ॥९॥

तप (तूप) शिक्षार्थमिति । तत्त्वनिर्णयार्थमित्यर्थः । नाट्यगुह्यमिति ।
 नाट्ये यत् तात्पर्यात्कथं गुह्यम् ॥१०॥

शेषाणां लोकगुह्यानामिति । लोके यानि दृश्यन्ते अथ च पूर्वर्द्धे त्रियन्ते
 तैस्तावल्लोके चरितं भवितव्यम् । लोकस्य चरितं यतो नाट्यमतो लोकगुह्यानामिति
 साभिप्रायेणाचार्योपेण (५) गमयेमुक्ति ॥११॥

तथा चाह । लोकस्य कस्य चरितमिति । परिदृश्यमानस्य भावना । एतच्चरितं
 न नूनं गूढोऽऽद्यतं कश्चिल्लोकोऽस्तीत्यादि । इदं सर्वं च यदिति स (स्व)र्गं
 एवैतन्नाट्यं मन्त्रं मुखस्थाने । अति च (तद्व) नोपदेशो यत्तयोऽपदेशो मत्वं ॥१२॥
 तत्र वयमेतत् तदाह । वयमुर्वीतल इति ॥१३॥

१. NS, को वाङ्मयो यन्निश्चयय निश्चय वेत्ति तत्त्वत ।

२. KSS, परिभावन । NS परिहासेन विरोधेन च नाट्यया ।

३. NS, पृच्छामो । KSS " " मुपदेशाभिपूर्वकम् ।

४. KSS, तत्सर्वं निखिलेनेद । NS, इदानीं रुहिशिवार्थं ।

५. NS गुज्यते धोपप्रयुक्तं ।

६. KSS, कस्माच्चैव पुन शौचं धृतं ॥ NS, कस्माच्चैव मुनि शौचं धृतं ॥

कथं तवाऽयं वशश्च नटसङ्ग प्रतिष्ठित ।
सर्वमेव यथातस्व कथयस्व महामुने ॥१४॥

^१भरत उवाच—

[तेषां तु वचनं श्रुत्वा मुनीनां भरतो मुनि ।
प्रत्युवाच पुनर्वाच्यं गुह्यार्थाभिनयं प्रति ॥]

^२ब्रवीमि व कथां गुह्या यन् मां पृच्छत् सुजता ।
पूर्वरङ्गविद्यानस्य ता च मे सन्निबोधत ॥१५॥

प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्वं ^३शुभं बिघ्ननिबर्हणम् ।
तस्यानुबन्धेन मया पूर्वरङ्गं प्रकीर्तितं ॥१६॥

शस्त्राणां ^४प्रतिकारार्थं शरीराचरणं यथा ।
^५क्रियते हि यथा पापं स्मृतेर्नैव प्रशाम्यति ॥१७॥

एव जप्यंश्च होमंश्च देवताभ्यर्चनेन च ।
सर्वातोषविद्यानैश्च तथा गीतस्वनेन च ॥१८॥

स्तुत्याशीर्बर्चनैः शान्तैः कर्मभाषानुकीर्तनैः ^६ ।
^७मया पापापहरणे कृते बिघ्ननिबर्हणे ॥१९॥

स्तुतिगीताभिसमृष्टैर्बैरमिहितोऽभ्यहम् ।
^८[नितरां परितुष्टा स्म प्रयोगिणाधुना च ते ॥२०॥

नाट्यवेदवित् त्वदीयो वशी नटसङ्गाया (ज्ञया) मूर्खत्वेन कथं प्रसिद्धम् ( ) ।
यद्यपि बहवः प्रश्नास्तथापि नाट्यविषयोऽयं सद्य एको बहुधर्मविषयो यथा स्याणुर्वी
नभो बोच्चक्षितादावेव कुशलं वेत्येक एव सद्यः ॥१४॥

गुह्यार्थस्याभिनयम् प्रथममेतदर्थमिति यावत् । अन्ये तु गुह्यार्थो यत्र
तादृगभिनयो नाट्यं तम् ॥१५॥

प्रविघ्नन्ति । निबर्ह (बर्हं)ण रङ्गपूजनम् । तस्यानुबन्धेन तत्प्रसङ्गेन ॥१६॥

शरीराचरणं नववर्गानि (दि) ॥१७॥१८—२०॥

१. NS. does not read

२. NS., कथयामि KSS ब्रवीमि वो ह्ययं विप्राः ।

३. KSS. यत्पूर्वमहम् ।

४. KSS. प्रतिकारार्थं शरीराचरणं यथा ।

५. KSS. तथा सर्वगतं पापं स्मृतेर्नैव प्रशाम्यति ।

६. KSS. कीर्तनात् ।

७. NS. मया पापापहरणे KSS. मया च पापहरणे ।

८. KSS. does not read

देवतासुरमानन्द पस्मात्लोकश्च(क च) नन्दति ।]
 तस्मादप्य प्रयोगस्तु नदिनाम्ना(नान्दीनामा) भविष्यति ॥२१॥
 १गीतवाद्यानुनादो हि यत्र काकुस्वर(र) शुभ ।
 तस्मिन् देशे विनाम्नातो म(मा)ङ्गल्यश्च(ञ्च) भविष्यति ॥२२॥
 यावत्त पुरयेद देश ध्वनिर्नाटयत्तमाध्य २ ।
 ३न(स्था)स्यन्ति हि रक्षासि त देश न विनायका ॥२३॥
 आवाहे च विवाहे च यज्ञे नृपतिमङ्गले ।
 नान्दीशस्वमुपभृत्य हित्वा नश्यन्ति चंभ हि ॥२४॥
 पाठ्य नाट्य तथा गीय चित्रवादित्रमेव च ।
 वेदमन्त्रार्थवचनैः १सम ह्येतद भविष्यति ॥२५॥
 श्रुत मया देवदेवान् तत्त्वत शङ्करादितम् ५ ।
 स्नानजप्यसहस्रेभ्य पवित्र गीतवादितम् ६ ॥२६॥
 ७यस्मिन्नातोघनाट्यस्य गीतपाठपध्वनि शुभ ।
 भविष्यत्यशुभ देशे नैव तस्मिन् कदाचन ॥२७॥
 एव पूजाधिकारायं पूर्वैरङ्ग कृतो मया ।
 नाना स्तुतिऋतैर्वर्षिर्वैवताभ्यर्चनेन च ॥२८॥

नान्दीनामेति । नन्दनात् । अन् एव नान्दन्त इति पूर्वैरङ्गान्त इत्यर्थं ॥२१॥

काकुस्वर इति । पूर्वैरङ्गमित्यर्थे पाठ्यम् । तत शङ्काररसपुक्ता षडे-
 वार्यामित्यादौ (भा ना ५—१२२) । न त (नु) सदैव देवेन परतन्त्रीकृतस्य कदा-
 चिद् द्विजन्मादेरिति वाद्याद्युपभोगावसर ॥२२—२३॥

ततो वेदविरुद्धमित्याशङ्क्याह । आवाहे च विवाहे चेत्यादि ॥२४॥२५॥

१ NS, गीतावाद्यात्तु नान्दी हि KSS गीतावाद्यानुनादी च ।

२ KSS ध्वनिरातोघसधय ।

३. KSS तावताना शुभ किञ्चित्त न च विघ्नविनायका ।

४ KSS तथैव च ।

५ NS, भवत शकरोदितम् KSS ततश्च शकरोदितम् ।

६. NS, यत्र सगतीवादितम् । KSS श्रेष्ठ मे गीतवादिनम् ।

७. KSS यस्मिन्नातोघनाट्यस्यो गीतवाद्यश्च निवचय ।

यतोऽभिवादनं विलष्टं शिष्टं तद्ब्रह्मण्डले^१ ।
 [ततस्तस्य हि तच्छीघ्रं विहितं तु द्विजोत्तम ॥२१॥
 शीघ्रं कृत्वा यतो मन्त्रं पूजन् जर्जरस्य तु ।
 उच्यते पूर्वैरङ्गैस्मिन् तस्मान्शीघ्रं प्रकीर्तितम् ॥३०॥
 यथावतारितं चैव नाट्यमेतन् महोत्तले ।]
^२वक्तव्यं सर्वमेतद्धि न शक्यं हि निगूहितुम् ॥३१॥
^३मर्मते तनया सर्वे नाट्यशेषसम्भविता ।
 सर्वलोक(क)प्रहसनैर्बाधन्ते नाट्यसथयै^४ ॥३२॥
 कस्यचित्त्वयं कालस्य शिल्पकं ग्राम्यघर्मकम्^५ ।
 ऋषीणां व्यङ्ग्यकरणं दुर्बद्धभिर्गणसश्रयम् ॥३३॥
^६आश्राप्य तदं दुराचारं ग्राम्यघर्मप्रवर्तितम् ।
 निष्ठुरं चाप्रस्तुतं च काव्यं ससदि योजितम्^७ ॥३४॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे भीमरोषप्रकम्पिताः ।
 ऊचुस्तान् भरतान् क्रुद्धा निर्दहन्त इवान्ध ॥३५॥

आरा(ग)मिकत्वमस्यार्थस्याह । श्रुतं देवादिदेव(वात्)तत्त्व(त) शङ्करादिद-
 मुत्कृष्टमिति ॥२६॥२७—३१॥

भूस्पर्शादपवित्रीभूतं तदेव पवित्रीभूतं प्रहसनं " बाधन्त इति । तच्च
 नाट्यस्याविदन्नो नियतमनुकरणीयं मन्यमानाः । परचेष्टानुकरणोत्सास इति नीत्या
 सर्वे प्रहसितवन्त इति । सायं प्रतिपन्ना इति निन्दार्थत्वात् त एत एतत्पक्षं प्रतिक्षेप-
 कृदुत्पत्तिविधातं निन्दार्थत्वादेता नाट्योत्पत्तादेव दधितं र(व्य)ङ्गकरणमिति ॥

३२॥३३—३५॥

१. KSS. शिरसा रङ्गमण्डले NS. शितं तद्ब्रह्मण्डले ।

२. KSS. तथा विधिसमूपायम् न शक्यं विनिगूहितम् ।

३. NS. सर्वमेतत्तया सर्वे ।

४ KSS बाध्यन्ते हास्यसथयै । NS. वाद्य तेनाद्य सथयै ।

५. KSS. शिल्पकर्म मग्राम्यघात् ।

६. KSS. अग्रह्यं सुदुराचारं ।

७ NS ससद्वियोजितम् ।

मा तावद् भो द्विजा युक्तमिदमस्मद्विद्वन्वनम ।
 को नामाय परिमद्व क्विञ्च नास्मानु सम्मतम्^१ ॥३६॥
 यस्माच्च ज्ञानमदोग्मता न ज्ञेत्याऽ(विद्या न) विनयाश्रिता^२ ।
 तस्मादेतद्वि(द्वि) भवतां(ता) कुज्ञान नाशमेष्यति ॥३७॥
 ऋषीणां ब्राह्मणानां च समवायसमागतां( )^३ ।
 ४निर्वृताश्च(निराहूना) विना होमं शूद्राचारा भविष्यन्ति ॥३८॥
 अपाङ्गं क्तं या कुत्मितारचावमा एव भविष्यति ।
 यस्व चो भविता वश सर्वाशीचो भविष्यति ॥३९॥
 ये च चो वशाज्जास्तेऽपि भविष्यन्त्यस्य नर्तका ।
 परोपस्मानवतश्च शस्त्रपण्योपजीविन^५ ॥४०॥
 इत्यप दत्त तथा ज्ञास्वा सुनानो मम वेयता (मुतेष्यो मे तदा सुरा) ।
 सर्वं विमनसो मूर्खा तानृषीन् समुपस्थिता ॥४१॥
 ६समस्तैश्च त(याश्चमानंस्त)त प्रोक्त वेदं शक्रपुरोगमं ।
 इदानीं तु चमुत्पन्न नाट्यमेतद्व विनङ्गन्ति ॥४२॥

विद्वन्वक्(न) गण्डसदा(भ)यमिति । गण्डवदग्यापदेशमुच्यतेत्यर्थ ॥३६॥

ज्ञानमवे(दोन)मता इति । मिथ्या ज्ञानमिदं युष्माकमिति पर्यवसितमिति भाव । विद्या ब्रह्मणा । वेदवाहा ॥३७॥

निराहूता परिभवभाज ॥३८॥३९—४०॥

सुरा इन्द्राद्या ॥४१॥

याश्चमानं इति । ऋषीन् प्राथम्यदु(द्विरु)क्तम् ॥४२॥

१ NS किंवा नास्मानु समते । KSS किंवा नास्नाभिसगनम् ।

२. NS चेच्छविनयान्विता ।

३. NS समनायसमागमे KSS समवायोऽय संगमे ।

४. NS निर्वृत्तानो निराहूत शूद्राचारो भविष्यति । KSS निर्वृत्तानाचरणभूत्वा शूद्राचारा भविष्यति ।

५. NS पुरुषीबालोपजीविन ।

६. KSS तावद्विद्वच्च तथा प्रोक्त ।

शुचिभिरश्च ततः प्रोचनं न चैतद्धिं विनश्यति^१ (न स्येनद्विनशित्यति) ।
शेषमप्यत्र यन् प्रोक्तं तद्वैतद् भविष्यति ॥४३॥

एतच्छ्रुत्वा तु बधनं मुनीनामुपलब्धताम् ।
विषण्णास्ते ततः सर्वे श्रुत्वा मा तमुपस्थिता ॥४४॥

^२प्रोक्तवन्तश्च मा पुत्रास्त्वयाहो नाशिता बधनम् ।
अनेन नाट्यदोषेण शूद्राचारा हि यत् कृता ॥४५॥

मयापि सात्त्वयित्वोक्ता मा क्रोधं ब्रह्मतामया ।

^३कृतान्तविहितोऽस्माकं नूनमेव विधिः सुता ॥४६॥

मुनीनां न मृषा वाक्यं भविष्यति कदाचन ।

निघने च मनो मा नूद् युष्माकमिति सात्त्विकता ॥४७॥

आनीय्य तत्तथा नाटकं ब्रह्मणा तत्रवर्तितम् ।

शिल्पेभ्यश्च तदन्वेष्य प्रयच्छानं प्रयोगतः ॥४८॥

तत्र कुमितानियनाकारमभाषीचितं स्वस्वितरसभाषप्रयोगेऽवस्थाप्यत इत्याह
न स्येत(तद्)विहित(विनशित्यति) ॥४३॥४४—४६॥

निघने आत्महनने ॥४७॥

अत्रिध्य(ज्ञाने)श्च तत्तथा नाट्यमिति । तस्मात्परिज्ञानादयं भवति शापो
जात इदानीमत्रैव तत्त्वपरिज्ञानं रसभाषस्वरूपे यत् तच्छ दर्शितं विनश्ये रसाभ्यासादी-
(भा. ना. ६) तत्र कश्चिद् भाषिककारीष इत्येकद्वयं शूरब्रह्ममध्ये भाषितम् ।

नाट्यस्य ज्ञाततत्त्वस्य ब्रह्महीन्ये प्रयोगनम् ।

तत्त्वतस्तदनिर्णीतं शाशाब्धादेन वर्णितम् ॥

इत्यादि । रसप्राधाभ्यमेवाह ।

यथास्त(स्वा)दप्रसङ्गेन सूत्रार्थार्थव्योमिता ।

धास्वाङ्गानां प्रोत्थर्षं केवलं रसबोधनम् ॥

१ NS. न हि स्वद्विं वक्ष्यति KSS. न चैद्विं विनश्यति ।

२ KSS varies.

३ NS कृतानुविहितोऽस्माकं ।

मा घे प्रणश्यतामेतनाटय बुल्लप्रवर्तितम् ।
 महाश्वय महापुष्य वेदाङ्गोपाङ्गसम्भवम् ॥४६॥
 अप्तरोम्य इव चैव याथातस्थ यथाभूतम् ।
 नाटय इत्था तत सर्वे प्रायश्चित्त चरिष्यथ^१ ॥५०॥

॥इति भरतीये नाटयशास्त्रे नाटयशापो नामाध्याय षट्त्रिंश ॥

न च जीविकादक्षिणेन च योग इति भाव ॥४८—४९॥

स्त्रीणा च न कश्चनास्य प्रयोगे वेदार्थत्यागशङ्कावकाश इति दर्शयति ।
 इव नाटयमप्तरोम्यो इत्था प्रायश्चित्त चरिष्यथेति । येन च भावत्तामाङ्ग-
 (भवत्तामो) भविष्यति ॥५०॥

इत्यभिनवगुप्ताशार्मविरचिताया नाटयवेदवृत्ताभिनवभारतया
 नटशापाध्याय षट्त्रिंश ॥

नाट्यशास्त्रम्

अथ सप्तत्रिंशोऽध्यायः

कस्यचित्स्वयं कालस्य नहुषो नाम पापिव ।
१ प्राप्तवान् देवराज्यं हि नयबुद्धिपराक्रमं ॥१॥
प्रशासत तदा राज्यं देवैर्यद्विष्टमवाप्नुवन् ।
गान्धर्वं चैव नाट्यं च ददत्वा विन्तामुपागमत् ॥२॥
३ स चिन्तयित्वा मनसा कथमेव गृहे मम ।
नाट्यप्रयोगो हि भवेदिति सादर एव मनः ॥३॥
कृताञ्जलिं प्रयोगार्थं प्रोक्तवास्तु सुरान् नृप^४ ।
घण्टारोभिरेदं सार्धं नाट्यं भवतु मे गृहे ॥४॥
५ प्रत्युक्तो (कस्य) ततो देवैर्बृंहस्पतिपुरोगमं ।
दिष्याङ्गानां नैवेह मानुषं सह सङ्गति ॥५॥

आकाङ्क्षाणां प्रगमनविधेः पूवभावावधीतां
धाराप्राप्तस्तुतिगुरगिरा गृह्यतस्व प्रतिष्ठा ।
ऊर्ध्वाघट्य (घो य) परभवि(च) वा यत समान चकास्ति
प्रोद्गानन्त तदहमधुनाऽनुत्तरं धाम वन्दे ॥

अथ यद्व्याघ्राटयशास्त्रमुपादेय तदपत्तमम्भवमुत्तमभूयिष्ठभूत भूयोकावतरण
नाट्यमन्त्रेविहानन प्रदर्शनमिन्द्रिज्ञानोपजन्त (न्य) त्व इ गूढत्वेनोपदेकरूपस्य सारभागत्य
नस्त्वस्य वधनाद गृह्यतस्वकथनमध्यायमागमत् । कस्यचित्स्वयं कालस्य नहुष
इति ॥१॥

कालेन प्रयुक्तो यतो देवराज्यं चकार तन्मन्त्रसम्बन्धित्वेनोक्तं गान्धर्वमिति ।
नत नाट्यं स्वर्गे दृष्ट्वा ब्रह्मिनि लिखत्तम् । तन्नात्सरस एवमन्येऽवतरन्स्वित्यर्थं
॥२॥३—६॥

१ NS प्राप्त वा देवराज्य ।

२ NS दृष्ट्वा ।

३ NS इच्छन्तिन्तामु KSS varies

४ NS नृपराज नृप KSS प्रोक्तवानमरान नृप ।

५ का० पुस्तकं तु अध्यायान्तमेव पाठो भिद्यत ।

हित पश्य च बलव्यो भवान् स्वर्गाधिपो (हि यत्) ।
 आचार्यास्तत्र गच्छन्तु गत्वा । कुर्वन्तु ते प्रियम् ॥६॥
 प्रोक्तवास्तु ततो मां तु नृपति स कृताञ्जलि ।
 इदमिच्छामि भगवन् नाट्यमुष्वा प्रतिष्ठितम्^१ ॥७॥
 पूर्वभाषायंके चैव भवताऽभिहित (हि प्रति) धृतम्^२ ।
 व्यक्तभाषात्विद लब्ध स्वत्सकाशाद् द्विजोत्तम ॥८॥
 पितामहगृहेऽस्माक (ऽस्माभिरे) तदन्तपुरे जने ।
 पितामहकियापुक्तमुर्वंश्या^३ सम्प्रवर्तितम् ॥९॥
 तस्या प्रणाशशोकेन उन्मादोपर (प) ते नृपे ।
 विपन्नेऽन्तपुरजने पुनर्नाशमुपागतम् ॥१०॥
^४ प्रकाशमेतदिच्छामि भूयस्तत् सप्रयोजितम् ।
 तिमियज्ञक्रियास्वेतद यथा स्यात् मङ्गलं शुभं ॥११॥
 तस्मिन् (स्मान्) मम गृहे बद्ध नानाप्रकृतिसभयम् ।
^५ स्त्रीणां ललितविन्यासंयतो न प्रययिष्यति ॥१२॥
 तवाऽस्तिवति यथा प्रोक्तो नहुय पार्यिवस्तवा ।
 मुताश्चाहूय सम्प्रोक्ता सामपूर्वं सुरं सह ॥१३॥

वाचिनि भरतमुनिम् ॥७॥

प्रतिधृतमङ्गीकृत व्यक्ततामवलम्ब्येति । व्यक्तीभूत तु त (स्व)त्सका-
शात् ॥८॥

पितामहगृहे ब्रह्मन्तोरे यत् तदस्माभिरिति मन्वरेऽन्तपुरजने लब्ध एष्ट
वेत्याह । पितामहकियापुक्तमुर्वंश्या यद्ब्रह्मणा कृत तदुर्वंश्यां सत्यां सम्प्रवर्तित
पुष्करवतो गृहेऽवतीर्णम् ॥९॥

तस्या प्रणय (या) पला (ली) यमान स्वर्गवामनम् जातम् । स्वात्मने प्राणापर्वे
प्रणयिनि कृते पुष्करवति वि (प) ने (प्रे) योऽपि च तत्परिजन सोऽपि विवि (प) न (न्त)
इति प्राणसङ्ग (ङ्क) न (ट) नाट्यमस्माकम् ॥१०॥११—१६॥

१. NS प्रवर्तितम् ।

२. भवतो हि प्रतिधृतम् ।

३. पूर्वस्यां ।

४. प्रणाशमेतदिच्छामि ।

५. स्त्रीणां ललितविन्यासं प्रणाशो नाशयिष्यति ।

अयं हि नहुषो राजा याचते न कताञ्जलि ।
 गम्यता सहितैर्भूमिं प्रयोक्तु नाटयमेव च ॥१४॥
 करिष्यामश्च शापान्तमस्मिन् सम्यक् प्रयोजिते ।
 ब्राह्मणानां नृपाणां च भविष्यन् न कृत्स्निना ॥१५॥
 तत्र गत्वा प्रयुज्यन्ता(ध्व)प्रयोगान् वसुधातले ।
 न शक्य चान्यथा कर्तुं वचनं पार्थिवस्य हि ॥१६॥
 अस्माकं चैव सर्वेषां नहुषस्य महात्मनः ।
 आत्मो(प्तो)पदेशसिद्धिं हि नाटयं प्रोक्तं स्वयंभुवा ॥१७॥
 शेषमुत्तरतन्त्रेण कोहलस्तु करिष्यति ।
 प्रयोग (गान)कारिकाश्चैव निरुक्तानि तथैव च ॥१८॥
 अप्सरोभिरिव सार्धं श्रीडनीयकहेतुकम् ।
 अधिष्ठितं मया स्वर्गे स्वातिना नारदेन च ॥१९॥
 ततश्च वसुधा गत्वा नहुषस्य गृहे द्विजा ।
 स्त्रीणां प्रयोगं बहुधा वदन्तो यथाक्रमम् ॥२०॥
 अत्रोपभोगतस्ते तु मानुषेषु मामात्मजा ।
 वदन्तोऽधिकस्नेहं नामु तदं द्विजसत्तमा (तेषु तेषु द्विजोत्तमा) ॥२१॥
 पुत्रानुत्पाद्य वध्वा च प्रयोगं च यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मणा समनुज्ञातां प्राप्तां स्वर्गं पुनः सुता ॥२२॥
 एवमुर्वीतले नाटयं शिष्यं समवतारितम् ।
 भरतानां च वशीऽयं भविष्यति च प्रवर्तित ॥२३॥

प्रयुज्यस्त्वेन दाद्य(नाटय) ब्रह्मणोक्त'मत्यलङ्घ्येऽप्यमिति भाव इति
 शेष ॥१७॥

कोहल इति । यदस्माभिलोकानुमानादिसिद्धत्वे नोक्तं निमित्तं इति ॥१८॥

उत्सर्गं तु नोपदेशफलमपि तु श्रीडनीयकहेतुकम् । रमचर्दणापात्रमारमन्तु-
 वृत्त्या विभावानुभावनभागपते चमफलसम्बन्धावबोधविश्रान्तं तत्र भरतश्चापि ।
 नारदैर(वेना)प्सरोभिश्चाधिष्ठितं परिरभितम् ॥१९--२०॥

तेषु तेष्विति लीलादिषु । द्विजोत्तमा इत्यत्र पूर्वभोगत्वात् नावदेव
 श्रीता ॥२१--२२॥

शिष्यं भरतमुतं ॥२३॥

कोहलादिभिरेव तु वत्सशाब्दित्यधूर्तिते ।
 भर्त्यधर्मक्रियापुक्तं कश्चित्कालमवस्थितं^१ ॥२४॥
 एतच्छास्त्रं प्रणीतं हि नाराणां बुद्धिवर्धनम् ।
 त्रैलोक्यस्य क्रियोपेतं सर्वशास्त्रनिदर्शनम् ।
 मङ्गल्यं ललितं चैव ऋहणो बदनोद्भवम् ॥२५॥
 य इव धुनुयान् नित्यं प्रीयते चैव स्वयम्भुवा ।
 कुर्यात् प्रयोगं यद्वर्चममवाप्सीतश्चान् नरः ॥२६॥
 या गतिर्वेदविदुषां या गतिर्पञ्चकारिणाम् ।
 या गतिर्शनशीतानां तां गतिं प्राप्नुयादपि स ॥२७॥
 दानधर्मेषु सर्वेषु कीर्त्यन्ते तु महत् फलम् ।
 प्रेक्षणोपप्रदानं हि सर्वदानेषु शस्यते ॥२८॥
 न तथा गन्धमात्येन देवास्तुर्यन्ति पूजिताः ।
 यथा नाट्यप्रयोगस्यैतित्यं तुष्यन्ति मङ्गलं ॥२९॥
 गान्धर्वं चेह नाट्यं च यः सम्पक् परि(भ्यगनु)पालयेत् ।
 स ईश्वरगणेशानां लभते सद्गतिं पराम् ॥३०॥
 एव नाट्यप्रयोगे बहुविधिविहितं कर्मशास्त्रं प्रणीतं ।
 नोक्तं यच्चैत्र लोकादनुकृतिवरणात् । सविभाव्यं तु तज्ज्ञं ॥
 किं चाग्यत् सम्प्रपूर्णां भवतु वसुमती नष्टदुर्भिक्षरोगा ।
 शान्तिर्गोसाहस्रानां भवतु नरपतिं पातु पृथ्वीं समग्राम् ॥३१॥
 [इति भरतीये नाट्यशास्त्रे गुह्यतत्त्वकथनाध्याय सप्तत्रिंशः ॥]
 नाट्यशास्त्रम् सपूर्णम् ॥

कोहलादिभिरिति । तत्प्रधानं सर्वशास्त्रनिग्रहनिदर्शनमितिहासपुराणार्थवाद-
 कार्यचित्रपुस्तकेपादिभिः ॥२४॥

सर्वं नाट्यम्याशां सवन्न रमप्रधान्यात् साक्षात्काररूपबुद्धिमत्पादनात् प्राव-
 (वी)ण्याच्च । योवक्त ते विहितेष्वामित्यादि । सन्तो(तो)बुद्धिविषयान् प्रकाश-
 यन्तीति ॥२५॥२६—२९॥

गान्धर्वमिति । नृत्यं नाट्यं योऽनुपालयेत् । उपदेश्याहसानविवरणा-
 दिनां च । ईश्वरगणेशा(शाशा)लभन्ते(ते) सद्गतिं परामिति शिवसायुज्यम् ॥३०॥

अनुयायिताकरणमनुकृतिं नरपतिरिति । पुरपोत्तम ईश्वरः सकलजगत्पा-
 लयिता । इति शिवम् ॥३१॥

श्रीमध्यदेशभवविप्रवरातिगुप्त-

वशोत्थित शिवपदापितचित्तवृत्तिः ॥

(सगीत) रागनयशृङ्खल(मु)प्रसिद्धो

वशोद्भवस्थितवशात्तर्कसहगुप्त ॥१॥

तस्यात्मजोऽभिनवगुप्तपदाभिधानो

भट्टेन्दुरात्मपदगामुपवित्रमूर्ति ॥

सद्विप्रतातवदनाधिगम्य नाट्य-

वेद व्यघत्त विवृति लघुमय्यपूर्णम् ॥२॥

शिवपुरविजयहेतुविजयादिकरुद्रसहस्रपूतया

प्रवरपुराभिधानकाश्मीरकथानसुभे बितस्तया ॥

अधिगतजन्मवसतिस्मृत्करशेखरभक्तिमक्तिनो

रचयति नाट्यवेदबिबृति लघुमभिनवगुप्तभारतीम् ॥३॥

प्रमु शम्भुयस्य प्रथितपरमार्थस्थितिमुख

पराधीनश्चेनो व्यधित स तदारार्ज(घ)नविधौ ॥

तत शम्भुस्वान्तरहृदयविश्रान्तिनृत्तिन

कृति तस्यैव भो शृणुन भगवन्त महदया ॥४॥

सज्जनान् कविरमो न याचते

ह्लादनाय पशभृन् किमपिन ॥

नापि निन्दति स्वलान मुद्गर्भु-

धिबहुनोऽपि न हि शीतलोऽजल ॥५॥

नाट्यार्थप्रयत्नात् तस्मात् तुष्ट(ऽ) नाट्ये परेण यत् ।

किंवात् तेनैव जननमानन्दोत्थाममुन्दराम् ॥६॥

इति महामाहेश्वराभिनवगुप्ताचार्यविरचिताया नाट्यवेदवृत्ता-

भिनवभारत्या गुह्यतत्त्वकथन सप्तत्रिंश ॥

॥समाप्ता चेयमभिनवगुप्तकृति ॥

APPENDIX I

Index of half verses of the Natyasastra, Vol. IV

अकलापातनात्स्या	२०३	अङ्गुलीवादनकृतम्	११६
अक्षरपाणिलयेषु च	४३४	अङ्गुष्ठाभ्या च तथा	१११
अक्षरपाणिलयेषु च	४६५	" मम तन्म्योः	१७
अक्षरपिण्डस्थश्चे	३३५	अङ्गैरविकलैर्घोरिभ	४७६
अक्षरमहा वाद्यम्	४२४	अङ्गैर्व्यस्तं ममस्तैर्वा	२६६
" "	४५८	अञ्चितकश्ये पणवे	४१४
अक्षरमम तालममम्	४५८	" "	४१४
अक्षरमममङ्गममम्	४२५	अञ्चितशिपिले पणवे	४१४
अक्षराणा निवेशस्तु	३१७	अङ्कितगोमुखयोगात्	४५३
" भवेत् पिण्ड.	३३७	अङ्कितगोमुखयोगे	४१२
अक्षराणि लया वर्णा	३१८	अङ्कितमार्गविभक्ता	४६०
अक्षरैर्या चतुर्मात्रा	२०६	अङ्किता चापकृटा च	३५८
अङ्कान्ते निष्क्रमणे	३५३	" सूक्तटगुणा	३६०
अङ्किक मिद्धिरित्येवम्	४४८	अङ्कितानिप्तमार्गे तु	४०६
अङ्कोर्ध्वकप्रवृत्ता	४२६	" "	४३२
अङ्कोर्ध्वगप्रवृत्ता	४६१	अन ऊर्ध्वं प्रमाण तु	२८२
अङ्गप्रच्छेदक विद्या	२७४	" " प्रवक्ष्यामि	३४
अङ्गप्रत्यङ्गयोगेन	३६८	" " "	३६
अङ्गप्रत्यङ्गसमुक्तम्	४७६	" " "	७७
अङ्गभूना हि तासस्य	२७६	" " "	२८३
अङ्गवक्षणसमुक्त	६८	" " "	३०६
अङ्गहारान् सविकम्भान्	६७५	" " "	३०६
अङ्गाना तु समत्वाच्च	३६६	" " "	३१६
" ममना यत्र	३६६	" " "	३२७
अङ्गानि द्वादशाङ्गस्य	२३४	" " "	३३४
अङ्गायेनानि चत्वारि	१६५	" " "	४४०
अङ्गार मिद्धिरित्येव	४७१	" " "	३५२
अङ्गारा गौतमोऽगस्त्य	४८१	" " "	४६४
अङ्गुलानि मुखे तस्य	१४८	" " "	४३३
अङ्गुलीना कर्तव्यम्	२२२	" " "	४७१

अन ऊर्ध्वं प्रयाण तु	४६५	अथ गीती प्रवक्ष्यामि	६०
" " "	४७०	" ज्येष्ठे तु कर्तव्यम्	२२१
" " "	४७१	" तत्र मुख ताल-	२००
" " "	४७३	" तापाक्षरवशात्	२१८
अन- पर प्रवक्ष्यामि	५६	" दररे दड्	४५५
" " "	६६	" दर्दरेऽपि धिधि	४१६
" " "	१४४	" पूर्णपदी या तु	२६६
" " "	२२६	" भूतगणै मर्वे	१८७
" " "	२३८	" युगपत्करणम्	४५५
" " "	२४८	" युगपत्करणानि तु	४१७
" " "	३१३	" *लघुह्रस्वच्छिद्राणि*	४७३
" " "	३२८	अथवा नृत्तशोभार्थम्	४३१
" " "	३८०	" "	४८०
" " "	३८५	अथवोपोह्यते यस्मात्	२१२
" " "	४४४	अथ षोडशाक्षरे कृते तु	३४६
" " "	४४५	" सञ्चारिजान् भूय	१२४
" " "	४७८	" स्थिनावकूटानाम्	४६३
अतद्वान्ये स्मृते वृत्ते	२७२	अथाकाशग्रहा प्रोक्ता	४६३
अतालकमतालजम्	४७०	अथात्रेयो वसिष्ठश्च	४८१
अतालजमकालजम्	४४४	अथार्धेऽन्त च मात्राणाम्	२५६
अताल च सताल च	१८८	अथासात्तिकाना तु	१७८
" " " "	२६८	अदीन च प्रगल्भ च	४७९
अनालेन निबद्धं च	२६८	अथमस्त्रीणा योग्या	४६०
अतिजगती भुवि कथितगुणा	३३१	अथमाना ननु*टलञ्जभेदात्	४४४
अतिवादितमनुवाद्यम्	४१३	अथमा स्मृर्ध्वा ह्योता	३६६
अतीते युग्मतालेन	७१	अथश्चोर्ध्वं च विज्ञेयो	६४
अत्वं उभेदि अह्नाभिहृद्यो	२१६	अधिदण्ड हस्ताभ्याम्	१११
अत्स्वर्धमिच्छ देवानाम्	६	अधिष्ठित मया स्वर्गे	४६१
अत्यामिषविहीन तु	४४५	अधुना तु प्रवक्ष्यामि	१८८
अत्युक्त च प्रतिष्ठ च	३००	अध्यर्धाधतृतीयाश्च	२२६
अत्युक्तमेवु पाते तु	४०१	अध्रुवास्तु प्रवेशा स्यु	३५७
अत्रतालविधिश्चेत्	२४८	अतध्याये कदाचित्	४६६
अत्रापि स्तितालेन	२०६	" "	४५१
अत्रोपमोगतस्ते तु	४६१	अनन्तर च दानव्यम्	४७१
अथ गान्धारपञ्चम्या*	५८	अनपेक्षितागीतार्थम्	१०१, १३०

अनयोर्मिश्रभावात्	१५४	अन्तिमाद्यं कलाहीनम्	१६०
अनामिकाकनीयस्यो	२१३	अन्ते च सन्निपात	१६७
अनामिककनीयस्यो	२२४	अन्ते च मन्निपात स्यात्	१८५
अन्त्य शीपंके ताल	२०२	अन्ते चाप्यविशेषेण	२३८
अनिबद्धाक्षराणि स्यु	२६६	अन्त चास्य विशेषेण	२६०
अनिवृत्ताक्षरपदम्	२०५	अन्ते निर्वहण चास्या	२७२
अनिष्ठुरश्लक्षणादम्	२७४	अन्ते वास्या प्रकर्तव्यम्	२५५
अनीरणात्तु शेषाणाम्	१३६	अन्त्य च निघन च	३११
अनुगच्छतमक्षरवृत्तम्	४५५	अन्त्य च पञ्चम षष्ठम्	३४०
अनुगतमक्षरवृत्तम्	४१७	अत्यं दीर्घं सा खलु	३२०
अनुगद्य मृदातोद्यम्	४६५	अत्य दीर्घं सा विशेषा	३२०
अनुगम्य यदानोद्यम्	४३५	अत्यमघो दीर्घाणि तु	३२१
अनुबध्नाति यत्रैवम्	३५६	अत्यश्च सन्निपात	२२१
अनुबन्धस्तु ज्ञेय	६५	अत्या कला द्विमात्रा तु	२१८
अनुयाति यदा वाद्ये	४३५	अन्यभावेपु कृष्टाश्च	३६०
अनुवायमए हि विषट्टिदओ	३४८	अन्यश्च बलिनो यस्य	४३
अनुवृत्तदच यस्येह	४३	अन्यूनाया कलाया तु	२२०
अनुवृत्त्या तयो स्वाते	४५१	अन्योन्यहेतुसयोगात्	१६६
अनुष्टुब्जातयो ह्येता	३१५	अवर्था तत्र कर्तव्या	३७१
अनुष्टुब्धहृती चैव	२००	अवर्था तत्र कर्तव्या	३७०
अनृत्तेषु प्रयोगेषु	४३२	अपचययुक्तीद्विस्त्रि	१०६
अनृत्तेषु प्रयोगेषु	४६४	अपटाक्षेपकृता चैत्	३८०
अनेकस्वरसयोगे	४३	अपदायनिबद्धानि	२६६
अनेन नाट्यदोषेण	४८७	अपन्यास कदाचित्तु	६१
अनेनैव तु योगेन	४५२	अपयामस्तथा चैव	५६
अनेनैव विधानेन	२०६	अपयासा भवत्यत्र	५३
अनेनैव विधानेन	४०८	अपयासा भवत्यत्र	५४
अनेनैव विधानेन	४२०	अपन्यासो भवत्यस्य	५५
अनेनैव विधानेन	४४४	अपयामो भवेदत्र	५२
अनेनैव विधानेन	४५६	अपपाणिकरयुक्तम्	४६०
अनेनैव विधानेन	४७०	अपपाणिमृदङ्गानाम्	४६५
अन्तयोर्द्वादशाङ्ग तु	२३४	अपपाणिभृतु यत्र स्यात्	४६०
अन्तरस्वरसयुक्ता	२४	अपराह्ले सशोकारश्च	३६६
अन्तरस्वरसयोग	३०	अपाङ्कतेया कुत्सितादच	४८६
अतस्य चतुरश्रस्य	२५३		

अपाङ्गकस्तु विज्ञेय	८८	अल्पस्वेऽथ बहुत्वे	४६
अपूजयित्वा ह्येतान् चै	४४६	अल्पवर्णान्तरा चैव	३१८
अपूपोल्लपिकामिश्राम्	४७१	अल्पव्यञ्जनधातु	१०८
अप्सरोभिर्दिद माघंम्	४८६	अवकीर्णं यद् द्विगुणै	४२८
अप्सरोभिर्दिद साघंम्	४६१	अवकृष्ट ध्रुवाणा हि	३१८
अप्सरोम्य इद चैव	४८८	अवकृष्टा ध्रुवा कार्या	३५५
अन्म अम्बुहरेइपिण्डम्	३२८	अवकृष्टास्तु यस्या स्यु	३१७
अभाण्डमेक गानस्य	४३१	अवगाढ प्रवृत्त च	२३४
अभाण्डमेक गानस्य	४८०	अवतीर्णं यद् वाद्यम्	४६१
अभाण्डमेक गीत तु	४४३	अवधानोऽपि यत्र स्यात्	४६५
अभाण्डमेव गानस्य	३८०	अवनद्धगतस्मापि	३६५
अभिपदिदि द्रुदम्	३३०	अवनद्धविघावेप	३
अभिव्यञ्जितानि पूर्वम्	४०६	अवमद्धविभागेन	४५१
अभ्यस्नानकरणश्चैव	४५०	अवपाणिकरणयुक्तम्	४२८
अमर प्रवर मदनाङ्गहरम्	२०४	अवपाणिमूढङ्गेषु	४३४
अशवच्च ग्रहास्नासाम्	५०	अवपाणी यदा स्याताम्	४३५
अशवत् कल्पितश्चान्यै	६१	अवसान च कर्तव्यम्	२७१
अशात्तारगति विज्ञात्	४३	अवस्था या तु विज्ञेया	३६३
अशास्तु पङ्क्तैश्चिख्या	५४	अवहितशरीरबुद्धि	४४६
अशास्त्रिपट्टिविज्ञेया	४६	अविकल्पितमङ्गैःस्य	२३३
अशैर्ग्रहेस्तथा चैव	४६	अविचलितमविच्छिन्नम्	१४४
अयमेव तालयोग	१६८	अविचलितमविच्छिन्नम्	३६२
अय हि नहुपो राजा	४६१	अविभक्ताक्षरकृतम्	४६५
अरुक्षध्वनिमयुक्त	३६३	अविभक्ताक्षरपद	४३५
अर्घ्यकीर्णविविधै	४६२	अविभूपितेव च स्त्री	६०
अर्घत सन्निवृत्ता च	६०	अविलुप्त घृष्ट घृष्टप्राया	४६१
अर्घत्रयोदशगणा	२०३	अविशेषनिवृत्त तु	२५८
अर्घपाणिस्तु यत्र स्यात्	४२०	अविदोपनिवृत्तिश्च	२६०
अर्घ्यमुक्ताङ्गुलिश्चैव	१४१	अश्राव्य तद दुराचारम्	४८५
अर्घ्ययोगस्तु तत्कालात्	२६०	अश्वक्रान्ता तथा पष्ठी	२३
अर्घ्यवष्टगणपाद	३३६	अश्वक्रान्ता तु गान्धारे	२३
अर्घ्यसंस्कृमेव तु	३७२	अष्टाङ्गा षोडशाङ्गा च	२६४
अर्घ्याष्टमगणा पादा	३३६	अष्टादिश्चतुरश्रे	३३५
अलातचक्रप्रतिमम्	४	अष्टावादी दीर्घाणि स्यु	३४३
अल्पत्व न बहुत्व च	४१	अष्टावादी यस्या	३२०

अष्टावेव गणाः कार्या	२०३	आचार्याः सममिच्छन्ति	४६७
अष्टौ च चतुरश्राया	३ ४	आतोद्यकरणंस्तेषाम्	२६६
अष्टौ तालास्तु षट् शम्भ्याः	१८५	आतोद्यपणवैश्वैव	४४६
अष्टौ दश द्वादश वा	२७२	आतोद्य सुविर नाम	१३५
अष्टौ द्वादश षोडश	२०१	आतोद्यसमवाये तु	३६४
अष्टौ नर्कुटवाना तु	३४४	आतोद्याना प्रवक्ष्यामि	४५१
अष्टौ लघूनि नैघनम्	१०४	आतोद्यान्यपि तान्येव	४४६
अमणिरवाहदपादवकूडो	३२२	आतोद्यापितकरणा.	३६१
अस्माकं चैव सर्वेषाम्	४६१	आतोद्येऽप्यतिक्रान्त.	४८०
अस्माभिश्च तदा नोक्तम्	४८२	आतोद्येषु नियुक्तानि	२६६
अस्मिन्नष्टिकृते पादे	३४५	आदावन्ते गुरुणी	२०१
अस्य चाङ्गत्रयेऽनीते	२३६	अदाविह यदि सन्तु	३२८
अस्य चाङ्गत्रयेऽनीते	२४५	आदावुत्तरमन्दा स्यात्	१६
अस्य तु द्विकला शम्भ्या	२४५	आदावुद्भृङ्कः कार्यः	२४८
अस्य तु द्विकला शम्भ्या	२४७	आदित्यसोमपवनाः	३६४
अस्य योनिमंवेद्गानम्	६	आदिमध्यलयो यत्र	८७
अस्य स्यात् कलिकेनैव	२५३	आदिलघुना घृनिः स्यात्	३०४
अस्येदमुत्तरस्याय	२५६	आदिष्ट नाट्यशास्त्रम्	४८०
अस्यैव दु खविषयम्	३७५	आदौ कलोपवहनम्	२४१
अस्योपरि यथेष्ट स्यात्	२५८	आदौ गुरुद्वय कार्यम्	२४१
आकम्पन्तो गगणदलम्	३२५	आदौ गुर्वक्षर ज्ञेयम्	१५२
आकारपाहीनेन	२३८	आदौ द्वे गुरुणी यत्र	१५२
आकारवृत्तमस्य स्यात्	२५८	आदौ द्वे निघने त्रीणि	३२५
आकाशचास्य मध्ये रयात्	२३३	आदौ यदि गुरुणी	३११
आकारैककम्पस्यान्ते	२५८	आद्यचतुर्ष्वक्षरमन्त्यम्	३२१
आकाशप्रहका शेषा	४६३	आद्यचतुर्ष्वमते	३१०
आकाशपुरषो यत्र	३७०	आद्यचतुर्ष्वपञ्चमवच्छे	३४१
आकाशे रषावमान	४६०	आद्यचतुर्ष्ववच्छेदसम्प	३४६
आक्षेपा एवमेव स्यु	३६७	आद्यचतुर्ष्वे नैघनके च	३२८
आक्षेपिकी ध्रुवाऽसौ	३५३	आद्यचतुर्ष्वे पञ्चमनिघने	३२७
आक्षेपिकयवकृष्टानाम्	३१७	आद्यचतुर्ष्वे पञ्चमवच्छे	३२१
आचार्यं पात्रत्राश्चैव	४७५	आद्यचतुर्ष्वे पञ्चमवच्छे	३२१
आचार्यंबुद्ध्या योग्यास्तु	४७८	आद्य चतुर्ष्वे च	३०८
आचार्यास्तत्र गच्छन्तु	४६०	आद्य चतुर्ष्वमन्त्ये च	३०७
आचार्या सममिच्छन्ति	४३६	आद्यन्तयोः प्रसन्नत्वात्	८६

आद्यपञ्चमन्त्यसप्तमम्	३५०	आरोहत्वादवगाढम्	२२८
आद्यपरे द्वे यत्र तु	३०६	आरोही चावरोही च	७७
आद्यमय पञ्चमम्	२१३	आर्षमे षाडव चात्र	६१
आद्यमन्तपञ्चमे स्यात्	३१०	अर्षंभ्यामृषभस्त्वशाः	५३
आद्यमन्त्य चतुर्थं च	३४२	अर्षंभ्याश्च ग्रहा अशाः	४६
आद्यमन्त्यं तृतीयं च	३४०	आलिङ्गके तडिपश्च	४४८
आद्यमात्राद्वयस्यान्तः	२५०	आलिङ्गमार्जना प्राप्त.	४२१
आद्य प्लुत द्वितीयं च	१५४	आलिङ्गं स्यापयेत् पूर्वम्	४४७
आद्या नवकला तु स्यात्	१८६	आलिङ्गश्चैव कर्तव्य.	४४४
आद्येऽक्षरे सन्निपातम्	१७६	आलिङ्गश्चैव गोपुच्छः	४४४
आद्ये चतुर्थकमन्ते	३०८	आलिङ्गश्चैव गोपुच्छा	४७०
आद्ये चतुर्थं दशमम्	३१६	आलिङ्गे चाञ्जलि दद्यात्	४७२
आद्ये चतुर्थमपि चान्त्ये	३१५	आलिङ्गे मार्जनं प्राप्य	४५७
आद्ये चतुर्थमपि चाष्टमम्	३१६	आलिङ्ग्यश्चोर्ध्वकश्चैव	३६७
आद्ये पुनरन्त्ये च	३१०	आलिङ्ग्य स्थापयेत् पूर्वम्	४७२
आद्ये पुनरन्त्ये पादे	३०४	आलिङ्ग्ये च तडित् स्थाता	४७१
आद्ये ह्यप निघने त्रीणि	३२५	आलिप्तकसयोगः	४११
आनृपूर्व्या प्रयोग तु	२१३	आलिप्तमार्यवाद्यम्	४५२
आनृप्रो च नन्दयन्त्री च	३६	आलिप्ते सयोगे कार्यः	१५३
आनञ्चमात् पञ्चमाद्वा	४३	आलेपनप्रमाणज्ञः	४४६
आपीडितप्रवृत्तो यः	३५६	आलेपनप्रमाणज्ञः	४७२
आपूरन्तो पटुतरसन्नादो	३२५	आवर्तक. परावृत्तः	८१
आप्तोपदेशसिद्धि हि	४६	आवापनिष्कामकृतः	१६६
आभ्यो येऽन्त्ये शेषा.	४१६	आवापश्च कनीयस्याः	२२४
आभ्यो विनिमृताश्चान्याः	३२३	आवापश्च ततः कार्यः	२-३
आभ्यो विनिमृताश्चान्या	३५०	आवापश्च पुनः कार्यः	२२४
आमोद खञ्जक पूर्वम्	३४६	आवापश्च पुनः कार्यः	२२४
आपनस्व भवेन्नोत्ते	८७	आवापश्च पुन कार्यः	२२४
आरम्भ त विद्यात्	४६०	आवाहे च विवाहे च	४८४
आरम्भोऽप्यवतरणः	१०५	आविद्धकरणबहुलम्	१०१
आरम्भोऽप्यवतरणः	१०६	आविद्धकरणबहुलम्	४२४
आरोहण च द्विविधम्	२२८	आविद्धकरणबहुलम्	४५८
आरोहण च द्विविधम्	२२८	आविद्धकरणयुक्तः	१०८
आरोहन्ति स्वरा यत्र	७८	आविद्धकरणयुक्तः	११६
आरोहिणौ च तो कापी	५३	आविद्धचार्यंङ्गहारं.	२७२

आविद्धघातुर्विज्ञेय	१७	इत्यक्षरपतनकलागुरु	२०२
आविद्धघातुर्विषया	१००	इत्युक्त मद्रक पातै	२४१
आविद्धो विज्ञेय	१७	इत्येकविरातिविधम्	१०
आश्चर्यमिति मन्वान	२६६	इत्येतत् प्रथम त्वङ्गम्	२७०
आश्चर्यमिति सम्प्राप्तम्	४५१	इत्येतत् सप्तरूपस्य	२६४
आश्रावणा तथाऽऽरम्भ	१००	इत्येते घातव प्रोक्ता	६७
आश्रावणाद्य कर्तव्यम्	३७६	इत्येव चतुरङ्गानि	१६५
आसामशास्तु विज्ञेया	३३	इत्येष लक्षणविष	२८३
आसामशास्तु विज्ञेया	३४	इवमिच्छामि भगवन्	४६०
आसामेव प्रवक्ष्यामि	२६७	इदानीं तूपशिक्षार्थम्	४८२
आसारित्तमुद्यसञ्जित	२०२	इदानीं दुःखमुत्पन्नम्	४८६
आसारित्तानामित्येवम्	२२५	इह तिसिरमी मदजणमी	३०७
आसारित्ताना वक्ष्यामि	२१६	ईदृशेषु हि कार्षेयु	३६६
आसारित्तानां समोग	१८६	उक्तप्रत्युक्तमेव हि ।	२७८
आसारित्ताना सर्वेषाम्	२०५	उक्तोऽत्र भूमिकाभ्यास	४८०
आसारित्तानि च तथा	१००	उच्चित्तिका विज्ञानीयात्	४६१
आसारित्तानि शम्पाद्या	४६३	उच्यते पूर्वैरङ्गैस्मिन्	४८५
आसारित्ते वर्धमाने	१७६	उठ्ठितरोसो भीमणिणादो	३२८
आसारित्ते विचिह्नय	१८५	उडुगणकुसुमवदी	३२६
आसारित्तेषु गीतेषु	२१०	उडुगणवन्धू कुमुदसहो	३२८
आसारित्तेषु गीतेषु	२१८	उत्कृत्यां तु भवेत् पादे	३४३
आसारित्तोपवहनेषु	२०१	उत्तमाद्यममध्या तु	३६३
आसीनपाठ्य कर्तव्यम्	२७१	उत्तनाद्यममध्यानाम्	३६४
आसीनपाठ्य युञ्जीत	२७१	उत्तमाद्यममध्यानाम्	३६५
इति ददरे प्रहारा	४१५	उत्तमाद्यममध्याभि	३
इति ददरे प्रहारा	४१६	उत्तमानां प्रयोक्त्रव्या	३६५
इति ददरे प्रहर	४५५	उत्तमे चतुरथा च	३७७
इति ददरे प्रहारे	४५६	उत्तमोत्तक प्रोक्तम्	२७८
इति द्वाविध प्रयोग्य	६८	उत्तमोनमके त्वादौ	७७
इति निगदितादिवृत्ते	३२६	उत्तरकालान् कृत्वा	१६८
इति पातस्तथा चाष्टौ	२५७	उत्तर द्वादशपरम	२३८
इति मागत्रयेऽप्येतत्	२६३	उत्तरमुखो द्विरधर	११५
इति रोचिन्दक प्रोक्तम्	२५६	उत्तर सम्प्रवक्ष्यामि	२५६
इतिशब्देन समुक्त	१६३	उत्तानाङ्गुलिसङ्कोच	१६३
इति सैयोगी ज्ञायो	४२३	उत्थानकाव्यबधेषु	३६६

उत्पत्ति लक्षण चास्य	१८६	उपोह्य ताल त्र्यश्र तु	२७१
उत्पातदशने चैव	३५६	उपोह्यान्ते स्वरा येन	२१२
उत्पाते सम्भ्रमे चैव	३६६	उमापानि नमितमभिमनसुखम्	२०४
उत्पादनार्थं नृणां तु	३७५	उमेश सुरेन्द्र	३०४
उत्सवे चैव याने च	३६६	उस्मिमहस्त उद्गुणमाणो	३४२
उदभगिरिसिहरतर-	३३१	उरोगतस्तथा मन्द्र	८८
उदभगिरिसिहरम्	३३४	उल्लोप्यक तु द्विगुह	२४४
उदास श्रूयते यस्मात्	३६३	उल्लोकक पट्टवरम	२३६
उदीच्यामपि चान्नेयम्	४३८	उल्लोप्यकवदस्यादौ	२७६
उद्भताऽपरवक्त्रा च	३७३	उल्लोप्यके तथा शाखा	२३७
उदधोतश्च तथा वेपि-	८२	उल्लोप्यके तु चान्तानाम्	२३५
उद्धतमार्येण विना	४१०	उल्लोप्यकेऽपि चाङ्गानाम्	२३४
उद्धता तूद्धता यस्मात्	३५८	उल्लोप्यके विदारो तु	२३०
उन्मत्तकरवीरार्क-	४४७	उल्लोप्यके समायोग्य	२५०
उन्मत्तकरवीरैश्च	४७१	उल्लोप्यकोत्तरमुखे	२६१
उपचययुक्तं क्रमशः	११०	उल्लोप्यकोत्तराभ्यां तु	२३७
उपदेशादपैतरूपा	४६०	उशना बृहस्पतिव्यास	४८१
उपपात प्रवेणी च	२८६	उत्तिगनुष्टुबृहती	३००
उपपात प्रवेण्यौ च	२३४	ऊनुस्तान् भक्तान् कुडा	४८५
उपपाति च गीन य	४३८	ऊनताऽधिकता चापि	३६२
उपरिकरण यथेष्टम्	४६६	ऊर्ध्वक तु द्वितीयस्मिन्	४७१
उपरिकरणे यथेष्टम्	४१८	ऊर्ध्वक तु द्वितीयेऽस्मिन्	६४७
उपर्युपरिपाणिषमम	४५८	ऊर्ध्वके ध्वतश्चैवम्	४२१
उपवणतद्वरणलामगओ	३३४	ऊर्ध्वके पञ्चमश्चैव	४२१
उपवर्तनहीन च	२३४	ऊर्ध्वकोऽपि तथा कार्य	४४४
उपवृत्त प्रवृत्त च	२८६	ऊर्ध्वमे मध्यमश्चैव	४१७
उपाप्याय शुचिर्मुत्वा	४७१	ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे	४२६
उपाप्याय शुचिर्विद्वान्	४४७	ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखो	४६१
उपमोहन च वस्त्वधम्	२४३	ऊर्ध्वाङ्गदक्षिणमुखे	४६०
उपोहन मुख तेषाम्	१६५	ऊमि प्रेङ्खलोऽलोकवच	८६
उपोहन विशालाया	२११	शृग्गायापाणिकादीनाम्	२७८
उपोहनविधाने तु	२११	शृग्गाया पाणिकाश्चैव	३७३
उपोहने द्विरभ्यस्ते	२१३	स(श्रु)निपादावपन्यामौ	४८
उपोहने विशालाया	२११	श्रुयम पञ्चमश्चैव	४६
उपोहने विशालाया	२१२	श्रुयम पुष्करे वामे	४१२

ऋषभ पुष्करे वामे	४५७	एकैव षड्जमध्या ज्ञेया	६७
ऋषभरश्चैव पञ्चम्याम्	४५८	एकैव षड्जमध्या विज्ञेया	६६
ऋषभो धैवतश्चापि	१४१	एत एव ह्यपन्यासा	५३
ऋषिभिश्च तत प्रोक्तम्	४५७	एत एव ह्यपन्यासा	५४
ऋषीणा ब्राह्मणानां च	४५६	एत एव ह्यपन्यासा	५७
ऋषीणा व्यङ्ग्यकरणम्	४५५	एत एव ह्यपन्यासा	६१
एकक चतुरस्र च	२३३	एतच्छाल प्रणीत हि	४६२
एकक तु विदार्येका	२२७	एतच्छ्रुत्वा तु वचनम्	४५७
एकक तु विदार्येका	२६३	एतत् पातविधानम्	१६८
एकक विवधो वाऽपि	२५३	एतत् प्रहतविधानम्	४५४
एकको विवधो वाऽपि	२३५	एतत् सर्वं नाट्ययोगम्	४५०
एकको विवधो वाऽपि	२३६	एतत् सर्वं नाट्ययोग ममीक्ष्य	४७४
एकचित्तं स चास्माभि	४८१	एतदासीनपाठ्यस्य	२७२
एकद्विकल त्रिकला	३३८	एतदुक्त मया र्थासाम्	५१
एकद्वित्रिचतुर्षोऽगात्	१६०	एतदुक्त मया सम्पक्	३८५
एकवस्तु ध्रुवा ज्ञेया	२८८	एतदेव द्विगुणितम्	२४२
एकश्च सशयोऽस्माकम्	४८२	एतदेव परीणाम	३५१
एकस्तस्य तु दोष स्यात्	२४३	एतदद्भुतप्रना या तु	३२४
एकस्तस्य तु दोष स्यात्	४५८	एता गतिप्रचारेषु	४६२
एकस्या वा बहूना वा	२६६	एनानि तु बहिर्गीतानि	१००
एकस्वरो द्विस्वरश्च	५१	एता नृत्तं च गीते च	३०४
एकाक्षर कृतवाद्यम्	४२६	एतान्युपोहानानौह	२१३
एकाक्षर ह्यक्षर वा	४५६	एतान् ममाश्रितान् सम्पक्	८०
एकाङ्ग शीर्षक गत्या	२७७	एता प्रासादिनीना तु	३००
एकाङ्ग षटपर ज्ञेयम्	२३७	एतासा लक्षण पूर्वम्	३३२
एकाङ्गं सविघातव्यम्	२३५	एतासा सम्प्रवक्ष्यामि	२८६
एवाङ्गीर्षि विघातव्य	२३६	एनास्तिश्च समाख्याता	३५१
एता द्वे च चतस्रश्च	२४०	एतास्तु गीतयो ज्ञेया	६२
एकापनस्तथा यस्या	४६५	एतास्तु जातय प्रोक्ता	३२६
एकार्यं पृथगर्थं च	२६७	एतास्तु जातय प्राक्ना	३४६
एकार्थं कुमक तत्र	१६४	एतास्तु जातय प्रोक्ता	४३३
एकैकसम्प्रयुक्ता	४१६	एतास्तु जातय प्रोक्ता	४६२
एकैकसम्प्रयुक्ता	४५५	एतास्तु जातयो ज्ञेया	३०६
एकैकस्ययोगात्	४६०	एतास्तु जातयो ज्ञेया	३१३
एकैकानुगत गाढम्	४६५	एतास्तु जातयो ज्ञेया	३१७

एतास्तु जातयो ज्ञेया	३२३	एभिर्जात्यक्षरयोगै	४६१
एतास्तु जातयो ज्ञेया	३२८	एभिर्दोषैर्वितर्मुक्तम्	४४५
एतास्तु जातयो ज्ञेया	३३४	एभिस्त्वक्षरयोगै	४६१
एतास्तु देवता विप्रा	४४७	एभिस्त्वक्षरयोगै	४६२
एतास्तु देवता विप्रा	४७२	एभ्यस्त्वङ्गा यषोद्घृत्य	२८५
एता स्थितापकृष्टास्तु	३००	एभ्यो येऽन्ये शेषा	४५५
एता ह्यष्टौ परित्याज्या	३२३	एवमक्षरविन्यास	२०३
एता ह्यष्टौ बुधैर्ज्ञेया	३४४	एवमङ्गविधि कार्य	२३८
एते गुणाश्च दोषाश्च	३६४	एवमन्येष्वपि तथा	४७७
एते तु मध्यमप्राप्ते	१४१	एवमर्थविधि ज्ञात्वा	३५८
एते त्रिषष्टिविज्ञेया	५०	एवमाप्ता सभायोगात्	२१६
एते प्रकारा जात्यश्च	४६६	एवमुर्वीतले नाट्यम्	४६१
एते वर्णा नित्यम्	४५४	एवमेककथ शुद्ध	१५२
एते वर्णा पणवा-	४१३	एवमेककले ज्ञेयम्	२३६
एते वर्णास्तु विज्ञेया	८०	एवमेककलो ज्ञेय	१५८
एतेषा चापि वक्ष्यामि	२६३	एवमेतत् प्रयोक्तव्यम्	४४२
एतेषा चैव वक्ष्यामि	६	एवमेतत् प्रयोक्तव्यम्	४७०
एतेषा चैव वक्ष्यामि	४१०	एवमेतत् सविस्तारम्	२०२
एतेषा तु पुनर्मोदा	४००	एवमेतत् स्वरगतम्	११५
एतेषा तु प्रवक्ष्यामि	४५३	एवमेतत् स्वरगतम्	१४४
एतेषा धातूनाम्	६६	एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयम्	२७८
एतेषामनुवादि तु	४२१	एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयम्	५८
एतेषामनुवादि तु	४५७	एवमेतद् बुधैर्ज्ञेयम्	४७३
एतेषामेव या नायं	३६५	एवमेतत् न मया दृष्टम्	१८८
एतेषामेव वक्ष्यामि	१६३	एवमेतत् न मया प्रोक्तम्	२१६
एतेषा सम्प्रवक्ष्यामि	८	एवमेतत् न मया प्रोक्तम्	४७३
एतेषा सम्प्रवक्ष्यामि	१०२	एवमेता बुधैर्ज्ञेया	३६
एतेष्वेव तु भाषेयु	३५६	एवमेता बुधैर्ज्ञेया	६२
एतैर्गुणैश्च समुक्तम्	४७६	एवमेता बुधैर्ज्ञेया	७०
एदिक्षुः ऊनइला	३०५	एवमेते ग्रहा मोक्षा	४४३
एदे छिदिषरवरमदिषा	३२८	एवमेते ग्रहा मोक्षा	४७०
एदे गज्जमाणा	३०८	एवमेते त्वलङ्कारा	६०
एभि करणविशेषं	४१६	एवमेतेन विधिना	४२६
एभि करणविशेषं	४५६	एवमेतेन विधिना	४१२
एभि प्रकारं सम्पन्नम्	४०४	एवमेते प्रकारास्तु	४३६

एवमेते प्रकारास्तु	४६६	एव यथाक्षर ज्ञेयम्	१८०
एवमेत बुधैर्ज्ञेया	३८०	एव (पद) लक्षणहसयुक्ताम्	७६
एवमेते बुधैर्ज्ञेया	४७३	एव वाद्या जानि	४६१
एवमेव विना मानम्	३८२	एव वितस्तवाद्यम्	४१०
एवमेव कलातात	१७६	एव व्याप्तसमासाभ्याम्	२३६
एवमेया प्रयुक्त्वानाम्	३६५	एव सरदि काले	३१०
एव गतिप्रचारेषु	४३१	एव साम्य कुर्यात्	३७८
एव गतिप्रचारेषु	४६३	एव स्थितद्रुतानाम्	३६६
एव गान च वाद्य च	४	एव स्वरोद्भव कार्यः	४५७
एव चञ्चत्पुत्रो ज्ञेय	१८३	एव स्वस्तिकयोगात्	४५३
एव चतुर्दशविध	६५	एव स्वस्थावस्था-	४४०
एव च श्रूयत यस्मात्	४६६	एव द्वितीयेऽपि	१८०
एव च सकरकृता	४५४	एव श्यश्रे कलापात-	१७३
एव जप्यंश्च होमंश्च	४८३	एव त्वक्षरपिण्डो	३३५
एव ज्ञेया वैशेषे	१०१	एव त्वावापविशेष-	१७५
एव ज्ञेयोऽवहृष्टानाम्	३१६	एव परिघट्टनायाम्	११२
एव ज्येष्ठस्य विज्ञेय	२२४	एव कलापात-	१७३
एव तु जानय प्रोक्ता	३५२	एवान्तरपातास्तु	१६६
एव तु द्वादशैवेह	३६	एवा ह्रस्वहृ विद्धा	३०६
एव तु नाटकविधौ	४८०	एव समुष्णजमम्बरके	३२७
एव तु मात्रानायोगात्	४५८	एसा पिञ्जल लदा	३११
एव तु मुनयः श्रुत्वा	४८१	एसा हि वाउणा	३०८
एव त्वमङ्करकृता	४१६	एसिका कमलगन्धगेहके	३४५
एव ध्रुवाणा कर्तव्यम्	४३१	एसो भ्रस प्रसुमहस्ती	३२०
एव ध्रुवाणा कर्तव्यम्	४६३	एसो गगणदले मेहो	३२५
एव ध्रुवाणा कर्तव्या	३४०	एसो चन्दो णिम्लजोहृ ल	३४१
एव नाट्यप्रयोगे	४६२	एसो पमन्तगजद्रुभिदाणणो	३२०
एव नामाश्रयोनम्	३५३	एसो मेहो नाणहृ तो	३२०
एव पणवे वाद्यम्	१४१	एसो मेहो नाणहृ तो	३२०
एव पूजाधिकारायम्	४८४	एसो मेहो सिहरणिहो	३२५
एव प्रयोक्तृभि कार्यम्	३८२	एसो मेहो मेलगुभोओ	३४३
एव प्रहृतविधानम्	४१३	एसो सुमेखणकम्मि	३३३
एव प्रीणयते यस्मात्	४६६	ऐरावणा महामेष	४७२
एव भावान् विदित्वा तु	३६२	ऐरावती महामेष	४४८
एव मृदङ्गपणवा	४४६	ऐदवयो विस्मृते शान्ते	४४२

ऐश्वर्यं विस्मृते श्रान्ते
 भोज शरीरसहारी
 भोजस्कृता तु सा वै
 भोवेणकस्य सहारः
 भोवेणकस्य सहार
 भोवेणके तु सप्ताङ्गे
 भोवेणके द्वितीयोऽपि
 भोष्ठस्तस्य च कर्तव्यः
 ओष्ठावस्य तु कर्तव्यौ
 औत्सुक्ये ह्यवहित्ये च
 औपस्थापकनिर्मुण्ड-
 कक्ष्यास्य वै परिकरम्
 कक्ष्यादिभाजनितः
 कक्ष्यघट्टडड-
 कक्ष्यव पणवमुखाम्
 कक्ष्या, ठठणा देह्या
 कक्षरकृतः प्रहारः
 कक्षरकृता, प्रहारा
 कच्छपीचोषकादीनि
 कञ्चुकिधोत्रियादीनाम्
 कटडततराम्तु
 कटधिमटाम्
 कण्ठे निरुद्धपवन,
 कष तवाय वशश्च
 कथमुर्वीतले नाट्य
 कथिता सा तु दीप्ता
 कदाचित् पाडवीभूता
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्राम.
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्रामः
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्राम्या तु
 कनिष्ठाङ्गुलिनिष्क्राम्या तु
 कनिष्ठानामिकास्यानम्
 कनिष्ठासारित कार्यम्

४६६	कनिष्ठासारिते ताल.	२१५
१६५	कनिष्ठासारितेनास्या.	२५२
३६८	कनिष्ठिकाप्रवेशस्तु	१७४
२३५	कनीय एव कर्तव्यम्	२०२
२३६	कनीयसीप्रहा काचित्	२६६
२५४	कन्यित्वाडेडेंडणाम्	४१३
२५२	कपिल स तु विज्ञेयः	३६३
४७१	कपिलोऽवस्थितश्चैव	३४७
४४५	कमलाअरेसु भमऊण	३०७
३५६	कमलाअरेसु णमरोणदेसुं	१४०
४४०	कम्प्यमावाड गुलिश्चैव	१३७
४४६	कम्प्यमानार्धमुक्ताश्च	४५६
३६३	करगुडरणकिरि	६६
४०४	करणविषया च घनसज्ञा	६३
४५४	करणाना विशेषेण	४५६
४१३	करणाना समायोगम्	४०२
४५४	करणाना समायोग	४२६
४१५	करणैर्वहुभिश्चन्द्रैः	४६१
३६८	करिष्यामश्च शापान्तम्	४४६
४७७	करीषस्य तु सङ्घाते	४७२
४०६	करीषस्य तु सङ्घाते	४५४
४११	करुणरसेऽपि च कार्यम्	४२१
८६	करुणरसेऽपि हि वाद्यम्	६६
४८३	करुणे तु रसे कार्या	६६
४८३	करुणे तु रसे कार्ये	३११
३१२	करेणुभा विहूणो -	४७३
३८	कर्करी समहस्तदन	२५२
१७३	कर्तव्या द्विकला श्यामा	३४
१७३	कर्मारवी च विज्ञेया	४४६
१७४	कलरिभित्तमधुरहस्त	३३६
६८	कलाकलार्धयोगेन	१५०
६७	कलाकालप्रमाणेन	२७६
१७३	कलाकालान्तरकृतः	१६१
१७४	कला द्वादश चैत्र स्यात्	२६८
२२०	कलाद्वादशनिदिष्टम्	

कालानां बुद्धिमासाद्य	२१८	कार्यस्तत्र षण्णणा	८११
कला पञ्च तथा सप्त	१५५	कार्यहानि कुलानां च	४५७
कलाभिरौ मधुरहस्त	४७३	कार्यहानि कलानां च	४२०
कलाभिरेव निर्दिष्टा	१८६	कार्या ध्रुवाविधाने	३३८
कला या त्रिविधा प्रोक्ता	१६८	कार्या मयूरककरा	४१४
कलार्थं तु कला कला तत्र	१६०	कार्या घोडामुग्माध्ये	२०४
कला सप्तदशोपेता	२२३	कार्यास्तत्र निषण्णा	४१५
कलिक कलिव श्वेटम्	२४२	कार्यो यात्राप्रमाणेन	२६५
कलिक द्विकक्ष वापि	२४०	कार्यो ह्यस्यो विरोधेन	३०
कस्मात्पूर्वेषु पुन शेषम्	४८२	कालस्तत्र प्रमाणं हि	१४६
कस्मात्संज्ञितमावत्वात्	३६१	कालेनैव भवेद्वृत्तौ	२६२
कस्यचिद्वच्य कालस्य	४८५	काले मदञ्जणे	३११
कस्यचिद्वच्य कालस्य	४८६	कालो रात्रिन्दिववृत्त	३६३
कालव्यन्तरविहिता	७०	किं धान्यतु सम्प्रपूर्णा	४६२
काली च तुम्बवी र्ध्व	३६३	किन्तु त्रिपुञ्जरस्यास्य	४००
कालककुसीलवाद्या	४७८	किन्तु त्रिपुञ्जरस्यास्य	४००
कालारवी च कर्तव्या	४५७	किमर्थं मुग्गते ह्येषः	४८२
कालारवी च सम्पूर्णा	३७	किरणसहस्रदिगुरचितवदो	३४४
कालारवी तथा चान्ध्री	३७	किरणसहस्र विक्लिष्टरमाण	३४२
कालारवी तु कर्तव्या	४२२	किरणसहस्र विहृतिसी	३३३
कालारवी निषादी	३७	कुटबटि कुणविरि	४१६
कालारव्या बुधैरवा,	५०	कुन्ती नाट्ययोगे तु	३
कालारव्या रमता ह्य शाः	६०	कुन्दनिकालो समिपवली	३२७
कार्यकारणभावेन	१६६	कुमारराजमूर्धौ तु	४७६
कार्यं तद्याजसार्जं च	२७०	कुमुदवनस्य विहूमणधो	३३४
कार्यं तु गीतके वाद्यम्	४३२	कुर्यात् प्रयोग यदर्धवम्	४६२
कार्यं तु गीतके वाद्यम्	४६४	कुर्यादप्यत्र सञ्चारम्	५८
कार्यं त्रिपर्वविहितं	१०६	कुर्याद्दुस्तरानेन	२७२
कार्यं त्रिपर्वविहितं	१०६	कुर्याच्च एव तु नर प्रयोगे	३६४
कार्यं ध्रुवाविधाने	१२१	कुर्याद्विस्तारिणामर्ग	४१०
कार्यं वाद्य चतुष्टये	४६८	कुर्यात्प्रोच मृते र्ध्व	३६२
कार्यं हि तच्चतुष्टये	४४०	कुसुमगन्धवाही	३१२
कार्यं चतुष्टयो युग्म	२१४	कुसुमवर्णविभौषी	३१४
कार्यं च सन्निपात	२२२	कुसुमगुब्धिद्वय	३१८
कार्यं चान्तरमार्गावच	५७	कुसुमगुब्धि मृगपवणो	३२६

कसुमाकिण्णे निम्मलसलिले	३३०	कोहलादिभिरेव तु	४६२
कुहकाभिनये योज्या	४६१	क्रममृत्तलक्ष्य विधिज्ञैः	३५३
कुहरश्चैव वेणुश्च	८१	क्रमयुक्ता स्वराः सप्त	२४
कुहला कुहला क्रम-	४५४	क्रमश करण परिवादके	४५५
कृतमेकस्या तन्त्र्याम्	१२०	क्रमशो दीपितो यस्यात्	८६
कृताञ्जलिः प्रयोगार्थम्	४८६	क्रमागतस्तु यः स्तारः	८८
कृनान्तविहितोऽस्माकम	४८७	क्रियते यत्र सरब्धैः	४३६
कृत्वा च शिथिलकस्याम	४१४	क्रियते यत्र सरब्धैः	४६६
कृत्वाऽन्यजातिक कुर्यात्	४६५	क्रियते हि यथा पापम्	४८३
कृत्वा पदावसाने	४६	क्रियमाणोऽवरोही स्यात्	३०
कृत्वोपरिगत वाद्यम्	४३६	क्षेपः छुतोऽतिपातः	६६
कृत्वोपरिगत वाद्यम्	४६६	क्षञ्ज च नर्कट चैव	३६१
कृत्वोपरिपाणिकृतम्	४२८	क्षट्वाङ्गधरम्	२०५
कृशमध्याङ्गुलान्यष्टौ	४४४	क्षत्रुण णणणणाम्	४१६
कृशो मध्येऽङ्गुलान्यष्टौ	४७१	खोसोऽपामा	४११
केचिद् युगपत् करणम्	४१६	गभणगणोऽपिहिदरास्ति	३१५
केचिद् युगपत् करणम्	४५४	गद्दतोऽखोऽा	३३२
केन्ता केन्ता केन्ताम्	४६०	गगणतलगणमभिरुहमाणो	३४४
केन्ता केन्ता गदिताम्	४६१	गगणतलगणओ हिङ्गणओ	३३१
केवल पौरुषैर्भावं	२७५	गगणदलगणमभिरुहमाणो	३३४
केवल मार्गमभ्रूताः	१८६	गगणतलगणमभिरुहमाणो	३३१
केमदेवेदेरे	४५५	गंखुस्तुणस्तुलम्	४५६
कौशिक च तथा कार्यम्	३८३	गजवाजिखरोऽ-	४४१
कौशिकी चैव पञ्चताः	३८	गजन्तो जलदा णञ्चन्ते सिहिणो	३०७
कौशिकी धैवताशे तु	६७	गणमात्राशविकल्पम्	३३६
कौशिक्याश्चार्यम हित्वा	५०	गतागतप्रवृत्ते यः	८७
कौशिक्यास्तु तथा ह्य शाः	६१	गतिप्रचारविहित.	४६६
कोकिल घटपद ध्वाङ्क्षम्	३६५	गतिप्रचारे कर्तव्यम्	४३०
कोस्रोदेदोषोणह्लैति	४१७	गतिप्रचारे कर्तव्यम्	४६२
कोणवाद्या विपञ्ची स्यात्	१२१	गतिप्रचारे गीते च	४२६
कोणानामिक्वाद्यम्	४१४	गतिप्रचारे गीते च	४६२
कोणानामिक्वाद्यम्	४१४	गतिप्रचारे गीते च	४६६
को नामाय परिभव.	४८६	गतिप्रचारे गीते वा	४३६
कोप्रसादबहुलम्	२७८	गतिप्रचारे विहितः	४३६
को वाऽन्यो नाट्यवेदस्य	४८२	गतिस्वयतिविधानस्	४६८

गतिवागङ्गवेष्टाभि	४७५	गान्धारलङ्घन चात्र	५०
गतिविन्यासे कार्या	४६१	गान्धारश्च निषादश्च	४६
गतिविभ्रम हि दृष्ट्वा	३६८	गान्धारश्च निषादश्च	७३१
गत्यर्थोपमिता याश्च	३६६	गान्धारश्च भवेन् न्यासः	५४
गत्याश्रयेण नाट्यज्ञैः	३७६	गान्धारश्च भवेन् न्यासः	५६
गदकारी चौर्ध्वद्वये	४०६	गान्धारश्च भवेन् न्यास	५६
गन्धर्वाणा च यरमाद्धि	६	गान्धारश्चापंभश्चैव	५०
गम्भीरमधुर हृद्यम्	३६७	गान्धारपङ्कजयोश्चात्र	५६
गम्यता सहितैर्मूमिम्	४६१	गान्धारसप्तमप्रापम्	६६
गन्ध घृत च तैल च	४४६	गान्धारसप्तमापेतम्	५५
गहगणत्रिदङ्गसोहा	३२६	गान्धारसप्तमापेतम्	५७
गहगणत्रधू लोकरुपदीवो	३४२	गान्धारस्य च बाहुल्यम्	५२
गहगाहसकु इदमन्दजोल्लस्यो	३१७	गान्धारस्य च बाहुल्यम्	५५
गहणे मेहविमुवधे	३२२	गान्धारस्य विशेषेण	६०
गहमुहुविणिग्मञ्जविदण्णो	३१६	गान्धारार्पमयोश्चापि	५६
गाता प्रत्यप्रवया	३६०	गान्धारी पञ्चमयो	३७
गातुगुणैश्चोपेतौ	३६१	गान्धारी मध्यमा चैव	३४
गान पञ्चविधं विद्यात्	३५३	गान्धारी रक्तगान्धारी	३८
गानयोगे चतस्रस्तु	३८४	गान्धारी रक्तगान्धारी	३६
गान्धर्व एव योग्यास्तु	६२	गान्धारीरक्तगान्धार्योः	३६
गान्धर्वरूपे विहितः	४१	गान्धारीरक्तगान्धार्योः	५०
गान्धर्वं चेह नाट्य च	४८०	गान्धारीरक्तगान्धार्यौ	६६
गान्धर्वं चैव नाट्यम् च	४८६	गान्धारीषाड्जीम्याम्	३६
गान्धर्वं चैव बाध च	४५१	गान्धारीदीच्यवतीम्	३६
गान्धर्वं त्रिविधं विद्यात्	७	गान्धारीदीच्यवायास्तु	४६
गान्धर्वमिति तज्जोयम्	५	गान्धारीदीच्यवाशी तु	५७
गान्धर्वमेतात् कथितं मया वः	४६४	गान्धारी मध्यमश्चैव	५६
गान्धर्वं यत् मया प्रोक्तम्	२६७	गान्धारी वा प्रहू कार्यः	६०
गान्धर्वसप्रहो ह्येपः	६	गान्धारी वामके कार्यः	४२१
गान्धारगमनं चैव	५८	गान्धारो वामके कार्यः	४५७
गान्धारन्यासलिङ्गे तु	४४	गान्धार्या, पञ्च गुवांशाः	५६
गान्धारपञ्चमाम्याम्	६७	गान्धार्याभिंमिकाभ्याम्	३७
गान्धारपञ्चमी चैव	३८	गायत्र्यधिकृते पादे	३०७
गान्धारपञ्चमी चैव	६६	गायत्र्या जातयो ह्येताः	३०८
गान्धारमध्यमयुताः	३७३	गायत्र्या चापि शषवर्षाम्	२६४

गिरिचरवारणरूपम्	३२६	गुरुप्रायापकृष्ठा स्यात्	३०१
गिरितडविवरे विघुण्णिदो	३३०	गुरुप्राया स्थिता कार्या	३३६
गीतकस्य प्रकतंव्यम्	४६३	गुरुभयंस्या पाद	३२४
गीत तु यदनुगच्छति	१०१	गुरुभि सतत त्विह तत्	३४७
गीतयो गदिता सम्यक्	६२	गुरुयुगमन्ते यदि परमस्या.	३०७
गीतयोऽवयवा मार्गा	१०	गुरुयुग्म लघुयुग्मम्	४२७
गीतवाद्यकलापात-	४७३	गुरुयुग्म लघुयुग्मम्	४६०
गीतवाद्यतालपाद्य-	४४६	गुरुर्गाथाशको य स्यात्	३०४
गीतवाद्यप्रमाणेन	४३२	गुरुलघुयोगादेवम्	११४
गीतवाद्यप्रमाणेन	४६४	गुरुलघ्वक्षरप्राया	३४०
गीतवाद्याङ्गसयोग	३७०	गुरुलघ्वक्षरप्राया	३०१
गीतवाद्यानुन वाद्यम्	४२६	गुरुविश्लेषणादेतत	२३६
गीतवाद्यानुनादो हि	४८४	गुरुणि ऋष्टुभे पादे	३२६
गीतविधाने भवति हि सा	३२७	गुरुणि ऋष्टुभे पादे	३३०
गीतस्य च वाद्यस्य च	४७६	गुरुणि ऋष्टुभे यत्र	३४४
गीताङ्गानीह सर्वाणि	२८४	गुरुणि पञ्च ह्रस्वानि	१०६
गीताना वस्तुकाना च	२२५	गुरुणि यस्या पादे तु	३४०
गीतानुग च यद्वाद्यम्	४५६	गुरुप्यष्टादश चैव	३२२
गीतेऽपि वाद्येऽपि च सप्रयुक्ते-	३८५	गुरुप्येवादश चैव	३४२
गीते प्रयत्न प्रथमस्तु कार्य	३८५	गुरुप्येतानि पादे तु	३४६
गुणात् प्रवर्तते गानम्	३८६	गुर्वक्षरकृता तन्त्री	६७
गुरवे किहुने दोहम्	४१८	गुर्वक्षराणा विश्लेषात	१८३
गुरु चरणे तु भवेत्	३१४	गुर्वक्षराणि चत्वारि	२४१
गुरुच्छेदाष्टक कृत्वा	२३८	गुर्वक्षरे चतुर्थे तु	२३६
गुरुणा लघुना चैव	३१०	गुर्वक्षरे हालगते	२३६
गुरुणी त्वादावेकादशकम्	१०३	गुर्वक्षरे तृतीये तु	२३८
गुरुणी द्वे लघु त्वेकम्	१०६	गुर्वक्षरैश्च विश्लिष्टं	१७१
गुरुणी नव ह्रस्वानि	११४	गुर्वादिग्य लघ्वादि	३२४
गुरुणी लघुन्यथाष्टौ	१११	गुर्वादिग्य लघ्वादि	३३६
गुरुणी लघुन्यथाष्टौ	११४	गुर्वादिपु गुरु कार्य	३०२
गुरु तदपरवक्त्रमुच्यते	३३०	गुर्वादिस्तु गुरु कार्य.	२०२
गुरु निघनगत यदि भवति सदा	३०६	गेय चतुर्भि पादेस्तु	२७१
गुरु पञ्चाक्षराद्यन्त-	१५४	गेयस्य च वाद्यस्य च	४२८
गुरुप्राय लघुप्रायम्	३०१	गोपुच्छा च यतिर्वाद्यम्	४७१
गुरुप्रायाक्षरकृतम्	३७५	गोमुखमार्गे जाति	४६२

गोमुख्यक्षरसहिता	४६१	चञ्चत्पुटश्च द्विकल	२१३
गोरथविमानयाने	४६२	चञ्चत्पुटश्च द्विकल	२१४
ग्रहगो न लक्ष्यसत्त्व	४१०	चञ्चत्पुटस्तथा स्यान्	१०५
ग्रहधाक्षरसन्धाने	४५३	चञ्चत्पुटस्तथा स्यात्	१०५
ग्रहमोक्षणसन्धाने	४१०	चञ्चत्पुटस्तु तातादि	२४७
ग्रहापण्यासविन्द्यास-	४३	चञ्चत्पुटस्तु विज्ञेय	१५१
ग्रहांशी तारमन्द्रौ च	४१	चञ्चत्पुटस्य तालस्य	२७६
ग्रहास्तु सर्वजातीनाम्	४२	चञ्चत्पुटस्य तालेन	२७३
ग्रहूल नल्लुदो	४१७	चञ्चत्पुटस्य ये भावा	१५३
ग्रहे गानस्य यद्वाद्यम्	४४३	चञ्चत्पुटेन योक्तव्यम्	२७४
ग्रहैरशेषैश्च विज्ञेया	५०	चतस्र ऋण्डिकादशैवम्	१८८
ग्रहो गानसमस्तत्र	३८२	चतस्र पटस्वरा ज्ञेया	३७
ग्रहो गानेन सहितम्	४२५	चतस्रः पटस्वरा ह्येता	३७
ग्रामद्वयगत कार्यम्	३८३	चतस्रो जातयो नित्यम्	३७
घटपिम्भधिधि	४२३	चतुरथ सुविच्छेदम्	२४४
घटमटघटमय	४२३	चतुरथस्तथा श्वथः	२३६
घटमधि कुणविति	४१६	चतुरथस्तु विज्ञेय	१५१
घटमधिद्युदुगुदु	४२३	चतुरथस्तु सश्वथ	२६५
घणगन्धमेहपरिखितो	३१५	चतुरथस्त्रिभिर्भेदं	१६०
घणस-नदापदविदाणमम्बरम्	३१७	चतुरातोद्यविधानम्	४७६
घदुगुदुधुदुगुदुपदधे	४१६	चतुरासारितैर्भेदम्	१६५
घदुगुरूकिकटक	४१६	चतुर्गुणा दक्षिणे स्यात्	१५६
घनज्ञो गीततत्त्वज्ञ	४०१	चतुर्गुणा दक्षिणे स्यात्	१५०
घन तालस्तु विज्ञेय	२	चतुर्णामपि मार्गणाम्	४१०
घातपुष्करिकाश्चैव	४७२	चतुर्णामपि मार्गणाम्	४५३
घुघुधद्राप्राया	४२६	चतुर्णामपि वेदानाम्	४६७
घेघेटाप्राथम्	४४०	चतुर्णां यत्र पादानाम्	३०५
घेङ् ताङ् घेङ् ताङ्	४६०	चतुर्थं पञ्चम पूर्वम्	३३०
घेङ्तादोह्लु ण्णहामेभि	४२८	चतुर्थी ऋण्डिका चैव	१८६
घेण्डाण्डादोरकित्ता	४६१	चतुर्थीमादित कृत्वा	१६४
घेदोङ् घेदोङ्	४६०	चतुर्थी शुद्धपद्वा तु	१६
घेता कथ त्रैवो	४५५	चतुर्थे पारिवर्ते तु	३८०
घेताकौटाल्लेताम्	४२७	चतुर्थ्यां द्वादशस्ताल	२५०
चक्कसणामवहू	३११	चतुर्दंशोऽपि पञ्चम्या	२५६
चञ्चत्पुटपरिवर्त	१०७	चतुर्धरधिकैरेवम्	२११

चतुर्भिरधिकैर्ह्रस्वैः	२११	चत्वारि तु गुरुणि स्युः	११४
चतुर्भिः सन्निपातैश्च	२७२	चत्वारिश्चकत्याऽष्टौ च	१६१
चतुर्मात्राश्च विज्ञेयाः	३३७	चत्वारो घातवो ज्ञेयाः	६२
चतुर्मात्रो गणो ज्ञेयः	३३६	चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्रघा	५०
चतुर्विकल्प इत्येव	१६४	चत्वारोऽंशा भवन्त्यान्ध्रघाम्	५६
चतुर्विधत्वमेतेषाम्	१४	चत्वारो यत्र वर्तन्ते	४७३
चतुर्विध तु विज्ञेयम्	१	चत्वारो लक्षणोपेता	७८
चतुर्विंशतिरर्धं च	२०६	चत्वार्यंश संपूनि स्यु	११०
चतुर्विंशतिरेतासाम्	२२६	चत्वार्यादौ गुरु निघनम्	३२६
चतुर्विंशतिरोजास्ये	२०६	चन्द्रकस्तनुभिः पश्चात्	४४५
चतुःशास्त्राख्यमित्येतम्	२४२	चन्द्राशुषेन्द्रडिताद	४६१
चतुःशास्त्राख्यमित्येतम्	२४३	चन्द्राघंघर लिलकोधंघरम्	२०५
चतुः श्रुतिर्भवेत् षट्त्रयः	१८	चरणगतानि गुरणि	३२१
चतुष्कल तु पतनम्	३७७	चरणगतिविधौ सा	३१४
चतुष्कल पञ्चपाणिः	२४०	चरणविधाविह वृत्तविधौ	३२६
चतुष्कल स्याद् द्विकलम्	२६१	चरणे गुरुणि यदि सा	३१७
चतुष्कलस्तु कर्तव्यः	२४०	चरणे नियतगती	३१३
चतुष्कल सन्निपातः	२४७	चरिते गतिविन्यासे	४६०
चतुष्कलः सुनन्दायाः	२१४	चर्मघातक इत्येवम्	४४४
चतुष्कलाऽऽख्यया तुल्या	२५३	चर्मघातकमित्येवम्	४७०
चतुष्कलेऽने विहित.	२४०	चर्मणा चावनद्धास्तु	३६०
चतुष्कले नियोज्यन्ते	१६४	चलनार्था हि ये प्रोक्ताः	४६७
चतुष्कलो ह्यष्टकलः	१६०	चित्रज्ञश्चित्रकर	४८०
चतुष्कादौ चतुर्मात्रा	२०६	चित्र बहुविध वाद्यम्	३३६
चतुष्पदा तस्यैकाङ्गा	२६६	चित्र बहुविध वाद्यम्	४६६
चतुष्पष्टिध्रुवाणां तु	३५१	चित्र हि करण यत्र	४३६
चतुष्पष्टि सन्निपाताः	२७५	चित्र हि करण यत्र	४६६
चतुःस्वरप्रयोगोऽपि	४८	चित्रवच्च यथान्यायम्	२०६
चत्कारे तु भवेच्छम्या	१८२	चित्रादिवाद्यकुशली	३६२
चत्वारः पणवा कार्याः	४०४	चित्रायामथवा हस्ते	४४६
चत्वारः पादभागास्तु	१७५	चित्रायामथवा हस्ते	४७१
चत्वारस्तु गणा युग्मे	२०२	चित्रे कला बुधर्ज्ञेया	२०६
चत्वारस्तु गुणा युग्मे	१८५	चित्रे द्विमात्रा वर्तन्त्या	१४६
चत्वारि गुरुणि तथा	१०५	चित्रे द्विमात्रा कर्तव्य	१५०
चत्वारि गुरुणि स्युः	११४	चित्रे यथाक्षर प्रोक्तम्	=

चित्रेऽप्यपाराधी चेत	३८४	जामदग्न्यस्तथा राम	४८१
चित्रे ध्यस्ते समस्ते वा	२६१	जालालोलो धूमसमिद्धो	३२०
चिरकालमभिप्रासम्भरत्तम्	३४५	जावाबद्धो भीमुच्चिक्वो	३२०
चूदवणं पफुल्लतिलकम्	३४६	जितशमी विकृष्टौ च	३६४
छन्द प्रमाणसमुक्त्तम्	३७३	श्रेयश्चतुष्प्रकार	६३
छन्दसि चेतसा गुरुचेत्	३५०	श्रेयस्तपोत्तरादि	६४
छन्दस्सुगिहि वृत्तज्ञे	३१०	शोया ललु बृहती नित्यम्	३२५
छन्दसि तेषा मानेन	३५१	शोया मधुकरिका	३०६
छन्दसि तेषा मानेन	३५१	शोया व्ये सनु बृहतीसस्ये	३२४
छन्दोक्षरपदाना हि	२७७	शोया यदृपदिका	३०८
छन्दोऽज्ञेयमेतत्तु	३४५	शोयो ध्रुवाणा गानर्ज्ञे	३५३
छन्दोविधिरलङ्कारा	९	शोयोऽलङ्कारोऽसौ	३६६
छाया सादृश्यं वा न्तस्य	२७१	ज्येष्ठमध्यकनिष्ठानाम्	३६७
छायामु भवति शीतम्	२६	ज्येष्ठस्य कला हाष्टौ	२०१
छिद्राच्छेदविभिन्न	४४६	ज्येष्ठस्य भवति निष्पत्तु	१६६
छेदविदूषितवचन	४७६	ज्येष्ठाना वृत्तसमुत्तम्	२६३
जगत्यादिभ्येत् सा तु	३१६	ज्येष्ठासारितके ताल	२१७
जत्वदमतोहकाष्टे	४८०	ज्येष्ठेऽप्यासारिते कार्यं	२०४
जयाधीर्वादिमुक्त्तानि	३७३	ज्योत्स्नाया मदिशया वा	२७३
जगदनादप्र मुण्डिज कुजरो	३०७	ज्ञष्टु जगति यदि	२०१
जलभरममलो	३११	ज्ञष्टु जगति यवतिलक-	२०१
जलहरणावसमुच्चिक्वो	३१८	ज्ञष्टु जगति यवतिलक-	२०१
जलहरविघ्राणापिहिभञ्जो	३१६	ज्ञष्टु जगति यवतिलक-	२०१
जलाशय जगामाय	३६६	ज्ञष्टु जगति यवतिलक-	२०१
जलागय जगामाय	४५१	ज्ञष्टु जगति यवतिलक-	२१२
जातयोऽष्टादशो देवम	३४	ज्ञष्टु जगति सप्तमता	४०२
जानफल्लपाणमस्तथो	३५०	ज्ञल्लरीपरहादीनि	३६८
जानिमागप्रकारंस्तु	४६६	ज्ञल्लरीपरहादीनि	३६६
जातिमागप्रचारंस्तु	४४१	टपटाषेप्रायम्	४४०
जानिराग श्रुति चैव	३०	टङ्कारेण स्वजनम्	४१५
जातिस्तु मध्यमोदी-यवेति	३८	ठिणिविठिणिह	४१०
जाति स्थान प्रकारश्च	३५२	ठगने खोदेदोदे	४१६
जातिस्वरंस्तु नित्यम्	४७	थसिणीपस्तमज्जे	३४८
जानीध्व तल्लथा नाटयम्	४८७	णहृमि गजो सभुगजो	३४५
जानीना त्वश् सर्वास्ताम्	३०३	णापावणो तोडगारी	३४३

पिम्पल अस्मि जले	३११	ततो देह ततोऽङ्गानि	२३४
णिसमिभ कुडो	३३३	तोऽङ्गंकलिकान् पातान्	२३६
पणकरो युक्तोऽह्	४५४	तत् कार्यं गानयोगेऽपि	३७२
ण्होणिकिमिकिलैणोण	४१३	„ खलु वधपत्रपतितम्	३४७
त एव भेदा विज्ञेया	१५३	तत्थिकटमत्थिकरणं	४६१
त एव मार्जनकृता	४२२	तत्प्रमाण तु यद्वाद्यम्	४५६
त एव मार्जनं कृत्वा	४५७	तत्प्रवृत्त रसे कार्यम्	६६
तच्च सहरणे कार्यम्	२३६	तत्प्रियोऽपि बलिस्तेष्य	४७२
तच्चौघतुल्यकरणम्	१२०	तत्र गत्वा प्रयुज्यध्वम्	४६२
तच्छ्रुत्वा मुनय सर्वे	४८५	„ ग्रेयपव तावत	२६७
तज्ज्ञेय शीर्षक तज्ज्ञे	३४२	„ गोधूमचूर्णं वा	४५८
तद्विगुणबन्धणिजडो	३४५	„ च साम्यं कार्यम्	३७६
तद्विस्रुद्धं क्षतबद्ध	३०६	„ तु साम्यं कार्यम्	४४०
तत इह विज्ञेया	३११	„ „ „	४६८
तत कलाकालकुत	१५०	„ द्रवन्त तु सन्ताङ्गम्	२३४
„ कुतपविन्यास	३	„ पाता प्रयोक्तव्या	३७८
„ कुर्याद् यथायोगम्	४७५	„ प्रथमविदारोमध्ये	४७
तत चैवावनद्ध च	१	„ प्रहारकरणं	४१८
„ „ „	३	„ प्रासादिकी योज्या	३७१
„ तन्त्रीकृत शैवम्	२	„ युगम भवेद्द्व्यङ्गम्	२४६
तत पर ते भूयोऽपि	२७१	„ वर्णिकाभावम्	४५४
„ पुष्करज चैवम्	४०१	„ व्यवतीभावम्	४१६
ततवाद्यविधानं तु	३६५	„ शम्पाग्रहा ऋया	४६३
ततवाद्यविधानमिदम्	१२५	„ स्थितलयो यो वै	२७६
ततश्च काव्यबन्धेषु	३८३	तत्रातिवादित स्यात्	४१२
„ तानि कर्तव्य	१७३	„	४०४
„ वसुधा यत्वा	४६१	तत्राद्यमभिनेय तु	४६४
„ वस्तुक कार्यम्	२७७	तत्राभिधानवान् नाम	४०१
ततश्चैव प्रयोक्तव्यम्	२५७	तत्रार्धविषमाणा तु	३५१
तत शम्पा ततस्ताल	२४४	तत्रावनद्धे वक्ष्यामि	३६६
ततस्तस्य हि तच्छौचम्	४८५	तत्रावापोऽप्य निष्काम	१६२
ततस्तु शीर्षक कार्यम्	२७८	तत्रैष्टत्तप्राभाष्यात	२६६
ततातोद्यविधिस्त्वेष	४५१	तत्रैक पीठव श्लोकम्	२७२
ततावनद्धवशानाम्	४२५	तत्रैव पूर्वं साम्यक्	४४०
ततोऽङ्गाना समाप्तो वा	२३७		

तत्रोदात्ता विस्तारधातुविषया	१००	तथास्त्विति मया प्रोक्त	५१०
तत्रोपरि यथा ह्येके	११८	तथा स्थितायहृष्टायाम्	५१०
तत्रोदवहनं कार्यम्	१२८	“ खेतेन विधिना	५४४
तत्र चानुगतं चापि	४३०	तर्पणवस्युक्तेर्प्रति	२४३
“ “ “ “	४३०	तर्पणवस्युक्तेर्प्रति	२४३
“ “ “ “	४६२	तर्पणवस्युक्तेर्प्रति	२४३
“ “ “ “	४३०	तर्पणवस्युक्तेर्प्रति	२४३
“ “ “ “	४६२	तर्पणवस्युक्तेर्प्रति	२४३
“ ह्यनुगतमोघः	१०१	तदा तु मत्तपेष्टितम्	३४०
तत्त्वादीनां प्रयोगश्च	२१२	“ वर्णस्य निष्पत्तिः	७१
तत्त्वव्युत्पत्तेयं तु	३६७	“ स्थित भवेद् युग्मम्	२४७
तत्त्वव्युत्पत्तेयं तु	११०	तदेवाङ्गवर्ज्यम्	२४५
तथाऽऽज्ञाशब्दाद्वाचित्	२१६	तद्ग्रन्थाणां प्रयोगे तु	८४
तथाऽऽज्ञाशब्दाद्वाचित्	३८०	तद्व्ययानि यथावत्	३७
तथा गान्धारपञ्चम्या	१०	तद्व्ययानि यथावत्	३७
“ गीष्मच्छत्या च	४१४	तद्व्ययानि यथावत्	३७
“ “ “ “	४७०	तद्व्ययानि यथावत्	३७
“ “ “ “	४७७	तद्व्ययानि यथावत्	३७
“ चाङ्गनिबन्धानि	४६३	तद्व्ययानि यथावत्	३७
“ चाङ्गनिबन्धानि	६२	“ “ “ “	४५८
तथातिशयवाक्येषु	३५६	“ “ “ “	४५८
तथात्र सर्वगीतानाम्	४६७	तन्त्रान्तिविज्ञा	४११
तथा धैवेतमूषिष्टम्	७०	तन्त्रीभिः पणव चैवम्	३१७
तथाऽनुपायादातोषम्	४६५	“ “ “ “ तु स्यात्	४७२
तथा नृत्ताङ्गहारिषु	४३२	“ “ “ “ नर्हत्	४४६
तथान्ततः प्रहार	६५४	तन्त्रीषु विप्रहार च	११८
तथान्ते सन्निपाते च	४३०	तप स्थितानां सर्वेषाम्	३६५
तथा बहुल्लक्षौ चैव	३१४	तद्व्ययानि यथावत्	३४६
“ भवेत् तद्वाच्यम्	४२५	तद्व्ययानि यथावत्	३२१
“ “ यद्वाच्यम्	४२५	तद्व्ययानि यथावत्	३२१
तथाभूता च छन्दोभि	३१६	तद्व्ययानि यथावत्	३२१
तथा योनिद्वयं चात्र	१५०	तद्व्ययानि यथावत्	३२१
“ रसकृता निरयम्	३८३	तद्व्ययानि यथावत्	३२१
“ बहुल्लक्षौ चैव	३१४	तद्व्ययानि यथावत्	३२१
“ शृङ्गारसूचिष्या	२६९	तद्व्ययानि यथावत्	३२१

तस्मादय प्रयोगस्तु	४८४	तान्यक्षराणि वक्ष्ये	२०१
तस्मादुपोहन ज्ञेयम्	२१२	तान्यप्यर्थवशादिह	११५
“ ह्येतत्	२१२	ताभिः प्रमाणगानम्	३७३
तस्मादेतत् त्रिसप्तम तु	४६६	तारगत्या तु षड्जस्तु	६०
तस्मादेतद्धि भवताम्	४८५	“ “ षड्जोऽपि	५८
तस्माद्गीतिमभिप्रोक्ष्य	३६९	तारमन्द्र प्रसन्नस्तु	८८
तस्माद् भाण्डेन च तम्	४६८	तारश्चैव हि मन्द्रश्च	८६
“ यत्नेन विज्ञेयी	३८६	तारागणो विहृद सोहो	३१५
“ बाहनगत्यर्षाः	३६९	ताराबन्धवसणाहो	३३३
तस्मान् मन् गृहे बटम्	४९०	तालच्छेदाद् द्विगुणितः	२०५
तस्मिञ्जलाशये यावन्	३६६	तालत्रय ततश्चैव	२५४
तस्मिन् देशे विपाप्मान	४८४	“ तथाद्यं च	४४४
तस्मिन्नन्विष्य हि	४७५	ताल शम्पा च ताल च	१८०
तस्मिन् सरोनिषण्णे च	४५१	“ “ “ “ “	२३९
तस्य कलामाषाक्षर-	२००	“ “ “ “ “	२४१
“ दक्षिणतः क्षेम,	१६५	ताल शम्पा च तालश्च	२५६
“ प्रहृत कार्यम्	४१४	तालस्त्रिकलस्तवादी	१०७
तस्याधस्तात् पुन कार्यम्	११०	तालाङ्गवेणुयुक्त	४३३
तस्यानुबन्धेन मया	४८३	तालादिकस्तथा प्रोक्त	१५५
तस्या नु द्विकलस्तालः	२५९	तालादिश्च त्रिभिर्मदं	१५५
तस्यान्ने सन्निपातस्तु	४६३	नालादिभ्यश्चभेदोऽन्यः	१५६
तस्या प्रणाशाशौकेन	४९०	तालास्त्रलोऽर्धतालश्च	४७०
तस्यावापोऽथ निष्काम	२२२	तामैश्च सन्निपातैश्च	२२०
तस्यास्त्वशाः सर्वे	६७	तालो नवविष्टश्चायम्	१६१
“ “	६९	तालोऽप्य दक्षिणे मार्गे	२६०
तदुष तदुत क्रमश	४१५	तालोऽस्या गदितस्तर्ज,	११२
ताकारे तु भवेच्छम्पा	१८३	तासा यन्निवृत्ता	३५
तापेतासादीधे	४२७	तास्त्वनीडुविता नित्यम्	४०
ताण्डवे सुकुमारे च	४३१	तास्त्वह वर्तयिष्यामि	३३
“ “ “	४६३	तिक्षिप्ता भट्टिष्य कणम्	४६२
तानि छन्दोगतैर्वृत्तै	२९१	तिथियज्ञक्रियाम्बेतत्	४६०
“ त्रिपुष्कराद्यानि	३९९	तियंक्वृता गानि सम्यक्	४७१
“ द्रुतासु योज्यानि	३०१	तिर्यगुत्सङ्गिक सम्यक्	४४७
“ स्थितापकृष्टासु	३०१	तियंगुणीतवादन	४१५
तान्यक्षराणि जानीत	४०९		४५४

तिसृणामपि वृत्तीनाम्	६८	तेषां घोरकलं शब्दम्	४३१
तिस्रस्तु मार्जता ज्ञेया	४२१	„ पादनिपातम्	३७६
„ „ „	४५७	„ मात्राघंविहिता	२६५
„ वृत्तयश्चित्रा	६८	„ वाक्करणैर्ज्ञेया	४०१
तिस्रो द्वे च चतस्रश्च	१८	„ वृत्तविधौ कार्यम्	२६२
तुरिद्व पपीतमधुमत्ता	३४८	ते सर्वे कर्तव्याः	२२१
तुल्यवर्णोपवहन	२५७	तोत्रसमूह व्यवक्रियमाणो	३२६
तूरपरिग्रहयुक्त.	४७६	तोयापसरणश्लक्ष्णा	४२२
तूर्यपतिर्यस्तु नर	४७६	„	४५८
तृतीय च चतुर्थं च	१५४	त्रकारे तु भवेच्छम्भ्या	१८३
„ „ „ „	३२१	त्रय चान्यान्यपि तथा	३६६
„ त्रिधस गुरु	३४८	त्रयो घृवाणा विज्ञेया	३३६
„ „ „	३४६	„ भावा भवन्त्येषाम्	३६३
तृतीयपञ्चमान्त्यानि	३४८	„ भेदा हि तालस्य	१५८
तृतीयमन्त्य चतुर्थं च	३२६	„ लपास्तु विज्ञेया	१४६
तृतीय पञ्चम चैव	३०८	„ „ „	२७६
„ „ „	३४६	त्रिकपञ्चसप्ततन्वके	६५
„ „ „	३४७	त्रिकलद्विकलैककला	३७६
तृतीय सन्निपातस्य	२२४	„	४६८
तृतीया च द्वितीया च	१६३	त्रिकल पादपतनम्	३७८
तृतीये च चतुर्थे च	२४१	„ षट्कल चैव	४३८
„ त्रयोसप्त तु	४३०	त्रिकलश्च सन्निपात	१०७
„ „ „	४६२	„ „	२२१
ते च सप्तगणा ज्ञेया	५०	त्रिकल सन्निपातश्च	२१३
„ घृवाणा प्रयोगेषु	८४	„ „	२४६
तेन नकारो युक्त	४१५	त्रिकलोऽप्यस्मिस्ताल	२२१
„ पादप्रमाणेन	२६४	त्रिकलो युक्ततालादि	२१५
„ प्रमाणयोगेन	२६४	त्रिगत त्रिप्रचार च	४०४
तेनैव चरे प्रेड	४१५	त्रिगुरिह प्रोक्ता	३१०
तेनैवोपगतगुणा	४८०	त्रिधाकृतिमृदङ्गानाम्	४४४
तेभ्यो विनिस्तृताश्चैवम्	४०१	त्रिधा क्रिया मृदङ्गानाम्	४७०
ते वै गति प्रचारेषु	४६६	त्रिनिवृत्तप्रगीता या	६०
तेषां चैव हि वशानाम्	१३६	त्रिनिवृत्त्या पदानां तु	३८४
„ तु वचन श्रुत्वा	४८३	त्रिपुरनाशकर देवम्	२०४
„ धारोद्भव नादम्	३६६	त्रिप्रकार त्रिगुणितम्	४३८

त्रिप्रकार त्रिलयकम्	४६६	अ्यङ्गोऽन स्यात्तथा द्वयङ्ग	२३२
त्रिप्रकारः सम्प्रयोग	४५६	,, स्यादथ ,,	२३३
त्रिमाजंन पूरितरागयोग-	४७४	अ्यम्बकाय प्रदातव्यः	४४७
त्रिमाजंनपूरितरागगम्यम्	४५०	अ्यवरिकादशपरा	२८
त्रिशत् प्रकारविहितम्	४८	अ्यश्रतालसमुद्भूतम्	२४२
त्रिलघुरादितो यदि च	३०६	,,	२४३
त्रिलय त्रिपाणियुधतम्	४६४	अ्यश्रतालस्तु षड्भेद	१६१
त्रिवस्तु त्रिप्रमाण च	२४१	अ्यश्र नकुंटक चैव	३७७
,, मद्रक ज्ञेयम्	२८८	,, वा चतुरश्र वा	२६०
त्रिविध गोते कार्यम्	१०१	,, सर्वगुर कृत्वा	१५५
,, चापि विज्ञेयम्	२६४	अ्यश्रश्च चतुरश्रश्च	१५०
त्रिविधस्यापि वक्ष्यामि	७	,, ,,	१७१
त्रिविध साक्षरविधः	४६७	,	२४६
त्रिविधा सा च विज्ञेया	१४६	,,	२६२
,, ,, ,,	१५०	अ्यश्रश्चाचपुट प्रोक्त्वा	१५२
त्रिविधेऽपि च लययोगे	४६०	अ्यश्र स खलु विज्ञेय	१५२
,, तु ,,	४२८	अ्यश्रायास्तु गणा पञ्च	३३६
त्रिशत च प्रकुर्वीत	४४६	अ्यश्रा वा चतुरश्रा वा	३७७
त्रि शम्योपरिपाणी	१०४	-यथेण द्विकलेन स्यात्	२६६
त्रिष्टुवादीनि यानि स्युः	३५१	अ्यश्रे विरामस्त्रिकल	३३६
त्रिष्टुभो जातया ह्येताः	३३०	त्वरितगमनेषु भावाः	४४०
त्रिष्वङ्गेष्ववर ज्ञेयम्	२३६	धकेटाकेटकणाम्	४२८
त्रिसस्यात् दक्षिणे स्यात्	४०८	यगदघेण्डा सेन्द्राम्	६६२
त्रिसयोगस्य वक्ष्यामि	४५८	यथोघोत्थि द्वे	६५५
त्रिसाम कीर्तिते सम्यक्	६३८	यमट हि झ कुहुलाम्	४५५
त्रिसामाक्षरविश्वस्तु	४३८	यित्य धिकिट धिधिकटम्	४२७
त्रिस्यानशोभीत्येव तु	३६३	शेक्लेटाघेष्यिना	६२७
	५६३	दक्षिणे जालज साम	६३८
श्रीणि गणा यस् मुखे	३३८	,, तु तथा वृत्तो	२६३
श्रीण्यादौ तु गुरुणि यदा	३२७	दक्षिणेनेव गत्वादौ	२०८
,, ,, यदि चान्त्यम्	३०७	दक्षिणे पुष्करे मघ	४७२
,, यदि स्युरन्ते	३०६	,, पुष्करा ,,	६६८
लं लोचयस्य त्रिगोपेतम्	४६२	दन्तप्रयोगात् सन्दृष्ट,	४०३
लं लोचयहेतुमीशम्	-०३	दददेंद्राघे	४१६
अ्यङ्ग प्रच्छेदक तत्र	२७३	ददेंद्रणवमृदङ्ग	

दर्दरपणवमृदङ्ग	४३३	दीर्घण्यादावष्टौ	११२
दर्दरश्च घटाकार	४४५	दीर्घिका कुररी वल्ली	३६६
दर्दरस्य च सक्षेपात्	१६५	दीर्घिदि पुष्पञ्चो	३०७
, शुभकार	४७१	दु ख्यादितव्याधितेष्ट	४४०
ददु रपणवमृदङ्ग	४५४	दुण्डुणुदुणाकिम्	४६१
"	४६२	दुर्जन दु स्वभाव च	४७७
"	४६५	दुर्वासा जामदग्न्यश्च	४८१
ददु रपणवोपगमात्	४६२	दूसहो आवादि	२६८
दशन लक्षण त्वासात्	३४४	दृश्यते प्रतिपाद तु	३०६
दश तस्य हि वप्रास्तु	४४६	दृष्ट्वा मृदङ्गपणव	४७२
दशम सप्तम यत्र	३४८	द्वेषो घ कटिमा	४१८
' " " " '	३४८	देवताभ्यचन कृत्वा	६४६
दश षट् च तथा चैव	१८६	देवताभ्यर्जना कृत्वा	४७१
दशार्धपाणिप्रहतम्	४०४	देवतासुरमानन्द	४८४
दशकादश चैवैते	१५५	देव देवै सरतुतनमितम्	२०३
दाघददधिमटाम्	४११	देवपूजाधिकारस्तु	३८३
दानघर्मेषु सर्वेषु	४१२	देव शर्वम्	३०४
दारणाद् दण्डवाद्यानाम्	४७७	देवाना तु प्रयोग्या ये	३६५
दार शब्द दारयति	४४८	देवाना दुन्दुभीर्दृष्ट्वा	३६७
दारव्या समवायस्तु	७	" पापिवानी च	३२३
दासभूमौ प्रयुञ्जीत	४७७	देश कालमवस्था तु	३६४
दिव्यगणमुनिगण	३३१	देशवेषानुरूपेण	४७७
दिव्यवरमुनिगणसवुदभो	३३४	देशादपेतरूपा	४६०
दिव्यहृसा वसन्ते सलिलासए	३४८	देशादनु रूपजाति	४५६
दिवस मूरसणाहम्	३२२	"	४६०
दिव्यपार्थिववेश्यानाम्	३६१	दैत्यदानवपक्षरक्षिस-	४४०
दिव्याङ्गनाना नैवेह	४८६	दैत्याना राक्षसाना च	३६३
दिव्यानां संस्कृत यानम्	३७२	दैत्येन्द्रभुजगराक्षस-	४६१
दिव्यान्वय तु कर्तव्यम्	३७५	दैत्यैर्गर्भैर्नागै	२०३
दिव्यैर्नानाकरणै	४६२	दैर्घ्येण पणवश्चैव	६४४
दीप्तायते करुणानाम्	८७	दैवतानि च वक्ष्यामि	४४७
दीर्घाणि ह्यथ निघनगतम्	३२७	" " "	४७२
दीर्घाण्यष्टावादी	३१६	दीपप्रच्छादना या च	३५४
दीर्घाण्यादावष्टौ	१०५	दीपाच्छादनहेतो	३८२
		दीर्घस्य चात्र कर्तव्यम्	५४

दीर्घल्य चात्र कतं व्यम्	५८	द्विकलेनेव कतं व्य	२५८
दीर्घल्यमूषभस्यात्र	६१	द्विकले मद्रके चैव	२३६
द्युतिमन्त विदिलष्टाङ्गम्	४७६	द्विकले मन्द्रके यत्	११०
द्रुतगमने लघुवर्णा	३६६	द्विकलो चापि मिथो वा	२५५
द्रुत च शीर्षक चैव	३३५	द्विकस्त्रिकश्चतुष्को वा	१३६
„ चापि लय प्राप्य	२८२	द्विकोऽर्धाङ्गुलिमुक्त स्यात्	१४०
द्रुतपदवर्णावर्णे	३६८	द्विगुणस्तालयोगेन	२१८
द्रुत प्रासादिकीना च	४६३	द्विगुणाक्षरसयोगात्	१६३
„ लय समारभ्य	४३५	द्विगुणा दक्षिणे सा तु	२०७
„ „ समाश्ल	४६५	द्विगुणोत्तरया वृद्ध्या	२२०
द्रुता च चपला चैव	३००	द्वितीय च चतुर्थं च	३११
द्रुते प्रासादिकीना तु	४३१	„ नैघन चैन	३०६
द्रोभास्तु गुट्टगुट्ट	७१०	द्वितीयपादतालेन	१५५
द्वादशकलास्तृतीये	२२१	द्वितीय लघु सर्वत्र	३०४
द्वादश चेति विज्ञेयम्	३४०	„ सतृतीयम्	३१२
„ षोडश चैव	३४५	द्वितीयश्च तृतीयश्च	२२४
द्वादशाङ्गुलविस्तोर्णम्	४४५	द्वितीया कण्डिका कृत्वा	१६१
„	४७१	द्वितीये पञ्चपाणो तु	१८५
द्वादशैव तु कतं व्या	२०३	„ „ „	२०२
द्वाभ्या सहैव विज्ञेया	२२३	द्वितीयोऽप्येवमेव स्यात्	१८३
द्वावशावय पञ्चम्याम्	५८	द्विप्रकारनिवृत्तश्च	२४६
द्विकन्निकचतुष्कास्तु	१३७	द्विप्रकार पुनश्चायम्	१५४
द्विकल दक्षिणे कार्यम्	२४३	द्विरधरोत्तरोधराद्य	६६
„ योगभाश्चित्य	१६३	द्विरत्तरो द्विरधर	६४
द्विकलश्चतुष्कलश्च	१७३	द्विर्भावाद् द्विकलस्यापि	१७१
द्विकल सङ्गतायाश्च	२१३	„ द्विकलस्यैव	२४०
द्विकला च पुन शम्भा	१०७	द्विर्भावात् मध्यमस्यैव	१८४
„ „ „	२२१	द्विलेपन षट्करणम्	४०३
„ „ „	२२२	द्विविध तु स्मृत स्थानम्	३५५
„ „ „	२४५	„ मद्रक ज्ञेयम्	२३०
द्विकलान् मध्यम चैव	१६७	„ वर्धमान स्यात्	१८८
द्विकलाश्च तर्षककला	४४०	द्विविधस्यापि तालस्य	११०
द्विकले कलिक ज्ञेयम्	२४२	द्विविधा प्रकृतिश्चास्य	२६४
द्विकलेन प्रकतं व्यम्	२७३	द्विश्चापि स्निग्धवर्त	१०३
द्विकलेनेति विज्ञेयम्	२७१	द्विधृतिश्च निपाद स्यात्	१८

नादो न मध्ये सहारे	२३६	नियत शीर्षविधाने	३३७
नानाकरणविभागै	४१४	नियताकारसम्बद्धम्	२६६
नानाकरणसयुक्तम्	३६६	नियमो यो यति सा तु	२८०
नानातोषविधाने	४८०	निराहुता विना होमै	४८६
नानादैवतकार्येषु	३७४	नियुक्तं पदनिर्मुक्तम्	२६४
नानाप्रकृतिसमुत्पत्तम्	४७६	निवर्तन च सप्ताङ्गे	२६४
नानारसायुक्तता	३५४	" " हस्तस्य	१६५
नानाविचित्रकरणैः	४६५	निवृत्ततालः कर्तव्य	२४७
नाना विचित्रैः करणै	४३५	" "	२५६
नानावृत्तसमुत्पन्नम्	३३६	निवृत्तिद्वयसयुक्तम्	२०६
नानाथया प्रकृष्टे	४७८	निवृत्तौ तु कला न्यूना	२०६
नाना स्तुतिकृतेर्वाक्यै	४८४	निवृत्त्यङ्कुरसूचासु	३७०
नान्दीशब्दमुपश्रुत्य	४८४	निवृत्त्या यत् समायुक्तम्	२०६
नापि दोषहत किञ्चनम्	४४५	निश्चलो निपुण शीघ्र	४४६
नामाध्यातोपसर्गाश्च	"	" " " " " " " "	४७४
नाम्ना ज्ञेया जगति हि सा	३२६	निषादगन्धारकृती	४२२
नारद पर्वतरश्मैव	४८१	" " " " " " " "	४५७
नारायक च कर्तव्यम्	२७४	निषादगन्धारकृती	१४२
नावदाता न कृष्टा च	४२२	निषादशर्ष्वमश्चैव	५३
" " वा कृष्टा	४५८	निषादषट्जगन्धार	५०
नासाग्रपस्तशब्दस्तु	३६४	निषादिन्या निषादोऽज्ञ	५४
नास्ति किञ्चिदनायोज्यम्	३६८	निषादिन्यास्त्रयो ह्येते	४६
" किञ्चिद् वृत्त तु	३६६	निषादोऽज्ञे तु नैषादी	६६
नितम्बुर्भुवन सौम्यः	४८१	निषादे रजनी च स्यात्	३३
नितरा परितुष्टा स्मः	४८३	निष्कर्षोऽभ्युच्चपरश्चैव	८२
नित्यं करणयोगेन	४२६	निष्काममादित कृत्वा	२५४
नित्यमानुष्टुभे दीर्घे	३१४	निष्कामश्च प्रवेशश्च	१६६
नित्य यत्र तु वाचे	४८७	निष्कामश्चैव तजन्त्या	१७५
निघ्ने च मनो मा भूत्	४८७	निष्कामः सन्निपातोऽन्ते	१७३
निबद्ध चानिबद्ध च	"	निष्कामिको च विज्ञेया	२६७
" " " " " " " "	२६८	निष्कामे च प्रवेशे च	४४३
" तु पद ज्ञेयम्	२६६	" " " " " " " "	४७०
निज्ञेया पञ्च मात्रा स्यात्	४६	निष्कामोऽद्योगतस्य स्यात्	१०५
" पञ्च विशेयाः	४६	निष्कामोपगतगुणाम्	३५४
नियत पुष्कराद्यै	४०४	निष्ठुर चाप्रस्तुत च	४८५

नहत्य दानव घोरम्	८७	पञ्चपाणिस्तु कर्तव्यः	२५५
वाना चैव कर्तव्ये	३६२	पञ्चपाणिः स विज्ञेयः	१५४
शीलासिदखगकिदरसणा	२८	पञ्चपाणेषु विहिता	१७६
स्रुतकालविशेषाच्च	१६३	पञ्चम द्वादश चैव	३४३
नृत्तमुत्पादित पूर्वम्	८७	" नैघम चैव	३१३
नृत्त प्रसादक्रीडायम्	२७३	" सप्तम चैव	३४५
नृत्ताङ्गप्राहि कातजं .	४६४	" ह्यष्टम यत्र	३३२
" च तथा	४३२	पञ्चमश्च भवेत् न्यास	६०
नृत्ताङ्गहारानुगतम्	४६६	पञ्चमश्चापभश्चैव	४०
नृपस्त्रीणा भवन्त्येता	६७	"	५६
नैककरणाश्रयगतम्	४२४	पञ्चमश्चोर्ध्वंके कार्यं	४२१
नैकयुक्तिविचित्रायम्	२७७	पञ्चमश्चोर्ध्वंगे कार्या	४५७
नैते सर्वे ध्रुवास्विष्टा	८३	पञ्चमस्तद्वदेव स्यात्	१८
नैषादी चायंभी चैव	३८	पञ्चमार्यं भहीन तु ।	५५
नैष्कामिवयुबन्धानाम्	३८१	पञ्चमी रवतगान्धारी	३४
नैष्कामिवयन्तरकृतम्	४३०	पञ्चमेन विना चैव	५३
नैष्कामिक्यन्तरगतम्	४६३	पञ्चमे शुद्धधृज्जा स्यात्	२३
नोक्त यच्चेदागमात्	४५०	पञ्चमो धैवतश्चैव	१०
" यन्मानागमात्	४७४	पञ्चम्या यश्च गान्धार्या	५६
नौरथविमाननेपथ्य	४४०	पञ्चम्याश्च तथा ज्ञेयी	४६
न्यासश्चात्र भवेत् धृज्जः	५२	पञ्चविधो विज्ञेय	६५
न्यासश्चान्तरमार्गस्तु	४७	पञ्च पट् सप्त तानि स्यु	२३२
न्यासश्चैव तु गान्धार	५६	पञ्चस्वरमौडुवितम्	४८
न्यासापन्यासयोगस्तु	४२६	पञ्चस्वरश्चतुर्था स्यात्	५१
"	४५६	पञ्चानामपि मात्राणाम्	२५६
न्यासापन्यासविहितम्	२२८	पञ्चाशा तु भवेत् षाड्जी	५२
न्यासापन्याससमम्	४२५	पञ्चपवणेण विधूदम्	३२७
"	४५८	पणव ददरे चैव	३६७
पञ्चमसण्टे विमलजले	३२८	पणवश्चापि कर्तव्य	४६०
पञ्चमस्त्रिष्टुप् सप्तपती	३०१	पणवस्याचारवृत्ते	४५५
पञ्च हि वासगिहम्	२१५	पणवानामनुबन्धे	४१७
पञ्च त्वादौ यत्र	३२०	पणवे ददरे चैव	४०६
"	३४१	पणवेषु ददरेषु	४२८
पञ्चपाणि तत कुर्वात्	१७६	पणवैश्चोदित यत्र	४६६
पञ्चपाणिविधानेन	२५५	पणवैश्छादित यत्र	४३५

प्रकृत्या पञ्चमार्ग्ये तु	३४०	प्रयोगसर्षप विज्ञेय,	३६३
प्रकृत्यर्षपं बहुलम्	३७५	प्रयोगस्तु यदा खेपाम्	३६४
प्रतिग्रहीता मिथीनाम्,	४४६	प्रयोगस्त्रिविधो ह्येवाम्,	३
"	४७३	प्रयोगान् पारिकारधैव	४६१
प्रतिभाषा तथा धैव	३७	प्रयोगेषु प्रणेतव्य	४३७
प्रतिष्ठादि यथाच्छन्द	३३२	प्रयोगे सम्प्रयोज्यानि	३६४
प्रतिष्ठास्तुप्रतिष्ठाभ्याम्,	३४४	प्रयोजन ध विज्ञेयम्,	१०२
प्रत्यदा रश्मिं, मार्त	२०४	प्रयुक्तमपि विज्ञेयम्,	२५४
प्रत्युवनदध सती देव	४८६	प्रयुक्तमवगाढ ध ।	२२८
प्रत्युत्पन्नप्रतिभ	४७६	प्रयुक्तमस्य कर्तव्यम्	२४६
प्रत्युवाध पुनर्वाक्यम्,	४८३	प्रयुक्त विवधप्रथापि	२३३
प्रत्येक पतनायेषु	२२५	प्रयुक्ताख्या द्रुतत्वया	२६६
"	१६४	प्रयुक्तादिषु कतव्या	१५७
प्रथम ध तृतीय ध	३०५	प्रवेणी ह्युपपातवध	२६०
" " " "	१०६	प्रवेणारोपनिष्क्राम-	३५३
" " " "	३४५	प्रवेशो नाटके तु स्यात्	३७२
" मन् पादे	३१३	" मध्यमापष्ट	१७३
" वामहस्तेन	४७३	प्रकाशोत्तना राजपम्,	४८६
प्रथम योद्धावत्	२२४	प्रशान्तनियमोपेत	४३६
प्रथमरत्नचक्रस स्यात्	२२६	प्रशियिलवञ्चितवदये	४५४
प्रथमी कण्ठिनी द्रुत्वा	२६०	प्रसन्नकरण धैव	४३३
प्रथमो मागधी क्रिया	६१	प्रसन्नमध्यगर्भैव	८६
प्रथमे यदा तु मूय	३४६	प्रसन्नमध्यवच तथा	८०
प्रथ्मी ध वर श्रेष्ठम्	१६७	प्रसन्नमध्यो मध्ये तु	७६
प्रदेशिया ध निष्क्राम	२२४	प्रम-नादि प्रसन्नान्त	८०
प्रमये, परिवृत्तमीशम्	२०५	" "	८२
प्रमदवर्णवर्णम्	३१४	" "	८३
प्रमाणगानं कर्तव्यम्	३७४	प्रम-नात् स्वरो यत्	८८
प्रमाण द्वादशकालम्	२४५	प्रमादनाश्रवा धापि	३७१
प्रमाणमपि कर्तव्यम्	३७४	प्रमादयाधने धैव	३५७
प्रमितेति सा भवति ताम्ना	३१५	प्रमादेष कमानाम्,	२२०
प्रमासि मूरज यत्	४३६	प्रमा (स्ता) रश्मि प्रमादवध	८०
प्रमुञ्च ध बहिर्गाम्,	३७६	प्रमादरो मापयातवध	२६०
प्रयोक्तव्य प्रयोगज्ञः	२७१	" मापयात स्यात्	२८६
प्रयोक्तव्या बुध्नित्यम्	२०६	प्रहारा, प्रमादतेन	४७३

प्रहारास्तु वैश्रान्तक-	४१४	प्लुतच्छेदे तु तस्वेष्ट	१८०
प्रहारो वामतर्जण्या-	६७	प्लुतान्त पटपिवापुत्र	१५४
प्राकृतसंस्कृतपाठ्य	४७६	प्लुते लघ्वक्षरे चैव	२२०
प्राग् यदि निघण्टुगतम्	३१५	फलिदचदसण्डसहकार-	३५०
प्राप्तवान् देवराज्य हि	४८६	कुल्लपद्भुतोऽध्वस्तिहिदो	३५०
प्रान्तीत्यन्यत्वमेवेह	१३८	बद्धवन्तोऽधिकस्नेहम्	४६१
प्रायशस्तानि कार्याणि	४७६	बद्धे निरुद्धे पतिते	३५५
प्रायशः संस्कृत योग्यम्	३७४	वधिरा ह्यवदाता तु	४२२
प्रायेण गान कर्तव्यम्	३७५	बलवानवहितबुद्धि	३६२
" तु स्वभावात्	३६१	बलि कार्यं प्रयत्नेन	४४७
" भाष्यतिशब्	२५३	" " "	४४७
" सर्ववादेऽप्येव	४१८	बलिपुष्पोपहारैश्च	४४७
" सर्वयाद्येषु	४५५	बलिपुष्पोपहारैस्तु	४४७
प्रायेणोद्धतमार्गा	४२६	बहिर्गीतविहीन तु	२६४
प्रायेणान्तमार्गा	४६१	बहिर्गीताङ्गशास्त्राणि	२६४
प्रावेशिकी तु नाम्ना	३५३	बहिर्गीताङ्गहीन च	२६४
" " प्रथमा	२६७	बहिर्वा बर्धमाने वा	१६२
" " बृहती	२१५	बहुका ह्यवदाना तु	४५८
प्रावेशिकीना कर्तव्यम्	४३०	बहुकुसुमसोहिण	३१५
" "	४६३	बहुणिमालसलिले	४१३
" जातौनाम्	३०१	बहुभिविकृतैर्विविधै	२०५
प्रावेशिक्या ध्रुवायास्तु	३३८	बह्वक्षरार्थसंयुक्तम्	२७३
" बुधैरेव	३६६	बाल नवकल ज्ञेयम्	२१७
प्रावेशिक्याभ्रया यास्तु	३६६	" " येषाम्	१६६
प्रावेशिक्यास्तु सध्रुप	३१८	बालासारितवच्चैव	११५
प्रासादिक स्थित चैव	२७४	बिन्दुरेककलोक्षेप	८७
प्रासादिवया ध्रुवाया च	४४३	बीभत्सभयानकयो	४१२
प्रासादिक्युद्गता वृत्ति	३७४	" "	४५४
प्रासादिकी तृतीया च	२६७	बृहत्या जातयो ह्येता	३२७
प्रेक्षणामप्रदान हि ।	४६२	ब्रजोगि व कथा मुह्यताम्	४८३
प्रेङ् खोनिवस्तयाभिप्त	८२	ब्रह्मणस्त्रिपु पाण्डेयु	२६६
प्रेङ् खोनिवस्तारतन्त्री	८६	ब्रह्मणा स मनुजाता	४६१
प्रोक्तवन्तश्च मा पुत्रा	४८३	ब्रह्माण शकर विष्णुम	४४७
प्रोक्तवानस्मि यत् पूर्वम्	४८३	" " "	४७१
प्रोक्तवास्तु ततो मा तु	४६०	ब्राह्मणाना नृपाणा च	८६१

भटभेद्योषोण	४५५	भूय प्रतिवृत्तभेद	४१७
भद्रवभेद खञ्जकमिदम्	३४६	„ शम्पलानौ	१०५
भ्रमन्तचक्रवाला	३१२	भूषणवास पतने	३८२
भरताभा च वशोऽयम्	४६१	भेद चञ्चत्पुटस्यादौ	१७८
भरताश्रवाश्च भरत	४७६	भेरीपटहजञ्जाभि	४००
भरद्वाजश्च रैभ्यश्च	४६०	भ्रान्नकयोगात् क्रिद्वयम्	४१४
भवति अरण तु मन्व भवतम्	३४८	भ्रातो बंहुस्त कालस	४४६
भवति सदाष्टमनवमे	३२६	मगठ खुखुकिटाम्	४६०
भवति सा तु नाम्ना	३१२	मङ्गल्य ललित संव	४६२
भवति हि धनु गतिरतिवपला	३३१	मटपकिकेत	४११
भवति हि यन्तु वृहती	३२७	मण्डलत्रयमात्रिय	४४७
„ „ नित्य रचिरमुखी	३२६	„	४७१
„ संव चरणविधी	३२६	मतिमान् मीतितस्वज	४४६
भवतीह लयान्तरिते	१६८	मत्तमहुभरणजे	३१५
भवती यत्र वाद्ये तु	४६५	मत्तमातङ्गसहिता	३६२
भविष्यत्प्रशुभ देशे	४५६	मत्तात्रीहा विद्युन्मालेतपि	३४३
भवेत् अरणयोगे तु	४७४	मदकोस्तोष्यके संव	२३१
भवेद्वावकरणे तत्र	४०२	मधुमसिद सुरहि चूदकण	३४७
भाणवर्चकहायं स्यात्	२९७	मद्य च सुपिर तरत	४४५
भाणवकाद्यज्ञा या	४८०	मध्यपञ्चमस्राहुत्मात्	६५
भाणवग्रहोग करण	४७८	„	६६
भाणववाद्यन सपुषतम्	२६७	मध्यपञ्चमभूयिष्ठम्	६६
भाणवस्यादौ प्रतीर्ताऽत्र	४४८	मध्यमग्रामेजा ह्येता	२३
प्रमालेन	४७२	मध्यम तु यपरिण भव	२१७
भावेभ्यो बहुधाऽस्मिन्	४७६	मध्यमस्य विधानेन	१८४
भाष्यं तु शोरसेनी हि	३७१	मध्यमाना प्रयोक्तव्या	६६५
भीतलमोयानगतौ	४२८	„ प्रवेशे तु	२६१
भुजगपि अर निदशगणवरम्	२०४	„ भवन्पेता	३६८
भुजगसहस्रविधिपरिपारो	३४१	मध्यमा पञ्चमी संव	६६
भूतप्रियो बनिस्तेभ्य	४४८	मध्यमाया प्रहा मेषा	५०
भूताधिपति भगनेत्रहरम्	२०४	भवन्पेता	५७
भूमि नवजलधाराहिम्	१२५	मध्यमाया तलस्ताल	२२३
भूमिचिह्नत्वेनेपति	४७६	मध्यमावात्तु कतये	५८
भूमिरथवाभिमुखर-	३६८	मध्यमा परममध्या च	१४
भूमि वृत्त च प्रतिवृत्तम्	४५५	मध्यमाकारिते ताल	२१६

मध्यमी पञ्चमी चैव	३४	मानुषेष्ववतीर्णेषु	३७४
मध्यमोत्तमयो कार्या	२६५	मानेवितस्तिसत्रे	४५३
मध्यमोदीच्यवा चैव	३४	मायूरी मध्यमग्रामे	४२२
" " पूर्णा	३७	" " हर्षमायूरी	४५७
" " पूर्णा	५८	" " हर्षमायूरी	४२१
मध्यमोदीच्यवायास्तु	४६	" " "	४५७
मध्यतद्वुनाथ विद्युत्पादे	३०४	माहन्मवो नञ्जन्तओ	३०५
मध्याधमाना कर्तव्या	२६५	मार्गाश्चित्त्वार एवैते	४०६
मध्ये चेद् गुरुणी द्वे	३३८	मार्गासारितक कुर्यात्	४५२
" तु सुधिर तस्य	४६१	मार्गासारितमेतत् स्यात्	१०२
मध्योत्तरो द्विरधर	६५	मार्गासारितवाद्यम् ।	११४
मनः प्रह्लादनकर	३६३	मार्जना तु कृता कार्यम्	४५७
मन्थर वामन कुञ्जम्	४७७	मार्जना तु कृता कार्या	४२३
मन्द्रतारप्रसन्नस्तु	८८	मार्जिनेषु मृदङ्गेषु	२६६
मन्द्रश्च तारमन्द्रश्च	४२	मार्दङ्गिकः पाण्यिक	३
मन्द्रस्तथा प्रसन्नादि	८१	माला वनत्र पुर वृत्तम्	३७३
मन्द्रस्त्वशपरो नास्ति	४४	मा वी प्रणयतामेतत्	४८८
ममैते तनया सर्वे	४८५	माहवमाससोहितसमगाके	३५०
मया पापापहरणं	४८३	माहाजनिकमेहाङ्गम्	२४८
मयाऽपि सान्त्वयित्वाक्ता	४८७	मिथा गीताङ्गसयुक्ता	१५५
मया प्रोक्त पुनश्चैव	२१४	मुकुटाभरणमित्यर्थे	४७८
मत्स्यंमक्रियायुक्तै	४६२	मुक्ते तमिति चैव	४५५
महाभोमणिणादम	३१२	मुक्ती तीत्रिणिण	४१५
महाभेहविदाणम	३१२	मुख च तस्य कर्तव्यम्	४७१
महाश्रय महापुण्यम्	४८८	" तस्य च कर्तव्यम्	४४४
महिषा रक्षासिहाश्च	३६५	मुख तस्याङ्गुलानि स्यु	४४४
मागधी प्रथमा गीति	३८४	मुखप्रतिमुखे चैव	२३७
मा तावद् भो द्विजा युक्तम्	४८६	मुखप्रतिमुखोपेतम्	२७७
मात्रात्रयस्य चान्तस्य	२५०	मुखप्रतिमुखोपेता	२६०
मात्रा द्वन्द्वयताऽन्यत्	१६६	मुखप्रतिमुखी स्थालाम्	२५६
" द्वाविंशतिश्चैव	३३७	मुख प्रतिमुख चैव	१६५
" प्रकरणाङ्गानि	६०	"	२८६
मात्राशकविकल्पस्तु	४३१	मुखे तस्याङ्गुलानि स्यु	४७०
मात्रावृत्तसमै पादै	२७३	, तु दोषक कृत्वा	३२०
माघवकाण्ठ जुवदिजण-	३४७		

यदि खलु पञ्चममन्त्र्यम	३२८	यश्चोपकरणोपात्	४८०
" " पञ्चममन्त्र्ये	३२६	यस्तत्र तु लयो मध्य	१५०
" " पञ्चममष्टम्-	३२१	यस्तु कण्ठे स्वरोऽथ स्यात्	८८
" " मध्ये स्वथ गुरुणी	३२६	" ताल न जानाति	२७८
, सधुगण इह	३३०	" मध्यलयोपेत	४३६
" " षष्ठ गुरुपुगलम्	३२६	" "	४६६
" , षष्ठमयान्त्ये	३१६	यस्त्वया गदितो ह्येष	४८१
" च खलु षष्ठकात	३१४	यस्वाभरण कुर्यात्	४८०
" " गुरु पदनिधने	३०६	यस्त्वेषा सात्विको भाव	३७२
" चतुर्धमन्त्र्य गुरु	३१२	यस्माज् ज्ञानमदोन्मत्ता	४८६
" चान्त्यतृतीयक	३४७	यस्मात् कारुण्यसयुक्ता	३६०
" तु खलु षष्ठमन्त्र्ये	३२६	यस्मात् स्थाने प्रसन्ना च	३६०
" " भवन्त्येवम्	३११	यस्मादर्पानुरुपा हि	८५
" त्रये तु पादे	३१२	यस्माद् यथोपदिष्टान्	४७६
" द्वादशमेव यत्र	३४६	यस्मिन्नातोछनाट्यस्य	४८४
" पञ्चम हि सन्ततीपनैघनम्	३१५	यस्मिन् भवति रागश्च	४२
" " सन्ततीयम्	३१७	यस्य पादयोधतो हि सा	३४६
" वा नेदशा सन्ति	४७८	यस्या स्युश्चरणे त्रीण्यादी	३०७
" हि गुरुभ्यन्ते	३१२	या ऋच पाणिका गाथा	२८४
यद् द्रव्य वसुधासस्थम्	३६७	" गतिर्दानशीलानाम्	५६२
यद्यत् कुर्यात् समुद्रम	४५५	" गतिर्वेदविदुषाम्	५६२
यद्यत् कुर्यात् मुरजे	४१७	याचमानैस्तत प्रोक्तम्	४८७
यद्यत् समाश्रयन्ते	४८०	या च रसान्तरमुपगतम्	३५४
यद्यद्य तु भवेद्दोषम्	४५६	" तु प्रावेशिकी दोषता	३६१
यद्वृत्त तु पद गाने	४३२	" " प्रासादिकी नाम	३६१
यद्वृत्त तु पद गाने	४६४	यादृशो यस्य कर्तव्यः	४७५
" भवेद्गानम्	४२५	यानि चाल्पाक्षराणि स्यु	३०१
" " "	४५८	" चैव निबद्धानि	३००
यद्वृत्तो बाहनगती	३६६	" प्रासादिकानि स्यु	३७१
य य गाता स्वर शच्छेत्	१४३	" वाक्यैस्तु न ब्रूयात्	३६४
" " " "	४०३	याऽन्तरा सानुवन्धा च	३६१
यवगोधूमचूर्णं वा	४२३	या-यङ्गानि कलाश्चैव	२६१
यवगोपुच्छचूर्णं तु	४५८	यान्योजयुग्मच्छन्दासि	३०२
यश्च वो भविता वश	४८६	या यस्य सदृशी चेष्टा	४७८
यश्चापि वेपथोगम्	४८०	" लौकिकी कला काष्ठा	१४८

यावत्तत्रोन्तरकृता	२८२	रक्षोदानदैत्यानाम्	४७६
यावत्त पूरयेद् देशम्	४८४	रचिताविमि प्रयुक्तम्	४६४
यावन्ति चर्मनद्धानि	३६६	रजणिकरमभिमुखी	३२६
याश्च नोक्ता मया चास्मिन्	४६२	रजतमओ विअ पिअकनसोस्	३३१
यास्ता सप्तस्वरा ज्ञेया	३८	रणणकिकिहिकिणङ्क	४१४
या स्थिता माऽवकृष्टा तु	३६१	रथपत्रवाजिवारण	३६८
युक्ता विविधवृत्ताभ्याम्	२५४	रथविपमादिगतम्	४४०
युगपत्कृतेऽन्यकरणम्	११६	रयोत्तर बुद्बुदकम्	३४४
युग्ममोज विमिश्र च	३१६	रमणि रतिकरम्	३०६
युग्मा ओजा मिश्रा	३३७	वादि वादो	३१२
युग्मे हि मिश्रतालत्वात्	२४८	रमणीसहिदो रअणीवि	३४८
युग्मोज मिश्रतालत्वात्	२६६	रस कार्यमवस्था च	६६
युग्मोजाश्चापि मिश्राश्च	३५१	रसत्वभावयोगम्	४५४
ये छोटमद्विगणरव	४१६	रसभावसत्त्वयुक्तम्	४७६
, च वो वशजास्तेऽपि	४८६	रसभावसत्त्वयोगम्	४१३
येऽत्र प्रयोगे गच्छन्ति	८५	रसभावे प्रयोग तु	३६८
ये त्वालिप्तसमुत्पा	४१०	रसभावो तु पूर्वोक्ती	३६३
"	४५६	रागप्रसादजननीम्	३५४
, स्वोजच्छ-दसा युक्ता	३०२	राज्ञा ललितगामित्वात्	४३०
"	३०२	" ललितभावत्वात्	४६२
„ त्वोपम्यकृता दिव्या	३७२	„ स्वभावगमने	४२७
„ पूर्वमङ्गुलिकृता	२२१	" "	४६१
, पूर्वोक्ता भावा	३७६	राहूपराअहृदसोहम्	३२०
, वै गतिप्रचारेषु	४३७	रिखितोजकृतश्चित्र	४३३
योगादेककला सुते	१६७	रिभक्त रणानुविद्धम्	६१४
याज्यते पूर्वतालेन	१६१	रिभितोच्चयनीरिभिता	६५
यो दक्षिणे तालविधि	२६३	रुदि किअ णहसम्	३३३
न विस्तरनि स्थान	३६४	रुदिवि गणअ	३३३
यानिस्तु मन्दय त्वा	३७	रुक्षदोपदत्तश्चैव	३६३
यो मात्रागविकल्पस्तु	६८३	रूपगुणकान्तियुक्ता	३६१
यदा बलवान् यस्मिन्	६६	रूप कृतप्रतिकृतम्	४१८
, विधिगर्गनवाद्यानाम्	४३३	„ कृत प्रतिकृतम्	११६
"	४६४	" , "	६५५
वै मास्य कुरुते	४८०	, प्रतिभेदकृतम्	११६
रक्त सम श्लक्ष्णमवङ्कृत च	३८४	रूपवाद्यादिमयुक्तम्	२७६

रेवमृतिकुत्सलोरवनोधन	४१५	तध्वसरभूयिष्ठा	४२६
रेचित शिरसि ज्ञेय	८६	सध्वसरे द्वितीये तु	२४२
रेणुजालमुक्खिवन्तो	३४०	तध्वसरेककलिके	२४१
रेणुसमूह उद्धुवमाणो	३२१	तङ्घने ह्युपभस्यापि	६०
रेफोजुबन्धसन्न ।	६६	तङ्घनीयो च स्त्री नित्यम्	५६
रोविन्दक तु सप्ताङ्गम्	२३२	तङ्घमित्वा परान् मन्दात्	८८
रोविन्दकवदाकार-	२५६	लय च न ग्रह यानम्	४६३
रोविन्दकशरीर तु	२५८	लयतालकलापात-	३६०
रोविन्दके तु धम्मत्रा	२५६	लयतालवर्णपद-	६६
रोविन्दकोत्तराभ्या तु	२२८	लयप्रवृत्तवर्णानाम्	२८०
रोविन्दकोत्तोल्लस्यलयोः	२६१	लयस्य वर्धनाञ्जापि	२१८
रोषामयीदिसम्भूता	३६७	लयस्योपरि यद्वाद्यम्	२८१
रोसवसेण समुज्जकियो	३२७	लयेन यत् सम बाद्यम्	२८१
रोद्र मयद भावधर्मपटम्	२०४	लपित मधुर स्तिग्धम्	१४४
रोद्रस्वभावनेत्र च	४७६	लसिता व्यञ्जनघातो	६८
लक्षण तस्य वक्ष्यामि	२६६	लसनाल्लास्यमित्युक्तम्	२६७
” मिश्रिकायास्तु	४५७	लास्यमित्येव यत् पूर्वम्	२६६
” मृत्तिकायास्तु ।	४२५	लोकस्य कस्य चरितम्	४८२
” रक्तगान्धार्या,	५६	” चरित नाट्यम	४८२
लक्ष्मलक्षण शरु कुकणं	४७२	लोकहृदाश्रयकृताम्	४७८
लक्ष्मलक्षणसम्पत्त्या	१८७	लोप्यास्वरोऽपि गण्य स्यात्	४४
लघुगण इव पट्के	३१४	वक्तव्य सर्वमेतद्धि	४८५
लघुरीर्षे लघु च पुन	१०६	वचन चापरवचन च	३७४
लघुनी गुरु च द्विगुणम्	३०८	वचनपाणोरय ताल	१०६
” ” चैव स्यात्	१०२	वक्ष्याम्यत परमहम्	१००
” गुरुलघुनी	३१३	” ”	४१५
” गुरु वा	३०४	” ”	४५५
” चतुष्य चरणे	३०७	वक्ष्याम्यतश्च भूय	१२१
” त्वादौ चरणे	३०६	” ”	४१३
” प्राग् गुरुणी द्वे	३०५	” ”	४५४
लघुयुग्मकृता याऽस्या	३०२	वक्ष्याम्यहमत परम्	४१८
लघुसञ्ज्ञानि चतुर्णां	१०६	वञ्जाहञ्जुरो घाञ्ज्जरसोता	३०७
लघु न्यात् पदादौ	३०४	वज्र च शौर्यक चैव	२८६
लघुन्यन्वयानि शेषाणि	३४२	वञ्जतालैश्च कर्तव्यम्	२५५
लघुन्यष्टौ च दीर्घं च	१०८	वज्रवत् सम्प्रयोनतव्यम्	२५४

वज्राघ्नैः प्रकर्यास्तु	२७८	वाचन्तो कुसुमसमुदितो	३२७
वज्रेक्षण शङ्कुकर्ण	४४७	वातपुष्करिका चैव	४४६
वणखण्डक लहदि कोसिको	३४६	वातसमुद्गतवीतिरङ्गे	३४२
वणग्रहण कुविदो हृत्वी	३२८	वादककनिष्ठिकाभ्याम्	४१४
वर्णं पगोदछप्पदम्	३५०	वादनान्तरवादी च	४४६
वर्णमि सुमुखस्वस्त्रे	३११	वादनान्तरवेदी च	४७४
वर्धं सुललितैर्दात्रिं	४४५	वादयेद्यस्तसकोर्णम्	४४१
वनसण्डे अदिमत्तो	३०५	वादयेद् वस्तु सकोर्णम्	४६६
वशवंपोद्भव वाद्यम्	४५६	वादाद्युष्णिगदकपिददन	३२८
वर्णताललयग्रन्थ-	१६६	वादी चैवाय सवादी	१४
वर्णतालभरणा तु	२१०	वाद्यगीतोभयगुणा	६८
वर्णमात्राद्विगुणनात्	२०७	वाद्य षडक्षरकृतम्	४३०
वर्णानां तु पुन कार्यम्	८५	" "	४६२
वर्णानुक्रमोऽष्टकत	२५७	" "	४६४
वर्णालिङ्कारसौभाग्यम्	२०६	" चास्या तग्नौ	१११
वर्णाश्वत्वार एवैते	७७	" तु त्रिलय यत्र	४८५
वर्तना दण्डहस्तश्च	४७३	" यदन प्रोक्तम्	१४८
वर्धमान तु विज्ञेयम्	२१०	" द्रुतलयमन्ते	१२८
वर्धमानप्रयोक्तार	१८७	" द्रुतलय यत्र	४२४
वर्धमानमिद दृष्टम्	१८७	" नित्य कार्यम्	४१३
वर्धमान मयैव तु	३३३	" " "	४५४
" विना चित्रे	१६२	" पाप्य भवेदनुगतम्	४५८
वर्धमानशरीरस्य	१६६	वाद्यावित्तापिकरणा	४२४
वर्धमानशरीरे तु	१८६	वाद्ये च गीते च	४५०
वर्धमानस्य तालाभ्यम्	२१४	" , यत्न प्रथमम्	४५०
वर्धमाने प्रसूयन्त	१६०	" प्रचारविधय	४३५
वलदतरतेविदाहिदकुसुम	३२२	वाद्येऽपिनीते	६७४
वलाहणहि पगज्जिर्देहि	३०६	वाद्येषु यत्न प्रथमम्	६७४
वस्तु प्रमाण कर्तव्यम्	२५०	वायके चाध्वके कार्या	४२२
" प्रयोग प्रकृतिम्	३६३	" पुष्करे षड्ज	४२१
वस्तुद्वैशासमुत्थ तु	३६३	" "	४५७
वस्त्राभरणनिपाते	४४९	वामनवित्तसञ्ज्ञेषु	४६१
वस्त्रादौ वस्तुमध्ये वा	२०६	वामे चान्द्रमस साम	४३८
वाचयित्वा द्विजान् स्वस्ति	६७२	वामेन गोमदोत्पा	४१५
" द्विजै स्वस्तिम्	४४७	" तु भित्तियकृतम्	४५५

वामेन पीडन कृत्वा	६७	विधान सम्प्रवक्ष्यामि	४०३
वामोर्ध्वकप्रवृत्तात्	४२७	विधिरेष एव कृत्स्न	२२३
वामोर्ध्वकयोर्वाम	४०१	“ समुद्दिष्ट ।	२०७
वामोर्ध्वकसध्यानाम	४१२	विधिश्चतुष्कलो ज्ञेय	१७५
वामोर्ध्वकप्रवृत्ता	४६०	विधि स्वस्थगता ह्येव	३७८
वामोर्ध्वशाभ्यामाहायि	४५७	विष्णुभिर्जलधरमसिदपटम	३३१
वामोर्ध्वगे ग्रहाश्चापि	४६३	विष्णुभिर्जलधरमसिदपटम	३३१
वाय्वात्मको भवच्छब्द	४००	विधूतश्च शिवर्षश्च	८२
वासादाण वारभमाणा	३८१	विन्यास भूमिबाना च	४७५
वासाभिर्बद्धचलणो गभाणुगा	३२१	विपञ्ची चैव वित्रा च	३६८
विभ्ररदि पमदवणे	३३३	विपञ्चीवाद्ययुक्तानि	११५
विक्राम्बुजहसिरे	३१३	विपन्नेऽत पुरजने	४६०
विशेष पञ्चदशक	२२४	विपर्यय सन्निवर्षे	१४३
विक्षेपश्च पुन कार्य	२२३	विभावितस्य वामस्य	४७३
“ “ “	२२४	विशालङ्कारयुतम्	४०४
“ पुनस्ताभ्याम्	२२४	विरहे मदन	३०४
विक्षेपश्च प्रवेशश्च	२२४	विरामो द्विकलोऽप्यन्तम्	३३६
“ “	२२४	विलम्बितास्थितायोगे	३८१
विक्षेपोऽथ पुनस्ताल	२२३	विलसन्ति या कमलसङ्घे	३५०
विगतक्रमा विगलिता	४२६	विषदनशील मुवत्वा	४६
विचित्रश्च विभक्तश्च	४३६	विषय चैव मध्यानाम्	२६३
“ “	४६६	विषयाङ्गेन तेर्नव	२५३
विच्छेदरतत्र सम	३८०	विषयेन च ता कार्या	२३०
विज्जुकसाहि अभिहत वा	३३३	विषयैकत्रयो प्रायो	२२७
विज्जुज्जोदा अवविहवो	३२६	विषयैकत्रयुक्तानि	२२६
विज्ञेया सुभयोगज्ञे	३०५	“	२२६
वितस्तालिप्तमार्गेण	२७६	विषयैककसयुवन	२४६
विदित्वैव मुवर्णानि	४४५	“	२४६
विद्वानुविद्ध यद्वाद्यम्	४६५	विषयैककसयुवन	२७४
विद्युज्जिह्वो भवेद् वाद्य	४७३	विषयो वापि वृत्त या	२५८
विद्युग्जिह्वो भवेद्वामे	४४८	विषयैककसयुवन	३२२
विद्युदुल्काकरभ्याद्या	३६५	विषयैककसयुवन	३१४
विद्ययस्तु रमृतास्तास्य	६३	विषयैककसयुवन	४७६
विधानं चास्य कर्तव्यम्	४४५	विशाला सङ्गता चैव	२६१
“ छन्दसामेतत	३७३	विशुद्धवाद्यप्रकृति ।	४३४

विशुद्धवाद्यप्रकृति	४६५	वृत्ते तु जगती सा तु	३३०
विश्रामहेतो शोभार्थम्	३६६	॥ सहितिसजे तु	३४२
विश्लेषणे कला यत्र	२३६	वृत्तौ चतुष्कनो योग	२६३
विश्लेषितानामेषा तु	१८३	॥ निवृत्तयोगश्च	२४२
विश्रामित्र स्थूलशिरा	४८१	" "	२४४
विषण्णास्ते तत सर्वे	४८७	या वणमात्राभि-	२०७
विषण्णे मूर्च्छिते भ्रान्ते	३५४	वा दक्षिणे वापि	२०६
विषमाशाक्षराणि स्यु	३०३	मम्भाविता प्राय	३८४
विषादे च प्रसादे च	३५६	वृद्धश्रोत्रियकञ्चुकि	४४१
विष्कम्भाख्या जाति	४६०	वेदम श्रायं वचनै ।	४८४
विष्टब्धनेत्र काणाक्षम्	४७७	वैण एव विधिस्तत्र	१३५
विस्तार करणश्च स्यात्	६२	वैणकण्ठप्रवेशेन	१४३
विस्तारगुणसम्पन्नम्	४५१	वैपञ्चिको वैणिकश्च	३
विस्तारचित्रकरणौ	११२	वैष्णवे मण्डले स्याप्य	४४७
विस्तारधातुविहिते	१०३	'	४७२
विहितस्त्विति शान्धार्पा	५६	वैश्वय च भवेद्यत्र	३६३
विहृणिकमेहृषडं तमसू	३२६	वैहायसवसयुक्तम्	२३६
वीणावाद्यद्विगुणम्	१२०	वैहायसान्ताहरणे	२६०
वीणावाद्यद्विरामे	१२०	व्यक्तभावात्विद लब्धम्	४६०
वीररोद्रमयाद्येषु	३५६	व्यक्तमुक्ताड् गुलिकृता	१४१
वीररीडादभुतेष्वेते	६५	व्यक्तमुक्ताड् गुलिस्तत्र	१४०
वीराद्भुतरौद्राणाम्	४१२	व्यञ्जनधातुसमुत्पम्	११३
"	४५४	व्यञ्जनधातो पुष्पम्	६६
वीरे रौद्रेऽद्भुते कार्या	६७	व्यञ्जनानि स्वरा वर्णा	६
वृत्तमेकमथ द्वे वा	२७०	व्यस्तोञ्चारित एवैथ	८६
वृत्त प्रतिमुखे च स्यात्	२३७	व्याससमासादेशाम्	६८
॥ ह्येतज् ज्ञेयम् ।	३२०	व्युदस्य युग्मभोजश्च	१५५
वृत्तसमुत्था सकथिता	३२८	व्रतनियमोपवासादि-	४४०
वृत्ताक्षरप्रमाण हि	३५२	शकवरी चेति निर्दिष्टा	३०१
वृत्ताङ्गहारानुकृत	४३६	शकवरी चाभिकृत्या च	२६५
वृत्तान्यानि यानि स्यु	३१७	शकर शूलभृत्	३०४
वृत्तान्योजकृतानि स्यु	३०१	शङ्खस्तुण्डकिनी चैव	३६८
वृत्तिदक्षिणचित्रेषु	१६८	शम्भा चतुष्कला स्यात्	२२२
वृत्ते कविभिरपि निगदिता	३२८	'	२२३
॥ ज्ञेया जातिरपोयम्	३४१	'	१५४

शम्या ततश्चतुर्थी तु	१७३	शाख्ये प्रतिशाखा तु	२६५
" तालकृतानीह	२२५	शान्तिवर्मं प्रयुञ्जीत	६६
शम्यातालप्रहा केचित्	४६३	शाप दत्त तथा ज्ञात्वा	४८६
शम्या ताल पुन शम्या	०१३	शारीरवैणवश्यानाम्	१४३
शम्यातालप्रवेशेन	१५४	शारीरस्वरसम्भूता	७८
शम्या ताल पुनश्चैव	१७६	शारीर्यामथ वीणाशाम्	४००
" तालश्च तालश्च	२५१	शिखिनं साग्मा क्रौञ्चा	६०१
" तालश्चतुर्थी तु	१७४	शिर कण्ठेष्वभिहतः	३६५
" तालस्तु विज्ञेय	१६६	शिरश्चैककलनापि	३६३
" ताल मन्निपात	६	शिरस्थानीयमनद्वि	२४२
" " "	२५१	शिवाभरा हसवनी	२४४
" तालेन ता योज्या	३०३	शिशुयोवनवृद्धत्वम्	३५८
" तालो द्विरभ्यस्त	२६८	शिष्टोपदेशयोगात्	३६३
" " ध्रुवश्चैव	१६३	शिष्येश्च तदन्येभ्यः	४७६
शम्यातालो तना बायी	२५४	शीघ्रकरणानुबन्ध-	४८७
" तालशम्य	२३६	शीघ्रकरणानुबिद्धः	६१५
" द्विरभ्यस्त	१८३	शीतोदके निशामकाम्	४१८
शम्या तु द्विकला पूर्वम्	२१२	शीपंक चादृता चैव	४४५
शम्यादिकस्तु विज्ञेय	२६६	शीपंकस्यैकविशत्या	४६३
शम्याद्वय ततस्त्वेवः	१५३	शीपंका चादृता चैव	३३७
शम्यापानो द्वितीया च	१७३	" " "	६५८
शम्यापि द्विकला बायी	२६७	शीपकाणामनियम	३६१
शम्याष्टमी ततस्तानः	१७८	शीपकाणामनियम	३३६
शरीरतालः कस्यचि,	१५७	शीपकाणामनियमम्	१३२
शरीरं हि दुर्घनित्यम्	२२२	शीपकाणामनियमम्	३८१
शरीरव्यसने रोपे	३५७	शुद्धपल्लवसकाशम्	६६७
शरीरेषु विधिह्येष	०६१	शुद्धमध्या न मा मार्गी	६६९
शबरी च सुधा ज्यात्स्ना	०६६	शुद्धस्थालम्बनै पीतैः	१८१
शशिना रहितेव निशा	६०	शुद्धानुबिद्ध यद्वाद्यम्	६०५
शस्त्राणा प्रतिकारार्थम्	६८३	शुद्धा पुष्करकरणा	६१६
शास्त्रानिवृत्तादन्यत्र	२६३	" विकृताश्चैव हि	६२६
शाखाया प्रतिशाखायाम्	२४३	शुभकन्याणयोगे च	३१
शाखावत् प्रतिशाखा तु	२५६	शुभक माधारणे वर्णा	३६८
शाखा पठङ्गाधरा स्यात्	२५६		८

शृङ्गाररममामाय	३७१	षट्कलाऽष्टकलश्चैव	१५३
शृङ्गारहास्ययोगे	४१२	"	२६२
शृङ्गारहास्ययोर्वचम्	४५४	षट्कार सन्निपातः स्यात्	१८३
शेषमन्वत्र यत् प्रोवनम	६८७	पट् च लघूनि ततोऽन्त्ये	१०१
शेषमुत्तरतन्त्रेण	४६१	पटपञ्चस्वरकास्तास्ताः	२४
शेषाणा क्रमवाहुभ्यम्	४००	पटपञ्चस्वरता चात्र	५३
" छन्दश्चित्तम्	६६२	पट्पदी कुररी ध्वाङ्क्षीम्	३६६
" लाकगृह्यानाम्	४८२	पट्पर च्यवर वापि	२६३
शेषा भवन्ति मुक्ता	४१५	" " वृत्तम्	२२७
" भ्रान्तकदागा	४१५	पटपाता द्वादशकला	२५६
" भ्रान्तकरणसयाभात्	४५४	पटपातो द्वादशकल	२५२
शेषास्तु वादनकृता	४१४	पट्पितापुत्रककृत	१५४
शेषा हि सन्निपातास्तु	३६२	पट्शम्यष्टतालम्	२२५
शेषो विधिस्तु यतंय	५८	पट् सङ्गताया विज्ञेया	२११
शैथिल्य च यत चैव	४५७	पट्स्वरास्य प्रयोगोऽस्ति	४८
शैथिल्याशयतत्त्वान्च	४००	पट्स्वरा चैव विज्ञेया	३८
"	६२२	पट्स्वराः सप्तमे ह्य शो	३६
"	६५६	षड्जगाधरसञ्चार	५०
नोच कृत्वा यना मन्त्रम्	६८५	षड्जग्रामाश्रिताह्येता	२३
श्येना वाप्ययवा बिन्दु	८४	"	५३
श्रमे दैन्य विपादे च	२५६	"	६४
श्रवणमधुराणि लीलाकृतानि	११६	षड्जग्रामे तु षड्जस्थ	१४
श्रान्तवत् समवाद्येषु	६३५	" " सम्पूर्णा	३८
श्रावकमधुरमिन्ध	३६२	षड्जपञ्चमगान्धारै	४६
श्रावण मुस्वरो यस्मात्	३६३	षड्जपञ्चमहीन तु	५१
श्रावणोऽथ घन स्निग्ध	३६३	षड्जमध्यमयोश्चात्र	५७
श्रीमिति श्यावनामा सा	३०४	षड्जमध्या तथा चैव	३४
श्रुत मया दवदेवात्	४८४	षड्जमध्यावदत्रापि	६१
श्रुतयोऽन्या द्वितीयस्य	८७	षड्जर्षभप्रायकृतम्	६४
श्रुतया यतयश्चैव	८	षड्जर्षभौ कर्तव्यौ	७१
श्रुतवत् समता वाद्ये	६६५	षड्जश्च ऋपभश्चैव	१०
श्लोक विचित्रार्पणदम्	२७७	" पञ्चमश्चैव	५६
षट्कल त्रिकल चैव	४६७	" मध्यश्चापि	५५
षट्कलापातसयुक्ता	२४३	" मध्यमश्चैव	४६
षट्कलाष्टकले चैव	३५२	" "	५४
		श्लिष्ट	४७५

समा श्रोतांगता वापि	४५६	गर्वस्वराणां प्रवरः	६१
मन्दिष्ट इवच्चास्या	११४	" मन्वचार	५५
मन्दिष्टश्रोतपाताभ्याम्	२३४	गर्वाङ्गसुन्दरी वं	८०
मन्दिष्टमन्ताहरणम्	२८७	गर्वाङ्गुनिच ननङ्गता	४२८
मन्पूर्णा मद्यमग्रामे	३८	गर्वाङ्गुनिगमाक्षेप	६७
सम्प्लवमिति विश्वेश	४६२	गर्वातोद्यप्रवृत्तं तु	४६५
सम्भाविता च विज्ञेया	६१	गर्वानोद्यविधानेश्व	४८३
" तृतीया तु	६१	गर्वातोदादि यत्रैवम्	४३६
" " स्यात्	३८४	" "	४६५
सम्प्रभावेगहर्षार्थे	४४३	गर्वानोद्येषु मित्नेषु	४३४
सम्प्रभावेगहर्षेषु	३८२	गर्वागामव ज्ञातीनाम्	४४८
सम्प्रभे प्रेषणे चैव	३५७	" "	३०१
सम्प्रमोत्पातरोषेषु	३७८	" वृत्तीनाम्	६८
मयुवतकृता जाति	३२८	गर्वेणा पङ्कजमध्यायाम्	५५
सयोमे षण्ठिवाजा तु	२१८	सर्वे विमनसो भूत्वा	४८६
मलापरचित्तेनित्यम्	२७८	गर्वेषा चैव हस्तानाम्	४७३
मवाक्षे मध्यमग्रामे	१४	गर्वेषामपि गीतानाम्	२६५
सवाद्यलोपात् सप्तैताः	३६	सर्वेषामेव "	२२६
गवाद्यलोपाद् गान्धारि	३६	सर्वेष्वंशेषु रसा	७०
गसर्गादिभेया	३६	सर्वेष्वेव प्रयोगोऽयम्	४४६
सहारषचतुरश्रश्च	२६१	गर्वैरनुबन्धाकृतं	६६
गर्वंगुरुरश्रपाष्टादि	३३५	गर्वैर्मार्गे गमुद्घृत्य	४६१
गर्वत्र त्वरितगमनेषु	४६८	ग विश्वेय प्रयोगज्ञं	१५२
सर्वंटीर्षं सर्वंलघु	३३६	गविलम्बितसञ्चारा	३६०
सर्वंभावाश्रयगतं	३६२	सर्व्यहरतनिपात स्यात्	१६७
गर्वंमागंश्रुतो यस्तु	४६६	सर्व्याञ्छ गृष्टप्रहास्तु	६७
सर्वंमार्गगतो यस्तु	४३६	सर्व्योर्ध्वंसयोगात्	४१२
सर्वंमेव ययातस्वम्	४८३	ग सर्वं गत वतंश्य	२१५
सर्वं स्तीति हि लोचम्	४७६	" "	२१७
गर्वंनक्षणक्षयुवतम्	३६५	सतिविरणलम्बहारा	३२६
सर्वंनोच प्रहृगने	४७५	सहस्ररथगुण्डी	३१४
गर्वंसाभ्यात् समो ज्ञेय	८६	सा वरुणाशप्रया	४२७
सर्वंस्यापि हि वाचस्य	४२५	सागर समुद्गुणतो	३४०
सर्वंरथेषु तु वाचस्य	४५८	सा ज्ञेया तुमुमसमुदिता	३८७
सर्वंस्वराणां भासास्तु	४०	" " चतु पादविधाने	३२७

सा ज्ञेया गीतविधौ	३२२	सुमुन्वी च सुनन्दा च	२१६
„ तथाचार्ययोगेन	४७८	सुमुकुव(शची)वहनम्	२११
„ त्रिलयवाचयुक्ता	४२७	सुमुखास्नु ग्रह कृत्वा	२१६
„ वैष्ट्मे भवति पादविधौ	४६१	सुरहिमथ प्रवणवारी	३३३
साधारणकृताश्चैव	२४	सुसुचिरनयण तव	३०६
साधारणे च शारीर्याम्	६	सुविभक्तकरणयक्तम्	३२४
साधारितस्तथा गर्भे	३८३	सुविभक्तभरणपदम्	४३५
साध्यविरामे वाद्यम्	४४२	सुविहितयमकविप्रायिन्य	४६६
सा निकृति स्यात् पुष्पासमृद्धा	३४१	सुविह तनारीबुद्धि	४७३
सानुबन्धा बुद्धेः कार्यो	३५७	सुशीला ज्ञानवन्तरथ	४७६
सा प्रतिष्ठा बुद्धेर्ज्ञेया	३०४	सुश्रवश्चैव यस्मात्तु	३७३
सामान्योजाश्च जायन्ते	३१२	सुसङ्गीतप्रयोगज्ञ	४४६
साम्पाद्ये उच्चितिका	४२८	सुसङ्घातातघलितान्	४४६
सारदे मरकतोपकृजिदा	३४४	सूचीविद्धेविचित्रंस्तु	४३४
सारमवानरहसे	३६८	सूचीवेधेविचित्रंस्तु	४६५
सा शशिलेखा भुवि	३२६	सृष्ट्वा मृदङ्गान् पणवम्	४४८
„ शुद्धा विज्ञेया	४२६	सेनापतेरमात्यानाम	४७७
साह सुसम्भाव	३०८	सैन्यवीर्याभिता भावाम्	२७५
सा ह्येववाद्यजाति	४२६	सोदद इदधण	३२६
सिद्धगन्धर्वयक्षाणाम्	३६५	सोपवामोऽल्पकेणव	४४६
सिद्धिर्वाचैव वर्तव्या	४६६	„	४७१
सिद्धिर्वादिषितव्या तु	४४२	सोऽवपाणिस्तु विज्ञ य	०८२
सिसिरे नादि काले	३१३	सोगन्तो बङ्गवाड	३०५
सुकुमार स्त्रियश्चैव	४६७	सोसती पिअरहितजणं	३२७
सुखदुःखकृतैर्भवि	३६८	सोऽस्य त्रयस्य वर्तव्य	३१६
सुताश्चाहूय मप्रोक्ता	४६०	सोहृदि णहणणे	३१३
सुनन्दाया अपि ज्ञेयो	२११	सौम्या पूर्वाह्निकाले तु	३६६
„ यह कृत्वा	२१६	सौवीगी हरिणाश्वा च	२३
सुनन्दा सङ्गता चैव	२१६	सोऽथ नाशव चैव	७३६
सुनिविष्टपाणिलय-	३६१	स्तुतिगीताभिससृष्टै	४८३
सनेत्रसुभ्रुव स्वङ्गा	४७६	स्तुतियुक्ता तु कृतं व्या	२६४
मुप्रतिष्ठाकृते पाद	३०६	स्तुत्यभिवादन कृतं	४७०
मुप्रतिष्ठादिक छन्द	३१७	स्तुत्याशीर्वचनं शान्तं	४८३
सुवेतिष्ठादिकानि स्मृ	३५१	स्त्रियो मधुरमिच्छन्ति	४३६

स्त्रिणामुत्तममध्यानाम्	३१५	स्थूल प्राणं वृद्धेहम्	४७५
स्त्रीणा प्रयोग बहुधा	४६१	स्थूलाक्ष शकून'अशन	४८१
" राजन्यवैश्यानाम्	३६२	स्नानजप्यसहस्रेषु	४८८
" ललितविन्मासे	४६०	स्निग्ध दोषविहीनम्	३६७
" स्वभावमधुर	३६१	स्फुटप्रहार विशद विभक्तम्	४५०
स्थानप्रमाणसंज्ञाभि	३०६	" विषम विभक्तम्	४७४
स्थान प्राप्त्यर्थं चेत्	१७०	स्फुटरत्नचित्रवरणी	३६२
स्थानान्येतानि तु बुद्धं	२६४	स्मात् पञ्चपाणितालेन	२४७
स्थानान्येतानि बोध्यानि	३७४	" पीडिते च घिहूणे	४१५
स्थापिते भाण्डविन्धामे	३६६	स्मात् पृष्णगण्डका नाम	३७२
"	३७६	" षड्जमध्यमाध्याम्	३६
स्थायिवर्णादिते चंधाम्	८६	स्याद् द्वितीय ह्रस्वम्	३०६
स्थायिवर्णा स्थितलया	३१८	स्य षड्जोदोष्यजागाम्तु	५४
स्थावरं स्थावर कुर्वात्	३६८	स्रग्वस्त्रालेपनं	४४७
स्थित चाप्तद्वित चैव	३६२	स्रोतोपता च गोपुच्छा	२७६
" तालेन कर्तव्यम्	२४७	" रनिर्यत्र	४७०
स्थितपाठ्यस्य वक्ष्यामि	२७०	"	४५६
स्थितप्रवृत्तसंज्ञा च	२९६	स्वङ्गप्रत्यङ्गसयुक्ता	४७६
स्थितप्रवृत्तसयोगात्	२३४	स्वच्छन्दक करणाम	४२२
स्थितप्रवृत्ते तस्याङ्गे	२४८	स्वच्छन्दकस्तु करणो	४५३
" वज्र च	२८६	स्वच्छित्तप्रक्षी पणवौ	४१४
स्थित प्रवृत्त ज तथा	२३५	स्वतासेनानहीनस्य	२४६
स्थिता तत्र हि वनोव्या	३५८	स्वप्नभ्रश'असकृन्म्	७५
स्थितादिक प्रवृत्तान्त	२५०	स्वभावगृहवार्तायाम	३६६
स्थितायाश्च तथा ह्यर्षे	३३६	स्वभ्यस्तकरण सामे	४४६
स्थितास्त्वयात् प्रभृत्यपाम्	४२०	स्वरवानपि विन्दे	४०१
"	४५७	स्वरवाश्चैव वित्तये	४०१
स्थितिलयवृत्ता नु जगतीयम	३१६	स्वरमाधारणगता	३३
स्थितिलयगतिविन्धासे	४६१	"	३४
स्थिते मध्ये द्रुते चापि	४३२	स्वस्ताधारणश्चापि	१४२
स्थित मध्ये द्रुते चापि	४६४	स्वग यामावलङ्कारा	६
स्थिते मध्ये द्रुते चापि	४२५	शामी मूच्छं नाश्च	८
स्थितेऽन्वय प्रहार ह	४६४	स्वराणा च श्रुतिकृन्म्	१३६
" शुद्धप्रहार न	४३२	" मन्भव काय	४२
स्थिरा स्तरा यथा चन	७८	स्वरा ये स्थायिनो याति	४५७

स्वराऽऽस्यानस्विता ये तु	४२२	हसकुप्रासंमुद्रिणे	११५
स्वरूपानुमतवर्धेव	४१४	हसगभाधीरम्	११०
"	४६५	हरीतव्याकृतिस्त्वक्	४४४
स्वरोऽधिके च हीने च	३९३	हरोतस्याकृतिस्त्वक्	४७०
स्वस्तिकहस्ताविचारा	४२७	हर्षेण प्रापने चैव	३१६
"	४६१	हृद्यवाहस्तु विभाषाम्	३६५
स्वस्तिकाऽऽपिकाधूप-	४७१	हृद्यपोस्तु सम पाताः	११७
स्वस्तिकैर्लाजिकापुष्प-	४४७	हास्यशृङ्गारयो कायो	७१
स्वस्थो गतिप्रचार	४६८	हित पथ्य च चतस्र्य	४९०
स्वात् स्वाद्गुदात्तलसित-	९९		
स्वाभाविकोत्तमगती	४२९	हिमाहए वणतरे	१०५
"	४६२	हिरसात्पेषु ते कार्याः	३६५
स्वेन नाम्ना तु नामानि	३५२	हृद्यपरपस्तु मो भावः	३७०
स्वे स्वरे मध्यमत्वं च	८७	ह्रस्वान्मपि च चत्वारि	१११
स्वोष्ठा सुपण्डा सुमुखा	४७६	ह्लास्मान सम्प्रदान	८२
